

X 203.234

Ungváry Krisztián

A Horthy-rendszer mérlege

*Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus
Magyarországon
1919–1944*

2013. X

Jelenkor Kiadó – OSzK

Pécs – Budapest, 2013

MÁSODIK, JAVÍTOTT KIADÁS

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001083434

© Ungváry Krisztián 2012

X 203231

Kiadja a Jelenkor Kiadó Kft. és az Országos Széchényi Könyvtár

Felelős kiadó a kft. ügyvezetője

Szedés JK Typo-stúdió

Szerkesztette Csordás Gábor

A borítót Hegyi Péter tervezte

Megjelent 41 ív terjedelemben, Palatinus betűvel szedve

ISBN 978-963-676-522-4

Bevezető

Munkám alcíme – „diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus” – magyarázatra szorul. A kifejezések közti összefüggés létjogosultságát a 20. század totális diktatúrái teremtték meg. Szociálpolitika egyúttal mindig újraosztást is jelent, és az újraosztás legszélsőségebb formája a hátrányban részesítettek mégsemmisítését is eredményezheti. A magyar zsidóság történetének és a holokausztnak számtalan megközelítési módja és értelmezése létezik. Részemről a kérdést a társadalom nemzsidó részének oldaláról vizsgálom, célom nem csupán az eseménytörténeti rekonstrukció, hanem a tettesek tevékenysége alapján a magyar holokauszthoz vezető út bemutatása és a diszkrimináció dinamikájának vizsgálata. Értelmezésem szerint a zsidóság kárára folytatott politika a 20. században látenszen egyúttal egyfajta államszocialista átalakulás lehetőségét is magában hordozta. Az ellenforradalmi rendszerben ez különböző, későbbiekben részletezett okok miatt nem tárulhatott fel teljes mértékben, de mint lehetőség folyamatosan jelen volt és egyre inkább meghatározta a kor közbeszédét. Könyvem a zsidóság kifosztásának szellemi előzményeit és eseménytörténetét a magyar történelem szélesebb összefüggéseibe helyezve mutatja be. Ezért számos olyan kérdést is érint (mint például a németek kitelepítése, az irányított tervszerű gazdálkodás, a szociálpolitika és a modernizáció), amelyeket a témával eddig foglalkozó szerzők nem tartottak a holokauszt szempontjából fontosnak.

A zsidó holokauszttal kapcsolatos magyar irodalomban bizonyos egyoldalúságok mind a mai napig tetten érhetők.¹ Az antiszemitizmus-

1 A magyar holokauszt historiográfiája iránt érdeklődőknek a *Kommentár* című folyóiratban közölt, markánsan eltérő álláspontokat tükröző írásokat ajánlom. Gyáni Gábor, „Helyünk a holokauszt történetírásában”, *Kommentár*, 2008/3. 13–23. uő, „Egy magyar holokauszt-történész portréjához”, *Kommentár*, 2008/6. 105–112. Karsai László, „A magyar holokauszt-történetírásról”, *Kommentár*, 2008/6. 91–104. Pók Attila, „Én, ti és mi. A magyarországi holokauszt-kutatásról”, *Kommentár*, 2008/5. 84–88. Frojimovics Kinga, „Helyünk a holokauszt kutatásban a jeruzsálemi Yad Vashemből nézve”, *Kommentár*, 2008/6. 113–116.

ról szóló munkák száma már-már áttekinthetetlen, de a holokauszt szak-történészei sokáig forráspublikációk kiadására és az eseménytörténet bemutatására helyezték a hangsúlyt (ennél többre politikai okokból sem volt 1990 előtt lehetőségük). Randolp L. Braham *A magyar holocaust* című máig meghatározó munkája 1981-ben jelent meg az USA-ban, és ugyanabban az évben Magyarországon is. A rendszerváltás óta öröndetesen sok feldolgozás, forrásközlés és tanulmány látott napvilágot. Ezek legtöbb esetben már a téma feltáratlansága miatt is elsősorban az eseménytörténet bemutatásáról szóltak, tágabb szociálpolitikai és társadalompolitikai összefüggésekkel nem foglalkoztak, és nem érintették a holokausztal kapcsolatos ismeretelméleti kérdéseket sem. Közérthetőbben: a „mi” és a „hogyan” érdekelte a kutatókat a „miért” megválaszolása helyett. A történetírás azonban nem szűkülhet le pusztán eseménytörténeti rekonstrukcióra. A magyar holokauszt eseményei akkor válnak érthetővé, ha azokat egy tágabb társadalomtörténeti és szociálpolitikai keretbe helyezzük.²

Azok a nyugat-európai elméleti kutatások, amelyek a holokauszt folyamatának genezisést vizsgálták, Magyarországra kevéssé szűrődtek be. Míg Nyugat-Európában legalább két, egymástól markánsan eltérő fogalomrendszerben (a funkcionalista³ és az intencionalista⁴ iskola különböző magyarázataival) kísérelték meg a holokauszt értelmezését, addig

2 A történelem mint tudomány értelmezésének kérdéséhez lásd Gyáni Gábor, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Budapest, Napvilág, 2000.

3 A funkcionalista/strukturális iskola képviselői a holokauszt genezisést alapvetően nem ideológiai voluntarizmussal magyarázzák, hanem a tettesek által teremtetett „kényszerűségekből”, bürokratikus rivalizálásból vagy ideológiailag determinált gazdasági okokból vezetik le. Legfontosabb képviselőik Hanns Mommsen, Martin Broszat illetve újabban a magyarra is lefordított Götz Aly és Christian Gerlach. Mommsen nevéhez fűződik a „kumulatív radikalizálódás” illetve a „polikratikus állam” tézise is, amelyet időközben a kutatás messzemenően elfogadottnak tekint.

4 Az intencionalista iskola Hitler antiszemitizmusának kezdettől fogva eliminatórikus jellegét hangsúlyozza, és az eseményeket alapvetően ideológiai meghatározottságból vezeti le. Olvasatában a náci kezdettől fogva a zsidóság megsemmisítésére törekedtek, mivel ezt öncélként tekintették. Nevesebb képviselői Karl-Dietrich Bracher, Saul Friedländer, Eberhard Jäckel. Az intencionalista iskola extrém képviselői közé tartozik Daniel Goldhagen, aki *Hitler készséges végrehajtói* című könyvében az átlag német polgár antiszemita indulatait tartja meghatározónak.

Magyarországon már maga az értelmezési kérdés sem váltott ki közérdeklődést. Ezek helyett a történettársadalom fontosabbnak tartotta bizonyos szimbolikus kérdések megvitatását (pl. Teleki Pál, Bárdossy László vagy a numerus clausus törvény értékelése). Érdekes módon a magyar holokauszt narratívájának megteremtése két külföldi szerzőnek köszönhető. Götz Aly és Christian Gerlach *Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása* című, magyarul 2005-ben megjelent monográfiája a holokauszt eseménytörténetét összekapcsolta a tágabban értelmezett társadalomtörténettel, és egyúttal általános érvényű téziseket is megfogalmazott a népiítés folyamatának tervezéséről, a megvalósításhoz vezető út döntési helyzetéről. E sorok szerzőjével Kádár Gábor és Vági Zoltán közösen 2001 óta végzett kutatásokat, amelyeknek bizonyos eredményeit a Kádár–Vági szerzőpáros *Hullarablás: a magyar zsidók gazdasági megsemmisítése* című kötetében is megjelentette.⁵

Az egyoldalúság korántsem csak a holokauszt illetve az eseménytörténet kutatóira jellemző. Hasonló hiányosságok állapíthatók meg a társadalomtörténetírás szempontjából is. A társadalompolitika és a faji alapú kirekesztés közötti összefüggéseket szinte egyetlen magyar szociálpolitikával foglalkozó szerző sem tárgyalta. A rendszerváltás előtt ez politikai okokból sem lett volna lehetséges, az azonban érthetetlen, hogy miért zárkózott el ezt követően is e kérdés felvetésétől a magyar társadalomtörténeti irodalom. Gyáni Gábor és Tomka Béla szociálpolitikával illetve szociális gondoskodással foglalkozó munkái ezt a kontextust teljesebben figyelmen kívül hagyták.⁶ Üdítő kivételként Ferge Zsuzsa munkája⁷

5 A 432 oldalas monográfia a magyar zsidók kifosztásának pontos eseménytörténetét adja. Bár a kötet a német megszállás utáni eseményekre fókuszál, szerzői szükségesnek tartották az előzmények ismertetését, és ehhez stilizált másolással jellelleg felhasználták e kötet kéziratának bizonyos részeit is. Megtévésztő ezért, hogy előszavukban köszönetet mondanak kéziratom átengedéséért, elhallgatva azt, hogy a szöveg csak azért került hozzájuk, mert közös kiadásban gondolkodtunk, amelytől ők előzetes értesítés nélkül egyoldalúan elálltak. Mindenképp saját munkájuknak tekinthető kötetük 31–44, 49–70, 76–77, 81–82. oldala, valamint a 92. oldal után következő részek.

6 Gyáni Gábor, *A szociálpolitika múltja Magyarországon*, Budapest, História Könyvtár, 1994. Tomka Béla, *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*, Budapest, Századvég, 2003.

7 Ferge Zsuzsa, *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*, Budapest, Magvető, 1986.

említhető meg. Szociálpolitika és fajvédelem összefüggéseinek teljes el-sikkadására példa a korai fajvédők, az ONCSA vagy az Imrédy-kormány szociálpolitikájának kezelése a szakirodalomban. Ezzel szemben a korszak politikusai a zsidótörvényeket a legfontosabb szociálpolitikai intézkedések között tartották nyilván.⁸

Anélkül, hogy állást foglalnék Hayden White történelemmel kapcsolatos nézetei ügyében, megfontolandónak tartom azon megállapítását, hogy „nem az a kérdés itt, hogy mik a tények, hanem inkább az, hogyan írandók le a tények annak érdekében, hogy az egyik fajta magyarázat jogosságát inkább igazolják, mint a másikat”.⁹ Mindez a holokausztra mint történelmi eseményre is igaz. Értelmezéséről ugyanis több magyarázat is létezik. Ezen magyarázatok, pl. hogy a holokauszt egyedi, megismételhetetlen és a történelembe integrálhatatlan, vagy hogy a holokauszt oka a németek eredendő antiszemitizmusa, nehezen támaszthatóak alá, illetve alátámasztásuk összeomlik, ha kritikusan vesszük szemügyre az alkalmazott bizonyítási eljárást. Ezzel szemben a tények más típusú leírása igazolhatja annak a magyarázatnak jogosságát, amelyet ebben a kötetben ki fogok fejteni.

Az előbb írtak szellemében az előszó feladata a kérdésfeltevés módjának ismertetése. Munkám a holokauszt magyar vonatkozásának geneziséét vizsgálja. Mindezt szociálpolitika, gazdaság és modernizáció összefüggéseiben teszem, mert szerintem csak így érthető meg az antiszemitizmus dinamizmusa és mind a mai napig élő jelensége. A téma rendkívül szerteágazó, és egy előszó nem nyújthat módot az összes felmerülő kérdés részletes kibontására. Ezekre munkám vonatkozó fejezeteiben utalok. Az alábbiakban csupán azt a koncepciót mutatom röviden be, amely ennek a könyvnek alapját képezi.

A modern antiszemiták azért üldözték a zsidókat, mert egy káros fejlődés hordozóinak tartották őket. Ellenségképükben a zsidók, a liberalizmus valamint a nagybirtok összefonódtak. A káros fejlődésen a kapi-

8 Szikra Dorottya, „A szociálpolitika másik arca. Fajvédelem és produktív szociálpolitika az 1940-es évek Magyarországon”, *Századvég*, 2008/2. 49. Bikkal Dénes, *Magyar szociálpolitika. A dolgozó társadalom szociális védelme Magyarországon*, Budapest, Danubia, 1943. 10.

9 Hayden White, „The fictions of factual representation”, in uő, *Tropic of discourse. Essays in cultural criticism*, Baltimore, John Hopkins UP, 1978. 134.

talizmust és a szabad piacot, a kevésbé radikálisok csak ezek szélsőséges és embertelen kinövéseit értették. Bár az összeesküvéselméletek tőlük sem voltak idegenek, zsidókról alkotott képük mégis bizonyos összefüggést mutatott a zsidósággal kapcsolatos társadalmi tapasztalatokkal. Ez abban ragadható meg, hogy a zsidóság Közép- és Kelet-Európában kiemelten vett részt a modernizáció folyamataiban. A modern antiszemitizmust elsősorban a zsidóság és a modernizáció viszonyának kritikája különbözteti meg a 19. századi illetve korábbi vérvadás, egyházilag is motivált antiszemitizmustól.

A modern antiszemitizmus (a továbbiakban: antiszemitizmus) gyökeireit számos kutató kísérte meg feltárni.¹⁰ Közülük az alábbiakban két gondolkodó köré csoportosítható véleményt emelünk ki. A magyar viszonyok szempontjából Bibó István álláspontja a legfontosabb, és ezzel érdekes párba állítható a francia kortárs Jean-Paul Sartre véleménye. Az előbbi által megfogalmazott szociológiai-genetikus — lényegében racionalizáló — magyarázatot sok értelmiségi elutasítja. Sartre nevezetes antiszemitizmus-esszéje nyomán elterjedt az a vélemény (Magyarországon pl. Heller Ágnes közvetítésében), hogy az antiszemitizmus nem más, mint tapasztalat nélküli projekció. Az antiszemita az egyént szorongató társadalmi konfliktusokra a konfliktusok okainak antropomorfizálásával reagál. Szorongásait a „Gonosz Zsidó” alakjára vetíti, azaz irracionális magyarázatba kapaszkodik. Ugyancsak az irracionalitással magyarázzák az antiszemitizmust, akik kizárólag az „ész trónfosztását” vagy (August Bebel megfogalmazásában) a „hülyék szocializmusát” látják benne.

Bibó álláspontja elsősorban szociológiai megfigyeléseken alapul. Bizonyos típusú társadalomfejlődés esetén zsidók és nemzsidók egymással kapcsolatos élménye rossz kontextusban jelenik meg. Ezt nevezi Bibó „szerencsétlen találkozásoknak”. Magyarországon a kapitalizmus viszonylag fejletlen volt és, a kapitalista átalakulásban katalizáló szerepet játszó zsidóságot a nemzsidó környezet nemcsak a kapitalizmus jelenségeivel, hanem kiemelten annak káros oldalaival azonosította, és eltagadta azt a tényt, hogy a pénz zsidóra és nemzsidóra ugyanakkora vonzás-

10 Ezek legújabb összefoglalását lásd Kovács András (szerk) *A modern antiszemitizmus* [felsőoktatási tankönyv] Budapest, Új Mandátum, 1999. Monografikus igényre a magyar antiszemitizmus illetve a zsidó asszimiláció kérdését Gyurgyák János dolgozta fel, lásd uő, *A zsidókérdés Magyarországon*, Budapest, Osiris, 2001.

sal bír. Másrészt a zsidók asszimilációja korántsem volt teljes körű. Bár a nyelvi kultúra és a mindennapok szintjén úgy tűnhetett, hogy a zsidóság feloldódott a befogadó nemzetben, zsidók és nemzsidók továbbra is elkülönültek egymástól. Az elkülönülés nyilvánvalósága 1919 után fatális következményekkel járt, és megkönnyítette a „zsidók” kollektív azonosítását. Bibó István nyomában ezért e könyv szerzője is Sartre felfogásával ellentétes álláspontot képvisel. Torz társadalmi struktúrák és a kapitalista átalakulás kezdetlegessége miatt kialakulhatnak olyan valóságos társadalmi helyzetek, amelyek az asszimilálódó zsidókat és a nemzsidókat kisebb vagy nagyobb mértékben elkülöníthetik egymástól. Mégpedig azért, hogy a modernitás fő hordozói közé történelmi és szociológiai okok következtében jelentős számú zsidó származású magyar került. Könyvemben ezért részletesen tárgyalom a magyar zsidóság társadalmi és gazdasági helyzetét is.

Mindez nem azt jelenti, hogy az antiszemitizmus csupán szociológiai érvekkel megmagyarázható, hogy ne volnának más, így irracionális okai is, de csupán irracionális okokkal véleményünk szerint nem írható le a zsidóellenesség. Az ok-okozati kapcsolatok feltárása természetesen nem jelentheti, hogy ami magyarázható, az menthető is volna. Értelmezésem reflektál az ideológiai érvelésre, de annak materiális hátterét kutatja. A különleges magyar gazdasági és társadalmi viszonyok miatt indokolt, hogy ezzel a megközelítéssel foglalkozunk. Így olyan kérdéseket is megfogalmazhatunk, amelyekre egy pusztán ideológiai szempontú megközelítés nem alkalmas.

Az európai, és ezen belül a magyar antiszemitizmus dinamikájára a kapitalista viszonyok relatív fejletlenségéből adódó szociális feszültségek és a nemzsidók zsidókkal kapcsolatos egyoldalú tapasztalatai egyaránt meghatározó hatással voltak. Az antiszemitizmust tömeggyilkosságig radikalizáló lökés sajátos módon mégis abból az országból indult ki, amelyet Kelet-Európánál jóval kevésbé jellemeztek szociálisan motivált társadalmi feszültségek. Elvileg tehát a német nácik antiszemitizmusa szociológiai háttérből önmagában nem lett volna könnyen levezethető. Hitler és társai számára a zsidókérdés mégis kezdettől fogva a legfontosabb prioritások közé tartozott. Ennek okairól „intencionalista” és „funkcionalista” történészek évtizedek óta vitatkoznak. Munkám ehhez a vitához is hasznos adalékokkal szolgál, hiszen a nácik zsidóellenessége

és a kelet-európai országok antiszemitizmusa eszmétörténeti és eseménytörténeti szempontból is összefügg.

A nácik gondolkodásmódjának szörnyű következetessége a „kívánatos embertípus” definiálása és a társadalom ebből a szempontból történő totális osztályozása volt. Ebből adódóan korántsem csak a zsidókat kívánták megsemmisíteni, hanem saját árja szellemi fogyatékosait és a szláv lakosság „feleslegesnek” ítélt részét is.

Hogy a zsidóság (azok, akiket zsidónak nyilvánítottak) mégis kiemelt áldozattá vált, annak több oka is van. Legelőször az, hogy az előbbieken említett csoportokat – szemben a zsidókkal – sehol sem tartották egy „káros fejlődés” hordozóinak. Másrészt a nemzetiszocialisták közös nevezőt találhattak azokkal, akik számára a zsidók megsemmisítése hasznot hozhatott, azaz a zsidóság javaival lekenyerezett passzív és aktív lakossággal. Hitler ebben a kérdésben különösen Kelet-Európában számos szövetségesre találhatott, a német és a kelet-európai antiszemitizmusok egymásra is radikalizálóan hatottak. Ebben az egymásra találásban és az általa teremtett légkörben a háború alatt ugrásra készen várakoztak azok, akik a vagyon újraelosztásában reménykedtek.

A több százezer ártatlan áldozat tükrében elsőre blaszfémiaának tűnhet az a kérdés, hogy Magyarországon miért a zsidók váltak kiemelt el-lenségé, melyek voltak azok a mechanizmusok, amelyek éppen ezt a csoportot jelölték ki áldozatnak? Ezt a kérdést mégis fel kell tennünk, ha az eseményeket nemcsak elítélni, hanem megérteni is szeretnénk.

Munkám két része a zsidóság kárára folytatott diszkriminációs politika kibontakozását kíséri végig. Rövid szellemtörténeti bevezető után bemutatom a magyar zsidóság 19–20. századi gazdasági és társadalmi helyzetét, illetve az ugyanebben az időszakban kialakuló faji alapú szociálpolitikai gondolkodást. Ezt a szociálpolitika magyar helyzetét és a rasszista narratívát bemutató fejezetek követik. Ezt követi Gömbös és Imrédy kormányzatának bemutatása. Tekintettel arra, hogy a 30-as évek vége a téma szempontjából meghatározó, szükségesnek tartottam a kronologikus bemutatástól eltérve, egyfajta társadalmi körkép formájában bemutatni a politikai egyensúly felborulásának 1938 és 1941 között tapasztalható folyamatát, valamint a radikális társadalompolitikai „megoldások” fontosabb hirdetőit. Teleki miniszterelnökségének tárgyalása után az antiszemita „örösváltás” folyamatát három alfejezetben kísé-

rem végig. Mivel Bárdossy László politikája elődjéhez képest témánk szempontjából különösebb változást nem jelent, ezért ennek kronologikus elemzését mellőzöm. Külön fejezeteket kap viszont a Kállay-kormány, mivel a negyedik zsidótörvény az 1944-es tömeges kifosztás egyfajta előjátékának tekinthető. Ezek a fejezetek tárgyalják a „német nyomás” versus „belső magyar genezis” kérdést is. Végül a magyar és a német deportálási tervek egymással is kölcsönös viszonyát valamint a végső megoldás geneziséét kíséreltem meg interpretációs keretbe helyezni. Munkámat az 1944-es deportálások szociális és anyagi szempontjainak rövid ismertetése zárja.

1. A magyar ellenségkép átalakulása és a liberalizmus értékvesztése

1867-ben megszületett az Osztrák-Magyar Monarchia, amely a Habsburgok és a magyar nemesség érdekszövetségén nyugodott, és biztosította utóbbiak számára a nemzetiségei feletti szupremáciát. Az 1849-ben katonailag leigázott és megszállt Magyarország hirtelen Európa egyik legnagyobb birodalmának társhatalmává lépett elő. A következő öt évtizedben a magyar politikai elit magatartását alapvetően két cél határozta meg: a kiegyezési szerződésben foglalt magyar jogok bővítése és a magyar királyságon belül – akár adminisztratív eszközökkel is – a magyar etnikum számbeli többségének megteremtése. Ezzel összefüggésben az is nemkívánatos lett volna a magyar politikusok számára, ha a birodalom valamelyik szláv etnikumát a kormányzásba bevonva a duális berendezkedést a trializmus váltja fel.

Mindhárom cél eléréséhez szövetségesekre volt szükség, és ezt a magyar politika az asszimilálódni hajlamos zsidó és német polgárságban találta meg. Karády Viktor találóan asszimilációs társadalmi szerződésnek nevezte el ezt a folyamatot.¹ A kortársaknak úgy tűnhetett, mintha egy sohasem kimondott munkamegosztás jött volna létre: a hivatali pálya a dzsentri fiatalok elhelyezkedései területe lett, az úgynevezett szabad értelmiségi pályákat pedig zsidó és német asszimilánsok töltötték be.² Ked-

1 Karády Viktor (*Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945)*, Budapest, Replika Kör, 2000. 13–16.) rámutatott, hogy a magyar feudális elit érdekei már a 18. században találkoztak a zsidóság modernizációs szerepvállalásával. Karády modelljét Gyáni Gábor számos részletkérdésben vitatta. Gyáni Gábor, „Polgárosodás mint zsidó identitás”, *BUKSZ*, 1997/3. 266–277. és uő, „Forráskritika és bizonyítás. Viszontválasz Karády Viktornak”, *BUKSZ*, 1998/1. 20–27. Gyáni nézeteit részletesen is kifejtette az általa és Kövér György által írt *Magyarország társadalomtörténete*, 2. kt, *A reformkortól a második világháborúig* (Budapest, Osiris, 2003.), azonban nem szegezett szembe a kettős társadalmi struktúra elméletével más, Karády érvelésével szemben hitelesebbnek tűnő modellt.

2 Szabolcs Ottó, *Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában. 1920–1926*, Budapest, Akadémiai, 1965. 123–124.

vezett ennek, hogy a 19. századi politikai nemzetfogalom kifejezetten támogatja a kettős identitások létezését: a magyar politikai nemzettel és az eredeti etnikai csoporttal való egyidejű kapcsolattartás nem eredményezett lojalitási konfliktust.

Miközben a magyar politikai elit a fenti paradigmák alapján működött, addig Magyarországon példátlan gyorsaságú modernizáció zajlott le. A nemzeti össztermék évtizedeken keresztül az európai átlagot meghaladóan növekedett,³ a század végére a magyar vasúthálózat sűrűsége meghaladta a fejlett nyugati országokét, Budapest pedig Chicago és Detroit sebességével épült és vált világvárossá. Az asszimilánsokból álló polgárság e változások legnagyobb motorjaként maga is szívesen azonosult a magyar birodalmi gondolattal, mint ahogy fordítva is: a magyar politikai elit majdnem minden szempontból integrálta és üdvözölte új szövetségését. A polgárság és a hagyományos nemesi elit gazdasági konkurenciája ekkor még nem tűnt komoly fenyegetésnek, ezért a zsidóság elleni politikai mozgalmak sem tudtak komoly társadalmi háttérre szert tenni.

Az íratlan asszimilációs „szerződés”, amely kölcsönös előnyössége és a kötelezettségek látszólagos hiánya miatt akkoriban nem is tűnt fel különösebben, hosszú távon fatális következményekkel járt. Következtében ugyanis a modernitás fő hordozójává az asszimilánsokból álló polgárság vált. A kapitalizmus válságjelenségeinek meg tapasztalásakor ez a tény elősegítette, hogy a tőkés átalakulás fő bűnbakjának az „idegen” zsidó és „sváb” (azaz magyarországi német) eredetű asszimilánsokat lehessen kikiáltani. Ebből azonban a 19. század konjunktúrájának köszönhetően sokáig semmi sem volt érzékelhető.

A 19. századi magyar politikában az antiszemitizmusnál jóval erősebben jelentkezett a nacionalizmus gondolata, amely nyelvi-kulturális alapon tett különbséget ember és ember között a magyar etnikum javára. Mivel az állam gazdasági újraelosztó szerepe ekkoriban nem volt jelentős, e szociális nacionalizmus elsősorban az oktatási rendszer magyarosításában és egyfajta társadalmi presztízs szelektív odaítélésében nyilvánult meg (ezt jellemzi Herczeg Ferenc megállapítása, aki szerint 500 hold birtoknagyság alatt lehetett valaki sváb, szlovák vagy szerb, de e birtokméret felett mindenképp csak magyar „úr” lehetett). A magyar társada-

3 Romsics Ignác, *Magyarország története a XX. században*, Budapest, Osiris, 1998. 23.

lom nemzetiségekkel szembeni szociális nacionalizmusa anyagi és demográfiai okokból már a 19. század végén sikertelennek bizonyult, az I. világháború végével pedig teljesen összeomlott. Csupán két olyan csoport akadt, amely védtelenül állt szemben a magyar nacionalizmussal, és akiket a kormányzat hatalmas sikerrel asszimilált: a városiasodásba bekapcsolódó „svábok” és a zsidók. Utóbbiak örömmel tapasztalhatták, hogy egyes társadalmi szerepekben a korábbi nemesi jellegű kiváltságokkal rendelkező rétegek (értve ez alatt a kis- és középnemességet valamint a birtokkal egyáltalán nem rendelkező honoráciorokat) elzárkózásának következtében csak minimális konkurenciával kell számolniuk. Tegyük hozzá: svábok és zsidók számára az asszimiláció kevésbé tűnt kényszernek, ellentétben a többi nemzetiséggel, emiatt is volt esetükben a folyamat ennyire hatékony.

Az előbb említett gentry (dzsentrí), azaz „úri középosztály” (a társadalom kb. 5%-a) számára az I. világháború előtt, sőt még később is megálázónak tűnt olyan szakmák gyakorlása, amelyek során üzleti kapcsolatra kell lépni más társadalmi osztályba tartozó személlyel. Kiszolgáltattnak élték meg azt, ha pénzért gyógyítani vagy fuvarozni kellett, mivel ezáltal ők váltak „hűbéressé” a megrendelővel szemben. A magyar úr csak katonatisztként, a jogi pályákon illetve földbirtokosként élhetett státusának megfelelően, de utóbbi esetben is alkalmaznia kellett valakit, aki a gazdaság anyagi ügyeit bonyolítja. Az, hogy a zsidóság az előbbi hivatásokba nem kerülhetett be, ekkoriban nem tűnt nagy áldozatnak, és a polgári átalakulás során a zsidóság élvezhette a leginkább a vagyonosodás és a modernizáció gyümölcseit (lásd a zsidóság gazdasági és társadalmi helyzetét bemutató táblázatokat a 2. fejezetben).

A kiegyezés előtt csak ritka, elvetett megjegyzések szintjén merült fel, hogy svábok és zsidók bármiféle veszélyt jelenthetnének a magyar társadalomra. Leszámítva a nyelvi szempontokat, a zsidóságot és a hazai németiséget (a szászok kivételével) az 1849–1867 közötti elnyomó politika ugyanannyira sújtotta, mint a magyarokat, lojalitásukhoz ezért semmi kétség sem fért. Ezzel szemben a szerb és a román etnikum számára a 18. század óta létező és a forradalom bukása után visszaállított határőrvidékek, a katonai közigazgatás bevezetése saját politikai mozgásterük növekedését jelentették. Ezért a szerb, román és később a szlovák szeparatista törekvések egyre növekvő politika problémává váltak.

Zsidóellenes politikai mozgalom először 1882-ben jelentkezett Istóczy Győző antiszemita pártjával.⁴ Akkor azonban a magyar parlamentben a zsidó világhatalomról szónokoló Istóczyt kinevették, és a zsidók rituális gyilkosságairól szóló vádjait visszautasították. Tisza Kálmán miniszterelnök 1882. május 24-én így reagált az antiszemita pártvezér beszédére: „Első megjegyzésem az, hogy e hazában levő egy fajról vagy felekezetről azt mondani, hogy aljas, teljes megvetést érdemel, helytelen. (Élénk helyeslés).”⁵ Jellemző a politikai elit antiszemitizmusának hiányára, hogy míg Franciaországban a Dreyfus-per során mesterségesen felkorbácsolt indulatok háttérében a vezérkar állt, addig Magyarországon egyetlen állami testület sem szította az antiszemitizmust, sőt, fellépett ellene. Míg Dreyfust egy koncepciós perben igaztalanul elítélték és deportálták, addig a tiszaszlári perben a zsidók ellen felhozott hamis vádak a bírósági tárgyaláson látványosan megbuktak. Istóczy mozgalma a vereséget követően a következő évtizedben fokozatosan elsorvadt. A politikai antiszemitizmus megjelenése egybeesett a bécsi tűzdekrach és az amerikai búaárak okozta gazdasági válság magyarországi begyűrűzésével. A „Gründerzeit” páratlan dinamizmusa azonban hatástalanította a feudális elit egy részének antiszemitizmusát: a 20. század elejéig többé-kevésbé minden társadalmi réteg részt vett a gazdasági gyarapodásban. A jobboldali keresztényszocialisták számára ugyan kapitalizmus és zsidóság egymással szervesen összefüggő jelenségnek számított, de demagóg politikájuk ekkoriban még nem volt kellően versenyképes a szociáldemokrata munkásmozgalommal szemben.

1918-ra az 1867-ben kivívott hatalmi pozíció semmivé vált. A háború elveszett, az országot először az őszirózsás forradalom, majd a kommunista diktatúra és az azzal járó vörös terror rázta meg. Ezt követte a román megszállás, a Horthy-féle nemzeti hadsereg hatalomra kerülése és az ezzel járó fehérterror. A fájdalmas átalakulást a trianoni diktátum sokkja zárta le. A dualista Monarchia romjain megszületett ugyan a füg-

getlen Magyarország, de ezt senki sem érezte sikernek. A majd ezeréves befogadó magyar birodalom helyett 1920-ban olyan kisállam jött létre, amely elvesztette területének kétharmadát, lakosságának nagyobb részét, és ahol a németység mellett kisebbségként egyedül a zsidók maradtak meg bűnbaknak. A szlovák vagy román népcsoport a magyar elitben az előbbiekkal ellentétben szinte egyáltalán nem képviseltette magát (leszámítva természetesen az asszimilánsokat), és szétszórtsága, politikai és gazdasági jelentéktelensége és csekély létszáma miatt sem volt alkalmas a bűnbak szerepére.

Az „ezeréves” Magyarország bukása tovább erősítette a nacionalista ideológiát. A politikai nemzet korábban annyira népszerű fogalma szétzilálódott, sokkal fontosabbá váltak az etnikai csoportokban konstruált ön- és ellenségképek. A politikai elit tapasztalhatta, hogy a győztes államok rendkívüli sikerrel alkalmazzák ezt Magyarországgal szemben. Bár minden politikai erő egységes volt abban, hogy a trianoni békediktátum elfogadhatatlan, a magyar nemzetiségi politika hibáját az 1920 után hatalomra jutó politikusok legfeljebb abban látták, hogy az nem volt elég radikálisan nacionalista. Bethlen István és társai a külföld felé csak a részleges revízió gondolatát hangsúlyozták, míg belföldön a „mindent vissza” jelmonddal jellemezhető integer Magyarország illúzióját hirdették. A magyar nacionalizmust visszaigazolta a svábok és zsidók látzólag sikeres asszimilálása is.

A 20. század elején, a bekövetkező összeomlástól függetlenül egyre inkább megkérdőjeleződött a kiegyezéskor oly sikeresnek tűnő „asszimilációs szerződés”. Ennek oka a kapitalista átalakulás válságjelenségeinek egyre erőteljesebb megtapasztalása és ezzel kapcsolatban az a félelem volt, hogy ezek a változások az addigi megszokott világot teljes egészében elsodorják. Ennek talán első irodalmi megfogalmazását Szabó Dezső nyújtotta 1919-ben megjelent *Az elsodort falu* c. művével, amelyben minden baj okát a rosszul asszimilált sváb és a zsidó kisebbség aknamunkájában jelölte meg (az igazság kedvéért hozzá kell tennünk, a regény szerint minderről a magyarság mulasztásai is tehetnek). A műben antiimperialista hangokat is pengető Szabó megelőzte korát. Könyvét még az antiszemitizmust felkorbácsoló Tanácsköztársaság előtt írta – a kézirat a világháború éveitől keletkezett, és 1918 augusztusában már teljesen elkészült.

Az elsodort falu megjelenése utáni kirobbanó sikere és a regény 1945-

4 1875-ben a Képviselőház még csak 30 szavazattal támogatta a vallásfelekezetek egyenjogúsítását célzó törvényjavaslatot, amelyet végül az 1895. évi XLII. törvénnyel sikerült elfogadtatni. A törvény elfogadtatásának 1875. évi kudarcában nem járt együtt azonnali antiszemita tömegmozgalom elterjedésével.

5 Karsai László (szerk) *Befogadók. Írások az antiszemitizmus ellen*, Budapest, Aura, 1993. 37.

ig töretlen diadalútja jelzi, hogy szerzője a magyar társadalom legégetőbbnek tartott problémáira tapintott rá. Az *elsodort falu* generációk számára vált alapélménnyé, és hatása 85 évvel megjelenése után is jelen van a magyar társadalomban. Szabó Dezső már 1907-ben is megfogalmazta álláspontját a zsidó faji uralomról, de ezzel ekkor még nem keltett országos feltűnést.⁶ Antiszemita mondanivalóját 1918–1919 után egyszerre több tényező is katalizálta. A veszített háború és a forradalmak hatására traumatizált olvasók teljes mértékben azonosulni tudtak a regényben megjelenő szemlélettel, mely szerint minden bajról elsősorban külső ellenségek tehetnek. Azzal, hogy Szabó az antiszemitizmust kitágítva általában a magyar faj védelmét is hirdette, mondanivalójának egyetemes jelentőséget tudott adni. Tetézte ezt a regényben folyamatosan tetten érhető antikapitalista mondanivaló, amelyet Szabó más írásában már 1915-ben kifejtett, de az akkor (hasnolón 1907-es cikkéhez) gyakorlatilag észrevétlen maradt.⁷ A magyar társadalom nyilván még nem mutatkozott fogadókésznek, de az összeomlással nyilvánvalóvá váló politikai csőd egyszerre érthetővé tette Szabó téziseit.

1867 és 1918 között a magyar nacionalizmus sajátos paradigmaváltáson ment át. Korábbi ellenségképei nem bizonyultak használhatónak és nem is voltak kellően elterjedtek. A háborúvesztés után a lakosságban élő előítéletek nemcsak megerősödtek, hanem bizonyos mértékig át is programozódtak, úgy, hogy az ellenség szerepét az erre alkalmasabbnak tűnő német („sváb”) és zsidó csoportok vették át. Utóbbi ellenségkép lappangása már az 1890-es években megfigyelhető volt (példákat lásd a 2.3. fejezetben), kibontakozásához azonban kellett Trianon sokkja is. Az a tény, hogy a társadalom nem tudta megemészteni a csakugyan rettenetes békekötést, rendkívüli mértékben felerősítette a bűnbak- és ellenségképzés igényét.

A 20. század az ellenségképek változása mellett a politikai kultúra radikális változásával is járt. A liberális értékek erodálódása már jóval az I. világháború előtt elkezdődött, amikor a magyar politikai elit tehetetlennül volt kénytelen szemlélni egyes nemzetiségek (elsősorban a romá-

6 A cikk helyi jelentőségű botrányt azonban már ekkor is okozott: ezt párbaj, minisztériumi eljárás, majd Szabó Nagyváradra helyezése követte. Szabó korai antiszemitizmusához lásd Nagy Péter, *Szabó Dezső*, Budapest, Akadémiai, 1964. 48–55.

7 Szabó Dezső, „Az individualizmus csődje”, *Huszadik Század*, 1915/2. 81–94.

nok) súlyának növekedését. Ezt az értékvesztést felerősítette, hogy a háborús hangulat, majd a kommunista Tanácsköztársaság, végül az ellene fellépő ellenforradalmi rendszer egyaránt elvetette a liberalizmus eszméit. A trianoni békediktátum az addig a győztesek részéről hirdetett szabadelvűség (például Wilson 14 pontja) megcsúfolása volt. Mivel ezeket az elveket éppen az az antant hirdette fennhangon, amelyik a gátlástalan erőpolitika jegyében tevékenykedett Trianonban, Magyarországon a liberális közbeszéd megsemmisítő vereséget szenvedett, a „demokrácia” kifejezés szitokszóvá devalválódott, és néhány szűk értelmiségi elit-csoport orgánumaiba szorult vissza. Nem változtatott ezen az a tény sem, hogy Bethlen István politikájában továbbra is szabadelvű értékeket képviselt: retorikájában ugyanis ő is nagymértékben a korszellemhez alkalmazkodott. Kerék Mihály a *Válaszban* joggal állapította meg, hogy „a radikális liberalizmus hangja elnémult”,⁸ és helyét új ideológia vette át. „A fajiságtól megejtett Közép-Európa már egyszer szült, és most újra szülési kínokban vergődik”⁹ – írta erre célozva Gombos Gyula. A liberális értékek összeomlása nemcsak Magyarországon következett be, hanem Európa államainak jelentős részében. Kurt von Schuschnigg osztrák kancellár találóan a nacionalizmus széles körű európai forradalmaként jellemezte az 1930-as éveket.¹⁰

Ez az értékaváltás a szociálpolitika elveinek gyökeres változásával is járt. A faji¹¹ – azaz nemzeti – alapon differenciált szociálpolitika az 1920-as években minden társadalmi osztályban és főképp a keresztény értelmiségiek között lelkes híveket szerzett.

8 Kerék Mihály, „Tévedések és fogalomzavar a föld kérdése körül”, in *Válasz 1934–1938*, vál. szerk. és utószó Széchenyi Ágnes, Budapest, Magvető, 1986. 49.

9 Gombos Gyula, „Hozzászólás az asszimilációs vitához”, *Magyar Élet*, 1939. szeptember 9. 4–5. A cikkből a cenzúra jelentős terjedelemben törölt.

10 Kurt von Schuschnigg, *Farewell Austria*, London/Toronto/Melbourne/Sydney, 1938. 238. Idézi Berend T. Iván, *Válságos évtizedek. Közép- és Kelet-Európa a két világ-háború között*, Budapest, Gondolat, 1983. 339.

11 A kor magyar köznyelvében politikusok, tudósok a *faj* kifejezést a nemzet szinonimájaként is használták, a vallások közül azonban csak a zsidóságot azonosították fajjal.

2. A magyar zsidó lakosság

2.1. A magyar zsidóság szociális és társadalmi helyzete

A magyar zsidóság döntő szerepet játszott az ország polgárosításában. A zsidók aránya Magyarországon a századforduló előtt is elérte a hat százalékot, miközben egyetlen nyugati országban sem érte el az egy százalékot (Németország és Hollandia kivételével, de arányuk itt sem volt ennél sokkal jelentősebb). Sokkal döntőbbnek bizonyult, hogy létszámát tekintve a budapesti zsidóság felülmúlta Franciaország és Belgium összes zsidó lakosának számát. A zsidóság az ország fejlődésére egyedülállóan nagy hatással volt, mivel az összarányában még mindig nem jelentős zsidó lakosság a modernizációt meghatározó területeken magasan felülképviselette magát. E túlsúly Karády Viktor megállapítása alapján azt is eredményezte, hogy az „erre beállított zsidó csoportok a nyilvános gazdasági-társadalmi tevékenységi területek legtöbbjén modellértékűen szabták meg az országban érvényesülő modernizációs magatartási formák mintáját”.¹

Az 1848 után meginduló és 1867 után rendkívül felgyorsuló gazdasági fejlődés az egyéni karrierek szempontjából leginkább a zsidóságnak kedvezett, hiszen szemben a magyar lakosság többségét kitevő, röghöz kötött földművesekkel, az ő mobilitásuk volt a legnagyobb (1930-ban 56%-uk volt városlakó). A mobilitással függött össze urbanizációjuk is, ennek hatása már a 19. század második felében is az ő esetükben a legerősebb. Ők foglalták el azokat az állásokat, melyeket a dzsentrí eleinte még rangon alulinak tartott. 1867 előtt zsidók csak orvosként működhettek a szabad értelmiségi pályákon, de 1910-re a szellemi szabadfoglalkozásúak között már átlag 35%-ot tett ki arányuk.² 1910-ben a hivatalos népszámlálás adatai szerint Budapesten zsidó vallású volt az orvosok 59, az ügyvédek 61, a

¹ Karády, *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek*, 19.

² Karády Viktor – Kozma István, *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*, Budapest, Osiris, 2002. 99.

hírlapírók 48%-a – hozzá kell tennünk, hogy az országos adatok ennél csekélyebb mértékű zsidó értelmiségi felülreprezentáltságot állapítanak meg, az áttértek száma ismeretlen.³ A zsidók aránya a népességen belül országosan csak 5%-ot, Budapesten is csak kb. 21%-ot tett ki. Karády Viktor tanulmányaiban kimutatta, hogy a kiegyezéstől a 20. század első feléig megfigyelhető a nemzsidókhöz képest a zsidók mennyiségi és minőségi túlszaporodása és lényegesen jobb tanulmányi eredményei, ami egyértelműen modernitás és zsidóság összefonódását eredményezte.⁴

1938-ban a vezető és értelmiségi foglalkozásúak 40,2%-a saját társadalmi csoportjából származott, 21,3%-nak a szülei egyszerű szellemi foglalkozásúak, 11,4%-nak pedig kisiparosok, kiskereskedők voltak. Ezzel szemben a szak-, segéd- és betanított munkások gyermekeinek csupán 8,2%-a, a mezőgazdasági munkások gyermekeinek pedig csak 7,6%-a jutott el ezekbe az állásokba.⁵ A zsidók az értelmiségi kategóriákban felül-, míg az utóbbiakban jelentősen alulreprezentáltak voltak, vagy nem is képviseltették magukat (lásd a zsidóság társadalmi összetételét taglaló táblázatoknál). Ebből viszont a zsidóság társadalmi beágyazottságára is következtetnünk lehet.

Csoport	Bővülés/fő	ebből zsidó vallású	%
Orvos	790	375	47
Állatorvos	390	290	74
Gyógyszerész	211	147	69
Mérnök	515	306	59
Vegyész	36	26	72

1. táblázat: Egyes értelmiségi pályák bővülése 1900-1910 között⁶

- ³ *Hét évtized a hazai zsidóság életében*, szerk. Lendvai L. Ferenc, Sohár Anikó, Horváth Pál, Budapest, MTA Filozófiai Intézet, 1990. 193.
- ⁴ Karády, *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek*, 193–256. irodalmi utalásokkal, és uő, *Zsidóság Európában a modern korban*, Budapest, Új Mandátum, 2000. 234, 237.
- ⁵ Andorka Rudolf – Harcsa István, *A magyar társadalom modernizációja hosszú és rövidtávon társadalmi jelzőszámokkal mérve, 1870–1984*, Budapest, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia Tanszék, 1986. 248. (a százalékos adatokat a férfi és a női táblázat adatainak átlagolásából kaptuk).
- ⁶ Ulain Ferenc – Buday Dezső, *Rabszolgaság útján. Két beszéd*, Budapest, Held, 1925. 98. 1920 és 1930 között az orvosok száma 1300 fővel, az állatorvosok száma 150 fővel, a gyógyszerészeké 200 fővel, a mérnököké 250 fővel, a vegyészeké 50 fővel nőtt.

Hozzá kell tennünk, hogy 1920 után az értelmiségi pályákon a bővülés üteme némileg csökkent, és csak az 1930-as évek közepétől gyorsult fel. Az elcsatolt területekről kiutasított vagy elmenekült magyar hivatalnokok és értelmiségiek, valamint a gazdasági világválság évtizedeken keresztül megsokszorozták a konkurenciaharcot. A zsidóság felülreprezentáltsága az I. világháború alatt lassú, de folyamatos csökkenésnek indult. Ennek nemcsak a zsidóság népszaporulatának negatívra fordulása volt az oka: a folyamatot a felsőoktatás bővülése, valamint az 1920-tól egyre gyakoribb kikeresztelkedések és vegyesházasságok is erősítették. Fontos szempontot jelentett a polgárosodásba belépő csoportok növekedése. Míg 1900 előtt a lakosság 35%-a volt analfabéta, addig 1938-ban csak 7%. Ez a csökkenés akkor is jelentős, ha figyelembe vesszük, hogy az analfabétizmusban az 1920 után elcsatolt román és ruszin nemzetiségű területek felülreprezentáltak voltak. A trianoni Magyarország polgári iskoláinak száma 1938-ban elérte a háború előtti határokon belüli szám 80%-át, ami relatív értékben 57%-os növekedésnek felelt meg, a tanulók száma még ennél is nagyobb mértékben emelkedett. Magyarországon a középiskolai oktatás gyorsan fejlődött: az 1930-as évek végén a kilencmillió ország 70 ezer tanulót küldött ezekbe az intézményekbe, míg 1918-ban a 18 millió lakosságból csak 90 ezer fő járt középiskolába. A középiskolát végzettek aránya így az 1920-as 2,6%-ról 1938-ra 6%-ra emelkedett, ami felülmúlta a hasonló franciaországi adatot.⁷ Ebből adódott, hogy a zsidó középiskolások relatív aránya az 1900-as 22,6%-ról 1931-ben 17%-ra, 1941-ben 14,9%-ra csökkent. Ehhez képest az egyetemi oktatás nem bővült jelentős mértékben. Az 1913/1914-es tanévben az országban összesen 13.487 hallgató járt egyetemre, az 1920/1921-es tanévben az egyharmadára lecsökkent országterületen 14.258 (!), ezt követően viszont a számok csökkentek, és még az 1937/1938-as tanévben sem érték el az I. világháború utáni csúcst,⁸ miközben 1920-tól a numerus clausus rendelkezései miatt a korábbi 33%-ról 8–12%-ra csökkent a zsidó hallgatók létszáma, és 1928-tól, azaz a törvény módosításától sem emelkedett jelentősen. A zsidóság értelmiségi túlképviseltségét tehát jelentős részben a rendkívül alacsony bázisszámok tették lehetővé. Ennek változását érzékelteti, hogy az utóbbi

7 Romsics, *Magyarország története*, 178.

8 Uo. 181.

száz év alatt, elsősorban 1945 illetve 1989 után a felsőoktatásban részt vevők száma rohamos növekedésnek indult, összességében megtízszereződött, és az újonnan belépők között természetesen már csak elenyésző mértékű zsidó túlképviseltség lenne kimutatható (ha létezne erről egyáltalán statisztika).

A magyar kultúrpolitika komoly összegeket fektetett be az új középosztály felnevelésébe: Hóman Bálint⁹ kultuszminiszter tandíjmentességet és állami ösztöndíjakat adományozott a „szegény sorsú, szorgalmas és nemzethű” egyetemisták, felső tagozatos középiskolások és gyakornokok számára. A nemzsidó diplomások esélyeit tovább növelte, hogy állami státusokba zsidót rendkívül ritkán vettek fel. A MONE (Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete) 1927-ben végrehajtotta „az OTI keresztény restaurációját”, ami egyet jelentett azzal, hogy a „75%-ban zsidó orvosi kar helyébe [...] keresztény magyar orvosifjak jutnak be 75%-ban”.¹⁰ Ugyanez történt a többi biztosító- és nyugdíjintézet esetében is: 1930-ban 4336 közalkalmazott orvos közül már csak 701 volt zsidó, de a magánorvosi karban 2151 fővel 54,5%-ot tett ki számuk!¹¹ A zsidó ügyvédek és jogászok mindössze 2%-át alkalmazták az államigazgatásban, miközben az összes ügyvéd 49,2%-a volt zsidó vallású.¹²

9 Hóman Bálint (1885–1951) történész, politikus, 1918-tól az MTA tagja, Szekfű Gyulával a hétkötetes *Magyar Történet* szerzője, a középkor kutatója, 1932–1944 között parlamenti képviselő.

10 *Keresztény Magyar Orvosbajtársunk hív a MONE*, Budapest, Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete, 1940. 8. Az OTI és az 1931 után a felügyeleti jogkört gyakorló Belügyminisztérium a későbbiek során is ügyelt arra, hogy tagságába ne kerüljenek zsidók. Erre példa az OTI igazgatójának 1936. július 14-én Kozma belügyminiszterhez elküldött levele, amelyben a frissen kinevezettek listájában piros íróval bejelölték a biztosan és a feltételezhetően zsidó származásúakat (300 orvosból 15 biztosan, 5 feltételezhetően volt „zsidó”). Mivel ekkoriban senkinek sem kellett származási bizonyítványt benyújtania, ez az eset azt bizonyítja, hogy egyesek nyilvántartást vezettek a kikeresztelkedett zsidókról és leszármazottaikról is. Az pedig, hogy ez a nyilvántartás majdnem a teljes orvosi társadalomra tudott adatokat szolgáltatni, arra utal, hogy a „zsidó” származás nyilvántartásával sem csak egy-két orvos foglalkozott. Az iratot lásd Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) K 429, 7. doboz.

11 Kovács M. Mária, „A numerus clausus és az orvosi antiszemitizmus a húszas években”, *Budapesti Negyed*, 1995/2. 147.

12 *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*, főszerkesztő Ránki György, Budapest, Akadémiai, 1976. 784.

Tíz év alatt a zsidók aránya a minisztériumi alkalmazottak között 4,9%-ról 1,5%-ra, a törvényhatóság alkalmazottak között 4,5%-ról 0,7%-ra csökkent.¹³ Egyes állami irányítású cégek, mint a Futura¹⁴ vagy a Hangya (lásd később), kezdetől fogva elvből nem alkalmaztak zsidót,¹⁵ és példájukat egyes magánvállalkozások is követték, mint például a Nagykovácsy üzletház.¹⁶

Az 1920-tól állami programmá tett „örsekváltásnak” köszönhetően a zsidóság társadalmi elhelyezkedése jelentős változásokon ment át. A zsidók szinte kiszorultak a közalkalmazottak közül, ahol iskolázottságukhoz képest ugyan korábban sem voltak felülreprezentálva, de mégis sok állást ők töltöttek be. Az állami státusokból történt eltávolításuk miatt a zsidó munkavállalók csak a magánszférában találhattak munkalehetőséget, itt arányszámuk az 1910-es állapotokhoz képest valamelyest meg nőtt is.

A középosztály súlya a századforduló és a II. világháború között jelentős növekedésnek indult, és ezt a világgazdasági válság sem tudta visszafordítani: Matolcsy Mátyás¹⁷ munkái pl. kimutatták, hogy a buda-

- 13 Rolf Fischer, *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867–1939*, München, Oldenbourg, 1988. 170.
- 14 Teljes neve *Futura Magyar Szövetkezeti Központok Áruforgalmi Rt.* 1919-ben alakult, az OKH, a Hangya és az FM közvetlen felügyelete alatt működött, és feladata a „keresztény” magyar gabonakereskedelem védelme volt.
- 15 A Hangya és a Futura esetében a zsidótörvényekhez kiadott végrehajtási utasítások felmentést adtak, mivel a minisztertanács nyilvánvaló ténynek vette, hogy ezen cégek zsidót nem alkalmaznak. Ennek ellenére kivételek előfordulhattak, de ezek lehettek gyakoriak.
- 16 Nagykovácsy (1935-ig Kovácsévics) Milenkó (1882–1965) a Baross-szövetség egyik megalapítója, üzletember, nyilas párttag, szélsőjobboldali szervezetek pénzelője volt. A Nagykovácsy cég az 1930-as években dinamikus fejlődött, Budapest egyik legjelentősebb áruházát, a későbbi Úttörő-áruházat (Kossuth u. 9.) birtokolta. Ez az ország „legnagyobb keresztény üzletének” és Budapest legelőkelőbb bevásárlóhelyének számított. A cég 1939-ben már 750 embert foglalkoztatott. Nagykovácsy 1945 utáni sorsára nincs adatom.
- 17 Matolcsy Mátyás (1905–1953). Apja orvos-gyógyszerész, egyetemi tanár, családjának 500 holdas birtoka volt Farmoson. 1929-ben disszertációjával műszaki doktori oklevelet szerzett (*London földalatti villamos közlekedése*). 1932-ben közgazdaságtudományból is doktorált (*Nagybritannia energiagazdálkodása, különös tekintettel szénbánya iparára és az ország villamosítására*). Tanulmányutakon vett részt az USA-ban, Németországban, Angliában (London School of Economics), Franciaországban. A

pesti magántisztviselők száma 1929 és 1942 között 180%-kal emelkedett.¹⁸ Ezzel szemben a teljes zsidó lakosság létszáma csökkenésnek indult (1910-ben a csonka-ország területére számítva 6,2%, míg 1930-ban 5,1%). 1910–1930 között a zsidó populáció szaporodása –6,1% volt, szemben az országos +8,7%-os átlaggal. A csökkenés a fejlettebb, nyugati régiókban elérte a 15–20%-ot is, és rohamos üteme még a statisztikusokat is meglepte. „Valószínű, hogy az ország középső és nyugati részein a falusi zsidóság hovatovább teljesen eltűnik”, szögezte le egy tanulmány, mely azt is megállapította, hogy a „galiciáner” zsidóság Kelet-Magyarországon is talaját veszítette, mivel az értékesítési szövetkezetek egyre inkább ellehetetlenítik a falusi kereskedők és szatócsok egzisztenciáját. Abszolút értékben még az olyan helységek zsidó lakosságának száma is csökkent, mint pl. Mád, ahol 1880-ban a lakosság 35%-a volt zsidó, míg 1930-ban csak 20%. Budapest zsidó lakossága azért csökkent csak 3%-kal, mert a kikeresztelkedéseket, kitéréseket és a helyi születések elmaradását a Kelet-Magyarországról érkező bevándorlás ellensúlyozni tudta.¹⁹ A zsidó népesség gyarapodása csak a trianoni határok túloldalán, a felvidéki és erdélyi városokban folytatódott, igaz, egyre csökkenő ten-

magyar jövedelemeloszlásról írt munkája angolul is megjelent. 1930-tól a Magyar Gazdaságkutató Intézet előadója. 1935-ben a nagykaitai választókerületben a kormánypárt nem hivatalos jelöltjeként képviselővé választották. 1937-ben belépett a kisgazdapártba, 1938-ban azonban kilépett, Nemzeti Szocialista Front néven önálló pártot alapított, 1939-ben csatlakozott Pálffy Fidél Magyar Nemzeti Szocialista Pártjához, mely 1940 októberében a nyilasokkal egyesült. Bátyja, Matolcsy Tamás, a híres Verebélyi klinika sebésze szintén nyilas képviselőiséget vállalt. Tudományos dolgozatai 1937-től egyre inkább a zsidókérdéssel foglalkoztak (*Új élet a magyar földön*, 1938. *A magyarországi jövedelem és adótehermegoszlás*, 1938. *Harc a földért*, 1939. *Föld, Nép, Élet*, 1941. *A zsidók útja*, 1941. *Zsidók házaogyna*, 1942.) 1942 márciusában a kormányzóhelyettes-választás miatt összeveszett a nyilasokkal és kilépett a pártból, majd 1943 augusztusában felvételét kérte a kormánypártba. Nyilasokkal történt szakítása után a korábbi agresszív antiszemita kirohanásokat csökkentve, de továbbra is rasszista szemlélettel írt: *Az életszínvonal alakulása Magyarországon*, 1944. *A magyar mezőgazdaság adósságterheinek alakulása az 1924–1944-es években*, 1944. 1946-ban a Népbíróóság tíz évi börtönre ítélte, 1953-ban a börtönben szívrohamban meghalt.

- 18 Matolcsy Mátyás, *Az életszínvonal alakulása Magyarországon*, Budapest, Magyar Ipari Munkatudományi Intézet, 1944. 51.

- 19 Benisch Artúr, „A zsidók térfoglalása és elhelyezkedése a mai Magyarország területén 1830–1930”, *Magyar Statisztikai Szemle*, 1934/11. 916–925.

denciával. Kassa, Nagyvárád és Szatmárnémeti zsidóságának gyarapodása mögött azonban nemcsak a helyi szaporulat, hanem az általános városiasodás és a galíciai, regáti területekről történő bevándorlás is állt.²⁰ Az előbbieken ismertetett folyamatokat bizonyítja az is, hogy az értelmiség száma 1930-ra 16.700 lélekkel bővült, miközben az értelmiségi pályákon elhelyezkedő zsidóké 500 fővel csökkent.²¹

Paradox módon bizonyos mértékig a zsidó értelmiség minőségi pozícióit javította, hogy a zsidó diplomások az 1920 utáni negatív diszkrimináció miatt kompenzációs mechanizmusokra kényszerültek. A negatív diszkrimináció miatt eleve csak az átlagnál jobb képességűek próbálkoztak meg az egyetemi tanulmányokkal. Aki tehette, külföldön tanult, és ezzel esetenként, elsősorban a természettudományok területén, jóval modernebb ismereteket szerzett. Ugyanez volt érvényes a munkavállalás kérdésére is, mivel a Horthy-rendszerben a zsidó állástalan diplomások aránya az országos kétszerese volt.²²

Fentiek tükrében megállapítható, hogy a zsidóság értelmiségi túlsúlya lassan mérséklődött,²³ és a csökkenésnek több mint fele a keresztény hitre történt áttérésekből adódhatott.²⁴ A numerus clausus hatására eleve csak 1924-től jelentek meg az első, 90%-ban nemzsidó diplomás évfolyamok a munkaerőpiacon, de súlyuk a diplomások összlétszámához képest nem volt jelentős. A zsidók arányának rohamos csökkenése ellen hatott az is, hogy az ügyvédi és orvosi praxisok kb. fele zsidó kézben volt és ezért az esetek jelentős részében a magánszektorban próbálkozó zsidó munkakeresőt nem érte negatív diszkrimináció.

20 Csíki Tamás, *Városi zsidóság Északkelet- és Keletmagyarországon*, Budapest, Osiris, 1999. 17, 19–20, 22–23.

21 Kovács Alajos, *A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében*, Budapest, Nemzeti Liga, 1938. 20.

22 Karády, *Zsidóság Európában*, 236.

23 *Hét évtized*, 193. Az ügyvédek száma 1900-ban 1538 (az összes ügyvéd 34,1%-a), 1930-ban 2693 volt (az összes 49,2%-a), az orvosok száma 1900-ban 2321 volt (az összes 48,3%-a), 1930-ban pedig 2852 (az összes 34,4%-a).

24 Kovács M. Mária, *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*, Budapest, Helikon, 2001. 85–86. A zsidóság áttérési adatait részletesen tárgyalja Jehuda Don, *A magyarországi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete a 19–20. században*, Budapest, MTA, 2006. 29–34. valamint *Hét évtized*, 195.

A magyar társadalom jelentős része azonban nem vette tudomásul a zsidóság demográfiai állapotát, illetve gyors megoldást követelt. A közvéleményben az a kép terjedt el, hogy a zsidók „beözönlése” Galíciából folyamatosan tart, és emiatt is lehetetlen a zsidók asszimilációja. Ezt a vélekedést nemcsak Horthy és miniszterei, hanem pl. sok népi író, köztük Féja Géza²⁵ is képviselte a *Válasz* hasábjain.²⁶ Valójában a zsidó bevándorlás már 1870 után minimálisra csökkent és az I. világháború után teljesen megszűnt, ezzel szemben viszont már a Monarchia idejében is sok zsidó vándorolt ki a tengerentúlra, a zsidóság tehát már évtizedekkel az I. világháború előtt a vándorlási mozgalom vesztese volt, amihez hozzájárult a zsidók csökkenő születésszáma is. Kovács Alajos 1870 és 1910 között a zsidóság szempontjából már 113.800 fő veszteséget állapított meg.²⁷ Az, hogy ennek ellenére állandó „beözönlésről” írtak az antiszemita lapok, mégsem volt véletlen és minden alapot nélkülöző. Az országon belül ugyanis csakugyan dinamikusán változtak a zsidóság arányai: Budapest zsidó lakossága 1890 és 1910 között megduplázódott, miközben a vidéki zsidó lakosság száma (amely egyáltalán nem volt az antiszemita szemek előtt) drámaian csökkent.

Az előbbieken ismertetett polgárosodási folyamatok ellenére a zsidóság aránya egyes polgári foglalkozásokban még az 1930-as években is rendkívül magas – az állami alkalmazottak esetében viszont feltűnően alacsony volt.

25 Féja Géza (1900–1978) népi író, Bajcsy-Zsilinszky lapjaiban, majd a *Válaszban* és másutt is publikált, a Bartha Miklós Társaság tagja, a Márciusi Front egyik alapítója, 1934–1944 között a *Magyarország* c. kormánylap szerkesztője. 1937-ben *Viharsarok* c. műve miatt elítélték.

26 Horthyhoz lásd Szinai Miklós – Szücs László (szerk.) *Horthy Miklós titkos iratai*, 4. kiadás, Budapest, Kossuth, 1972. 87. Féjához pedig „Márciusi Front” c. írását a *Válasz* 1937/6. számában. Az utóbbit közli: *Válasz 1934–1938*, 454–470.

27 Walter Pietsch, „Die jüdische Einwanderung aus Galizien und das Judentum in Ungarn”, in *Juden in Ostmitteleuropa. Von der Emanzipation bis zum Ersten Weltkrieg*, szerk. Gotthold Rhode, Marburg/Lahn, Herder Institut, 1989. 279. valamint Kovács Alajos, *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*, Budapest, Kellner nyomda, 1922. 13.

	1930	1920
Magánorvos	54,7%	59,9%
Hatósági orvos	13,9%	35,9%
Ügyvéd	49,2%	50,6%
Bíró	2%	4,3
Magánmérnök	30,4%	38,2%
Magántudós, író	24,7%	27,3%
Festőművész	15,7%	17,6%
Zeneművész	28,9%	23,6%
Színész	24,1%	22,7
Kereskedelem és hitel önálló	45,6%	53,6%
Kereskedelem és hitel tisztviselő	47,6%	46,4%
Kereskedelem és hitel segédszemélyzet	29,1%	32,8%
Állami tisztviselő és díjnok	1,5%	4,6%

2. táblázat: Zsidók aránya egyes foglalkozási ágakban²⁸

Ezek az arányok tovább módosulnának a zsidóság javára, ha a keresztény hitre térteket is a zsidók között tüntetnénk fel. A kitérések zöme ugyanis éppen az értelmiségi szakmákban, elsősorban az ügyvédi kar esetében volt jellemző. 1939-ben a gyakorló ügyvédek 39,5%-a volt zsidó, de további 18,5%-uk kikeresztelkedett zsidók leszármazottja volt vagy maga tért át. A budapesti keresztény orvosok tíz százaléka szintén kitért zsidó volt.²⁹ A kitérés jellemzően a gazdagabb, asszimilálódni kívánó rétegekre volt jellemző, és a kitérés hajlandóság (valamint az emögött álló társadalmi nyomás) a vagyon nagyságával párhuzamosan növekedett. A zsidó pénzarisztokrácia számos tagja tért elsősorban 1918–1919-ben keresztény hitre, mint például a Chorin, Weiss, Madarassy-Beck, Biedermann, Ullmann famíliák egy része. Az ő vagyonuk a statisztikákban keresztény vagyonként jelenik meg, és felmérések hiányában csak nehezen számszerűsíthető. Feltételezhetjük azonban, hogy a vagyoni statisztikát a kikeresztelkedettek vagyona mintegy 5%-kal módosítaná a zsidóság javára. Ezt a ténytet azért is fontos megemlíteni, mert a zsidó vagyon jelentősége nem írható le csupán a zsidó vallású tulajdonosok vagyonaként. A magyar értelmiség jelentős része az asszimilációs

28 Kovács, *A csonkamagyarországi zsidóság*, 18–19, 64–65.29 Kovács M. Mária, *Liberalizmus*, 85.

törekvések ellenére továbbra is zsidóként tartotta számon a kikeresztelkedetteket, és a zsidó vagyonra vonatkozó, a kor közhangulatát befolyásoló publikációkban ezért rendre nagyobb százalékok szerepelnek, mint amit a statisztikai adatok tartalmaznak. A továbbiakban a zsidó vagyonra vonatkozó számításainkat csak a statisztikailag megragadható és az izraelita felekezethez tartozó tulajdonosokra vonatkoztatjuk, és nem utalunk minden esetben külön a kikeresztelkedettek kérdésére.

A kitért zsidókról egyáltalán nem mondható el, hogy gesztusukat a keresztény társadalom szó nélkül akceptálta volna. Márai Sándor *Egy polgár vallomásai* című memoárja pontos látéleletet ad arról, hogy valójában éppen a kitért és hasonult zsidóság jelent meg igazi konkurenciaként a keresztény középosztály számára, és ébresztett egzisztenciális féltelmeket soraik között: „Valamennyien, akik a házban élünk, rokonszenvesebbnek találtuk a földszintiek galíciái rokonait, akik kaftánban jártak és lobogó hajtincseket viseltek, mint a tökéletesen civilizált üveggyárost és családját. A neológok magasabb rendű polgáriasult életmódját különös féltékenységgel szemléltük, valamit féltettünk tőlük, magunk sem tudtuk, mit.”³⁰

Érdemes elemezni Márai sorait. Az, hogy az „idegenszerű” zsidók rokonszenvesebbnek tűnnek, mint a hasonultak, alapvetően természetellenes reakció, hiszen az „idegen” inkább kelt szorongást. Csak egy magyarázat adható arra, hogy ez a reakció itt megfordult, és ez egyértelműen a konkurenciaféltelm. Zsidó és nem zsidó középosztály már az I. világháború előtt is szemben állt egymással, és ezt a szembenállást felerősítette a tényleges keveredés hiánya.

A zsidóság felülreprezentáltságát bizonyító arányokat kapunk akkor is, ha a kereskedelemben foglalkoztatottakat vizsgáljuk. Különösen figyelemreméltó, hogy a zsidók aránya az önálló egzisztenciák esetében lényegesen magasabb, mint az alkalmazottaknál.³¹ Minden harmadik zsidó iparos önálló volt, ezzel szemben a keresztények között csak minden nyolcadik.³² Az önálló egzisztenciák átlagos életszínvonala magasabb, mint az alkalmazottaké, még akkor is, ha az önálló egzisztencia nem jelentett minden esetben magasabb polgárosultságot.

30 Márai Sándor, *Egy polgár vallomásai*, Budapest, Európa, 2000. 16–17.31 Karády, *Zsidóság Európában*, 218.32 Kovács, *A csonkamagyarországi zsidóság*, 15.

2. A magyar zsidó lakosság

Foglalkozás típusa	Összesen	ebből zsidó	zsidók aránya %-ban
Önálló kereskedő	299.203	145.186	48%
Hivatalnok	73.559	39.131	53%
Kereskedősegéd	128.394	36.567	28,6%

3. táblázat: Zsidók és nemzsidók aránya a kereskedelemben foglalkoztatottak között 1937-ben³³

Ugyanez az aránytalanság tükröződött vissza a zsidóság társadalmi elhelyezkedésében is. A leggazdagabbak között a zsidó vallásúak háromszorosan felülreprezentáltak voltak, míg a legszegényebb kategóriában (napszámosok és cselédek) 1,4%-kal illetve 1%-kal szerepeltek, szemben az összlakosságon belüli 5,3%-os (és a budapesti lakosságon belüli 21,3%-os) arányukkal.³⁴

Foglalkozási ág	A keresők összlétszáma	Zsidó vallású keresők létszáma	Zsidó vallású keresők aránya az összes kereső százalékában
Östermelés	2.031.362	5.786	0,3%
Bányászat és ipar	891.871	73.841	8,3%
Kereskedelem és hitel	224.913	90.400	40%
Közlekedés	112.001	4.127	3,7%
Közzszolgálat és szabad foglalkozások	195.812	17.354	8,9%
Véderő	41.021	154	0,4%
Napszámos	61.046	880	1,4%
Nyugdíjas, magánzó	169.490	15.420	9,1%
Egyéb	62.204	3.544	5,7%
Cseléd	176.978	1.821	1%
Összesen	3.999.140	213.235	5,3%

4. táblázat: A zsidóság társadalmi szerkezete 1930-ban³⁵

33 Stephan Barta, *Die Judenfrage in Ungarn*, Budapest, Stádium, 1940. 84. Kovács, A *csanakmagyarországi zsidóság*, 30–31.

34 Matolcsy Mátyás, *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*, Budapest, Universitas, 1938. 58.

35 Kovács, A *csanakmagyarországi zsidóság*, 63. Kovács a *Magyar Statisztikai Közlemények* 72. és 96. kötetéből merítette adatait.

2.1. A magyar zsidóság szociális és társadalmi helyzete

Ez a statisztika azonban csak felületes képet nyújt, mivel egy kategóriában tartja nyilván az östermelésben az 1000 holdas nagybirtokost és nagybérlet és a fél holddal rendelkező zsellért, valamint a bányászat és ipar kategóriában a bányászt és a kisüzemtulajdonost. Ugyanígy torz a közzszolgálat és a szabad foglalkozások egy kategóriában kezelése, mivel a közzszolgálatban a zsidóság alulreprezentált, ezzel szemben a szabad foglalkozásokban rendkívüli mértékben felülreprezentált volt. Az eddigiekben és a következő fejezetben közölt statisztikák egyértelműen bizonyítják, hogy a fenti kategóriákon belül is a zsidó vallásúak elsősorban a tehetősebb rétegekhez tartoztak. De már ebből a statisztikából is kitűnik, hogy a zsidóság a legszegényebbek, azaz a napszámosok és az östermelésből élők között kiugróan alulképviselet, míg a kereskedelem felülreprezentált.

E statisztikák bizonyítják, hogy Magyarországon a polgári fejlődés és a kapitalizmus kibontakozásában döntő szerepe volt a zsidó polgárságnak. Nem alaptalanul tekintették a zsidó lakosságot a modernség hordozójának. Ezen mit sem változtatott, hogy 1890-hez vagy 1910-hez képest 1930-ra minimális mértékben változott a zsidóság felülreprezentáltsága az önálló értelmiségi és a gazdasági munkakörökben. A korszak egészére kijelenthető a zsidó származású elem mintegy tízszeres felülreprezentáltsága ezekben a foglalkozási ágakban, szemben több mint százszoros alulreprezentáltságukkal a mezőgazdasági munkások és zsellérek soraiban.

A trianoni békeszerződés után a kevésbé asszimilált zsidók (például a kárpátaljai zárt, magyarul csak rosszul beszélő ortodox közösségek) az utódállamokhoz kerültek, ezzel szemben az asszimilált polgárság zöme Magyarországon maradt. Ők magyarnak tartották magukat, amit bizonyít az 1941-es népszámlálás anyanyelvi és nemzetiségi statisztikája is. Az összesen 724.306 zsidó vallású adatközlő közül 585.265 magyarnak vallotta magát, 139.041 pedig zsidónak. Anyanyelvként 126.312 személy a jiddis, 5659 pedig a hébert adta meg. A magyar anyanyelvűek tehát szinte mind magyar nemzetiségűnek is vallották magukat. A jiddis és héber nyelvet beszélők 95%-ban a kárpátaljai és máramarosi zsidóság soraiból kerültek ki, amely a polgárosulásban a legkevésbé vett részt.³⁶ Ugyanezt igazolja az 1921-es csehszlovák népszámlálás is, amely szerint Szlovákia-

36 A statisztikát közölte a *Magyar zsidók lapja* 1943. szeptember 23-i számának 4. oldalán.

ban 135.918-an vallották magukat zsidó „nemzetiségűnek”, közülük 21.584, azaz 15,9% volt magyar anyanyelvű.³⁷ Ha figyelembe vesszük, hogy a kárpátaljai ortodox zsidóság kb. 110.000 fős, akkor kiderül, hogy a felvidéki városi zsidóság 99%-ban magyar anyanyelvűnek vallotta magát. Annak érdekében, hogy a magyar nemzetiségűek arányát csökkentse, a csehszlovák népszámlálásokban igyekeztek a zsidókat „zsidó” vagy „csehszlovák” nemzetiségként nyilvántartani.³⁸ Ennek sikerességében az is szerepet játszott, hogy az idő elteltével a fiatalabb nemzedék számára politikai okokból Magyarország veszített vonzerejéből. Komáromban 1930-ban összesen 2253 személy tartozott az izraelita felekezethez, közülük 653-an zsidó nemzetiségűnek is vallották magukat, a „csehszlovák nemzetiségűek” száma ismeretlen. Ez azt jelenti, hogy a komáromi zsidóság legfeljebb fele-kétharmada maradt meg a magyar nemzetiség mellett, annak ellenére hogy családjában minden bizonnyal továbbra is magyarul beszélt.³⁹ Az antiszemita publicisztika ezeket a tényeket rendkívüli figyelemmel kísérte és az erdélyi, felvidéki zsidóságot kollektíven nemzeti hűtlenséggel vádolta, anélkül, hogy a magyar nemzetiség (nem a magyar nyelv és kultúra!) elhagyásának okait kutatta volna.

Az utódállamok közül Románia és Szlovákia mindent megtett annak érdekében, hogy a népszámlálások alkalmával leválassa a magyar nemzetiségről a zsidó vallásúakat, akiket külön nemzetiségként kezeltek. Ennek érdekében nem riadtak vissza a presszióktól és csalásoktól sem. Romániában külön rendelet mondta ki, hogy valamennyi izraelita vallású adatközlőnek „zsidó nemzetiségűnek” kell (!) lennie.⁴⁰ Ennek hatására 1919–1938 között több városban megállapíthatóan „csökkent” a magyarság lélekszáma (a csökkenés csak papíron létezett, mivel pl. Marosvásárhely, Nagyvárad vagy Szatmárnémeti zsidósága továbbra is túlnyomórészt magyarul beszélt). A magyar jobboldal mégis a zsidóság megbízhatatlanságát és hűtlenségét látta igazolva, mivel nem volt hajlandó tudomásul

37 Ladislav Lipscher, *Die Juden im slowakischen Staat*, München/Bécs, Oldenbourg, 1980. 13.

38 A csehszlovák népszámlálás hamisításaihoz lásd Sallai Gergely, *Az első bécsi döntés*, Budapest, Osiris, 2002. 41. további hivatkozásokkal.

39 Kovács Éva, „A házassági piac alakulása Komáromban (1900–1940)”, in *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*, szerk. K. Horváth Zsolt, Lugosi András, Sohajda Ferenc, Budapest, Hermész kör – Osiris, 2003. 374.

40 Csíki, *Városi zsidóság*, 55, 338.

venni, hogy a jelenségről nem a zsidóság, hanem az elnyomó román és szlovák hatalom tehet. Sajátos módon a román és szlovák sajtó a zsidókat túlzó magyarsággal vádolta és végeredményben ugyanazokat a vádakát hangoztatta, mint a magyar szélsőjobb: a zsidók „elárulták” hazájukat, mert nem voltak hajlandók asszimilálódni az államalkotó néphez.

Vallási szempontból feltűnő a zsidóság rendkívüli tagoltsága. A mélyen hívő ortodox zsidóság és a vallásukat elhagyók között mindenféle árnyalat előfordult. Más felekezetekkel összehasonlítva magas volt a zsidók körében a vallástalanok száma, ami egyértelműen a nagyobb mértékű urbanizáció és polgárosodás, valamint az ezeket kísérő asszimiláció következménye volt.⁴¹

Bár a magyarországi zsidóság asszimilációja európai, sőt világrekordnak számít, ha figyelembe vesszük, hogy 100 éven belül egy igen jelentős lélekszámú csoport teljes mértékben nyelvet vált és korábbi vallását is mintegy 15%-ban elhagyja, ez a folyamat mégsem eredményezte társadalmi feloldódásukat. A magyar nyelvnek és a nemzeti kultúra lényeges elemeinek átvétele tökéletesnek mondható, de a zsidóság továbbra is elkülönült. 1918-ig zsidók között minimális volt a kikeresztenedés,⁴² bár a vegyesházasságok mutatói már némileg magasabbak.⁴³ Ezek azonban

41 Karády, *Zsidóság Európában*, 249–281. valamint *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon*, szerk. Hanák Péter, Budapest, Gondolat, 1984. 355–378.

42 1896 és 1916 között évente átlag 500 fő tért ki az izraelita vallásból. 1919–1921 között a kitérések száma összesen kb. 10.000 főre ugrott, majd a jóval csekélyebb méretű ország területén 1932-ig évi 101–544 fő között stabilizálódott. 1933-ban 909, 1934-ben 1128, 1935-ben 1261, 1936-ban 1647, 1937-ben 1598, 1938-ban 8584, 1939-ben 6070, 1940-ben 3245, 1941-ben 3662 személy tért ki az izraelita felekezethez. Az izraelita felekezetbe betérők, akik korábban „őskeresztények” (azaz nem eredeti hitükhez visszatérők) voltak, a teljes időszakban évente átlag 100 főt sem tettek ki. Részletes adatokat lásd *Hét évtized*, 1. kt, 194–195. Hasonló, ámde a betérésekkel csökkentett számokat ad meg Don, *A magyarországi zsidóság*, 31.

43 A vegyesházasságok száma 1895 és 1914 között folyamatosan növekedett évi 267-ről 949-re, majd 1941-ig ezen a szinten is maradt. 1897 és 1914 között az összes zsidók által kötött házasság 3,2–7,7%-a volt vegyesházasság. A háború alatt ez a szám 14%-ra növekedett és a Horthy-rendszerben is átlag 20–24% között maradt, leszámítva az 1919–1921 közötti időszakot, amikor csekély mértékű csökkenés állapítható meg. Részletesen lásd Karády Viktor, *Önazonosítás, sorsváltás. A zsidó csoportazonosság történeti alakulásai Magyarországon*, Budapest, Új Mandátum, 2001. valamint *Hét évtized*, 1. kt, 196–197.

döntően a budapesti zsidóság áttéréseiből és az áttértekkel történő „ál-vegyesházasságokból” is adódhatnak,⁴⁴ a vidéki zsidóság kevésbé vett részt az effajta társadalmi keveredésben. Az is ritkaságszámba ment, hogy ortodox zsidó neológgal házasodjon. Az elszakított területek zsidósága kevésbé volt asszimilált, és ezért még az anyaországánál is jóval belterjesebben házasodott: a szlovákiai Komáromban 1920–1935 között a zsidó házasságok 98,1%-a esetében mindkét fél zsidó vallású volt, és Kassa esetében is hasonló adatokkal állunk szemben.⁴⁵ Kivételt jelentett a rendkívül heterogén bánáti régió, ahol nemcsak a magyar, hanem a német és a román, valamint a szerb polgárság is jelentkezett potenciális házassági piacként.⁴⁶ Ezt leszámítva feltételezhető, hogy az elzárkózás a kevésbé urbanizált nemzetiségi vidéken még nagyobb volt, ezért szlovák és román környezetben nem volt „hová” asszimilálódni. A csekély számú ateista zsidó nyilván bármilyen származású ateistával házasodott volna, de mivel az ateisták kis csoportjában a magyar társadalomfejlődés következtében magasan felülreprezentáltak a zsidók,⁴⁷ ezért hatékony társadalmi „keveredés” itt sem történhetett. Az évtizedeken keresztül zajló, folyamatos asszimiláció ellenére még 1941-ben is csak a zsidóság mintegy egyhatoda minősült kitértnek, egyhatoda pedig vegyes házasságban élnek.⁴⁸ A két

44 1931–1942 között a kitérések kb. 65%-át a budapesti zsidóság adta, miközben a budapesti zsidók az összes zsidónak csak 46%-át tették ki. Kitérések szempontjából az össz-zsidóságon belül a budapesti zsidóság tehát jelentősen felülreprezentált volt.

45 Lásd Kovács Éva említett tanulmányait, amelyekben a kassai és a komáromi zsidóság adatait dolgozta fel, valamint Csíki Városi zsidóság című már idézett munkáját.

46 Karády, *Önazonosítás, sorsválasztás*, 168–198. valamint uő, „Réteghelyzet és korviszonyok a bánáti zsidó-keresztény házasságokban (1896–1941)”, in *Emberi viszonyok, Cseh-Szombathy László tiszteletére*, szerk. Spéder Zsolt, Tóth Pál Péter, Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtörténeti Társaság – Századvég kiadó, 2000. 41–51.

47 Az ateisták „eredeti” vallásáról sajnos nem rendelkezünk adatokkal. Abból a tényből, hogy a falusi lakosságot ez a jelenség egyáltalán nem érintette, ezzel szemben a városi polgárságot igen, valamint abból, hogy az ateisták döntő többsége baloldali volt, a baloldali mozgalmakban a zsidóság viszont messze arányszáman felül képviseltette magát, következtethetünk arra, hogy a zsidók az ateisták csoportjában is felülképviseletet voltak. Hozzá kell tenni, a keresztény egyházak zsidókkal szembeni politikája is elég indok lehetett, hogy az eredeti vallását elhagyó zsidó ne kíváncsion valamely keresztény felekezethez csatlakozni.

48 Zeke Gyula, „A budapesti zsidóság lakóhelyi szegregációja a tőkés modernizáció korszakában (1867–1941)”, in *Hét évtized*, 165.

halmaz azonban jelentősen átfedte egymást. Lakhely, pártpreferenciák és kulturális érdeklődés szintjén is fennmaradtak bizonyos, zsidókra lényegesen jobban jellemző helyzetek. Az elkülönülést a keresztény középosztály elzárkózása mellett a minimális társadalmi mobilitás is okozta: zsidó asszimilánsok alacsonyabb társadalmi presztízsű csoportba nem akartak asszimilálódni, a velük egyenrangú társadalmi csoport esetén viszont ez a folyamat nem ment egyszerűen. Azt is hozzá kell tennünk, hogy a felszínes asszimilációban szerepe volt annak is, hogy az asszimilánsok egyébként is saját közegükben kívántak maradni. 1939-ig a kikeresztelkedés és a vegyesházasságok elé nem gördítettek adminisztratív akadályokat, és a lakáspiari árak sem tették szükségsszerűvé a budapesti zsidóság földrajzi elkülönülését. 1920 után Szlovákiában az asszimilációs hajlandóság, azaz a vegyesházasságok és a kikeresztelkedések száma még a magyar adatoknál is alacsonyabb volt,⁴⁹ holott itt zsidók esetében kevésbé fordult elő negatív diszkrimináció, mint Magyarországon: ez arra utalhat, hogy az alacsony magyar asszimilációs mutatók nem az antiszemitizmus miatt, hanem annak ellenére valósultak meg. Minden jel szerint a szlovák értelmiségiek sem mutattak nagy hajlandóságot arra, hogy zsidókkal házasodjanak. Igaz, a keresztény középosztály sem kívánt zsidókkal keveredni, de hozzá kell tennünk, 1920 után zsidóknak is meglehetett az okuk arra, hogy ettől ódzkodjanak, hiszen egyes nem-zsidók részéről állandóan tapasztalhattak elzárkózást és negatív diszkriminációt. Ennek tulajdonítható, hogy a nemzsidó és a zsidó közösségek (más okból ugyan, de mégis hasonló mértékben) elzárkózó magatartásmintákat alakíthattak ki. Hozzá kell tennünk: teljesen érthető, ha valaki hagyományaihoz ragaszkodik. Alapvető emberi jog, ha ilyen okoknál fogva egyes csoportok a társadalom más csoportjaitól el kívánnak különülni. Asszimilációra senki sem kötelezhető. Azon azonban nem csodálkozhatunk, ha az elkülönülést a nemzsidó társadalom is regisztrálja, és az sem meglepő, hogy a részleges elkülönülés észlelése egyúttal az asszimiláció teljességét is megkérdőjelezhette. A xenofób nemzetállamok korában ebből következett, hogy az „idegennek” tekintett csoportok váltak az etnicista-rasszista szociálpolitika első számú áldozataivá.

49 Kovács Éva, „Még egy asszimilációs mutató: A vegyes házasságok alakulása”, in Schweitzer József (szerk.) *Évkönyv 1992–1995*, Budapest, Országos Rabbiképző Intézet, 1995.

Nem a zsidóság tehetett arról, hogy ez az légkör kialakult, hanem a más-ságot gyanakvással kezelő társadalom. Sajnos ez az attitűd egész Európában tömegesnek mondható: más elkülönülő népcsoportokkal szemben az elnyomó nemzetállamok ugyanezt a mechanizmust alkalmazták. A zsidóság szerencsétlensége, hogy részleges asszimilációja miatt sokkal védtelenebbül állt a beolvadást teljes egészében megkérdőjelezőkkel szemben, mint azok (Magyarországon például egyes szlovák, román vagy örmény származású értelmiségiek), akik sikeresen oldódtak fel a befogadó közösségben.

Feltehetjük a kérdést, mi történt volna akkor, ha a zsidóság tömegesen keresztelkedik ki már 1918 előtt, és tömegesen kezdeményez vegyesházasságokat. Ez azonban csak akkor valósulhatott volna meg, ha erre a nemzsidók között is lett volna partner, de mint ahogyan arra utaltunk, éppen abban a közegben, amelyben a zsidóság felülreprezentált volt, nemzsidók részéről elzárkózás tapasztalható, zsidó nemzsidóval tehát leginkább úgy házasodhatott volna, ha partnere nem saját társadalmi csoportjából kerül ki. Erre azonban érthető okokból csak a legkevesebben voltak hajlandóak.

Politikai szempontból szintén hasonló tagoltság figyelhető meg, de feltűnő az is, hogy a zsidóság – urbanizációjából és vagyoni helyzetéből adódóan – sokkal nagyobb mértékben vett részt aktív politizálásban, mint a nemzsidók. Zsidók között eleve lényegesen magasabb volt a választásra jogosultak száma, és a műveltségüknek köszönhetően jóval magasabb volt körükben a politikai érdeklődés, mint az újságot sem olvasó magyar földművesek milliói között.

A zsidóság politikai súlyát elvileg jelentősen növelte a virilizmus rendszere. A helyhatósági választásokon 40%-os súllyal vettek részt a legnagyobb adófizető polgárok. Soraikban a zsidóság jelentősen felülreprezentált volt, így fordulhatott elő, hogy pl. Miskolcon a választók 40,9%-a volt zsidó, míg a lakosságon belül csak 25%-ot tett ki arányuk.⁵⁰ Az országgyűlési választók körében a zsidóság szintén felülreprezentált volt, mivel a hatályos választói törvények műveltségi és vagyoni cenzusa elsősorban a falusi agrárnépességet zárta ki a választásokból. A gaz-

50 Ulain – Buday, 119. Csiki (*Városi zsidóság*, 240.) szerint a zsidó törvényhatósági bizottsági tagok aránya a későbbiekben is 60 illetve 30%-ot tett ki a virilis és a választott tagok között.

dasági élet képviselőin keresztül enyhén felülreprezentált volt a zsidóság még a felsőházban is.⁵¹

A zsidóság 1920 után nem volt abban a helyzetben, hogy választójogi előnyeit konkrét politikai eredményekre válthassa. Ebben megakadályozta a keresztény-nemzeti kurzus, amelyet a zsidóság jelentős része kénytelen-kelletlen maga is elfogadott. Másrészt a magyar zsidóság maga sem kívánt elkülönült csoportérdekeket képviselni, hiszen többségük leghőbb vágya az volt, hogy a külvilág ne tartsa őket zsidóként számon.

A zsidók túlnyomó része, anyagi helyzete és társadalmi élményei miatt, inkább a liberalizmus híve volt. A liberális pártok szavazói között országos arányukat sokszorosan meghaladó mértékben képviseltették magukat zsidók. Ezt erősítette, hogy a „keresztény” falusi és kisvárosi lakosság országos arányszáma alatt szavazott liberális pártokra. Ennek megfelelően csak Pest lipótvárosi és VI. kerületi választóközrizei küldtek a nemzetgyűlésbe rendszeresen zsidó képviselőt. A zsidó pénzarisztokrácia a főnemességhez hasonulva a szabadelvű konzervativizmussal rokonszenvezett, és döntő szerepe volt a Horthy-rezsim megszilárdításában. Zsidók részt vettek az 1919-es ellenforradalom oldalán is a harcokban, a *Zsidó Lexikon* szerint 72 szegedi ellenforradalmi tiszt közül 15 zsidó származású volt. Próney különítményének vezetői között is akadtak zsidók, mint pl. Salm Hermann.⁵²

A zsidóságnak csak töredéke vett részt szélsőbaloldali politikai mozgalmakban. Itt azonban az alacsony taglétszám következtében jóval országos arányukat meghaladva képviseltették magukat. A Tanácsköztársaság 45 népbiztosa közül 31 volt zsidó származású (ebből négy korábban kikeresztelkedett),⁵³ az illegális kommunista párt vezetői szintén zömmel zsidók közül kerültek ki. Korabeli rendőrségi nyilvántartások szerint a budapesti kommunista szervezet értelmiségi-alkalmazott foglalkozású tagjainak (akik 1945 előtt általában az illegális mozgalom ve-

51 1920 után a felsőházi tagok kb. 9%-a (kb. 20–22 fő) a gazdasági élet reprezentánsa volt. Közülük nyolcan képviselték a magyarországi zsidó nagytőkét (pl. Chorin Ferenc, Vida Jenő, stb.).

52 *Zsidó Lexikon*, szerk. Ujvári Péter, Budapest, 1929. 220. A kérdést behatóan tárgyalja Gyurgyák, *A zsidókérdés*, 111–116.

53 Váry Albert, *A vörös uralom áldozatai Magyarországon*, Budapest, 1922. [reprint: Gede Testvérek, 1993.] 162–171.

zetőségét is adták) 66,4%-a volt eredetileg zsidó vallású. Az összesen 1800 „utcai szélsőbaloldali” kartotékjából 28,1% eredetileg zsidó vallásra és ismeretlen számú kikeresztelkedettből ateistává vált zsidóra vonatkozott. Zsidó származásúak tehát az aktív szélsőbaloldalnak mintegy harmadrészét tehettk ki, de a baloldal vezetőségében értelmiségi túlképviseltségük miatt még nagyobb volt az arányuk. Mindeközben Budapesten a hasonló életkorú zsidók aránya csak 17,8%-ot ért el, a zsidóság túlképviseltsége átlagosan kétszeres, a vezetőségben pedig négyszeres volt. Nőknél ezek az arányok méginkább a zsidó túlképviseltséget erősítették,⁵⁴ ami annyiból érthető, hogy a nők emancipációja és társadalmi szerepvállalása a modernebb, polgári közegben lényegesen előrehaladottabb, mint a hagyományosakban – előbbiben a zsidóság viszont magasan túl-, míg utóbbiban alulképviseltette magát. Megállapítható, hogy a „zsidó bolsevizmus” mítosza mögött valós, ámde torzultan értelmezett társadalmi élmények is húzódnak, és ezek hozzájárulhattak ahhoz, amit Bibó nyomán a két csoport rosszul sikerült találkozásai közé sorolhatunk.

Mindez paradox szituációt eredményezett: a radikális kommunisták a vagyoni különbségek felszámolására törekedtek, tehát a kommunista irányzat nagyszámú zsidó vezetője és tagja Magyarországon a nagybirtokos arisztokrácia és a katolikus egyház mellett leginkább az ipari és banki szférában domináns zsidókat akarta megfosztani vagyonától. A köztudatban ennek ellenére megszületett az az előítélet, hogy szerves kapcsolat létezik zsidó származás és a kommunista elkötelezettség között. Elvileg ezzel szemben kellett volna hatnia annak az előítéletnek, amely a zsidóságot a liberalizmussal azonosította. Mindez nem akadályozta az antiszemitizmus professzionális apostolait abban, hogy e két előítéletből egyet kreáljanak: kommunizmus és liberalizmus számukra egyazon zsidó összeesküvés terméke volt.

54 Borsányi György, „Ezernyolcszáz kartoték a budapesti baloldaltól”, *Valóság*, 1983/1. 19–31.

2.2. A magyar zsidóság gazdasági helyzete

A magyarországi polgári fejlődés egyenetlenségei számos statisztikust foglalkoztattak. A növekvő szociális feszültségek hatására több neves statisztikus és közgazdász is megkísérelte feltérképezni az ország szociális helyzetét. Sajóhelyi István és Petrasseovich Géza⁵⁵ a magyarországi zsidó földbirtokosok és bérlők statisztikai elemzését végezte el. Illyefalvi Lajos,⁵⁶ Thirring Gusztáv,⁵⁷ Thirring Lajos és Laky Dezső Budapest társadalmi és demográfiai viszonyairól és a háztulajdon megoszlásáról, Bene Lajos a budapesti kereskedőkről, Kovács Alajos⁵⁸ és Matolcsy a magyarországi jövedelemviszonyokról, Fellner Frigyes⁵⁹ pedig a nemzeti jövedelemről és a nemzeti vagyonról készített statisztikai tanulmányokat. Bár a statisztikusok közül Fellner zsidó volt és Kováccsal, valamint Matolcsyval ellentétben sem a két Thirring, sem Bene, Laky, Sajóhelyi ill. Illyefalvi nem volt antiszemita, tanulmányaik kizárólag a vallási hovatartozást vették figyelembe, akarva-akaratlanul mindegyikük a zsidóság gazdasági erejének túlsúlyát mutatta ki. Thirring Gusztáv és Kovács akadémikusok is voltak, tehát hangsúlyoznunk kell, hogy az em-

55 Petrasseovich Géza, *Zsidó földbirtokosok és bérlők Magyarországon*, Budapest, 1904. Petrasseovich publicisztikai és antiszemita tevékenysége is jelentős. *Magyarország és a zsidóság* (Budapest, 1900.) c. műve nyílt antiszemita kliséktől hemzseg. A zsidókérdés megoldását P. már ekkor a cionizmusban, azaz a kivándorlásban jelölte meg. Azt is leszögezte, hogy a kivándorlás esetén katasztrofális helyzet áll elő, ha a zsidók vagyonukat is elveszik. Amennyiben a kitelepítés nem történik meg, akkor „egy borzalmas Szent-Bertalan éj fog rájuk borulni”.

56 Illyefalvi a Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatal vezetője, a *Statisztikai Évkönyv* szerkesztője, majd 1939 után árkormánybiztos volt.

57 Thirring Gusztáv (1861–1941) az MTA tagja, a Magyar Turista Egyesület elnöke.

58 Kovács Alajos (1877–1963) az MTA levelező tagja 1920–1946 között és a KSH elnöke 1924-től 1936-os nyugdíjba vonulásáig, utána az Imrédy-kormány statisztikus-szakértője. A Népbíróság első fokon 5, másodfokon két év börtönrre ítélte. A bíróság nem látta bizonyítotttnak, hogy munkáiban feltűnő rosszindulatot tanúsított volna. A zsidótörvényekért szintén csak alig tették felelőssé, annak ellenére, hogy Kovács maga is bevallotta, tisztában volt azzal, hogy ezek a természetjoggal ellenkeznek, de ez nem érdekelte. Főbb műveit lásd az irodalomjegyzékben.

59 Fellner Frigyes (1871–1945) művei: *Csonka-Magyarország nemzeti jövedelme* (1930), *Csonka-Magyarország nemzeti vagyona* (1929), *A nemzeti jövedelem becslése* (1903), *A nemzeti vagyon becslése tekintettel egyéb államokra* (1901), *Adótehermegoszlás* (1937).

lítették szakmai kvalitásaihoz nem férhet kétség: különösen Matolcsy volt az, aki az angolszász módszerek átvételével szinte forradalmasította a magyar statisztika módszereit, és munkásságát még 1956-ban is csak úgy említették, mint ami „elősegítette a szocialista nemzeti jövedelem megértését hazánkban”.⁶⁰

Matolcsy a magyarországi jövedelem- és adóviszonyokat több szempontból is vizsgálta:

Társadalmi csoport	Aránya a társadalmon belül	Részesedés az adóterhekből	Egy főre eső adóteher pengőben	Fizetett adó százaléka a jövedelemből
Munkások, kisiparosok, kiskereskedők, birtokosok 100 hold alatt	81%	38%	52	21%
„Középosztály” ⁶¹	18,4%	41%	264	29%
Nagybirtokosok, nagypolgárok	0,6	21%	3990	26%

5. táblázat: Az adóteher megoszlása⁶²

Az adóteher megoszlásáról megállapítható, hogy a leggazdagabbakat az adóteher nem sújtotta progresszíven, hiszen összjövedelmüknek csak 26 százalékát kellett adóként kifizetniük. Másrészt megdöbbentő adat, hogy még így is a leggazdagabb 1,6% fizette az összes adóbevétel 21%-át!

A középosztály adóterhei szembetűnően nagyok. Ha pedig tekintetbe vesszük azt a tényt, hogy a munkások, kisiparosok, kisbirtokosok zöme a létminimum körüli életszínvonala ellenére volt kénytelen jövedel-

60 *Statisztikai Szemle*, 1956/4. 336. Matolcsy tudományos eredményeinek értékállóságát számos más tanulmány is kiemelte. Részleteiben lásd: Kenessey Zoltán, „Adalékok a nemzeti jövedelem-számítás hazai történetéhez”, *Statisztikai Szemle*, 1967. augusztus-szeptember, 902–911.

61 Matolcsy az egyszerűség kedvéért összefoglalóan ezzel a kifejezéssel (másutt „polgári társadalom”) illette az évi 1000 és 10.000 pengő közötti összjövedelemmel bírókat, ami azonban nem feleltethető meg szociológiai értelemben a „középosztály” kategóriának.

62 Romsics, *Magyarország története*, 156. Matolcsy, *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*, 116–117.

me 21 százalékát adóként kifizetni, akkor az adórendszer igazságtalansága még szembetűnőbb. Ezt a helyzetet tovább fokozta, hogy bár a közvetett adók (cukor, só és egyéb, a szegények által is tömegesen fogyasztott cikkek adója) még inkább sújtották a kisjövedelműeket, ezt a táblázat nem tüntette fel. A foglalkozás szerinti adóteher megoszlásáról még pontosabb képet nyerhetünk Fellner Frigyes kutatásai alapján.

Csoport	Kereső (ezer főben)	Eltartott (ezer főben)	Összesen	Egyenesadó (ezer pengőben)	Egy főre eső egyenesadó (pengő/év)
Mezőgazdaság	2,031	2,461	4,449	121,280	26
Bányászat	35	80	115	6,904	59
Gyárilpar	260	292	552	43,498	78
Kisipar	627	704	1331	68,142	51
Kereskedelem	205	219	424	37,258	87
Pénz és hitel	21	24	45	27,556	604
Közlekedés	113	225	338	198,407	58
Szabadfoglalkozású	81	98	179	17,921	100
Közalkalmazott	115	140	255	36,331	141
Vagyonhasználmányos (nyugdíjas, tőkepénzes, stb.)	510	437	947	111,588	117
Összesen	3,999	4,680	8,688	502.000	59

6. táblázat: Az egyenesadó fizetésének eloszlása foglalkozási csoportok szerint 1933-ban (számok kerekítve)⁶³

Ha a táblázat adatait összevetjük a zsidóság társadalmi elhelyezkedésével, akkor nyilvánvaló, hogy a zsidó lakosság túlnyomó többsége adófizetés és vagyoni helyzet szempontjából az átlagos 59 pengőt elérő, ill. jelentősen meghaladó kategóriákban helyezkedett el. Bár a zsidók többsége a kisiparban és a kereskedelemben dolgozott, ahol 51 illetve 87 pengő volt az átlag adó, abból, hogy a zsidók aránya az önálló kisiparosok és kereskedők között nagyobb, az alkalmazottak között viszont kisebb volt, mint a nemzsidóké, arra következtethetünk, hogy ezeken a szakmákon belül a zsidók adója szignifikánsan magasabb volt, mint a nemzsidóké, valószí-

63 Fellner Frigyes, „Adótehermegoszlás”, *Statisztikai Közlemények* 79, Budapest, 1936. 149.

nútlen ugyanis, hogy a tulajdonos státus ne járt volna együtt jobb anyagi helyzettel. A zsidóság által fizetett adóteher tovább emelkedett az értelmiségi és az üzleti pályákon elhelyezkedők magas száma miatt. Miközben az ügyvédek, orvosok, gyógyszerészek, magánmérnökök, kereskedők esetében a zsidóság öt-tízszeres felülreprezentáltsága állapítható meg, az öt holdnál kisebb földbirtokosok, a mezőgazdasági cselédek és munkások körében csak 0,1%-ot tett ki számuk. Utóbbi kategóriákba viszont másfél millió kereső tartozott! Ennek köszönhetően a keresztény keresők összesített nemzeti jövedelme évi 780 pengőt tett ki, míg a zsidóság esetében ugyanez az összesítés (amelyben legszegényebbtől leggazdagabbig mindenki benne foglaltatott) 5200 pengőre rúgott.⁶⁴ Az antiszemita publicisztika erre alapozta azt az érvét, hogy a zsidók „átlagban” hétszer több pénzt keresnek, mint a keresztények.

Ez természetesen nem azt jelentette, hogy az azonos szakmákon belül a zsidók és a keresztények között releváns különbség lett volna: a zsidó és a keresztény orvos nem származása, hanem páciéntúrájának kiterjedtsége alapján tehetett szert jövedelemre. A keresztény és a zsidó átlagjövedelem közötti különbséget pedig nem a zsidók általános gazdagsága, hanem a keresztények közé számított sok százezer, jelentős részt teljesen nincstelen szegényparaszt, azaz a családtagokkal együtt több millió ember nyomora okozta. A zsidók többsége a parasztság iszonyú szegénységéhez képest volt módosabb, relatív „gazdagságuk” tehát inkább kisebb szegénységként definiálható. Ez a helyzet ráadásul 1941-re jelentősen megváltozott: nemcsak a zsidótörvények egzisztenciális hatásai miatt, hanem azért is, mert az 1938 és 1941 között visszacsatolt területeken az anyaországinál jóval alacsonyabb életszínvonalon élt a zsidók többsége. Különösen igaz volt ez Kárpátalján és a második bécsi döntés következtében visszatért erdélyi területek északi részén.⁶⁵

A jövedelmi arányok leginkább a nagytőke és nagypolgárság esetében tolódtak el a zsidóság javára. A ruházati üzemek 73%-a, a fonó-sző-

64 Hollós István, „Magyar szociális problémák a statisztika tükrében”, in Esztergár Lajos (szerk.) *A magyar szociálpolitika feladatai. A vármegyei szociális tanácsadók és közjóléti előadók pécsi országos szociálpolitikai értekezletén elhangzott előadások*, Pécs, 1939. 1. kt, 86.

65 Az életszínvonalra némileg következtetni lehet az 1944-es deportálások során begyűjtött ékszerek és készpénz mennyiségéből. Erre adalékokat lásd Kádár Gábor – Vági Zoltán, *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*, Budapest, Jaffa,

vő vállalatok 65%-a, a bőrfeldolgozás 68%-a, a lókereskedelem 77%-a, a borjú és marhakereskedelem 90%-a, a gabonakereskedelem 75%-a, a liszt és terménykereskedelem 80%-a, a fa és deszkakereskedelem 87%-a, a hordókereskedelem 90%-a, az óra-ékszer kereskedelem 84%-a, a bútorkereskedelem 90%-a, a könyvkereskedelem 72%-a volt 1930-ban zsidó érdekeltségű tulajdonosok kezében. Míg Budapesten 1930-ban a lakosság 20,5%-a volt izraelita, addig a háztulajdonosok 25,9%-a, a bérlemények 41,1%-a, a lakások 40,6%-a, a szobák 41,2%-a volt zsidók tulajdonában. A zsidóság felülreprezentáltsága a tőke nagyságával arányosan növekedett: az 50 ezer pengő feletti évi jövedelmet biztosító bérlemények tulajdonosai között volt a legtöbb, összesen 47,7% (a legaktívabb befektetési formának tekinthető ipari bérlemények esetében 66,6%!) zsidó, míg a bérjővedelem nélküli háztulajdonosok között számuk csak 14,5%-ot tett ki.⁶⁶ 1930-ban a nagyipari vállalatok 46%-a (1920-ban 49,5%-a), a kereskedelmi vállalatok 78,9%-a (1920-ban 62,9%-a) volt izraelita tulajdonosok kezében.⁶⁷ A bankok vezetőségében a zsidók részvételi arányát 1900-ban 85%-ra becsülték!⁶⁸ Ezek a számok összefüggenek azzal a ténnyel, hogy a Magyarországra a 18. századtól bevándorló zsidóság első csoportjai korántsem a szegények köréből kerültek ki. 1740–1759 között például Csehországból az ott életbeléptetett zsidóellenes törvények miatt a 339 legnagyobb zsidó adófizető teljes vagyonával Magyarországra költözött át.⁶⁹ Mivel ez az átköltözés olyan időszakban történt, amikor Magyarországon még autochton polgári réteg nem alakult ki (csak néhány évtizede fejeződött be a törökök kiűzése és a Rákóczi-szabadságharc), ezért néhány szerb, görög és örmény kereskedő mellett a zsidó tőke jelentette a mobil tőkét. A magyar lakosság 17-18. századi részleges kipusztulása és javainak megsemmisülése miatt a polgári és társadalmi átalakulásban a reformnemesség mellett kívülről érkező társadalmi csoportok is szerephez jutottak. Az állami telepítési akciókkal is támogatott

2005. és Ungváry Krisztián, „Nagy jelentőségű szociális akció. Adalékok a zsidó vagyon begyűjtéséhez és elosztásához Magyarországon 1944-ben”, in *Évkönyv 2002. X. Magyarország a jelenkorban*, Budapest, 1956-os Intézet, 2002. 287–321.

66 Laky Dezső, „A háztulajdon alakulása Budapesten”, *Statisztikai Közlemények*, Budapest, é.n. 89–99.

67 Kovács, *A csonkamagyarországi zsidóság*, 23.

68 Karády, *Zsidóság Európában*, 220.

69 Fischer, *Entwicklungsstufen*, 35.

„sváb” parasztek és a cseh-morva-osztrák területről származó zsidó vállalkozók, valamint a napóleoni háborúk során meggazdagodott zsidó terménykereskedők egyaránt jelentős mértékben járultak hozzá az ország gazdasági modernizálásához.

Iparág	Ipartelep száma	Izraelita tulajdonosok száma	Izraelita tulajdonosok aránya (%)
Vas- és fémipar	255	126	49,4
Gépgyártás	161	67	41,6
Közhasznú villamosenergiaszolgáltatás	280	21	7,5
Kő-, föld-, agyag-, azbeszt-, üvegipar	528	196	37,1
Fa- és csontipar	313	159	50,8
Bőr-, toll- és ruggyantaipar	89	61	68,5
Fonó- és szövőipar	326	212	65
Ruhagyártás	158	115	72,8
Papíripar	76	44	57,9
Élelmezési és élvezeti cikkek	944	332	35,1
Vegyipar	250	127	50,8
Sokszorosító és műipar	111	47	42,3
Összes ipartelep	3491	1507	43,2

7. táblázat: A legfontosabb iparágak magyarországi tulajdonosai és az izraelita vallásúak aránya 1935-ben⁷⁰

Különösen feltűnő, hogy a nagykereskedelmi vállalatok 78,9%-a volt 1930-ban zsidó tulajdonban, ebben a kategóriában a korábbi évtizedekhez képest a zsidók aránya még növekedett is!⁷¹ A közölt statisztika adatait módosítanák a kitért zsidóság adatai. Bár a kitérések száma a zsidóság összlétszámához képest nem volt jelentős, de a zsidóság vagyoni helyzetéhez képest igen, mert leginkább az elismert társadalmi pozícióba kerülés motiválta a már jelentős vagyonnal rendelkező kitérőket.

70 Magyar Statisztikai Évkönyv 1935, Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1936. 130. Kovács (A csonkamagyarországi zsidóság) ugyanerre az évre az ipartelepek összesített adataira minimálisan eltérő számokat közöl.

71 Kovács, A csonkamagyarországi zsidóság, 23.

Megemlítendő, hogy az első világháború hadi nyereségei jelentős mértékben hozzájárultak a vagyoni viszonyok eltolódásához. Magyarországon a háború alatt nem változtattak az adózási rendszeren, ami azal járt, hogy a magyar költségvetésnek csupán 5,2%-át fedezték az egyenes adók (ugyanekkor az USA-ban 23, Nagy-Britanniában 20, Franciaországban 16%-ot, Németországban 6%-ot képviseltek ezek az adónevek). Ennek következtében a magánjövedelmeket sokkal csekélyebb arányban terhelték meg a háborús hozzájárulással, ami elképesztő hadi nyereségeket tett lehetővé.

A jövedelemmegoszlás területén rendkívül nagy különbségek állapíthatók meg a különféle társadalmi csoportok között:

Társadalmi réteg	Számuk (ezer fő)	Arányuk (%)	Egy főre jutó éves jövedelem (pengő)	Jövedelem az átlaghoz viszonyítva (%) (534 Pengő = 100%)	Részesedés a nemzeti jövedelemből
Nagybirtokosok és nagypolgárok	52	0,6	17.800	3335	18,6%
Középosztály	1582	18,2	1050	197	33,1%
Parasztek 10-100 hold	1582	8,6	432	81	13,7%
Bányászok és kohászok	112	1,3	427	80	1%
Munkások	1903	21,9	376	71	14,3%
Önálló kisiparosok	468	5,4	320	60	3,1%
Ipari napszámosok	224	2,6	250	47	1,1%
Parasztek 1-10 hold között	1750	20,1	227	43	8,1%
Mezőgazdasági cselédek	560	6,9	205	38	2,2%
Mezőgazdasági napszámosok	1250	14,4	183	34	4,6%
Összesen	8688	100,0	534	100	100%

8. táblázat: Jövedelemmegoszlás Magyarországon 1933-ban⁷²

72 Matolcsy, A magyarországi jövedelem- és adóterhemegoszlás, 58.

A fenti táblázat adatait érdemes összevetni a 5. táblázattal. Bár ezek kategóriái nem teljesen ugyanazokat a társadalmi csoportokat fedik le, abból indulhatunk ki, hogy a második táblázat nagybirtokos-nagypolgár kategóriájának kb. 30%-a, a középosztály kategóriájának 20%-a és a munkás kategória 10%-a zsidó vallású volt. A valóságban ezek a számok sem mutatják pontosan a zsidóság anyagi helyzetét, mivel a zsidóság az egyes kategóriákon belül is a gazdagabbak közé tartozott,⁷³ és a leggazdagabbak kategóriában a zsidóság számaránya elérte a 70%-ot is.⁷⁴

A legtöbb adót fizetők csoportjába döntően a zsidó pénzarisztokrácia tartozott: a 200 ezer pengő felett adózó 70 személyből 50, a 100-200 ezer pengő közt adózó 291 személyből 160 volt zsidó, és az arányok a többi jelentős adózó esetében is csak csekély mértékben tértek el. A nagybirtokosok, nagybérlők száma csak 745 volt, de közülük is több mint 20 százalék zsidónak minősült.⁷⁵ Budapest adófizetői esetében a hatóságok szerint 73.426.840 pengő bevallott jövedelem jutott 31.882 zsidó és 68.697.347 pengő jövedelem jutott 43.688 nemzsidó adófizetőre.⁷⁶ Az aránytalanság mértékét jelzi tehát, hogy az összes jövedelem több mint 51%-a jutott a csekélyebb számú zsidó vallású adóalanyokra, és ők átlagban másfélszer annyi adót is fizettek, mint a keresztény adóalanyok. A zsidóság vagyoni felülreprezentáltságát mutatja az is, hogy a 60 ezer pengő feletti jövedelmek 51%-a esett a zsidóságra, addig ez az arány a 0- és 1000 pengő közötti jövedelmeknél csak 24,7% volt⁷⁷ – Budapestén viszont ennél is kevesebb, csupán 20,5% volt a zsidó lakosok száma, ami azt jelenti, hogy a zsidó la-

73 Bosnyák, Hollós, Matolcsy, Kovács és társaik statisztikai munkáikban előszeretettel mutattak rá erre a tényre, ami egyébként logikus következménye volt annak, hogy a zsidóság helyzeti előnnyel rendelkezett a kapitalista tökefelhalmozás terén. Kovács: *A csonkamagyarországi zsidóság* című munkájában például kimutatta, hogy az egy házzal rendelkező tulajdonosok 23%-a, a két házzal rendelkezők 34,4%-a, a hárommal rendelkezők 37,2%-a, a négygel rendelkezők 40,5%-a, az öt házzal rendelkezők 50%-a volt zsidó.

74 Hollós, „Szociális problémák”, 83.

75 Matolcsy, *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*, Barta, *Die Judenfrage* és Kovács, *A csonka-magyarországi zsidóság* című munkái részletesen ismertetik a zsidóság vagyoni viszonyait.

76 „Az általános kereseti adóval megrótt egyének (Adóalanyok) száma és jövedelme a székesfővárosban 1937”, *Statisztikai Közlemények* 90.4. szerk. Illyefalvy Lajos, Budapest, 1939. 13.

77 Uo. 67.

kosságon belül jelentősen alulreprezentáltak voltak az adót egyáltalán nem fizetők. A legfelsőbb kategóriákban a zsidók arányszáma elérte a 60-70%-ot is. Még kirívóbbak voltak a vagyoni viszonyok a társaságok esetében. Budapesten 638 „keresztény” tulajdonú társaság fizetett 4.485.710, 193 „vegyes” társaság 1.987.072 és 1019 „zsidó” társaság 14.143.758 pengő általános kereseti adót.⁷⁸ Ezek szerint a zsidók mintegy háromszor annyit fizettek, mint a keresztények. A vidéki adófizetőkről nem készült ilyen ki-mutatás, de egyes részadatokról arra következtethetünk, hogy a zsidóság felülreprezentáltsága nem volt sokkal csekélyebb mértékű. Fellner Frigyes számításai szerint a Budapesti értelmiségi adófizetők fizették az országos jövedelemadó 68%-át, a vagyonadó 64%-át és az általános kereseti adó 51%-át – ami azt jelenti, hogy a budapesti adózási arányok az országos bevételeket is meghatározták.⁷⁹ Az 1937-es adóbevallás adatai alapján a budapesti zsidóság az összes (!) jövedelem mintegy 35-50%-át mondhatta magáénak.

Némileg más képet mutatnak a vagyonadóról készített statisztikák. Budapesten 1937-ben 259.253.476 pengő izraelita és 667.725.903 pengő keresztény vagyon után vetettek ki vagyonadót: a megadóztatható fővárosi vagyonok 28%-a zsidó kézben volt.⁸⁰ Az, hogy ez az adat csak csekély mértékben, azaz 8%-kal haladta meg a zsidóság lakosságon belüli arányát, két okkal magyarázható. Egyrészt a vagyoni helyzetet inkább el lehetett titkolni, mint a jövedelmet, másrészt Budapesten lakott a zsidóság majdnem fele, és a sok nincstelen zsidó adatai is megjelennek a statisztikában. Sokkal látványosabban billentek az izraelita vallásúak javára az arányok a kisebb városokban. Miskolcon 1940-ben 117 fő fizetett 10.000 pengőnél nagyobb jövedelem után adót, közülük 87-en (75%) voltak izraeliták. Még a legfelső kategóriában is jellemző a zsidó adófizetők nagyobb jövedelme: a keresztény nagyadózókra átlag 16.500 pengő, míg a zsidókra 52.000 pengő esett.⁸¹

78 Uo. 115–123.

79 Fellner, „Adótehermegoszlás”, 103.

80 „Vagyonadóval megrótt egyének száma és vagyona a Székesfővárosban 1937”, *Statisztikai Közlemények* 90.2. szerk. Illyefalvy Lajos, Budapest, 1939. 23.

81 Csíki, *Városi zsidóság*, 238–239. Csíki adatait a miskolci *Magyar Élet* c. lapban publikált adatokra alapozza, amelyeket hitelesnek fogadhatunk el, mivel a nagyadózók adóját akkoriban közhasznú információként kezelték és a virilisták névjegyzékében ki is függesztették.

Adónem	összes adóalap	ebből zsidókra esik	Ebből nemzsidókra esik
Általános kereseti adóalap ⁸²	142.336.111	73.426.840	68.697.343
Jövedelemadóalap ⁸³	74.573.010	30.279.501	44.293.509
Vagyondóalap ⁸⁴	2.501.387.958	1.071.023.399	1.430.064.559

9. táblázat: A budapesti zsidó és nemzsidó lakosság vagyoni viszonyai 1937-ben

Az egyenlőtlen jövedelemmegoszlás mellett a nagyobb jövedelmek döntő többsége a gyáripárban képződött, utóbbi adta (1937-ben) a 3,5 milliárd pengős GDP (bruttó nemzeti össztermék) 49%-át. Ez a 49% viszont a zömmel zsidó nagyburzsoázia tulajdonát gyarapította. Hogy a gazdaság mennyire állt nagytőkés csoportok kontrollja alatt, azt jellemzi az is, hogy 1938-ban 357 kartell a vállalatok 42%-át ellenőrizte. A kartellesedés az ipar szinte minden szegmensében jelentkezett, létezett szén-, mész-, vagon-, csavar-, vas-, szappan-, réz- és konzervkartell, és még sok hasonló. A kartelleknek és monopóliumoknak köszönhetően a zsidó nagytőke szenvedte el a világgazdasági válság alatt aránylag a legkisebb veszteséget. Egy jobboldali gazdaságpolitikus számításai szerint a protekcionista vámtarifák és az árdragító kartellek 1936-ban az 1820 millió pengő megtermelt fogyasztási iparcikket állítólag 364 millió pengővel értékesítették drágábban, mint a világpiaci ár, azaz ennyi extraprofitot zsebeltek be a magyar fogyasztótól.⁸⁵ Azt a tényt, hogy a világpiaci árak érvényesítése tízezernyi munkahely megsemmisülését és ezzel az adóbevételek jelentős csökkenését vonta volna maga után, a jobboldali gazdaságpolitikusok nem vették figyelembe. Tény és való viszont, hogy a kartellizáció esetenként abszurd árviszonyokat eredményezett, amelyek

82 Ezt az adónemet alkalmazottak és önálló keresőnek számító személyek fizették. Lásd „Az általános kereseti adóval megrótt egyének”, 13.

83 Jövedelemadó fizetésére évi 3600 pengő összbevétel illetve 600 pengő adóköteles bevétel felett voltak kötelezve az állampolgárok. Lásd „Jövedelemadóval megrótt egyének száma és jövedelme a Székesfővárosban 1937”, *Statistikai Közlemények* 90.3. szerk. Illyefalvy Lajos, Budapest, 1939. 31.

84 Vagyondó fizetésére évi 5000 pengő jövedelem felett, vagy ennek hiányában 25.000 pengő vagyon felett voltak kötelezve az adóalanyok. Lásd „Vagyondóval megrótt egyének”, 123.

85 Budapest Fővárosi Levéltár (továbbiakban BFL) 293/1946, Szálasi-per, Gazdaságpolitikai feladatok, előadás (1939-1940 között) 5768. Az előadó feltehetően Vágó Pál volt.

alkalmasak voltak összeesküvéselméletek alátámasztására is. A vas- és szénkartell a világpiaci árak kétszeresét tudta érvényesíteni belföldön, a cukorkartell pedig 1,2 pengős kilónkénti árat biztosított tagjainak, miközben a szomszédos országokban a cukor kilója csak 40-60 fillérbe került.⁸⁶ Mindkét kartell döntően zsidó származású tulajdonosok kezében volt.⁸⁷ Magyarországon 1931-től létezett ugyan kartelltörvény, amely kimondta, hogy csak az írásban rögzített megállapodások érvényesek, és eljárás indítható azon kartellek ellen, amelyek korlátozzák a gazdasági versenyt, és ezzel „a közgazdaság és közjó érdekeit sértik”. A valóságban a kartelleket 1938-ig a kormány nem volt képes korlátozni.

A magyar kapitalista fejlődés sajátossága volt a rendkívüli termelési koncentráció. A nyolc legnagyobb bank részesedések útján 133 bankot ellenőrzött, azaz a pénztőke 72%-át, ill. az ipar és a banktőke összefonódása miatt az ipari tőke 60%-át. A nyolc legnagyobb bank közül is kiemelkedett a Kereskedelmi Bank és a Hitelbank, melyek 1943-ban együttvéve az ipari tőke 50,4%-ára terjesztették ki befolyásukat. Valójában az arány ennél is jóval magasabb volt, mivel a jegyzett tőke elszakadt a vállalatok tényleges vagyonától, amely pl. a Weiss Manfréd Művek (WMM) esetében hatalmas mértékben gyarapodott.⁸⁸ Az említett bankok és az ország legnagyobb vállalatai zömmel a Vida, Perényi, Bíró, Ullmann, Mauthner, Weiss, Chorin, Fellner, Goldberger, Kornfeld családok birtokában voltak. Az említett családok egymás közti házasságokkal szoros érdekszövetséget alkottak, különösen a Weiss-Kornfeld-Chorin-Mauthner csoport. A Weiss család 52, a Vida-Perényi család 60, az Ullmann család 66, a Kornfeld család 22, a Bíró-Weiss család 16 és a Fellner család 25 különféle igazgatósági tagsággal bírt. A petróleumipart a Freund család, a bőripart a Mauthner és a Wolfner család, a szeszipart a Fellnerek mellett a Gschwindt és a Lederer családok ellenőrizték.⁸⁹ Jelentős volt a Madarassy-Beck család gazdasági hatalma is. 1939-ban a magyar széntermelés 68,4%-át három vállalat (Ma-

86 Incze Miklós, *Válság és nyomor a Horthy-rendszerben. 1929-1933*, Budapest, Művelt Nép, 1952. 12-13.

87 A vas- és szénkartell elsősorban a Rimamurányi Salgótarjáni Vasművek határozta meg, a cukorkartellre pedig a hatvani, selypi és ercsi cukorgyárak voltak befolyással.

88 Berend T. Iván – Ránki György, *Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában. (1933-1944)*, Budapest, Akadémiai, 1958. 397-398.

89 Berend – Ránki, *Magyarország gyáripára*, 124.

gyar Általános Kőszénbánya, Salgótarjáni Kőszénbánya, Dunagőzhajózási Társaság) uralta, a nyersvastermelés 100%-án pedig két vállalat, a Rimamurányi Vasmű és a Magyar Állami Vas és Gépgyárak osztoztak, a zsidó tulajdonban lévő Rimamurányi Vasmű egyedül a termelés 73,1%-át állította elő. Az acéltermelés a Rimamurányi Vasmű, Diósgyőr és a WMM között oszlott meg, az alumíniumtermelés pedig kizárólag a WMM monopóliuma volt.⁹⁰ Az Egyesült Izzó (vezérigazgatója és társtulajdonosa Aschner Lipót) a magyar piac világítástechnikai (lámpa-) igényének 100%-át és a világgiazi eladások 60%-át szállította, és a harmincas évek végén több devizát szerzett exportjával az országnak, mint a teljes mezőgazdasági export.⁹¹

A zsidó vállalkozók nagyobb piaci súlyából adódó helyzeti előnyét az állam protekcionista gazdaságpolitikája sem tudta lerontani. Ezt bizonyítja, hogy 1938-ban a kenderexportáló vállalatok közül 49% volt keresztény és 55% zsidó, de az utóbbi 55% bonyolította le az export 87%-át.⁹²

1938-tól a növekvő hadikiadások szintén az előbb említett családok tulajdonában lévő üzemek nyereségét növelték. Keresztény cégek csak kevéssé tudtak ezzel lépést tartani, kivételként a MOM,⁹³ a Danuvia⁹⁴ és a Juhász testvérek által vezetett Gamma gyár⁹⁵ említhető meg. A győri program mellett nagy nyereséget biztosítottak a német megrendelések,

90 Berend – Ránki, *Magyarország gyáripara*, 98. A szerzők szerint a nagyfokú tökékoncentráció okozta kartellesedéssel egyúttal „az imperializmus rothadásának jelei” (sic) is megjelentek (uo. 104.) Valójában a kartellesedés kombinálódott a védővámok és exporttámogatások rendszerével, és ezért a magyar tőkefejlődés szempontjából nem volt egyértelműen negatív jelenség.

91 Berend – Ránki, *Magyarország gyáripara*, 184.

92 MOL K 27, 196. doboz, minisztertanács 1938. augusztus 13. II. rész (a kisipar fejlesztése).

93 A Magyar Optikai Művek már a 30-as évek második felében rátért katonai cikkek gyártására. 1941-től szinte kizárólag a német piacra termelt, 1941-1944 között munkáslétszáma 2700-ról 5500-ra nőtt. Összehasonlításképp jegyezzük meg, hogy a WMM munkáslétszáma 1943-ban 38 000 fő volt.

94 A Danuvia kísérleti típusokat gyártott, de a háború folyamán rendkívül komoly beruházással hozzá került az automata fegyverek, elsősorban géppisztolyok, golyószórók és géppuskák gyártása. Az üzem Budafokon részben föld alatt termelt, 1938-ban 600, 1943-ban 3400 munkással.

95 A Gamma precíziós finommechanikai műszereket és rádióberendezéseket gyártott, termelésének 90%-át exportálta, 1938-ban 400, 1944-ben 3-4 ezer munkást foglalkoztatott. Juhász István és Zoltán a magyar technikatörténet úttörői voltak, leg-

elsősorban a vadászgépgyártás: csak a Weiss Manfréd Művek 1943-ban már kb. 200 millió pengő értékű beruházásban vett részt alvállalkozóival együtt.⁹⁶

Miközben a zsidóság gazdasági túlsúllyal rendelkezett, a magyar gazdaság alultőkésített volt. Magyarország nemzetközi összehasonlításban is kiugróan magas külföldi tőkebevonással tudott csak működképes maradni. 1931 végére az ország külső adóssága elérte a 4309 millió pengőt. A külföldi tőke döntően banktőkeként volt jelen az ország életében. Az ipari tőke 60%-ban banktulajdonban volt és a bankok részvényeit 50%-ban külföldiek birtokolták. A világgazdasági válság azonban jelentősen leértékelte a külföldi valutákat és ezzel a külföldi tőkebefektetéseket is. A magyar gazdaság tőkeakkumuláló képessége is igen alacsony szinten mozgott, és mindössze évi 180 millió pengőt tett ki a világgazdasági válság lefutása után.⁹⁷ Ennek ellenére a hazai banktőke folyamatosan nyert teret a külföldi tőke rovására. A külföldi tőke ipari érdekeltségei 1913-ban 36%-ot, 1929-ben 28%-ot és 1938-ban már csak 24,6%-ot tettek ki. Megállapítható tehát, hogy az egyébként alultőkésített magyar gazdaságban a zsidó tőke rendkívül koncentráltan volt jelen, ez pedig sokakban tovább erősítette a kapitalizmussal és zsidósággal szembeni előítéleteket.

	Ipari részvénytőke P-ben	%
Magyar nagytőkés csoportok	528 186 995	60
Külföldi tőkebefektetés	214 080 684	24,3
Állami tulajdon	45 645 000	5,1
Független vállalatok	94 458 216	10,6

10. táblázat: Az ipari részvénytőke megoszlása érdekcsoportok szerint 1938-ban⁹⁸

sikeresebb termékük, a Gamma-Juhász löelemképző a világ első elektromechanikus analóg számítógépének tekinthető. Juhász Istvánt 1945 után vagyonától megfosztották és bebörtönözték, testvére Svájcban telepedett le.

96 A számokat Dombrády Loránd, *A magyar hadigazdaság a második világháború idején*, Budapest, Petit Real, 2003. 352. alapján számoltam ki. Tekintettel az árnövekedésekre, egy DB 605 motor árát 200.000 pengővel, egy Me 210 Ca 1 repülőgép árát (motorral) egymillió pengővel számoltam.

97 A magyar gazdaság helyzetéről lásd Csikós-Nagy Béla, *A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulások az ezredforduló küszöbén*, Budapest, Akadémiai, 1996. 71, 85, 93.

98 Berend – Ránki, *Magyarország gyáripara*, 132.

A fenti táblázatból kitűnik, hogy a tulajdonosi szerkezetben elenyésző az állami, és csak csekély az önálló vállalatok súlya. A nagytőke gazdasági jelentőségét akkor értjük igazán, ha szembeállítjuk az állami tulajdon arányával: az előbbieken felsorolt családok és a keresztény nagyiparosok együttesen az állami részesedés tizenkétszeresét birtokolták. Utóbbiak aránya az előbb ismertetett statisztikák tükrében azonban nem volt meghatározó.

Kapitalizmus és zsidóság rosszindulatú összemosása irányába hatott, hogy Magyarországon az 1930-as évek végéig csak minimális mértékben épült ki a szociális biztosítások rendszere. Bár az iparban és a kereskedelemben létezett baleset- és betegbiztosítás, nyugdíj, táppénz, gyermekágyi segély, és a szolgáltatások színvonala nem volt európai összehasonlításban alacsony,⁹⁹ munkaidő, szabadság és bérezés tekintetében sokan azt gondolták, hogy a 19. század közepének Angliáját idéző állapotok uralkodnak. Ez korántsem volt tulajdonos-specifikus és kizárólag magyar jellegzetesség, hiszen a régió legtöbb országában az ipari munkásság hasonló, néhol még kiszolgáltatottabb helyzetben volt. Az országban potenciálisan jelenlévő antiszemitizmust azonban tovább erősítette, hogy a munkaadói oldalon felülreprezentáltak voltak a zsidó nagytőkések. Ezért sokan egyfajta optikai csalódás áldozataiként avagy politikai számításból „zsidók” és „keresztények” szembenállásának látták és láttatták azt, ami valójában a munkaadó és a munkavállaló, a tőkés nagyiparos és a munkás között kialakult konfliktus volt, öllehet a keresztény „magyar” nagyiparosok semmivel sem teremtettek jobb szociális és munkakörülményeket alkalmazottaik számára, sőt egyes zsidó tőkésék, mint pl. Weiss Manfréd és utódai, elől jártak a szociális gondoskodásban.

A zsidó pénzarisztokrácia mindent megtett annak érdekében, hogy társadalmilag elfogadtassa magát. Hasonlóan a kapitalista elit más tagjaihoz, ők is igyekeztek összefonódni az arisztokráciával: a 19. század második felében 346 zsidó család vásárolt vagy nyert díjmentesen nemességet, többen az iparfejlesztésben kifejtett érdemeikért kitüntetés-képpen bárói rangot is kaptak.¹⁰⁰ A vezető pénzemberek életmódban is a

főnemesség szokásait követték, ami abban is megnyilvánult, hogy pénzükből több ezer ill. több tízezer hektáros birtokokat vásároltak vagy béreltek. Ebben azonban a társadalmi presztízs megszerzése mellett anyagi szempontok is szerepet játszottak, ezért az effajta birtokok, mint például a derekegyházi Weiss Manfréd mintagazdaság, kitűntek racionális és modern működésükkel.

Előfordult, hogy az állami státusok szelektív kiosztása keresztényeknek kontraproduktívnak bizonyult. A magánpraxis ugyanis sokkal jövedelmezőbb volt mind az orvosi, mind az ügyvédi és mérnöki szakmák esetében, mint az állami alkalmazás. A világgazdasági válság után elsősorban az állami szféra kényszerült rá a kényszerszűkítések intézkedéseire, elbocsátásokra és fizetéscsökkentésekre. Bár a válság a magán-szférában is fizetéscsökkenést okozott, a legkevésbé mégis a befutott, szakmájukat már régóta gyakorló értelmiségieket érintette, közöttük viszont minden tekintetben felülreprezentáltak voltak a zsidók.¹⁰¹ Ezzel szemben az állami fizetésből élő orvosok és mérnökök fizetése csökkent, magánpraxist viszont nem vállalhattak.

Paradox módon a világgazdasági válság is hozzájárult a vagyonegyenlőtlenség fokozódásához. Mivel a mezőgazdasági termények ára az átlagosnál jobban zuhant (a búzáé pl. az 1929-es mázsánkenti 24 pengőről 1931-re 9 pengőre esett), az agrárolló kinyílásával a termelők tömegesen mentek csődbe. Csak 1930-ban 160.000 foglalatást hajtottak végre adóhátralék miatt, ezeket rendszerint árverések követték. Helyi fizetőképes kereslet nem lévén, az árveréseken csak külső vevő tudott megjeleni: készpénze azonban leginkább a zsidó közép- és nagypolgárságának, valamint a takarékoskodó sváb parasztoknak volt. A csekély kereslet miatt mesterséges, a valós értéket alulmúló árak alakultak ki: 25 pengőért cséplőgépet, 500 pengőért házat, 128 pengőért traktort lehetett vásárolni. A vidéki ügyvédi kar – helyzetével visszaélve – már jelentéktelen, 25 pengőnél kisebb tartozásoknál is végrehajtási eljárást kezdeményezett a gazdálkodókkal szemben. A bajba jutottak képtelenek voltak

dot említ, Gonda László (*A zsidóság Magyarországon 1526–1945*, Budapest, Századvég, 1992. 164.) szerint kb. 400 zsidó nemesítés történt 1824–1918 között.

¹⁰¹ A kérdéshez lásd Karády Viktor, *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon 1867–1945*, Budapest, Replika kör, 1997. itt különösen 236–237. A zsidók azonban a munkanélküliek között is kétszeresen felülreprezentáltak voltak.

⁹⁹ Tomka Béla, *Szociálpolitika*, 41–43, 49.

¹⁰⁰ William Mc Cagg, „Jewish Nobles and genuines in Modern Hungary”, *East-European Quarterly*, 1972. 25–26. A zsidó nemességre vonatkozó adatokban az egyes szerzőknél eltérés tapasztalható. Míg a *Magyar zsidó lexikon* csak 280 család-

hitelhez jutni, és a piac alultőkésítetttsége miatt egy néhány pengős végrehajtási eljárás gyakorlatilag az érintett teljes vagyonának elvesztésével járt. „Az ügyvédek [...] az eljárást a legirgalmatlanabbul lefolytatva, szinte üzletszerűen foglalkoznak árverési vételekkel. Eljárásuk sok esetben annyira könnyörtelen, hogy nem lehet csodálni, ha az elkeseredett kisemberek egyenesen belellenséget látnak már a fiskális hadban”¹⁰² – panaszkolta dr. Farkas Béla, Csongrád vármegye főispánja az igazságügyminiszterhez intézett előterjesztésében. Hozzá kell tennünk: az, hogy az ügyvédek jelentős része zsidó, míg az árverést elszenvedő szinte minden esetben keresztény volt, hozzájárult ismét a már többször említett szerencsétlen társadalmi találkozásokhoz.

A zsidóság vagyoni felülreprezentáltságának ténye sokakban azt a benyomást keltette, hogy a kapitalizmus alapvetően zsidó jelenség. Ez számos tudóst és politikust a zsidó vagyon újraosztásának megtervezésére sarkallt, a liberális kapitalizmust elutasító bal- és jobboldali államosító és elosztó ötletek elsősorban a zsidó tőkét és a keresztény feudális nagybirtokot érintették. Míg utóbbi kérdésnek nehezebben lehetett rasszista felhangot adni (bár Szabó Dezső nyomán a népi írók egy része megpróbálkozott ezzel), addig a zsidóság kapcsán egymás után születtek a zsidóság „elterpeszkedését”, „eluralkodását”, „túlhatalmát” tárgyaló rasszista statisztikák, melyek a valós aránytalanságok kimutatása mellett általában a zsidó összeesküvés elméletét is sugallták, és nem vették tekintetbe a modernizációs folyamatokat, melyek eredményeképp a keresztény középosztály gazdasági súlya lassú de biztos fejlődésnek indult. Az effajta rasszista számítgatások népszerűségét emelte, hogy 1919 után a baloldali, tehát nem etnicista megoldási javaslatok teljesen lejárátódtak.

Ezek a statisztikák önmagukban nem voltak hamisak. Az ismert antiszemita publicista, Bosnyák Zoltán¹⁰³ statisztikája esetenként minimális eltérést mutat az általunk használt egyéb felmérésekhez képest a zsidó-

102 Lásd dr. Farkas Béla Csongrád vármegyei főispán előterjesztését a Koronatanács üléséhez, 1930. december 18, in *Horthy Miklós titkos iratai*, 96–99.

103 Bosnyák Zoltán (1905–1952) apja szűcssegéd, majd kocsmáros, anyja háztartásbeli volt. Kereskedelmi iskolát, majd tanárképzőt végzett. Tanulmányai alatt megismerkedett Szabó Dezső és Bajcsy-Zsilinszky Endre fajvédő íásaival. 1927-ben Tápiószelén volt tanító, itt ismerte meg a magyar falusi viszonyokat. 1928–1931 között munkanélküli, ekkor lépett be Friedrich István pártjába, és kezdett el előadásokat tartani a nagybankok államosításáról, az általános és titkos választójog

ság javára. Tekintettel azonban arra, hogy a statisztikák egyike sem tudta figyelembe venni az áttérteket, valószínű, hogy a korábban idézett kimutatások inkább alábecsülték a zsidóság arányát.

Bosnyák és szélsőjobboldali elvbarátai általában tagadták azt a tényt, hogy a magyarországi zsidóság vagyoni szempontból korántsem képezett homogén egységet. Bár nagyobb mértékű urbanizációjuknak köszönhetően¹⁰⁴ jóval nagyobb arányban részesültek a nemzeti jövedelemből, a zsidók jelentős része nem számított kifejezetten gazdagnak. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy a zsidóság átlagos életszínvonala jelentősen felülmúlta a nemzsidók átlagos életszínvonalát. A kiváló holokausz-kutató, Randolph L. Braham monográfiájában arra hivatkozik, hogy a zsidóság jómódúsága csak az antiszemita sajtó által hangoztatott mítosz.¹⁰⁵ Állításának alátámasztására azt hozza fel, hogy a zsidóság ki volt zárva egy sor állásból, mint például a közhivatalnokok, katonatisztek, és a mezőgazdaságban is csak 0,3% volt a zsidók aránya. A mezőgazdasági munkások közül a zsidóságot természetesen senki sem zárta ki – az antiszemiták fő érvei közé tartozott, hogy a zsidók nem „hajlandóak” zsellérként, földművesként dolgozni. Ezzel szemben a nagybérlők és nagybirtokosok között országos arányukhoz képest a zsidók felül-, a keresztények pedig alulreprezentáltak voltak. A zsidóság nemcsak az ipari- és a banktőkében, hanem földbirtokosként is felülképviseelt volt.¹⁰⁶ A zsidóság viszonylagos anyagi jólétét igazolta a különböző fogyasztási cikkek eloszlása. Magyarország cukorfogyasztása 1939-ban fejekenként 12 kilogrammot tett ki (ez a negyede volt az angliai cukorfogyasztásnak), és

bevezetéséről, a földbirtokreformról és más gazdasági kérdésekről. 1938-tól szerző az *Egyedül vagyunk*-ban, 1941-től *A Cél* felelős szerkesztője, 1941–1942 között belépett a Magyar Megújulás Pártjába. Cikkei kötetben is kiadták, 1942-től Kolozsvár-Borcsa Mihály révén a *Függetlenség*, majd Levatic László útján a *Magyarság* c. lapokban írt tanulmányokat. Későbbi szereplére lásd a 8.7. fejezetet.

104 Bár a városokban létrejövő proletariátus is szörnyű nyomorban tengődött, a korábbi fejezetben közölt statisztikai adatok szerint mégis magasabb életszínvonalon élt, mint a mezőgazdasági munkások.

105 Randolph L. Braham, *A népiértés politikája – a Holocaust Magyarországon*, 2 kt, Budapest, Belvárosi Könyvkiadó, 1997. 77.

106 1916-ban a 100 hold feletti birtokok 16,5%-a volt izraelita vallású tulajdonos kezében. Az 1000 hold feletti birtokok bérlőinek 42%-a, a 100–200 holdas birtokoknak 13%-a esett ugyanebbe a kategóriába. Részletesen lásd *Irományok*, VIII. kötet, 146. valamint e munka 17.2.1. fejezetét.

ez a mennyiség is aránytalanul oszlott el. Budapestre 40 kilogrammos átlagfogyasztás esett, míg vidéken ugyanez a szám 5–7 kg volt.¹⁰⁷ Mivel a magyar zsidóság kb. 40%-a Budapesten lakott, nyilvánvaló, hogy fajlagosan sokkal több cukrot fogyasztott, mint a nemzsidók. Az effajta adatokat az antiszemita publicisztika alaposan kihasználta és elferdítette, amennyiben a zsidóság felülreprezentáltságának illetve fajlagos „túlfogyasztásának” okait faji tulajdonságaiban jelölte meg és a statisztika társadalmi-szociális összefüggéseit elhallgatta..

A zsidótörvényt szorgalmazó szakmai érdekvédelmi szervezetek már évekkel az első zsidótörvény tárgyalása előtt elkészítették szakmai névjegyzékeiket, külön tüntették fel a zsidó és a keresztény tagokat. A MONE 1919 nyarán, a Magyar Mérnökök és Építészek Nemzeti Szövetsége (MMÉNSZ) 1921-ben állította össze a keresztény orvosok, ill. mérnökök névjegyzékét azzal a céllal, hogy az alkalmazásnál érvényesíteni lehessen a zsidók és keresztények „egészséges” arányát.¹⁰⁸ A mérnökök arról is készítették statisztikáikat, hogy zsidó kollégáik hány légköbmérternyi épületet terveztek és ezek megvalósításához mennyi téglát használtak fel. Hozzá kell tennünk, a mérnökök szakmájukon túlmenő aktivitást tanúsítottak. 1936 decemberében a MMÉNSZ több ezer keresztény polgárnak kedveskedett azzal a karácsonyi ajándékkal, hogy levelesládájukba juttatta a „Keresztény kereskedők és iparosok címjegyzékét” azzal a bevezetővel, hogy a szeretet ünnepén segíteni szeretne abban, hogy a keresztény vásárló csak keresztény cégnél vásároljon.¹⁰⁹ Keresztény rádióhallgatók megnyugtatóra Kozma Miklós az MTI vezetőjeként a rádióban szereplő zsidók számáról és arányáról is statisztikát vezetett. Egyes hallgatókat azonban az sem nyugtatott meg, hogy e statisztika kimutatása szerint zsidók csupán 5%-kal szerepelnek a műsorokban.¹¹⁰

„1937-re egy esetleges jövőbeli antiszemita kvótarendszerhez úgy szólván minden lehetséges statisztika elkészült: már csak a zsidótörvények tényleges kidolgozására és országgyűlési szentesítésére kellett várni” írta Kovács M. Mária a magyar ügyvédi és orvosi kar irányultságá-

107 Berend – Ránki, *Magyarország gyáripára*, 228.

108 Kovács M. Mária, *Liberalizmus*, 87. és 147. Könyve 123. oldalán viszont 1936-ra teszi a mérnökök által készített lista keletkezésének időpontját.

109 *Esti Kurír*, 1936. december 18. „Újabb uszító akció a zsidó kereskedők ellen”, 7.

110 MOL K 429, Kozma Miklós iratai, 5. doboz, 50/936. sz. irat.

ról.¹¹¹ Az MTI említett példája pedig azt bizonyítja, hogy a „faji” statisztika iránt az élet minden területén mutatkozott igény.

A magyar zsidóság vagyoni helyzetét számos statisztika kísérelte felmérni. Bosnyák Zoltán a KSH adatait (lásd könyvünk 9. táblázatát) meghamisítva 1937-ben a budapesti keresztény adófizetők teljes vagyonát 1.633.702 pengőre, a zsidóké 1.213.718.065 pengőre becsülte,¹¹² és adatait számos antiszemita publicista is átvette. Budapest 269 milliomosa közül 175 (65%) volt zsidó és csak 94 (35%) keresztény.¹¹³ Fellner Frigyes adatai alapján Bosnyák is arra a következtetésre jutott, hogy a zsidók kezén van a nemzeti vagyon 20,7%-a, Kovács Alajos 20–25%-ra, Matolcsy 25%-ra, Levatic László¹¹⁴ 28%-ra becsülte ugyanezt a részesedési arányt.¹¹⁵ Amennyiben a százalékok helyett abszolút összegben kívánjuk megadni a zsidó vagyon nagyságát, akkor át kell számolnunk a különböző időszakból származó pengőben megadott adatokat, tekintettel arra, hogy a pengő vásárlóértéke 1935–1944 között jelentős mértékben csökkent. Az 1944-es állapotokat alapul véve a zsidóság teljes vagyonának értékét 20 milliárd pengőre tette az antiszemita sajtó.¹¹⁶ Szálasi 1944 nyarán ennél csekélyebb összeget, 12 milliárd pengőt tartott reálisnak, és ennek felét vélte kereskedelmi vagyonnak.¹¹⁷ Schwarz Viktor, a DEGOB (Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság) ausztriai vezetője Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszterre hivatkozva 19 milliárd pengőben azaz 4 milliárd US-dollárban jelölte meg a zsidó vagyon nagyságát.¹¹⁸ Jelenlegi dollárfolyamon

111 Kovács M. Mária, *Liberalizmus*, 123.

112 Bosnyák Zoltán, *Szemben Judeával*, Budapest, 1943. részletesen lásd 239–266. Bosnyák az 1937-es vagyonadó-kivetésre alapozta számításait.

113 „Vagyonadóval megrótt egyének”, 3. számú táblázat.

114 Levatic középneemesi családból származott, földbirtokai árából bérházakat vásárolt és közíróként tevékenykedett. Az 1930-as évek végétől a német titkosszolgálat önkéntes ügynöke. 1945 után nyugatra, feltehetően Dél-Amerikába emigrált.

115 A különféle számításokat ismerteti Kádár Gábor – Vági Zoltán, *Aranyvonal. Fejezetek a magyar zsidó vagyon történetéből*, Budapest, Osiris, 2001. 25, 251–252.

116 Lásd *Függetlenség*, 1944. április 23. 5.

117 Institut für Zeitgeschichte München (továbbiakban IfZ), a nyilas kormánytól amerikai szervek által begyűjtött iratok, MA 1541/1, 417.

118 Götz Aly – Christian Gerlach, *Das letzte Kapitel. Der Mord an den ungarischen Juden*, Stuttgart/München, DVA, 2002. 200. A kötet magyarul is megjelent: *Az utolsó felvonás. A magyar zsidók meggyilkolása*, Budapest, Noran, 2005. Munkánkban a német kiadás oldalszámaira hivatkozom.

ez az összeg kb. tízszeresét, azaz 40 milliárd dollárt jelentene.¹¹⁹ Ennek a számnak akkor értjük meg gazdasági és politikai jelentőségét, ha figyelembe vesszük, hogy a lakosság 5%-ának diszkriminálásával a nemzeti vagyon 20–25%-át lehetett újraosztani!

A köztudatban még ennél is nagyobb számok terjedtek el, amit az a tény is megerősített, hogy a nagyipari és banktőke koncentrálttsága szembetűnő volt, és ezért sokkal hamarabb el lehetett készíteni az ezzel kapcsolatos „faji” statisztikákat, mint kisüzemek esetében. Az előbbi csoportban viszont a zsidóság aránya az 50–70%-ot is elérte. Péchy Henrik,¹²⁰ a nyilasmozgalom egyik alapítója 1937-ben 60%-ra tette a zsidóság részesedését a nemzeti vagyonból.¹²¹ A rendelkezésre álló adatokat és a háttérükben álló számítások megalapozottságát összevetve úgy véljük, hogy 1941-ben a magyar zsidók valamennyi tulajdonának és vagyonának (azaz ingóságok, ingatlanok, készpénz, részvény, használati tárgyak, ruhák, bankbetétek stb.) értéke mintegy 7–12 milliárd pengővel, azaz mai árfolyamon számolva 14–24 milliárd dollárral volt egyenlő.¹²² Becslésünk pontosságát jelentősen befolyásolják a mérvadó statisztikusok következetlenségei is: bár a nagy, ismert vagyonok esetében a már rég kikeresztelkedett és ezért a zsidótörvények hatálya alól mentesülő nagyiparosokat is a zsidók közé számolták, a kispolgárság és az értelmiség esetében a vallási alapú statisztikákra támaszkodtak, így az ő vagyonuk legalább részben kimaradt az összegzésből. Ezért a magyar zsidóság, pontosabban a zsidótörvények hatálya alá 1941-ben tartozó 825 ezer állampolgár vagyonának összértéke becsléseink szerint legalábbis elérte, de esetleg meg is haladta a mai érteken számolt 20 milliárd dollárt.

119 Kádár – Vági, *Aranyvonal*, 26.

120 Péchy Henrik (1875–1953) nyugalmazott főtörzsorvos, a Turán Társaság alapító tagja, az I. világháborúban a Novarán szolgált. Szálasival és Taby Árpáddal a Nemzet Akaratának Pártja megalapítója és Szálasai gazdaságpolitikai mentora volt. Főbb művei: *Neokapitalizmus (Új kapitalizmus) Megsemmisülés vagy új élet. Közgazdasági és társadalomtudományi tanulmány*, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1931. A *neokapitalista világrend képe. A neokapitalizmus gyakorlati alkalmazása*, Budapest, Ábrahám és Sugár, 1932. 1948-ban életfogytiglani fegyházra ítélték.

121 Péchy Henrik, *A magyar nemzeti szocializmus politikai és gazdasági programja*, Budapest, Lőcsei Ferenc antibolsevista könyvesboltja, 1937. 15.

122 Kádár – Vági, *Aranyvonal*, 26.

A magyar zsidóság relatív és abszolút gazdagsága Európában minden bizonnyal egyedülálló volt. A nyugat-európai országokban a zsidók aránya a társadalomban csekélyebb volt, mint Magyarországon, és a kapitalizmus sem fonódott annyira össze a zsidó lakossággal, mint Kelet-Európában, hisz az ipar és a kereskedelem mindenütt erős nemzeti hagyományokkal rendelkezett. Németországban az orvosok 13%-a, a jogászok 16%-a volt zsidó, és a magánbankok 20%-a volt zsidó kézben. Egyedül a filmgyártásban és a nagyáruházakban voltak jelen a zsidók 70 illetve 80%-os részesedéssel.¹²³ Lengyelországban és Oroszországban a nincstelen orthodox zsidók milliói miatt annak ellenére sem létezett egyértelmű zsidó vagyoni túlsúly, hogy az értelmiségi foglalkozásokban a zsidóság itt is felülreprezentált volt.¹²⁴ Csak Romániában mutathatóak ki a magyarországihoz hasonló vagyoni arányok, azonban azzal a különbséggel, hogy Romániában a kapitalizmus Magyarországhoz képest jelentős fáziseltolódással jelentkezett, és ezért az ország jövedelmében a feudális földtulajdon viszonylag fontosabb szerepet játszott. A többi balkáni államban se a zsidóság létszáma, se gazdasági ereje nem számított jelentősnek. Szlovákiában a zsidók nettó vagyonát az 1940. szeptember 2-án kiadott hivatalos becslés 3,187 milliárd koronára, azaz 658 millió pengőre becsülte,¹²⁵ ami a magyarországi zsidók általunk becsült vagyonának kevesebb mint 10%-a. Ez arra is utal, hogy a Trianon előtti Magyarországon nem a peremterületek, hanem a belső térségek, feltehetően elsősorban Budapest voltak a (zsidó) tőkeképződés központjai.

A zsidóság vagyoni helyzete és az antiszemitizmus mértéke között tehát nem mutatható ki szoros összefüggés. Az azonban kimutatható, hogy Németországban, Hollandiában, Lengyelországban vagy Romániában csekélyebb vagyoni súlyuk ellenére a zsidók a modernizációban és a polgári átalakulásban éppúgy felülreprezentáltak voltak, mint Magyarországon. Minden bizonnyal a társadalmi szerep, de nem a vagyoni helyzet volt az a szempont, amely az antiszemitizmus kialakulását elősegítette.

123 Jonathan Steinberg, *All or nothing. The Axis and the Holocaust 1941–1943*, London/New York, Routledge, 1990. 320. Idézi Karsai László, *Holokausz*, Budapest, Pannonica, 2001. 47.

124 Lengyelországban a magánorvosok 56%-a, a jogászok 33,5%-a, az újságírók 22%-a, a könyvtárosok és magántanítók 43,3%-a volt zsidó. Karsai, *Holokausz*, 71.

125 Lipscher, *Die Juden*, 65.

2.3. A faji alapú szociálpolitika kezdetei

A tulajdonviszonyok újrendezése Magyarországon számos politikust és közgazdászt foglalkoztatott. Szakemberek között egyetértés volt abban, hogy a rendies társadalmi viszonyok és az egyenlőtlen vagyoneelosztás a magyar társadalom modernizálásának fékezői, a gazdasági-politikai hatalmát egyre inkább elvesztő dzsentri viszont a kapitalizmust, azon belül is a zsidóságot tette felelőssé sorsáért. Hasonlóan a századfordulós francia Action Française ideológiájához,¹²⁶ a „keresztény középosztály” is modernizációellenes, részben retrográd, részben másfajta modernizációt elképzelő nézetek iránt vált fogékonnyá, részben pedig gyökeresen más modernizációs elképzeléseket fejlesztett ki. Téves volna azonban, ha a kapitalista átalakulással szemben megfogalmazott gondolatokat mind „retrográd” jezővel illetnénk. A modernitással és a „haladással” szembeni ellenállás nem redukálható pusztán szembenállásra. Megtévesztő, ha csupán néhány futóbolondot, mint a későbbiekben tárgyalt Méhely Lajost vagy a turanizmus ideológiáját vesszük figyelembe. A „reakció” különféle áramlatait, értve ez alatt a kor kihívásaira jobb- vagy szélsőjobb megoldási javaslatokat megfogalmazó, rendkívül heterogén ideológiákat, fejlődésük során magukat is mélyen áthatotta a modernitás szelleme. Ennek köszönhetően a 20. század elejétől a „jobboldalnak” nevezhető szellemi táborok rendkívül sokféle megoldási javaslattal álltak elő. A katolikus megújulás, a szociális nacionalizmus, a különféle keresztényszocialista áramlatok mellett a környezetvédelem gondolata is ezek közé tartozik.

Tragikus módon ebből a sokféleségből az I. világháború és az azt követő belpolitikai megrázkódtatások hatására leginkább a radikális és faji alapú megoldást szorgalmazó alternatívák tudtak kibontakozni. Mindez azonban nem volt eleve elrendelt és szükségszerű.

Az 1867–1914 közötti, összességében példátlanul intenzív gazdasági fejlődés és konjunktúra, valamint az osztrák-magyar politikai elit toleráns és befogadó alapfilozófiája következtében az antikapitalista és an-

¹²⁶ Az Action Française ideológiáját lásd Ernst Nolte, *A fasizmus korszaka. Action Française, az olasz fasizmus, a nemzetiszocializmus*, Budapest, XX. Századi Intézet, 2003.

tiszemita mozgalmak nem tudtak igazán kibontakozni. Istóczy 1875-ben megkezdett antiszemita politikája, illetve 1882-ben alapított antiszemita pártja átmeneti sikerek után nem tudta elérni a remélt politikai áttörést.¹²⁷ Bizonyos jelek azonban egyre határozottabban jelezték, hogy nemcsak a politikai elit egyes szélsőséges szegmenseiben, hanem a társadalom szélesebb rétegeiben is már ebben az időben teret nyert az antiszemita elemekre is támaszkodó modernizáció- illetve kapitalizmusellenesség. Az antikapitalista érvekkel operáló politikai antiszemitizmus a 20. század elején új erővel lángolt fel.¹²⁸ Hogy ez épp ekkor történhetett, abban jelentős szerepe volt a modernitás, a korszerű technika által kiváltott általános elidegenedésnek, valamint az egyre látványosabb szociális nyugtalanságnak, amely a baloldalon az európai munkásmozgalmak, így a szociáldemokrácia látványos fejlődését is előidézte.

Míg az ipari és a mezőgazdasági munkások számára a szociáldemokrata gondolat eleinte nagy vonzerőt jelentett, addig a keresztény középosztálynak és a lecsúszó feudális elit egy részének épp ez a baloldaliság tűnt a legnagyobb fenyegetésnek, mert akciót és reakciót összekeverve, a modern átalakulás fő potenciális haszonélvezőit is a baloldalon (de elsősorban az emögött állónak feltételezett zsidóságban) vélték megtalálni. Kézenfekvő, hogy a jobboldali reagálás sem váratott magára sokáig, néhány év múlva ez is pártszervezetben öltött testet. Az új politikai alakulat már nevében is jelezte: társadalmi rétegeken és osztályokon felüli szervezet kíván lenni, azaz a szociáldemokrata párt jobboldali alternatívája.

Az 1895-ben alakított Katolikus Néppárt egyesítette a modern keresztényszocialista gondolatot hirdető és a hagyományos antiszemiták táborát. Haller István, Huszár Károly, Bangha Béla, Milotay István és társaik politikai karrierje innen indult. A Néppárt politikusai és publicis-

¹²⁷ Figyelemreméltó, hogy Istóczy antiszemita pártjából az 1884-es választásokon mégis 16 képviselő jutott be a parlamentbe (a képviselők összlétszáma 413 fő volt). Istóczy 1897-ig maradt a képviselőház tagja, kibukása után visszavonult a politikától.

¹²⁸ Ezt átfogó igénnyel Bihari Péter tárta fel. Lásd *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*, Budapest, Napvilág, 2008. A magyarországi antiszemitizmus történetéhez lásd Gyurgyák, *Zsidókérdés*, 263–301.

tái a szociális követeléseket döntően a zsidó tőkével szemben fogalmazták meg, és a gazdasági élet disszonanciáit „zsidó” jelenségeként írták le. Egyaránt jellemző volt rájuk a fővárosellenesség, a modernizáció tagadása és az antiszemitizmus. A Budapest-ellenesség nem meglepő, ha figyelembe vesszük a város fejlődését és a zsidó bevándorlás elképesztő dinamikáját (1910-re Budapest lakosságának már 23%-a volt zsidó).

A kapitalizmus és a zsidóság összemosása egy tragikus folyamat kezdetének bizonyult: a magyar értelmiségi és politikai elit kapitalizmuskritikája a baloldal kivételével az antiszemitizmus közös integrációs bázisáról indult ki. Így az olyan, egyébként progresszív programok és koncepciók, amelyek a következő évtizedekben a szociális reformok szükségességének felismerése alapján a társadalmi vagyonújraosztásba újabb és újabb társadalmi csoportokat akartak kedvezményezettként bevonni, alapvetően abból a hamis axiómából indultak ki, hogy a magyar lakosság életkörülményeit csak a zsidóság ellenében lehet megjavítani. Ez az elmélet az 1919-es kommunista diktatúra tapasztalatai alapján tovább radikalizálódott: az új konzervatív keresztény kurzus időszakában egyre többen vélték úgy, hogy a szociális reformokat nemcsak hogy a zsidók ellenében, de kifejezetten az ő kárukra kell és lehet megvalósítani. Jellemző, hogy az egyetlen, nem antiszemita keresztényszocialista politikus, Giesswein Sándor nézeteivel teljesen magányos maradt, olyannyira, hogy 1923-ban bekövetkezett halála után maga az egyház is csak nyílt sebként beszélt munkásságáról.¹²⁹

Fontos kiemelnünk, hogy a 20. század elejéig ténylegesen csupán a két említett mozgalom, a szociáldemokrácia és a katolikus néppárt tudott igazi életképes tömegpárttá szerveződni. Az 1867 óta létező parlamenti kormánypárt és az ellenzék egyéb csoportjai számos szempontból nem tettek eleget a modern pártokkal szemben támasztható követelményeknek: felülről szervezték őket, és hatásuk a politikai eliten belül maradt. Csak választások alkalmával aktivizálódtak, tényleges pártélet a politikai klubokon kívül nem létezett. Az ideológiai választóvonalak döntően közjogi kérdések mentén húzódtak. Ezek megvitatása sokszor pótcselekvés jellegét öltötte. Ezzel szemben számos igazán fontos ideo-

129 A kérdéshez lásd Norbert Spannenberger, *Die katholische Kirche in Ungarn 1918–1939. Positionierung im politischen System und „Katholische Renaissance“*, Stuttgart, Franz Steiner, 2006. 60–61. további irodalmi hivatkozásokkal.

lógiai kérdés (mint például a nemzetiségek ügye és a szociális kérdések) esetében nem különült el kormánypárt és ellenzék álláspontja. Ez akkor is igaz, ha a kormánypárt és az ellenzék egyes képviselői eltérő nézeteiket artikuláltak, ez ugyanis csak néhány személyre korlátozódott. Ezzel szemben a szociáldemokrácia és a kereszténydemokrácia egyaránt „ideológiai” pártként lépett a porondra – programjukkal minden bizonnyal megelőlegezték azt a politikai szembenállást is, amely a későbbi bal- és jobboldal között az utóbbi száz évben kialakult.

A szabad piac visszasságainak kivédése, valamint a nagy- és kistermelők érdekeinek védelme érdekében a század végétől különböző agrárius érdekvédelmi egyesületek alakultak. 1896-ban a Magyar Gazdaszövetség, 1898-ban a Hangya fogyasztási szövetkezetei, 1899-ben az Országos Központi Hitelszövetkezet (OKH). Utóbbiak szervezői helyi lelkészek, tanítók és jegyzők voltak. A speciális magyar társadalomfejlődésből automatikusan következett, hogy közöttük gyakorlatilag nem voltak zsidók, míg a szövetkezetekkel konkuráló falusi szatócsok, terményfelvásárlók és nagybizományosok között a zsidóság adott esetben 50%-on felül is képviselve volt. Ez a már említett keresztény-zsidó megkülönböztetés irányába hatott. A szövetkezeti mozgalom rohamos fejlődésnek indult, 1917-re az OKH 635.000, a Hangya 658.000 tagot tömörített, és ezzel lefedte a mezőgazdasági termelők jelentős részét.¹³⁰

Egan Ede ruténföldi akciója példázza, hogyan válhat a progresszív és eredendően nem faji/vallási alapon különbséget tevő szociálpolitika „zsidókérdéssé”. Az ír szülőktől származó Egan a magyar tejgazdaság és sajtipar egyik megalapítója volt. 1897-ben Darányi Ignác földművelésügyi miniszter kinevezte a ruszin területek gazdasági fejlesztésével megbízott miniszteri biztosnak. Kárpátalja az ország legelmaradottabb térségének számított. A vidékre minden évben érkeztek az oroszországi pogromok elől menekülő (általában szegény) galíciai zsidók. A falusi

130 1908-ban az OKH-nak 200 központi alkalmazott mellett 25661 vidéki funkcionáriusa volt (igazgatósági és felügyelőbizottsági tagok és könyvelők). Már megalakulásának első évében 712 szövetkezetet és 141.623 tagot egyesített. Szabó Miklós állítása szerint a szövetkezetek nem tudták olcsóbb áruval ellátni tagjaikat – ennek azonban épp az OKH rendkívüli népszerűsége is ellentmond, hiszen tagságát csak anyagi érdekeltség alapján toborozhatta (Szabó Miklós, *Politikai kultúra Magyarországon. Válogatott politikai írások*, Budapest, Atlantisz, 1989. 120.).

szatócsok, kocsmárosok és hitelezők az általános nyomort kihasználva, amely gazdasági erőfölényüket meghatványozta, csillagászati (akár heti 10%-os) kamatra adtak kölcsönt, zsidónak és kereszténynek egyaránt. A jelenségnek mégis vallási vagy „etnikai” színezetet adott, hogy a kölcsönadók szinte kivétel nélkül zsidók voltak. A kölcsönvevők elsősorban a földművesek soraiból kerültek ki, közöttük viszont csak kevesen voltak zsidók. Az uzsoraperekben a felperes választhatott bíróságot, ami azzal járt, hogy a nincstelen alpereseknek akár ezer kilométerrel távolabbi helyszínre kellett volna utazniuk, és ezért az eljárást el sem tudták kezdeni. Az uzsoratorvény pontatlan megfogalmazásai miatt nem lehetett büntetni az uzsorakölcsönt, ha az áruhitelezés formájában történt. Hírhedten elterjedt volt a hamis eskü intézménye is. Mivel kevés volt a megművelhető föld és a birtokstruktúrában a nagybirtok dominált, a rutén, román és magyar parasztok zöme nincstelen napszámosként tengette életét.

Egan lelkesedéssel látott munkához. Kibérelte a szolvyai járásban található Schönborn-uradalom 12.622 kataszteri holdas földjét, és felparcelláztatta. Összesen 4303 nincstelen juttatott így földhöz. A gazdálkodási tapasztalatok átadására három mintagazdaságot is létesített, tenyészállatokat hozatott be és tejszövetkezeteket hívott életre.

Egan tevékenységével hamarosan ellentétbe került a helyi hitelezőkkel. A telepítési munkálatok mellett ugyanis hitelszövetkezeteket is létrehozott annak érdekében, hogy a termelők eszközöket vásárolhassanak, illetve hogy a tönkremenő gazdák földjeit ne lehessen fillérekért felvásárolni (korábban a hitelezők kartelleket alkottak és mesterségesen alacsony szinten tartották a földárakat azért, hogy maguk vásárolhassák fel az eladódott parasztgazdaságokat). Egan hitelszövetkezetei a pénzhitelezés mellett italmérési jogot is kaptak, abból a felismerésből kiindulva, hogy a helyi lakosság számára a pálinka egyfajta „népélemezési cikk”, és a parasztokat nem a pálinkaivás, hanem a szesz mértéktelen hamisítása és az uzsoraárak teszik tönkre. Egan emellett fogyasztási szövetkezeteket is alapított, amelyek bőséges árukínálatot teremtettek és leérték a helyi kereskedők árait.¹³¹

131 Szabó Miklós Egan tevékenységét negatívan értékeli, szerinte a kormánybiztost „nem üzleti szempontok vezették” az akció során, hanem egyfajta szakmai ethosz és szenvedélyes antiszemitizmus (Szabó Miklós, *Az újkonzervativizmus és*

Bár Egan se a földbérletből, se a szövetkezetekből nem zárta ki az izraelita vallású pályázókat (a kiosztott bérletek között harminc zsidó nincstelen is volt, és nincs adatunk arra nézve, hogy vallási diszkrimináció miatt volt kevesebb mint 1% a zsidók aránya az összes kérelmező között, miközben a helyi népesség kb. 15%-át alkották zsidók),¹³² a ruténföldi szociális akció mégis hamar felekezeti kérdéssé vált. A helyi (zsidó) gazdasági elit vezetői nyomást gyakoroltak szegény sorsú hitsorsosaikra, hogy tartózkodjanak Egan ruténföldi akciójától, zsarolással próbálták visszatartani a szövetkezetekbe belépőket, átkot mondtak ki Egan személyére, és nem riadtak vissza ellenfeleik terrorizálásától sem.¹³³ Egan 1901. szeptember 20-án uzsorások által megbízott bérgyilkos áldozata lett.¹³⁴

Hogy a szövetkezeti mozgalom menthetetlenül felekezeti kérdéssé vált, arra bizonyíték Széll Kálmán miniszterelnök 1902. évi főispánokhoz intézett utasítása, amelyben arról kért jelentést, hogy a megyei OKH-szövetkezetek üznek-e felekezeti és kisebbségi izgatást. Már a kérdésfeltevés is jelzésértékű! A beérkezett és megőrzött 26 jelentésből ugyan csak három számolt be antiszemita mozgolódásról, de ez azzal is összefügghet, hogy a főispán maga is felelős volt a szövetkezetek szervezéséért, tehát nem vetett rá jó fényt, ha a szövetkezetek munkája nem

a jobboldali radikalizmus története 1867–1918, Budapest, Új Mandátum, 2003. 177.). Bizonyítékként Egan helyettesének, Páris Frigyesnek állításaira támaszkodik. Páris közismerten rossz viszonyban volt Egannal, és kifogásait már a ruténföldi akció folyamán előterjesztette Darányi Ignác földművelődési miniszternek. Darányi azonban minden pontban Egannak adott igazat, sőt Párist felmentette állásából. Szabó álláspontját, tekintettel arra, hogy Darányi közismerten nem tűrt el semmilyen antiszemitizmust, illetve mert Egan esetében nincs bizonyíték arra, hogy munkájára a zsidókkal kapcsolatos esetleges ellenszenv befolyással lett volna, tévesnek tartjuk. Szabó Egannal kapcsolatos véleményét viszont elfogultnak tartjuk, amit az is jellemez, hogy már azt is kifogásolta, hogy Egant nem „üzleti szempontok” hanem ezen felül álló érdekek vezették, holott ezért valójában csak elismerés járt volna.

132 Feltételezhető, hogy a kérvényezők között eleve alacsony lehetett a zsidó vallásúak aránya. Lehet hogy Egan nem kedvelte a zsidókat, de munkájában pontos hivatalként járt el, és senkit sem részesített hátrányban.

133 Az Egan akciójával szemben kibontakozó vallási históriára lásd Gyurácz Ferenc, „Nemzeti gondolat és szociálpolitika. Egan Ede és a kárpátjai akció”, *Valóság*, 1998/2. 33–45.

134 Gyurácz, „Nemzeti gondolat”, 33–45.

megfelelő. Csongrád és Jász-Nagykun vármegye főispánjai azonban kiemelték, hogy a Hangya szövetkezetek „feltétlenül antiszemiták”, és fő feladatuknak a zsidó boltosok „kiirtását” tekintik. Ilyen jelenséget az OKH-szövetkezeteknél is észleltek, ha vezetőik vagy szervezőik papok voltak.¹³⁵ Ugyanez volt tapasztalható a szövetkezetek újságjaiban is, mint például a Keresztény Összetartás hasábjain.¹³⁶

A 20. század elejétől fogva Egan Lajos, Petrassevich Géza, Szemere Miklós és társaik folyamatosan felszínen tartották, hogy gazdasági szempontból létezik „zsidókérdés”, és ennek megoldása sürgető feladat. 1901-ben a budapesti egyetemen ismeretlenek eltüntették az egyik tereméből a kifüggesztett keresztet. Azonnal antiszemita zavargások törtek ki, és „keresztmozgalom” néven antiszemita szerveződés is indult, amely 1030 aláírással el is érte, hogy a keresztet minden helységben ki kellett függeszteni. A zsidó származású Pikler Gyula professzor óráján randalírozás tört ki, az egyetemet végül két napra be kellett zárni.¹³⁷ Az antiszemita statisztikák gyártása sem a Tanácsköztársaság hatására indult el: ilyen statisztikai összeállítást ifj. Wesszprémi Kálmán már 1907-ben közzétett.¹³⁸ 1913-ban a katolikus egyház által szervezett Néppárt egyik vezetője, Miklóssy István hajdúdorogi püspök művében már a zsidóság általános vagyoni kataszterének elkészítését követelte.¹³⁹ A Néppárthoz közel álló lapok, az *Alkotmány*, az *Igaz Szó* és az *Új Lap* is átvették az antiszemizmussal fűszerezett antikapitalista retorikát, bár rossz szerkesztettségük és kis példányszámuk miatt ekkor még nem volt figyelemre méltó hatásuk. Az *Alkotmány* sorozatban publikálta a zsidó „visszaéléseket” leleplező statisztikákat, elsősorban a tönkrement keresztény dzsentrik helyét elfoglaló zsidó bérlők számáról. A későbbi numerus clausus törvény körül bábáskodó Haller István, Huszár Károly, Kmoskó Mihály és társaik már ebben az időben tevékenyen részt vettek a „zsidókérdés” legitimálásában. Ez a számukra egyúttal a szabadverse-

135 Szabó Miklós szemléletesen idéz a jelentésekből: *Politikai kultúra Magyarországon*, 151–152.

136 Fischer, *Entwicklungsstufen*, 73.

137 Fischer, *Entwicklungsstufen*, 112–113.

138 ifj. Wesszprémi Kálmán, *A magyarországi zsidóságról. A magyarországi zsidók statisztikája*, Debrecen, 1907.

139 Miklóssy István, *Keresztény magyar népiünk gazdasági romlása*, Budapest, 1913. 71–72.

nyes kapitalizmus elleni harcot is jelentette.¹⁴⁰ Feltűnő, hogy a 20. század elején sorra indultak az ún. agrárius érdekeket és értékeket képviselő és a keresztényszocialista elvekhez is közel álló lapok, mint a *Hazánk*, *A Cél*, az *Élet*, a *Magyar Kultúra* és az *Új Nemzedék*. Különösen az utóbbi kettő hatása jelentős. A zsidókérdés kapcsán rendszeresen szerepelt az az álláspont, hogy az csak „erőszakkal” oldható meg, a társadalom bajai csak „operációk” segítségével gyógyíthatók, a „két világnézet közötti leszámolás” küszöbön áll.¹⁴¹

Az antiszemizmus térnyerése nem önmagában értelmezhető jelenség volt, hanem csak a liberalizmus térvetésével együtt értelmezhető. A 19. század első felében a nemesi elit egyértelműen liberális elveket vallott. A század végére ez gyökeresen megváltozott: Concha Győző *A Gentry* című 1910-ben megjelent munkájában egyértelműen le is szögezte, hogy a „szabadelvű eszmék elvesztették vonzerejüket”.¹⁴² Concha állítása természetesen csak az „úri” középosztályra vonatkozott, de egyúttal arra az egyre nagyobb szakadékra is utalt, amely eközött és a zsidó középosztály között kialakult. Ennek a szakadéknak irodalmi lenyomata is keletkezett: Benedek Marcell *Vulkán* című, 1916–1917 között írt regénye, amely alcímében a „nemzedék regénye” meghatározást is viselte. Cselekménye egy évtizedet fogott át 1904-től 1914-ig. A főhős egy vidéki földbirtokos családból jut el a radikális polgársághoz, és legnagyobb problémáját az jelentette, hogy a két csoport között semmilyen értékközösséget sem talált, és ennek következtében családjával is szakításra kényszerül. Benedek a budapesti tanárszervezetek kapcsán is sajátos tapasztalatokra tett szert: „Elfogultság, gyűlölet, személyes ellenségeskedés, fanatizmus lángolt az arcokon” – számolt be egy olyan választásról, ahol keresztény és radikális jelölt is indult. „Ezekben az esztendőkből minden tanár tudta, mi a vallása a másinak. [...] A vallási viták, eretnek-üldözések, máglyák kora van visszatérőben.”¹⁴³

Az asszimiláció paradoxonja, hogy minél látványosabban sikeresnek, már-már befejezettnek tűnt folyamata, annál erőteljesebben reagált rá a

140 Szabó, *Politikai kultúra Magyarországon*, 184. valamint uő, *Az újkonzervativizmus*, 101–270.

141 Fischer, *Entwicklungsstufen*, 122.

142 Bihari, *Lövészárkok*, 42.

143 Benedek Marcell, *Vulkán*, 56, 180–181. Idézi Bihari, *Lövészárkok*, 48–49.

modern politikai antiszemitizmus. A nemzsidó közvélemény jelentős része az asszimilációban csupán a konkurenciaharc új eszközt látta. Semmit sem számított, ha a „nemzethű zsidóság” tagjai azt hangsúlyozták, hogy ők mennyivel járultak hozzá az ország sikereihez, sőt ez is csak olaj volt a tűzre sokak szemében, mert bizonyítékkal szolgált a zsidóság térfoglalására.¹⁴⁴

Többször utaltunk arra, hogy az antiszemita, jobboldali alternatívák szemben más jellegű megoldási javaslatok is léteztek. Ezek közül különösen a szociáldemokrácia volt jelentős, amely a 20. század elején Németországban, de másutt is hatalmas párttagsággal büszkélkedhetett. 1914 augusztusában azonban kiderült, hogy a párttagok és vezetőik a baloldali gondolat képviselésével szemben szinte egyöntetűen átálltak a nemzeti szólamokhoz és ezzel együtt a háborút hirdető politikusok táborába. A német, francia, magyar és egyéb szociáldemokrata pártok összeborulása a háborús kardcsörtetőkkel valósággal sokkolta az elveihez ragaszkodó kis létszámú baloldali értelmiséget. Későbbiekben a kommunisták ezt a jelenséget „a szociáldemokrácia árulásaként” értékelték. Valójában nem „árulásról”, hanem sokkal mélyebb folyamatokról van szó: 1914-ben Európában, 1938-ban és 1993-ban Csehszlovákiában vagy 1990 után Jugoszláviában a lakosság általában a nacionalista megoldási javaslatokat támogatta az integratív lehetőségekkel szemben, még akkor is, ha előbbi számára az életszínvonal romlását jelentette. Ez arra is utal, hogy a nemzetköziségbe vetett bizalom a nemzetállamok gondolatával szemben száz év alatt sem tudott versenyképes alternatívát jelenteni.¹⁴⁵

144 Bihari, *Lövészárkok*, 64-65. Vörös Károly, „A budapesti zsidóság két forradalom között”, *Kortárs*, 1986/12. 117.

145 Ennek kapcsán felvethető cáfolatként, hogy az EU nemzetközi szervezet. Azonban sokkal inkább arról van szó, hogy az Európai Unió a józanabb államok összefogásaként, a globalizáció hatására az USA-val, Oroszországgal, Kínával és a világ egyéb nagyhatalmaival szemben született meg. Az Unión belüli politikai játszmák (például agrárrendtartás, Nagy Britannia, Franciaország és Spanyolország politikája) valamint az újonnan csatlakozó országokban tapasztalható ijesztő euroszkepticizmus azonban annak jele, hogy ez a csak részlegesen megvalósított alternatíva nem belső meggyőződésből, hanem fáradtságosan kiharcolt politikai alkuk eredményeként, szinte kényszerből született meg, és fenntartása igen munkaigényes folyamat lesz.

A „zsidókérdés” mint olyan 1917-ben a választójogi törvény vitájában központi szerepet kapott. Vázsonyi Vilmos zsidó vallású belügyminiszter előterjesztése kiterjesztette volna a választójogot az ipari és mezőgazdasági munkásokra is, valamint csökkentette volna az értelmiségi census mértékét. A javaslat duplájára, azaz 3,6 millió főre emelte volna a választásra jogosultak számát. Ennek jelentőségét nem lehet túlbecsülni, mivel a választójog a rendszer központi kérdése volt. A Monarchiában vidéken hagyományosan nyílt volt a szavazás, és a választójogból a lakosság jelentős része ki volt zárva, sőt 1867 és 1914 között a választásra jogosultak aránya 5,5% és 6,7% között stagnált. Egyértelmű volt, hogy ez a helyzet nem tartható fenn tovább, a változtatások azonban nem voltak egyszerűek, mivel az általános és titkos szavazójog megadása egyértelműen a nemzetiségek malmára hajthatta a vizet. Emellett már ekkor felmerült, hogy egy censushoz kötött választójogi reform a „nemzetellenes elemeket” is helyzetbe hozhatja, mivel a zsidó lakosság iskolázottsága lényegesen magasabb az átlagnál – és a kiterjesztett választójog is csak a lakosság 14%-át engedte volna az urnákhoz, közöttük viszont felülreprezentáltak lettek volna a zsidók. Martinovich Sándor jezsuita páter *Kereszténység és feminizmus* című könyve leszögezte, hogy a Vázsonyi féle javaslat alapján a választójoghoz jutó 170.000 nő közül 120.000 zsidó lenne.¹⁴⁶ 1918 első fél évében az alsóház 48 képviselőből felállított bizottsága 31 alkalommal ülésezett ebben a tárgykörben. A törvényjavaslatot elutasítók egy része már ekkor attól rettegett, hogy „a magyar radikálisok és a nemzetiségek szövetsége ma már perfektnak tekinthető” (Herczeg Ferenc), és ennek nyomán meg fog indulni „az ezeréves egységes Magyar állam likvidálása”.¹⁴⁷

A modern társadalmi fejlődést negatívan átélő és erre szocialisztikus választ adó értelmiségi talán legnagyobb hatású alakja, Szabó Dezső 1915-ben „Az individualizmus csődje” című tanulmányában megelőlegezte a liberális eszme hamarosan bekövetkező bukását. Tanulmányát ugyanis a következő mondatokkal zárta: „Hiszem, hogy a világháború csak bevezető Európa államaiban talán adázabb és komolyabb belső harcokhoz. Bár e harcoknak eredménye egy új erős termékeny ember-egység lenne és lenne

146 Martinovich Sándor S. J., *Kereszténység és feminizmus*, Pécs, 1918. 37. Idézi Bihari, *Lövészárkok*, 90.

147 Bihari, *Lövészárkok*, 90.

egy nagy halottja: a legfertelmesebb történelmi hulla, a szabadverseny-demokrácia"¹⁴⁸ (kiemelés tőlem – U. K.). Effajta kijelentések ekkoriban még nem voltak szokásosak – csak radikális kommunisták és a Katolikus Néppárt néhány publicistája engedett meg ilyeneket magának.

Nem sokat kellett azonban várnia arra, hogy követőkre találjon. 1915-től a katolikus folyóiratok már egyre többet foglalkoztak a zsidókérdéssel, illetve a szabadverseny demokratia visszassággaival, ami alatt elsősorban a hadiszállítók anomáliáit értették. 1916-tól a zsidókérdés különböző aspektusaival foglalkozó cikkek elárasztották a folyóiratokat és a napi sajtót. Ebben élen jártak a katolikus lapok, mint a *Magyar Kultúra*, az *Élet*, a *Keresztényszocializmus* és a *Sajtó*, valamint az *Új Nemzedék* és *A Cél*.

A látenszen zajló politikai erjedés bizonyítéka a *Huszádik Század* 1917-es körkérdése is. Ez úgy szólt, hogy van-e Magyarországon zsidókérdés, ha van, mik ennek főbb okai, és mi lehet a megoldás. Válaszadásra a magyar szellemi és politikai élet jeles képviselőit kérték fel, és a felkértek jóval több mint harmada válaszolt.¹⁴⁹ A reakciók ékes bizonyítékkal szolgáltattak arra, hogy a kérdés – ami szorosan összefüggött a szabadverseny kapitalizmus és liberalizmus értékelésével – nemcsak néhány embert foglalkoztat, mivel 50 válaszból 37 szerint létező problémáról van szó. Ugyanekkor a parlamentben gróf Károlyi József (Károlyi Mihály féltestvére) meghirdette a „keresztény koncentráció” programját, amely valójában a zsidó „gazdasági térfoglalással” szemben kívánt fellépni. Prohászka Ottokár szintén ebben az időben, 1918. július 31-én vetette fel először a főrendiházban a numerus clausus kérdését, amely szerinte megoldást jelenthet az értelmiségi túltermelés problémájára.¹⁵⁰

1916 augusztus 23-án a képviselőházban Ráth Endre független képviselő interpellációt intézett a Haditermény Rt. és más cégek ügyében. Miután felsorolta az érintettek neveit, a sok-sok Löwy, Spitzert, Sternt

148 Szabó, „Az individualizmus csödjé”. A cikktől a szerkesztőség egy külön bevezetőben határolódott el, és megjelenése után az frást a lapban heves vita követte.

149 A *Huszádik Század* körkérdését elemzi Gyurgyák, *A zsidókérdés*, 232–234, 244–246, 377, 475–478, 517, 523–525.

150 Bárány Ferenc, „Az antiszemitizmus szerepe a szélsőjobboldali diákmozgalomban 1919–1921”, *Tudományos Szocializmus Füzetek* 8. Budapest, Művelődésügyi Minisztérium, 1971. 8.

és Weisst, végül hozzátette: „a nevök is jobb szeretném ha magyar lenne”.¹⁵¹ Ettől kezdve egészen 1918 végéig már nyíltan hangzottak el zsidó hadiszállítók és „galiciáner” lánckereskedők kapcsán zsidók vagyoni helyzetét érintő megjegyzések, 1918 decemberében pedig Huss Richárd egyetemi tanár szellemi pogromot javasolt hallgatóságának egy egyetemi gyűlésen.¹⁵² A közellátási zavarok egyértelműen az antiszemitizmus malmára hajtották a vizet, mivel az órákon át sorban állók között – társadalmi okokból – a zsidók száma jóval alacsonyabb volt. Jászai Mari már 1915-ben felfigyelt erre a jelenségre: „miért nem volt azok között soha, egyetlen zsidóasszony sem!” – jegyezte meg panaszosan naplójában.¹⁵³ Bár Jászai állítása nyilvánvaló túlzás, az azonban tény, hogy a legnagyobb életszínvonalomlást épp a hivatalnok középrétegeknek kellett elszenvedniük, így ők szorultak rá leginkább a közellátásra. Soraikban viszont a korábban említett okokból alulreprezentáltak voltak a zsidók.

Teleki Pál 1917 tavaszán parlamenti bemutatkozó beszédében többek között a zsidó bevándorlás meggátolását követelte, és leszögezte, hogy a „kedvezőtlen elem” azaz a zsidóság kivándoroltatását viszont engedjék meg. „A fajilag értékes egyéneket” viszont haza kell telepíteni külföldről.¹⁵⁴ A háború utolsó éveiben különböző modern jobboldali szociáldarwinista társaságok alakultak, pl. a Concha Győző tanítványaiból álló Magyar Társaság, az Új Nemzedék köre vagy a Teleki Pál vezette Magyar Fajegészségügyi és Népesedéspolitikai Társaság. Ezek ugyan nem voltak mind antiszemita, Kozma Miklós feljegyzéseiben többször is célzott arra, hogy már a háború alatt folyamatosan nőtt az antiszemita hangulat, és megjósolta, hogy ha a „Károlyi-kormánynak egyszer vége lesz és nemzeti irányzat következne, akkor mindazok után amit látok és hallok, itt olyan antiszemitizmus fog elkövetkezni, amilyen Magyarországon még nem volt”.¹⁵⁵ A budapesti brit katonai misszió 1919. január 31-én írt jelentésé-

151 *Képviselőházi Napló*, 31. kt, 256–257. Idézi Bihari, *Lövészárkok*, 201.

152 Gyurgyák, *Zsidókérdés*, 763.

153 Az esetet tárgyalja Bihari, *Lövészárkok*, 99.

154 Tilkovszky Loránd, *Teleki Pál. Legenda és valóság*, Budapest, Kossuth, 1969. 57. Ablonczy Balázs, *Teleki Pál*, Budapest, Osiris, 2005. 118–119.

155 Kozma Miklós, *Az összeomlás 1918–1919*, Budapest, Athaeneum, 1933. 63. valamint 52, 161, 188–189, 243. Kozma antiszemitizmusra tett megjegyzéseinek hitelét növeli, hogy naplójegyzeteire támaszkodó művében számos pozitívan minősített zsidó vallású személyt is felsorolt, és tartózkodott a zsidóság kollektív elmarasztalásától.

ben szintén utalt a látens pogromveszélyre: „a zavargások várhatóan főként a vagyonos osztályok, azaz a gazdag földbirtokosok és a zsidók ellen irányulnak majd”.¹⁵⁶ Ezek a jelek mind arra mutatnak, hogy a Tanácsköztársaság által felkorbácsolt indulatok egy már meglévő és kitörésre készülő antiszemita és tőkeellenes hangulatot katalizáltak.

A zsidóság vagyoni felülreprezentáltsága éppúgy közismert volt, mint a magyar főnemesek és egyházak vagyoni helyzete. Ez és a hihetetlenül nagy társadalmi feszültségek számos demokrata meggyőződésű politikust az újraosztás megtervezésére sarkalltak. Az őszirózsás forradalom győzelme után egy hónappal, 1918. december 1-én Szende Pál pénzügyminiszter az ország pénzügyeivel kapcsolatban így nyilatkozott a redistribúció szükségességéről: „Akkora vagyonátadást fogunk kivetni, amilyenre a magyar történelemben, de még a nemzetközi történelemben sem volt példa! Reméljük, hogy így sikerülni fog a pénzügyi egyensúlyt helyreállítani.”¹⁵⁷ Bár zsidókról Szende nem tett említést (egyébként ő maga is zsidó származású volt), az újraelosztás elképzelhetetlen volt az ipari- és banktőke pozícióinak érintetlenül hagyása mellett, márpedig ezek a szektorok döntően zsidó származású üzletemberek irányítása alatt álltak. Milotay István, aki Szendével homlokegyenest ellenkező politikai táborhoz tartozott, másfél év múlva majdnem ugyanerről cikkezett az *Új Nemzedék*ben, ő azonban már nevesítette is azokat, akiknek meg kell törni a gazdasági hatalmát.¹⁵⁸ Milotay antiszemita volt, de korántsem csak a zsidóság hatalmának megtörését kívánta. Az *Új Nemzedék*ben konzekvensen lelkesedett az irányító és beavatkozó állam eszméjéért, ennek megfelelően kezdettől fogva széles körű államosítást is követelt.¹⁵⁹

Az antiszemitizmus elterjedésére sokáig fékezően hatott, hogy a szociális elégedetlenség és ellenzékiesség gyújtóhelyévé 1890 után egyre inkább a szociáldemokrata párt és az általa befolyásolt agrárproletár mozgalmak váltak, amelyek nem rasszista kategóriák szerint értelmezték a szociális kérdést. Mivel más politikai mozgalom a legszegényebb rétegeket meg sem szólította, ezért az ő antiszemita hajlamaik sokáig nem ma-

156 Nathaniel Katzburg, *Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943*, Budapest, Babel, 2002. 31.

157 Az idézetet lásd Gyurgyák, *Zsidókérdés*, 96.

158 Milotay István, „Remények és csalódások”, *Új Nemzedék*, 1920. április 11. 1.

159 Milotay István, „Új csillagok alatt”, *Új Nemzedék*, 1917. június 17.

nifesztálódtak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ezekben a társadalmi csoportokban ne lett volna hajlam az antiszemitizmusra.

Már a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt több helyen kisebb pogromokra került sor. Ezeknek a zavargásoknak elsősorban szociális oka volt. A háború okozta élelmiszerhiány, a rekvirálások, a bevonultatások mind a legszegényebbeket érintették a legsúlyosabban. Az elkeseredés a vagyonosabbak ellen irányult, a falusi zavargások és fosztogatások áldozata a kocsmáros, a szatócs vagy a helyi boltos volt. A magyar társadalom szociális szerkezete miatt köztük arányszámukhoz képest rendkívül felülreprezentáltak voltak a zsidó származásúak. A kor antiszemita publicisztikája és az egyházak, elsősorban Bangha Béla és vidéket járó társai már 1914 előtt sem mulasztották el az alkalmat arra, hogy erre a tényre, ill. a „zsidó sajtó” állítólagos „destrukтивitására” demagóg módon rámutassanak, és prédikációik nem egy esetben antiszemita zavargást is előidézték (a baloldali sajtó nem véletlenül nevezte őket „hecckáplánok”-nak: a „zsidó sajtó” állítólagos visszaélései és a zsidó szatócsok között semmilyen összefüggés sem létezett azon felül, hogy az antiszemiták mindkét esetben a „zsidót” tették meg valamilyen bűn okozójának). A pogromok következtében összesen 6206 károsult igényét terjesztették fel a Belügyminisztériumhoz, a kárösszeg pedig elérte az 1 milliárd koronát, s ez 1919-ben komoly összegnek számított.¹⁶⁰ A magyar antiszemitizmus fő szervezetei, a MOVE (Magyar Országos Véderő Egylet) 1918 novemberében, az ÉME (Ébredő Magyarok Egyesülete) 1919 januárjában alakult meg,¹⁶¹ ami szintén ellentmond annak a tézisnek, hogy az antiszemitizmus alapvetően a kommunista hatalomátvételre való reakcióként terjedt el Magyarországon.¹⁶² Ugyanez mondható el a „keresztény nemzeti koncentráció” kiala-

160 100 éves a cionista mozgalom, szerk. Bódog Gyula, Budapest, Oneg Sábbát Klub, 1998. 65.

161 Meg kell jegyezni, hogy a MOVE politikamentes szervezetnek indult, sőt hűségnyilatkozatot tett a köztársaság mellett. A kérdéshez lásd Zinner Tibor, *Az „ébredők” fénykora*, Budapest, Akadémiai, 1989. és Dósa Rudolfné, *A MOVE – Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet 1918–1944*, Budapest, Akadémiai, 1972.

162 Erre a téves, az antiszemitizmus 1918 előtti előzményeit elhallgató értelmezésre lásd pl. Hollós Ervin – Lajtai Vera, *Horthy Miklós, a félérek vezére*, Budapest, Kosuth, 1985. 165. vagy más kiindulópontból legújabbban Gergely Jenő – Izsák Lajos, *A huszadik század története*, Budapest, Pannonica, 2000. 58. Salamon Konrád szerint (*Nemzeti önpusztítás 1918–1920*, Budapest, Korona, 2001.) „Míg az 1918 előtti libe-

kulásáról is, amely teljes mértékben felülírta azokat a közjogi szakadékokat, amelyek mentén korábban a magyar politika szerveződött. 1918 nyarára a katolikus sajtó gyakorlatilag mindennap közölt antiszemita publicisztikákat, a Katolikus Népszövetség szeptemberben Prohászka Ottokár püspök nyomán már a „hungarizmusról” tartott „szociális hetet”.¹⁶³ A Tanácsköztársaság szerepének felnagyítása vagy abszolutizálása érthetlenné teszi ugyanis azokat a folyamatokat, amelyek a magyar antiszemitizmus fejlődésében az antikommunizmusnál is fontosabbak voltak.

Az ÉME-hez hasonlóan korán, 1919. március 21-én indult a MONE (Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete) szervezése is. A MONE volt Európa első deklaráltan antiszemita szakmai érdekvédelmi szervezete. Kilencc programpontja a következő volt: 1) *vezetőszeret az orvostársadalomban és tudományos intézményekben kizárólag magyar fajbelieknek jusszon*, 2) *az orvosrendi tisztogatás [sic] munkája*, 3) *egészségügyi reformok*, 4-5) *a keresztény magyar orvosok gazdasági támogatása*, 6) *politikai téren olyan pártok propagálása, melyek programja [...] nemzeti irányzat, erőteljes szociálpolitika és a meg nem alkuvo fajszeretet*, 7) *keresztény magyar sajtó propagálása*, 8) *együttműködés hasonló célú társadalmi alakulásokkal*, 9) *„fajmagyar irodalom, képzőművészet, zene- és népművészet támogatása és a valódi nemzeti gondolkodással ellentétes szellemi termékek kíméletlen üldözése. [...] A MONE minden igyekezetével [...] azon van, hogy egyszersmindenkorra kiirtassék az a kufár szellem, amely a zsidó térfoglalással az orvosi rendben az orvosi működést üzleti színvonalra [sic] iparkodott süllyeszteni.”*¹⁶⁴

Az antiszemita megnyilvánulások a kommün ideje alatt sem szűntek meg, sőt egyes kommunista politikusok részéről is elhangzottak. 1919. jú-

rális konzervatív korszakban a magyarországi zsidóság többsége számára az asszimiláció és a beilleszkedés volt a járható út, addig a magát keresztény-nemzetiként meghatározó trianoni Magyarországon disszimilációs és kirekesztő folyamatok indultak el. A kommunizmus és antiszemitizmus közötti ok-okozati viszonyt elsősorban az antiszemiták terjesztették el. A magyar szélsőjobb antiszemitizmusa azonban ennél korábbi jelenség volt, és a szélsőjobbaldali gazdasági program nem a kommunizmusra, hanem a kapitalizmusra fogalmazott meg egyfajta választ. Nolte fasizmusértelmezésére lásd előbbieken említett művein felül: *Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945*, Frankfurt/Berlin, Propyläen, 1987.

163 Lásd Bihari, *Lövészárkok*, 238.

164 A programpontokat ismerteti: *Keresztény Magyar Orvostársaságunk, hívó a MONE*, 1. 1940-ben a MONE 4800 taggal rendelkezett.

nius 21-én a Tanácsok Országos Gyűlésén pl. a küldöttek között antiszemita pogromra felszólító íveket köröztettek, és a gyűlést számos ilyen jellegű bekiabálás zavarta meg. Maguk a szónokok is többször kárhoztatták egyesek „rebacholását”, és kifogásolták, hogy az egy hete pajeszukat levágottak is kommunistának nevezik magukat.¹⁶⁵ Az antiszemita hangulatot csak fokozta, hogy a nagytőke-ellenes fellépés túlnyomó részben a zsidó burzsoáziát sújtotta. Vágó Béla népbiztos a zsidók ellen is uszított, amikor kijelentette, hogy „a birtokos paraszt és a zsidó szövetsége az, amit a vidéken le kell törni”.¹⁶⁶ Szabó Ervinről életrajzírója, Jászi Oszkár jegyezte fel, hogy (a zsidó származású) Szabó zsidósághoz való viszonyára esetenként a „gyűlölet” volt jellemző, mivel ő a számára legellenesesebb típusokat, az osztályharcot prédikáló kapitalistát, a nemzetköziséget hirdető sovínisztát és a hosszúnapot tartó liberálist a zsidók között találta meg, csak úgy, mint a kapitalizmus és az uzsora „legvakmerőbb” vámszedői esetében. „A zsidósággal szembeni ez a hangulata lehetett egyik oka annak, hogy kora fiatalságában vallást cserélt és áttért a protestantizmusra. (...) Szabó Ervin úgy magánbeszélgetéseiben, mint közéleti szereplésében állandóan hangsúlyozta a zsidókérdés komolyságát Magyarországon, s midőn a Huszadik Század zsidószámát rendeztem, ő volt a szerkesztőségünkben az egyedüli, aki fenntartás nélkül helyeselte és támogatta vállalkozásomat”¹⁶⁷ – írta erről Jászi.

Ezzel gyakorlatilag megszületett az a paradoxon, amelynek két ellentétes irányú eleme a következő évtizedekben különböző intenzitással, de harapófogóként szorította össze a magyar zsidóságot: a szélsőjobb bolsevikként és magyarellenés kizsákmányolóként, a szélsőbal pedig a proletariátust nyomorgató kapitalistaként és dekadens kispolgárként tekintett a zsidókra. Mindkét nézet hitvallói hatalomra kerülve először a zsidóság vagyonát akarták elrabolni, de ez csak az első lépés volt. Az előbbi irányzat radikális szárnya mint vallást és fajt (1944-ben pedig mint em-

165 A Tanácsköztársaság alatti antiszemitizmust és az ezzel kapcsolatos irodalmat ismerteti Gyurgyák, *A zsidókérdés*, 102–109. Ismertetéséből azonban épp a legfontosabb forrás hiányzik: *A tisztelt szovjet. Gyorsírói feljegyzések alapján írta Morin*, Budapest, 1919. 1-6. füzet, itt különösen 5. füzet, 48–49, 64.

166 Uo. 64.

167 Jászi Oszkár, „Szabó Ervin és életmunkája”, in Szabó Ervin, *Társadalmi és pártharcok a 48-49-es magyar forradalomban*, Bécs, Magyar Kiadó, 1921. 22.

beri lények egy csoportját) kívánta felszámolni a zsidóságot. A sztálinista rendszer a „káros társadalmi osztályok” elleni harcban a zsidóságnak ugyan csak a tulajdonnal bírót, vagy vallásos részét támadta, de a homogén szocialista társadalom megteremtése érdekében hosszú távon minden elkülönülő csoportot fel kívánt számolni.

Az említett paradoxon és a zsidó asszimiláció megkérdőjelezése szimbolikus tettekben is megnyilvánult. Ezek bepillantást engedhetnek a mélyrétegekben zajló folyamatokba is. Megrázó példa erre, amikor 1919. január 26-án cionisták, antiszemita és kommunista matrózok együtt verték szét az egyenjogú asszimiláció élharcosának tekintett, címében is *Egyenlőség* névre hallgató lap szerkesztőségét és szerkesztőjének, Szabolcsi Lajosnak magánlakását.¹⁶⁸

Az antiszemitizmus a Tanácsköztársaság után tovább radikalizálódott, és még nagyobb tömeg támogatottságra tett szert. Ürügynek jó volt, hogy a baloldali mozgalmakban a zsidóság jelentősen felülképviseeltette magát. Tormay Cécile, Szabó Dezső mellett a kor egy másik nagy hatású regényírója érzékletesen fogalmazta meg egy társadalmi csoport hisztériáját. A keresztény (és látenszen részben már 1919 előtt is antiszemita) középosztály a Tanácsköztársaság eseményeit kultúrája, identitása és lelke elleni halálos merényletként élte meg. Ez bizonyos mértékig érthető, ha figyelembe vesszük, hogy nemcsak a vörös terror, hanem a Tanácsköztársaság deklarált jelszavai is a magyar történelem, a vallás, a vagyonbiztonság és a jogrend teljes tagadását jelentették. Mindez szimbolikusan is tetten érhető volt például a főváros 1919. május 1-i átforgatásában: a Hősök terén az ezeréves államiság szobrait mind vörös posztó takarta le. Árpád helyére Marx egészalakos szobra került. A Budavári Palota kupoláján a koronát frígiái sapka fedte el, és a sort még hosszan folytathatnánk.¹⁶⁹ Az effajta szimbolikus gesztusok is sokakban (köztük a zsidó polgárság egy részében is) valóságos kultúrsokkot idéztek elő. A

168 Az *Egyenlőség* szerkesztői Szabolcsi Miksa és Szabolcsi Lajos voltak. Címe is jelezte a lap programját, azaz a zsidóság asszimilációjának feltétel nélküli elismerését. Leírását lásd Szabolcsi Bence, *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881-1931). Emlékezések, dokumentumok*, Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993. 258–262.

169 A város szimbolikus elfoglalásáról lásd Vörös Boldizsár, „Károlyi Mihály tér, Marx szobor, fehér ló”, *Budapesti Negyed*, 2000/3–4. 14–172.

hisztérizált keresztény középosztály képtelen volt felfogni a baloldali mozgalmakban részt vevő zsidók valós motívumait, és félelmeit üldözési mániával kompenzálta. Tormay Cécile megfogalmazásában: „Olyan volt a város, mint egy roppant gyomor, amely éveken át bekapott minden galíciai bevándorlót, és most émelyeg. Rettenetesen émelygett... Szíriai arcok és testek, vörös plakátok és vörös kalapácsok forogtak benne. Fölszínre kavarodtak a szabadkőművesek, a feministák, a szerkesztőségek, a Galileisták, a zugkávéházak, a börze csürhéje”.¹⁷⁰ Sajátos, hogy az antiszemita Tormay tulajdonképp ugyanazt (a hiteltelen asszimilációt) kifogásolta, mint a kommunista népbiztosok, akik a pajeszukat egy hete levágott kommunisták ellen uszítottak. A brit diplomácia pontosan regisztrálta a magyar közhangulatot: R. W. Seton-Watson már 1919. május 1-én megállapította, hogy nem tudja elképzelni az antiszemitizmus megfékezését, a kérdés csupán az, hogy meg lehet-e akadályozni a vérontást.¹⁷¹

Sulyok Dezső emlékei szerint 1919. augusztus 7-én, amikor Veszprém-ben megjelentek az első (részben egyébként zsidó származású tisztek által vezetett) fehér alakulatok, a lakosság egy része „beszámíthatatlan öröngésbe kezdett. A tömeg megzavarodásának olyan jeleit volt alkalmam akkor tapasztalni, amelyeket addig nem tartottam lehetségesnek.”¹⁷² A gyilkosságokat azonban általában a különítményesek követték el. A közhangulatnak megfelelően a különítményesek áldozatai között a zsidók felülreprezentáltak voltak, és az is előfordult, hogy a megtorlás olyanokat sújtott, akiket korábban a kommunisták is üldöztek. Hozzá kell tennünk, hogy a vörösterroret irányító „Lenin fiúk”, valamint a Tanácsköztársaság vidékre kiküldött funkcionáriusai között is igencsak felülreprezentáltak voltak a zsidó származásúak – erre a tényre a későbbi antiszemita propaganda soha nem felejtett el rámutatni.¹⁷³ Prónay különítménye a megszállt falvakban pogromra buzdító felhívásokat terjesztett, és a csőcselék

170 Tormay Cécile, *Bujdosó könyv*, Budapest, Pallas, 1922. 18.

171 Seton-Watson jelentését idézi Katzburg, *Zsidópolitika*, 34.

172 Sulyok Dezső, *A magyar tragédia*, Newark, szerző, 1954. 232.

173 A zsidók Tanácsköztársaságban játszott szerepéről szóló broszúrairolalom szinte felsorolhatatlan, egyes műveket a Gede testvérek újra kiadtak. Kolozsváry-Borcsa Mihály *A zsidókérdés Magyarországi irodalma* (Budapest, Stádium, 1943. reprint: Gede Testvérek, 1999.) c. művének felsorolása sem teljes.

ezen felbuzdulva több helyen is részt vett zsidók kifosztásában és bántalmazásában. A Dunántúlon több helységben gyilkosságokra és pogromokra is sor került. Horowitz amerikai ezredes 1919 őszén vizsgálatot is tartott ez ügyben, és a pogromok tényét ő is megerősítette, csupán a különítményesek tevékenységét, illetve a „fehérterrort” nem látta igazoltnak.¹⁷⁴

Horthy felelős az antiszemita atrocitások tolerálásában, de a radikális antiszemitizmus ebben az időben Magyarországon kívül is lábra kapott. 1920 októberében Szlovákia-szerte pogromok és tüntetések robbantak ki, mert a „demokratikus”, valójában antiszemita és etnicista szlovák kormánytisztviselők hecckampányt indítottak a zsidó kereskedők engedélyeinek bevonására. 1923-ban megalakult az első szlovák fasiszta szervezet, a Rodobrana, és egyes szlovák lapok a zsidóság és a magyar revizionizmus összeesküvéséről írtak.¹⁷⁵ Utóbbin nem csodálkozhatunk, hiszen a zsidóság egy része ugyan elfordult a magyar államiság gondolatától, de a magyarság intranzigens harcosai között továbbra is számos zsidó maradt.¹⁷⁶ Antiszemita jelenségek Romániában és Lengyelországban is előfordultak.

Dánér Béla¹⁷⁷ 1919. augusztus 25-én írt, „A magyarországi zsidókérdés megoldása” címet viselő pamfletjében egyrészt a zsidóság kirekesztését, kitelepítését, ill. a megmaradó „legfeljebb” 40–50 ezer fő számára numerus clausus bevezetését követelte, másrésztől azonban leszögezte, hogy a zsidókérdés megoldása „a „szociálistikus-demokratikus irányban” meginduló építkezés. Figyelemre méltó, hogy pamfletjében utal arra, hogy ilyen jellegű antikapitalisztikus követeléseket már 1919. január 25-én megfogalmazott a „Keresztény proletárok egyesüljetek” feliratú

174 *Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945*, szerk. Karsai Elek, Nemes Dezső, 2. kt, 160–162.

175 Kovács Éva, „Választói magatartás mint a nemzeti identitás mutatója Kassán a két világháború között”, *Regio*, 1993/3. 83.

176 Ezt a területi visszacsatolások után az Imrédy- és Teleki-kormánynak is el kellett ismernie, és ezért az 1938 után hozott zsidótörvények külön paragrafusokkal szabályozták a hazafias magatartásuk miatt mentesítendő zsidók ügyeit.

177 Dánér Béla, úzoni (1884–1930) 1920–1922 között nemzetgyűlési képviselő, az ÉME egyik vezetője, kereszténypárti, kiscgazda majd fajvédő politikus. *Hortobágy* címmel antiszemita lapot szerkesztett, és említett művén kívül *Pénz és hatalom* címmel 1921-ben újabb antiszemita kötetet is publikált. Bosnyák Zoltán a magyar fajvédelem úttörői között tartotta számon.

rölap.¹⁷⁸ Az ÉME szintén hangoztatott szociálistikus követeléseket is, antiszemita és nagytőkeellenes retorikája miatt ebben az időszakban a munkásság soraiban is számos támogatóra talált. 1919 végén már tízezres létszámban tudták megmozgatni híveiket, egyes források szerint országosan egymillió, Budapesten háromszázezer tagot szerveztek be. Bár ezeket a számokat túlzásnak tartjuk, tény, hogy az ÉME például a közszolgálati alkalmazottakból 14.000 személyt szervezett be, 1920–22 között 26, 1922–26 között 31 képviselő volt ÉME-tag, és külföldön, többek között Bécsben és Lipcsében is alakultak ÉME-képviselők.¹⁷⁹ 1920 első felében az amerikai katonai misszió becslése szerint az ÉME 80.000 taggal rendelkezett¹⁸⁰ – még ez a szám is jelentős, ha meggondoljuk, hogy a szervezet frissen alakult. Az ÉME rendezvényein fogalmazódtak meg a legszélsőségesebb zsidóellenes követelések. Politikai súlyát mutatja, hogy az 1920 júniusában az egyik hajdúsági kerületben megtartott időközi választáson az ÉME jelöltje fölényesen, 3700 szavazatnyi különbséggel nyert a kormány részéről támogatott Bethlen Istvánnal, a későbbi miniszterelnökkel szemben, akit magyartalansággal, keresztényietlenséggel és zsidóbarátsággal vádolt a helyi sajtó.¹⁸¹

Ebben az időszakban a magyar szélsőjobboldalon belül csírájában ugyanazok a gondolatok jelentek meg, mint amelyek a kommunista vagy a fasiszta társadalompolitikusokat is foglalkoztatták, esetenként meg is előzve külföldi megvalósulásukat. Mindez nemcsak a fő „nemzeti” és „szocialista” ideológus Szabó Dezső szövegeiben érhető tetten. A MOVE öndefiníciója szerint fajvédelme csak kis részben antiszemitizmus, „hanem nagyobb részben átfogó szociális és világnézeti” program, amin az arányosabb és igazságosabb jövedelemeloszlást értették.¹⁸² A MOVE-t alapító későbbi miniszterelnök, Gömbös Gyula a szocialista társadalmi program bizonyos elemeivel azonosult, mint azt hírese mondása is igazolja: „Mi szocialisták vagyunk, de nemzeti szocialisták”. Így érté-

178 Dr. Dánér Béla, *A magyarországi zsidókérdés megoldása*, Budapest, Apostol Nyomda, 1919.

179 Zinner, Az „ébredők”, 64, 69, 78, 151.

180 Katzburg, *Zsidópolitika*, 42.

181 Romsics Ignác, *Bethlen István. Politikai életrajz*, Budapest, Magyarságkutató Intézet, 1991. 107.

182 MOL P 1343 33.d, 349.p, MOVE iratok.

kelhetjük a Gömböshöz közel álló Eckhardt Tibornak¹⁸³ Kozma Miklós-hoz intézett, 1921. március 22-én kelt 11 oldalas, „a politikai sztrájkokkal és szociáldemokrata hatalmi törekvésekkel szemben való védekezés”-ről szóló javaslatát is, amelynek külön jelentőséget ad, hogy Eckhardt ekkor az ÉME alelnöke, Kozma pedig a kormányzó katonai irodájának tagja volt. Eckhardtot leginkább az érdekelte, hogyan kerülhető el a munkásság szembeállítás a társadalom többi rétegével: „A munkásmozgalom par excellence gyomorkérdés, többet kell nyújtani, mint a szocdemek, a költségeket viszont a munkaadó viselje – mert semmiféle állam – a jelenlegi siralmas helyzetbe jutott Magyarország pedig a legkevésbé – sem képes azokat a terheket elvállalni, amelyeket a munkáskérdés ilyen alapon való megoldása jelentene.” Gondolatmenetét azzal folytatta, hogy a munkaadók megterhelése már csak azért is elengedhetetlen, mert a szociális terhek költségeit csak a vállalatok háríthatják át a fogyasztókra. „A vállalatok törvényhozásilag kötelezhetőek volnának arra, hogy évi tiszta nyereségük egy bizonyos meglehetősen jelentős százalékát (10-50%-ig) a különböző munkásjóléti intézmények megvalósítására rendszeresen leadják. [...] Ezzel a rendszerrel a munkás maga érdektársává válna a gyárosnak, mert részesülne az üzem nyereségéből, tartózkodnék az oktalan sztrájkoktól.” A továbbiakban Eckhardt korát megelőzve „hatalmas beszerzési vállalat” létesítését indítványozza, melynek segítségével a munkások olcsó élelmiszerekhez és ruházathoz juthatnának. „e vállalat szövetkezeti jellege kell hogy legyen és annak vezetésében a munkásság, munkaadó és az állam egyforma arányban kell hogy résztvegyen.”¹⁸⁴ Az ÉME egyik vezére ezzel szinte megelőlegezte az olasz fasciák valóságát. Figyelemre méltó, hogy Eckhardt a szociáldemokrácia ellen céltalannak tartotta az erőszakos, agresszív fellépést, mert belátta, hogy a szociáldemokrata mozgalom valós politikai

183 Eckhardt Tibor (1888–1972) ügyvéd, politikus, a szegedi ellenforradalmi kormány sajtófőnöke, az ÉME elnöke és különböző fajvédő szervezetek vezetőségi tagja, az 1925. évi nemzetközi antiszemita kongresszus szervezője, a FKGP elnöke, 1931–1939 között országgyűlési képviselő. 1935 után németellenes irányt követ, Teleki Pál megbízásából 1940-ben az USA-ba utazik, hogy előkészítse az esetleges magyar ellenkormány létrehozását. 1945 után a magyar politikai emigráció vezető személyisége.

184 MOL K 429, Kozma Miklós iratai, adatgyűjtemény, 3923. telerkcs, 129–139, itt 133–134.

igényekből táplálkozik. Még inkább érdekes az a javaslata, amelyet a sztrájkok letörése kapcsán tett: „minden polgári foglalkozású egyénnek legyen egy proletár mestersége is. [...] a szociális kérdések iránt kevésbé fogékony magyar polgárságra és úri osztályra egyébként is előnyös lenne, ha a munkásság helyzetével közvetlen tapasztalatok alapján ismerkednék meg, s ezáltal több megértésre tenne szert annak jogos kívánságaival szemben.”¹⁸⁵ Ha végiggondoljuk, a szélsőjobboldali Eckhardt javaslata nem esett távol a későbbi szovjet vagy kínai kommunista világméltól, amelyben egyetemi tanárok, fogorvosok vagy katonatisztek szükségletek szerint vethetők be a munka bármely frontján. Figyelemre méltó az is, ahogyan Eckhardt a kommunizmust méltatta: „A túlhajtott individualizmusnak a világháborúban kicsúcsosodó korszaka után oly idő következik el az emberiségre, melyet a szolidaritás gondolata fog inkább jellemezni. A háború túlfeszített szenvedéseinek átesett emberiség mélyebb megértést, több testvériséget, az erkölcstelen tőke túlzásaitól, az imperializmus elnyomó törekvéseitől való szabadulást keresi. A fiatal szláv népek, melyeknek lelkületében a hódító, individuálista germánokkal szemben a szolidaritás gondolata mind inkább jutott kifejezésre, talán elsősorban lesznek hivatva ezt a gondolatot megvalósítani. Az oroszországi kommunizmus, mely borzalmas uralmának talán már végnapjait éli, úgy lehet nem egyéb, mint egy elhibázott első kísérlet ennek a szolidaritásnak a megvalósítására. Szörnyű csapás az emberiségre, hogy a szolidaritás feltörekvő gondolatát kitűnő konjunktúraérzékénél fogva először a zsidó Marx kapta fel.”¹⁸⁶

Bajcsy-Zsilinszky Endre 1918 előtt német nyelven tanulmányozta a tudományos szocializmus klasszikusait és 1919. október 28-i vezércikke első mondatában a Tanácsköztársaság bukása ellenére leszögezte, hogy „szocializmus volt, van és kell hogy legyen, mert ez a [...] munkás védekező reflexe a tőke hatalmi nyomásával szemben és ezért elpusztíthatatlan”.¹⁸⁷ Lapjában a későbbiekben is a munkássággal kötendő béke szükségességét hirdette. Minden jel szerint ez az attitűd fogalmazódott meg Kozmának 1924 májusában írt levelében is, amelyben az olasz fasizmus

185 Uo.

186 Uo. 139.

187 Zsilinszky Endre, „A magyar szociáldemokrácia válsága”, *Szózat*, 1919. október 28. 1.

kapcsán megemlítette, hogy annak „főleg a szociális intézkedései és intézményei” érdeklik.¹⁸⁸

Bár a szocialista paradigma bizonyos elemei (pl. a túlzott vagyoni különbségek megszüntetése és a nagytőkeellenesség) továbbra is megmaradtak, a Népköztársaság politikai tehetetlensége és a Tanácsköztársaság politikája diszkreditálta a baloldali vagyoneelosztási javaslatokat. Ezek artikulálása a fehérterror alatt amúgy sem volt lehetséges. A keresztényszocialista elvek közül azok, melyek békés és konszenzuális jellegűek voltak (pl. Giesswein Sándor nézetei), nem tudtak versenyre kelni a faji alapú szociálpolitikát hirdető demagógiájával. Az a gondolat, hogy a magyar szociális problémákat vallási, pontosabban „faji” alapon, a zsidóság hátterbe szorításával kell megoldani, 1919-től uralta a magyarországi közbeszédet – ezalatt ekkor még természetesen nem megsemmisítést, hanem a legradikálisabban is legfeljebb kivándoroltatást értettek. Az ilyen fajta redistribúciónak már a Tanácsköztársaság megalakulása előtt is számos híve volt. Kozma Miklós, későbbi belügyminiszter és a MOVE alapító tagja 1918 végén a következőket jegyezte fel naplójába: „Erős központi kormányzatra van szükség. Szükség van erre azért is, mert a vagyonmegosztás nem maradhat a régi, a háborús gazdálkodás mérhetetlen eltolódásokat okozott a középosztály súlyos kárára és egy majdnem zárt, aránytalanul kis kört jelentő mozgótőke javára.”¹⁸⁹ Kozma ezzel a megjegyzésével arra utalt, hogy míg a honorácior-középosztály gyakorlatilag tönkrement a háború miatt, a hadiiparból származó busás hasznót csak azok rakták zsebre, akiknek már 1914 előtt is komoly tőkéjük volt. A magyar polgári fejlődés hiányosságai miatt ez a vállalkozói réteg túlnyomórészt zsidókból (és németekből) állt, a vagyonok újraosztási tervei tehát már csak ezért is őket érintették a leginkább.

Figyelemre méltó, hogy a Tanácsköztársaság összeomlását követő hónapokban az egyetemi ifjúság lapjai az antiszemitizmust általában szociálpolitikai összefüggésben, és más társadalmi reformokkal együtt tárgyalták. Ezek az írások arról tanúskodnak, hogy a kommunista diktatúra bukása korántsem járt a szocialista paradigma teljes visszaszorulásával. Szabó Dezső 1919-ben maga is az *Ifjak Szava* főmunkatársa volt, de itt dolgozott Antal István későbbi vallás- és propagandaügyi miniszter

188 Vigh Károly, *Bajcsy-Zsilinszky Endre*, Budapest, Szépirodalmi, 1992. 78.

189 Kozma, *Az összeomlás*, 76.

is. Majdnem fél éven keresztül egyre-másra jelenhettek meg „magyar szocializmust” „magyar forradalmat” követelő cikkek, és ennek csak Horthy budapesti bevonulása illetve a rezsim lassú konszolidálódása vetett véget. Mindezt indirekt módon maguk a kommunisták is igazolták, hiszen Szabó Dezső szocialista nézeteit Lukács György is felismerte, és jellemző, hogy a pártállami rendszer egyik – Lukáccsal egyébként szembenálló – irodalomideológusa, Király István is *Az elsodort falu* értékeit a következetes „antiimperialista patriotizmusban” jelölte meg.¹⁹⁰

Az *Ifjak Szava* elnevezésű lapban Bornemisza Géza (a Gömbös-kormány későbbi iparügyi minisztere) „Modern szocializmus” című, 1919. október 7-én megjelent írásában leszögezte, hogy „Az új szocializmusnak le kell rombolnia a nagyra nőtt és túltengő gazdasági hatalmakat”. A lap más cikkeiben is gyakran fordultak elő nagybirtok-, nagytőke- és egyházellenes kirohanások, az „Antiszemitizmus és szocializmus” c. írás pedig együtt tárgyalta a zsidó nagytőke és a feudális arisztokrácia hatalma megtörésének szükségességét. A *Gondolat* c. egyetemi lap 1920. április 8-i cikkében erőteljes hangon követelte a társadalmi problémákkal történő szembenézést: „Legyen vége a struccpolitikának! Szembe kell néznünk a szociális kérdésekkel...” és a továbbiakban a nagytőke szocializálásának szükségességéről írt, és azt fejtegette, hogy nem kell „félteni” a marxi tanoktól sem...¹⁹¹ Az ÉME hasonló politikai követeléseket fogalmazott meg. Az ébredők 1919. november 30-i gyűlésén a Vigadóban Zákány Gyula több ezer ember előtt a bányák, gyárak államosítását és egyúttal a nagybirtokok kisajátítását is követelte.¹⁹² 1920-tól a szocializmusra történő nyílt utalások divatjamúltaá váltak, de a zsidó vagyon újraosztása folyamatos témaként szerepelt. Szabó Andor 1920. március 15-én például a zsidók teljes vagyontalanítását és kitelepítését követelte az *Ifjak Szava* hasábjain.¹⁹³

Nemcsak az értelmiségi tagsággal rendelkező szervezetekre volt jellemző a szocialisztikus program. Az 1919. április 18-án megalakult

190 Gróh Gáspár, „Egy regény utóélete”, in Szabó Dezső, *Az elsodort falu. Regény egy kötetben*, Debrecen, A debreceni református kollégium gimnáziuma, 1989. 562, 567.

191 Bárány, „Az antiszemitizmus”, 24.

192 Zinner, *Az „ébredők”*, 44.

193 Ladányi Andor, *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben 1919–1921*, Budapest, Akadémiai, 1979. 4–5, 8–9.

„Rongyos Gárda” vezetője, Héjjas Iván¹⁹⁴ hét pontos programjából három szociálpolitikai kérdéssel foglalkozott: a nagybirtokok felosztását, a bank- és ipari tőke állami irányítását, a munkavállalók állami szintű védelmét követelte.¹⁹⁵ Ezek a javaslatok jelentősen hasonlítottak az olasz fasizmus politikai programjához.

A lakosság katasztrofális szociális helyzete is radikalizálta a zsidóellenességet. A Fővezérség Nemzetvédelmi Osztályának vezetője, Kozma Miklós a Fővezérség megbízásából 1920 január elején jelentést tett az árufelhalmozók és lánckereskedők elleni nyomozásokról. Bár jelentésében nem említette külön a tettesek származását, már a névsorból illetve egyéb utalásokból (pl. hogy az Izraelita Szentegylet helységeiben illegális dohány- és élelmiszerraktár működik) az olvasó számára nyilvánvalóvá vált, hogy a lánckereskedők túlnyomó többsége zsidó származású. „Hozzávetőleges becslés szerint a még itt tartózkodó galíciaiak száma kb. 8000. Nagyrésze kereskedéssel foglalkozik. Kis része mint iparos segéd s egyéb munkás keresi kenyerét. Egyelőre a kereskedéssel foglalkozó galíciaiak eltávolítása van folyamatban, melyet aztán a többiek követnek” – jelentette.¹⁹⁶ Kozma nemcsak a lánckereskedők, hanem a nyomorgó vagonlakók ügyeit is vizsgálta, sőt azt is megállapította, hogy közülük csak 3% zsidó.¹⁹⁷ Hozzá kell tennünk, Kozma a keresztények ellen is eljárt, és emiatt támadások érték.

A vagyonújraosztás mellett fontos szempont volt az is, hogy az elsza-

194 Héjjas Iván (1890–1950?) különítményparancsnok, földbirtokos. 1913-ban a harmadik balkáni háborúban Albániában partizánkülönítményt szervez, részt vesz az I. világháborúban, a Tanácsköztársaság idején szervezi meg a Rongyos Gárdát (más néven „Alföldi Brigád”-ot), majd 1920-tól Prónay Pállal együtt a lajtabánsági akciót irányítja. Az ÉME alapító tagja, a Kettőskereszt Vérszövetség helyettes katonai parancsnoka. 1926–1931 között országgyűlési képviselő. 1935-től a KKM vezető tisztviselője, 1938-tól a nyilasok ellen létrehozott Magyar Fajvédők Országos Szövetségének elnöke, a kárpátaljai Rongyos Gárda vezetője. 1944 nyarán Horthy megbízásából különítményét újjászervezi, de bevetésére nem kerül sor. Spanyolországba disszidált.

195 *A Rongyos Gárda harcai 1919–1939*, Budapest, Egy Rongyos, 1940 [reprint kiadás 1999.] 35.

196 1920 januárjáig 1990 személyt toloncoltak ki Lengyelországba. MOL K 429, Kozma-iratok, 3936. telercs, jelentés 1920. január 21-én, 26–29.

197 Kozma jelentésében 365 főt vizsgált, akik közül 10 volt zsidó. Az arányokat e csekély minta ellenére is reprezentatívnak tekinthetjük, mivel elsősorban az árami és

kított területekről 350–400 ezer fős menekültáradat zsúfolódott össze a trianoni Magyarország területén. A Felvidékről a magyar lakosság közel 10%-ának kellett kényszerből távoznia, elsősorban az értelmiségnek.¹⁹⁸ Öt évvel korábban viszont Galíciából érkeztek ortodox zsidó menekültek. A fedél és vagyon nélkül érkező embereket lehetetlen volt elhelyezni, sokan még évek múlva is vagonokban laktak. A közvélemény egy része ezért azonosult azzal az abszurd, de az antiszemita lapokban állandóan hangoztatott gondolattal, hogy a (több százezres) menekültkérdés részleges megoldásához az 1914 után betelepedett (valójában csekély létszámú, néhány ezer) zsidó elűzésén át vezet az út. Ez a követelés, valamint az „idegen faji törekvések” elleni határozott fellépés és „a keresztény társadalom intézményes védelme” a Keresztény Nemzeti Egység Pártjának (KNEP) 1919 szeptemberében kiadott programjába is bekerült. Ugyanezek a követelések szerepeltek az 1920. július 13-án megalakult, gróf Bethlen István irányította KNEP-Kisgazdapárt programjában. A pártszövetség 180 képviselővel rendelkezett és ezzel uralta a 245 fős nemzetgyűlést. Külpolitikai megfontolások és a szomszédos államok várható ellenállása miatt (a kitoloncolás csak Csehszlovákián keresztül történhetett) nyílt törvénnyel nem lehetett ezt a kérdést elintézni. Saját hatáskörben a „gazdasági életünkre káros külföldiek” eltávolításával a budapesti államrendőrség politikai osztálya már 1919 augusztusától foglalkozott, 1920 novemberében pedig ennek gyakorlatát kodifikálva titkos miniszterelnöki rendeletet hoztak az 1914. január 1. után „beszúrgott” zsidók kiutasításáról.¹⁹⁹

közigazgatási alkalmazottaknak kellett elmenekülniük az elszakított területekről, akik között a zsidóság alulreprezentált volt.

198 Dr. Petrichevich Horváth Emil, *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négyévi működéséről*, Budapest, Pesti Könyvnyomda, 1924. 37.

199 Beránné Nemes Vera – Hollós Ervin, *Megfigyelés alatt. Dokumentumok a horthysta titkosrendőrség működéséből 1920–1944*, Budapest, Akadémiai, 1977. 23. Braham, *A népiártás politikája*, 41. és Horthy Miklós titkos iratai, 82–109.

3. Korai antiszemita szociálpolitika

3.1. Zsidóellenes törvényjavaslatok – búcsú a liberális jogelvektől

A faji alapú szociálpolitika népszerűségét jellemzi a numerus clausus (zárt szám) törvény visszhangja a magyar társadalomban. A törvényjavaslatban nem is szerepelt a „zsidó” szó, mivel az ország vezetésében kezdettől fogva jelen voltak azok az erők, amelyek figyelembe vették a konszolidáció és a külpolitika érdekeit. A törvényhez kapcsolódó miniszterelnöki rendelet azonban tartalmazta azt az utasítást, hogy a statisztikákban az „izraelita” vallás külön nemzetiségként kezelendő.

A „numerus clausus” törvényt az 1970-es évekig a pártállami történetírás a „Horthy-rendszer” retrográd és „fasiszta” jellegének bizonyítására használta. Egyes értékelésekben ez a szemlélet máig tetten érhető. Sokan a 20. század első antiszemita törvényének tartják a numerus clausust. Valójában ez a minősítés megtévesztő és igazságtalan a törvény létrehozóival szemben. Romániában a zsidóság egyenjogúsítása csak 1918 után és csak az antanthatalmak határozott követelésére történt meg. A numerus clausus törvény megfelelt a korszaknak, hasonló intézkedésekre más országokban már jóval korábban sor került. Oroszországban 1887-től, Romániában 1893-tól létezett numerus clausus, igaz, Oroszországban 1917-ben, Romániában formálisan 1920-ban ez megszűnt, de a zsidók diszkriminálása továbbra is létező gyakorlat volt. Lengyelországban 1922-től az egyetemi karok fele vagy teljesen elzárkózott zsidók felvételétől, vagy saját hatáskörben korlátozta azt.¹ Inkább fordított a helyzet: az a szélsőséges antiszemita közhangulat, amely ezekben a fejletlen országokban már a polgári átalakulás kezde-

¹ Karády, *Zsidóság Európában*, 187, 235, 378–379.

tétől fogva észlelhető volt, Magyarországra csak a 20. század elejére érkezett el.

A nemzetgyűlési vita és a civil társadalom reakciói nyilvánvalóvá tették, hogy a közéletet antiszemita hullám öntötte el. Erre a törvény keletkezése is bizonyíték. Az egyetemek vezetésében a numerus clausus ötlete ugyanis 1919. augusztus 31-én merült fel először, ekkor még antiszemita él nélkül – kizárandó csoportként ugyanis nem a zsidókat, hanem a gyengébb ellenállás irányába haladva a nőket (!) jelölték meg – ez is bizonyíték arra, hogy bárki áldozatává válhat a társadalmi bajokat diszkriminációval kezelő igyekezetnek. 1920. február 7-én az egyetemi karok tárgyalták a javaslatot, de a hittudományi kar kivételével elutasítottak minden faji vagy felekezeti szempontot.

Az antiszemitizmust tehát nem felülről, hanem alulról szervezték, ami abból is megállapítható, hogy az első antiszemitizmus motiválta egyetemi tömegverekedés a budapesti orvoskaron már 1919. augusztus 5-én (azaz gyakorlatilag azonnal, amint a Tanácsköztársaság megbukott) kitört, és másnap ugyanez a Műegyetemen és a város különböző pontjain is megismétlődött. A „keresztény” egyetemisták kiverték zsidó társaikat az egyetem épületeiből, és augusztus 7-én már antiszemita fegyveres testületeket is alkottak (medikus zászlóalj, tudományegyetemi zászlóalj, műegyetemi zászlóalj). Augusztus 7-én a műegyetemi keresztény ifjúság gyűlést tartott, ahol követeléseiket pontokba is szedték: „Célunk a keresztény-nacionalista független Magyarország [...] A többi főiskolák hallgatóságának memorandumaival egyetértőleg követeljük az összes zsidók és bolsevisták kitiltását. Ennek keresztülviteléről a műegyetemi zászlóalj gondoskodik.”² A nyilatkozatot 370 diák írta alá, két nap múlva már a műegyetem rektora is egyetértését fejezte ki, igaz, a hallgatóságot óvta az önbíráskodástól.

A tanári kar azonban tehetetlen volt az elszabadult erőszakkal szemben. Zsidókat akkor sem engedtek be az egyetemre, ha tartalékos tisztek vagy hadirokkantak voltak. Az állandósult verekedések miatt a vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1919. augusztus 22-én egy hónapos kényszerszünetet rendelt el. Jellemző, hogy az augusztus 14-én lezajlott műegyetemi nagygyűlésen a szavazásra feltett mérsékeltebb

² Az egyetemeken uralkodó antiszemitizmust feldolgozta Ladányi, *Az egyetemi ifjúság*, itt 25.

javaslat is azt tartalmazta, hogy az egyetemről az összes bolsevista kizáró és a zsidókérdést a törvényhozás rendezze. Míg erre a javaslatra csak 255 szavazat érkezett, addig az összes zsidó azonnali kizárását 479 küldött szavazta meg.³

Hozzá kell tennünk: mivel az országban 1920 közepéig cenzúra működött, és felekezet elleni uszítás miatt a későbbiekben is eljárásokat lehetett indítani, a korabeli sajtó csak tompított formában közvetítette az antiszemita hangulatot. 1920 márciusában ismét tömegverekedések robbantak ki az egyetemeken a beiratkozni kívánó zsidók és az ezt megakadályozó keresztények között. Az oktatást nem sikerült megindítani. Március 5-én Szabó Dezső vezetésével 900 egyetemista vonult a parlament elé és adta át kérvényét a numerus clausus azonnali bevezetéséről. Június 4-én már háromezer hallgató vett részt azon az egyetemi gyűlésen, amelyen nemcsak az 1910 után betelepült zsidók azonnali kiutasítását és a numerus clausus bevezetését, hanem a zsidókérdés „intézményes és gazdasági megoldását” is követelték.

Pragmatikus szempontból az egyetemi karok tanácsai mind javasolták a numerus clausus bevezetését, mivel tartottak az elszakított területekről Magyarországra menekülő értelmiségiek okozta túlkínálattól, és tisztában voltak azzal is, hogy az egyetemi ifjúság „saját hatáskörben” ügyis kiköveteli a kérdés intézményes rendezését. A zsidók (és a nők) jelentették azokat a kategóriákat, akiknek kizárása viszonylag könnyen népszerűsíthetőnek tűnt. Utóbbiak kérdésében teljes konszenzus uralkodott, ezért a törvényjavaslat vitájában a nők kizárását nem is érte komoly kritika, ellentétben a zsidókéval.⁴ A kormányzópárt 1920. augusztus 11-én, a nemzetgyűlés szeptember 2-án kezdte tárgyalni a javaslatot. Az előterjesztő Usetty Ferenc indoklásában arra hivatkozott, hogy a törvény elsődleges célja a szellemi proletariátus kialakulásának megakadályozása. Bernolák Nándor kormánypárti képviselő hetvenöt képviselőtársának aláírását összegyűjtve módosító indítványt terjesztett be, mely nyíltan kimondta, hogy az arányszámokat „népfajok, nemzetiségek” szerint kell megállapítani. Többen már ekkor „numerus nullust” (azaz a zsidók egyeteméről és egyes szakmákból való teljes kitiltását) és a zsi-

3 Ladányi, *Az egyetemi ifjúság*, 29.

4 A női hallgatók száma 1913-1918 között jelentősen, 538-ról 1377-re nőtt, majd a numerus clausus hatására kb. 50%-kal csökkent. Ladányi, *Az egyetemi ifjúság*, 163-165.

dók teljes kitelepítését követelték. Budaváry László⁵ például azt kiabálta be, hogy „24 óra alatt minden zsidó tartozik elhagyni Magyarországot”.⁶ Fangler Béla törvényjavaslatában zsidókataszter felállítását és a numerus clausus szellemében történő gazdasági árszámítás követelt.⁷ Zákány Gyula⁸ a tanári karban egyes szakokon numerus nullust követelt.⁹ Gömbös Gyula javasolta, hogy a zsidóság minden foglalkozási ágban csak 5% erejéig vehessen részt,¹⁰ valamint hogy a hadseregben a tisztek között vezessék be a numerus nullust, és ezzel mintegy megelőlegezte a két év-

5 Budaváry László (1889 Magyarokmát – 1962) tanítóképzőt végzett, 1914-1916 között szakaszvezetőként frontszolgálatot teljesített, 1920-ban a KNEP országgyűlési képviselője, 1921-ben ÉME tag, 1924-ben ÉME alelnök, 1936-tól a Budai Állami Tanítóképző tagja. Budaváry Bajcsy-Zsilinszkyhez hasonló pályát futott be: 1921-ben *Nemzeti Élet* címmel fajvédő lapot alapított, 1926-ban kibukott a parlamentből, 1930-ban belépett a kisgazdapártba, melynek 1934-ben választmányi tagja lett. Tagságát 1945 áprilisi letartóztatásáig tartotta fenn, letartóztatása előtt levelet írt Tildy Zoltánnak, hogy folytatni kívánja működését a kisgazdapárt választmányában. Lapja eleinte harcosan antiszemita és antikommunista írásokat közölt, az 1920-as évek végére 4000, 1944-ben viszont már csak 600 példányban jelent meg. 1935-1939 között a szerkesztői munkától visszavonult és lapját átadta a Pálffy-féle Magyar Nemzeti Szocialista Pártnak, majd három hónapra a nyilasoknak. 1939-től ismét ő vezette a lapot, eleinte antiszemita cikkeket is írt, de egyre inkább a németeket és a nyilasokat támadta, 1941-ben „Zöld bolsevizmus” címmel külön nyilasellenes kötetet is közreadott. Németellenes cikkeit a cenzúra rendre kihúzta a lapból. Budaváry komoly szociális érzékenységről is tanúságot tett, 1921-ben pl. 200 munkásgyermek nyaraltatását szervezte meg Hódmezővásárhelyen. A Népbíró-ság 10 évre ítélte, de a vádpontok közt elsősorban az 1944 folyamán írt antikommunista cikkei szerepeltek. Az a tény, hogy Budaváry a nyilasokat a kommunistákhoz hasonlította, további vádpontot jelentett ellene. Enyhítőleg vették azonban figyelembe német- és nyilasellenességét, valamint azt, hogy több esetben zsidókat mentett és rejtett el. Egyik mentőtanúja Rupert Rezső volt, aki szerint Budaváry 1942-ben már túlzásnak tartotta a zsidóüldözést.

6 A numerus nullust követelő parlamenti és publicisztikai reakciókra utal: N. Szegvári Katalin, *Numerus Clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1988. 103, 116, 120, 129. Forrásértékű emellett még Haller István *Harc a numerus clausus körül* (Budapest, szerző, 1926.) c. műve.

7 Ungvári Tamás, *Ahasvérus és Shylock. A „zsidókérdés” Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1999. 143.

8 Zákány Gyula (1889-1963) r.k. pap, az ÉME egyik fő szervezője, ellenforradalmár.

9 Országgyűlési Irományok, 1. k. 57. 381.

10 *Nemzetgyűlési Napló. Az 1920 évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója*, 5. kt, 371-375.

tized múlva bevezetett zsidótörvényt. A törvényjavaslat vitájában is az az indoklás szerepelt, hogy azért van törvényi szabályozásra szükség, mert ennek hiányában „az egyetemi ifjúság” (azaz a Hungária és Turul bajtársi szövetségek, melyek 1918 után kifejezetten fajvédelmi céllal alakultak és a „keresztény” hallgatók zömét tömörítették) a „saját vérmérséklete szerint”, pogromszerűen „oldja meg” a kérdést (ahogyan addig itthon és a lengyelországi egyetemeken az egész korszakban ez meg is történt). A rendszeres zsidóveréseket Budapesten az egyetemi vezetés nemcsak tűrte, hanem esetenként kifejezetten támogatta, annak ellenére, hogy ezek nem egy esetben súlyos sérülésekhez vezettek: több zsidó hallgató hallását vagy szeme világát is elvesztette ezek során. Egyes egyetemi vezetők még szították is az antiszemita közhangulatot: Bársony János, az orvosi kar dékánja ünnepségek alkalmával így szólt az összegyűlt hallgatókhoz: „fiúk ne hagyjátok a numerus clausust”.¹¹ Az adott helyzetben, amikor a „fiúk” ólmosbotokkal és más eszközökkel felszerelve hallgatták professzorukat, ez felszólítás volt a nyílt fizikai erőszakra. Hasonló hatású volt Horthy tudományegyetemi beszéde 1920 őszén, amelyben azt fejtette, hogy „még mindig lappangó láz emésztí a haza testét, úgy hogy operációra van szüksége. Azért állok itt és azért álltok Ti is itt, hogy az operáció alapos legyen.”¹²

A bajtársi szövetségekben zsidó kezdettől fogva nem lehetett tag, a Hungáriában¹³ például nagyszülőikig kellett bizonyítani a keresztény származást. A Turul Szövetség¹⁴ vezetői tagságukhoz képest a nyilvánosság előtt mérsékeltebb, ámde hatásosabb álláspontot foglaltak el, amennyiben meghirdették „a zsidókérdés józan, tárgyilagos megközelítését azzal, hogy ne bunkóval harcoljanak a zsidók ellen, hanem gazdasági téren szorítsák ki. A Turul Szövetség ugyanazt a numerus clausust követeli a bankok, gyárak, sőt a közúti villamosvezetők szervezetében mint a főiskolákon.”¹⁵ A Turul Szövetség komoly hatalommal rendelkezett, és vezetése titokban a 'spontán' randalírozások szervezője volt. Jel-

11 Bársony professzort idézi a *Keresztény Magyar Orvosebajtársunk hív a MONE*, 4.

12 Bárány, *Az antiszemitizmus*, 36.

13 A Hungária Szövetség a műegyetemi hallgatók bajtársi egyesülete volt.

14 A Turul Szövetség 1919-ben alakult, a harmincas évek végén kb. 80 bajtársi egyesületből állt, és az orvos-, bölcsész- valamint jogáshallgatókat tömörítette.

15 Zsolt Béla, „A zsidó”, in *A végzetes toll*, szerk. Bozóki András, Budapest, 1992. 172.

lemző gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter kifakadása, mely szerint „lehetetlen helyzet az, hogy a Turul fővezére Pesten meghúzz egy zsinórt, akkor az egész országban ütök a zsidót”.¹⁶

Az 1919–1920-as év szemesztereinek kilengései és a később is rendszeresen előforduló egyetemi randalírozások és emiatt elrendelt kényszereszünetek élő példaként bizonyították, hogy a törvényjavaslat mögött komoly tömegigény húzódott meg. E tömegigény csak részben magyarázható a konkurenciától való félelemmel. Fontos motiváció volt a történelmi traumák okozta ellenséggép keresése, a gyűlölködés is, amit jellemez, hogy a hadsereg törvényes alap nélkül zsidótlanította sorait. Zsidókat nem soroztak be és a zsidó vallású tiszteket néhány kivétellel elbocsátották, valamint már ekkor tervbe vették a tiszta zsidó egységek felállítását.¹⁷ Teleki a nemzetgyűlésben is előterjesztette, hogy a „megbízhatatlanokat” munkaszolgálatos zászlóaljakra kívánja szervezni, Sréter István ezredes, székesfehérvári körletparancsnok (később honvédelmi miniszter) pedig egy 1920 januári iratban kifejezetten utalt arra, hogy „az ország jelenleg élet-halál harcát folytatja a zsidósággal”.¹⁸ Ennek jegyében külön parancsban tiltotta meg a tisztikarnak a zsidókkal való társadalmi érintkezést.

Az antiszemita tömeghangulat a választásokon is kifejezésre jutott. 1918 előtt és 1926–1939 között vidéken csak nyíltan lehetett szavazni, ami a mindenkori közigazgatásnak lehetővé tette az adminisztratív eszközök alkalmazását saját jelöltjeit támogatására – azaz a felülről szervezett választási csalást. Az 1920. január 25-én lezajlott nemzetgyűlési választásoknak különleges jelentőséget adott az a tény, hogy a választók titkosan szavazhattak, ez ellensúlyozta egyes szélsőjobboldali különítmények terrorakcióit valamint a kormány internálási rendeletét, amelyek a szociáldemokrata és polgári demokrata pártok ellen irányultak.

16 Idézi Szabó Zoltán, „A magyar ifjúság mozgalmi”, in *Válasz 1934–1938*, 234.

17 A kérdéshez lásd *Csak szolgálati használatra. Iratok a Horthy-hadsereg történetéhez*, szerk. Hetés Tibor, Morva Tamásné, Budapest, Zrínyi, 1968. különösen 146, 170–173, 176–181.

18 Írdemes idéznünk a képtelen vádakot tartalmazó mondat teljes szövegét, amely így folytatódik: „amelyet méltán terhel a kommunizmus és a nemzetköziség vádja és amely a legnagyobb erőfeszítést fejt ki, hogy régi áldatlan hatalmát visszaszeresse, de nem riad vissza fővezérünk elleni aljas merénylettől sem”. *Csak szolgálati használatra*, 142.

Peyer Károly ezért 1920. január 15-én kivált a kormányból, és bejelentette, hogy pártja bojkottálja a választásokat. Az országgyűlési választásokon elhangzott antiszemita uszító beszédek nyomtatásban nem jelenhettek meg. Sokatmondó azonban, hogy a fajvédők a későbbiek során rendre arra hivatkoztak, hogy „a parlament tagjai programbeszédükben külön-külön ökölbe szorított kézzel ígérték meg a zsidókérdés radikális megoldását”.¹⁹

Az új választójog és az ellenforradalmi politikai átrendeződés következtében jelentősen módosult a megválasztott képviselők társadalmi összetétele. Az arisztokrátiák száma 15%-ról 5%-ra csökkent, a paraszt-képviselők száma viszont 1%-ról 15%-ra nőtt. Jelentősen növekedett a kis- és középpolgárságból származó képviselők száma. Politikai programként minden párt keresztény-nemzeti és antiszemita jelszavakat hirdetett, kivéve a választáson nem induló szociáldemokratákat és a jelentős részben zsidó választókra támaszkodó Nemzeti Demokrata Pártot. A Kisgazdapárt 79 és a KNEP 71, a Nemzeti Demokrata Párt 6 mandátumot szerzett. (1920 júliusában a tiszántúli választások a kisgazdapárt további előretörését eredményezték). A szociáldemokrata bojkott miatt a fővárosi szavazók 15%-a áthúzott szavazólapot dobott az urnákba, 8% pedig el sem ment szavazni. A szociáldemokrata és liberális pártok együttes potenciális szavazatai fővárosban mintegy 30–50 százalékot tettek ki, vidéken azonban ezek az arányok a 10–20 százalékot nem múlhatták felül. Liberális párt a fővároson kívül sehol sem tudott képviselőt küldeni a nemzetgyűlésbe. A budapesti, zömmel zsidók által lakott liberális választókertületeket Dömötör Mihály belügyminiszter szándékosan nagyobbra méretezte, mint a nem zsidók által lakottakat, azzal a bevallott céllal, hogy a „destruktív elemek”, azaz zsidók háttérbe szoruljanak. Ugyanezt a taktikát követték el a virilisták jegyzékének kialakításánál is.²⁰

Maga Bethlen minden bizonnyal hamar felismerte, hogy a szélsőjobboldal térnyerését nem tudja kontroll alatt tartani. E felismerésében segíthetett saját, korábban említett csúfos bukása is az ÉME jelöltjével

19 MOL. K 429, Kozma Miklós iratai, 3936. tegercs, Héjjas Iván nyílt levele 1920. június 20. Héjjas e levelében a kormány azonnali lemondását követelte, mert az a nemzet eszméit „idegen fajnak szolgáltatta ki.”

20 *Források Budapest múltjából*, szerk. Szekeres József, 3. kt, Budapest, Budapest Fővárosi Levéltár, 1972. 39–43.

szemben az 1920 nyarán megtartott pótválasztáson. Paradoxon, hogy Bethlen a kontrollálhatatlan szélsőjobb miatt kényszerült a választójog radikális korlátozására: a vidéki nyílt szavazás visszaállítása mellett a választójogosultak számát is csökkentette az összlakosság 40%-áról 29, ill. 27%-ra.

Figyelemre méltó, hogy már az 1920-ban induló parlamenti ciklus elején sor került radikális antiszemita törvényjavaslatok előterjesztésére. Az a tény, hogy a képviselők közül egyszerre csak ritkán voltak többen 80–90 főnél az ülésteremben, semennyire sem mérsékelte a parlamentben uralkodó antiszemitizmust. Mérséklő közbeszólásokra a hat zsidó származású polgári demokrata képviselő és egyes kormánytagok kivételével nem nagyon volt példa. A zsidókérdést kódoló „népfajok, nemzetiségek” formulát Friedrich István használta először a nemzetgyűlésben: 1920. április 21-i beadványában azt követelte, hogy az újságpapír lapok közötti kiosztása „az országban élő nemzetiségek számaránya szerint” történjék. Friedrich emellett követelte sajtókamara felállítását is, nyilván azért, hogy a kamara definiálja, ki számít „nemzetiségnek”. Nyilvánvaló, hogy a törvényjavaslat csak a zsidóságot sújtotta volna.²¹ Április 27-én az elismert biotechnológus Ereky Károly²² a numerus clausus bevezetését követelte a korlátozott forgalmú nyersanyagok és közfogyasztású árucikkek (liszt, rézgálic, stb.) terjesztői között, amelyeket szerinte „legnagyobbreszt nem keresztény hivatalnokok osztanak szét”.²³ Ezt a javaslatát június 10-én válogatott antiszemita rágalmakkal együtt megismételte, és javaslatát a nemzetgyűlés tárgysorozatba is vette.²⁴ Ereky antiszemita kirohanásai ellen Korányi pénzügyminiszter többször is tiltakozott. Kettejük ellentéte 1921-ben a Ferenc József laktanyában lefolytatott sebesülés nélküli pisztolypárbajban csúcsosodott ki. A fővárosi közéletmezésről szóló törvény vitájában a galíciai zsidók eltávolítását mind a bekiabáló Berki Gyula,²⁵ mind az

21 *Országgyűlési irományok*, 1. kt, 40. 264.

22 Ereky Károly (1878–1952) okl. gépészmérnök, az Állatértékesítő Egyesület és a nagytétényi sertéshizlalda megalapítója, biotechnológiai szakember, ellenforradalmár, a Friedrich-kormány közéletmezési minisztere. 1922 után visszavonult a politikai élettől, 1945 után a népbírság felelősségre vonta, börtönben hunyt el.

23 *Nemzetgyűlési Napló*, 1. kt, 46. 281.

24 *Nemzetgyűlési Napló*, 3. kt, 303.

25 Berki Gyula (1884–?), mezőgazdász, tiszteletbeli szolgabíró, a mezőgazdasági munkások szociális kérdéseinek szakembere, kisgazdapárti képviselő.

előterjesztő Bodor György²⁶ fontos intézkedésnek tartotta. Szmrecsányi György,²⁷ az ÉME elnöke június 17-én a gazdasági élet árjását követelte („a magyar társadalom lássa be, hogy fiait a kereskedelmi pályára kell adnia”) és intézményes törvényalkotást sürgetett a furkósbetok és pogromok helyett.²⁸ Ehhez csatlakozott Avarffy Elek, Budaváry László és Szabó Balázs. Utóbbi a miniszterelnökhöz interpellált: „Van e tudomása a magyar kormánynak arról hogy a keresztény magyar haza minden társadalmi osztálya hatalmas erővel kívánja a zsidóság kérdésének törvényhozás útján való szabályozását?

Hajlandó e a kormány (...) törvényjavaslatot még ebben az évben benyújtani?”²⁹

A kormány igyekezett agyonhallgatni a kérdést, a képviselők azonban nem nyugodtak. Budaváry László, az ÉME későbbi alelnöke augusztus 7-én (amikor a numerus clausus törvény nemzetgyűlési tárgyalása még el sem kezdődött) terjesztette be tíz pontos javaslatát, mely a következőket tartalmazta:

1. Az összes zsidó tulajdonban lévő föld megváltandó azon az áron, amelyen azt korábban megvásárolták, de legfeljebb 10 millió koronáért. A földdel együtt a birtokhoz tartozó épületek, gépek és felszerelések szintén kisajátítás alá esnek. Minden zsidóval kötött bérleti szerződés hatályát veszti.
2. Zsidó legfeljebb egy házat tarthat, a többi ingatlana az építés idején érvényes áron megváltandó. A nagy méretű lakások rekvirálандók.
3. Zsidó Magyarországon többé letelepedési engedélyt nem kaphat, az 1914 után bevándorlókat azonnal ki kell utasítani
4. Minden iskolában, hivatalban, közigazgatásban, gyárban, bankban, üzemben és egyéb vállalkozásban be kell vezetni a numerus clausust. Zsidó iskola nem tartható fenn, tanítóképző intézménybe zsidó nem vehető fel. A mozik államosítандók.

26 Bodor György (1855–?), négy elemi végzett kisgazda, dunaföldvári bír. 1922 után eltűnt a közéletből.

27 Szmrecsányi György, dr. (1876–?) jogi doktor, 1917-től Pozsony megye kormánybiztos-főispánja, ÉME alelnökségéről a legitimizmus kérdésében kiobbant ellentétek miatt lemondott.

28 Nemzetgyűlési Napló, 3. kt, 435.

29 Nemzetgyűlési Napló, 3. kt, 212.

5. Állami építkezés, szállítás csak keresztényekkel végezhető. A gyári részvények 60%-a állami támogatással a munkások és más keresztények kezére juttatandó. Nyersanyagot zsidó iparos és kereskedő nem kaphat. Zsidó keresztényt személyes szolgálatra nem alkalmazhat.
6. Sajtóban a lapok három legfontosabb irányítója között zsidó nem lehet.
7. Minden állami engedély (dohány, bélyeg, gyufa, ital, stb.) revízió alá veendő és keresztényeknek adandó.
8. Zsidó nem lehet vezető állami alkalmazott, politikai jogokat nem gyakorolhat.
9. Minden nem nemzeti alapon álló szervezet feloszlatandó
10. Akik a kommunizmusért és a trianoni békekötésért felelősek, vagy a keresztény nemzeti érzést gúnyolják, halállal büntetendők.

A javaslat előtt Budaváry körülbelül egy órás filippikát tartott a keresztényeket gyilkoló, liberális, szabadkőműves, bolsevista „zsidóság” ellen, és leszögezte, hogy a törvényjavaslat célja pogromok elkerülésével kihúzni „a zsidók lába alól a talajt”. Beszédében összefoglalta az összes 1945-ig antiszemita toposzá vált (hamis) érvet: a zsidók nem vesznek részt a háborús véradozatokban, megtagadják magyarságukat, ha a szomszédos államokba kerülnek, miattuk kényszerült kivándorolni sok-százezer magyar Amerikába, miattuk nincs elosztható föld stb. Budaváry a nemzetgyűlés legaktívabb képviselőihez tartozott, interpellációi a leggyakrabban szociálpolitikai kérdéseket érintettek. E pontokat korábban rákospalotai választóival egyeztetette és utólag megszerezte hozzá Nagyatádi Szabó István részleges támogatását is.³⁰ Nagyatádi képviselőházi hozzászólásában ugyan kijelentette, hogy Budaváryval számos kérdésben nem ért egyet, de maga is leszögezte: támogatja a javaslat napirendre tűzését, mivel „a nemzetgyűlési választások alatt mindenütt beígértett az, hogy a zsidókérdést intézményesen oldjuk meg”.³¹ Budaváry javaslatát önálló műként is kiadták és terjesztették.³² A zsidókér-

30 BFL.Nb. 778/1945 Budaváry László népbíróági ügye, 125. és Nemzetgyűlési Napló, 4. kt, 1920. augusztus 7. 80. ülés, 287. valamint Országgyűlési irományok, 3. kt, 338-339.

31 Nemzetgyűlési Napló, 1920-1922, 4. kt, 289. Ugyanerről lásd még az Egyenlőség 1922. január 21-i számának 3. oldalán közölt tudósítást is.

32 Budaváry László nagy parlamenti beszéde a magyarországi zsidókérdés intézményes megoldásáról, Budapest, Nemzeti Élet, 1920. valamint Quo vadis Hungaria. Fajvédelmi könyvsorozat I. könyv, Budapest, Nemzeti Élet, 1937.

dés megoldása egyébként a Keresztény Nemzeti Egység Pártja, a Kisgazdapárt és a pártokon kívüli konzervatív-liberális politikusok által életre hívott pártszövetség programpontjai között is szerepelt, közvetlenül a szociális és népjóléti törvények alkotása előtt: a képviselők tehát minden jel szerint az egyik legfontosabb, és szociálpolitikai hatású ügynek tekintették a zsidókérdés „megoldását”.

Budaváry kártalanítási javaslata minden bizonnyal annak figyelembevételével készült, hogy a korona inflációja miatt a kártalanítás csak jelképes összegbe fog kerülni. 1920-ban az árindex 26-szorosa volt az 1914 éviné. Míg 1914 előtt a korona és a svájci frank árfolyama megközelítően 1:1 volt, addig 1920-ban 1 korona már csak 0,0129 svájci frankot ért. A javaslat tehát egyenértékű volt a vagyonrablással és a zsidóság magyarországi életfeltételeinek lehetetlenné tételével, illetve az államháztartás zsidók kárára történő szanálásával. A javaslat szövegéről nyugati lapok is tudósítottak. Budaváry nemsokára köszöntő és üdvözlő táviratok százait kapta és szinte minden keresztény és nemzeti egyesület dísztaggá választotta.³³ Gömbös Gyula a *Szózat*-ban „A zsidókérdés” címmel írt vezércikkében leszögezte, hogy Budaváry követelései csak a minimális megoldást jelentik, hiszen „Chamberlain szerint a lakosságnak csak 1/4%-a lehet zsidó”.³⁴

Utólag szinte érthetetlen, hogy miért nem sikerült elérni az előterjesztőknek, hogy javaslataik (a numerus clausus kivételével) akárcsak tárgyalásra kerüljenek és esetleg törvényerőre is emelkedjenek. Hiszen a képviselők közül 1922-ben már hetvenen voltak a szintén antiszemita, szélsőséges szervezet, az Etelközi Szövetség (EX) tagjai, nem beszélve az egyéb titkos szervezetekről!³⁵ A Gömbös által kezdeményezett fajvédelmi szövetkezés csatlakozó ívét 100 képviselő írta alá.³⁶ Budaváry javaslatának napirendre tűzését a ház többsége megszavazta, Nagyatádi pedig megígérte, hogy a nemzetgyűlés elnöke és a kormány a későbbiekben betervezi saját zsidótörvényét.

33 Budaváry szerint neve annyira közismert volt, hogy zsidó anyák vele „ijesztgették síró porontyaikat”. Visszaemlékezését lásd nyilasok ellen írt pamfletjében. Budaváry László, *Zöld bolsevizmus*, Budapest, Nemzeti Élet, 1941. 39.

34 *Szózat* 1920. augusztus 7, 1. Gömbös állítólag *Die Juden in Ungarn*. Budapest 1920 címmel könyvet is publikált. Bár erre számos helyen történik utalás, sem az OSZK, sem német könyvtárak állományában nem sikerült fellelni belőle egy példányt.

35 *Páter Zadravetz titkos naplója*, szerk. Borsányi György, Budapest, Kossuth, 1967. 137.

36 Gergely Jenő, *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*, Budapest, Vince, 2001. 132.

3.2. Titkos és féltitkos antiszemita szervezetek és befolyásuk

A Horthy-rendszer bizonyos szempontból a teljesen vagy félig-meddig titokban, valamint a széles nyilvánosság előtt működő szélsőséges szervezetek történetével is leírható. A korábbiakban már említettük az 1918. november 30-án alapított MOVE-t, az 1918-1919 telén megalakult Ébredő Magyarok Egyesületét (ÉME), de a politikai elit véleményének alakításában hasonlóan fontos szerepet játszott az 1919 júliusában Szegeden létrejött Kettős kereszt Vérszövetség (KKV vagy KKV SZ).

A felsorolt szervezetek tagsága között nagy volt az átfedés: a belépők egyszerre több csoportosulásnak is tagjai lehettek. Valamennyi szervezet jobboldali-szélsőjobboldali programot dolgozott ki, fő feladatuknak tekintették a Trianon elleni harcot és a keresztény-magyar társadalom nemzeti összefogását. Az általuk hangoztatott magyar fajvédelem integráns része és egyik alapmotívuma az antiszemitizmus volt. A MOVE egyik alapítója, Endre László (akiről a későbbiekben még sokszor lesz szó) 1945-ben így foglalta össze a MOVE, az ÉME és a KKV célját: „A magyar faj megvédése mindenki mással szemben, de elsősorban a zsidóság kártevéseivel szemben.”³⁷

A titkos, féltitkos paramilitáris szervezetek a Horthy-korszak első éveiben komoly befolyással voltak a helyi és az országos ügyekre. A KKV, amelynek legfőbb célja „a bolsevizmus elleni szervezkedési küzdelem volt”, központi megbeszéléseit a Nádor-laktanyában tartotta, „földbirtokosok, közigazgatási emberek, katona- és csendőrtisztek” részvételével, de hasonló módon minden nagyobb városban vagy megyeszékhelyen működött alszervezet. A találkozók azonban egyáltalán nem merültek ki egyszerű politizálásban, konkrét feladatként foglalkoztak a „gyanúsak” tekintett személyek feltérképezésével, illetve az egyes községekben informatori hálózat kialakításával. Elég volt tehát, ha valakiről távollétében a KKV esti összejövetelén megjelent magánemberek egyike megállapította, hogy gyanús, az illetőt másnap már berendel-

37 Uo.

hették a szolgabírói hivatalba, rosszabb esetben a csendőrsre, és örülhetett, ha egy kellemetlen kihallgatással vagy néhány pofonnal megúszta, hiszen rosszabb esetben akár internálhatták is. Az előző esti baráti összejövetelen elhangzottak alapján a résztvevők a következő munkanapon immár hivatalos minőségben, mint szolgabírók, csendőrök stb. léptek fel az okkal vagy ok nélkül bevádolt személy ellen.

Az 1923-ban felosztatott KKV helyére a szélsőjobboldali mozgalmak csúcsszerve, az 1919-ben alakított Etelközi Szövetség (EKSZ vagy EX) lépett. Az EX politikai befolyását tagjai biztosították. A politikai elit és az EX – valamint a többi szervezet – közti összefonódás illusztrálására elég néhány EX tag nevének ismertetése: Eckhardt Tibor, Bajcsy-Zsilinszky Endre,³⁸ Gömbös Gyula, Keresztes-Fischer Ferenc stb.³⁹ Aki az EX-be belépett (mint ahogy azt Endre például 1923-ban megtette), az új kapcsolatokat építhetett ki a következő 20 év jó néhány meghatározó politikusával, leendő miniszterekkel, miniszterelnökökkel, országgyűlési képviselőkkel. Az EX az ÉME-vel szemben elsősorban középosztályi bázissal rendelkezett, és körleveleiben rendszeresen uszított a zsidóság ellen. 7. sz. körrendeletében pl. leszögezte, hogy „az idegen faj leszorítására irányuló törekvésekből semmit sem [enged]. Miután az utóbbi időben igen nagy vállalatok (lőporgyár, állami jegyintézet, sőt a szegedi rk. Fogadalmi templom építése is, stb.) ezen faj kezére került, az ET utasítja összes tagjait, hogy az idegen faj minden előrejutását állandóan szorgos megfigyelésnek vessék alá...”⁴⁰ 1922. május 9-én kiadott körrendeletében arra hívta fel tagjait, hogy írják össze a zsidó tőke részesedésének mértékét az általuk ismert vállalatoknál. Az EX kebelén belül külön fajvédelmi, törvényhozói és közgazdasági albizottságok is működtek. Az EX-en belül piktogramokkal ellátott kartotékrendszer is készült a politikai elitről a következő szempontok alapján: liberális zsidó, gyanús hogy zsidó eredetű, felesége részéről gyanús, hogy zsidó eredetű, zsidó eredetű, felesé-

38 Bajcsy-Zsilinszky 1922-től a legjobboldalibb lap, a *Szózat* főszerkesztője volt. A magyar fajvédők szelektív antiszemitizmusára mutat, hogy a lap szerkesztője, Berkes Imre zsidó származású volt.

39 Az *Endre-Baky-Jaross per*, szerk. Karsai László, Molnár Judit, Budapest, Cserépfalvi, 1994. 25.

40 Páter Zdravetz titkos naplója, 137. idézi a körrendelet szövegét, de dátumot nem ad meg (feltehetően 1920–1922 között). Az ET az EX másik megnevezése volt.

ge zsidó eredetű, zsidó, veszedelmes zsidó, kommunista, veszedelmes kommunista stb.⁴¹

Az EX és a KKV működését a mindenkori kormány viszonylag egyszerűen tudta irányítani, hiszen több kormánytag is vezető pozícióban volt, nem beszélve Horthyról, aki a titkos társaságokban ugyan nem volt tag, de akaratát bizalmasain keresztül mindig érvényesíteni tudta. Bethlen István mesterien értett ahhoz, hogy az „intranszignens” fajvédőket lekenyerezze és függőségi viszonyba hozza.⁴² Urmánczy Nándor, báró Feilitzsch Berthold, Héjjas Iván és több más ismert szélsőjobboldali politikus különböző igazgatósági állásokat vagy állami stallumokat kapott. Így e titkos társaságok a szociálforradalmár jelszavak vagy mélyrehatóbb társadalmi reformok helyett csupán a szócsépléssel és a bürokratikus antiszemitizmus gyakorlatával foglalkoztak. A jelentős szervezetek közül Bethlennek csak az ÉME-re nem sikerült kiterjesztenie befolyását.

Az ébredők 1920. szeptember 30-án a Tattersaalban tízezres tömeggyűlésen ismertették 25 pontban Magyarország zsidótlanításának kulturális és gazdasági programját, melyet korábban az ÉME II. országos elnöki konferenciája szavazott meg. Ezek a pontok a zsidó-keresztény házasságok tilalmát, a zsidó földek és vagyonok elkobzását, gazdasági numerus clausust és a kivándorlás elősegítését követelték.⁴³ A látszat ellenére az ÉME célja nem csupán csak az antiszemitizmus hirdetése volt – ezzel elválaszthatatlanul kapcsolódtak össze a különféle társadalmi reformtervek, mint például a hitbizomány rendszerének reformja, a radikálisan progresszív adóztatás bevezetése és más szociális reformok. Az ÉME tagsága az antiszemitizmus és a nagytőkeellenesség mellett nagybirtokellenes is volt. Jellemző, hogy az ÉME 1925. évi kongresszusa a „Fajvédelem és munkáskérdés” mottó alatt zajlott, és ennek jegyében leszögezték, hogy „ki kell sajátítani a zsidódemokrácia szociális programját. Azok a célkitűzések, melyek a zsidódemokráciában porhintésül szolgálnak (itt a szerzők a napi 8 óra munkára és hasonló intézkedésekre

41 Páter Zdravetz titkos naplója, 143, 150.

42 Prónay Pál (*A határban a halál kaszál... Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből*, szerk. Szabó Ágnes, Pamlényi Ervin, Budapest, Kossuth, 1963. különösen 309, 323.) keserűen és részletesen taglalja Bethlen „korruptáló” politikájának sikerességét.

43 Zinner, Az „ébredők”, 87.

gondoltak) becsületes és komoly tételek lesznek a fajvédelem programjában.”⁴⁴ Az ÉME ideológusai eszmerendszerűbe esetenként marxista tételeket is integrálni tudtak: a már említett kongresszuson leszögezték, hogy „minden országnak, nemzetnek igazi ércfedezete a munka. [...] Munkásalkotmányt kell építenünk”.⁴⁵

Az EX az ÉME és a KKV mellett számos kisebb egyesület és titkos társaság is működött. A Sasok és Sólymok, a Szamuráj Terrorszövetség, a Tudományos Fajvédő Egyesület, a Virrasztó Kopjások és más obskurus nevű egyesületek létszámáról azonban nem rendelkezünk értékelhető adatokkal. Ezen egyesületek tagsága sokszor át is fedte egymást. Egyesítéstük ennek ellenére szinte lehetetlen volt, mivel a királykérdés és más problémák rendkívül megosztották a tagságot. Közös nevezőt csak Trianon elutasítása és a zsidósággal szembeni erőszakos politika jelentett.

A liberalizmus radikális tagadása a „keresztény” kurzusértelmiség egy részében hisztérikus Nyugat-gyűlöletet is eredményezett. Ezt szolgáltatta a vélt „keleti gyökerekhez” történő visszafordulás, az újpogány tanok hirdetése és az áltudományos magyar őstörténeti kutatások járványszerű elterjedése. A Teleki Pál által is támogatott *Turán*, *A Cél*, valamint a Cholnoky Jenő „nagyvezér” vezette Turán Szövetség a fantazmagóriák és a dilettantizmus legmagasabb csúcsait ostromolták. Az álideológia terjesztésében a Levente szövetség is közreműködött. A magyar ifjúságnak kiadott brosúrában olyan mondatok szerepeltek, hogy a magyar fiatalság ereiben „Dzsingisz Kán vére dübörög”. Már-már groteszk, hogy az effajta faji hóbortok hirdetői részben olyan neveket viseltek, mint Pekár Gyula vagy Paikert Alajos. Sajátos, hogy a „keresztény kurzus” apostolainak nem tűnt fel, hogy nem lehet egyszerre a „keresztény nemzeti alap” térfoglalását szorgalmazni és ugyanakkor a „nyugati népekkel való mielőbbi kulturális szakítást” propagálni.⁴⁶

44 *Fajvédelem és munkáskérdés. Három előadás az Ébredő Magyarok Egyesülete 1925. évi december hó 20-án tartott országos kongresszusáról*, Budapest, Held, 1926. 16.

45 Uo. 25.

46 A *Turán* 1921-es számában Felvinczi Takács Zoltán a 8. oldalon szó szerint az előbbi, míg a szerkesztőség a 74. oldalon az utóbbi célkitűzést fogalmazta meg.

3.3. Egyéb zsidóellenes törekvések és a bürokratikus antiszemitaizmus

A numerus clausus törvény mellett más törvények is foglalkoztak a vagyonújraosztás kérdésével. Szinte teljes konszenzus uralkodott abban a kérdésben, hogy a háború alatt keletkezett vagyonokat progresszív módon meg kell adóztatni. Tekintettel a trianoni Magyarország szociális problémáira, érthető, hogy a képviselők a hadiszállítók és spekulánsok jövedelmeiből kívánták finanszírozni a szociálpolitikai kiadásokat. Minden ilyen javaslatnak sajátos jelentést adott azonban az a tény, hogy a háborús vagyonok jelentős része zsidó vállalkozók kezében összpontosult. Kiemelendő, hogy a folyamat dinamizmusát nem csak a politikai elit felülről indított kezdeményezései, hanem az „alulról” támogató szakmai érdekképviseletek, magánszemélyek és helyi alacsonyabb vagy középszintű hatóságok határozták meg. A nemzetgyűlési szónokok általában nem mulasztották el a zsidó nevű spekulánsok név szerinti említését. Csak kevesen voltak olyanok, mint például Rupert Rezső, aki a háborús áldozatok segélyalapjának megteremtéséhez a moziengedélyek állami monopólium-má alakítását követelte, és eközben nem is célzott arra, hogy a rendelkezés kárvallottai zömmel zsidó vállalkozók lettek volna.⁴⁷ Rupert ötlete helyett Teleki miniszterelnök a közvetlen újraosztást támogatta. „Örségváltást” célzó 8454/1920 M.E. rendeletével az összes moziengedélyt visszavonatta, és csak a keresztény pályázóknak adta vissza, a zsidóké pedig megbízható keresztény és jobboldali vállalkozóknak adta ki. Budapesten 79 engedélyes közül 56, országosan 250 közül 200 veszítette el engedélyét.⁴⁸ Ez azonban a tervek szerint csak a kezdet lett volna, mert a nemzetgyűlési választásoknál szinte minden jelölt ígéretet tett az italmérési és iparjogosítványi engedélyek teljes revíziójára (ezt azonban a Bethlen-kormány részben elszabotálta, csupán a trafik- és az italmérési engedélyek részleges új-

47 *Országgyűlési irományok*, 9. kt, 206.

48 Tibor Diószeghy, „Das unblutige Pogrom. Der ungarländische Antisemitismus als Institution”, in *Martyrium. Ein jüdisches Jahrbuch*, szerk. Jakob Krausz, Bécs, BEG, 1922. 79.

raosztására került sor⁴⁹). A demokrata Andaházy-Kasnya Béla⁵⁰ találóan jegyezte meg ennek kapcsán a parlamentben, hogy ez a gazdasági újrasz-
tás teljesen azonos a „kommunisták által hozott intézkedésekkel, csak fe-
hér színben”.⁵¹ Félrevezető az az értékelés, amely szerint az „őrségváltás”
csupán 1938 után épült volna be a kormányprogramba.⁵² Külpolitikai
okokból a kormányprogramban ez csak kódolva jelenhetett meg, de az
összes állami és félállami szervezet már 1920-tól részt vett az „őrségváltás-
ban”. Teleki Pál vagy Friedrich István kifejezetten támogatták, sőt sürget-
ték ezt a folyamatot, Bethlen István ezzel szemben csak szavakban han-
goztatta az „őrségváltást”: a maga részéről nem foglalkozott azzal, hogy
munkatársai közül ki zsidó.

Ugyanígy őrségváltó célokat szolgált a szövetkezeti mozgalom támo-
gatása. Hegedüs György, az ÉME alelnöke a Hangyára és a Futurára cé-
lozva túlzás nélkül mondta, hogy e két szervezet „a magyar faj terjeszke-
désének egyik legnagyobb eszköze”,⁵³ hiszen a protekcionista állami
gazdaságirányítás ezeket elsősorban a zsidó terménykereskedők letöré-
sére használta fel. A Hangya mellett elsősorban a MOVE részesült állami
támogatásban: 1920-ra már 14 regionális szövetkezeti központot mű-
ködtettek és 38 millió koronás forgalmat bonyolítottak le. A Hangya és a
MOVE szövetkezeti tevékenysége összefonódott. Figyelemre méltó,
hogy a MOVE bizonyos értelemben szociáldemokrata feladatokat is át-
vállalt, 1920-ban például 2000 proletárgyerek üdültetését szervezte meg,
és ezt a tevékenységét később is folytatta.⁵⁴ Az ÉME szintén részt vett a
szegény sorsú gyermekek nyaraltatásában, és jótékonyági esteket szer-
vezett a munkásszerencsétlenségek áldozatainak támogatására.⁵⁵

Teleki az „őrségváltás”, azaz a „keresztény nemzeti tőke” kifejleszté-
sének jegyében alapította meg a Budapesti Közgazdaságtudományi Kart
is – korábban csak „Kereskedelmi Akadémia” működött Pesten, Kolozs-

49 Balogh Sándor – Föglein Gizella, *Magyarország története 1918–1975. Szöveggyűjtemény*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1989. 32.

50 Andaházy-Kasnya Béla (1888–1981), festőművész, egységes párti, 1931-től kisgaz-
da képviselő.

51 *Nemzetgyűlési Napló*, 14. kt, 280. ülés, 1921 december 31. 281.

52 Katzburg, *Zsidópolitika*, 24.

53 *Nemzetgyűlési Napló*, 14. kt, 286. ülés, 501. 1922. január 12.

54 Gergely, *Gömbös*, 97.

55 Pest Megyei Levéltár (továbbiakban PML) XIV/2, 2. I. 31. d, 341. Az adatért Vági
Zoltánnak mondok köszönetet.

váron és Kassán, de az itt zajló képzés nem volt kellően átfogó és ezek az
intézmények nem adtak az egyetemivel teljesen egyenértékű diplomát.⁵⁶

A háborús vagyonok megadóztatására a földreformról szóló 1920 évi
XXX. tc. is utalt, amennyiben a kisajátításra kerülő földek között első he-
lyen az 1864 után szerzett birtokokat tűzte ki elveendőnek, hiszen Ma-
gyarországon zsidó 1860 előtt egyáltalán nem szerezhett földbirtokot.
Az 1921 évi II. és XV. tc. pedig az egymillió korona feletti vagyonok há-
borús váltságát írta elő, elvonva a háborús nyereségek kb. 40%-át. Hatá-
sában tehát a vagyonadó a feudális nagybirtokot kifejezetten kímélte,
míg a zsidó vagyont mind ingó, mind ingatlan formájában túladóztatta.
A magyar állam a papírpénzforgalom lebélyegeztetésével kényszerköl-
csönt is vett fel polgáraitól. Ereký Károly azonban ezt is kevesellte, mivel
a törvény zsidókat nem sújtott külön.⁵⁷

A törvényjavaslatok mellett figyelemre méltó, hogy társadalompoliti-
kai eszközként már ekkor megjelent a bürokratikus antiszemitizmus gya-
korlata is. A törvényhatóságok saját hatáskörükben szabályozhatták az
iparúzó és hasznot hajtó jogosítványok valamint az egyedárusági engedé-
lyek kiadásának kérdését, dönthettek telefonvonalak leszereléséről és a
távbeszélőállomás átadásáról és más ügyekről. A bürokratikus antiszemi-
tizmusnak, azaz a jogszabályok szándékolt félremagyarázásának és a kis-
kapuk nyújtotta lehetőségek zsidók elleni adminisztratív felhasználásá-
nak Magyarországon már ekkor kétségtelenül a gödöllő szolgabíró (1923-
tól főszolgabíró, 1938-tól pedig Pest megyei alispán), Endre László volt a
bajnoka. Ő már 26-27 évesen, 1921-22-ben szolgabíróként a zsidósággal
szembeni fellépés közismert gyakorlati specialistájának számított. A gö-
döllői járásban rajtaütésszerű szemléket tartott a zsidó kereskedők boltjai-
ban, és ezek során mindig talált valamilyen vélt vagy valós szabálytalan-
ságot (piszkos ablak, legyek a boltban, magas árak), amelyet a helyszínen
kiszabott magas bírsággal, az üzlet bezáratásával, elzárással torolt meg.
Az iparendélyért folyamodó zsidóknak a lehető legkritikább esetben volt
hajlandó megadni a működési engedélyt.⁵⁸ Endre zsidókkal kapcsolatos

56 Az alapításról az 1920/XXX. törvénycikk rendelkezett.

57 *Nemzetgyűlési Napló*, 9. kt, 303, 336-337, 474.

58 Vági Zoltán, „Endre László. Fajvédelem és bürokratikus antiszemitizmus a köz-
igazgatási gyakorlatban 1919–1944”, in *Tanulmányok a holokausztról*, szerk. Ran-
dolph L. Braham, Balassi, Budapest, 2002. 2. kt, 88–91.

hivatali orientációjára jellemző, hogy egy ismeretlen rosszakaró feljelentőlevele alapján nem habozott azonnal a legnagyobb szigorral fellépni a zsidókkal szemben. Endre persze korántsem volt az egyedüli antiszemita hivatalnok a magyar közigazgatásban: a nagyezüst vitézségi érmes és 1919-es tevékenysége szempontjából igazolt Klein Adolf kereskedelmi engedélyt kérő pályázatát a derecskei főszolgabíró a következő indoklással utasította el: „A kérelem elutasítandó, mivel a megcsonkított Magyarország területén a hatóságok feladata első sorban az itt összezsúfolódott magyarságon történő segítés. Egy idegen fajú kérelmező kérvényének engedélyezésével a főszolgabíró kötelességével ellentétesen cselekedne.”⁵⁹ Egy 1922-ben kiadott mű a bürokratikus antiszemita gyakorlat 36 minősített esetét sorolta fel. Néhány példa: az országon belül 3000 italmérési engedélyt osztottak újra, vidéken nem engedélyeztek zsidóknak interurbán beszélgetést, ill. a telefonállomásait másoknak osztották ki arra hivatkozva, hogy az átadás közérdek. A Kereskedelmi és Közlekedésügyi Minisztérium rendeletben tiltotta meg héber nyelvű nyomtatványok kézbesítését, a helyi törvényhatóságok folyamatosan visszaéltek a zsidó lakosokra kivetett adók megállapításánál, a zsidó mészárosoknak jogosítványokat a NYUKOSZ (Nyugalmazott Katonatisztek Országos Szövetsége) részére kellett átadniuk. A bürokratikus antiszemitizmust példázza a ceglédi *Keresztény Újság* 1921. augusztus 7-i híre, amely a zsidók közfürdőkből történő kitiltásáról tudósít. A ceglédi törvényhatóság rendelete a zsidók számára – minden jogszabályi háttér nélkül, kizárólag saját hatáskörben – mindössze heti egy napon engedélyezte a közfürdők igénybevételét. A hír abból a szempontból is „megnyugtatta” a keresztény lakosságot, hogy közölték: ezután a fürdővizet leeresztik, és a medencéket fertőtlenítik. A zsidóságot érintő negatív diszkrimináció esetei annyira elterjedtek voltak, hogy az *Egyenlőség* című lap gyakorlatilag minden számában szerepeltek erről szóló híradások.

A zsidó nagytőke sarcolása annyira foglalkoztatta a kor politikusait, hogy például Kozma Miklós személyesen járt el Horthynál a keresztény háziurak megsegítése érdekében azért, hogy a kormányzat az egyébként szociálpolitikai megfontolásokból befagyasztott bérleti díjat boltok esetében szabadítsa fel, és „a milliomos zsidók fizethetnek”.⁶⁰ A naív javas-

59 Diószeghy, „Das unblutige Pogrom”, 72.

60 MOL K 429 Kozma-iratok, 3923 telercs, adatgyűjtemény, 148.

lat abból a megfontolásból táplálkozott, hogy a boltok bérlői között lényegesen több a zsidó, mint lakások esetében – azt azonban, hogy a rendeletmódosítás a tőkeszegény keresztény kereskedők kikapcsolását eredményezi, Kozma nem mérte fel.⁶¹

Hasonló jelenség volt a zsidó vallású közalkalmazottak kirúgása. A fővárosi törvényhatóság 1921. július 8-i ülésén Wasek Ernő interpellált, hogy a közvilágítást szolgáltató üzemeknél az alkalmazottaknak még mindig 12%-a zsidó. Buzási János alpolgármester válaszában ígéretet tett a zsidók eltávolítására, amint keresztény munkások jelentkeznek. Ennek a hangulatnak egyenes következménye volt, hogy a 23% zsidó lakossággal bíró Budapesten 1921-re a 8211 városi tisztviselőből csak 325 fő (3,95%) volt zsidó, további 83 (1%) pedig kikeresztelkedett.⁶² Egy *A keresztény sajtó helyzete és jövője* című, Kozma Miklós hagyatékában található feljegyzés szerint „a hivatalokból, főleg a minisztériumokból és iskolákból nagy tömeg oda nem való embert sikerült kisépíteni. [...] a radikális nemzetrontás főfészkébe, a budapesti városházára sikerült egészen új embereket bevinni. [...] még az erősen zsidó többségű kereskedelmi és iparkamarát is sikerült keresztény többségűvé tenni”.⁶³ Kozma saját munkahelyén is „sepert”: az MTI 80 fős személyzetéből 70%-ról állapította meg, hogy zsidó, és hogy a keresztény alkalmazottak főleg a szolgák és portások közül kerülnek ki. A zsidókat a MOVE által tartott gyors- és gépíró kurzus hallgatóival és tartalékos tisztekkel váltotta fel. Az „örségváltásnak” azonban megvoltak a maga korlátai. „Egyesek zsidóbarátsággal vádolnak, mert nem irtom ki őket” – panaszkodott Kozma naplójának, mivel megfelelően képzett utánpótlás hiányában nem volt hajlandó minden zsidó azonnali kirúgására.⁶⁴

61 Az 1922 évi 5555. ME. rendelet végül a lakbérek bizonyos mértékű felemelését is lehetővé tette, abból a felismerésből, hogy a lakbérek irreálisan alacsony volta a magánépítkezések teljes leállításához vezetett. A lakbérek teljes felszabadítása azonban csak később történt meg.

62 *Martyrium*, 70–71.

63 MOL K 429 Kozma-iratok, 3923 telercs adatgyűjtemény, 20. Az irat szerzője feltehetően Kozma volt.

64 MOL K 429, Kozma-iratok, 3936. telercs, 81. Kozma a keresztény kisépítő személyzetben is érvényesítette protekcionista szempontjait, huszárezredéből majdnem egy teljes szakasz tiszthelyettest helyezett át idővel az MTI állományába.

A bürokratikus antiszemitizmus hatékonyságát és a „zsidó összetartás” fikcióját mutatja a zsidó értelmiségi munkanélküliség kérdése.

	Vármegyékben	Törvényhatósági jogú városokban	Budapesten	országosan
Zsidóvallásúak %-a a munkanélküli szellemi dolgozók között	15,7	36	38,1	29,9
A zsidóvallásúak %-a az összes szellemi dolgozó között	9,8	25,2	28,7	18

11. táblázat: A zsidó értelmiségi munkanélküliek 1928-ban⁶⁵

Amint a táblázatból látható, a zsidóvallásúak mindenütt felülreprezentáltak a munkanélküliek között, országos összehasonlításban egy zsidó pályakezdőt majdnem kétszer akkora kockázattal fenyegetett a munkanélküliség, mint a keresztényt. Ez egyértelműen annak eredménye volt, hogy az állami szektorban negatív diszkrimináció sújtotta a zsidó pályázókat.

A zsidótlanítás másik eszköze a zsidó kereskedők diszkriminálása volt. Mivel a szövetkezeti mozgalom a városokban nem tudott komoly befolyásra szert tenni, ezért a fajvédők külön keresztény kereskedői listák összeállításával kívánták segíteni a „keresztény” közönséget. A különböző antiszemita diákszövetségek, mint például a MEFHOSZ szoros kapcsolatokat épített ki az OKH vezetésével annak érdekében, hogy tagjait elhelyezhesse és politikai befolyásra is szert tegyen.⁶⁶ Mivel az ÉME és az EX kezdeményezései a 30-as évek elejére elhaltak, dr. Dóczy Béla 1933-ban új mozgalmat indított a „fajszeretet minden felül álló terjesztésére”. A tagoknak vállalniuk kellett, hogy csak keresztényeknél vásárolnak és lakhelyükre vonatkozóan „bizonyos faji

65 „A szellemi munkások összeírása 1928”, *Magyar Statisztikai Közlemények*, 79. (1930) 43. 157.

66 Erről tudósítanak az Endre László iratai között fellelhető MEFHOSZ-körlevelek MOL 1343, 33.d., 349 p.

tárgyú felvilágosítást” megadnak; cserébe a mozgalom rendelkezésükre bocsátja a keresztény iparosok és kereskedők névsorát.⁶⁷

3.4. A bethleni törékeny konszolidáció

1921-től Bethlen folyamatosan háttérbe szorította a szélsőjobb különítményeket és más politikai csoportokat. Kevésbé ismert, hogy ez a konszolidáció sokkal törékenyebb alapokon nyugodott, mint azt a történelem iránt érdeklődők gondolják. Bethlen gazdasági intézkedései közül a legfontosabb, a Nagyatádi-féle földreform rövid távon is csak zseb-pénzjuttatás jelleggel bírt (mivel a kiosztott parcellák jövedelmezősége minimális volt), és kezdettől fogva látszott az is, hogy az általa létrehozott birtokstruktúra középtávon is fenntarthatatlan. Így is elmondható azonban, hogy Bethlen a lehetőségek tekintetében „elment a falig” (a parlamenten belüli és a gazdasági „törékenység” kérdését a 4.3. fejezet részletesen tárgyalja).

A konszolidáció törékenységét a már említett nyílt választásokhoz való visszatérés is bizonyítja, ami paradox módon nem a demokrácia, hanem a szélsőségek elleni intézkedés volt. A választási terror mellett más területen is rendszeres beavatkozások voltak szükségesek: a rendőrség rendszeresen fellépett az antiszemita egyetemistákkal szemben, már 1920 márciusában is előfordult, hogy a randalírozókat karhatalom fékezte meg.⁶⁸ Több volt különítményes és ÉME-tag ellen eljárás indult, a szervezet működését ideiglenesen több alkalommal fel is függesztették, és miniszteri biztost neveztek ki az ellenőrzés lebonyolítására.⁶⁹ 1922 nyarán Héjjas Ivánt rövid időre letartóztatták, majd november 10-én Bethlen betiltatta a radikális fajvédők által csak néhány nappal korábban alakított Magyar Fascista Tábor működését, amely gyakorlatilag az ÉME zsidóellenes követeléseit vette fel programjába. A szervezet december 17-én azonban Magyar Fascista Hungarista Tábor néven újból

67 PML 40.dob, 396. Az adatért Vági Zoltánnak mondok köszönetet.

68 Bárány, „Az antiszemitizmus”, 31.

69 PML XIV/2, I.cs. 31.d., 341.p. 1928-ban a miniszteri biztos vizsgálata megállapította, hogy a szervezetnek nincs megfelelő tagnyilvántartása, nem állapítható meg a szervezet taglétszáma. Az adatért Vági Zoltánnak mondok köszönetet.

megalakult.⁷⁰ A 749/1923 miniszterelnöki rendelettel megtiltotta az állami alkalmazottnak, hogy olyan politikai egyesületbe lépjenek be, amely „pártatlanságukat befolyásolja” – ez a gyakorlatban elsősorban a MOVE és az ÉME tagságára mért súlyos csapást. Később már az ÉME rendezvényeinek betiltása is előfordult. Horthy Bethlen hatására a nála járt diákoknak és ébredőknek kijelentette, hogy nemcsak a baloldali, hanem a jobboldali rendetlenkedőkbe is belelövet, „számomra a különbség csak annyi, hogy ezekbe fájó szívvel [...] míg egy esetleg baloldalról jövő rendetlenkedésbe passzióval”.⁷¹ A titkos társaságok antiszemizmusának leszerelését megkönnyítette, hogy az irredenta és hazafias megmozdulásokat a zsidó banktőke is finanszírozta.⁷² A fajvédő lapok jelentős része állami támogatás hiányában, ill. különféle betiltások hatására el-sorvadt.⁷³ Jellemző, hogy a *Szózat*, a legszélsőségesebb lapok egyike, kezdetben százezres példányszámban fogyott, de 1925-re már nem érte el ennek tizedét sem, és ideiglenes betiltására esetenként a *Népszavával* együtt került sor. Az antiszemita retorikában túl messzire merészkedőket, például Bajcsy-Zsilinszky Endrét az ügyészség „felekezet elleni izgatásért” vonhatta felelősségre. Az ítéletek általában szimbolikusak voltak, és másodfokon rendre felmentéssel zárultak.⁷⁴ Az uszítók bíróság elé citálása mégis jelzés volt, hogy a kormány bizonyos szinten túl nem tűri az antiszemita propagandát. A fajvédők egy részét különféle állásokkal tették ártalmatlanná. A királykérdés napirenden tartásával a „destruktív sajtó” és Bethlen sikerrel osztotta meg az ébredőket, ennek következtében zárták ki például Szmrecsányi országos elnököt is a szervezetből. Ugyanez a folyamat játszódott le a Parlamenten belül is, ahol

70 Vezetője Jatzkovits Iván volt.

71 *Iratok az ellenforradalom történetéhez*, 2. kt, *A fasiszta rendszer kiépítése és a népnem Magyarországon 1921–1924*, szerk. Karsai Elek, Nemes Dezső, Budapest, Szikra, 1956. 325. és MOL Kozma iratok 1. cs. 2.sz., adatgyűjtemény 1920–1924.

72 *Páter Zadravetz titkos naplója*, 162.

73 Gergely, Gömbös, 163. A *Nép* például 1922 augusztus elején hat napig nem jelenhetett meg, mert korábban cikkeket közölt a közéleti személyiségek között kiosztott ingyen részvényekről.

74 Az ítélkezési gyakorlatra példa, hogy *A Nép* újságíróit, Lendvai Istvánt egy napi fogházbüntetésre, Kádár Lehelthet hat heti fogházra ítélték, de az ítéleteket másodfokon felmentésre változtatták. Később az ítélkezés szigorúbbá vált, 1937-ben Szálasit már részben a felekezet elleni izgatás vétsége miatt is ítélték el.

eleinte teljesen szabadon lehetett uszítani. 1921 januárjában Hegedüs György független képviselő (és az ÉME alelnöke) már-már patológikus beszédet tartott zsidóság és szabadkőművesség kapcsolatáról. Kijelentette, hogy nem szabad megalkuvónak lenni, mert ha „a keresztények nem oldják meg a zsidókérdést, akkor a zsidók oldják meg a kereszténykérdést” (véresen! – kiáltotta be Gunda Jenő honatya).⁷⁵

Nem elhanyagolható tény, hogy a más országokban elindított, a kisebbségi kérdések erőszakos „megoldását” eredményező politika jelentős publicitást kapott. A görög-török népirtás és lakosságcsere, valamint az örmények első világháborús lemészárlása a képviselők számára is ismert tény volt, hiszen az erről szóló német nyelvű híradások már 1919-ben napvilágot láttak. Magyarországra is menekültek örmények, és 1921-ben Berlinben a német bíróság felmentette azt az örmény merénylőt, aki bosszúból agyonlőtte a látogatás során ott tartózkodó török minisztert. Tanker Béla is az örmény népirtásra célzott, amikor a numerus clausus vitájában Sándor Pál és Ereky Károly szópárbaja közben bekibálta: „Nézze csak Törökországot! Az ilyesmi csak előjátéka a mészárlásnak!”⁷⁶ Ereky Károly csak erre tromfolt rá, amikor Sándor Pállal szemben kijelentette, hogy személyesen elítéli ugyan az erőszakot, de „az ilyen provokáció (értsd tiltakozás – U. K.) után nemhogy megpofozzák önöket, hanem le fogják gyilkolni a zsidóságot Magyarországon”.⁷⁷

Hegedüs egy évvel később ismét elővette a kérdést, és szinte szó szerint megismételte fent idézett mondatát, valamint utalt arra, hogy a régi magyar törvényhozás sokkal „hatékonyabban” működött, hiszen „Nagyszombatban már zsidóégetés volt!” A nemzetgyűlés soros elnöke azonban ekkor már nem tűrte az uszítást, és a házszabályra hivatkozva rendutasította a képviselőt.⁷⁸ 1925-ben a legfelsőbb Kúriai Bíróság precedensértékű döntése is leszögezte, hogy a zsidóság nem nemzetiség, hanem csupán vallás.⁷⁹ A bethleni konszolidáció két-három év alatt jelentősen csökkenteni tudta a nyílt antiszemita uszítást.

75 *Nemzetgyűlési Napló*, 8. kt, 1921. február 26, 225, 232–235.

76 *Nemzetgyűlési Napló*, 5. kt, 463.

77 *Nemzetgyűlési Napló*, 5. kt 463.

78 *Nemzetgyűlési Napló*, 14. kt, 1922. január 12. 286-ik ülés, 504, 505.

79 Johann Weidlein, *Der ungarische Antisemitismus in Dokumenten*, Schondorf, szerző, 1962. 36.

A konszolidáció törekénységére jellemző, hogy az 1922-es választások alkalmával a „zsidóbarátság” politikai szitokszavát a jobboldali ellenzék Bethlennel szemben is alkalmazta (ismét), és a kormánypárt képviselői, köztük Buday Dezső,⁸⁰ Gömbös Gyula és Eckhardt Tibor is antiszemita, illetve sajtóellenes intézkedéseket követeltek.⁸¹ Bethlen csak annyit tudott elérni, hogy a Gömbös köré csoportosuló fajvédők nem léptek fel ellene. Tanulságos, hogy Gömbös zsidóellenes kirohanásai közben a magyar fajvédelem kapcsán Kéthly Anna „igen tisztelt” szociáldemokrata képviselőtársára is hivatkozott, aki már korábban is az anya- és csecsemővédelem kiépítése és a szegény szociális osztályok felemelése mellett szólalt fel.⁸² Általában a kormány adópolitikája, ezen belül is a mezőgazdasági népességre kivetett, tagadhatatlanul magas adóterhek váltották ki a fajvédők dühödt interpellációit. Az 1924-ben megalakuló Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Párt programja mintegy összefoglalta az addig elhangzott antiszemita törvényjavaslatokat, és a zsidóság nemzeti kisebbséggé nyilvánítását követelte, valamint a numerus clausus bevezetését az élet minden területén.⁸³ Figyelemre méltó, hogy a Fajvédő Párt a zsidóellenesség mellett a feudális nagybirtok megrendszabályozásától sem riadt vissza: programjukban szerepelt az ezer holdnál nagyobb hitbizományok megszüntetése és a 15 ezer holdas birtokmaximum törvénybe iktatása is.

Bethlennek sikerült a fajvédők elszigetelése. Gömbös 21 pontban összefoglalt fajvédelmi követeléseit saját pártján belül 80 képviselő írta alá, ami a 245 fős Nemzetgyűlés 33%-át jelentette, de amikor a kilépésre került volna sor, már csupán hatan követték, igaz, a keresztényszocialisták és más képviselők közül hamarosan 14-en csatlakoztak hozzá. Abban, hogy ez így alakult, nagy szerepe volt Bethlen ravasz, kézi vezérlésű politikai módszereinek: ahogyan később Horthy is fogalmazott „érezze mindenki, hogy aki nem a kormány becsületes politikáját követi, nem jut hű-

80 Buday Dezső (1868–1932) Mérnöként a vízszabályozással foglalkozott, 1919 után a Keresztény Egység Pártja képviselője, 1927-től az ÉME elnöke, 1922–1936 között országgyűlési képviselő.

81 Gömbös pl. a kikeresztelkedetteket is zsidónak akarta minősíteni. Javasatait elemzi Gergely, *Gömbös*, 137.

82 Gergely, *Gömbös*, 137.

83 A Fajvédő Párt programját lásd *Magyar Történeti Szöveggyűjtemény 1914–1999*, 1. kt, szerk. Romsics Ignác, Budapest, Osiris, 2000. 20. sz. dokumentum, 190–194.

sos fazék mellé”.⁸⁴ Azonban Bethlen mérsékelt politikájának sikere nem fedheti el azt a tényt, hogy Európában Magyarország a fajvédelem úttörőjének számított. Csak szervezés és politikai helyzet függvénye volt, hogy a 33% kormánypárti antiszemita képviselőhöz mikor csatlakoznak a keresztény pártok radikálisai, akikkel együtt egy lehetséges fajvédelmi blokk már könnyen elérhette volna a 40%-ot. A legnagyobb fajvédő szervezet, az ÉME nemzetközi kapcsolatokkal is rendelkezett, 1921-ben a Bécsben rendezett antiszemita találkozón a Keresztény Nemzeti Ligával együtt képviseltette magát, és javasolta egy Nemzetközi Antiszemita Szövetség felállítását is. Erich Luddendorff tábornok, a német szélsőjobb vezető személyisége 1920-ban Horthyhoz írt levelében ki is emelte, hogy Magyarország a „megmentő”, és szabályosan könyörgött anyagi támogatás folyósításáért.⁸⁵ Kozma Miklós később többször is tárgyalt Berlinben és Münchenben Luddendorff-fal és Gustav von Kahrrel,⁸⁶ a német szélsőjobb fő képviselőivel. A külföldi példák nem maradtak hatás nélkül: a konszolidáció során visszaszorított fajvédők Magyarországon 1923-ban maguk is puccskísérletet terveztek: az ÉME-n belül egy kisebb csoport Hitler bajor puccsával párhuzamosan magyarországi hatalomátvitelre készült. Ulain Ferenc⁸⁷ szerződést is kötött Hitlerrel egymás kölcsönös támogatásáról.⁸⁸ Az ÉME halállistákat készített a liberális felfogású politikusokról, akiket „gajdeszbe” akartak küldeni. A rendőrség egy beépített ügynök segítségével közel kétezer ember fegyveres beszervezését göngyöltette fel. Sajátos, hogy a bíróság a puccskísérlet fő szervezőit, Szemere Bélát, Ulain Ferencet és Bobula Tituszt első fokon mindössze 6 heti fogházra ítélte, de másodfokon még ezt az enyhe ítéletet is törölte.⁸⁹ Bethlen

84 Horthy Miklós titkos iratai, 264.

85 Horthy Miklós titkos iratai, 34–37.

86 Gustav von Kahr (1862–1934) 1921-ben bajor miniszterelnök, 1923–1924 között a német állam bajorországi főmegbízottja (Generalkommissar), 1923-ban megakadályozta az NSDAP lapjának, a *Völkischer Beobachter*nek a betiltását, de szembefordul Hitlerrel, amikor az november 9-én kinevezi magát birodalmi kancellárnak. 1934-ben a „hosszú kések éjszakáján” meggyilkolták.

87 Ulain Ferenc (1881–?) ügyvéd, a *Szózat* című lap és a Fajvédő Párt megalapítója, több cikluson keresztül országgyűlési képviselő.

88 Az Ulain-féle akcióhoz lásd *Iratok az ellenforradalom történetéhez*, 2. kt, 330–332.

89 BFL Nb 293/1946, Szálasi-per, 7574. Hóman Bálint anyaga, az Ulain-puccs története.

annyit legalább elért, hogy Ulaint, aki a parlamentben korrupciókat feltáró interpellációkkal keserítette meg a kormánypárt életét, ideiglenesen elhallgattatta.

A magyarországi szélsőségesek nemcsak az egyetemeken és főiskolákon bizonyították, hogy szükség esetén a gyakorlati erőszaktól sem riadnak vissza. A zsidók elleni terrorakciókban kifejezetten az ÉME járt az élen, az egyesületen belül külön „101-es bizottság” foglalkozott a bombamerényletek megszervezésével. Az ÉME tagságának egy része nem riadt vissza a pogromoktól sem: 1920. július 27-én az ébredők egy csoportja halálos áldozatokat követelő merényletet követett el a lipótvárosi Club kávéház (zsidó) vendégei ellen, október 7-én az ÉME szervezte tüntetők megostromolták a Lipótvárosi Kaszinót, valamint a Demokrata Kör helyiségeit, és vagonlakókat költöztettek be. 1922. március 19-én az Erzsébetvárosi kör gyűlését próbálták megzavarni, április 2-án pedig robbantásos merényletet követtek el ugyanitt – a célpont a „zsidóbarát” Bárczy István, Rassay Károly, Rupert Rezső és a demokrata párt többi vezetője lett volna. A szögekkel töltött bomba negyven személyt sebesített meg, kilencen életüket veszítették, Rassay és társai azonban szerencsájükre késve érkeztek. 1923. január 16-án 2–300 fős tömeg támadta meg a Fővárosi Operettszínházat, amely zsidó tulajdonosai, illetve a játszott zsidó szerzők miatt volt szálla az ébredők szemében, február 20-án az *Est* liberális lap és Rassay Károly ellen követtek el sikertelen pokolgépes merényletet, majd néhány héttel később az egyetemi ifjúság rendezett utcai tüntetést az *Est* ellen és a *Szózat*, illetve *A Nép* mellett, a tüntetést azonban a rendőrség szétzavarta. Horthy maga is szükségét érezte, hogy néhány nappal később kormányzói szózatban intse nyugalomra a felizgatott ifjúságot. Nemcsak Budapesten történtek zavargások: 1923 decemberében ÉME-tagok Csongrádban a Magyar Izraelita Nőegylet bálján követtek el merényletet, amely negyven sebesült és három halálos áldozatot követelt. Eckhardt a *Szózatban* figyelmeztette a kormányt, hogy amennyiben válaszul betiltja az ÉME működését, az országban terrorcselekmények áradata indul el. A merényletek mellett számos esetben fordult elő a zsidókkal szembeni önbíráskodás, gyilkosság és egyéni kegyetlenkedés is. Ezek jelentőségét érzékelteti, hogy 1923-ban a *New York Times* már rendszeresen tudósított az egyetemeken folyó „napokig tartó” verekedésekről és a bombamerényletekről.

A szélsőjobb oldali eszmék nagymértékű és korai elterjedését igazolják az 1927-ben a numerus clausus törvény megszüntetésének bejelenté-

se miatt kirobbant tömeges tiltakozások és egyetemi atrocitások. Tiltakoztak az egyetemista bajtársi szövetségek, ellenkezését hangoztatta a magyarországi titkos, féltitkos és nyilvános szervezetek csúcsszerve, a Társadalmi Egyesületek Szövetsége (TESZ – ennek elvileg Bethlen, aki ellen a tiltakozás irányult, elnöke volt), de az orvosok, mérnökök, ügyvédek szakmai egyesületei is felháborodásuknak adtak hangot. Bethlen figyelemre méltó taktikai ügyességről tett tanulságot, amikor elérte a törvénymódosítást. Pártjának képviselői 1926-ban még 80%-ban a törvény megtartására szavaztak, sőt a törvénymódosítás vitájában is a többség a numerus clausus változatlan fenntartása, sőt szigorítása mellett kardoskodott.⁹⁰ Csak a miniszterelnök személyére szabott párttal és a kelet-európában honos, sajátos informális politikai struktúrákkal lehetett elérni a numerus clausus módosítását. Az antiszemita hangulat az egyetemeken csak átmenetileg csitult, 1932-ben, 1933-ban, 1936-ban és 1937-ben a budapesti, debreceni és pécsi egyetemeken több alkalommal is kényszerszünetet kellett elrendelni zsidóellenes zavargások miatt.⁹¹ A zsidókérdés a kor egyetemi sajtójában kiemelten szerepelt: egy 1934 első hónapjait feldolgozó felmérés szerint a *Bajtárs* és az *Új Vetés* c. debreceni egyetemi lapokban a leggyakrabban használt hívószó a „zsidókérdés” volt. A vizsgált három hónapban ezt a kifejezést a legtöbbször, 189 alkalommal említették, míg a „Magyarország” 151, a „kultúra” 167, az „ifjúság” 91 alkalommal fordult elő a két lap hasábjain. 1936 első három hónapjában, amikor mindkét lap ideiglenesen a Turul baloldalának hatása alá került, a zsidókérdés hívószó említése 93-ra csökkent, de ezzel is a negyedik legfontosabb téma maradt, a kultúráé 189-re, a „Magyarország”-é 139-re emelkedett.⁹² A Magyar Társadalomtudományi Társaság 1930 februárjában az értelmiség válságáról rendezett ankétja szintén a „zsidókérdés megoldásában” határozta meg a kibontakozás fő irányát.⁹³

90 A kérdéshez lásd Ladányi Andor, „A numerus clausus törvény 1928 évi módosításáról”, *Századok*, 1994/6. és Katzburg, *Zsidópolitika*, 67–69.

91 *Magyarország történeti kronológiája*, főszerk. Benda Kálmán, Budapest, Akadémiai, 1981. 3. kt, 1932. november 9. 1933. november 27. *Esti Kurír*, 1936. december 18. 1937. február 24.

92 Tóth Pál Péter, *Metszéspontok. A Turultól a Márciusi Frontig*, Budapest, Akadémiai, 1983. 247–248.

93 Márkus László, *A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája*, Budapest, Akadémiai, 1968. 27.

A numerus clausus törvény jelentősége jóval túlmutat azon, hogy néhány ezer zsidó egyetemista kiszorult a magyar felsőoktatásból,⁹⁴ és ezzel a magyar értelmiség majd minden későbbi Nobel-díjasát elvesztette. Az mindenestre kétségtelen, hogy ez a törvény máig nem gyógyuló sebeket ejtett a magyar tudományon. Nyugat-Európában is több ország vezetett be numerus clausust az egyetemeken az értelmiségi munkanélküliség meggátolására: Norvégiában, Finnországban és Skóciában azonban csak az érdemjegyek számítottak, faji alapon nem tettek különbséget a jelentkezők között, és ezért az intézkedés nem is járt fatális következményekkel. Azt a liberális elvet, hogy az egyetemi tanulmányok folytatását felvételi keretszámokkal (azaz numerus clausussal) ne akadályozzák, progresszív magyar szerzők is hamar elvetették, mivel ebben a munkanélküliség és az értelmiségi túltermelés forrását látták. Király Péter *Magyar szocializmus* című, Debrecenben 1906-ban kiadott művében kifejezetten javasolta az értelmiségi pályákon a zárt szám megállapítását, és 1945 után mind a mai napig egyetemi keretszámok alapján veszik fel a hallgatókat. Önmagában az a tény, hogy az egyetemi tanulmányokat csak a jobb képességű hallgatóknak teszik lehetővé, nem volna kifogásolható. A 20. század elejének korszellemé Közép-Kelet-Európában és a Balkánon az etnicista („faji”) szempontokat fontosabbnak tartotta a tehetségnél. Nyílt törvényi diszkriminációhoz ez azonban csak Magyarországon vezetett, Romániában, Csehszlovákiában vagy Lengyelországban csupán a „bürokratikus antiszemitizmus” vagy a bűjtött magyarellenesség informális intézményét alkalmazták, de ezt is rendkívül eltérő mértékben.

A magyar törvény faji megkülönböztetést legitimáló szelleme hosszú távon jóval pusztítóbb volt, mint az intellektuális veszteség. Nemcsak a 19. századi magyar liberális joghagyományt fordította vissza, hanem ellenkezett az európai jogi normák alapjaival is, amennyiben felrúgta a polgári jogegyenlőség elvét, és az egyénileg gyakorolható jogok mértékét kollektív csoportok jogaihoz kötötte. Megtévesztő, hogy a törvény

94 A törvényt a szegedi és a pécsi egyetemeken kevésbé szigorúan hajtották végre, egyes karokon a zsidó hallgatók aránya továbbra is elérte a 20–25%-ot, igaz, a vidéki egyetemekre összesítve is kevesebben jártak, mint a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemre. Érdekes módon a debreceni tudományegyetemen viszont a budapestihez hasonló szigorral érvényesítették a numerus clausust.

szövegszerűen nem tartalmazott antiszemita kitételeket. Ez nem a törvényhozók jogérzékének, hanem sokkal inkább politikai ravaszságának köszönhető. Az a társadalmi háttér, amely e törvényeket létrehozta, mélyen antiszemita volt. A numerus clausus mellett felmerülő egyéb jogfosztó törvényjavaslatok, melyek egészen a kitelepítés követeléséig elementek, nem sokban különböztek azoktól a jogszabályoktól, amelyek 1938 után mint „zsidótörvények” híresültek el.

A történettudomány megosztott abban a kérdésben, hogy az 1920-as évek antiszemitizmusa és az 1938-tól életbe léptetett zsidótörvények között van-e szerves összefüggés. Gergely Jenő álláspontja szerint a numerus clausus törvény nem közvetlen előzménye az 1938-tól hozott zsidótörvényeknek, állítását azonban nem indokolja.⁹⁵ Az 1920–1938 között elkészített és részben be is terjesztett törvényjavaslatok, valamint a „társadalmi egyensúlyra” hivatkozó zsidótörvények indoklásának tükrében viszont leszögezhető, hogy ezek ugyanannak az antiszemita politikának a termékei voltak.

Bethlen számára a fajvédők gazdaságpolitikai koncepciója is aggasztónak tűnhetett, hiszen rendszerét esetenként ugyanazzal a retorikával támadták, mint a legszélsőségesebb kommunisták. Erre példa az ÉME 1927 májusában Debrecenben elfogadott határozati javaslata: ebben „az önző kapitalizmus erkölcstelen hatalmának letörését” és a fasiszta Olaszországban már elfogadott szociális törvények bevezetését kérték a kormánytól.⁹⁶

Érdekes adalék a szélsőjobb gazdaságpolitikai koncepciójához az 1923. évi V. törvénycikk vitája, amely a tisztességtelen verseny büntetőjogi felelősségrevonását tárgyalta. Hegedüs György fajvédő képviselő kirohanásaira, amelyek szerint a kereskedelem termelő munkát nem fejt ki, közérdeket nem ismer és „a kereskedők 9/10-ed része henyél”, Fábián azzal válaszolt, hogy a kommunisták, például Buharin ugyanezekkel az érvekkel uszítottak.⁹⁷ A törvény előtti jogegyenlőség felrúgásának tekinthető, hogy a törvény végrehajtási utasításában a zsidó elkövetőkre

95 Gergely Jenő, *Prohászka Ottokár. „A napba öltözött ember”*, Budapest, Gondolat, 1994. 196.

96 *Iratok az ellenforradalom történetéhez*, 5. kt, 81.

97 *Nemzetgyűlési Napló*, 6. kt, 96–97.

külön botbüntetés kiszabását is elrendelték, míg keresztények esetében ettől eltekintettek.⁹⁸

Az értelmiségen belül talán az orvosi kar volt a leginkább megfertőzve az antiszemitizmussal, köszönhetően az ekkoriban divatos szociáldarwinista nézeteknek is. Hasonlóan nagyfokú antiszemitizmus uralkodott a mérnöki karban, ellentétben az ügyvédekkel, akiknek csoportszolidaritása a mérnöki-orvosi szakmáét sokszorosan felülmúlta.⁹⁹ Az „úri”, vallási és kulturális okokra hivatkozó antiszemitizmus minden negatívuma ellenére sem szüntette meg a magyar zsidóság polgárosulását és asszimilációját. Az egyetemeken ugyan csökkent a zsidók száma, de a szabad foglalkozásokban arányszámukat továbbra is messze felülmúló százalékban helyezkedtek el zsidók. (Hozzá kell tennünk: állami orvosi és mérnöki állásokba alig vettek fel zsidónak minősített személyeket.) Arányuk 1935-ben 1,6% volt a köztisztviselők, 12% a kereskedelmi és 4,6% a polgári iskolai tanárok között. Ezzel szemben az ügyvédek 49,2%-a (1920-ban 50,6%), az orvosok 34,4%-a (1920-ban 46,3%) volt zsidó. A numerus clausus az utóbbi szakmákban tehát nem tudta jelentősen korlátozni a zsidó származásúnak minősítetteket.¹⁰⁰ Arra viszont alkalmas volt, hogy külföldre kényszerítse az ország legkiválóbb tudósait.

A magyar politikai élet sajátossága, hogy az antiszemitizmus tömeges elterjedése ellenére sem tudott népszerűvé válni olyan párt, amely nevében is a fajvédelmet hirdette volna. 1919-1920 között létezett ugyan egy Antiszemita Párt, de ez hamar elsorvadt, ugyanúgy, mint az 1924-ben megalakított Gömbös-féle Fajvédő Párt. A Magyar Fascista Tábor feloszlásához elég volt a belügyminiszter határozott fellépése. Miután Bethlen másként nem boldogult, az ÉME-t 1923 végén kormányzati nyomásra átszervezték, és a politizálástól eltiltották, a többi egyesületet pedig a Nemzeti Munkavédelmi Hivatal alá rendelték, amelyet viszont a belügyminisztériumból irányítottak.¹⁰¹ Az Eckhardt által szervezett 1925-ös budapesti „Nemzetközi Antiszemita Kongresszust” (amelyre az antiszemita

98 *Iratok az ellenforradalom történetéhez*, 3. kt, 641. Kozma György főszolgabíró naplójegyzete és Zsitvay Tibor emlékirata szerint a törvény e diszkriminatív passzusa nem került végrehajtásra.

99 Lásd erre Kovács M. Mária, *Liberalizmus*, 135–146.

100 N. Szegvári, *Numerus clausus*, 188.

101 Romsics, *Bethlen*, 161.

internacionálé jegyében a román szélsőjobb atyját, Alexandru Cuza professzort is meghívták, aki hazájában az erdélyi magyarok üldözését is szorgalmazta) nem követték újabb hasonló rendezvények.¹⁰² Ugyanígy elsorvadt az ÉME munkáscsoportjának, a „Feketeinges Sasoknak” 1928-as kiválása után alakított Magyar Fascista Munkások Országos Pártja, illetve az egykori fehérterrorista különítményesek által 1931-ben létrehozott, Prónay- és Ostenburg-féle Magyar Országos Fascista Párt is. Eckhardt 1925-ben benyújtott antiszemita törvényjavaslatára a kormányzat nem is reagált.¹⁰³

Sajnálatos módon a zsidóellenesség nem az a kérdés volt, amely jelentősen megosztotta volna a nem zsidók táborát. Csak a szociáldemokrata és polgári demokrata párt tartotta távol magát az antiszemita közbeszédtől, tagjaik viszont a választóknak csupán kis részét tették ki. Pusztán antiszemitizmus hirdetésével a pártok nem tudták volna megkülönböztetni magukat főbb konkurensaiktól. Emellett csak az az antiszemitizmus tűnt versenyképesnek, amely egyúttal kapitalizmusellenességgel is párosult. Az antiszemitizmust egy párt sem tudta kisajátítani, mivel nem öncélként, hanem a modernitás (illetve a modernitás károsnak tekintett kísérőjelenségei) elleni küzdelem eszközeként jelent meg a magyar politikai életben. A külföldi rasszista pártokkal pedig lehetetlen volt az együttműködés, mivel a rasszizmust magyar, lengyel, német, román és francia részről korántsem csak a zsidók ellen alkalmazták.

102 Az antiszemita kongresszushoz lásd Szinai Miklós, „Antiszemita internacionálé. Az »első« nemzetközi antiszemita kongresszus Budapesten (1925)”, *Múlt és Jövő*, 1991/3.

103 *Nemzetgyűlési Napló*, 1922-1927, 35. kt, 61-64. (1925. október 20.)

4. Szociálpolitika Magyarországon 1920-tól 1937-ig

4.1. Munkások és parasztok: munkanélküliség és életszínvonal

Magyarországon csupán néhány évig, 1926–1929 között tartott az az időszak, amíg az ipari és mezőgazdasági termelés növekedése lehetővé tette a szociális kiadások szerény mértékű növelését. Az ország mezőgazdaságban foglalkoztatott lakosságának kedvezőtlen szociális helyzete még a monarchia öröksége volt, és ezen a Bethlen-kormány sem tudott változtatni. A Bethlen-éra ennek ellenére 1930-ig figyelemre méltó gazdasági eredményeket tudott felmutatni, amelyek nagymértékben elősegítették a rendszer konszolidálódásán túl a mindennapi antiszemitizmus háttérbe szorítását is.

A Bethlen-kormány kifejezetten támogatta az agrárexportot, ennek hatására az agrárkivitel az 1922-es 1,5 milliárd pengőről 1927-re majd háromszorosára, 4 milliárd pengőre növekedett. 1924–1929 között az állami költségvetés folyamatosan bevételi többlettel zárt, az öt év alatt képződött 931 millió pengős bevételi többletet, valamint a külföldi kölcsönöket a kormány elsősorban beruházásokra fordította,¹ ennek köszönhetően a gyáripari termelés volumene is jelentős növekedésnek indult. Mindez a nemzeti jövedelem és az életszínvonal érezhető emelkedésével is járt: 1923-ban az egy főre jutó nemzeti jövedelem 580 pengő, 1929-ben viszont már 717 pengő volt!²

Az 1929-ben kirobbanó világgazdasági válság azonban véget vetett a konjunktúrának, és rendkívüli mértékben felerősítette a Trianon következtében amúgy is jelentős társadalmi feszültségeket. 1931 decemberében megszüntették a szervezett munkások szakszervezeteken keresztül

1 Romsics, *Bethlen*, 165.

2 *Ungarn. Das Antlitz einer Nation*, szerk. Baranyai Zoltán, Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1940. 419, 421–422.

folyósított munkanélküli segélyezését is, ezzel pedig százezrek létfenn-tartása vált kérdésessé.

A magyar munkásság életszínvonala a konszolidáció végére éppen hogy elérte az 1914-es színvonalat, majd 1933-ra 10 százalékkal csökkent.³ Az ipari munkásság munkanélkülisége is magas volt: 1929-ben 13%, 1932-ben 24%, 1935-ben 17%, sőt még 1941-ben is 11%-ot tett ki a munkanélküliek száma. Ennél is drámaibb volt az agrárnépesség helyzete, mivel életszínvonala 1929–1933 között 31%-kal csökkent. Az őstermelésben foglalkoztatottak száma 1920–1930 között 473 ezer fővel nőtt, de ebből 428 ezer nem tudott itt tényleges munkahelyet találni, és csak a szezonális munkások amúgy is jelentős számát gyarapította. A munkanélküli földmunkások száma a nyári hónapok kivételével megközelítette a 800 ezer főt. A mezőgazdasági munkanélküliség folyamatos munkaerő-kínálatot teremtett a képzetlen ipari munkások között is. Az ipari munkabérek ennek megfelelően szintén igen alacsonyak voltak, és a munkaadók szinte kedvükre élhettek vissza a munkaerőpiac kínálati helyzetével. Csupán a jobban képzett szakmunkások szűk rétege volt az, amely megfelelő érdekképviseléssel rendelkezett és magasabb béreket tudott kiharcolni. A kormány jobb híján támogatta a munkavállalók kivándorlását. A napi sajtó 1930 első felében például negyvenezer munkás tervezett franciaországi kivándorlásáról cikkezett, és ez a hír a legkülönbözőbb hatóságoknál munkanélküli kubikosok tömeges jelentkezését eredményezte.⁴ Scitovszky Béla belügyminiszter a felsőház 1930. július 1-i ülésén maga is megerősítette, hogy a kormány feltett szándéka a kivándorlás elősegítése, „akár a tengeren túlra is”.⁵ 1920–1930 között Magyarország kivándorlási vesztesége 73.902 fő volt, azaz ennyivel többen hagyták el az országot, mint amennyien Magyarországra települtek – tekintettel az utódállamokból folyamatosan áttelepülő magyarság magas számára, ez azt jelenti, hogy az első világháború előtti nagymértékű (évi százezer főt is elérő) tengerentúlra irányuló ki-

3 A munkásság szociográfiai viszonyait érzékletesen mutatja be Darvas József – Bálint György – Forgács Antal – Jahn Ferenc, *Visegrádi utca 20–24*, Budapest, Gondolat, 1936. Az életszínvonalról az *Iratok az ellenforradalom történetéhez* 3. kötet közöl fontos dokumentumokat.

4 *Parasztorsors – Paraszttöredék. 1919–1944*, szerk. Kiss Dezső, Budapest, 1960. A Magyar Történelmi Társulat és a Hazafias Népfront Könyvtára 1-2. 105–106.

5 *Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának naplója*, 5. kt, Budapest, Atheaneum, 1929. 354.

vándorlás üteme csökkent ugyan, de a kivándorlás folytatódott, és csak a világgazdasági válság korlátozó hatásaira állt le.⁶

A két háború között a szegénység aránya – értve ez alatt a létminimum közelében vagy az alatt élőket – a teljes népesség 55–75%-a között mozoghatott, és ezeknek nagy része még az I. világháború előtti életszínvonalnál is ínségesebb körülmények között élt.⁷ A tömeges nyomor a nemzeti jövedelem igen alacsony szintjében is kifejeződésre jutott. Ezen az sem tudott sokat változtatni, hogy a szociálpolitikai ráfordítások bruttó hazai termékhez viszonyított aránya nem maradt el a nyugat-európai arányoktól. A jóval csekélyebb költségvetési bevételek termésszerűen szerényebb szociálpolitikát eredményeztek.

Ország	Egy lakosra eső nemzeti jövedelem USA-dollárban	/bruttó hazai termék
USA	2316	–
Anglia	2059	5441
Németország	1020	4029
Magyarország	408	2404

12. táblázat: Az egy lakosra eső nemzeti jövedelem 1930-ban⁸

Az alacsony nemzeti jövedelem okozta problémákat tovább súlyosbította az előző fejezetekben ismertetett egyenlőtlen jövedelemelosztás. A lakosság 81%-a az összjövedelemnek csupán 44%-át élvezte. Ezzel szemben a felső 19%, azaz a lakosság mintegy ötöde birtokolta a maradék 56%-ot. Ezen belül még elképesztőbb aránytalansággal oszlott meg a jövedelem: a nemzeti jövedelem 20%-a a legfelső ötödön belül a lakosság 0,6%-ának jutott! Ezek az arányok más országokkal összehasonlítva is rendkívül szélsőségesnek voltak mondhatóak. Összehasonlításképp álljon itt Németország és az USA nemzeti jövedelmének eloszlása a társadalom szegmensein belül (az eltérő statisztikai kimutatások miatt nem teljesen azonos bázis alapján):

6 Fülep Lajos, „Nemzeti öncélúság”, in *Válasz 1934–1938*, 21.

7 Az adatokat közli Ferge Zsuzsa, *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*, 2. kiadás, Budapest, Kávé, 1998. 28–33.

8 Hollós, „Magyar szociális problémák”, 92. és Tomka Béla, *Gazdasági növekedés, foglalkoztatás és életminőség*, Budapest, Akadémiai, 2011. 61. Tomka a GDP adatsor alapján Magyarország lemaradását jóval csekélyebbnek állapítja meg (Az USA-ra nem

Németország		USA		Magyarország	
társadalmi csoport	részesedése a nemzeti jövedelemből	társadalmi csoport	részesedése a nemzeti jövedelemből	társadalmi csoport	részesedése a nemzeti jövedelemből
0,7%	9,8%	3%	22%	0,6%	20%
9,7%	26,1%	11%	18%	18,3%	36%
89,6%	64,1%	86%	60%	81%	44%
100%	100%	100%	100%	100%	100%

13. táblázat: A nemzeti jövedelem eloszlása Németországban, az USA-ban és Magyarországon a társadalom egyes csoportjai között (1930)⁹

A kor szociálpolitikusai kénytelenek voltak megállapítani, hogy Magyarországon a lakosság 65%-a lényegében szegénynek tekinthető. Ezt támasztják alá a későbbi kutatási eredmények is: Ferge Zsuzsa szerint a lakosság 60–85%-a élt a létfenntartás szintjén vagy ez alatt. Gyáni Gábor is azt a nézetet osztja, hogy a lakosság „túlnyomó hányada aránytalanul csekélyen részesedett a nemzeti jövedelemből”.¹⁰ Nyilvánvaló volt, hogy a szociálpolitika legfontosabb feladata a nemzetközi összehasonlításban is torznak tekinthető jövedelem- és adómegosztás megváltoztatása. Szociálpolitikai szempontból az tűnt kíváncsinak, hogy a három nagy csoport (szegények-középosztály-gazdagok) között az összjövedelemből elvont adóterhek aránya kb. 15% legyen a szegények, 25% a középrétegek, és 45% a gazdagok esetében, szemben a tényleges 21–41–38%-kal.

Az adómegosztás szempontjából elgondolkodtató tény, hogy az összes adóbevétel 21 százalékát olyanok fizették, akiknek jelentős része (az agrárproletárok) vajat, tejet és tokehúst a legritkább esetben vásárolt. Féja Géza egy szociográfiájában kimutatta, hogy a Viharsarok egy iskolájában megkérdezett gyerekek tejet havonta ha egyszer láttak, és azt, hogy mi a vaj, csak egyetlen gyerek tudta.

A magyar szociális viszonyokat elsősorban a földtulajdon sajátos szerkezete határozta meg. Ez is mutatja, hogy a szociális kérdésből csak tendenciózusan lehetett „zsidókérdést” konstruálni, illetve hogy a „zsi-

közlöt adatot). GDP szempontjából Magyarország lemaradása csak fele és nem negyede Anglia színvonalának. Azonban még így is egyértelmű, hogy a magyar szociálpolitika lehetőségei jóval szerényebbek voltak, mint a nyugat-európai országoké.

9 Uo. 94.

10 Ferge, *Fejezetek*, 64. Gyáni – Kövér, 218.

dókérdés” nem vezethető le a legszegényebbek társadalmi helyzetéből. Az antiszemita publicisztika ezen azzal tette túl magát, hogy a zsidóságot egyfajta „át nem eresztő rétegnek” tételezte fel, amely megakadályozza a legszegényebb néposztályok polgárosodását.

1918 után a népességfeleslegnek csak egy része tudott kivándorolni vagy a gyáriparban elhelyezkedni. A mezőgazdaságban krónikus alulfoglalkoztatottság uralkodott, a napszámosok és törpebirtokosok munkaerejét legfeljebb 70%-ban lehetett kihasználni. Esztergár Lajos szerint az 1930-as években „Egyes területeken a kihasználatlanul maradt munkanapok számát személyenként évi 100-150 napra lehet becsülni.”¹¹ A számok különösen riasztóak voltak a legszegényebb, és egyúttal legnépesebb rétegek esetében. Napszámosok és törpebirtokosok munkaerejüknek csupán 34%-át tudták hasznosítani. Ez azt jelentette, hogy hozzátartozók nélkül 1,25 millió munkavállaló az év nagy részében munkanélküliként tengette az életét. Ezzel szemben a 10-100 hold közötti birtokosok munkaerejüknek 94%-át tudták hasznosítani.¹² Az olcsó munkaerő negatív hatása volt, hogy a közép- és nagybirtokosok számára nem érte meg birtokaikat gépesíteni. Ez a helyzet pedig bebetonozta a magyar mezőgazdaság elmaradottságát. A kedvezőtlen hatásokat jól érzékelteti, hogy a traktorok száma Magyarországon 1928 és 1938 között lényegében 6900 db körül stagnált.¹³

1918 után a mezőgazdasági termékek ára nem követte az ipari termékek növekvő árát. A világgazdasági válság hatására még inkább riasztó mértékben nyílt ki az agráröllő, azaz vált el a két termékcsoporthoz viszonyított árszínvonala. A búza ára tíz év alatt 70 százalékkal, a többi mezőgazdasági termés ára átlag 50 százalékkal csökkent, ez pedig egyenesen létükben fenyegette az agráriumban dolgozókat.¹⁴ Az agrárszektor nyomorúságos helyzetét ugyanakkor Magyarországon se a szociálpolitika, se az adórendszer nem vette figyelembe: a földadó minden évben több mint dupláját tette ki a társasági adónak, holott a gyár-

11 Esztergár Lajos, „Die Wohlfahrtgenossenschaften in Ungarn”, in *Ungarisches Wirtschafts-jahrbuch*, 18. (1942) 473.

12 Matolcsy Mátyás, *A mezőgazdasági munkanélküliség Magyarországon*, Budapest, Magyar Gazdaságkutató Intézet, 1933. 13, 17.

13 Gunst Péter, *Magyarország gazdaságtörténete (1914–1989)*. Magyar Gazdaságtörténet 2. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996. 70.

14 Az agrárválsághoz lásd Romsics, *Magyarország története*, 162–168.

ipar és kereskedelem jövedelmezősége legalább két-háromszoros mértékben múlta felül a mezőgazdaságét, tehát a társasági adó sokkal csekélyebb mértékben vonta el a hasznot, mint a földadó. Az adózási rendszer effajta anomáliái az elszegényedő, jobbára kis- vagy középbirtokosokat az ipari és a banktőke ellen hangolták, utóbbi képviselői között azonban jobban felülreprezentáltak voltak a zsidók, mint a mezőgazdasági befektetések esetében (bár a zsidó földbérlet és földtulajdon sem mondható jelentéktelennek, de a viszonylag életképtelen birtok- illetve üzemnagyság a zsidó tulajdonosok esetében igen ritka volt, mivel a zsidók nem kényszerből, hanem pénzügyi megfontolások alapján fektettek a földbirtokba. A részleteket lásd a 12.2.1. fejezetben.)

A mezőgazdasági munkások katasztrofális helyzetét súlyosbította, hogy sem szociális (öregségi), sem egészségbiztosítási intézmények nem gondoskodtak róluk, szemben az ipari munkássággal, amely mindezekkel már évtizedek óta rendelkezett. A kedvezőtlen körülmények eredményeként a korszakban a mezőgazdasági bérek harminc százalékkal csekélyebbek voltak, mint az átlag bérszínvonal, amely pedig szintén igen alacsony volt. Az agrárszférában dolgozók állampolgári jogai szintén jelentős mértékben csorbultak: a mezőgazdasági munkások számára tilos volt a politikai szervezkedés, a nagybirtokon pedig még a 30-as években is előfordult testi fenyegetés. Mindez arra utalt, hogy a rendszer nemcsak a munkásság baloldali mozgalmaitól, de az agrárnépesség nyomorlázadásaitól is rettegetett.

Magyarországon a Munkaegészségügyi Vizsgáló Állomás 1933-tól vizsgálta a fiatalok munkavállalók egészségügyi adatait. Elgondolkodtató, hogy a zsellérekhez képest viszonylag „magas” életszínvonalú munkás- és tanoncfiatalok közül 1933–1942 között minden évben legalább 13–16%-a alultápláltnak bizonyult, és ez az adat 1942-ben ismét növekedésnek indult. A vizsgálatban részt vett személyek közül a fiúk 17,8%-a, a lányok 22,2%-a bizonyult betegnek, de betegségről a vizsgáltak 70%-a (feltehetően anyagi helyzetéből adódóan) nem is tudott, tehát nem is védekezett ellene. Saját bevallásuk szerint a vizsgált fiúk 7%-a havonta egyszer, 12%-a havonta kétszer, 4,4%-a havonta háromszor, 70%-a havonta négyszer, 6,6%-a pedig ennél gyakrabban fürdött vagy mosakodott meg teljesen. A fogmosás a fiúk 15,6%-ának ismeretlen volt. Az átlagos munkaidő 1940-ben 8,34 órát tett ki, de 1941-től ismét emlekedni

kezdett. A budapesti vizsgálatban résztvevők 53%-a szoba-konyhás lakásban lakott családjával, egy szobán az esetek 61,5%-ban négy vagy több személy osztozott, és csak kevesebb, mint 3,1% lakott külön szobában! Budapesten a tanoncok 2,9%-a másod- vagy többedmagával aludt egy fekhelyen. A budapesti lakások 41,5%-ában nem volt WC és 31,1%-ában nem volt folyóvíz. Joggal mutattak rá a kor szociálpolitikussai, hogy „A lakásügy a magyar szociális helyzet legsötétebb foltja”.¹⁵

4.2. Az értelmiségi munkanélküliség

1919–1938 között az értelmiségi munkanélküliség is komoly feszültségeket okozott. Magyarországon már korábban is nagyobb volt az ezer lakosra eső diákok száma, mint pl. Nagy-Britanniában, és a húszas években az értelmiségi túlképzés tovább növekedett, sőt még a magas német értéket is meghaladta. Magyarország az ezer főre eső ügyvédek és orvosok számát tekintve európai listavezetőnek számított. A diplomások nagy része azonban a fővárosba csoportosult és nem kapott munkát, így pl. az orvosi ellátás vidéken fejletlen maradt. A magyar értelmiségi munkanélküliség súlyosságát John Maynard Keynes és Karl Mannheim egyaránt felismerte. Az, hogy a világgazdasági válság hatására az állami alkalmazottak létszámát az 1930 évi XLII. tc. alapján 10%-kal csökkentették és a megmaradtak fizetését egy évvel később 10 százalékkal csökkentették, visszaütött azokra, akik korábban a „keresztény Magyarország” jelszavával a magánszférába szorították ki zsidó pályatársaikat. Az állami alkalmazottak, de elsősorban a katonatisztek komoly szociális krízisbe kerültek, a vezérkari testületben szolgáló katonatiszteket részben a fizetéscsökkenés okozta egzisztenciális válság fordította a radikális szociálforradalmár mozgalmak felé.¹⁶

- 15 Petrányi Győző – Rusznyák Gyula, *Munkásifjuságunk helyzete*, Budapest, 1944. 23–61, különösen 53. A munkásság szociális helyzetét számos tanulmány tárta fel. Néhány példa: Mátrai Olga, „Lányok a lámpagyárban”, *Szép Szó*, 1939. május-június, Kovalovszky Miklós, „Egy Pest környéki iskola társadalomrajza”, in *A pest-szentlőrinci állami felső kereskedelmi iskola évkönyve 1939/40*, Budapest, Fischer, 1940.
- 16 Bár a katonatisztek fizetése önmagában még nem lett volna túl alacsony, a különféle társadalmi költöttségek, a lakbérek, a házasság előtti kaució, a személyzet, háztaslo és egyenruha költségei, valamint a katonatiszti etikett betartásának kénysze-

Az értelmiségi munkanélküliség leküzdését mind a Gömbös-, mind a Darányi-kormány egyaránt a keresztény munkavállalók állami támogatásával tartotta megvalósíthatónak. Ennek egyik megoldási kísérlete volt az 1934-ben megalapított ÁDOB-mozgalom, amelynek első vezetője a közismert fajvédő és későbbi antifasiszta Eckhardt Tibor volt. Az Állástalan Diplomások Országos Bizottsága állástalan keresztényeket vetetett fel állami és magánvállalatokhoz havi 100 pengő javadalmazásért. 1936-ban országosan 34.500 állástalan diplomást tartottak nyilván. A szociális feszültség csökkentése érdekében az állam vállalta 850 fő elhelyezését, míg a GYOSZ és a Takarékpénztárak 500 személynek nyújtottak havi 80–100–140 pengős fizetést.¹⁷ Valójában az intézkedés kontraproduktív hatással járt: a magáncégek kényszerként élték át a nyakukba ültetett munkanélkülieket, kizárták őket minden továbblépésből, és nem biztosítottak számukra normális munkalehetőségeket (jellemző volt Goldberger Leó Darányinak tett ajánlata, amely szerint hajlandó bizonyos számú állástalant havi 80 pengővel díjazni, azzal a feltétellel, hogy nem lépnek be a gyár területére).¹⁸ Emiatt az adobisták jelentős része megaláztatásként élte meg ezt a típusú foglalkoztatást, és fogékony volt a szélsőséges politikai irányzatokra. Sokaknak még az ÁDOB-fizetés sem jutott, és ezzel nemcsak a magánszféra, hanem az állam is visszaélt: a posta és a törvényhatóságok adott esetben 40–50 pengős fizetésekért dolgoztattak munkanélküli értelmiségieket. Hóman ezért javasolta, hogy legalább az állami szektorban elő kellene írni az értelmiségi fizetések minimális mértékét, melyet ő 85 pengőben jelölt meg.¹⁹

Mindez nemcsak komoly feszültségeket okozott, de jelentős mértékben erősítette az „örsgévtáást”, azaz a zsidók bizonyos szakmákból való

re relatívvá tette a tisztí fizetés értékét. Katonatiszt utcán nem vihetett kézben csomagot, nem járhatott másod- vagy harmadosztályú vendéglátóhelyekre. A díszegyenruha, a „nagy társasági attila” elkészítése sok tisztet évekig tartó adósságokba sodort, egy tábornoki díszöltözet ára a 2000 pengőt is elérte. 1936-ban a nős főtiszték 22%-a, a nőtlenek 41%-a volt adósságmentes. A tisztikar életszínvonalára lásd Szakály Sándor, „A magyar katonai felső vezetés társadalmi és anyagi helyzete, 1919–1945”, in *A magyar katonatiszt (1848–1945)*, szerk. Hajdú Tibor, Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 5. Budapest, MTA, 1989.

17 Bikkal, *Magyar szociálpolitika*, 79–80.

18 Sulyok, *A magyar tragédia*, 332. Fellner Pál közlése alapján.

19 BFL Nb 293/1946 Szálasi-per, Hóman Bálint 7413.

kiszorítását követelő szélsőségesek társadalmi bázisát. Hogy ez az „őrségváltás” kormánypolitikává vált, azt Kovács Alajos is igazolta, mivel 1938-ban kiadott munkájában bevallotta, hogy „a közszolgálatban [...] a háború óta erőyes intézkedésekkel történik a zsidóság visszaszorítása”.²⁰

Az értelmiségi munkanélküliséget és a zsidók felülreprezentáltságát ugyan a későbbi konjunktúra és a zsidóság demográfiai pozícióinak a korszakban tapasztalható folyamatos gyengülése egy-két emberöltő alatt megoldotta volna, de a világháború és az ezt követő forradalmak, valamint az európai nacionalizmusok korszelleme olyan légkört teremtettek, amelyben az evolúciós fejlődéssel szemben a radikális intézkedések váltak népszerűvé. A keresztény középosztály tradicionális pályái, azaz a hadsereg és a közigazgatás munkaerőfelszívó képessége Trianon következtében drámaian csökkent: a hadsereg létszámát a békeszerződés 35 ezer főben maximalizálta, azaz a ténylegesen szolgáló katonák (tisztok és legénység egyaránt) jelentős része kenyér nélkül maradt, amellet az 1918 előtti Magyarország területe harmadára zsugorodott, és az elcsatolt területekről magyar tisztviselők ezrei menekültek családosul Magyarországra. A dualizmusban hallgatólágosan kialakult társadalmi munka- és pozícióelosztás rendszere összeomlott. Az orvosok és ügyvédek iránti kereslet nem nőtt számottevően, az ismétlődő gazdasági válságok pedig nem tették lehetővé, hogy a kereskedelemi, banki és ipari szektor jelentős mennyiségű képzett munkaerőt szívjon fel. Így a keresztény magyar értelmiség jelentős része a zsidóság munkahelyeiért folytatott harcot tekintette szociális gondjaira az egyetlen megoldásnak.

A világgazdasági válság hatására a Bethlen-kormány a közszolgálati fizetéscsökkentés mellett felemelte a közalkalmazottak kereseti adóját. A Károlyi-kormány 1931 évi 5000 sz. ME. rendeletével további 10–15%-kal, majd 1931 decemberében újabb 2–5%-kal csökkentette a fizetéseket.²¹ A rendelet ugyan csekélyebb mértékű elvonással sújtotta a kifizetésűket, de nem volt tekintettel a családi állapotra. 1934-ben az egyetemeken a tandíjmentes hallgatók arányát 40%-ról 20%-ra csökkentették, a tandíjat viszont 20 pengővel felemelték.²² Ezek az intézkedések a Horthy-rendszer szempontjából „államfenntartó” középosztály alól is kihúzták a talajt. A szegényebbek között látenszen folyamatosan jelenlévő

20 Kovács, *A csonkamagyarországi zsidóság*, 31–32.

21 Márkus, *A Károlyi Gyula-kormány*, 196.

22 Tóth, *Metszéspontok*, 104.

szélsőségekhez a harmincas évek közepétől egyre nagyobb számban csatlakoztak az értelmiség radikalizálódó csoportjai is, és ez néhány éven belül a belpolitikai egyensúly felborulásához vezetett.

4.3. Igények és lehetőségek

Rövid távon a bethleni konszolidáció intézkedései stabilizálóan hatottak. A munkásság helyzetét elvben számos törvénycikk biztosította. 1927-ben megszületett a betegségi és baleseti biztosítást szabályzó törvénycikk, amely az iparban, kereskedelembe, közlekedésben dolgozók mellett (ők már korábban is biztosítottak voltak) bevonta a közjegyzői és ügyvédi irodák, orvosi rendelők és szerkesztőségek dolgozóit is. A kötelezően biztosítottak száma ezzel megközelítette az egymillió főt. Budapesten a betegségi biztosítással rendelkezők aránya a háború előtti 25–30%-ról 80–85%-ra nőtt.²³ A vidéki városokban ez az arány valamivel alacsonyabb volt, a falusi lakosság számára pedig csak önkéntes biztosítási rendszer létezett.

A trianoni békeszerződés előírta Magyarország számára is a nemzeti közti munkaügyi szervezeti tagságot. Ez a szervezet ajánlásokat fogalmazott meg és nemzetközi egyezményeket dolgozott ki, amelyeket a tagállamoknak kellett volna végrehajtani. Az első ilyen egyezmény a nyolc órás munkanapról szólt, de ezt a tagállamok többsége nem ratifikálta. 1928-ban tíz, később még néhány törvényt léptettek életbe a munkások és a fiatal munkaerő szociális védelméről. Ezek közül legfontosabb a kötelező öregségi, rokkantsági, özvegyeségi és árvasági biztosítás bevezetése volt. Erre a magyar kormány már a Bethlen-Peyer paktumban is ígéretet tett. A legkisebb munkabérekről 1928-ban alkotott genfi egyezményt Magyarország csak 1932-ben ratifikálta (XIX. tc.), de ténylegesen csak az 1937 évi XXI. törvénycikk rendezte az ügyet. Jellemző azonban, hogy még ekkor is csak az ipari munkásság 15%-ának szabályozták a minimális munkabérét, és a maximális munkaidőről szóló rendelet hatályát is csak a munkásság 18%-ára terjesztették ki.²⁴ A mezőgazdaságban a leg-

23 Laczkó István, *A magyar munkás- és társadalombiztosítás története*, Budapest, Tánács, 1986. 131.

24 *Magyarország történeti kronológiája*, 3. kt, 946. 1937. február 4. Petneházy Antal államtitkár előadása a kormány szociálpolitikájáról.

kisebb munkabér megállapítása 1939 decemberéig csak lehetőségként létezett, és a rendszer gyakorlatban nem működött.²⁵ Elvileg létezniük kellett volna „Munkás Jogvédő Irodának” de ezekről a vármegyei tisztviselők valójában nem is hallottak. Léteznie kellett volna mezőgazdasági munkavállalók esetében is hatósági munkaközvetítésnek, de a közigazgatás még papíron sem foglalkozott ezzel.²⁶ Az FM mellett működni kellett volna a tekintélyes gazdákból, földbirtokosokból és szociálpolitikusokból álló Országos Mezőgazdasági Szociálpolitikai Tanácsnak, amely azonban semmilyen tényleges tevékenységet nem fejtett ki. Nem létezett semmilyen törvény a munkanélküliek ellátására. A nagyiparosok irányítása alatt álló Gyáriparosok Országos Szövetsége (GYOSZ) ellemezte a munkanélküli segély bevezetését²⁷ (Vass József népjóléti és munkaügyi miniszter kidolgoztatott ugyan egy tervezetet, de a világgazdasági válság miatt bevezetésére nem volt mód). Az, hogy a GYOSZ vezetősége döntően zsidókból állt, a kor szociálforradalmárainak jelentős részét tovább lökte az antiszemitizmus irányába. Az agrárszektorban 1923-ban 432 ezer, 1929-ben 702 ezer fő tartozott az önkéntes biztosítottak körébe, elsősorban azok, akik a mezőgazdaságon belül is tehetősebbnek számítottak. A maximális munkaidő kérdésében is súlyos anomáliák uralkodtak: Bikkal Dénes²⁸ felmérései szerint még 1941-ben is gyakori volt a 72 órás munkahét (azaz heti hat napon keresztül napi 12 órás munkaidő), és a munkavállalók jelentős részének is heti 60 órát (azaz napi 10 órát) kellett dolgoznia, bár a hatályos törvények ezt már 1937-től tiltották.²⁹ Bár Magyarország is részt vett az 1933. évi nemzetközi munkaügyi egyetemes értekezlet záróegyezményének kidolgozásában, a minisztertanács 1934-ben arra az elhatározásra jutott, hogy az egyezmény

25 MOL K 27, 204. doboz, 1939. november 24. Teleki Mihály földművelésügyi miniszter ekkor terjesztette elő javaslatát, amely szerint ne csak a miniszter, hanem az érintettek is kezdeményezhessék munkabérmegállapító bizottságok kijelölését.

26 Németh Andor, „Mezőgazdasági munkások jogviszonya”, in Esztergár, *A magyar szociálpolitika*, 502.

27 Ferge, *Fejezetek*, 63–65, 72.

28 Bikkal Dénes (1896–?) az államtudományi doktorátus megszerzése után öt évig a fasiszta Olaszországban dolgozott a Credit Italiano banknál, majd több évig utazott a világ különböző országaiban. Hazatérése után az OTI tisztviselője és a *Munkaügyi Szemle* felelős szerkesztője lett.

29 Bikkal Dénes, *Bevezetés a szociálpolitikába*, Budapest, Atheneum, 1941. 25.

ratifikálását ne szavazzák meg, mivel az abban foglalt kötelezettségeknek (mezőgazdasági munkavállalók kötelező öregségi és baleseti biztosítása és egyéb intézkedések) az ország anyagi helyzetéből adódóan nem tud eleget tenni.³⁰ Egy évvel később ugyanez megismétlődött: a munkanélküli segély bevezetését a kormány elvi és gyakorlati okokból egyaránt elutasította (az elvi okot az jelentette, hogy az előterjesztés szerint a munkanélküli segély elkényelmesíti a dolgozót).³¹ Imrédy Béla pénzügyminiszter 1934. október 27-i minisztertanácsi előterjesztésében még azt is felvetette, hogy az államháztartási hiány csökkentése érdekében még a meglévő szociális ellátást is szűkíteni kellene, de erre végül is nem került sor.³² A takarékoskodási intézkedéseknek és a növekvő adóbevételeknek köszönhetően az 1931. évi 180 millió pengős költségvetési hiány 1935-re 62 millió pengőre csökkent. A szociális megszorításokra mindenképp szükség volt, mivel a deficit fedezésére sem külföldi, sem belföldi hitel nem állt rendelkezésre. Más kérdés, hogy a megszorítások aránytalanul érintették a társadalom szegényebb rétegeit, tovább növelve ezzel a társadalmi szakadékot az egyes osztályok között.

A szegénygondozásról hozott dualizmuskori törvények (elsősorban az 1898 évi XXI. tc. az Országos Betegápolási Alapról) nem tudták kielégítően megoldani az általánossá váló nyomor problémáját. Minden helyhatóság a maga lehetőségei szerint próbálta kezelni a kérdést. Elterjedt a páter Oslay Oswald által életre hívott „egri norma”, amelyet 1936-ban belügyminiszteri rendelettel országosan is bevezettek (gyakorlati végrehajtására azonban csak városokban került sor, faluhelyen a „komáromi norma”³³ bevezetésével próbálkoztak). Ennek lényege az volt, hogy a munkaképes szegényeket közmunkára alkalmazták, közös szálláson helyezték el, és szabályozták a részükre juttatható természetbeni ellátás mennyiségét és minőségét. A szükséges anyagiakat úgynevezett „kol-

30 MOL K 27, 184. doboz, 1934 december 4-i ülés.

31 MOL K 27, 189. doboz, 1935 december 13. 82. sz. előterjesztés

32 MOL K 27, 183. doboz, 1934. október 27. 60.

33 A „komáromi norma” előírása szerint a 3 vagy több gyermekes zselléreknek 3%-kal nagyobb bért kellett fizetni, továbbá a cselédtartó gazdának a cseléd harmadik gyereke után 60 kiló rozst és bizonyos időn keresztül fél liter tejet kellett juttatnia. A norma előírásai nem váltak általánossá még Komárom megyében sem. Lásd Csöppös István, „A komáromi norma – egy szociálpolitikai kísérlet Magyarországon”, *Századok*, 1992/2. 259–284.

dusváltsággal”, azaz a gazdag polgárok közötti gyűjtéssel biztosították, és a fizetők nevét fel is tüntették a virilisták jegyzékén. A társadalmi nyomás másik eszköze volt, hogy a fizető cégek kitehettek egy táblát arról, hogy megfizették a koldusváltságot: ebben az esetben senki sem zaklathatta őket további adománygyűjtéssel.

Ezekre a módszerekre azért is szükség volt, mert a szegényellátás költségeit a helyhatóságok csak pótdókkal tudták finanszírozni. 1930 novemberében egy miniszterelnöki rendelet kötelezte a helyhatóságokat „ínségjárulék” kivetésére. Az így összegyűlt pénzt „Országos Ínségnyhító Akció” keretein belül kívánták felhasználni. A legszegényebb községek a pótdótot alig tudták behajtani, és az állam csupán 200 ezer pengő hitellel, valamint 140 ezer pengő ruházati támogatással egészítette ki,³⁴ ami annyit jelentett, hogy az állami támogatás rászorulóként az évi 10 fillért sem tette ki. Az adóbehajtás csődjét jellemzi, hogy országosan az ínségadóból 1938-ban is csak 3,259.000 pengő folyt be.³⁵ Nemcsak a leginkább elesettek segélyezése okozott gondot. A vármegyei tisztviselők nyugdíját is csak külső forrásokból tudták finanszírozni, mivel a nyugdíjalapok képtelenek voltak behajtani a fedezetként szolgáló pótdókat. 1932–1936 között a kormánynak 500 ezer – 1,2 millió pengő évi segélyt kellett folyósítani annak érdekében, hogy a vármegyei nyugdíjbiztosítás rendszere ne omoljon össze.³⁶

Ennek ellenére tévedés volna a magyar szociális rendszert teljes egészében elmaradottnak minősíteni. 1929-ben a baleseti járulékok, a táppénz, ill. az igényjogosultság időtartama kiállta a nemzetközi összehasonlítást. Románia, Jugoszlávia vagy Lengyelország még rosszabb szociális rendszerrel rendelkezett. Közép-kelet-európai összehasonlításban a magyar szociális ellátás közvetlenül a csehszlovák színvonal alá állt.³⁷ Magyarország nem arányaiban, hanem abszolút összegben költött kevesebbet szociálpolitikára mint a fejlett nyugat-európai államok. A világgazdasági válság kitörése egy ideig lehetetlenné tette a szociális háló fejlesztését, és a létminimum szélére sodorta az ország lakosságának jelen-

34 MOL K 27, 181. doboz minisztertanács 1930. november 20. 19.

35 MOL K 27, 199. doboz, minisztertanács 1939. január 20. 13.

36 MOL K 27, 185. doboz, minisztertanács 1935. április 11. 56. sz. előterjesztés

37 Kovrig Béla, *Magyar társadalompolitika (1920–1945)*, Kis magyar könyvtár IV. New York, k. n. 1954. 194. Tomka, *Szociálpolitika*, 41–43, 49.

tős részét. Nyugat-európai összehasonlításban a mezőgazdasági munkások és a munkanélküliek helyzete nevezhető leginkább kritikusnak. Voltak azonban eredmények is. A 19. század végéhez képest a fő egészségügyi mutatók jelentősen javultak:

	1891	1941
Halálozás	35 ezrelék	13,3 ezrelék
Csecsemőhalandóság	258 ezrelék	115 ezrelék
Várható élettartam	37 év	57 év

14. táblázat: Fontosabb egészségügyi mutatók változása Magyarországon³⁸

A magyar politika külső és belső okok miatt képtelen volt átfogó szociálpolitikai reformok meghozatalára. Néhány területen azonban mégis komoly erőfeszítések történtek annak érdekében, hogy csökkenjen a társadalmi nyomor, illetve biztosítsák a kormányzathoz hű csoportok egzisztenciáját. Ezek közül négy intézkedés, a Nagyatádi-féle földreform, a Falusi Kislakásépítő Szövetkezet, a Vitézi Rend életrehívása és a frontarcosok támogatása kiemelendő.

A Nagyatádi-féle földreformról az 1920. évi XXXVI. és az 1924. évi VII. tc. rendelkezett. Ezek alapján összesen 1,2 millió holdat osztottak ki, azaz az ország termőterületének 8,5 százalékát. A földosztás eleinte igen lassan haladt, 1923 májusáig mindössze 136 ezer holdat, 1923 őszén és 1925 között további 726 ezer, majd az évtized végéig kb. 300 ezer holdat osztottak ki.³⁹

Összehasonlításképpen érdemes a környező országok hasonló jellegű intézkedéseinek volumenét felidézni: Romániában 27%-ot, Csehszlovákiában 16%-ot vettek igénybe, igaz, döntően a magyar nagybirtokból, és a földterületet a nem magyarok közt osztották szét – a földosztás tehát ezekben az országokban egyaránt etnicista alapelvek és a magyar népcsoport diszkriminálása alapján történt.⁴⁰ Magyarországon a földreform politikai okokból nem tudott radikálisan hozzájárulni a hitbizományi és az egyházi

38 Bikkal, *Magyar szociálpolitika* ettől némileg eltérő számokat ad meg.

39 Romsics, *Bethlen*, 160. Részleteiben lásd Nagy József, „A Nagyatádi-féle földreform befejezése”, *Történelmi Szemle*, 1989/1.

40 A csehszlovák földosztás etnicista diszkriminatív jellegét dokumentálta *A felvidéki magyarság húsz éve (1918–1938)*, szerk. a Magyar Statisztikai Társaság Államtudományi Intézete, Budapest, Államtudományi Intézet, 1938. valamint legújabban Sallai, *Az első bécsi döntés*.

nagybirtokhoz. A rendszer egyszerűen nem engedhette meg magának, hogy két stabilizációs bázisa, azaz a birtokos arisztokrácia és az egyház érdekeit figyelmen kívül hagyja a paraszti rétegek igényének kielégítése során. Konszenzus csak a hadi nyereségek elvonásáról létezett, a kisajátított földek jelentős része ezért olyan terület volt, amelyet tulajdonosai a háborús nyereségekből szereztek meg (ezek a tulajdonosok döntően zsidó vállalkozók voltak). Indirekt módon tehát a földosztás a zsidóbirtokok részleges kisajátításával is együtt járt: annál is inkább, mivel a földosztás végrehajtása során Bethlen és az általa kinevezett bizottságok messzemenően tekintetbe vették a nagybirtok érdekeit. Léteztek mintaszerűen vezetett, generációk óta zsidók által bérelt vagy birtokolt nagybirtokok is, és ezeket a végrehajtók szintén védelemben részesítették, de a hadinyereségből vásárolt elsőgenerációs szerzeményekre ez a kímélet már nem vonatkozott. A kigazda képviselők érdekvégyesítő ereje és a nagybirtok védelme között a legkisebb ellenállással a földdel csak üzleti befektetésként foglalkozó (zsidó) vállalkozók esetében kellett számolni. Ezt bizonyítja, hogy a földbirtokreform 312 ezer hold zsidó tulajdonú földet juttatott keresztény kézre – a Nagyatádi-féle földreform során kiosztott területeknek tehát kb. 25 százaléka „zsidóföld” volt!⁴¹

Érzékelteti Bethlen politikai lehetőségeinek határait, hogy a parlamentben védekeznie is kellett amiatt, hogy nem minden zsidó tulajdont sajátított ki: amikor egyes képviselők a derekegyházi Weiss Manfréd mintabirtok teljes felosztását követelték, kijelentette, hogy a földreform intenciója nem az volt, hogy „azért mert valaki zsidó, annak a birtoka elvetessék”⁴² (jellemző mindenestre, hogy egy ellenzéki honatya nyomban közbekiáltott „de eddig ezt csinálták!”). Bethlennek a derekegyházi birtok megmentésére a későbbiekben is be kellett vetnie politikai befolyását,⁴³ a fajvédő képviselők számára a hadinyereségből 1915-ben vásá-

41 Kerék Mihály szerint összesen 1,2 millió holdat érintett a földosztás (Kerék Mihály, *A magyar földkérdés*, Budapest, MEFHOSZ, 1939. 198–199.). A ténylegesen kiosztott földterület pontos nagysága csak hozzávetőlegesen állapítható meg. Nagy, „A nagyatádi-féle földreform”, 36. szerint házhelyre 58.598, magánbirtokként 699.334, közcélra 190.750 holdat osztottak ki, feltételezhető, hogy 350.000 hold állami kezelésbe került vagy az eredeti tulajdonosok visszakapták.

42 *Nemzetgyűlési Napló*, 24. kt, 1924. június 17. 468–470. itt 469.,

43 Bethlen István titkos iratai, szerk. Szinai Miklós, Szűcs László, Budapest, Kossuth, 1972. 129.

rolt birtok vörös posztó volt, és nem vették figyelembe, hogy Weiss már korábban jelentős területeket ajánlott fel földreform céljaira.

A bethleni konszolidáció ideiglenes jellegére utal, hogy a földreform rendkívül szétaprózott birtokstruktúrát eredményezett: közel félmillió igényjogosult kapott átlagosan 1,7 holdnyi földet. Ennek hozadéka gyakorlatilag zsebpénzjuttatásnak felelt meg, mert ebből még egy családot sem lehetett fenntartani. A törpebirtokon megtermelt javaknak azonban fontos szerep jutott a legszegényebbek élelmezésében: a dolgozó saját maga fogyasztotta el kertjének terményeit, így ezek nem estek adókötelezettség alá. A társadalmi feszültségeket ezért még ez az ellentmondásos, szűkmarkú intézkedés is legalábbis ideiglenesen csillapítani tudta, hiszen a mintegy 200 ezer földhöz juttatott korábban semmilyen földtulajdonnal sem rendelkezett. Bár a kedvezményezettek negyede az időszak végére tönkrement, létminimumukat a földreform éveken keresztül úgy-ahogy, de mégis biztosította. Nagyatádi eredeti koncepciója szerint nem a nincsteleneket, hanem a földdel már rendelkező kigazdákat kellett volna erősíteni a földosztással. Ő tehát egyértelműen az élet- és piacképes birtokok kialakítását tartotta fontosnak, a földosztásnál mégsem az ő elképzelése valósult meg. A csődtömeget örökül kapó Bethlen-kormány számára szociálpolitikai szempontból a nincstelenek földhöz juttatása tűnt fontosabbnak és hatásosabbnak: munkaerejüket legalább részben le lehetett ezzel kötni, és így nem kellett gondoskodni állami ellátásukról. Másrészt ezzel a szociális feszültségeket is le lehetett vezetni. A földreform egyúttal 260.000 házhelyet is juttatott – a teljesen nincstelenek számára ez is nagy változásnak számított. Akármennyire is elégtelen volt ez a komoly problémát mintegy tüneti szinten kezelő földreform, a tények részben Bethlent igazolták: az agrárnépesség nyomora ugyan megmaradt, de a földosztás eredményének is tulajdonítható, hogy Magyarországon, ellentétben az 1914 előtti helyzettel, a két világháború között nem került sor tömeges agrármozgalmakra és aratósztrájkokra (leszámítva az elég könnyen felszámolt kaszáskeresztes⁴⁴ szervezkedést).

44 Böszörmény Zoltán (1893–?) 1929-ben indította meg a Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspártot. 1933-ban Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter a horogkereszt használatát betiltotta, ettől kezdve választotta mozgalmának a kaszáskeresztes jelvényt. 1936. május 1-én szervezett puccskísérletét szétverték, Böszörményt le tartóztatták és elítélték, pártját betiltották.

A Falusi Kislakásépítő Szövetkezet (FAKSZ) 1927-ben alakult meg, és 1938-ig 41 ezer építkezőnek biztosított kedvezményes hitelt. A hitel 4 százalékos kamatozása volt, és egyötödét munkadíjra is lehetett költeni. Földnélküliek húsz éves futamidőre 1500 pengőt, kisbirtokosok három évre 640, illetve egy évre 400 pengőt vehettek fel. A FAKSZ részletesen előírta az építmény paramétereit, de hiányos ellenőrzés miatt a kivitelezés gyakran csorbát szenvedett. Emellett az Országos Lakásépítési Hitel-szövetkezet is folyósított kölcsönöket: 1930–1938 között összesen 4558 esetben, összességében 38,6 millió pengő értékben.⁴⁵

Az 1920-ban alapított Vitézi Rend egyik célja volt a világháborúban, az ellenforradalom során és az irredenta mozgalmakban vitézségükkel kitűnt magyar földművesek földhöz juttatása és szociális helyzetük javítása. Anyagi lehetőségek híján azonban még 1930 végén is csak a vitézek 31 százaléka, mintegy 8000 fő rendelkezett vitézi birtokkal. A kormányzat igyekezett felszereléssel, lóval, vetőmaggal támogatni a vitézi birtokosokat, a vitézi telket mentesítette az öröklési és vagyonátruházási illeték alól, lehetővé tette kedvezményes kölcsön felvételét és kedvezményeket nyújtott a kötelezően megkötendő tűz- és jégkár elleni biztosítás megkötéséhez. Az Országos Vitézi Szék regionális Gazdasági Bizottságokat állított fel, amelyek különböző albizottságokra tagolódtak, és támogatták a helyi vitézi gazdálkodók tevékenységét. Az FM 1938-ban külön rendeletben is utasította a mezőgazdasági kamarákat a vitézi gazdálkodók támogatására.

A vitézek helyzetbe hozása nem csak a mezőgazdasági területen érvényesült. A 68.374/XV.-1927, a 121.00/1929 K.M. és az 50.000/1934 K.M. rendeletek a vitézek számára 6%-os kedvezményes kvótát állapítottak meg a közszállítások terén. A kormányzat a vitézek soron kívüli elhelyezkedését, kedvezményes egészségügyi és szociális ellátását is különféle rendeletekkel támogatta.

A vitézeket nemcsak a kormány, hanem a helyi közigazgatás is erősen patronálta. A vitézek szociális és egyéb jellegű támogatásának hátterében természetesen komoly és racionális politikai okok álltak: a kormánynak szüksége volt egy bármikor fegyverbe szólítható és egy esetleges belső rendteremtésben bevethető „nemzetvédelmi” tartalékra. A

⁴⁵ Vajna Vilmos, „A szociálpolitika gazdasági eszközei”, in Esztergár, *A magyar szociálpolitika*, 2. kt, 578.

MOVE lövészegyletek és az ifjúság katonai szellemű nevelését biztosító Levente-mozgalom mellett erre a célra leginkább a Vitézi Rend volt alkalmas.

Az ipari és termelő tevékenységet végző vitézek szövetkezetbe tömörítése később az őrségváltás egyik eszköze volt. 1941. május 6-án alakult meg a Vitézek Termelő, Beszerző, és Értékesítő Szövetkezte, amely nemcsak a tagok termékeinek értékesítésével foglalkozott, hanem kiterjedt bel- és külföldi kereskedelmi tevékenységet is folytatott. 1943 augusztusában a szövetkezet egyesült a Tűzharcosok (I. és II. világháborús veteránok) és a Nemzetvédelmi Keresztesek hasonló szervezeteivel, tagsága tehát elvileg több tízezres nagyságú volt. (A Vitézi Rendnek 23.000 tagja volt, Nemzetvédelmi Kereszttel 27 ezer személyt, Tűzkereszttel vagy Károly csapatkereszttel többszáz ezer személyt tüntettek ki, de a tagoknak csak töredéke vett részt a szövetkezet munkájában.)

A Vitézekhez hasonlóan a Tűzharcosok (Károly csapatkereszttel kitüntetettek) is számos szociálpolitikai kedvezményben részesültek. A Tűzharos Szövetség a MOVE keretein belül szerveződött, és 1931-ben önálló szervezetté alakult. Jelszavában is a „keresztény nemzeti Nagymagyarországiért” küzdött, első elnöke Borbély-Maczkó Emil⁴⁶ volt, 1934-ben 15 ezer, 1938-ban pedig már 50 ezer taggal rendelkezett. A tagok között 1939-ig nem tettek vallási megkülönböztetést, így zsidók is lehettek tagok, igaz, a zsidók létszáma nem volt jelentős. Majdnem 200 különféle rendelet és törvény tartalmazott tűzharcosokra vonatkozó kedvezményeket, amelyek elsőbbségi elbírálást eredményeztek különféle engedélykérelmek, pályázatok elbírálásánál és állások betöltésénél.

Az 1933. évi VII. tc. a hadirokkantak ellátásáról rendelkezett, és olyan előírásokat is tartalmazott, hogy például a mozikban az alkalmazottak 40 százalékát a hadirokkantak közül kellett felvenni. Gömbös Gyula már 1932-ben ígéretet tett a kedvezmények kibővítésére és külön törvénybe foglalására, de az utóbbira ismeretlen okokból haláláig nem került sor. Önálló hatáskörben azonban számos vármegyei és városi törvényhatóság kedvezményeket írt elő és adott tűzharcos pályázóknak. 1937-ben a

⁴⁶ Borbély-Maczkó Emil (1887–1945) huszárszázados, 1920-tól kisgazdapárti képviselő, 1922-től Borsod és Csonka-Gömör vármegye főispánja, 1923-tól fajvédőpárti politikus. 1926–1930 között ismét országgyűlési képviselő, 1944-ig folyamatosan főispán. 1945-ben Miskolcon meglíncstették.

Frontharcos Szövetség törvényjavaslatot terjesztett elő, amely szerint köz- és magánalkalmazásban a munkahelyek legalább 10%-át frontharcosokkal kell feltölteni. Az 1938. évi IV. tc (Tűzharcos törvény) összefoglalta és kibővítette az 1922 óta különböző rendeletekkel és törvényekkel meghozott kedvezmények körét. A tűzharcosok adóját kétszeresen kellett számításba venni a virilisták névjegyzékének kialakításánál, minden állami pályázat és alkalmazás esetében egyenlő feltételek mellettnél előnyben kellett részesíteni őket, bizonyos állami állások felét-harmadát kötelező volt tűzharcosokkal betölteni. Sajátos, a későbbi zsidótörvényekkel megegyező kvótarendszert állapítottak meg a magánvállalatok számára. Minden legalább húsz személyt alkalmazó vállalkozást kötelezték arra, hogy a munkahelyek egytizedét tűzharcosokkal töltsse fel. Ugyanerre kötelezték az 500 kataszteri holdnál nagyobb birtokok tulajdonosait is. Gyógyszertári jogosítványok adományozásánál előnyben kellett részesíteni a tűzharcos pályázót, illetve minden olyan gyógyszerártnak, amely három főnél több személyt alkalmazott, legalább két tűzharcost kellett alkalmaznia. Előnyt kellett adni állami egyedárusítási jogosítványok (só, cukor, szesz stb.) kiadásánál és a korlátozott számú iparendély kiadása esetében. Közszállítások esetében a tűzharcos pályázónak a kisiparosoknak járó 6% árelőnyön felül további előnyt kellett adni. A nem kisiparos tűzharcosok esetében az árelőny közszolgáltatások esetében 2 százalékot, 30.000 pengő felett 1 százalékot tett ki. Az évi 100 pengőnél kevesebb adót fizető tűzharcosok 5-20 százalékos adókedvezményre tarthattak igényt, sőt előnyben részesültek tandíjmentesség iránti pályázatok elbírálásánál is.⁴⁷

1933-tól rendszeresen komolyabb összegeket folyósítottak országos ínségnyhító akciók lebonyolítására. Az előirányzat az 1935/36-os évre 4,4 millió pengő volt, 1937-ben viszont egyedül Békés vármegye 3,6 millió pengőhöz jutott.⁴⁸

Ezek az intézkedések azonban csak „szociális olajcseppeknek” bizonyultak. A magyar társadalom fejlettségének köztes helyzete és a csekély mértékű állami újraelosztás a kelet-európai szempontból átlagosnak minősíthető szociális helyzetet radikalizálta. A balkáni államokban sokkal

47 A Tűzharcos törvényt és a korábbi kedvezményeket ismerteti Mándoky Sándor – Faragó László, *Magyar Frontharcos Mozgalom*, Budapest, Merkantil, 1938.

48 MOL K 27, 190. doboz, 1936. február 21-i minisztertanács

kevésbé volt jelentős súlya a nagybirtoknak, Románia, Szlovákia területén pedig a magyaroktól elkobzott földekből komoly földosztás is történt. A földhöz kötött népesség mobilitása csekély volt, ami a tömeges társadalmi nyomort ezekben az agrárországokban lokalizálhatóvá tette. Az ipari munkásosztály létszáma sem volt annyira jelentős, mint Magyarországon, ahol azonban ennek bővülése nem tudta felszívni kellő mértékben a munkáját veszítő vidéki lakosság munkaerejét. A társadalmi feszültségeket Lengyelországban, Romániában, Jugoszláviában diktatórikus módszerekkel és bizonyos (nem zsidó) népcsoportok látványos diszkriminálásával⁴⁹ kezelték, míg Magyarországon a parlamentáris berendezkedés 1944-ig érintetlen maradt. Ennek következtében az állami szociálpolitikai intézkedések mozgástere is jóval szűkebb volt, hiszen a hagyományos, Bethlen István által megtestesített elit se a nagybirtok, se a nagytőke megrendszabályozására nem volt hajlandó, hanem inkább az említett „szociális olajcseppek” politikájához folyamodott, és elzárkózott a társadalom tagadhatatlanul kockázatos mélyebb átalakításától. Kovrig Béla talán túlságosan is kritikus volt, amikor leszögezte, hogy „A társadalom szerkezetére irányuló társadalompolitikai feladat tekintetében [...] kormányzati szociálpolitikánk teljes elégtelenségét kell megállapítanunk”.⁵⁰

Mindez mégsem vezetett volna katasztrófához, ha Gömbös kormányzásának kezdete után a diktatórikus megoldások nem tettek volna szert egyre nagyobb népszerűsége. Nemsokára a látens háborús helyzet, a titkos választásokon artikulálódó radikális közhangulat és a vezető politikusok bénultsága tovább erősítette a meglévő feszültségeket. A folyamatnak bizonyos jelei már Gömbös regnálása alatt érezhetőek voltak. Szálasi Ferenc joggal szögezhetette le 1936-ban Keresztes-Fischer Lajosnak, a kormányzó katonai irodája vezetőjének írt memorandumában, hogy a „mai időkben a súlyos problémákat nem lehet egyszerű rendszeti és hamarjában előkotort, elbukásukat magukban hordozó, félmegoldásokat hozó szociális intézkedésekkel megoldani”.⁵¹ Hóman Bálint

49 Csehszlovákiában, Romániában és Jugoszláviában a német és magyar népcsoportot gyakorlatilag kizárták a földosztásból, Lengyelországban az állam az ukrán, a fehérorosz és a zsidó népcsoportot diszkriminálta.

50 Kovrig, *Magyar társadalompolitika*, 200.

51 BFL Nb 293/1946 Szálasi-per, Szálasi memorandumja Keresztes-Fischer Lajosnak 1936 október 8-án, 3311.

Szállási politikai ellenfele volt, de ő is hasonló következtetésekre jutott: „minden eszközt igénybe kell vennünk [...] mert ha ezt elmulasztjuk, teljes mértékben felelősek leszünk a törvényszerű biztossággal bekövetkező szociális forradalomért”.⁵² Bornemisza Géza iparügyi miniszter ugyanebben az időben egy minisztertanácsi előterjesztésében Marx és Engels tanára, a II. és III. Internacionáléra és a „Quadragesimo anno” enciklikára hivatkozva hívta fel a figyelmet arra, hogy „a társadalmi forradalom fenyegetően közelgő végzetének egyetlen ellenszere a becsületes szociálpolitika. [...] A hazai viszonyokat vizsgálva megdöbbentő adatok szólnak egy erőteljes magyar szociálpolitika inaugurálása mellett.”⁵³ Elgondolkodtató, hogy a politikai elit felvilágosultabb része 1936-ban már forradalom kirobbanásától tartott. A nyilasmozgalom két évvel későbbi üstökösszerű felfutása teljes mértékben igazolta a pesszimiztikus várakozásokat. Bethlen elégtelen földreformja és a gömbösi reformprogram bukása után a politikai elit számára az egymást követő antiszemita vagyonszerkeztetési intézkedések tűntek a legolcsóbban kivitelezhető és feszültségeket levezető megoldásnak.

Nem állíthatjuk, hogy ez a folyamat teljesen elkerülhetetlen és szükségszerű volt. Nagy formátumú politikusok képesek arra, hogy kedvezőtlen politikai környezetben is keresztülvigyék akarataikat. Magyarországnak a kérdéses időszakban olyan államfő jutott, aki a helyzet súlyosságát nem ismerte fel teljes mértékben. Nemcsak belőle, hanem miniszterelnökeiből is hiányzott a kellő határozottság és akarat forradalmi lépések megtételéhez. A nagybirtok jelentősebb igénybevétele és az örökösödési adó határozott megemlése talán megteremthette volna a szociális intézkedésekhez szükséges anyagi bázist, de ezektől az intézkedésektől Horthy és Bethlen egyaránt elzárkózott. Hozzá kell azonban tennünk, azokban az országokban sem uralkodtak ideális társadalmi viszonyok, ahol a társadalmi robbanást el tudták kerülni. Spanyolország és Görögország évtizedek alatt, véres polgárháborúk után konszolidálta

52 BFL. Nb 293/1946 Szállási-per, 7411. Hóman Bálint feljegyzései dátum nélkül. Hóman arra utal, hogy ezt a kijelentést először 1936. szeptember 25-én tette a minisztertanács.

53 MOL K 429, Kozma Miklós iratai, adatgyűjtemény, 3930. tétel, 114-118. M. Kir. Iparügyi Miniszter 2410/1936, előterjesztés a minisztertanácsnak szociálpolitikánk korszerű feladatai tárgyában.

csak magát, Portugália polgárháború nélkül, de korántsem rövid ideig tartó katonai diktatúrával zárkózott fel Nyugat-Európához. A szomszédos országok a magyarság kárára folytatott etnicista szociálpolitikát alkalmazhattak, Olaszországban és Németországban diktatúra, Lengyelországban és a Baltikumban tekintélyuralmi rendszerek jöttek létre.

4.4. Külföldi példák

A 20. században a diktatúrák és a demokráciák egyaránt szakítottak a szabályozatlan piacgazdaság elvével, és egyúttal jelentősen modernizálták a termelési körülményeket. Erre már az I. világháború előtt sor került: az USA-ban és Angliában Taylor-rendszernek, Franciaországban Bedeaux-rendszernek hívták azt a módszert, hogy az egyes gyártási folyamatokat a legkisebb munkasorokra bontva meghatározták minden munkafogás normaidejét, és a dolgozókat futószalagszerű feladatokra, gépi jellegű munkaként alkalmazták. Ezzel növelni lehetett a teljesítményt, illetve a megemelt normákkal csökkenteni lehetett a munkabért. Magyarországon a Franciaországból importált „bedó” (azaz Bedeaux) rendszer terjedt el és kiterjedt a képzetlenebb munkások mindennapjait, elsősorban a textiliparban. A szovjet Sztahanov-mozgalom ugyan ettől teljesen függetlenül fejlődött ki, de mögötte hasonló teljesítmény-szemponthúzó kizsákmányoló megfontolások álltak. Mindez óhatatlanul következményekkel járt a szociálpolitikai ellátás terén is.

Emellett a gazdaságirányítás szerkezete is változott, ami szintén kihatott a szociálpolitikára. Ideiglenesen már az I. világháború rákényszerítette az országokat az irányított gazdálkodás bevezetésére. Ebben Németország járt az élen, mivel a tengeri blokád és a nyersanyaghiány leginkább a német gazdaságot sújtotta. Az 1916-ban elindított Hindenburg-program a gazdaság totális átállítását és központosítását eredményezte, és nagymértékben hozzájárult a hadsereg ütközésszerű növeléséhez. Rákosi Jenő egy svéd tanárra hivatkozva írta még a háború folyamán, hogy ez a folyamat valójában a haladás és a szabadság legerősebb támasza. Széles körben elterjedt az a nézet, hogy a békekötés után is fenn kellene tartani a munkaerő- és nyersanyagelosztás, a devizagazdálkodás

dás, a külkereskedelem államilag monopolizált rendszerét. Egyedül a Szovjetunió tartotta fenn a tervutasításos rendszert, igaz, ennek legextremébb (bár eredetileg állandónak gondolt) formáját, a hadikommunizmust hamar levették a napirendről.

A klasszikus közgazdaságtudományban az a nézet uralkodott, hogy kereslet-kínálat önmagát szabályozza és az egyensúly megbomlása csupán ideiglenes lehet, az államnak nem szükséges beavatkozni a gazdasági folyamatokba. Legkésőbb a világ gazdasági válság rákényszerítette a politikusokat arra, hogy felülvizsgálják az állami szerepvállalásról alkotott nézeteiket. Sajátos, hogy mind az USA, mind Franciaország, Németország és Olaszország hasonló eszközöket alkalmazott a nemzetgazdaság és a szociálpolitika védelme érdekében.

Hozzá kell tenni, itt is elkülönült a liberális és az autoriter modell, elsősorban abban a kérdésben, hogy milyen politikai módszereket alkalmaztak az igencsak hasonló intézkedések bevezetése során. Nagy különbség ugyanis, ha a tervgazdaság irányába mutató fejlődés konszenzusos módon megy végbe, mint a fejlett nyugati kapitalista államokban, vagy parancsszóra (Németország, Olaszország, Szovjetunió).

Az USA kivételével mindenütt felfüggesztették a nemzeti valuta konvertibilitását, kényszerárfolyamokat vezettek be, védővámokkal és szubvenciókkal erősítették a nemzeti ipart. A nagyobb állami szerepvállalás nagyobb gazdasági központosítást is eredményezett. Franciaországban, ahol a központosítás erős hagyományokkal rendelkezett, már a 19. század második felében létrehozták a Közmunkaügyi Minisztériumot a munkanélküliség csökkentésére és az állami infrastrukturális nagyberuházások irányítására. A nemzeti autarkia ideológiája az I. világháború után megerősítést nyert: mind a győztes, mind a vesztes államok azt a következtetést vonták le, hogy a jövő háborúinak kulcskérdése a nyersanyagellátás biztosítása lesz. Németországban már a weimari köztársaság első évében, 1920-ban újra kiadták Gottlieb Fichte „Der geschlossene Handelsstaat” (A zárt kereskedőállam) című, először 1800-ban megjelent művét, amely az állam újraelosztó és beavatkozó szerepét hirdette.

1933-ban Franklin Delano Roosevelt közgazdászokból álló stábjára támaszkodva nemcsak országos szükségállapotot hirdetett, hanem gyökeresen szakított a klasszikus liberális piacgazdaság elveivel. A „New Deal” (szó szerint: új osztás a kártyában) névre hallgató reformcsomag

már nevében is a központi irányításra utalt. Ennek része volt bizonyos bankok kényszerbezárása és a megmaradtak állami felügyelete (erre Szövetségi Tartalékrendszer néven külön hivatal létesült), a valuta és az arany kiviteli tilalma, a nemzeti valuta leértékelése, az eladósodott farmerek és háztulajdonosok részleges kártalanítása. A New Deal azonban nemcsak reformcsomag, hanem egyfajta tervgazdálkodás is volt. Ebbe az irányba mutatott a mezőgazdasági reform (Agricultural Adjustment Act), amely termelési kvótákat határozott meg és a termelés visszaszorításának érdekében kárpótolta azokat, akik kevesebb terméket állítottak elő. Emellett központi árpolitikával minden termék esetében meghatározták az állami támogatás módját és összegét. Hasonló hatással volt a Tennessee-folyó melletti vízierőmű- és ipartelepítést, folyamszabályozást, öntözést és erdőtelepítést tartalmazó munkaterv. Az ipar talpra állítása érdekében hozott terv (National Industrial Recovery Act) a munkaadók és munkavállalók érdekegyeztetését célozta meg, és olyan intézkedéseket tartalmazott, mint a munkaidő maximálása, minimálbér bevezetése, ezenkívül ártárgyalásokat és termeléscsökkentést szorgalmazott. Mivel 1935-ben az utóbbi intézkedések egy részét alkotmányellenesnek nyilvánították, Roosevelttel egyeztető és felügyeleti hivatalokat hozott létre (National Labor Relations Act). A szociális feszültségek levezetésére ugyanakkor kötelező jelleggel bevezették a munkanélküli-, öregségi, baleset-, rokkant- és özvegybiztosítást (Social Security Act). További törvények a lakásépítés támogatásáról és a méltányos munkafeltételekről rendelkeztek. Figyelemre méltó a munkanélküliség kezelésére indított állami beruházási program és az ennek érdekében bevezetett önkéntes munkaszolgálat (Civilian Conservation Corps).⁵⁴

A tervgazdaság irányába mozdultak el a kelet-európai államok is. Csehszlovákia és Lengyelország a harmincas években egyaránt hadseregfejlesztésnek nevezett gazdaságélénkítő programokat hajtott végre. Ennek hatása Magyarországra is eljutott, Karel Englisnek, a Csehszlovák Nemzeti Bank elnökének tervgazdaságról szóló könyvét magyarul is kiadták, Imrédy részben ebből merítette saját iparélénkítő intézkedéscsomagját. Bulgáriában 1928-ban törvényileg vezették be az „általános mun-

⁵⁴ A nemzetközi szociálpolitikai kérdésekhez lásd Robert Castel, *A szociális kérdés alakváltozásai*, Budapest, Kávé, 1995. valamint Ferge Zsuzsa – Lévai Katalin, *A jóléti állam*, Budapest, ELTE, 1991.

„kötelezettséget”, amelynek értelmében a hadköteles férfilakosságnak állami munkaszolgálatot kellett teljesítenie. Az effajta munkanélküliség-ellenes és konjunktúraélenkítő intézkedések a 20-as évektől kezdve politikai rendszertől függetlenül mindenütt elfogadottnak számítottak.

Olaszországban az 1926-ban bevezetett munkaalkotmány (Carta del Lavoro) számos hasonló elvet tartalmazott. Kötelező jelleggel egy szervezetben, ún. korporációkban egyesítette a munkavállalókat és a munkaadókat. Bevezette a munkanélküli segítyt, a kötelező szakszervezeti tagság és munkásbiztosítás rendszerét, a munkaerőközvetítést és a 40-órás munkahetét. Az állam termelési tervgazdálkodást hirdetett. A munkaadónak a kiközvetített személyek között nem volt szabad válogatnia, a jelentkezők sorrendjét szociális szempontok alapján a munkaközvetítő iroda döntötte el. A „Dopolavoro” (szó szerint munka után) szervezet a munkások üdültetésével és kulturális gondozásával foglalkozott, és erre az olasz kormány évi egymillió lírát folyósított. 1932-ben a Dopolavoro már 1,8 millió tagot és több ezer szakosztályt számlált (a tagoknak jelképes évi 5 líra tagdíjat kellett fizetniük a szolgáltatások igénybevételéért).⁵⁵ A Dopolavoro intézmény nemzetközi elismertségét mutatja, hogy 1935-ben a brüsszeli nemzetközi munkaügyi kongresszuson határozatot hoztak arról, hogy a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal mellett fel kell állítani a Dopolavoro intézmények nemzetközi irányító szervét.⁵⁶ A házasságok komoly kölcsönben részesülhettek, és az összeget a megszületett gyermekek számával is lehetett törleszteni (az első gyermek után 10%, a második után 20% a harmadik után 30%-ot engedtek el, a negyedik gyermek születése után pedig a kölcsön teljes összegét elengedték).

Bizonyos korporatív intézkedésekre Angliában, Írországbán, Lengyelországban és Jugoszláviában is sor került. Ezekben az államokban a harmincas évek folyamán egyaránt törvényileg, munkaadókból és munkavállalókból alakított bizottságokkal szabályozták a minimális munkabérek kérdését.

55 A legfontosabb Dopolavoro kedvezmények a következők voltak: ingyenes múzeumlátogatás, félárú rádióelőfizetés, félárú csoportos menetjegy, kedvezményes könyvvásárlás és turisztaszállítás, valamint kedvezményes üdültetés. A részleteket lásd Kürthy Sándor, „A szabadidő felhasználása”, in Esztergár, *A magyar szociálpolitika*, 2. kt, 608–612.

56 Bikkal Dénes, „Olasz mintára meg kell szervezni a magyar dolgozók munkautáni pihenését és szórakozását”, *Nemzeti Munka*, 1935. október, 6.

A családi pótlék intézményét már XLIII. Leó pápa 1891-ben kibocsátott „Rerum Novarum” enciklikája is szorgalmazta. Egyes üzemek és szakszervezetek a családok dolgozók érdekeinek védelmében külön pénztárakat állítottak fel, amelyek a családok munkavállalóknak pótlékokat fizettek. 1930-ban Franciaországban már 4,3 millió munkavállaló kapott családi pótlékot ilyen módon. A családi pótlékot hamarosan intézményesen és kötelezően rendszeresítették 1933-ban Franciaországban, 1930-ban Belgiumban, 1935-ben Olaszországban.⁵⁷

Mussolini számos állami nagyberuházással sikerrel szüntette meg a munkanélküliséget. A mocsárlecsapolási akció eredményei Churchillben és G. B. Shawban is csodálatot keltettek. 4,2 millió hektár föld termővé tétele nemcsak munkaalkalmat biztosított, hanem a megtermelt búza jelentős devizamegtakarítást is eredményezett (korábban az olasz külkereskedelmi mérleg elsősorban a búzaimport miatt volt negatív). Pozitív hatásként jelentkezett a maláriás megbetegedések jelentős csökkenése is. Mussolini gazdaságpolitikájának eredményeit mutatja, hogy a gazdasági élet átfogó racionalizálásával Olaszország tudta szinte a leggyorsabban elhárítani a világgazdasági válság okozta kríziseket.⁵⁸

Németországban a nácik hatalomra kerülését hamarosan számos döntő jelentőségű változás követte. 1933-tól a Deutsche Arbeitsfront (DAF) egyesítette a munkavállalókat és a munkaadókat. A DAF-on belül két szociálpolitikai szervezet is működött, a „Kraft durch Freude” (erő az örömből) mozgalom a munkások szabadidő-felhasználásáról gondoskodott, a „Schönheit der Arbeit” (a munka szépsége) hivatal pedig a munkahelyek szociális állapotát (higiénia, üzemi étkezés, fényviszonyok, munkahelyi könyvtárak és gyermekmegőrzők stb.) fejlesztette. A népszaporulat elősegítését támogatta az 1933-ban bevezetett ezer márkás házassági kölcsön és az 1934-ben bevezetett, nagycsaládoknak szóló adókedvezmény, amelyet azonban rasszista alapon érvényesítettek, tehát cigányok, zsidók nem kaphatták meg. A munkanélküliség 1935-re a különböző állami nagyberuházások hatására rendkívül lecsökkent és 1938-ra gyakorlatilag megszűnt. Bár a náci rendszer az autópályaépítési programot kizárólag saját eredményének tekintette, ennek ter-

57 A kérdéshez lásd Bikkal Dénes, *Családi munkabér külföldön és Magyarországon*, Budapest, 1938.

58 Ormos Mária, *Mussolini*, Budapest, Kossuth, 1987. 263.

vei valójában már a weimari köztársaság alatt megszülettek. Téves az a nézet, hogy ezek a nagyberuházások döntően a fegyverkezést szolgálták volna – ellenkezőleg, zömük infrastrukturális beruházás volt, és megvalósulása tovább élénkítette a német gazdaságot (1934-ig ötmilliárd márkát költöttek a munkanélküliséget csökkentő beruházásokra). A munkaerőkihasználás optimalizálásának érdekében gondoskodtak arról is, hogy a mezőgazdaságban csak ésszerű méretű üzemek maradjanak fenn, és ezek csak a legszükségesebb munkaerőt kössék le: a Reichserbhofgesetz (Birodalmi Gazdaságöröklési Törvény) ezért megtiltotta a 7,5–125 hektár közötti birtokok elaprózását. Arról is gondoskodtak, hogy az állami hitelek okozta pénztúlkínálat ne okozzon inflációt: a társadalom egészét átfogó szociális gyűjtési akciók (Winterhilfswerk) és a kényszerkölcsönök jegyzése sikerrel akadályozta meg a pénz elértéktelenedését és a fekete piac elburjánzását.⁵⁹

Németországban központi utasításra számos terméket kifejezetten olcsó áron juttattak el a lakossághoz: a 76 márkába (190 pengő) kerülő „néprádió” (Volksempfänger) nemcsak politikai propagandát, hanem kiváló komolyzenét is adott (korábban a rádiókészülékek ára 200–300 márka volt), a német film az állami támogatásnak köszönhetően vezető pozíciót vívott ki magának az európai piacon. A Volkswagen (népautó) Hitler személyes ötlete volt. 1938-ban Fallerslebenben külön üzemet állítottak fel szériagyártására, piacra dobását csak a háború akadályozta meg, mert a gyár teljes termelését a Wehrmacht kötötte le. Megvalósulás esetén a német vevőnek kellett volna a legkevesebbet dolgozni egy gépkocsi vásárlásáért, mivel a Volkswagen piaci ára 1000 márka alatt lett volna, míg korábban a legolcsóbb autó is 1500 márkába került.

A korszak magyar közgazdászai, statisztikusai, társadalomtudósai és politikusai egyáltalán nem csak a náci Németországot tekintették szociális szempontból példaadónak. Az intranzigens antikommunista Horthy szűkebb környezetében a Szovjetunióról is talált elismerő szavakat. Az 1931. április 24-i koronatanácson maga is tervgazdasági tanács felállítását javasolta, és saját kezűleg vetette papírra, hogy „Moszkvában 16 személy megvalósítja a legmerészebb kísérletet, mely valaha az emberi

59 A náci Németország szociálpolitikai teljesítményeinek feldolgozására lásd Götz Aly, *Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*, Berlin, Bundeszentrale für politische Bildung, 2005.

ség történetében előfordult: előre meghatározzák 15 éves időtartamra 146 millió ember számára a földterület 1/6-od részére a közgazdasági fejlődés alapját”.⁶⁰ A Társadalmi Egyesületek Szövetsége (TESZ) már 1928-ban a tervgazdaság bevezetését követelte, és ebben az ügyben 1931-ben minden képviselőhöz újabb felhívást intézett.⁶¹ A TESZ követelésének jelentősége akkor nyilvánvaló, hogyha figyelembe vesszük, hogy ebben az időben csak a Szovjetunióban működött tervgazdaság! A Magyar Mérnökök Nemzeti Szövetsége politikai felhangoktól függetlenül is állandóan a tervgazdaság bevezetését szorgalmazta, 1935-ben például „Országrendezési Tanács” felállítását javasolták Bornemisza Géza ipariügyi miniszternek.⁶² Szálasi Ferenc a Hungarista Mozgalom naplójában Mussolini és Hitler mellett Roosewelt elnököt és a New Dealt jelölte meg, mint szociálpolitikai példaképét,⁶³ mivel ebben is az államhatalom kiterjedését és a liberális piacgazdaság felszámolását látta – igaz, némileg félreértve Roosewelt intencióit, aki az irányított gazdaságot éppen a liberális kapitalizmus fenntartása érdekében vezette be. A munkanélküliség csökkentése központi, állami megrendelésű és irányítású infrastrukturális beruházásokkal (autópályák, lakótelepek, csatornák stb.), a munkások életkörülményeinek javítása (üdültetés, munkahelyi étkeztetés stb.) különböző formában szinte minden fejlett ipari államban megvalósult. A korporatív szervezési modell Ausztriában és Portugáliában is leváltotta a szakszervezeteket. A szabadidő eltöltésére nemcsak a német és olasz diktatúrák, hanem Lengyelország, Görögország, Jugoszlávia, Portugália és Románia is szervezett állami mozgalmakat. A német Kraft durch Freude és az olasz Dopolavoro saját olcsó szállodahálózata és infrastruktúrája tömegeknek tette lehetővé a viszonylag színvonalas üdülést – az előbbi szervezésében 39 millióan vettek részt társasutakon, egy 8 napos északi tengeri félpanziós üdülés csak 37 márkába került.⁶⁴ Rügen szigetén állami segédlettel az addigi legnagyobb üdülőkomple-

60 MOL K 27 minisztertanács 1931. április 24. idézi Horthy Miklós titkos iratai, 127.

61 PML EL XIV/2, 34.d, 355.p., TESZ-IMPSZO levele

62 MOL P 1343 Endre László, 3. cs, a MMÉNSZ beadványa Bornemisza Géza miniszternek.

63 BFL Nb 293/1946 Szálasi-per, Szálasi memoranduma Keresztes-Fischer Lajoshoz 1936. október 8-án, 3312.

64 *Deutsche Geschichte*, 11. kt, *Republik und Diktatur*, szerk. Heinrich Pleticha, Gütersloh, 1987. 197.

xum építését kezdték meg 1937-ben, amely egyszerre húszezer turistát tudott volna fogadni. Hasonló mozgalom Magyarországon nem létezett, a Nemzeti Munkaközpont 1938-ban „Becsüld a munkát!” névvel indított szabadidő-mozgalma anyagiak hiányában elhalt. A francia, belga, német és olasz minta a népesedéspolitika területén is mintául szolgált.⁶⁵ A népi írókkal szorosan együttműködő EPOL (Egészségpolitikai Társaság⁶⁶) ezek alapján javasolta ugyanebben az évben 400 pengős kiházasítási kölcsön folyósítását, amelyből az állam minden egyes megszületett gyermek esetén 100 pengőt leírt volna.

A magyar szociálpolitika megsemmisítő kritikát kapott külföldön. A Német Munkafront (DAF) Munkatudományi Intézete 1940-ben tanulmányt készített a magyar szociális helyzetről és katasztrofális következtetésekre jutott. „A magyar szociális szükségállapot döntően a mezőgazdaságban tapasztalható osztályhelyzetből adódik, amelyben még ma sem léptek túl a feudális történeti viszonyokon. [...] Magyarország társadalmi berendezkedését folyamatosan veszélyezteti az egyoldalú tömegnyomor [...] E tömegek elnyomorodása, testi szétesésük, igénytelenségük, másrészt a kommunista erjedési folyamatok a magyar társadalom legnehezebb terhét alkotják és kijelölik a szociálpolitika legsürgősebb céljait. [...] Kiszámították, hogy a falusi proletariátus családtagjaival kb. négymillió főt tesz ki, tehát majdnem a teljes lakosság felét.”⁶⁷

Hitlernek kedvelt témái közé tartozott a magyar szociális állapotok kritizálása. Meggyőződéssel vallotta, hogy Magyarország bele fog ebbe rokkanni, mert a vezető rétegek „leigázzák a népet, amelyet maga Horthy is igavonó baromnak nevezett beszélgetés közben. [...] Amolyan elgiccседett Montmartre-atmoszféra uralkodik ott. Mindenki azon van, hogy gyorsan meggazdagodjék, és a pénzt Budapesten elverje. Nálunk a gazdag embereknek is dolgoznia kell. [...] míg Magyarországon mágnásklubokban és kávéházakban herdálják el azt a pénzt, amelyet a zsidók pióca-ként szívnak ki a népből, és amelyet a mágnások részben ismét elszednek a zsidóktól.”⁶⁸ Jodl vezérezredes szerint Magyarországon „a felbomlott és

65 Bikkal, *Bevezetés*, 45.

66 Az EPOL-ra nézve lásd a 7.4. alfejezetet.

67 *Deutschland und Südosteuropa*, Berlin, Arbeitswissenschaftliche Institut, 1940. 26.

68 *Hitler hatvanhatsz tárgyalása 1939–1944. 2. kt, Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal*, bev. vál. és jegyz. Ránki György, Budapest, Magvető, 1983. 298–299.

elzsidósodott vezető rétegek egy vulkán tetején élnek és táncolnak”.⁶⁹ Az 1944-es teljhatalmú budapesti német megbízott, Edmund Veessenmayer szerint Magyarország Európa szociálisan legvisszamaradottabb államai közé tartozott. Nemcsak a Führer főhadiszállásán tartották Magyarországot a manchesteri vadkapitalizmus utolsó fellegvárának. Angliából hasonló kritika érte a magyar szociális állapotokat. A magyar diplomácia ebben a kérdésben folyamatos defenzívában volt, amit az is bizonyít, hogy 1943-ban a kormány „Sárga könyv” néven külön kötetet publikált annak bizonyítására, hogy az országban van szociálpolitika. 18 nappal Magyarország megszállása előtt Kállay még azt az utasítást küldte a külképviseleteknek, hogy utasítsák vissza az olyan vádak, amelyek szerint a magyar politikai és szociális rendszer feudális, antidemokratikus és antiszociális. Ugyanezt bizonygatta Bikkal Dénes 1944-ben megjelent propaganda-könyvecskéje is. Bikkal könyvében arról áradozott, hogy az országban hamarosan megszűnnek a szociális különbségek, és a magyar szociális törvényhozás a továbbiakban is példamutatóan jár majd el.

4.5. „Progresszív fajvédelem”: Endre László és a gödöllői szociálpolitikai mintajárás

Kevésbé ismert, hogy a magyar szélsőjobb több fontos alakja is az USA-ban szerezte meghatározó élményeit. Matolcsy Mátyás, Endre László, Rajniss Ferenc egyaránt lenyűgözve tért vissza külföldi útjáról, és az ott szerzett tapasztalatok meghatározóak voltak későbbi politikai karrierjük szempontjából.

Az említettek közül Endre tevékenysége példázza a legjobban fajvédelem, szociálpolitika és a progresszió összefonódását, hiszen ő volt az, aki kellő hatalommal rendelkezett ahhoz, hogy tapasztalatait a gyakorlatba is átültesse.⁷⁰ 1919-től a gödöllői járás szolgabírája, 1923-tól főszolgabírája lett. Ebben a minőségében az ország legnagyobb, és tekintettel

69 Aly – Gerlach, *Das letzte Kapitel*, 24. Jodl előadása 1943-ban a Gauleiterék számára.

70 A fajvédelem progresszív és antiszemita dichotómiájáról és Endre tevékenységéről részletesen lásd Vági, „Endre László”. A továbbiakban elsősorban az ő munkájára támaszkodom.

Horthy rendszeres gödöllői tartózkodásaira, legfontosabb járásának élére került. Funkciójából adódóan nagyrészt rajta múlt a falusi jegyzők, orvosok, szolgabírák kinevezése, és Endre maximálisan kihasználta ezt a lehetőséget. Ha csak tehetette, mindenhová fajvédő, ébredő elvbáráit nevezte ki. Később ismertető antiszemita rendelkezéseit ezért tudta rendkívüli hatékonysággal átültetni a gyakorlatba. Endre tevékenysége nemcsak azért érdekes, mert igen jelentős közigazgatási hatalommal bírt, hanem azért is, mert tevékenysége eléggé különböző korszakokon keresztül húzódik. Ha valaki csak Endre hivatali gyakorlatát vizsgálná, alig venné észre, hogy Magyarországon létezett nem kifejezetten rasszista politika is. Mindez viszont ismét bizonyíték arra, hogy a Bethlen által teremtetett konszolidáció nem hatolt le a politika mélyebb szintjeire.

1925-ben a vidék egészségügyi helyzetéért tenni akaró szakemberek az amerikai Rockefeller Alapítvány segítségével létrehozták az Országos Közegészségügyi Intézetet, amely a járványügy, az orvoscépzés, a gyógyszerellátás, az egészségügyi hálózat és az ellátórendszer fejlesztését tekintette legfőbb feladatának.⁷¹ 1928-ban Endre az USA-ba és Franciaországba utazott, hogy megismerhesse az ott alkalmazott szociálpolitikai módszereket. Feljegyzéseiben túláradoan lelkes hangon számolt be tapasztalatairól, és nyomban az eredmények magyarországi adaptációjával kezdett foglalkozni. Sajátkezű vázlatokat készített a francia egészségházakról, javaslatokat tett a baromfitenyésztés támogatására. Az USA-ban meglátogatta a Ford műveket, ahol külön tanulmányozta a munkásság szociális helyzetét, és megbeszéléseket folytatott a Rockefeller Alapítvány vezetőségével, majd Franciaországban is meggyőződött az ott működtetett Rockefeller-alap eredményeiről. Nem mellékes, hogy Endre Henry Fordban nemcsak a példamutató szociálpolitikát gyakorló gyárost, hanem az USA egyik legközismertebb antiszemitáját is „tiszteletre” – Ford „A nemzetközi zsidó” című antiszemita brosúráját 1926-ban majd 1943-ban magyarul is kiadták. Endrét elsősorban a gyermekvédelem, a népbetegségek elleni küzdelem, így a tuberkulózis elleni harc, valamint a szociális és gazdasági kérdések közötti összefüggések érdekelték.⁷² Hazaérkezve nem sokkal később maga is pályázatot nyújtott be. A támogatás elnyerése után a rá jellemző vehemenciával kezdett hozzá feladatához. A tuberkulózis

71 Ferge, *Fejezetek*, 1998, 87.

72 MOL P 1434, 1. csomó

terjedése ellen felvilágosító kampánnyal és TBC-otthonok kialakításával lépett fel. A nemzetvédelem mellett progresszívnek tekinthető egészségügyi-testnevelési szempontok is szerepeltek a cserkész- és leventemozgalom népszerűsítésében. Jelentősen fejlesztette a közoktatási infrastruktúrát, nem feledkezve meg a szegény parasztyerekekről, akik számára diákkotthont építtetett Gödöllőn, de ezen kívül iskolák és óvodák egész sorának alapítása is az ő nevéhez fűződik. A közegészségügyi ellátórendszert modernizálta és kibővítette: 1937-re a gödöllői járás területén szinte nem volt olyan község, ahol ne lett volna legalább egy egészségház, tüdőgon-dozó, szülőotthon, napközi. Támogatta a községi tűzoltó- és mentőegye-sületek megszervezését, sporttelepek kialakítását, kultúrházak építését. A Stefánia Szövetség bevonásával hatékony anya- és gyermekvédelmi programot indított (például rendszeres orvosi felülvizsgálat, anyasági tanfolyamok, tejellátás stb.), így kívánta csökkenteni a csecsemőhalandóságot. A Rockefeller Alapítvány támogatásával és a Zöldkereszt Mozgalm közreműködésével a falvak higiéniés helyzetét javították: új, tiszta vízű kutakat fúrtak, a csecsemőprogram keretében ingyenes zöldkeresztes cukor- és tejakciót indítottak, fokozták a járványügyi erőfeszítéseket, napközi otthonokat alakítottak ki. „Én a magyar parasztság felemeléséért küzdöttem. Küzdöttem a magyar nép egészséges jobb jövőjéért” – mondta a népbíró előtt. Munkájában segítette, hogy a népjóléti minisztérium Gödöllőn hozta létre az ország első egészségügyi mintajárását. Endre valóban mintaszerű teljesítményt nyújtott, az eredmények őt igazolták: az ezer lakosra jutó, országos átlagnál (14,2) korábban rosszabb gödöllői halálozási mutató 1937-re 12-re csökkent, a gümőkór halálozási aránya harmadával, a csecsemőhalandóság negyedével csökkent. A „progresszív fajvédelem” és a „produktív szociálpolitika” legnagyobb eredményei közé tartozott, hogy Endre tevékenységének nyomán a gödöllői természetes népszaporulat hamarosan majdnem az országos arány duplájára (5,8 helyett 10,3) növekedett.⁷³

Endre szociális érzékenységét bizonyítja, hogy a népi írókhoz hasonlóan földosztást követelt, sőt egy alkalommal Horthy Miklóst is személyesen kérte, hogy a gödöllői koronauradalomból is osszanak földet a

73 Vági, „Endre László”, 107. Varga Géza „Endre László birodalma” című cikke (*Gödöllői Hírlap*, 1937. december 25.) illetve a *Gödöllői Hírlap* 1930. május 11-i beszámolója alapján.

szegényeknek. Megpróbálta a termelőket segíteni abban, hogy közvetlenül, a nagykereskedők kikapcsolásával juttathassák árujukat a főváros piacára. Szociális témákról sorozatban publikálta különböző írásait jobboldali napilapokban. Figyelemreméltó az a stílus, ahogyan a hozzá beadott kérelmeket kezelte. Nemcsak az antiszemita jellegű ügyekben járt el azonnal és személyesen: a legtöbb dokumentum tele van aláhúzássokkal, és a hátoldalon bárki megtalálhatja Endre kék, zöld vagy piros ceruzával írt rövid jegyzeteit, utasításait. Minden jel szerint a kérelmek döntő többségét maga olvasta el, és legtöbb esetben személyesen kezdeményezte az intézkedéseket is.⁷⁴ Lelkiismeretes hozzáállása szélesebb körben is ismert lehetett, hiszen a népiek folyóirataiban több alkalommal dicsérően emlékeztek meg róla.

Endre íásaiban a szociális indíttatás mellett a progresszív gazdaság- és iparfejlesztés iránti érzék is kitapintható. Amerikából hazatérve több cikkben kárhoztatta a magyar üzemek alacsony termelékenységét, amelyet szembeállított a minimális adminisztráció által irányított, átlagosan tizenkétszer jobban megfizetett munkások ezreit foglalkoztató amerikai óriásüzemekkel (a detroiti Ford-gyárban vizsgálta a munkások szociális helyzetét). Felemelte szavát a mezőgazdaságban dolgozók érdekében is. Az alulfizetett és rossz körülmények között dolgozó munkásoknál is „sokkal szegényteljesebb állapotban vannak nálunk az időszaki, úgynevezett sommás munkások és a mezőgazdasági napszámosok”, akiket a nagybérlők gyakran csalással rövidítenek meg – írta egy cikkében.⁷⁵ Egy évvel később, éppen a New York-i tőzsdekrach előtt néhány nappal, így beszélt a vármegye közgyűlésén: „A gazdálkodásból élő népesség 80 százaléka eladósodott. Az adóhátralékot nem tudja fizetni. Az 5 pengős csöves kukorica árak, a sokat emlegetett amerikai piacokénál 4-5 pengővel alacsonyabb gabonaárak, a 10 filléres bor és az 1 filléres paradicsomárak az életszint legalacsonyabbra való szállításával sem biztosítják a gazda megélhetését. Nincs különbség 5 vagy 500 holdas gazda közt... A gazdák nyomorúságát érzik kisiparosaink is, kik vevőközönségük legszélesebb rétegeit veszítik el lassan bennük.”⁷⁶

74 Vági, „Endre László”, 107-108.

75 Lásd Endre „A szolgabírák” című cikkét, *Magyarság*, 1928. szeptember 26. A cikkre reagált Huszár Károly a *Kis Újság* szeptember 28-i számában.

76 *Gödöllői Hírlap*, 1929. október 18.

1926-ban a Faluszövetséggel és a Gödöllői Járási Közművelődési Egyesülettel együtt kulturális, gazdasági és ipari kiállítást szervezett a gazdaság fejlesztésének jegyében, 1933-ban pedig döntő szerepet vállalt a cserkész Jamboree gödöllői lebonyolításában. A progresszívnek tekinthető intézkedések azonban elválaszthatatlanok Endre egyéb fajvédelmi tevékenységétől, amelyet a következő fejezetben ismertetünk.

4.6. Antiszemita érdekvédelem és bürokratikus antiszemitizmus

A bethleni konszolidáció és az első zsidótörvény napirendre tűzése között a felszín alatt folyamatos gyakorlatként működött a zsidó származású állampolgárok diszkriminációja. Törvény hiányában mindig az érintett közigazgatási hatóságon múlt, hogy milyen mércét alkalmaz.

Az érintett szervek iratanyagának vizsgálata azt bizonyítja, hogy az antiszemita érdekvédelem intézménye a Horthy-rendszerben elterjedt és természetes dolog volt. Az ezzel kapcsolatos beadványok a közigazgatás jelentős részét foglalkoztatták, és a legapróbb kérdésekre is kiterjedtek. Ez nem volt speciális magyar jelenség: az 1930-as évek lengyel közigazgatása külön törvény nélkül is képes volt a zsidó munkavállalók elbocsájtását elérni, ha az „arányszám” nem tűnt megfelelőnek, és ugyanígy képesek voltak arra is, hogy konzekvensen és folyamatosan hátrányosan különböztessék meg a zsidó kérvényezőket. A zsidó pályázó mindkét országban legalább abban reménykedhetett, hogy a magán-szférában nem éri diszkrimináció. Romániában 1934-től a Numerus Valahicus minden vállalatot arra kötelezett, hogy alkalmazottainak legalább 80%-a román nemzetiségű állampolgár legyen. Sokan a rendelkezések további szigorítását követelték, és a zárt számot be akarták vezetni a közoktatásban is. Az indoklás kísértetiesen megegyezett a magyar zsidótörvényekével: Alexander Vaida módosító indítványában egyenesen úgy fogalmazott, hogy „a kisebbségek a bennszülött román elemet állandóan kihasználják és megakadályozták abban, hogy megerősítse uralmát. A statisztikák elremlítő képet mutatnak. A románok el fogják veszí-

teni az uralmat saját hazájukban.”⁷⁷ Szerencsére utóbbi intézkedést a parlament elvetette, feltehetően azért is, mert tartott az addig egymással nem kooperáló kisebbségek összefogásától és nemzetközi tiltakozásától.

Az ÉME-t mint szervezetet a belső széthúzás, a személyi rivalizálás miatt valóban állandó működési zavarok jellemezték, a tagok egymás közötti informális kapcsolata azonban mégis sok közüggyel kapcsolatban éreztette hatását. 1925-ben például Nagytarcsa villanyvilágítással való ellátása idején Eckhardt Tibor ÉME országos elnöki fejléces papíron fordult az akkor már főszolgabíró Endréhez: „mint értesültem arra [a világítás felszerelésére] egy Stern nevű zsidó cég is pályázik. Szükségnek tartom pártfogásodba ajánlanom Töttössy Gyula mérnök urat [...] nehogy előforduljon ugyanaz az eset, ami a közelmúltban Kistarcsán történt, hogy az előbb említett Stern nevű zsidó nyerte el Kistarcsa köz-ség villanyvilágítási munkálatait. Igen kérlek, légy szíves jóindulatú pártfogásoddal odahatni, hogy a nagytarcsai jegyző, akitől a munkálatokra való megbízás függ, ne a zsidó cégnek, hanem az előbb említett mérnök úrnak adja”. Jelezve, hogy a közbenjárás meghallgatásra talált, a levél hátoldalára Endre piros tollal ráírta: „Sürgős!”⁷⁸

Hamarosan kiderült, hogy a zsidó cég keresztény konkurenciájának pedigreje sem tökéletes. Néhány hónappal később Eckhardt szabadkozó levélben értesítette Endrét, hogy Töttössy „rég magyar családból való keresztény ember, és társa is az FM egyik miniszteri tanácsosának fia [...] nagy hibája azonban, hogy felesége zsidó”. Eckhardt kérte, hogy korábbi ajánlását Endre csak akkor vegye figyelembe, ha az összes többi pályázó zsidó.⁷⁹

Az ÉME, főleg a bethleni konszolidáció idejében ránehezedő növekvő nyomás és a belső széthúzás miatt, nem működött hatékonyan. Így a „Nemzetvédelmi Sajtó Részvénytársaság” alapítása és más ÉME-vállalkozások sem jártak sikerrel. Az ÉME-nek arra mégis elég ereje volt, hogy a közigazgatásban dolgozó hivatalnokokat a zsidók elleni és a szélsőséges szervezetek érdekében való fellépésre buzdítsa. Erről tanúskodnak azok a

⁷⁷ „Románok rólunk. A numerus valachicus”, *Magyar Kisebbség*, 1935. 5. sz. 135–137.

⁷⁸ Eckhardt levele Endréhez, 1925. március 14. PML Endre László iratai. XIV/2 1/a 6. doboz, 72. pallium. Kádár – Vági, *Hullarablás*, 52.

⁷⁹ Eckhardt levele Endréhez, 1925. augusztus 27. PML Endre László iratai. XIV/2 1/a 6. doboz, 72. pallium. Kádár – Vági, *Hullarablás*, 52.

pártfogást kérő vagy feljelentő levelek, amelyek Endre hagyatékában maradtak meg. Az ÉME központja az alispánok, szolgabírók egy részével napi kapcsolatot épített ki, hírszerzést és adatgyűjtést folytatott segítségükkel politikai és „faji” kérdésekben, és gondoskodott megfelelő jelölt állításáról az állami állások megürülése esetén. Azt, hogy ez a protekcionista gyakorlat és a bürokratikus antiszemitizmus mennyire hatásos volt, az a már korábban ismertetett tény is mutatja, hogy zsidó vallású szinte alig akad az OTI-orvosok és az egyéb állami alkalmazottak között. Az Endre László kapcsán idézett esetek tehát korántsem csak helyi jelenségeként értékelhetők. Az ÉME esetenként szabályos nyomozó hatóságként is működött: a beérkező panaszokat vagy „központi nyomozói” segítségével vizsgálta ki, vagy jelezte az ügyet a helyi ÉME-csoportnak, amelynek vezetője jó esetben a helyi közigazgatás tagja is volt. Az ÉME nemcsak az államigazgatással, hanem néha a Hangya-szövetkezettel is együttműködött: erről tanúskodik egy 1921 májusában kelt levél, amelyben az ÉME vidéki főosztályának vezetője a gödöllői szolgabíróra arra kéri, hogy részletes jelentést juttasson el hozzá, amely alapján majd a Hangya igazgatóságánál eljárnak, mivel ily módon „már több ízben is nyertünk orvoslást”.⁸⁰ A Hangyával folytatott „gyümölcsöző” együttműködésről tanúskodik Endre Wünscher Frigyesnek⁸¹ írt levele, amelyben amiatt tesz panaszt, hogy egy „kinézésre zsidó” személy a Hangya ügynökének adja ki magát és „flanellel, borssal és kakaóval üzérkedik. Légy oly jó, nézz utána hogy tényleg Nálatok van-e és ha igen, származása rendben van-e?”⁸² Az ÉME azon vezetői, akik a közigazgatásban is funkcióval rendelkeztek, magán-

⁸⁰ PML XIV/2 hiv. lev. I. csop. 31. d, 341. p, ÉME iratok. Köszönöm Vági Zoltánnak, hogy felhívta figyelmemre erre a dokumentumra

⁸¹ Wünscher Frigyes (1892–1946) kereskedelmi főiskolát végzett, 1914-ig a pozsonyi úti kábelgyár tisztviselője, tartalékos főhadnagyként végigszolgálja a világháború éveit, 1919-ben a Hangya gyakornoka, 1920-ban belépett az EX-be és a Kékek Klubjába. Karrierje ettől kezdve gyorsan haladt előre, 1920–1934 között az MTI vezető tisztviselője, majd vezérigazgatója, Gömbös szűkebb baráti társaságába tartozott. 1934-ben vette át a csődközeli állapotba került Hangya igazgatóságát. Nem menekült nyugatra, 1945 tavaszán letartóztatták, és a politikai rendőrség fogságában legyengülve betegségben pusztult el. Személyére lásd a ÁBTL V-93302 és BFL Nb. 1335/1946 vizsgálati dossziékat, valamint Simon István tanulmányát: „Egy »keresztény-nemzeti« csúsmenedzser, Wünscher Frigyes”, *Múltunk*, 2006/2. 31–53.

⁸² MOL-Ó Z 1396 Wünscher Frigyes iratai, 2. cs. 28. t. 69. Endre levele Wünschernek, 1941. december 15.

jellegű „titkos konferenciákat” is tartottak, amelyek alkalmával „a destruktív elemek előrenyomulása és a súlyos gazdasági helyzet” és az intranzigens keresztény eszme terjesztésének kérdéseit tárgyalták.⁸³ Az ÉME pénzügyi manőverekre is vállalkozott: amikor 1925 elején a Stádium Nyomda Rt., amely többek között a *Szózat* és *A Nép* című szélsőséges lapokat adta ki, csődközeli helyzetbe jutott, felmerült az a „veszély” hogy zsidó érdekeltségű pénzcsoport veszi meg az Rt-t. Ennek elkerülése érdekében az ÉME részvényjegyzési akciót indított, és csakugyan sikerült megakadályoznia a cég eladását. Hasonló akciókkal propagálta keresztény biztosítóintézetek és szövetkezetek működését is. Emellett az ÉME szociális feladatokat is felvállalt, az 1926. évi kispesti házépítési baleset árváinak például jótékonyági koncertet szervezett.⁸⁴

A „kijáró” érdekvédelemben az ÉME és a különféle kamarák jártak élen. Az ÉME vidéki főosztálya például 1922 decemberében Endre László gödöllői szolgabíróat közbenjárásra kérte egy gödöllői gyógyszerári jog megadásának érdekében. A pályázó személye ellen ugyanis „a zsidóság minden követ megmozgat”. Ugyanígy járt el a vidéki főosztály a valkói községi orvos kinevezésénél is. Endre pedig már 1922 márciusa előtt (feltehetően az ÉME kérésére) listákat készített az orvosi, gyógyszerési és ügyvédi szakmák képviselőinek „faji” hovatartozásáról és ezeket megküldte az ÉME központjának. Az ÉME vidéki főosztálya és a Hangya szövetkezet vezetése között folyamatos információcsere zajlott a „visszásságok”, azaz a zsidó kereskedők ügyében. Az ÉME „biztosítási propaganda osztálya” az Első Keresztény Biztosító intézettel is megállapodott abban, hogy közösen lépnek fel biztosítási ügynökök elhelyezésénél.⁸⁵ Az ÉME központ párhuzamos rendőri feladatokat is ellátott, amint arról egy feljelentő levél is tudósít. Egy Dányban tartott kerti mulatságon Endre László és Nagy Gyula „T”-tiszttel „a cigányoknál megrendelte hogy húzzák az Erger-Bergert”⁸⁶ Erre az egyik vendég (aki a közsé-

83 Uo. Az 1923. július 27-én kelt irat Kunszentmiklós főszolgabírójától származik, és arra utal, hogy nemcsak ő, hanem magyaróvári kollégája is szervez titkos konferenciákat.

84 Uo.

85 PML Endre László iratai XIV/2, I. csop, 31. dob. 341. A dokumentum átengedését Vági Zoltánnak mondok köszönetet.

86 Az „Erger-Berger” közismert antiszemita nóta volt.

gi főjegyző sógora is volt) odament a cigányprímáshoz, és közölte, hogy amennyiben eljuttatják a nótát, akkor nem fizetik ki nekik a megbeszélte 1600 koronát. Az ÉME központ erre vizsgálatot kért az ügyben gödöllői szervezetétől.

Endre 1935 májusában levélben kérte Bornemisza Géza kereskedelemügyi minisztert, hogy a Juszt László és fia „pesti zsidó cég” kérelmét fényképezlet megnyitására ne engedélyezze. Endre indoklásában arra hivatkozott, hogy Gödöllőn már működik két fényképész, akik Jusztal szemben képtelenek lesznek felvenni a versenyt, mert utóbbi minden árut közvetlenül a gyártól szerez be. A jól értesült Endre kéréséhez Juszt kérelmének minisztériumi iktatási számát is csatolta (!), ami arra utal, hogy ott is rendelkezett összeköttetésekkel. Ugyanez a gyakorlat zajlott a községi orvosi kinevezéseknél is. Amikor a csömöri OTI orvosi állás megüresedett, Endre Marton Bélának és Huszár Károly OTI igazgatónak is írt, hogy az állást semmiképp se a pályázó fiának adják, mivel „bizalmasan szíves tudomásodra hozom, hogy [ők] zsidók” és a „legerősebben fertőzött” Csömör községben egyáltalán nem lenne kívánatos nem intranzigens keresztény pályázó kinevezése. Endre a jelenlegi községi orvos személyében (aki „kiváló humanista”) saját jelöltet is állított. Az álláshalmazás vádját pedig azzal utasította vissza, hogy a 70 pengős állásból önmagában senki sem tudna megélni anélkül, hogy illegális dolgokkal („esetleg magzatelhajtás”) ne foglalkozna. Végül arra hivatkozott, hogy Csömörben csak 50-60 zsidó lakik, míg az összlakosság száma 3727, ezzel szemben a négy orvos közül három zsidó.⁸⁷

Endre protekcionista működésénél is fontosabb volt az a bürokratikus antiszemita gyakorlat, amely a jogszabályok szelektív és rugalmas alkalmazásából állt. Esetenként mondvacsínált és évtizedek óta nem alkalmazott előírásokra hivatkozva szabott ki büntetéseket, rajtaütésszerű szemléket tartott zsidó kereskedők boltjaiban, és majdnem minden alkalommal talált olyan hiányosságot, amelyet pénzbüntetéssel vagy bezárással torolhatott meg. Példa erre, amikor 1937-ben egy 1909-es határozatra hivatkozva a zsidó temető helyét a dögtemető mellett jelölte ki. Zsidók esetében az állampolgársággal nem rendelkező egyéneket gyorsított eljárással kiutasította, saját hatáskörben letartóztatásokat eszköz-

87 MOL P 1434, 3. csomó. Endre kérése a Huszárhoz intézett köszönőlevél szerint teljesült. Köszönöm Vági Zoltánnak, hogy felhívta figyelmem erre a dokumentumra.

zölt. Ezt a szelektív jogértelmezést korántsem tartotta titokban, közigazgatási működésének lényegére 1928-ban egy általa írt cikkben is rátapintott: „A paragrafusok nem gondoskodtak minden helyzetnek törvényes úton való rendezéséről, igen sokszor kerül közigazgatási tisztviselő abba a helyzetbe, hogy törvényes alap híján a józanész és az érző szív számára hallgatva kell bizonyos területen beavatkoznia. Ott ahol a nemzeti érdek és a szociális érzék megkívánják... [...] A közigazgatás [...] sokkal kevésbé elvont, s egész természete a lüktető és folyton változó élethez való alkalmazkodást kívánja. Az ilyen szellemben hozott intézkedéseket nagyon sokszor a felsőbb fórumok is helybenhagynák, ha nem állnának szemben azokkal a nyílt vagy titkos hatalmakkal, melyek az ügynek jogilag nem szabályos, de az élet szempontjából teljesen igazságos és szükséges elintézését hátráltatják és akasztják.”⁸⁸

A bürokratikus antiszemitizmus hatásosságára utal a kazári vezető jegyző 1935. november 13-i levele Endréhez, amelyben „örömmel” jelenti, hogy két községében már egyetlen zsidó sincs, „harmadik községében egy zsidó van, s ezt is csak azért nem tudtam 29 évi itt tartózkodás alatt elűzni, mert saját háza van”.⁸⁹ Dány község főjegyzője egy orvos állásügye kapcsán leszögezte Endrének írt levelében hogy „mindent elkövetek a községemben, hogy az idegen, jövevény faj megélhetését minél labilisabbá tegyem”.⁹⁰ Az említett főjegyző számára úri passziónak számított a bürokratikus antiszemitizmus, mint ahogyan ezt jelentése is bizonyítja: „Szíves bocsánatodat kérem, hogy alkalmatlankodtam, azonban nem akartam öröömnek parancsolni, amikor végre a hal horogra akadt [...] Sikerült Stern Fülöp italmérőt rajta kapni, amint a mellékelt és szerintem pancsolt rumból árusított literenként 80 ezer koronáért, akkor, amidőn a legfinomabb rumot is meg lehet kapni 70-80 ezer koronáért. Stern Fülöp egyike a legerősebb zsidóknak, akivel még sok bajunk lesz (sic). Légy kegyes ezen ügyet a szokott módon elintézni, hogy egy lépéssel közelebb jussunk az ideális állapothoz, amikor megteremtődik a zsidómentes, boldog Nagy-Magyarország.”⁹¹

Endre tevékenysége kezdettől fogva a cigányok ellen is irányult. Ja-

88 Vági, „Endre László”, 132.

89 Idézi Kádár – Vági, *Hullarablás*, 58.

90 Vági, „Endre László”, 90.

91 Vági, „Endre László”, 91.

vaslata szerint a kóbor cigányokat koncentrációs táborba kell zárni, ahol a férfiak sterilizálásával a „probléma” néhány évtized alatt megszüntethető.⁹² A cigányság elleni fellépése azonban több okból sem ért el nagyobb méreteket. Egyrészt, mert a cigányok diszkriminálásával nem volt lehetséges „pozitív fajvédelmi eredményeket” felmutatni. Másrészt, mert a cigány ellenségkép hatékonyságát nagy mértékben csökkentette vagyontalanságuk és szinte teljes politikai passzivitásuk. A zsidóság szerves összefonódása a kapitalista átalakulással, amely a zsidóellenességet a 19. század végétől katalizálta, cigányok esetében fel sem merülhetett. A cigányokat senki sem tüntethette fel a modernitás haszonélvezőinek, ezért a politikailag motivált cigányellenesség sem lehetett különösebben sikeres.

A bethleni konszolidáció idejében a bürokratikus antiszemitizmusnak is megvoltak a korlátai. Az antiszemitizmus elterjedt volt ugyan, de bizonyos mértéken túli alkalmazása, mint ahogyan azt Endre gyakorolta, túlzásnak számított. A károsultak fellebbezéseit a belügyminisztérium kivizsgálta, és az alispán útján utasította Endrét a további erőszakoskodások beszüntetésére. A visszaélések a sajtó tudomására is jutottak, ami különféle leleplező cikkek publikálásához vezetett. Ezek hatására 1925 márciusában és áprilisában Endrének levélben kellett tisztáznia magát a belügyi államtitkár előtt. 1937-ben ismét meggyűlt a baja feletteseivel. Egyrészt azért, mert indoklás nélkül letartóztatott egy zsidó fakeskedőt, akinek családja az alispánhoz fellebbezve elérte szabadon bocsátását, másrészt azért, mert a vármegye költségén hamis impresszummal nyomtatta ki a „Hová tegyük a zsidókat” című német antiszemita brosúrát. Ennek ellenére Darányi főpolgármesterséget, majd alispáni állást ígért neki, amennyiben nem indul a lovasberényi időközi választáson. Endrének azonban ez nem volt elég. A nyílt választáson utolsó helyen végzett – de érdekes módon nem a kormánypárti, hanem az ellenzéki legitimista jelölt nyert. Munkahelyén fegyelmi indult ellene a vármegyei tulajdonban lévő eszközök törvénytelen felhasználása miatt, és egy „zsidófrontot”, bolsevizmust, kapitalizmust ostromozó szombathelyi beszéde után, amely a MOVE zászlóbontó országos gyűlésén hangzott

92 Vági, „Endre László”, 97. A cigánykérdéshez általában lásd Karsai László, *A cigánykérdés Magyarországon. 1919-1945 – Út a cigány Holocausthoz*, Budapest, Cserépfalvi, 1992.

el, a főispán felszólította, hogy „másfelé helyezkedjen el”. Endre ennek hatására hosszabb egészségügyi szabadságot kért, de a kudarcot viszonylag hamar helyre tudta hozni, hiszen hamarosan alispánként térhetett vissza a közigazgatásba.

5. A Gömbös-kormány fajvédelmi koncepciója és szociálpolitikája

5.1. Alapgondolatok

Az előző fejezetekben ismertetett szociálpolitikai feladatok, valamint a különféle antiszemita „megoldási javaslatok” először Gömbös Gyula miniszterelnöksége alatt válhattak kormányprogrammá.

Gömbös már 1919 után megfogalmazta politikai credóját az ideális társadalmi berendezkedésről. Ideálja az osztályok nélküli társadalom volt, miközben hitet tett a magántőke korlátozott szabadsága mellett is. Még fajvédő politikusként követelte az általános és titkos választójog bevezetését, valamint a nagybirtok szabályozását, a mezőgazdasági népességre kivetett adók csökkentését és a radikális földosztást. Bethlennel történő szakítása, majd öt év ellenzéki kiszolgáltatottság és az ezt követő 1928-as visszatérése a kormányba e radikalizmust jelentősen tompította. Gömbös belátta, hogy reformjait csak fokozatosan és enyhébb formában tudja megvalósítani. Erőszakos retorikája mellett igen óvatos és megfontolt politikus volt, akit ráadásul 1935-ig a háttérből Bethlen volt miniszterelnök sikerrel fékezett. Sok szempontból Gömbös volt az első „modern” magyar kormányfő. Magáévá tette Magyary Zoltán¹ egyetemi tanár javaslatát az „államvezérkar” és a „cselekvő állam” kialakításáról. Az elképzelés szerint a magasabb polgári hatóságok vezetőinek (nem

1 Magyary Zoltán (1888–1945) közigazgatási szakember, egyetemi tanár. Szovjet útját saját vagyonából finanszírozta. Bár aktívan nem politizált, kapcsolatban állt Szálasival is, ebédre is meghívta lakására (Karsai Elek, *Szállasi naplója. A nyilas mozgalom a II. világháború idején*, Budapest, Kossuth, 1979. 55.), Imrédyvel pedig kifejezetten baráti viszonyban volt. Magyary nem volt antiszemita, sőt zsidókat is mentett, de a háború végén – miután feleségét szovjet katonák megerőszakolták és mindkettőjüket bántalmazták – öngyilkos lett. Tanítványai 1948 után a magyar kommunista államszervezet felépítésében jutottak fontos szerephez. Életét feldolgozta Saád József (szerk.) *Magyary Zoltán*, Budapest, Új Mandátum, 2000.

militarista értelemben vett) vezérkari jellegű különleges képzést kellene adni, mivel az elkülönített civil vezérkari testülettől várható el a legjobban a kormány utasításainak maradéktalan végrehajtása. Magyar centralizációs elveinek megerősítését látta francia, amerikai, olasz, német és szovjet (!) tanulmányútjain, és bizonyíthatóan nagy hatással volt Gömbös nézeteire is, aki őt racionalizálási kormánybiztosként is alkalmazta.

Gömbös nemcsak a tömegsport jelentőségét ismerte fel, hanem a propaganda eszközeit is virtuózan kezelte, annak ellenére, hogy nem az írás, hanem a szó embere volt, és műveltsége sem haladta meg a jobb vezérkari tisztek színvonalát. A kormánypropaganda részeként százezres példányszámban adatta ki a kormány tevékenységéről készített beszámolókat, politikai beszédeit pedig rádió útján az utcákon is közvetítették.

Gömbös kormányalakítása után azzal büszkélkedett, hogy (leszámítva a Tanácsköztársaságot) az első gróf- és bárómentes kormány az övé.² Ez jelzi, hogy gondolkodásában erősen jelen volt a plebejus és egalitáriánus indulat. Az effajta kijelentések arra is utalnak, hogy Gömbös alapjában akart leszámolni a „neobarokk” magyar társadalmi szerkezettel, érteve ez alatt a feudális maradványokat, a nagybirtok és az egyház hatalmát, valamint a társadalmi kasztrendszert.

1932 őszén 95 pontos „Nemzeti Munkatervével” meghirdette az „öncélú nemzeti állam” alapelvét. A munkaterv első látásra szinte mindenkinek pozitív változásokat ígért. Az általánosságok szintjén mozgó és ezért minden politikai irányzat számára üdvös klisék mellett azonban figyelemre méltó a munkaterv azon része, amely többé-kevésbé megvalósításra is került. Elsősorban az Imrédy Béla által kidolgozott gazdasági intézkedésekre gondolunk, amelyek a „pozitív fajvédelem” programjának legfontosabb részét alkották. Imrédyt és Gömböst nagymértékben inspirálta Hjalmar Schacht (1934 és 1937 között német gazdasági miniszter) *Grundsätze deutscher Wirtschaftspolitik* (A német gazdaságpolitika alapjai) című munkája.³ Ez is bizonyítja, hogy – hasonló-

2 Idézi Gergely, *Gömbös*, 221. (itt tévesen minisztériumot említ kormány helyett).

3 Schacht könyvét Gömbös Horthynak is megküldte és Schacht tételei alapján fogalmazta meg saját gazdaságpolitikai programját. Lásd *Horthy Miklós titkos iratai*, 118. Gömbös levele Somkuthy Józsefhez, Horthy katonai irodájának vezetőjéhez, 1932. szeptember 20.

an a korábbi német, amerikai, olasz és francia gazdaságpolitikai elképzelésekhez – a Nemzeti Munkaterv is a világgazdasági válságra adott reakcióként értelmezhető. Gömbös politikai céljai elérésének érdekében számos kompromisszumra kényszerült. Ezek közé tartozott, hogy felhagyott a nyílt antiszemitizmussal, mivel kormányprogramja végrehajtásához feltétlenül szüksége volt a társadalmi békére. 1932-ben, miniszterelnöki kinevezésekor mindkét oldalon sokan gondolták, hogy a törvényhozás hamarosan zsidótörvényeket fog tárgyalni. A vágyak és félelmek, valamint Gömbös korábbi radikális antiszemitizmusa ismeretében annál nagyobb megdöbbenést váltott ki, amikor a parlament nyilvánossága előtt kijelentette, hogy ártétkelte álláspontját a zsidókérdésben, és társnak ismeri el a magyar célokkal azonosuló zsidóságot: „A zsidóságnak pedig nyíltan és őszintén azt mondom: revideáltam álláspontomat!”⁴

Hogy Gömbös e kijelentését és az ezután következő, a „nemzethű zsidóságot” dicsérő és partnernek elfogadó nyilatkozatot mennyire tudatosan és előre megfontoltan tette, bizonyítja, hogy beszéde után a Parlament folyosóján a zsidó vallású Sándor Pál⁵ képviselő felé fordult, és megkérdezte, hogy a nyilatkozat kielégítette-e, mire Sándor azt felelte, hogy „nemcsak hogy kielégített, hanem várakozáson felül tetszett, amit mondott, kegyelmes uram”.⁶ Ez az elszólás, valamint Gömbös visszakérdezése arra utal, hogy a háttérben valamilyen megegyezés állt. Ezt valószínűsíti Macartney angol történész is.⁷ Fia, Gömbös Ernő szerint azonban soha sem határozta meg pontosan, mit ért a „revideálás”-on, „és a bejelentés legjobb tudomásom szerint semmit sem változtatott

4 A nemzeti öncélúságért. Gömbös Gyula miniszterelnök 12. beszéde, Budapest, 1932. 41. *Képoiselőházi Napló*, 11. kt, 1932. okt. 11. 52.

5 Sándor Pál (1860–1937) Hódmezővásárhelyen született kereskedő családban. 1912–1918 között a Budapesti Közüti Vasút vezérigazgatója, 1904-ben az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés megalapítója és évtizedeken át elnöke is. 1901-től 1935-ig képviselő, 1922-től Rassay Károly szabadelvű pártjában politizált. Nevéhez fűződik az első kartelleket korlátozó törvény megalkotása.

6 Stern Samu, „Kihallgatásom Gömbös miniszterelnöknél és a kormányzó előtt. Fejezetek a kiadatlan naplóból”, közli és jegyzetekkel ellátta Avigdor Löwenheim, *Múlt és Jövő*, 2003/3. 73.

7 Carlyle A. Macartney, *Október tizenötödike. A modern Magyarország története*, Budapest, Gede Testvérek, 2006. 1. kt, 165.

azon a felfogásán, hogy a zsidóság veszélyes idegen góc a nemzet testében, amelynek befolyását meg kell szüntetni. [...] Sohasem hallottam tőle olyasmit, ami arra engedett volna következtetni, hogy a zsidókérdésben elfoglalt elvi álláspontját megváltoztatta volna” – írta Gömbös Ernő a háború után az emigrációban.⁸

Kormányzásának későbbiekben részletezett ideje bizonyíték arra, hogy Gömbös álláspontjának „revideálása” valójában szemfényvesztés volt.

Ezt szolgálta az is, hogy miniszterelnöksége alatt zsidók is részesültek magas kitüntetésekben, sőt a Gömbös elnökölte minisztertanács korlátozott mértékben ahhoz is hozzájárult, hogy nevüket magyarosíthassák.⁹ Gömbös antiszemitizmusa korábban sem öncélú volt: számára a zsidók háttérbe szorítása mindig magyarok előnybe hozását is jelentette. Fajvédelmi gondolata sem csupán a zsidóság ellen irányult: a mezőgazdasági termelők védelme, a nagytőke és a nagybirtok korlátozása, a központosított és állampolgáiról „gondoskodó” állam ugyanúgy céljai közé tartozott. Gömbös fajvédelmen a keresztény vallású és magyar etnikumú lakosság szociális védelmét értette, és tehetséges politikusként felismerte azt, hogy erre antiszemita retorika nélkül is lehetősége van.¹⁰ A nagytőke- és nagybirtokellenes intézkedések a magyar társadalomfejlő-

⁸ Hadtörténeti Levéltár (a továbbiakban HL) VII. 200, Gömbös Ernő iratai, 4. doboz, 7.

⁹ A BM illetve a minisztertanács a magyar nevet felvevő zsidók számáról pontos információkat gyűjtött. 1933. augusztus 1. és 1935. október 16. között 68.019 névváltoztatási kérelem érkezett be. Ebből 5398 az időszak végéig elintézetlen volt, és ebből 3440 kérelmet adtak be zsidók. Az összes zsidók által beadott kérelem száma ugyan nem ismert, de vélelmezhető, hogy zsidók kérelmei viszonylag nagy száralékban maradtak elintézetlenek. Az aránytalanság oka a Gömbös-kormány azon bizalmas rendelkezése volt, amelynek értelmében nem frontharcos kérelmezők esetében havonta 15 (közalkalmazott), ill. 30 (magánzó) zsidó kérelmezőben maximálták a névváltoztatás engedélyezését abban az esetben, ha a kérelmező minden egyéb szempontnak is megfelelt. MOL K 429, Kozma Miklós iratai, 6. d. 188/1936. irat. Kovács Alajos a névváltoztatási kérelmek nemzetiségi háttéréről is készített statisztikát. Felmérése szerint 1933-ban a névváltoztatók 52,9%-a viselt német hangzású nevet, közülük 39,4% volt keresztény vallású. A kérelmet beadók 2,1%-a „zsidós”, 35,8%-a szláv, 2,9%-a román és 2,2%-a egyéb hangzású névvel rendelkezett. Karády – Kozma, *Név és nemzet*, 147.

¹⁰ Gömbös antiszemitizmusának és programjának értékeléséhez lásd Vonyó József, *Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus. Tanulmányok*, Budapest, Pannonica, 2001. 30–51. és Gergely Jenő már említett Gömbös-monográfiáját.

dés már ismertetett állapota miatt eleve arányszámukon túlmenően sújtották a zsidókat.¹¹ Ezeknek az intézkedéseknek jelentős részére azonban antiszemitizmustól függetlenül minden kormány rákényszerülhetett volna, mivel a nemzetközi példák is azt igazolták, hogy erőteljes központosítással és az állam beruházó és újraelosztó szerepének növelésével ki lehetett lábalni a gazdasági válságból. Ugyanígy égetően szükséges volt a kereskedelmi törvény és a részvényjog szabályozása is, mivel azt még a Gömbös-kormány idejében is egy 1875-ben hozott törvénycikk határozta meg. Akkor még a vagyonelejtés, kereskedelmi könyvek meghamisítása, gondatlan üzletvezetés, hamis mérleg készítése és hasonló bűncselekmények büntetési tételei csak pénzbüntetést, még „hűtlen kezelés” esetében is viszonylag enyhe szankciókat tartalmaztak. Ennek köszönhetően az 1920-as évektől gyakori volt az, hogy a vállalatok papíron veszteséges működést mutattak ki, és ezzel elkerülték az osztalékfizetést. A kiskereszvényesek ezáltal lehetetlen helyzetbe kerültek (a tőzsdei árak 1931-től lényegében be voltak fagyasztvva), míg az érintett vállalatok tőkéjüket uzsorakamatra helyezhették ki, és vezetőik magas jutalmakat vehettek fel.

5.2. Részterületek

A Nemzeti Munkatervből a mezőgazdasági termelők támogatása és az agrárrolló felszámolása (59. pont) elsősorban a keresztényeknek kedvezett, a közvetítő kereskedelem visszaszorítása (62. pont) pedig a zsidó kereskedőket arányszámuk miatt felülreprezentáltan hátrányosan érintette, míg a fogyasztók többsége keresztény volt. Az állami hitelnyújtás (74., 75., 78. pont) a nagybankok megkerülését és befolyásuk csökkentését jelentette, az „ipari cikkek igazságos áralakulását” követelő 41. és 59. pont a fogyasztóknak pozitív, a gyártulajdonosoknak viszont negatív változásokat ígért. Gömbös azonos súllyal hirdette meg a nagybirtok és

¹¹ Vonyó József, Gömbös politikájának legalaposabb kutatója arra a következtetésre jutott, hogy a nagytőkeellenes fellépés Gömbös számára gyakorlatilag a zsidók korlátozását jelentette. Vonyó József, „A Gömbös-kormány nemzeti munkaterve és a fajvédelem”, in *Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*, főszerk. Hanák Péter, szerk. Nagy Mariann, Pécs, University Press, 1997. 409–428.

a nagytőke korlátozását, és nem rajta múlt, hogy ezen a területen nem tudott komoly eredményeket elérni.¹²

A Gömbös-kormány legfontosabb intézkedései a mezőgazdaságot érintették: ezek egyike volt az eladósodott kis- és középbirtokosok védelme. Ennek érdekében vezették be Imrédy Béla tervei alapján a 20 hold vagy 100 aranykorona érték alatti birtokokra a „védett adós” intézményét, amellyel csökkenteni lehetett kb. 80 ezer eladósodott gazda kamat- és tőketörlesztési terheit. Az intézkedés jelentőségét mutatja, hogy a rendelet mintegy kétmillió hold földet (zömmel kisbirtokosok tulajdonát) nyilvánított „védettnek” azaz elidegeníthetetlennek, és a mezőgazdasági kölcsönök kamatait 5,5 százalékból maximálta.¹³ Szociálpolitikai okokból szubvencionálták a gabonatermelést: a termelők a tőzsdei vételár felett ún. bolettát kaptak (ezt a támogatási formát az USA-ból vették át), amellyel adót lehetett fizetni, sőt részben készpénzre is lehetett váltani. Az állami támogatás 3–6 pengőt, azaz a vételár felét-harmadát tette ki. Csökkentették a gazdák adósságkamatait is.

A kormányprogram centralizáló és egyúttal burkolt „örségváltó” célkitűzéseire utalt a szövetkezeti értékesítés 94. pontban meghirdetett támogatása. Gömbös célja a hasznot lefölöző bizományosi és lánckereskedelem megrendszabályozása volt. A termelők többsége forgótőke híján ki volt szolgáltatva a kereskedőknek. A terményfelvásárlás koordinálása és a köztes kereskedelem kikapcsolása érdekében egyes kistermelők már 1898-ban megalakították a Hangya szövetkezeti hálózatot. 1919 után a Hangya az állami megrendelések szempontjából kedvezményezett helyzetbe került. Ennek ellenére a Minisztertanácsnak több alkalommal kellett szanálás és hitelfolyósítás céljára állami segílyt megszavaznia. Bethlen már 1926 októberében kifejtette minisztereinek, hogy „igen aggályosnak tartja, hogy a Hangyát minden három hónapban szanálni kell”, de az állam egyszerűen nem engedhette meg magának, hogy kivonuljon a szövet-

- 12 Vonyó már említett tanulmánykötetében kimutatja, hogy Gömbös programja hogyan vérzett el a bethleni hatalmi elit és a közigazgatás ellenállásán. Lásd Vonyó, „Diktatúra – olasz mintára”, valamint „A kormánypárt és a közigazgatás a Dunántúlon a totalitárius törekvések idején (1932–1936)”, in Vonyó, *Gömbös*, 52–66, 81–93.
- 13 Az intézkedést a magyar állam 1937-ben oldotta fel, úgy, hogy az adósságok egy részét átvállalta, és a hitelezőknek évi 1%-os kamatozó kölcsönpapírokkal törlesztett.

kezeti értékesítés támogatásából.¹⁴ 1928-ban a Hangya az iparcikkek értékesítésével is foglalkozni kezdett, de a világgazdasági válság csődbe sodorta a céget. Gömbös azonban felismerte a szövetkezeti mozgalom szociálpolitika jelentőségét, és 1932-ben ötmillió pengővel szanáltatta a Hangyát, amelyben ezután az állam kb. 30%-os tulajdonnal rendelkezett. A Hangyában majdnem egymillió ember volt részjegyei által tulajdonos, fiókjai az ország egész területét behálózták, 1943-ban már 1959 szövetkezet működött az országban. A Gömbös-kormány alatt a Hangya komoly és kedvezményes hitelekhez jutott: 1935 áprilisában például egymillió pengőt folyósított a magyar állam termésfelvásárlási előlegként. Hasonlóan működött a gabonafelvásárlást szervező, kezdetől 100%-os állami tulajdonban lévő Futura szövetkezet is.¹⁵ Mindkét szervezetnek elvileg zsidók is lehettek tagjai, amennyiben maguk is kistermelők vagy hivatalnokok voltak. A zsidóság azonban ezekben a körökben jóval az országos átlag alatt képviseltette magát, a Hangyánál már emiatt sem volt jellemző zsidók alkalmazása. Komoly felháborodást okozott a konkurens kereskedők között, amikor a Hangya 1936 decemberében Budapesten a Rákóczi út-Klauzál utca sarkán nagyáruház jellegű „Szövetkezeti Boltot” nyitott. A tiltakozók azt kifogásolták, hogy az áruház a bútortól a vasáruig és textíliáig mindenféle árut tartott, tehát döntően nem a szövetkezeti tagok terményeit árusította (a Hangya szövetkezetek tagjai az élelmiszertermelés mellett legfeljebb háziipari termékeket állítottak elő). Az állami támogatásnak köszönhetően a Hangya komoly versenyelőnyhöz jutott.¹⁶ A Hangya kiemelt állami támogatása mellett a Keresztény Szabóiparosok Szövetkezete, az Országos Magyar Háziipari Szövetkezet is kedvezményes illetve kamatmentes állami hitelhez jutott, az előbbi tartozásait a minisztertanács részben el is engedte.

Gömbös is felismerte a hitelnyújtás szükségességét, és a szövetkezeti értékesítés támogatása mellett megpróbálkozott egy országos hitelakció elindításával. Az 1933 szeptemberében indított akció a banki fedezettel

- 14 *Iratok az ellenforradalom történetéhez*, 3. kt, *Az ellenforradalmi rendszer gazdasága és politikája Magyarországon 1924–1926*, szerk. Nemes Dezső, Karsai Elek, Budapest, Kossuth, 1959. 237.
- 15 BFL Nb. 1335/1946 Wünscher Frigyes vizsgálati dossziéja, 21, 91.
- 16 „Tizenhatezer kereskedő tiltakozik a Hangya Szövetkezet boltja miatt”, *Esti Kurír*, 1936. december 17. 7.

nem rendelkező kisiparosoknak és kiskereskedőknek kínált hitelt, de csak abban az esetben, ha a helyi törvényhatóság is anyagi támogatást biztosított. Az erre a célra biztosított háromszázezer pengő azonban nem volt elegendő ahhoz, hogy az akció érezhető eredményeket produkáljon.

Gömbös a homogén, „osztályok nélküli” nemzeti társadalmat tartotta ideálisnak, ezért kívánta bevezetni a korporatív érdekképviseletek elvét. A szakszervezetek ellensúlyozására 1933-ban Mecsér András vezetésével felállította a „Nemzeti Munkaközpontot”. Ehhez az olasz munkaalkotmány, a Carta del Lavoro adta a mintát. A szakszervezetek ellenállását azonban nem sikerült megtörni, és anyagi források híján a Nemzeti Munkaközpont tagsága csak fokozatosan bővült. Ennek ellenére figyelemre méltó, hogy a sztrájkot elvileg megengedhetetlennek tartó szervezet több alkalommal a munkások mellé állt, mint például az 1935-ös csepeli posztógyári sztrájk idején.¹⁷ 1935-ben Gömbös programjának részeként heti 48 órában korlátozták a munkaidőt, és az 52.000/1935 miniszterelnöki rendelettel elrendelték a legkisebb munkabérek kötelező megállapítását, aminek érdekében hetven szakmában bizottságokat kellett felállítani. 1936-ban a gazdasztrikeket és a rendőr- és csendőrrálmány családtagjait is bevonták a betegségi és baleseti biztosítottak körébe (1936 VII. és XXXVI. tc.).

Amerikai, német és olasz tapasztalatok alapján Magyarországon is felmerült az államilag szervezett, munkanélküliséget enyhítő közmunka ötlete. Hóman Bálint, Gömbös bizalmasa először 1936 szeptemberében terjesztette elő az „egészséges közszellem” érdekében bevezetendő önkéntes nemzeti munkaszolgálat tervezetét. Hóman is az „osztály nélküli társadalom” hívének nevezte magát, és abból indult ki, hogy a „társadalmi rétegek nivellálásának és egymáshoz közelebb hozásának” kiváló eszköze lehetne az értelmiségi munkanélkülieket az agrár- és ipari proletárokkal összehozó munkatábor. Arra hivatkozott, hogy a Turul szövetség már 1935-ben és 1936-ban is szervezett effajta táborokat.¹⁸ Hóman javaslatából azonban 1939-ig nem valósult meg semmi, feltehetően azért, mert a miniszterek többsége veszélyesnek érezte ezt a kísérletet.

Gömbös kormányra kerülése után nem sokkal felismerte, hogy re-

17 Dósa Rudolfné, *A MOVE*, 203.

18 MOL K 27 193. doboz, minisztertanács 1936. szeptember 18. napirend előtti előterjesztés.

formjai megvalósításához elengedhetetlen az erős központosított kormányzás. A tervezett szociális intézkedések az agráriusokat, a nagyipart és a hagyományos politikai értékeken szocializálódott hatalmi elitet egyaránt súlyosan sértették. A miniszterelnök kezét jelentősen megkötötte, hogy pártját Bethlentől örökölte, és a hagyományos hatalmi elittel számos kompromisszumra kényszerült. Ellenállásuk letörésére az 1935-ös választások segítségével újjáalakította pártját, és megszabadult a régi képviselők jelentős részétől. A „Gömbös fiókák”-nak nevezett képviselőkre és a vármegyei közigazgatásra támaszkodva megkísérelte a békés diktatórikus átmenetet azzal, hogy a Nemzeti Egység pártját milliós tagságú, vezéri elvek által irányított tömegpárttá alakította. Mintául az olasz fasiszta állam szolgált. A diktatúra irányába mutatott Gömbösnek a NEP szegedi nagyűlésén tett kijelentése is, amely szerint be kell tiltani a szociáldemokrata pártot.¹⁹ A tervgazdaság irányába tett első lépésként értékelhetjük, hogy a Gömbös-kormány volt az első, amely 1935-ben négy éves munkatervet dolgozott ki. Az értelmiség megnyerése céljából „Reformnemzedék” néven mozgalmat indított, ebben a különféle generációs társadalmi egyesületek vettek részt. A „Reformnemzedék” mozgalom ugyan 1936-ra elsorvadt, de tagjai közül többen, mint pl. Makkai János, Rajniss Ferenc, Bornemisza Géza és Bencs Zoltán komoly szerephez jutottak a későbbiek folyamán.

Magyarországon komoly és gyors társadalmi reformokra forradalom vagy diktatúra nélkül nem volt esély. A parlamentben ülő képviselők jelentős része²⁰ továbbra is inkább Bethlen híve volt, aki mindig maga mögött tudhatta Horthy támogatását is. A kisgazda, a szociáldemokrata és Rassay-párti képviselők az előbbi csoporttal kiegészülve sikerrel buktathatták meg Gömbös törvényjavaslatait. Emiatt kezdett bele Gömbös utódai közül Imrédy és Teleki hasonló „átállítási” kísérletekbe, emiatt tervezte Szálasi a hatalomátvételt kezdettől fogva diktatórikus módszerekkel.

A régi hatalmi elit számára a Gömbös-féle módszerek és reformok már modernségük miatt is elfogadhatatlanok voltak, amellettt vagyoni és hatalmi érdekeiket is sértették. Jellemző példa, hogy gr. Jankovich Bésán

19 *Magyarország történeti kronológiája*, 1935. március 18.

20 Stier Miklós („A kormánypárt fasiszta jellegű átszervezésének csődjéhez (1935–1936)”, *Századok*, 1971/3–4. 697.) szerint a 171 kormánypárti képviselő közül 40–50 számított Gömbös elkötelezett hívének.

Endre²¹ Kozma Miklós belügyminiszternek írt levelében következetesen a „kommonista” (sic) jelzővel illette a kastélyába betolakodó és ott agitáló NEP-aktivistákat.²² A tervek elvéreztek a végrehajtó közeg ellenállásán, a kormánypárt fasiszta jellegű tömegpárttá való átszervezésével Kozma és a főispánok többsége is szembehelyezkedett. Gömbös 1936-ra bukott politikusnak számított, és csak halála akadályozta meg lemondását. A szociálpolitikai reformprogram azonban halála után is folytatódott. 1937-ben a XXI. tc. rendezte a kötelezően kiadandó fizetési szabadság kérdését, és belügyminisztériumi rendelettel életre hívták a Törvényhatósági Közlöleti Alap és a Közlöleti Bizottságok intézményét. Az intézmények forrását a helyi hatóságoknak pótdadóval kellett előteremteniük. A Közlöleti Bizottságok azonban a legtöbb helyen nem tudtak megalakulni, mivel a szegény régiók képtelenek voltak helyi erőből forrásokat biztosítani.

5.3. Szőnyeg alatt előkészített antiszemita intézkedések

Gömbös számára szociálpolitika és antiszemitizmus egymással rokon jelenségnek számított. 1930-ban a zsidó földbirtokok számának növekedése miatt aggódott, és Bethlen Istvánnál sürgette a zsidóság „térhódításának” letörését.²³ 1931-ben részletes vizsgálattal bízta meg Kovács Alajost, statisztikai tanácsadóját a zsidóság vagyoni helyzetéről. 1935-ben kapta kézhez Kovács anyagát,²⁴ készítője szerint „valószínűleg egy tervezett zsidótörvény alátámasztására”.²⁵ Erre kódoltan maga is utalt, amikor egy 1935 októberi beszédében „a fiatalok [értsd nemzsidók – U. K.] jogos elhelyezkedési törekvéseiről” beszélt, és arra utalt, hogy statisztikai adatok vannak kezében arról, hogy a vállalatok nem engedik

21 Gr. Jankovich-Bésán Endre, pribéri és vuchini (1884–?) gazdasági akadémiát végzett földbirtokos, az I. világháború végén a Dunántúl élelmezési biztosa, különítményes tiszt. 1922–1930 között országgyűlési képviselő.

22 MOL K 429, Kozma Miklós iratai, 6. doboz, 193/1936. sz. irat, 1936. február 11.

23 Bethlen István tikkos iratai, 371.

24 N. Szegvári Katalin, *Numerus clausus rendelkezések*, 187. Kozma szintúgy kapott „bizalmas példány” jelzéssel egy kötetet, amely 1938-ban *A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében* címmel jelent meg. MOL Kozma iratok, 3929. tekercs.

25 BFL 19916/49 Kovács Alajos vallomása.

be a „fiatalságot” sáncaik mögé.²⁶ A beszéd kontextusa egyértelművé tette, hogy az üzenet a zsidók foglalkoztatásának csökkentéséről szólt.²⁷ Gömbös ezen megjegyzései minden bizonnyal egy 1934-es törvénytervezetre is utaltak, amelynek eredetije sajnos mind a mai napig nem került elő. Erre a tervezetre indirekt bizonyíték, hogy egy 1934 után keletkezett, a kényszerkartellekről szóló törvénytervezetet tárgyaló feljegyzés is utal rá: „a közvélemény kérésére a kormányzat is foglalkozott már az 1934-es évben ezzel a kérdéssel és a kormány el is készített egy tervezetet, amely hivatva lett volna ezen kívül a zsidókérdésnek bizonyos problémáit rendezni és fiatalságunknak a gazdasági életben való elhelyezkedésének útját is egyengetni”.²⁸

Kovács Alajosnak *A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében* című, 1938-ban megjelent, de 1935-ben még Gömbös által megbízásba adott munkája nem csupán statisztikai összefoglaló, hanem az 1920 óta folytatott „örségváltás” értékelése is volt. 1935 telén a KSH „kékcédulás” adatgyűjtésével szólította fel az ipari és kereskedelmi vállalatokat az általuk foglalkoztatott zsidó mérnökök és tisztviselők számának közlésére, az iparügyi miniszter pedig arra utasította a vállalatokat, hogy a keresztények javára változtassanak felvételi gyakorlatukon. Figyelemre méltó, hogy Kovács munkájában politikai javaslatokat is tett, amelyek teljes mértékben megfeleltek a későbbi I. zsidótörvénynek. Kovács a numerus clausust egészében sikertelennek értékelte, mivel az „a zsidóságot a hatalom megszerzése helyett a vagyon fokozottabb megszerzésére ösztönözte”. Bizonyítékképp azt hozta fel, hogy a zsidó magántisztviselőknek és a vállalatok zsidó alkalmazottainak a száma nőtt, és ebből, valamint abból a tényből, hogy a zsidó vállalatok csak 36%-ban alkalmaznak keresztényt,²⁹ azt a következtetést is levonta, hogy a vállalatok „fordított numerus clausust” alkalmaznak.³⁰ Ez a vélemény nemcsak az ismertetett Gömbös-megnyilatkozásokban köszönt vissza, hanem a kor

26 Makkai János, „Gömbös Gyula statisztikája”, *Új Magyarág*, 1935. október 27.

27 Csizmadia Ervin, Makkai János. *Ösztön és politika. Makkai János és a magyar reformjobboldal a két háború között*, Budapest, Új Mandátum, 2001. 120.

28 MOL Z 213 (Gyáripárosok Országos Szövetsége), vitéz dr. Guóthfalvy-Dorner Zoltán elaborátuma a kényszerkartellekről szóló törvénytervezetről. Az információért Bódy Zsombornak mondok köszönetet.

29 Kovács, *A csonkamagyarországi zsidóság*, 25.

30 Kovács, *A csonkamagyarországi zsidóság*, 21.

vezető politikusainak jelentős részénél is. A későbbi zsidótörvényekhez mind Kovács munkássága szállította a statisztikai adatokon túlmenő magyarázatokat és a megoldási javaslatokat.

Gömbös valós intenciói a numerus clausus törvény fő alatti újralkalmazásán mérhetőek le leginkább. Kultuszminisztere, Hóman Bálint 1932-ben utasította az egyetemeket, hogy a felvételeknél szigorúbban járjanak el. 1933 őszén Hóman a parlamentben már bejelentette azt is, hogy a kormány a numerus clausust a középiskolákra is ki akarja terjeszteni. Két hónappal később Keresztes-Fischer Ferenc a minisztertanács ülésén bejelentette, hogy a jogilag nem is létező „zsidó arányszámot” a jövő évtől be fogják tartatni. Az eredmény nem is váratott sokat magára: a zsidó diákok arányszáma az egyetemeken és főiskolákon a korábbi 9,7%-ról már 1937-re 3,9%-ra csökkent. Ezel párhuzamosan rendkívül megemelkedett a csupán elégségesen érettségizett „keresztény” hallgatók száma, arányuk az egyes karokon elérte, sőt több helyen meg is haladta az 50%-ot! Mivel a zsidó jelentkezőkből csak a legjobbakat vették fel (a jelesen érettségizettek töredékét), ezért elképzelhető az a színvonalbeli különbség, ami az egyetemeken ennek hatására kialakulhatott a két csoport között. Bibó István az ilyen helyzetekre célozva beszélt „szerencsétlen társadalmi találkozásokról”. Nem véletlen, hogy a gyengébb képességű hallgatók egy része frusztrációját zsidó társaik rendszeres verésével vezette le, a korszakban az egyetemi randálírozások folyamatosak voltak.³¹

Gömbös tehát kétszínű politikát folytatott: a nagy nyilvánosság előtt kijelentette, hogy revideálta álláspontját a zsidókérdésben, miközben titokban maga is zsidótörvényt készített elő,³² és egyes források szerint erről a legnagyobb titokban a Harmadik Birodalommal is egyeztetett.³³ Alátámasztja ezt az a tény is, hogy az ügyvédi kamarában Gömbös reg-

31 Ladányi Andor, „A numerus clausustól a numerus nullusig”, *Múlt és Jövő*, 2005/1. 64, 68.

32 Kovács Alajos „Die politische Entwicklung der Judenfrage in Ungarn” című előadásában arra utalt, hogy a zsidótörvény bevezetése Gömbös kormányprogramjához tartozott. *Die Weltkampf*, 1941/2. 93.

33 Kozma Miklós 1936 decemberében Berlinben Funk német propagandaügyi államtitkártól elszólás formájában kapta ezt az információt. MOL K 429, Kozma Miklós iratai, feljegyzés az 1936 decemberi berlini útról, 3931. tekercs, 68. Idézi Ormos Mária, Kozma Miklós. *Egy magyar médiavezér. Pokoljárás a médiában és a politikában*, 2. kt, Budapest, Polgár, 2000. 469.

nálása alatt, 1933-ban terjesztették be a szakmán belüli etnikai-vallási kvótarendszer felállítását.³⁴ A politikai vezetés ellenállásán a faji diszkrimináció elve ekkor még megbukott. A törvény szövegébe negatív helyett csak pozitív diszkriminációt tartalmazó elemeket lehetett beépíteni. Tűzharcosok és vitézek esetében az ügyvédi kamara köteles volt a pályázót előnyben részesíteni, akkor is, ha egyébként igazságügyminiszteri rendelet korlátozta a felvehető létszámát. Ugyancsak 1933-ban terjesztette elő Gömbös három miniszterének (Lázár Andor igazságügy, Hóman Bálint vallás- és közoktatásügy, Keresztes-Fischer Ferenc belügy) választójogi törvényjavaslatát. Ez hatásában antiszemita javaslatnak értékelhető, mivel azt tartalmazta, hogy választójoggal csak a 100 éve Magyarországon élő családok tagjai rendelkezzenek.³⁵ Az intézkedés a magyar zsidóság mintegy 80%-át zárta volna ki a választójogból.

Figyelemre méltó, hogy 1936–1937-ben Németországban külpolitikai okokból (az olimpia rendezése) az antiszemita propagandát jelentősen mérsékeltek. Magyarországon ugyanakkor az antiszemita közhangulat erősödését lehetett megfigyelni, ami a pesti Izraelita Hitközség elnökét, Stern Samut annyira aggasztotta, hogy 1936 februárjában miniszterelnöki kihallgatásra is ment az akkor már nagybeteg és bukott embernek számító Gömböshöz, akinek egy emlékiratot is átadott a tapasztalt antiszemita sérelmekről.³⁶

A KSH Gömbös halála után, azaz 1937-től a zsidóságot nem a vallások közül egynek, hanem az összes többi felekezettel szembeállítandó statisztikai kategóriának minősítette. A döntés mögött csak kormányzati akarat állhatott. Ennek nyomán a Fővárosi Statisztikai Hivatal 1939-ben három publikációt is kiadott,³⁷ amelyben a zsidó vallásúakat az összes egyéb felekezettel szembeállítva kezelték és a statisztikákat kísérő szövegek is a zsidók arányszámukon túlmutató vagyoni viszonyaira hívták fel a figyelmet. A korábbi évek statisztikai közleményei mentesek voltak ilyen jellegű nyílt utalásoktól. Kevésbé valószínű, hogy az 1939-ben megjelent statisztika két évvel korábbi elkészületi munkáit Darányi Kálmán

34 Kovács M. Mária, *Liberalizmus*, 124–127.

35 Gergely, *Gömbös*, 244–245.

36 Stern, „Kihallgatásom”, 67.

37 „Vagyonadóval megrótt személyek”, „Jövedelemadóval megrótt egyének”, valamint Laky, „A háztulajdon alakulása”.

önállóan és előzmények nélkül rendelte volna el, tekintettel arra, hogy Darányi majd minden belpolitikai kérdésben csak sodortatta magát az eseményekkel. Az előbbieken felsoroltak ellenére nem volt szükségszerű, hogy Gömbös az antiszemita törvényhozás útjára lépjen. Politikai programjából látható, hogy a zsidókérdést csak az egyik, és nem is a legfontosabb problémának tartotta. Ha elképzelései valóra válnak, akkor Magyarországon a spanyol, olasz vagy portugál mintához hasonló tekintélyuralmi rendszer született volna, amely rendelkezett volna kellő autoritással ahhoz, hogy a volt elitekkel szemben is megvalósítson egyfajta modernizációt. Mivel a megtörendő elit korántsem csupán a zsidóságot jelentette, ezért feltételezhetjük, hogy Gömbös hajlandó lett volna zsidótörvény nélkül is kormányozni. Reformjainak anyagi forrásait nemcsak a zsidó vagyontól, hanem az örökösödési illetékek felemeléséből vagy a nagybirtokból is fedezhette volna. Horthy és köre azonban ezektől a megoldásoktól mereven elzárkózott. 1933-tól Gömbös folyamatosan tapasztalhatta, hogy politikai terveit megakadályozzák. Az egyedüli terület, amelyen az ellenállás letörése a leginkább valószínű volt, a zsidóellenes törvényhozás lehetett.

Az, hogy Gömbös kormányra kerülése alkalmából „revideálásról” beszélt, és a későbbiekben is óvakodott nyílt antiszemita gesztusokat tenni, külpolitikai okokkal is magyarázható. Imrédy Béla visszaemlékezése szerint csak 1935 után lehetett a zsidókérdésben „továbbhaladni”, mivel korábban az ország nem rendelkezett devizatartalékokkal, és attól kellett tartani, hogy antiszemita intézkedések esetén az export ellenértékét bizonyos külföldi nagyvállalatok az adósságtörlesztés fejében egyszerűen lefoglalják, ami a nyersanyagbehozatal megszűnését és az ipar összeomlását vonta volna maga után. Devizagazdálkodás szempontjából az ország 1935-ig „napról-napra” élt, tehát például a Rothschild-bankház a hitelnyújtás beszüntetésével vagy a magyar államadósságot megtestesítő értékpapírok kereskedelmével könnyen sarokba tudta volna szorítani a mindenkori kormányt.³⁸ A magyar államháztartás első olyan éve, amely nem volt deficitese, az 1936-os volt, ekkor a költségvetés

38 ÁBTL V-55184/II, Imrédy Béla vizsgálati dossziéja, 812. Imrédy visszaemlékezése a Gömbös-kormányra dátum nélkül. A kérdéses dokumentumot Sipos Péter *Imrédy Béla a vádlottak padján* (Budapest, BFL – Osiris, 1999.) c. könyve nem közli, holott ez fontos adalék Imrédy politikájának értékeléséhez.

jelentéktelen 103.000 pengős többlettel zárt, az államháztartás helyzete azonban ezután folyamatosan és látványosan javult.³⁹ Ezzel is magyarázható, hogy a zsidókérdésben miért csak 1937-től tapasztalható kormányzati fordulat.

Indirekt módon „őrségváltó” célokat is szolgált az 1933. évi VII. törvény, amely szerint kisiparosok és szövetkezetek közszállítások esetében 6 százalékos árelőnyre tarthattak igényt a nagyvállalatokkal szemben,⁴⁰ mivel a nagyvállalatok döntően zsidó, a szövetkezetek viszont „keresztény” kézben voltak. Szociálpolitikai szempontból viszont mindenképpen szükséges volt a nagytőke versenylőnyének korlátozása és a kisvállalkozások támogatása, amit a Gömbös-kormányzat fel is ismert.

A szociálpolitika és a fajvédelem összekapcsolódását mutatja a házasság előtti kötelező orvosi vizsgálat és a népi írók által már rég napirenden tartott „egyke”-kérdés kezelése. Utóbbi ügynek 1934. december 5-én egy teljes minisztertanácsi ülést szenteltek. A házasság előtti orvosi vizsgálat kérdésében már 1933. március 18-án egyetértés alakult ki: „a házasság előtti orvosi megvizsgálása fajfejlesztési érdek”, és az érdekelt minisztériumok megbízást kaptak az ezt szabályozó paragrafusok kidolgozására.⁴¹ Figyelemre méltó, hogy ekkor Európában még egyetlen állam sem vezette be ezt az intézkedést, Németországban is csak néhány héttel később került rá sor (de ez nem lehetett hatásos a magyar minisztertanácsra, mert egyetlen utalás sem történik a náci fajpolitikai törvénytervezetekre). A későbbiekben a minisztertanácsok nem tárgyalták az ügyet, feltehetően a katolikus egyház nyomására elcsúszasztették a javaslatot, és csak 1941-ben, a harmadik zsidótörvényben került sor a házasságkötés szabályozására.

39 *Képviselőházi Napló* 1935–1939, 18. kt, 297. ülés, 1938. április 8. Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter expozéja, 3.

40 Mándoky – Faragó, *Magyar Frontharcos Mozgalom*, 149.

41 MOL K 27 178. doboz, minisztertanács, 1933. március 18. 4.

6. Imrédy Béla koncepciói

6.1. Imrédy 1937-es memorandumuma

Imrédy Béla esetében szociálpolitika, modernitás és antiszemitizmus jellegzetes összefonódása állapítható meg. Imrédy átgondolt és konzervatív pénzügyi politikájának köszönhetően a hazai pénzügyi életben komoly tekintélynek számított, és nemzetileg is elismert volt. Tekintélyét itthon nagyban erősítette, hogy a magyar értelmiségiek előtt közzismert volt szociális érzékenysége. Anyai ágú felmenői azon kisszámú keresztény középosztálybeli családokhoz tartoztak, akik hivatásszerűen foglalkoztak kereskedelemmel, az ország legnagyobb vasáru-nagykereskedését ők birtokolták, apja pedig a Kisbirtokosok Országos Földhivatalintézetének alelnök-vezérigazgatója volt.

1932-ben, 41 évesen lett a Gömbös-kormány pénzügyminisztere, 1935-től pedig a Bank of England támogatásával a Magyar Nemzeti Bank elnöki székébe ülhetett be. Az ország legfontosabb pénzügyintézetének vezetőjeként nagy buzgalommal látott hozzá terveinek megvalósításához. Ebben a funkcióban szervezte meg a Falu Szociális Alapot, amely a falusi egészségházak és TBC-gondozók építését finanszírozta, és ő dolgozta ki a „győri program” néven ismertté vált 1 milliárd pengős fegyverkezési és iparélénkítő tervet, 1938 márciusától pedig Darányi Kálmán kormányában ismét pénzügyminiszteri tárcát kapott. Korábban Fabinyi Tihamér pénzügyminiszter szkeptikusan úgy ítélte meg a helyzetet, hogy az ország csak kétfévente tud 100–100 millió pengő többletforrást biztosítani katonai célokra: ezzel szemben Imrédy biztosítottak láttá az évi 200 millió pengő előteremtését is, és ennek köszönhetően nemsokára Fabinyi utóda lett. A budapesti angol követ, valamint a Bank of England kormányzója egyaránt pozitívan értékelte az anglofilként és konzervatívként nyilvántartott szakembert.¹

Hazai kollegái azonban némileg több ismerettel rendelkezettek ró-

¹ Sipos, *Imrédy*, 12.

la. Hiszen Imrédy már 1935 januárjában kifejtette a Nemzeti Bank egyik ülésén, hogy minden eszközzel meg akarja torolni azokat „a káros kijátszásokat és visszaéléseket”, amelyek ugyan nem ütköznek jogszabályba, de ellenkeznek a devizagazdálkodás jegybanki célkitűzéseivel.² Mindez korántsem a konzervatív törvénytiszteletre vallott, mivel alapjaiban sértette a római jog „nulla poena sine lege” (szankcionálni csak törvénnyel tiltott cselekedeteket lehet) elvét.³

Imrédy számára a zsidókérdés és az árjásítás elsősorban a szociálpolitika és a modernizáció egyik megoldandó kérdése volt. Modernizáció alatt elsősorban az elavult magyar társadalomszerkezet átalakítását,⁴ a társadalmi mobilitás növelését, a társadalmi osztályok közötti szociális szakadék csökkentését és a gazdasági források egyfajta piacconform újraosztását értette. Származása és foglalkozása miatt elég pontos ismeretekkel bírt arról, hogy a gazdasági pályákon a „keresztény” értelmiség mennyiben képviselteti magát, az is nyilvánvaló, hogy ezzel nem volt különösebben elégedett. Ennek ellenére személyéhez sokáig nem köthetők antiszemita megnyilvánulások, minden jel arra mutat, hogy a zsidóság felülreprezentáltságánál lényegesen nagyobb bajnak tartotta a magyar „népjellem” elmaradottságait. Előfordult, hogy még ki is kelt a demagóg antiszemita propaganda ellen: 1936. november 27-én a minisztertanácsban például Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszterhez csatlakozva leszögezte, hogy elítéli a kartellek elleni olyan uszítást, amely szerint a kartellek nem mások, mint „zsidó vallású kereskedők szövetsége a szegény nép kiszípolozására hogy drágán adjanak el”.⁵ 1936–1937 for-

² Imrédyt idézi Botos János, *A Magyar Nemzeti Bank története*, 2. kt, Budapest, Presscom, 1999. 128.

³ Egyesek szerint Imrédyre a karrier iránt elkötelezett feleség különösen rossz hatással volt. Incze Miklós ny. egyetemi tanár szíves közlése a szerzővel. Imrédy feleségének hatásáról lásd még Sipos, *Imrédy*, 12. valamint Zsitvay Tibor, *Magyarország 1921–1941. Zsitvay Tibor emlékiratai*, szerk. Sipos Péter, Budapest, Palatinus, 1999. 314–315.

⁴ Az 1933-as jövedelemmegoszlási adatok szerint a lakosság leggazdagabb 0,6%-a a nemzeti jövedelem 18,6%-ával rendelkezett, ezzel szemben a legszegényebb 21,3% csupán 6,8%-kal. Matolcsy, *A magyarországi jövedelem és adóterhemegoszlás*, 58. Ez a jövedelmi aránytalanság Európában szinte egyedülálló volt, Németországban a társadalom felső 0,7%-a az összjövedelem 9,8%-át mondhatta magának. Az USA-ban az összjövedelem 22%-án a társadalom 3%-a osztozott.

⁵ MOL K 27, 197. doboz, minisztertanács, 1936. augusztus 27, 1. pont.

dulóján, az Országos Kaszinóban a zsidókérdés gazdasági vonatkozása-it viszont már a legnagyobb „sorsdöntő” problémának nevezte.

1937 márciusában Darányi miniszterelnök számára készített 33 oldalas, sűrűn gépelt memorandumában részletesen kifejtette véleményét. Ebben az ország társadalmi, gazdasági és szociálpolitikai modernizálására tett javaslatokat. Tervezetében rámutatott, hogy „a magyar nép [...] a modern kapitalista gazdálkodás által irányított tempót nem tudta átvenni”.⁶ Nézete a vidék problémáit illetően szinte teljesen egybecsengett a népi írók véleményével: a falu és a város szétszakadása hosszú távon tarthatatlan társadalmi következményekhez vezet (megoldási javaslatai, mint azt látni fogjuk, eltértek a népi írókétól). A zsidók kapcsán megállapította, hogy az elavult, rendi elemeket őrző társadalomszerkezet⁷ és a trianoni békekötés gazdasági hatásai mellett a zsidóság döntő szerephez jut az ország polgárosítása terén. Ennek folyományaként viszont a reformok által generált tőkekepződés elsősorban mint „zsidó” vagyon jelenik meg, így minden modernizációs kísérlet egyúttal a „zsidó tőke” arányának növekedését okozza, amennyiben nem választják a modernizáció államszocialista vagy kollektivistá útját.

„Ezen a bajon alaposan csak a nevelés és a versenynek eredményes felvétele segít, mert arra a megoldásra, hogy a zsidóságtól szabaduljunk, politikai gyengeségünk és gazdasági felkészültségünk hiánya következtében ma nem gondolhatunk. Mindamellet bizonyos intézkedések, amelyekre alább rátérek, alkalmasak lehetnek ezen a téren is olyan előfeltételek megteremtésére, amelyek a gazdasági ésszerűség által megkövetelt intézkedéseket lehetségessé teszik anélkül, hogy ez az amúgy is diszproporcionált zsidóbefolyás növekedésével járna, sőt azt vissza is fejlesztheti”⁸ – írta jelentésében, amelyben a később „győri program” néven ismert intézkedésekre tett javaslatot.

A „zsidókérdés” mellett a másik feltétlenül megoldandó válságkér-

6 Sipos, *Imrédy*, 446.

7 A társadalomszerkezet elavultsága sokaknak szemet szúrt. Erdei Ferenc a rendi és a kapitalizálódással fejlődő polgári társadalomszerkezet egymás mellett élése kapcsán 1945-ben felállította a „kettős struktúráról” szóló elméletét, amelyet a későbbiekben számos társadalomtörténész is használt az Horthy-korszak társadalmának jellemzésére. Imrédy Erdei munkásságát nem ismerhette, de téziseiben ugyanarra tapintott rá, mint ő. Erdei Ferenc, „A magyar társadalom a két világháború között”, in uő, *A magyar társadalomról*, Budapest, Akadémiai, 1980. 295.

8 Sipos, *Imrédy*, 447.

désnek a mezőgazdasági agrárproletariátus helyzetét nevezte meg. Azt a javaslatot tette, hogy a társulati (társasági) adó összegét 25 százalékkal meg kellene emelni (ez úgyis döntően a zsidó kézben lévő gyáripari tőkét érintené), és az ezáltal befolyó összeget más forrásokkal megnövelve közmunkákra kellene elkölteni. Ez a konstrukció lehetővé tenné a legszegényebb napszámokat fizető vidéki régiók munkanélküli mezőgazdasági dolgozói életszínvonalának legalább csekély szintű emelését. Imrédy ezen kívül szorgalmazta a „keresztény” pályakezdő diplomások részére egy új típusú hitelrendszer létrehozását is, és az angliai gazdaságirányításból is hozott fel példákat. Elkerülhetetlennek tartotta azt is, hogy a „magasabb rétegeknek” csökkenteniük kell fogyasztásukat. A memorandum szinte az összes adó-, vám-, szociálpolitikai kérdést érintette; és azzal a konklúzióval zárta a gondolatmenetet, hogy az ország választhat: „Bizonyos nagy nemzeti, gazdasági és társadalmi problémáink megoldását félretesszük-e, vagy pedig egy egyszeri, nagy vagyonadó formájában a nemzeti tőkére apellálunk-e? Mert ha a gazdasági célokat is meg akarjuk valósítani, és a vagyonhoz sem merünk hozzányúlni, akkor menthetetlenül belesodródunk egy inflációba, amely a nemzeti tőkének ugyanolyan vagy nagyobb mérvű igénybevételét jelenti, mint a vagyonadó, és amellet teljesen vakon sújt le elsősorban azokra, akik anyagilag gyengék és kevésbé ravaszak. Hogy ez a réteg elsősorban megint a mi hiszékeny keresztény középosztályunk lenne, azt talán külön mondanom sem kell.”⁹

Imrédy analízisében valós problémákra is rávilágított, és megelőlegezte a későbbi győri program néven meghirdetett gazdaságélénkítő intézkedéscsomagot. Javasolt módszerei nem sokban különböztek Keynes vagy Rooseveltt „New Deal”-je gazdaságélénkítő programjaitól, amelyeket maga is szorgalmasan tanulmányozott. Amerikai mintára javasolta például az ifjúság foglalkoztatását az állami nagyberuházásokon. Antiszemitizmusról árulkodik viszont, hogy Imrédy számára a nagytőke és a középosztály zsidó-keresztény szembenállásként jelent meg. Tekintettel arra, hogy a nagytőkések közé kellett volna számítani a feudális nagybirtokosokat is, illetve arra, hogy a „nagytőke” zsidó és keresztény tulajdonos esetében is ugyanúgy viselkedik, Imrédy elfogultságai nyilvánvalóak.

Fontos leszögezni, hogy Imrédy nem azért volt antiszemita, mert

9 Sipos, *Imrédy*, 445–468, itt. 466.

olyan intézkedéseket vezetett be, amelyek a zsidóságot számarányához képest túlságosan sújtották. A magyar társadalmi viszonyok között ez nem is lehetett volna másképp, ha az állami újraelosztást növelni kívánják. Az előbb idézettek azonban arra utalnak, hogy Imrédy zsidókkal szemben negatív előítéletekkel rendelkezett, mivel javaslataival nemcsak a tőkét kereste, hanem külön a „zsidót” is.

Ennek ellenére az első intézkedéscsomag még nem tartalmazott nevesíthetően antiszemita elemeket. Imrédyvel szemben fel lehetne hozni, hogy memorandumában se az örökösödési adó felemelését, se a nagybirtok terhére történő földosztást nem javasolta, úgymond, azért, hogy védje a keresztény nagytőkét és nagybirtokot. A kritika ebben az esetben alaptalan, mivel mindkét intézkedés csak hosszú távon járt volna pozitív hatással. Az örökösödési adó esetében ez nem szorul magyarázatra, a földreformok pedig mindenütt éveket, sőt a Nagyatádi-féle földreform esetében gyakorlatilag egy egész évtizedet vettek igénybe,¹⁰ és hatásuk pozitív része nem érintette a társadalom egészét. Imrédy ezért ezekről a megoldási lehetőségektől közgazdasági okokból sem várhatott gyors eredményt. Nyilvánvaló, hogy a gyors siker érdekében javasolta a záros határidőn belül törlesztendő vagyonaadó bevezetését. A gyors megoldásokra pedig Imrédyt több szempont is egyenesen rákényszerítette: egyrészt tudta, hogy hamarosan új háború kitörése valószínűsíthető, közeledtek a következményeiben kalkulálhatatlan általános titkos választások is, és a magyar belpolitika egyre inkább egy robbanás előtt álló vulkánhoz hasonlított. Azok az intézkedések, amelyek 1933-ban talán még sikerre vezettek volna, 1937-ben már nem kaphattak esélyt.

Imrédy tervezete ugyan egyszeri „vayonadó” névvel illette a magántőke részleges elvonásának folyamatát, ennek ellenére nyilvánvaló volt, hogy ez az ismert okokból legfőképpen a zsidóságot sújtaná,¹¹ és ezért ez

10 Egyedüli kivételnek az 1945-ös földreform tekinthető, ami viszont különleges körülmények között történt. A szétosztott földvagyoneért ugyanis semmilyen kártalanítást sem fizettek, sőt a korábbi tulajdonosok egy csoportját – a magyarországi németeket – az országból is elűzték.

11 A *Magyar Statisztikai Évkönyv* szerint 1939-ben az összes ipartelep 41,4%-a volt zsidó vallású tulajdonos kezében. Tekintettel arra, hogy a legnagyobb ipartelepek (pl. Egyesült Izzó, Rimamurányi Vasmű) vagy zsidó vagy kikeresztelkedett zsidó családok birtokában voltak (Weiss Manfréd Művek), az ipartelepek tényleges értékük szerint legalább 60%-ban minősültek „zsidó” tulajdonúnak.

egyfajta sajátos árjásítási javaslat volt (a földbirtok esetében, ahol nem a zsidó tulajdon, hanem a bérleti forma volt jelentős, a javaslat jóval enyhébb terheket irányzott elő). Mégis, ez a koncepció nyíltan még nem vállalta fel az antiszemita diszkrimináció külső jegyeit, és kisebb mértékben ugyan, de a „keresztény” tőkét is sújtotta volna. Imrédy tehát jelentős részben zsidó vagyont elvonó tervezetet tett le a miniszterelnök asztalára úgy, hogy ugyanakkor még nem kezdeményezte nyíltan a zsidóellenes törvénykezést. Emellett azonban már ekkor terveket szőtt a gazdasági élet vélt „egyensúlya” megteremtésének lehetőségeiről, és ötleteiből nem sokkal később két, hatásában döntő jelentőségű törvény is született.

6.2. A győri program és a tervszerű gazdálkodás

Darányi miniszterelnök a szociális feszültségek csökkentése érdekében több jelentős intézkedést is tett. 1937-ben törvényekkel vezették be a napi 8 órás munkaidőt, a minimálbérek meghatározását és a fizetett szabadság intézményét (mindez a mezőgazdasági munkásokra nem terjedt ki). A társadalmi feszültségek azonban ettől még nem csökkentek. Darányi elfogadta Imrédy koncepcióját, és ennek alapján 1938. március 5-én győri beszédében meghirdette országos programját, amely egymilliárd pengős állami beruházást és a „zsidókérdés” felvetését tartalmazta.

A győri program tervezésekor Imrédyt szociális és pénzügyi szempontok egyaránt vezették. A nemzetgazdaság alultőkésítetttsége miatt egymilliárd pengőt csak rendkívül drága hitellel vagy pénzrontással lehetett volna biztosítani. Imrédy mindkét verziót felelőtlennek tartotta, és inkább az 50 ezer pengő feletti vagyonok dézsmájából, valamint a hadiadásokat infrastrukturális fejlesztésekkel összekötő tervének önfinanszírozó hatásából teremtette elő a szükséges összeget. Ezért a tervezett 1 milliárd pengőnek a 40 százalékát az utóbbi célokra (pl. a MÁV vonalainak korszerűsítésére, gumiabroncsgyártásra stb.)¹² különítette el. A va-

12 96 milliót a vasút, 12 milliót a hajózás, 2 milliót a csepeli szabadkikötő, 80 milliót az útéptítés, 36 milliót vízszabályozás, 20 milliót a hírközlés, 114 milliót a mezőgazdaság, 10 milliót bányászati kutatások fejlesztésére, 30 milliót pedig gumiabroncs- és koromgyártásra kívántak fordítani. A fegyverkezéstről lásd Dombrády Lóránd, *A magyar gazdaság és a hadfelszerelés 1938–1944*, Budapest, Akadémiai, 1981.

gyonbevalláson alapuló adókiivetést amnesztiával kötötte össze, a korábbi hamis adóbevallók tehát legalizálhatták vagyonukat, ha a kivetett adót befizették. Ennek az intézkedésnek köszönhetően a befizetések még a tervezett mértéket is meghaladták.

Magyarországon az 1938. évi XX. tc. formájában törvényben is kodifikált győri program volt az első nyíltan tervszerű gazdasági intézkedés, amelyet már a kor politikusai is „ötéves terv”-nek neveztek.¹³ Terheinek 60 százalékát finanszírozták a mintegy 27 ezer legtöbb adót fizető természetes és jogi személy progresszív (mezőgazdasági tőke esetén 5–14%, ipari tőkénél 5–20% közötti, húsz, ill. huszonöt részletben, negyedévente törlesztendő) vagyondézmájával, 40 százalékát pedig államkölcsönrel fedezték. Remélni lehetett, hogy az államkölcsön kamatait az élénkülő gazdaságból származó bevételek ellentételezni fogják. A program előfinanszírozását az MNB vállalta azzal, hogy teljes mértékben fedezte a bankok által a vagyondézmára kötelezetteknek nyújtott hitelt. Az MNB az államkölcsön jegyzésére is biztosítékot adott, melynek segítségével a bankok is lehetővé tudták tenni ügyfeleiknek, hogy hitelből államkölcsönt jegyezzenek.

Tekintettel a mezőgazdaság alacsonyabb jövedelmezőségére, az ipari tőke adóterheit a vagyondézsma magasabban állapította meg. Ezzel szemben a földbirtokosoknak lehetővé tette azt is, hogy telepítésre ajánlott földdel fizethessék meg a váltságot. Tervek szerint a gyáriparosok 320, a földbirtokosok 80 millió pengőt fizettek volna.¹⁴ A legnagyobb adófizetők között jelentősen felülreprezentáltak voltak a zsidók, a győri program adóterheit becsléseim szerint mintegy 50%-ban zsidó adófizetők viselték.¹⁵ Bár a magyar tőkeeloszlási viszonyok miatt a zsidóságra

13 Pl. Teleki Pál 1939. május 7-i szegedi beszédében. Teleki Pál, *Beszédek 1939*, Budapest, Stádium, 1940. 63.

14 MOL K 27, 194. doboz, Minisztertanács, 1938. március 11. 64. pont.

15 *Magyar Statisztikai Évkönyv 1935*, 130. és Kovács Alajos *A csonkamagyarországi zsidóság* című kötete az ipartelepek átlag 60%-ánál, a nagykereskedelmi vállalatok 78,9%-ánál mutatott ki izraelita vallású tulajdonost. Az említett statisztikai kiadványok alapján a legtöbb adót fizetők csoportjába döntően a zsidó pénzarisztokrácia tartozott: a 200 ezer pengő felett adózó 70 személyből 50, a 100–200 ezer pengő közt adózó 291 személyből 160 volt zsidó, és az arányok a többi jelentős adózó esetében is csak csekély mértékben tértek el. A nagybirtokosok, nagybérlők száma csak 745 volt, de közülük is több mint 20 százalék zsidónak minősült.

minden esetben nagyobb arányú terhet rakott volna egy adóemelésre, a győri program esetében egyes intézkedések kiemelten terhelték meg a zsidónak vélt adóalanyokat. Míg a magánvagyonra csak 50.000 pengő felett vetették ki a rendkívüli adót, addig a zömében feltehetően zsidónak sejtett gyárvagyonokra ezt a kedvezményt nem alkalmazták, ezek teljes vagyona adóköteles volt. Az Imrédy által bevezetett fényűzési adót, melynek tételei először csak 10–30%-kal, később 50%-kal, majd 1943-tól 80%-kal növelték a közfogyasztás számára nem feltétlenül szükséges termékek árát, jelentős mértékben a zsidóság fizette, ez azonban a magyar társadalmi struktúrából következett.

A burkoltan etnicista célokat is megfogalmazó szociálpolitikát a szomszédos államok már 1920 óta követték, igaz, elsősorban nem vagy nemcsak a zsidóság, hanem a magyarok kárára is. A hatásában „árjásító” (mivel döntően a zsidó tőkéből finanszírozott) program ezért jól bevált külföldi példára tekinthetett vissza: a már említett Karel Englis, a csehszlovák jegybank elnöke korábban az ipar „német jellegének” megszüntetése érdekében indított prosperitást eredményező gazdaságélénkítő programot a cseh „nemzeti” tőke megerősítésének érdekében.¹⁶ A csehszlovák, román és jugoszláv földreformot döntően a magyar birtokokból finanszírozták, miközben a magyar agrárproletariátust kizárták az igénylők közül. Hozzá kell tennünk: etnicista ötletekkel már az ismert publicista Beksics Gusztáv is előrukkolt „A magyar faj terjeszkedése és nemzeti konszolidáció” (1896) című munkájában. Beksics azonban nem volt országos hatalmú politikus, és 1918 előtt egy esetben sem merült fel, hogy az állam a felhalmozott vagyont nagy arányban újraossza, ebből adódóan a szociálpolitikának is sokkal fejlettebb lehetőségei voltak.

A győri programról az terjedt el, hogy végrehajtása elsősorban a fegyverkezés céljait szolgálta.¹⁷ Valójában a program sokkal inkább általános iparélnéklítési és gazdaságfejlesztési célokat követett. Megítélésének ambivalenciája is ebből a kettősségből fakadt: mint azt a későbbi események világosan bebizonyították, a győri program a magyar hadsereg modernizálását és a haderő ütőképességének növelését nem tudta abban

16 Szabó, *Politikai kultúra*, 221.

17 Ezt a téves, ideológiailag motivált következtetést elsősorban Berend T. Iván terjesztette el. Lásd Berend T. Iván – Szuhay Miklós, *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944*, Budapest, Kossuth, 1973. 254.

a mértékben biztosítani, ahogyan az a Szovjetunióval szembeni háborúban szükséges lett volna – hozzá kell azonban tenni, ilyen elvárás teljesen irreális támasztani egy európai kis országgal szemben. Ugyanakkor a magyar gazdaság számára kétségtelenül konjunktúratereemtőnek és így kifejezetten hasznosnak bizonyult. Ami tehát hadseregfejlesztő csomagként elégtelen volt, az gazdaságélénkítő koncepcióként komoly sikereket eredményezett. Nem kétséges, hogy Imrédy elsősorban az utóbbi célt tartotta fontosnak. Egy korabeli tanulmány például kimutatta, hogy az úthálózat fejlesztése idegenforgalmi szempontból is szükséges.¹⁸ A befektetések zöme azokon a területeken valósult meg, amelyek amúgy is a magyar ipar húzóágazatainak számítottak – az elektronikában, a gumiabroncsgyártásban és a finommechanikai gépgyártásban. A leginkább versenyképes ágazatok fejlesztése azzal az előnnyel is járt, hogy ezek konjunktúrája nyilvánvalóan vissza fog hatni a többi ágazat működésére is: mint ahogyan az meg is történt, hiszen 1939-ben az ipari termelés példátlan mértékben, 21 százalékkal emelkedett. A győri program sikerét bizonyítja, hogy egy évvel meghirdetése után a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács öt évről kettőre rövidítette le annak futamidejét a beruházási előirányzat egyidejű 60 százalékos emelése mellett. Ez így tehát az eredeti tervek 300 százalékos emelésének felelt meg. A magyar gazdaság különösebb megerőltetés nélkül ezt a tervet is teljesíteni tudta.

A győri program tervgazdálkodási jellegéből fakadóan minden sikere mellett is sok ellentmondásos intézkedést generált. Ezekre Chorin Ferenc, a Gyáriparosok Országos Szövetségének akkori elnöke 1944 novemberében így emlékezett: „Aránytalan összegeket fordítottak arra, hogy szerte az országban kaszárnnyakat építsenek, amikor az építési anyagokban a szénhiány folytán hiány állott be. Igen nagy számban létesítettek fölösleges új gyárakat... Ez egész ötletszerűen történt, mondhatnám egyéni akciók következtében, amikor egy-egy fiatal óriásnak gyárvezetői ambíciói támadtak. A legkirívóbb példa talán az volt, amikor az állam nagy költséggel két új olajfeldolgozó gyárat is létesített Almásfüzitőn és Várpalotán, amikor az eddigi gyárak is elegendő kapacitással rendelkeztek, melyekkel a magángyáraknak minden komoly ok nélkül versenyt támasztottak. Létesített a kormány új muníciógyárakat, a németekkel új fémfeldolgozó-

18 Szabó, *Politikai kultúra*, 220.

üzemeket, amikor a meglévő gyárakat sem tudta szénnel ellátni. Elhatározták egy új vaskohó létesítését Győrött, mikor mindenki tudta, hogy ennek nincs szene, nem lehet vasércet és kokszt kapni, és a békében meglévő gyárak kapacitása meghaladta az ország szükségletét.”¹⁹ Chorin azonban nem vette figyelembe, hogy a kapacitások bővítése csak első látásra volt felesleges: az 1944-es szőnyegbombázások éppen a kapacitások fölös mértéke miatt nem okoztak azonnali katasztrófát a hadiiparban, és a német ipar ellen folytatott légi háború is a hatalmas német kapacitások és az ezzel összefüggő állandó termelésátcsoportosítás miatt maradt sokáig hatástalan.²⁰ A tervszerű gazdaság másik eszköze az Árkormánybiztosság felállítása volt.²¹ Árelemző bizottság már a Gömbös-kormány alatt is létezett, azonban szankcionálási jog nélkül. Az állami beavatkozás egyetlen eszközét csak az exportengedélyek és állami megrendelések szelektív odaítélésével történő zsarolás jelentette. Imrédy a győri program kapcsán fontosnak tartotta, hogy a hatalmas volumenű állami megrendelés ne jár hasson az ipar részéről áremeléssel, és ezzel az indoklással hozta létre az immár komoly jogosítványokkal rendelkező hivatalt, amely azonban egyben a kormányzati szociálpolitika egyik fegyvere is lett. A mezőgazdasági vaseszközök, szerszámok, a rézgálic és a cukor árait 20 százalékkal, a petróleum árát 15 százalékkal mérsékelte az irányított árpolitika,²² ami a szegényebb néprétegek számára érezhető életszínvonal-emelkedést és a mezőgazdasági termelés bújtatott szubvencionálását jelentette. A fogyasztói árak maximálása mintegy 55 millió pengővel mérsékelte az 1939-ben értékesített szociális javak árát.²³ Az Árkormánybiztosság esetenként annyira alacsony árakat állapított meg, hogy az már a termelési kedvet is fékezte. Szintén tervgazdasági irányba hatott az a kormányrendelet, amely az ipari, kereskedelmi, bányászati és kohászati alkalmazottak tömeges elbocsátását bejelentéshez kötötte.²⁴

19 Strasserné Chorin Daisy – Bán D. András, *Az Andrássy úttól a Park Avenue-ig. Fejezetek Chorin Ferenc életéből 1879–1964*, Budapest, Osiris, 1999. 196.

20 *Das Deutsche Reich und der zweite Weltkrieg*, 6. kt, *Der globale Krieg – Die Ausweitung zum Weltkrieg und Wechsel der Initiative*, szerk. Horst Boog, Werner Rahn, Reinhard Stumpf, Bernd Wegner, Stuttgart, DVA, 1990. 506–560.

21 A kormánybiztosságot a 2200/1938 M.E. rendelet állította fel.

22 Erre utalt Teleki Pál a Budai Vigadóban elhangzott beszédében. Teleki, *Beszédek*, 98.

23 *Ungarn. Das Antlitz*, 430.

24 960/1939 M.E. rendelet.

A szakirodalom sajnos nem ismerte fel a tervszerű gazdálkodás és az antiszemita intézkedések közötti összefüggést. A győri program döntően zsidó tőkére támaszkodva gazdaságélénkítéshez vezetett, anélkül hogy az intézkedések bármilyen nyílt antiszemita rendelkezést tartalmaztak volna. Imrédy ennek teljes mértékben tudatában volt (lásd már elemzett 1937-es memorandumát), és ezért ezek az intézkedései szervesen összefüggnek antiszemita politikájával.

6.3. Az első zsidótörvény „A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatásosabb biztosításáról”

Imrédytól függetlenül mások is a zsidóellenes törvényhozásban látták a társadalmi reformok lehetőségét. Darányi Kálmán miniszterelnök, Gömbös utóda 1937. április 19-én fogalmazta meg először nyilvánosság előtt, hogy a kormány szerint van zsidókérdés Magyarországon, amennyiben a „zsidóság magas arányszámát is jóval meghaladóan jutott érvényesülésre a gazdasági életben”.²⁵ Darányi ezzel visszakanyarodott az 1920-as évek legelejének politikai elveihez, igaz, beszédében egyértelművé tette, hogy a zsidókérdés csak a belpolitikai helyzet megingása miatt vált aktuálissá. Beszédének nagy részében ugyanis azzal foglalkozott, hogy a legnagyobb veszély a bolsevizmus, amely „gyakran álcázva, demokratikus, liberális, sőt nyilasmozgalmak köntösébe burkolja a maga pusztító mozgalmát”, és ezeknek a nyugtalanságot szító erőknek legfőbb terrénuma a zsidókérdés.²⁶ Ebből, és a beszéden végighúzódó egyéb célzásokból mindenki számára nyilvánvalóvá válhatott, hogy Darányi a nyilasokat tartja a legfőbb veszélynek, és a zsidóság „visszaszorítását” csak utóbbiak leszerelése céljából indítványozza.

Jelzésértékű, hogy Makkai János parlament képviselő és a kor vezető kormánypárti publicistája már 1937 májusában jelentette meg *A háború utáni Magyarország* című művét, amelyben a magyar zsidókat asszimilációra képtelennek nevezte, és a gazdasági arányosításon túlmenően elkülö-

25 *Új Magyarország*, 1937. április 20. idézi Csizmadia, Makkai, 122.

26 Gömbös pártja. *A Nemzeti Egység Pártjának dokumentumai*, összeáll. és előszó Vonyó József, Pécs, Campus, 1998. 384–385.

nításukat és a cionista irányzat támogatását is szorgalmazta. A Pesti Izraelita Hitközség érzékenyen reagált az országban egyre inkább kialakuló antiszemita közbeszédre, és 1937. december 20-án Stern, Vida Jenő, Láng Lajos és Goldberger Leó már Horthyt keresték fel panaszaikkal, aki csak azt mondta, hogy „a zsidók elleni izgatás nem hivatalos álláspont”, és sajátos stílusában igyekezett megnyugtatót az aggodalmaskodó nagyiparosokat.²⁷

Hóman Bálint történészprofesszor, vallás- és közoktatásügyi miniszter 1938. február 1-én tíz pontos programtervezetet nyújtott be Darányi miniszterelnöknek. Ebben leszögezte, hogy a magyar társadalom újabb válságot már nem bírna ki (ekkoriban épp újabb dekonjunktúra jelei mutatkoztak), és ezért sürgősen szükséges a szociális feszültségek levezetése. Gömböshöz hasonlóan Hóman is a munkáskamarák létrehozásában és a szakszervezetek korlátozásában, a 40 órás munkahét és a munkaközvetítés bevezetésében, a fizetések maximálásában, új adórendszerben és a zsidó vagyon kárára végrehajtott szociálpolitikai intézkedésekben látta a megoldást. Külön hangsúlyt fektetett előterjesztésében az értelmiségi munkanélküliség megszüntetésére, amelyet a nyugtalanság és elégedetlenség fő forrásának tartott.²⁸ Kezdeményezésére alapították a Horthy Miklós ösztöndíjat: az 1937/38-as tanévben ennek révén már ezer egyetemi hallgató kapott évi 200 pengőt. 1932 és 1938 között Gömbös és Darányi is komolyan foglalkozott az értelmiségi munkanélküliség problémájával. A korábbiakban már ismertetett ÁDOB-rendszer azonban nem bizonyult hatékony megoldásnak. Nem okozott áttörést az 1937/4600 M.E. rendelettel felállított Nemzeti Önellósítási Alap sem. Az alap évi kétmillió pengővel gazdálkodhatott, amelyet a Magyar Nemzeti Bank kedvezményes, 2%-os kamatozású egymillió hitele egészített ki. A Nemzeti Önellósítási Alap keresztény munkanélküliek számára tanfolyamokat tartott, és már a tanfolyamok látogatásáért is havi 100 pengős tanulmányi ösztöndíjat fizetett.²⁹

Imrédy már említett 1937-es memorandumában külön fejtegette a „zsidóság elterpeszkedését”, amely szerinte a „közerkölcsök nagymértékű lesüllyedését” is eredményezte, és olyan javaslatokat tett, amelyek eredményétől remélte, hogy a „vezető pozíciókból a galiciánerek ki-

27 Stern, „Kihallgatásom”, 71.

28 BFL Nb 293/1946 Szálasi-per, 7596–7597. Hóman Bálint előterjesztése Darányinak.

29 Bikkal, *Magyar szociálpolitika*, 80.

pusztulnak”.³⁰ Darányi Kálmán 1938. április 8-án terjesztette be a később I. zsidótörvényként ismert javaslatot, amelynek nagy részét Imrédy írta. A törvényjavaslat címe is árulkodó: Imrédyt az őrségváltás primátusa és a rossz fogyasztási struktúra átalakításának igénye vezette. Figyelembe kell venni, hogy a javaslat az előzőekben említett győri programmal alkot szerves egységet: az a vagyonelevonásban, ez pedig társadalmi mobilitásban kívánt változásokat elérni. Imrédy az állandóan fokozódó politikai és szociális feszültségek nyomán úgy látta, hogy a felelős magyar történelmi osztályoknak most van az utolsó esélyük arra, hogy aktívan meghatározzák az országban végrehajtandó reformokat. Gazdasági szakemberként Matolcsy Mátyás és Kovács Alajos KSH igazgató statisztikai felmérései³¹ alapján arra a meggyőződésre jutott, hogy a „nagyfogyasztó zsidó középosztály” létszámához képest túl sokat használ el a rendelkezésre álló javakból, és ezen változtatni kell.³² Ehhez pedig a vagyonelevonáson túl mélyreható társadalmi átrendeződést, a kor terminológiájával „őrségváltást” is szükségesnek látott.

A kor politikusainak visszaemlékezései³³ és egyes történészek „német nyomást”³⁴ vagy németeknek tett gesztust³⁵ sejtetnek a zsidótörvények genezise mögött, anélkül hogy erre bármilyen bizonyítékot hoznának fel. A törvény ellenzői szintén a külföldi hatás emlegetésével („Made in Germany”, hangzott el a zsidótörvény vitájában³⁶) próbálták lejáratni a ja-

30 Sipos, *Imrédy*, 448.

31 Matolcsy, *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*, uő, *A mezőgazdasági munkanélküliség*, uő, „Jövedelemmegoszlás Magyarországon”, *Közgazdasági Szemle*, 1936/5-6. Kovács, *A csonkamagyarországi zsidóság*, uő, *A zsidóság térfoglalása*, Kovács Alajos, *Értelmiségünk nemzeti jellegének biztosítása*, Budapest, Stephaneum, 1926.

32 Imrédy Béla észrevételei a vádiratra, Sipos, *Imrédy*, 163.

33 Például Horthy Miklós, *Emlékirataim*, Budapest, Európa, 1990. 229.

34 E tévhitet bizonyítékok nélkül legutóbb Gyurgyák János (*A zsidókérdés*, 151.) eleve-nítette fel. A „németek mind erőteljesebb sürgetéséről” beszél, annak ellenére, hogy egyetlen egy diplomáciai irat sem utal német „sürgetésre”.

35 Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos, *20. századi magyar történelem*, Budapest, Korona, 1997. 209. arra utal, mintha Darányi a németeknek kívánt volna koncessziót tenni a zsidótörvény meghozatalával. Valójában erre semmilyen forrás sem található.

36 Propper Sándor és Rassay Károly használta ezt a kifejezést. *Képviselőházi Napló* 1935-1939, 19. kt, 1938. május 10. 405.

vaslatot. A Kádár-korszak „hivatalos” történetírása szerint német részről már 1938–1939-ben a zsidókérdés kezelésén mérték le a magyar politikusok lojalitását, és ezért a zsidótörvények „a németek felé tett külpolitikai gesztust” jelentettek.³⁷ Ez az állítás egyúttal azt is feltételezi, hogy a zsidótörvényért elsősorban Horthy és miniszterelnöke felelős, hiszen csak ők voltak abban a helyzetben, hogy effajta „gesztusokat” tegyenek Németország irányába.

Valójában a zsidótörvények kapcsán (beleértve az 1942-ig hozott összes intézkedést) gesztustételi szándék vagy komolyabb német befolyásolási kísérlet nem mutatható ki. A parlamenti viták, a betérésztések radikalizálódása, a felsőház többnyire megbukott enyhítő kísérletei, valamint a nürnbergi törvényektől eltérő, annál szigorúbb „faji” definíció³⁸ és a némettől teljesen eltérő törvényi indoklás mind arról tanúskodnak, hogy az antiszemita törvényhozás speciális magyar gyökerekkel rendelkezett. Figyelembe kell venni, hogy ilyen jellegű javaslatokat a magyar törvényhozásban már 1920–1922 között is betérésztettek, amikor még Németországban erről szó sem volt. A törvények egyértelműen magyar forrásból fakadtak, annak ellenére, hogy Imrédy is azzal kísérlete megmagyarázni bizonyítványát az amerikai követ előtt, hogy a „náci behatolás” miatt van szükség a zsidótörvényre.³⁹ Valójában ez csak diplomáciai megtévesztő hadművelet volt: a Gömbös-kormány antiszemita statisztikai előkészítő munkája, Imrédy gazdasági elképzelései, a KSH igazgatójának, Kovács Alajosnak konkrét megoldási javaslatai valamint a ke-

37 *Magyarország története*, 97. (a kérdéses rész Tilkovszky Loránd munkája). A zsidótörvény „udvarias gesztus” jellegét hangsúlyozza Karsai, *Holokauszt*, 217. is, anélkül azonban, hogy erre bármilyen bizonyítékot hozna azon kívül, hogy Magyarország szomszédossá vált Németországgal.

38 A nürnbergi törvények negyedzsidókra vonatkozóan semmilyen korlátozást nem tartalmaztak, a magyar törvények ezzel szemben igen. A nürnbergi törvények a kiterés végleges időpontját 1935-ben, a magyar törvények ezzel szemben 1919-ben szabták meg. A nürnbergi törvények Hitlernek széles körben adtak lehetőséget arra, hogy bárkit „árjásítson”, és ő élt is ezzel a lehetőséggel, ezzel szemben Horthy csak igen korlátozott esetekben a törvény hatálya alól mentesíthetett, de nem „árjásíthatott”. Ezeken túlmenően a magyar királyi honvédség bevezette a „zsidó vonatkozású” személy fogalmát azokra, akik ugyan nem estek a törvény hatálya alá, de pl. egy nagyszülőjük, vagy házastársuk egy nagyszülője zsidó volt, és számukra további korlátozásokat állított fel.

39 Az amerikai követ feljegyzését idézi Katzburg, *Zsidópolitika*, 93.

resztény középosztályban már 1919 óta meglévő „őrségváltás” iránti igény látenszen folyamatosan jelen voltak, és politikai szándék esetén bármikor zsidótörvényekhez vezethettek. Az 1936-tól egyre láthatóbb politikai erjedés pedig szükségszerűen eredményezte a Bethlen István által a zsidókérdésben megteremtett konszenzus összeomlását. Ezzel szemben Németországnak 1941-ig nem is állt érdekében, hogy szövetségeseit radikálisabb zsidópolitikára biztassa. A náci vezetők ekkor még a kivándoroltatás koncepciójában gondolkodtak, és az akarták, hogy a befogadó országok elsősorban a német zsidókat vegyék fel. Utóbbiak viszont 1938/39-re már egyáltalán nem akartak zsidó menekülteket fogadni, erre egyes menekülők exodusa is bizonyíték. A zsidókérdés a német politikában ekkor egyébként is csak alárendelt szerepet játszott.

Imrédy a népbíráóság előtt meg sem próbálta német befolyással magyarázni a zsidótörvények létrejöttét, holott ezzel saját felelősségét csökkentette volna. Kihallgatásain azt nyilatkozta, hogy „német befolyás nem érvényesült”, ezzel szemben mind a „szélesebb népi tömegek”, mind saját maga is társadalmi szükségességnek tartotta a zsidótörvényeket.⁴⁰

Egyes szerzők szerint a zsidóellenes törvényhozás akadályja volt, hogy a „mértékadó magyar közvélemény teljes egészében ellenzett egy hitleri típusú megoldást”.⁴¹ Ez az állítás félrevezető, mert 1938–1939-ben a „hitleri megoldás” még csak a zsidóság említett kivándoroltatását, de semmiképp sem fizikai megsemmisítését célozta meg. Csúpan egy szűk, bár tekintélyénél fogva jelentős értelmiségi elit merte felvállalni a tiltakozást,⁴² ezzel szemben a szélsőséges sajtótermékek jelentős, százazres olvasótáborral rendelkeztek. Mindez látványosan megnyilvánult a zsidótörvényeket kísérő parlamenti vitákban és az erről szóló tudósításokban is. Makkai János maga is rámutatott egy évvel későbbi cikkében, hogy ma Magyarországon „minden politikust ennek az eszmének szempontjából mérnek le, és e gondolattal szemben való megbízhatósága alapján ítélik fölötté”.⁴³ Természetesen léteztek különböző fokoza-

40 Sipos, *Imrédy*, 163.

41 Csizmadia, *Makkai*, 122.

42 A tiltakozó nyilatkozatokat ismerteti Karsai, *Befogadók*.

43 Makkai 1939. február 21-i cikkét téves évszámmal idézi Csizmadia, *Makkai*, 135. Érthetetlen, hogy ennek fényében hogyan adhatott szerzője könyvének 122. oldalán ezzel teljesen ellentétes értékelést.

tok. Arról azonban messzemenő, a népi íróktól a kormánypárton át a szélsőjobbig terjedő konszenzus uralkodott, hogy a magyar középosztály kisebbségbe szorult saját hazájában, és ezen csak a zsidók diszkriminálása változtathat. A zsidótörvénnyel egyáltalán nem rokonszenvező, bár korábban EX és MOVE vezetőségi tag Shvoy Kálmán⁴⁴ „politikai öngyilkosságnak” tartotta a tiltakozást. Szabó Dezső 1938. március 15-én nyílt levélben üdvözölte Darányi antiszemita törvényt bejelentő győri beszédét, hozzátéve, hogy Darányi ebben csúpan azt ígérte meg, amit ő mint egyszerű tanár már 1907 óta hirdetett. Egyedül azt kifogásolta, hogy a készülő törvény a „sokkal halálosabb” sváb veszéllyel szembeni intézkedéseket nem tartalmaz. Erre mindjárt ötletekkel is szolgált: „ki kell utasítani mindenkit, aki a magyar nemzet uralmi jogai ellen izgat”, illetve „a magyar vér paraszti acéltégláival” kell betelepíteni Budapest környékét, a Dunántúlt és a nyugati határvidéket.⁴⁵

A történetírás és a politikai publicisztika zsidótörvényt német hatással magyarázó tézisei azért is hamisak, mert Európában az 1930-as években korántsem csak Németország vezetett be antiszemita intézkedéseket, sőt mégcsak az sem állítható, hogy a német zsidóellenesség lett volna a legradikálisabb. Sir Phillip Magnus zsidó megfigyelő a Jointnak küldött jelentésében a magyar zsidók helyzetét német, lengyel vagy román társaikhoz képest sokkal kedvezőbbnek értékelte.⁴⁶ Lengyelországban már az 1930-as évektől „szégyenpadokba” ültették az egyetemeken a zsidó hallgatókat, és ezt a gyakorlatot 1937-ben törvénnyel is megerősítették. Egyes városok piacterein fizikailag is elkülönítették a zsidó árusokat a keresztényektől. A lengyel állam fennállásától kezdve folyamatosan napirenden

44 Shvoy Kálmán (1881–1971) hivatásos tiszt, 1918-ban hadosztály-vezérkari főnök, 1919-ben a Nemzeti Hadsereg egyik szervezője, 1924-től a Magyar Labdarúgó Szövetség elnöke, 1925-től az államtudományok doktora. 1934-ben altábornagyként vonult nyugállományba, 1935–1939 között a Nemzeti Egység Pártja országgyűlési képviselője. Hírhedt volt intrikus és ambíciós természetéről, karrierje politikai elmentétek miatt szakadt félbe. Értékes, de forráskritikával kezelendő emlékiratait kiadták (*Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945*, Budapest, Kossuth, 1983.). Testvérei Shvoy Lajos székesfehérvári püspök és Shvoy István vezérezredes, országgyűlési képviselő szintén jelentős szerepet játszottak a politikai életben.

45 Szabó Dezső, „A magyar miniszterelnökhöz”, *Szabó Dezső Füzetek*, 1938. április, 38. sz. 16–32.

46 Katzburg, *Zsidópolitika*, 86.

voltak a bojkottok, a véres támadások és pogromok. 1936-ban a külföldön élő lengyel zsidókat automatikusan megfosztották állampolgárságuktól, 1938-ban pedig elmozdították állásukból a zsidó származású papokat, azaz sem törődve, hogy ezzel az intézkedéssel a kánonjogot is felrúgták.⁴⁷ Romániában csak 1918-tól és csak az antant kényszerére egyenjogúsították a zsidóságot, és a Vaszgárda nyíltan propagálta a zsidók fizikai megsemmisítését. 1935-ben „A nemzeti munka védelméről” hozott törvény (Lex Valachicus) kötelezte a vállalatokat, hogy legalább 80%-ban „román személyzetet” foglalkoztassanak. A vállalatoknak évente kellett jelenteniük a kereskedelmi és ipari miniszternek alkalmazottaik statisztikáját, az intézkedés elsősorban az újonnan bekebelezett területek (Erdély, Bukovina, Besszarábia) magyar, zsidó és kisebb részben ukrán lakossága ellen irányult. A bukaresti ügyvédi kamarába 1935-től nem vettek fel zsidót, Octavian Goga 1937-38 között regnáló kormánya programjában félmillió zsidó kitelepítését követelte, és számos rendelettel korlátozta a zsidóságot. Itt is sor került egyes zsidók állampolgárságuktól történő megfosztására, 1939. november 17-ig 225.000 személy vált hontalanná.⁴⁸ Ezekből az intézkedésekből látható, hogy a magyar törvényhozásnak egyébként sem lett volna szüksége német minták másolására.

Német mintáról azért sem beszélhetünk, mert a náci faji törvények jellegükben eltértek a kelet-európaiaktól. Németországban például jóval sikeresebb és elfogadottabb volt a zsidók asszimilációja, mint Kelet-Európában, ezért inkább előfordulhatott, hogy zsidó pályázó állami álláshoz jutott. A „hivatásos hivatalnokok védelméről” szóló 1933-as törvény árjaparágrafusa kizárta Németországban a negyed-, fél- és teljesen zsidó származásúakat a hivatali testületből (mentesítette azonban a szolgálatukat 1914 előtt megkezdetteket, hadiárvékat, hadiözvegyeket és frontharcosokat).⁴⁹ Ilyen intézkedésre Romániában, Lengyelországban vagy Magyarországon kevéssé lett volna szükség, hiszen a zsidók diszkriminálásának komoly tradíciói voltak, zsidók alig kaptak hivatali állásokat, és nem segí-

47 Karády, *Zsidóság Európában*, 378–379.

48 Mariana Hausleitner, *Die Rumänisierung der Bukowina* (Südosteuropäische Arbeiten 111.) München, Oldenbourg, 2001. 230–231, 327, 329–331.

49 Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums. Az 1935-ös nürnbergi faji törvények ezzel szemben a negyedzsidókat teljes mértékben az árjakkal egy kategóriába sorolták.

tett rajtuk a világháborús frontszolgálat sem. Az 1935-ös nürnbergi faji törvények egyébként is más logikát követtek: megfosztották a zsidókat a teljes jogú állampolgárságtól és szavazati joguktól, tehát nyíltan alacsonyabb rendűnek minősítették a zsidóságot. Ezzel szemben a magyar zsidótörvények kezdeti intenciója egyfajta „arányosítás” volt.

Figyelemre méltó, hogy a zsidóellenes törvényjavaslatok több szálon indultak el. Képviselői kezdeményezésből először dr. Csilléry András, kormánypárti képviselő és a MONE elnöke nyújtott be egy már évek óta fiókjában lévő⁵⁰ zsidótörvény-tervezetet 1938. március 8-án. Ez nagyjából a német faji törvények fordításának felelt meg. A MONE már régóta készült a zsidótörvényre: lapjában rendszeresen ismertette a német és lengyel faji rendelkezéseket, sőt 1938 elején küldöttséget is menesztett Varsóba, az ott egy évvel korábban bevezetett „árjaparágrafus” tanulmányozására. Csilléry két hónap múlva a parlamentben azt is kijelentette, hogy a legszívesebben a teljes zsidóságot száműzné az országból.⁵¹

A „társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatásosabb biztosítása” néven beterjesztett zsidótörvény ősfarmája megalkotásának kétes érdeme Imrédy mellett Hóman Bálint nevéhez fűződik: 1938. február 1-jén terjesztette elő Darányinak, majd február 25-én a minisztertanácsnak az értelmiségi munkanélküliség felszámolását célzó programját. Javaslatának első pontjában a mellékállások és álláshalmozások megtiltása mellett a nők (!) közszolgálatban történő alkalmazásának korlátozását tartotta megfelelő intézkedésnek, visszakanyarodva ezzel az 1920. évi numerus clausus törvény eredeti intenciójához (a zsidók mellett ugyanis ekkoriban a nők érdekérvényesítési képessége is minimális volt, célszerűnek tűnt tehát a munkanélküliség kérdését az ő kárukra is rendezni). A második pontban már az „idegen állampolgárok” visszaszorítását és kiutasítását javasolta. Hóman intézkedéscsomagja összesen 38 pontot ölelt fel, ezek jelentős részben másutt már bevált módszerek magyarországi meghonosítását tartalmazták. Ide tartozott az állami és magánalkalmazottak fizetésének arányosítása, az ÁDOB-isták fizetésének felemelése, a kötelező egyetemi munkaszolgálat bevezetése. Hóman ötletei közül újnak minősült az a követelés, hogy az értelmiségi munkanélküli-

50 Szigethy István dr., *Út a magyar nemzeti szociálista állam felé*. Wolff, Gömbös, Imrédy, Teleki, Budapest, Csokonai, 1940. 73.

51 *Képviselőházi Napló 1935–1939*, 18. kt, 1938. május 10. 406.

ség kezelésére kormánybiztosság állítandó fel. A kormánybiztos feladata a magántőke ellenőrzése lett volna, amely bejelentési kötelezettséggel tartozna az értelmiségi munkakörökben történő minden változásról. „Köz-munka, közszállítás, ipari kedvezmény, kiviteli és behozatali engedély csak annak adható, aki igazolja, hogy bizonyos számú keresztény munkertől máris foglalkoztat vállalatában.”⁵²

Látható, hogy Hóman ekkor még elégségesnek tartotta a protekcionista antiszemitizmust. Javaslatának 7. pontja azt tartalmazta, hogy a „nagy-tőkét nyomtatékosan fel kell szólítani a Nemzeti Önállósítási Alapba való adakozásra”⁵³ (eddig is a GYOSZ fizette ebbe az alapba a legtöbbet). Ezt egészítette ki a minisztertanács Marschall államtitkárnak azzal az előterjesztésével, „hogy kiviteli engedélyek csak az esetben engedélyeztessenek, ha egy bizonyos (kb. 3-400.000 pengő) bruttó forgalmat jelentő részesedés esetén a vállalat legalább egy keresztény tisztviselőt alkalmaz”.⁵⁴

Csakhamar kiderült, hogy ez nem elégséges, mivel a kormánypárt és az ellenzék jelentős része is szigorúbb intézkedéseket követelt, Hóman javaslattervezete ennek megfelelően néhány hét alatt radikalizálódott. Az „arányosítás” nem lehetőséggé, hanem kötelezően előírt céllá vált, a kormánybiztosság ötlete kiegészült azzal, hogy feladatává vált az „arányosítás” végrehajtásának ellenőrzése. Mindehhez a kormánybiztos rendkívül széles körű jogosítványokat is kapott. A nemzsidók pozitív diszkriminációját felváltotta a zsidók negatív diszkriminációja. 1938 elején a kormánypárton belül külön zsidótörvényt-előkészítő bizottság alakult, amely Makkai Jánost kérte fel az alapelvek kidolgozására.⁵⁵ Makkai ekkoriban a zsidótörvény közvetlen céljának 12-14 ezer „keresztény szellemi munkás” magánszférában történő elhelyezését látta⁵⁶ – ez teljesen egybevágott az Imrédy és Hóman által is megfogalmazottakkal.

A zsidóellenes intézkedések hallatlan népszerűségüket annak köszönhették, hogy a társadalom szinte minden rétegének közvetlenül is nyújtottak valamit, kivéve a legelesettebbeket, ők viszont az ideiglenes

52 MOL K 27, 194. doboz, 37. sz. előterjesztés, 1938. február 25.

53 Uo.

54 Uo.

55 Csizmadia, *Makkai*, 125.

56 Makkai János, „Magyar kérdés – zsidó kérdés”, *Új Magyarság*, 1938. április 10. idézi Csizmadia, *Makkai*, 126.

konjunktúrának köszönhetően kerültek némileg konszolidált viszonyok közé. A politikai vezető elit ezeket az intézkedéseket az igazi társadalmi reformok pótlására is használhatta, és meg is nyugtathatta vele lelkiismeretét: a zsidóság diszkriminálása csekélységnek tűnt ahhoz a veszélyhez képest, amit egy szélsőjobboldali, nyilas forradalom jelentett volna, és amire 1938-tól komoly esély mutatkozott.⁵⁷ 1938–1939 között egymást követték a különféle nyilas merénylettervezésekről, titkos fegyveres összeesküvésekről, tömegtüntetésekről szóló hírek. Az 1939 pünkösdjén tartott választások alkalmával a szélsőjobboldali pártok a választójog szűkítése és politikusaik többségének letartóztatása ellenére listán és egyéniben kilencszázezer szavazatot szereztek. Azokban a kerületekben, ahol szélsőjobboldali jelölt egyáltalán indulni tudott, átlagosan 35-40% szavazatot tudott megszerezni.⁵⁸ Ezek a jelek arra mutattak, hogy egy manipulálásuktól mentes választás esetén a nyilas pártok akár abszolút többséget is szerezhettek volna.

Az első zsidótörvényt, azaz az 1938. évi XV. törvénycikket Darányi 1938. április 8-án terjesztette be, és május 29-én hirdették ki az országgyűlésben. A törvényjavaslat szövegezői Imrédy, Mikecz Ödön és Kovács Alajos voltak, indoklásában is Kovács statisztikai adatai szerepeltek. A törvény végrehajtása gazdasági vonatkozásainak kidolgozásában részt vett a Kereskedelmi és Iparkamara valamint a Baross Szövetség is.⁵⁹ A törvény a zsidóságot már ekkor is részben faji csoportként határozta meg. A kitértek esetében ugyanis – szemben az 1920-ban bevezetett numerus clausus törvénnyel – az 1919. augusztus 1., azaz a Tanácsköztársaság bukása után kikeresztelkedetteket is zsidónak minősítette, és ezzel, legalábbis részben, faji alapra helyezkedett. A kikeresztelkedés, a nyelvvál-

57 Bibó István („Zsidókérdés Magyarországon 1944 után”, in *Válogatott tanulmányok*, 2. kt, Budapest, Magvető, 1986. 632–633.) rámutatott ezen intézkedések reformpótló jellegére.

58 Ungváry Krisztián, „Kik azok a nyilasok?”, *Beszélő*, 2003. június, 58–68. Szöllősi-Janze Margit, *Die Pfeilkreuzlerbewegung in Ungarn. Historischer Kontext, Entwicklung und Herrschaft*, München, Oldenbourg, 1989. 144–147.

59 ÁBTIL V-55848 Dr. Hídvégi Ervin vizsgálati dossziéja. Hídvégi 1938-tól titkos nyilas párttag volt és a KKM törvényelőkészítő osztályát vezette, 1945 februárjától pedig a minisztérium államtitkára volt. A zsidótörvények gazdasági passzusait részben ő dolgozta ki. A BNB 8, a NOT 4 év börtönre ítélte, elsősorban a Szálasi-kormányban vállalt államtitkári szerepéért.

tás, a névmagyarosítás, azaz a magyarországi zsidó asszimiláció legláthatóbb eredményei már nem számítottak, a dátum vált fontossá. A törvény végrehajtási utasítása ennek szellemében az 1919 augusztusa után zsidó szülőtől született, megkeresztelt gyerekeket is zsidóként definiálta. Különös, hogy ezt ekkor még egyik egyház sem kifogásolta.⁶⁰

A törvény a már létező orvosi, ügyvédi, mérnöki kamarák mellett elrendelte sajtó, szín- és filmművészeti kamarák felállítását és a kötelező kamarai tagságot, valamint azt, hogy a kamarai tagoknak legfeljebb 20 százaléka lehet zsidó. A tíz főnél több személyt foglalkoztató vállalatoknak hasonlóképp 20 százalékra kellett csökkenteniük a zsidó alkalmazottak arányát. A törvény végrehajtásra 5, kivételes esetben 10 évet hagyott. Hatálya alól mentesítették a hadi és ellenforradalmi érdemeket szeretteket, hadirokkantakat és ezek leszármazottait. A törvény végrehajtását az erre felállított „Értelmiségi Munkanélküliség Kormánybiztossága” felügyelte, amelynek feladata volt a munkaadók ellenőrzése, hogy betartják-e az előírt arányszámokat.

Az első zsidótörvény parlamenti vitájában csupán Bethlen, néhány legitimista képviselő, a polgári liberálisok valamint a szociáldemokrata párt képviselői tiltakoztak, a kormánypárt oldaláról csak Payr Hugó⁶¹ csatlakozott hozzájuk.⁶² Bethlen beszédében kiemelte, hogy az a logika, amely „egy tollvonással” akar eltörölni bizonyos csoportokat, egyúttal a civilizált élet megsemmisítését is jelenti, akár zsidókról, akár nagybirtokosokról, akár a hitelszervezetről van szó, és arra is utalt, hogy ez a logika a bolsevizmussal rokon.⁶³ Lázár Andor igazságügyminiszter lemondott az I. zsidótörvény elleni tiltakozásul, mondván „A zsidótörvény mögött álló erők, ahelyett hogy új értékek termelésére igyekeznének ösztönözni a magyar társadalmat, a mások által teremtett értékek birtok-

60 Erre először Gyurgyák János hívta fel a figyelmet. Gyurgyák, *A zsidókérdés*, 138–139.

61 Payr Hugó (1888–1976) újságíró, birkózóbajnok, 1933-ig kormánypárti, utána legitimista politikus. Az I. világháborúban haditudósítóként több kitüntetés is kapott, birkózásban magyarországi és Európa-bajnokságot nyert. 1925-től a kormánypárt egyik budapesti vezetője, 1931–1939 között országgyűlési képviselő, 1936-ban kis időre (feltételezésem szerint felderítő céllal) belépett Szálasi Nemzeti Akarat Pártjába. Az 1939-es választásokon Budapesten áljobboldali pártot (Független Néppárt) indított, de csak minimális mennyiségű szavazatot kapott.

62 Romsics, *Bethlen*, 272.

63 *Képviselőházi Napló* 1935–1939, 17. kt, 288. ülés, 1938. március 24. 342–343.

bavételét hirdetik cél gyanánt”.⁶⁴ Payr a következmények szempontjából a jövőbe látott, amikor rámutatott, hogy „máris halljuk úton-útfélen, tegnap már népgyűlésen, hogy a zsidók után a svábok ellen kell védekeznie a magyarságnak. [...] Ilyen körülmények között nem nehéz megjósolni, hogy eljön majd az idő, amikor ugyanolyan ellenérzés lesz a magyarországi sváb származású polgártársaink iránt, illetve a jelenlegi [német – U. K.] politikai irányzat miatt, mint amilyen gyűlölet támadt a kommün után a zsidók ellen.”⁶⁵ Payr a svábozással a május 9-i debreceni turulista naggyűlésre utalt, ahol nyíltan felvetették a svábok visszaszorításának szükségességét. A turulista jelszavak ismertségét igazolja, hogy a felsőházi vitában Vásáry József is a zsidó-sváb diszkrimináció párhuzamosságára hivatkozott, amikor tiltakozott a törvényjavaslat ellen.⁶⁶ A korábbi fajvédő, de legitimista Friedrich István a törvény ellen fordult, mert felismerte, hogy „az antiszemitizmus kalózzlobogója alatt” valójában a „nemzeti bolsevizmus vagy nemzeti kollektív gazdasági rend” propagálása folyik.⁶⁷ A magyar politikai elit egy része tehát pontosan felismerte, hogy az etatista diszkrimináció milyen, részben csak 1945 után kiteljesedő eszmének nyit kaput. Egyes értelmiségiek a kereszténység értelmét teljesen kifordítva már ekkor az államszocializmust népszerűsítették, mint például Matolcsy Mátyás, a közismert közgazdász, aki nyíltan meg is fogalmazta egy írásában, hogy: „A magántulajdon szentségének és sérthetetlenségének elvét fel kell adni úgy, hogy a magántulajdon római jogi, tehát pogány fogalma helyett [!] a keresztény civilizációnak megfelelő fogalmat határozzunk meg.”⁶⁸ Ilyen szellemi közegben nem volt nehéz azt hirdetni, hogy a vagyon- és létbiztonság is valójában „pogány” fogalmak, amelyeknél a „nemzet” érdeke előbbre való. Sőt az bélyegezték meg reakciónak, aki ennek ellene mert mondani.

Az ellenzéki erők többsége – a kisgazdapárt és a keresztény párt – a kormányjavaslat mellett állt ki. Eckhardt Tibor, a kisgazdapárt vezetője kifejezetten támogatta „a jövedelmek és vagyonok helyes elosztását”

64 Fejtő Ferenc, *Magyarság, zsidóság*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2000. 222.

65 *Képviselőházi Napló* 1935–1939, 19. kt, 1938. május 9. 381.

66 *Felsőházi Napló* 1935–1940, 3. kt, 63. ülés, 1938. május 10. 210.

67 Friedrich István, „Az egyensúly biztosítása”, *Pesti Napló*, 1938. április 10. 3.

68 Matolcsy Mátyás, *Új élet a magyar földön*, Budapest, Cserépfalvi, 1938. 56.

szabályzó javaslatot, csak azt hiányolta, hogy a törvény nem elég nyíltan vállalja fel a faji szempontokat és szocialisztikus meggyőződéséhez híven további nagytőke elleni intézkedéseket követelt.⁶⁹ Párttársa, Tildy Zoltán, a későbbi kisgazdapárti „demokratikus” köztársasági elnök ugyan nem értett egyet a javaslattal, de taktikai okokból ő is „bűncselekménynek” nevezte a zsidótörvény megbuktatására tett kísérleteket, mivel feltehetően attól tartott, hogy ez kezelhetetlen belpolitikai feszültséget teremtené, ami akár forradalomhoz is vezethet.⁷⁰ Csilléry András, a Keresztény Gazdasági Párt vezetője elutasította a kormány javaslatát, és csak azt üdvözölte, hogy „egyetlen jó dolgot, látok ebben a javaslatban a jövőre nézve, és pedig a lelkiismeret felszabadítását”.⁷¹

Csakugyan, a „lelkiismeret felszabadult”: nagy nyilvánosság előtt folyamatosan hangzottak el olyan felszólalások, melyek a teljes szegregációt javasolták, egymás után születtek olyan előterjesztések, melyek gettót, sárga csillagot, kitelepítést, vagyontalanítást követeltek. A parlamenten kívül csupán egyetlen jelentős, Makay Miklós⁷² által szervezett tiltakozó akcióra került sor: május 5-én 37 neves író, művész és tudós (köztük Kodály, Bartók, Móricz, Zilahy) jelentetett meg közös tiltakozó ívet.⁷³

Figyelemre méltó, hogy más volt a törvény betűje és a szelleme. Míg a törvényben szó sem esett a zsidósággal való együttélés lehetetlenségéről és a kivándoroltatásról, addig a parlamenti felszólalók és a sajtó jelentős része már ekkor is ezeket a szempontokat hangsúlyozta. Imrédy és miniszterei eleinte fékezni igyekeztek az indulatokat: a törvényhez kapcsolódó Színművészeti és Filmkamara előterjesztésében például a „keresztény erkölcs ápolása” helyett a „kari tisztesség megővását” tar-

69 *Képviselőházi Napló 1935–1939*, 18. kt, 306. ülés, 1938. május 5. 316–318.

70 *Pester Lloyd*, 1938. április 24. „Oppositionelle Redner zur Judenvorlage.”, 4. Tildy szavai a bizottsági ülésen hangzottak el, ezért azokat a képviselőházi napló nem tartalmazza.

71 *Képviselőházi Napló 1935–1939*, 19. kt, 1938. május 10. 405.

72 Makay Miklós (1900–1978) vegyészmérnök, 1939-ben a Rassay-párt színeiben képviselőséget vállalt, ezért vitézi címétől megfosztották. 1944-ig a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara titkára volt. 1944-ben részt vett Bajcsy-Zsilinszky Endre ellenállási mozgalmában, a nyilasok letartóztatták, szörnyű kínzásoknak vetették alá és 10 év börtönre ítélték. 1945–1946 között országgyűlési képviselő, 1946-ban emigrált, és robbanóanyaggyár tulajdonosként halt meg Dél-Amerikában.

73 A teljes névsort lásd Karsai, *Befogadók*, 79.

tották kiemelendő célnak, és egy másik előterjesztésben a „zsidó vállalatok” megjelölést a minisztertanácsi jegyzőkönyvben „nem keresztény vállalatok”-ra javították át.⁷⁴ A néhány tucat művész, értelmiségi és közéleti személy tiltakozása magányos hangként visszhangtalanul halt el az antiszemita uszításban.

A törvény kapcsán tapasztalható kumulatív radikalizálódást mutatja, hogy a végrehajtási utasításként kiadott rendeletek⁷⁵ jóval szigorúbbak voltak, és szigorúbb mércét követett az említett „Értelmiségi Munkanélküliség Kormánybiztossága” is. A rendeletek szerint zsidók egyáltalán nem lehettek többé állami bírósági szakértők, nem árusíthattak bort, égetett szeszes italt, cementet, nem lehettek cukorkereskedők, magándetektívek sőt prostituáltak sem.⁷⁶ A törvényen túlmenően is szűkítették a zsidóság arányszámát, másrészt totalizálták az arányosítás fogalmát. Az érintett cégeknek nemcsak arról kellett gondoskodniuk, hogy ne foglalkoztassanak 20%-nál több zsidót, hanem arról is, hogy ez az arányszám a munkavállalás minden szegmensében, így a fizetésekben és az értelmiségi munkakörökben is megjelenjen. Az emiatt megnövekvő adminisztrációs teher elvileg komoly zavarokat okozhatott volna a végrehajtóknak. Hogy nem ez történt, az csak azért lehetséges, mert a megfelelő statisztikák készítése a hatóságok számára ekkor már rutinfeladatnak számított. A Kormánybiztosság és a helyhatóságok hozzáállására jellemző, hogy általában a törvény értelmében mentességet élvezőket is beleszámították a zsidóknak járó 20%-os (később 6%-os) keretbe (egy ötfős cég tehát akkor is csak egy zsidónak minősített személyt foglalkoztathatott, ha az egyébként mentesített volt a zsidótörvények hatálya alól), tehát a rendelkezéseket a lehető legszűkebben értelmezték.⁷⁷

74 MOL K 27, 196. doboz, 1938. augusztus 12. 5. pont és 1938. augusztus 13. II. rész.

75 A kérdéshez lásd Karsai László, „A magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1920–1944”, in *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*, szerk. Molnár Judit, Budapest, Balassi, 2005. 140–163.

76 Karsai, „A magyarországi zsidótörvények”, 147. további hivatkozásokkal.

77 Kulcsár István kormánybiztos működését érzékletesen ismerteti Chorin Ferenc leveleiben. In: Strasserné – Bán, *Az Andrássy úttól a Park Avenue-ig*, 180, 187–189. A Kormánybiztosságra még lásd Kulcsár vizsgálati dosszióját a Budapest Fővárosi Levéltár 83377 számú aktájában (az anyag kutatásom idején rendezés alatt volt). A hivatali packázásokra példákat hoz Karsai „A magyarországi zsidótörvények” c. tanulmánya is.

Imrédy arról is gondoskodott, hogy az „őrségváltás” során gazdát váltó vállalkozások ne maradjanak tőke nélkül. Az őrségváltók kedvezményes kölcsönökhöz juthattak, és a Nemzeti Bank a folyósító bankok felé először 20%-os, majd később 30%-os, végül pedig 40%-os részt vállalt a keresztény kereskedői hitelek szavatolásában.⁷⁸

6.4. Imrédy kormányra kerülése

Mit sem sejtve az előbbieken tárgyalt folyamatokból, Imrédy vélt józanságában és angolszász orientációjában bízva 1938 elején Bethlen István az ő kinevezését javasolta Horthynak⁷⁹ Darányi Kálmán miniszterelnök helyett, aki nemhogy nem lett úrrá a szélsőjobboldali mozgalmakon, hanem még Szálasi bizalmasával is tárgyalásokba bocsátkozott 7–10 mandátum átengedéséről. Imrédy 1938 májusában miniszterelnök lett, így „megörökölte” Darányitól a saját maga által alkotott törvényjavaslatokat. Május 14-én programbeszédében a szociális igazságosság és a népi egység szimbiozísát jelölte meg céljaként, és kijelentette: mind bal-, mind jobbfelé kész lesújtani, ha szükséges (Szálasi börtönbe juttatásával utóbbinak hamarosan bizonyítékát is adta). Beszédének nagy részében gazdasági és szociálpolitikai reformterveit ismertette, melyek osztatlan lelkesedést arattak jobb- és baloldali képviselők körében. Mi sem illusztrálja ezt jobban, mint az a tény, hogy bemutatkozó beszéde közben Sulyok Dezső kisgazdapárti képviselő, aki hét évvel később Imrédy perében népügyészként súlyos ítéletet kért rá, örömeiben így kiáltott fel: „ez valóságos májusi eső”.⁸⁰

Ambiciózus politikusként hamar felismerte, hogy szociális demagógiával átütő népszerűsége tehet szert. A parlamentet kezdettől fogva akadályozó tényezőnek tekintette: nem sokkal kormányra kerülése előtt bizalmas beszélgetésre hívta Vladár Gábor igazságügyi államtitkárt, és „parlament elleni vádbeszédet” tartott neki, abban a (hiú) reményben, hogy Vladár jogi szakértőként szövetségesévé szegődik a parlamentariz-

⁷⁸ Botos, *A Magyar Nemzeti Bank*, 221.

⁷⁹ Romsics, *Bethlen*, 273.

⁸⁰ Kornis Gyula vallomását lásd Sipos, *Imrédy*, 324.

mus elleni harcban. A parlament mellett „a másik beteg góc – folytatta szinte leverve, érdek nélkül – a jövedelem és vagyoneelosztásban fennálló szertelenség”⁸¹ – emlékezett vissza Vladár a mindkettőjük számára csalódással végződő találkozóra.

Imrédy politikája a gömbösi kormányprogram folytatásának is tekinthető. Kormányra kerülésével a Nyugat-Európában és az USA-ban már évek óta zajló gazdaságpolitikai változások Magyarországon is meghatározóvá váltak. Ezek nemcsak a gazdaságirányítási módszerekben felbukkanó etatizmusban, hanem a korporatív társadalomszervezés népszerűségében is tettenérhetőek voltak. Az USA, Franciaország, Németország és Olaszország hasonló eszközöket alkalmazott a nemzetgazdaság és a szociálpolitika karbantartásának érdekében, annak ellenére, hogy politikai berendezkedésük merőben eltért egymástól. Bizonyos korporatív intézkedésekre Angliában, Írországból, Lengyelországban és Jugoszláviában is sor került. Ezekben az államokban a harmincas évek folyamán egyaránt törvényileg, munkaadókból és munkavállalókból alakított bizottságokkal szabályozták a minimális munkabérek kérdését, Ausztriában pedig Dollfuss 1934-ben hivatásrendi alkotmányt vezetett be. Emiatt írhatta Magyar Zoltán 1939 júniusában, hogy nemcsak a diktatúrákban, hanem az Egyesült Államokban is erre tart a fejlődés.⁸²

A gazdasági életbe történő állami beavatkozás növekedése a kapitalizmus fejlődésével együtt járó folyamat volt, és az aktív beruházási politikától kezdve a totális központi irányításig számos, következményeiben rendkívül eltérő formában jelentkezett. E beavatkozások keresztényszocialista módja azonban speciálisan közép-európai jelenség. Az Imrédy-féle reformokkal (leszámítva azok antiszemita vonatkozásait) valójában ez a korszak érte el a magyar politikát. XI. Pius pápa „Quadragesimo anno” kezdetű enciklikájával már 1931-ben meghirdette a liberális piacgazdaságba „beavatkozó állam” elvét, és hitet tett a korporációkra épülő szociálpolitika mellett, valamint leszögezte azt, hogy az állam nem terhelheti túl polgárait igazságtalan adókkal. Ez a gondolat az értelmiség jelentős részét megmozgatta, hatása ekkor jóval

⁸¹ Vladár Gábor, *Visszaemlékezéseim*, Budapest, Püski, 1997. 215–216.

⁸² Magyar Zoltán, „Államéletünk válsága”, *Egyedül Vagyunk*, 1939/6. 3–7. idézi Saád, *Magyar Zoltán*, 215–221.

nagyobb volt, mint a baloldali szociálpolitikai elveké. Imrédy reformterveinek olyan személyeket tudott megnyerni, mint Kovrig Béla,⁸³ aki később a Miniszterelnökség Társadalompolitikai Osztályának vezetője lett, vagy Kniezsa István,⁸⁴ Gogolák Lajos,⁸⁵ Kerék Mihály,⁸⁶ Móricz Miklós,⁸⁷ Hamvas Béla⁸⁸ és mások.⁸⁹ A jobboldali keresztényszocializmus talán ebben az időszakban érte el népszerűségének csúcsát, hatását azon is mérhetjük, hogy a KALOT-nak (Katolikus Legényegyletek Országos Tanácsa) 1940-ben már 200 ezer tagja volt, és népfőiskoláiban 1942-ig körülbelül 45 ezer fő kapott valamilyen képzést.⁹⁰ A jobboldali keresztényszocializmus sokaknál párosult az állam újraelosztó szerepének hangsúlyozásával is. Csak ezért történhetett meg, hogy 1938. augusztus 10-én, a minisztertanácsi ülésen Rátz Jenő honvédelmi miniszter felvethette, háború esetén az országban teljesen be kellene szüntetni a szabad piacot és a pénzforgalmat, és minden fogyasztási cikket csak jegy ellenében volna szabad kiszolgáltatni, ami következményeiben

83 Kovrig Béla (1900–1962) politikus, egyetemi magántanár, szociológus. 1923-ban Bethlen István titkára, az Országos Társadalombiztosítási Intézet igazgatóhelyettese, 1935-től szakelőadó, 1940-től egyetemi tanár, a kolozsvári tudományegyetem dékánja, majd rektora. 1945 után Mindszenty József bizalmasa. Az állambiztonság zaklatásainak hatására 1948-ban az USA-ba emigrált, ahol 1949–1962 között egyetemen tanított.

84 Kniezsa István (1898–1965) szlavista, 1934-től egyetemi magántanár, 1941-től tanácskezelő Budapesten.

85 Gogolák Lajos (1910–1982) történész, újságíró, egyetemi tanár, Szekfü Gyula tanítványa, 1938-ban a *Magyar Nemzet* alapító-szerzője. 1956 után Ausztriába emigrált.

86 Kerék Mihály (1902–1990) szociográfus. A népi írók köréhez tartozott, tanulmányokat jelentetett meg a földreform szükségességéről, 1939-től a Szociális Felügyelőség földügyekkel foglalkozó vezető munkatársa, az ONCSA lakás- és birtokpolitikai előadója. 1945 után a földreform kidolgozója, az Országos Földhivatal elnöke, kigazdapárti képviselő, 1949–1954 között állástalan, ezt követően az Akadémiai Kiadó lexikonszerkesztőségének munkatársa.

87 Móricz Miklós (1886–1966) statisztikus, író, Móricz Zsigmond öccse. A KSH munkatársaként a *Statisztikai Tudósító* c. lap alapítója. Számos haladó szellemű szociográfiai, közgazdasági írást publikált.

88 Hamvas Béla (1897–1968) filozófus, író. 1920-tól több napilap munkatársa, 1927–1948 között a Fővárosi Könyvtár tisztviselője, utána raktáros.

89 Hátori Péter, „Kísérlet a visszacsatolt felvidéki területek társadalmi és szociális integrálására. A Magyar a Magyarért Mozgalom története (1938–1940)”, *Századok*, 2001/3. 362.

90 Hátori, „Kísérlet”, 366.

egyenlő lett volna a hadikommunizmus bevezetésével. Rátz békeidőben is be akarta vezetni az állampolgárok munkakényszerének és vezénylésének intézményét.⁹¹ Bikkal Dénes, a kor közismert társadalompolitikusa 1941-ben megjelent művében azt javasolta, hogy havi 4000 pengőnél nagyobb fizetést senki se kaphasson se az állami, se a magán-szférában, valamint hogy minden 1000 hold feletti birtokot ki kell sajátítani.⁹²

Hitlernél tett 1938. augusztusi látogatása alkalmával Imrédynek végig kellett hallgatnia a német diktátor szemrehányásait a korszerű magyar szociálpolitika hiánya miatt – érdekes módon anélkül, hogy Hitler antiszemita intézkedéseket is számonkért volna rajta. A német diktátor számára ugyanis a magyar neobarokk jellegű társadalom zsidók nélkül is természetellenes, elavultsága miatt megszüntetendő konstrukciónak számított.⁹³ Hitler szemrehányásai csak megerősítették eredeti elképzeléseiben, hiszen maga is több mint egy éve dolgozott a szociális reformok bevezetésén. A változás, melyet személyén jobb- és baloldali politikusok egyaránt tapasztaltak, csak határozottságában és politikai ambíciójában immár nyílt megfogalmazásában volt tetten érhető. Egy héttel később Imrédy a kaposvári gazdanapokon meghirdette „csodálatos forradalmát”, melyben gyorsított kedvezményes földosztást, családvédelmi alap létrehozását, állami kényszerkisajátítást, a munkásság érdekvédelmi szervezeteinek olasz mintájú hivatásrendekbe szervezését és a zsidótörvények következetes végrehajtását – de egyben a „zsidókérdés” lezárását is – ígérte. Utóbbi alatt nyilván az ekkor készülő és teljes egészében általa fogalmazott II. zsidótörvényt értette, amely azonban csak december 23-án került betervezésre. Földosztási javaslatának radikalizmusát mutatja, hogy összesen 1,6 millió hold igénybevitelét jelölte meg, és az 500 hold feletti nagybirtokok egynegyedét, valamint a 300 hold feletti hitbizományok egyharmadát tervezte kisajátítani. E szociálpolitikai tervek komoly jobboldali értelmiségi támogatottsággal is rendelkeztek: az ekkor még Imrédy holdudvarába tartozó „Fiatal Magyarország”, a KALOT, az EMSZO (Egyházközi Munkás Szakosztályok), Hivatásszervezet

91 MOL K 27 Minisztertanács, 196. doboz, 1938. augusztus 10. 2. pont. Rátz javaslatait a minisztertanács elutasította.

92 Bikkal, *Bevezetés*, 51.

93 Hitler *hatvannyolc tárgyalása*, 299, 304–305.

köreibe tömörülő jobboldali keresztény értelmiség már évek óta hasonló intézkedéseket követelt.⁹⁴

Egyesek szerint Imrédy Hitlernél tett látogatása után éles politikai kanyart hajtott végre.⁹⁵ Téves az a szakirodalomban elterjedt nézet,⁹⁶ mely szerint Hitler indította volna el őt az antiszemitizmus útján. Ilyen jellegű ötletei azért sem származhattak Hitlertől, mert azokat a már idézett 1937. márciusi memorandumában papírra vetette. A korábban említett, elméletinek tűnő megfontolásokon túl gyakorlati antiszemita intézkedések is mindennapjaihoz tartoztak, 1938. augusztus 13-án, egy héttel németországi útja előtt, a minisztertanácson a háziipar támogatása kapcsán a zsidó és a keresztény vállalatok között az előbbiek javára fennálló export-diszparitás kérdése foglalkoztatta, ez tehát már ekkor is mint probléma merült fel számára.⁹⁷ A fasizmus gazdasági és társadalmi reformintézkedései – melyeket számos polgári demokratikus állam is átvett⁹⁸ – éppen modernségük miatt már korábban is rokonszenvesek voltak számára. Imrédynek egyébként az olasz illetve portugál államberendezkedés sokkal szimpatikusabb volt, mint a német, és ezt a nézetét Teleki is osztotta, aki szintén a nagyobb mértékű állami beavatkozás és a szakszervezeteket beszüntető korporációs rendszer híve volt. Az viszont igaz, hogy a politikai karrier és a magyar „Führerré” válás lehetősége csak 1938-tól csillanhatott fel Imrédy előtt. A magyar belpolitikában kialakult patthelyzet miatt nem meglepő, hogy ő is a Gömbös által egyszer már megkísérelt, de elvetélt tömegmozgalom szervezésével és diktatórikus kormányzással kísérelje meg áttörni a

94 Gergely Jenő, *A keresztényszocializmus Magyarországon 1924-1944*, Budapest, Typovent, 1993. 144-145. Vida István, „Egy korszak mérlegéhez”, in *Félbemaradt reformkor. Miért maradt el az ország keresztény humanista megújulása?* szerk. Babóthy Ferenc, Róma, 1990. 9-18. Hátori Péter, „A katolikus jobboldal eszméi”, *Valóság*, 1996/2. 100-106.

95 Rassay Károly, Bárczy István és mások, véleményüket idézi Sipos, *Imrédy*, 18, 296.

96 Sipos, *Imrédy*, Ormos Mária, „Magyar kényszerpálya – kívülről nézve”, *Kritika*, 1995/6. 23-25. Ormos Mária mutatott rá elsőként *Kozma Miklós* című művében, hogy Imrédy akarnoksága jóval korábbi keletű.

97 MOL K 27, 196. doboz, minisztertanács, 1938. augusztus 13.

98 Például az USA a New Deal intézkedésekkel, amelyekből a bankok részleges bezárását, állami felügyelet alá helyezését számos nyugat- és közép-európai ország is követte.

konzervatív körök ellenállását.⁹⁹ Ezért jelentette be az 1938. október 4-i minisztertanácson a rendeleti kormányzás szükségességét, amit azonban a miniszterek nem fogadtak el.

Az előbbieken ismertetettek bizonyítják, hogy fejében már 1937-ben, az Anschluss előtt egy évvel kész rendszer volt a zsidókkal szemben követendő politika alapelveiről, és ezekből már hónapokkal a Hitlerrel történt találkozó előtt megszületett az I. zsidótörvény. Tevékenykedése azonban sem ez előtt, sem ez után nem redukálható az antiszemita újraosztás bevezetésére. Számára a zsidóellenes alapon végrehajtott vagyonelevonás összefonódott a gazdaság központosító átalakításával és a társadalmi javak központi, szociális irányelvek alapján történő újraosztásával. Másrészt az antiszemita szándék Imrédy esetében (is) csak egy eleme, de nem következménye volt szociális és gazdasági intézkedéseinek. A Hitlerrel történt találkozás legfeljebb annyiból jelenthetett változást Imrédy politikázásában, hogy politikájának már régóta létező alapelveit immár vezéri köntösben és „csodálatos forradalmat” hirdetve adta elő. Valószínűsíthetően ehhez a társadalomátalakító ötleteit igazoló, szociálforradalmat hirdető¹⁰⁰ nemzetiszocialista retorika tanulmányozása adhatta az alapötletet. Nyilván nagy hatást tett rá az is, amikor Németországban a tagadhatatlan gazdasági és szociális eredményekkel is szembesítették.

Imrédy rövid kormányzásának elején számos antiszemita él nélküli szociális intézkedésre is sor került, miközben a később tárgyalandó antiszemita rendelkezései egyúttal mindig pozitív szociális célokat is szolgáltak. Ez is utal arra, hogy politikájában az antiszemitizmusnak funkcionális, társadalmi stabilitást elérni kívánó jellege volt.

Az 1938. évi XXXVI. tc. az iparban, bányászatban és kereskedelemben foglalkoztatottak gyermekeinek 14 éves korig havi 5 pengő nevelési járulékot biztosított, ami mintegy 5 százalékos bűjtött fizetésemelésnek felelt meg (állami alkalmazottak már az 1912. évi XXXV. törvény alapján kaptak családi pótlékot). Két másik törvénycikk a közszolgálati alkalmazottak és nyugdíjasok illetményeit növelte, illetve kiterjesztette az Ország-

99 A Horthy előtt jelentős befolyással rendelkező agrárius körök reformellenességére példa gr. Somssich József OMGE elnök beadványa Horthy Miklóshoz. Lásd *Horthy Miklós titkos iratai*, 213.

100 A kérdéshez lásd Rainer Zittelman, *Hitler. Selbstverständnis eines Revolutionärs*, Stuttgart, Klett-Cotta, 1991.

gos Tisztviselői Betegsegélyezési Alap szolgáltatásaira igényjogosultak körét. A 1938. évi XII. tc. a mezőgazdasági munkavállalókra is kiterjesztette az öregségi biztosítást, igaz, a járulékfizetési kötelezettséget 15 évben szabták meg (az ipari munkavállalók 7,5 éve helyett), és a fizetett összegek minimálisak voltak. A törvény pozitívumaként értékelhető viszont, hogy a 65 éves mezőgazdasági munkások 1939-től akkor is részesültek nyugdíjban, ha korábban semmilyen járulékot sem fizettek. Egy rendelet a lakbérek emelésének tilalmáról rendelkezett: ez az intézkedés szociális biztonságot jelentett a bérlők számára, de a tulajdoni struktúra miatt több mint 50 százalékban zsidó tulajdonosokat sújtott azzal, hogy nemcsak bérbevételeiket, hanem ingatlanaik értékét is csökkentette.¹⁰¹ A minimális munkabérek előírását kiterjesztették a vendéglátóhelyek alkalmazottaira is. A különböző szociálpolitikai kedvezmények hatására a munkások 8 százalékkal, a mezőgazdasági dolgozók 3 százalékkal nagyobb mértékben részesedtek a nemzeti jövedelemből, mint amennyire nettó keresményük alapján igényt tarthattak volna. Az állam újraelosztó funkciója az első csoport esetében tehát már jelentős mértékben hozzájárult a szociális igazságság érvényesítéséhez.¹⁰² Imrédyt a szociálpolitika és ezzel összefüggésben a zsidó vagyon újraosztása mellett a magyar jogrendszer modernizálása is foglalkoztatta, az 1938. augusztus 13-i minisztertanács ennek szellemében döntött a lopás, csalás és sikkasztás majdnem 70 éve változatlan és fejletlen kapitalista viszonyokhoz szabott, rendkívül enyhe büntetési tételeinek felemeléséről is.

6.5. Zsidóellenesség, őrségváltás és modernizáció

Az új szociálpolitika megvalósításáról a vármegyei szociális és közjóléti előadóknak kellett gondoskodniuk (ezt a funkciót Imrédy hozta létre). Az ő továbbképzésükre kiadott kötet a szociális feladatok között kiemelt helyen foglalkozott az „őrségváltás” kérdésével. Figyelemre méltó, hogy

101 Csikós-Nagy, A XX. század magyar gazdaságpolitikája, 105. A zsidó ingatlanokra lásd Laky, „A háztulajdon”, 89–99. Vidéken a zsidó háztulajdonosok aránya jóval alacsonyabb volt.

102 Kovrig Béla, *Magyar társadalompolitika*, 3. kt. Kolozsvár, M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem, 1944. 206–207.

milyen szellemben instruálták azokat a hivatalnokokat, akiknek feladata az egyes vármegyék szociálpolitikai intézkedéseinek megszervezése volt. „A magyar jövedelemeloszlás egyik legfájóbb tényezője az, hogy a nemzet szempontjából legértékesebb rétegek, a magyarság tömegei vannak a legalacsonyabb szociális színvonalon, míg a társadalom legjövedelmezőbb pozícióit a nemzet szempontjából értéket nem jelentő egyének foglalják el” – írta az etnicista szociálpolitikát népszerűsítő Hollós István.¹⁰³ Ezt a „problémát” az antiszemita intézkedések bizonyos „sikerrel” orvosolták. A zsidótörvények hatására a keresztény értelmiségi munkanélküliség már 1939–1940-ben megszűnt,¹⁰⁴ és ebben Kultsár István¹⁰⁵ „Értelmiségi Munkanélküliség Kormánybiztossága” játszotta a főszerepet.

A területi revízióban reménykedő Magyarország szociálpolitikájára ösztönzően hatott az a tény, hogy a szomszédos országok közül Csehszlovákia szociális viszonyai jóval fejlettebbek voltak a magyarországinál.¹⁰⁶ Itt 1918-tól létezett munkanélküli biztosítás, kötelezően előírt nyolcórás munkaidő, a lakásépítések állami támogatása, az üzemi választmányok és szakszervezetek szerepvállalása a nyugdíj- és munkanélküli segély szétosztásában, ez mind komoly szociális vívmánynak számított. Emellett számos egyéb intézkedés is, mint például a parcellázás, a kishaszonbérletek és a közepes méretű (elsősorban az egykori magyar nagybirtokosok kárára végrehajtott) földreform is hozzájárult a Felvidék szociális helyzete

103 Hollós István, „Magyar szociális problémák a statisztika tükrében”, in *A magyar szociálpolitika feladatai. A vármegyei szociális előadók és közjóléti előadók pécsi országos szociálpolitikai értekezletén elhangzott előadások*, 2. kt, szerk. Esztergár Lajos, Somo gyi Ferenc, Budapest, 1940. 123.

104 Bikkal, *Magyar szociálpolitika*, 10.

105 Kultsár István (1896–?) hivatásos katonatiszt, 1918-tól közalkalmazott, a közoktatásiügyi minisztériumban dolgozott Klebelsberg és Karafiáth Jenő titkáráként. 1936-ban Berlinben tanulmányozhatta a német ifjúság „nemzetvédelmi nevelését”, és ugyanebben az évben miniszteri osztálytanácsossá valamint az elnöki B osztály (fegyelmi és ifjúsági/egyetemi munkatábor ügyek) vezetőjének helyettesévé nevezték ki. 1937. április 10-től miniszteri biztosi rangban az értelmiségi munkanélküliség felszámolásával foglalkozott, majd 1938-tól immár kormánybiztosi rangban rábízta a „gazdasági egyensúly törvény” végrehajtásának ellenőrzését is. 1945 után Dél-Amerikába emigrált.

106 Kovrig Béla, „A munka védelme a dunai államokban”, *Acta Oeconomica*, 2. Kolozsvár, Universitas Francisco-Josephina, 1944. 13, 15–18. valamint részleteiben Hásmori, *Kísérlet*, 570.

tének fejlettségéhez. Ezzel szemben Magyarországon 1938-ig az ipari munkavállalók társadalombiztosításán kívül szinte alig történt komoly szociálpolitikai intézkedés. A mezőgazdasági munkavállaló csak 1938-tól részesülhetett öregségi biztosításban, melynek összege évi (!) 60 pengőt, azaz körülbelül kéthavi létminimumot tett ki, de ez a jogosultság is elveszett, ha az érintett egy szobásnál nagyobb házban/lakásban lakott. A nyilasok propagandájukban nem is mulasztották el megemlíteni azt a kínos tényt, hogy még egy idegen uralom is többet tett a felvidéki magyarság életszínvonaláért, mint az anyaország.¹⁰⁷ Ezek a tények nemcsak a revizionista propagandát fenyegették hitelvesztéssel, hanem a magyar politikai vezetésről is szegénységi bizonyítványt állítottak ki, amire a nyilasok minden adandó alkalommal rá is mutattak.

A felvidéki területek visszaszerzése kiemelten szerepelt a magyar revíziós tervekben, Németország támogatása pedig egyszerre reálissá tette a békés vagy akár fegyveres területszerzést.

A magyar revíziós elképzelések között szerepelt a népszavazás kérése is. Imrédy Béla pontosan tisztában volt a két ország szociális ellátórendszere közti különbséggel, és joggal tartott attól, hogy ez mind az esetleges népszavazás, mind a későbbi integrálás szempontjából negatív hatásokat vált ki. A reformok szükségességét nemcsak Imrédy, hanem a kormány konzervatívabb miniszterei is érzékelték. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter már 1938 elején felmérte az ország szociális helyzetét: megbízottjaként Esztergár Lajos pécsi polgármester járta végig a vármegyéket. Keresztes-Fischer utasítására a községi jegyzők mellé szociális titkárokat neveztek ki (létszámuk meghaladta az ezer főt), a törvényhatóságokat pedig kötelezték közjóléti előadói státusok létrehozására. Emellett a belügyminiszter augusztus végén minden törvényhatósághoz személyes megbízottat küldött azzal a feladattal, hogy bizalmas jelentéseik és javaslataik alapján országos ötéves szociális munkatervet lehessen készíteni.¹⁰⁸ A szociális titkárok irányítását minden vármegyében külön tanácsadók segítették. A tanácsadók, akiket Keresztes-Fischer

¹⁰⁷ Ez az érvelés a Hubay-Vágó féle nyilas népcsoportjavaslat vitájában is megjelent annak illusztrálására, hogy a magyar politikai elit tehet arról, hogy a szlovákoknak nincsen kedvük csatlakozni a fejletlen és korszerűtlen Magyarországhoz. BFL Szálasi-per, 5692, 5699. Hubay Kálmán és Vágó Pál interpellációja.

¹⁰⁸ Kovrig, *Magyar társadalompolitika*, 67. Hámori, *Kísérlet*, 573.

1938-1939 fordulóján személyesen kért fel,¹⁰⁹ politikai szempontból progresszív, szélsőségektől mentes szakemberek voltak, a kor értelmiségi krémjéből kerültek ki: közéjük tartozott Erődi-Harrach Béla, gr. Desseffy Gyula, a népi író Szabó Zoltán, Gogolák Lajos, Mihelics Vid, Kerék Mihály. A szociális ügyekkel foglalkozók között viszont korábbi nyilasok és aktív kommunisták is felbukkantak: előbbire példa Unghváry Sándor,¹¹⁰ aki 1940-től az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesületben a kolozsvári szociális munka irányítója lett, utóbbira pedig Fehér Lajos,¹¹¹ aki az Országos Szociális Felügyelőségen dolgozott. A szociális titkárok munkájára igencsak szükség volt, mivel a jegyzői kar az állandó létszámleépítések miatt a korszakban 25-35 százalékkal csökkent, míg a gondjaikra bízott lakosság létszáma 8-11 százalékkal nőtt. Ínségjárulék-kiegészítés, valamint a munkanélküliség enyhítése céljára az 1939-es évre a kormányzat a korábbinál jóval nagyobb összeget, 4 millió pengőt szavazott meg.¹¹²

A szociális problémák kezelésére a miniszterelnökségen 1938. október 6-án *Magyar a Magyarért Mozgalom* néven nagyszabású társadalompolitikai gyűjtőakciót indítottak. Az elindításban a Miniszterelnökség részéről Imrédy bizalmasa, Kovrig Béla, a Belügyminisztérium részéről egy osztályvezető, a HM részéről egy alhadbiztos, valamint Bronts Gézané, a Magyar Vöröskereszt Egyesület szociálpolitikai tanácsadója vett részt. Az akció élére a miniszterelnök saját, igen ambiciózus feleségét állította. Az értekezleten Kovrig Béla drámai hangon ecsetelte a csehszlovák és a magyar szociális helyzet közti színvonalkülönbséget.¹¹³

¹⁰⁹ Keresztes-Fischer húsz, elsősorban a népi írók közé tartozó személyt kért fel, közülük tízen vállalták a feladatot, lásd Kovrig, *Magyar társadalompolitika*, 65. 1938. október 25-én minden vármegye főispánja mellé kineveztek az első tanácsadókat.

¹¹⁰ Unghváry Sándor (1908–1994) cserkésztsízt, történelem-földrajz szakos tanár, a Márciusi Front alapító tagja, 1938 első felében a Nyilaskeresztes Párt pártigazgató-helyettese. 1945-ben jelentéseket írt a romániai magyarság állapotáról, ezért letartóztatták. Megszökött, az USA-ba emigrált, ahol 1951-ben református lelkészi képesítést szerzett. Teleki finanszírozta nyilasellenes pamfletje *A hungarizmus élete és bukása. Mit láttam az Andrássy-úti nyilasházban?* 1939-ben jelent meg.

¹¹¹ Fehér Lajos (1917–1981) 1942-től a KMP tagja, antifasiszta ellenálló, 1945–1947 között a budapesti rendőrség politikai irányításának helyettes vezetője, 1962–1974 között miniszterelnök-helyettes volt.

¹¹² MOL K 27, 198. doboz, minisztertanács, 1938. november 30.

¹¹³ Részleteiről lásd Hámori *Kísérlet* c. tanulmányát.

Néhány nappal később a Hangya szövetkezet¹¹⁴ vezérigazgatója, Wünscher Frigyes tárgyalta Imrédyvel a Felvidék leendő közellátásának megszervezéséről. A katonai közigazgatás egyéb feladatai miatt csak ideiglenesen tudta vállalni ezt a feladatot. A Hangya bekapcsolása viszont nemcsak ezt a problémát oldotta meg, hanem lehetővé tette a közvetítő, döntően zsidó kereskedők kikapcsolását is.¹¹⁵ Az intézkedés őrségváltó, antiszemita jellege volt tetten érhető abban a kitételben is, hogy a Hangya a bizományos helyi kereskedők kiválasztásánál a „cég keresztény és magyar jellegét” valamint az érintett „húsz éven át tanúsított odaadó” nemzetűségét jelölte meg legfőbb szempontnak. A cégnek némi tapasztalata már volt, hiszen állami megbízásból a Nemzeti Önállósítási Alap támogatásával ingyenes boltvezetői tanfolyamokat szervezett a zsidótörvények miatt „megüresedő” állások átvételére.¹¹⁶ A tervgazdaság csíráit hordozta az a megkötés, hogy a Hangya az értékesített árura 5%-os, a kereskedők pedig 8%-os hasznót számolhattak fel. A Hangya már korábban is az állam hathatós támogatását élvezte: amikor 1938 nyarán a dunántúli Döry-konzervgyár átvételére csak a Weiss Manfréd Művek tett ajánlatot, a minisztertanács mégis úgy döntött, hogy a WMM helyett a Hangyát kell helyzetbe hozni, akár állami kölcsönök árán is, hogy átvehesse a céget.¹¹⁷

Az 1938-ban elindított szociálpolitikai intézkedések a ráfordított összeg szempontjából felülmúltak minden addigi hasonló akciót. Munkanélküliség enyhítésére és egyéb szociálpolitikai célokra 1938 folyamán összesen 10 millió pengőt fordított az államkincstár, további hatmillió pengő folyt be a *Magyar a Magyarért* akció gyűjtéséből.¹¹⁸

Egyfajta demokratizálódást eredményezett az az intézkedés, amely a visszatért területeken nem vezette be a virilizmus (azaz a legnagyobb adófizetőknek járó helyhatósági politikai jogosítványok) rendszerét. Ez a nagyobb államigazgatási befolyásolás mellett egyúttal a zsidók háttérbe szorítására is alkalmas volt, hisz egyes városokban a virilisták között

114 Gömbös Gyula miniszterelnökségétől kezdve az állami irányítás alá került Hangya egyre inkább az állami terményfelvásárlás és értékesítés csatornájává vált, azaz a céllal, hogy a „zsidó” kereskedelmet kikapcsolja.

115 MOL Z 1396 7. cs 138. tétel

116 BFL Szálasi-per, 7402. Hóman Bálint minisztertanácsi beszámolója.

117 MOL K 27, 197. doboz, minisztertanács, 1938. augusztus 26. I. rész, 4. pont.

118 MOL K 27, 204. doboz, minisztertanács, 1939. december 1.

a zsidók aránya a 30-40%-ot is elérte, miközben az összlakosságban jóval kisebb volt az arányuk. Tendenciájában ugyancsak zsidóellenes intézkedésként hatott az a rendelet, amely „a nemzeti szempontból megbízhatatlan tőkeérdekeltségek”, azaz zsidók kezén lévő vállalatok élére felügyelők kinevezését rendelte el.¹¹⁹ Ily módon 30 zsidó nagyvállalatot sikerült egy éven belül teljesen megszüntetni vagy árszámítani, ezek esetében a felügyelők kirendeltségét 1939 decemberétől visszavonták.¹²⁰ Az ipari jogosítványok és egyéb engedélyek újraosztását az 1100/1939 M.E. rendelet, illetve a Kereskedelmi és Közellátásügyi miniszter rendelete véglegesítette: ennek alapján 1939. július 1-jén minden korábban kiadott jogosítvány hatályát veszítette. Az érdekelteknek 1939. április 15-ig volt lehetőségük új kérvények beadására, amelyeket természetesen „nemzet-hűségi” alapon bíráltak el.¹²¹ A kevés „őrségváltó” miatt számos zsidó kérelmező iparjogosítványát ideiglenes jelleggel három-három hónapra meg lehetett – és a közellátásra tekintettel meg is kellett – hosszabbítani: ez a keresztény középosztály egyes tagjaiban,¹²² valamint a Baross Szövetség¹²³ illetékeseiben aggodalmat váltott ki. Nagykovácsy Milenkó áruháztulajdonos ezért a Baross Szövetségen belüli átképzésre tett javaslatot. Mivel a „Felvidék valósággal sóvárog a keresztény üzletek és a keresztény üzletemberek miatt”, másrészt a Baross-fűszerezések „nem bírják a küzdelmet” az erős konkurenciával, ezért javasolta az érintettek betanítását textilkereskedői szakmákba.¹²⁴

Imrédy olasz és német mintára népesedéspolitikai programot is hirdetett: 1938. november 15-i beszédében jelezte, hogy a gyermektelen, illetve egy-két gyermekes örökgyógyók megadóztatásából kívánja finanszírozni a sokgyermekes családok támogatását és a tervezett házassági kölcsönt.

A szociálpolitikai intézkedések között kiemelten szerepelt a mezőgazdasági munkanélküliség felszámolása intenzív mezőgazdasági kultúrák telepítésével (gyümölcs- és rizstermelés, kendertermesztés) és a háziipar

119 MOL K-27, 199. doboz, minisztertanács, 1939. január 20. 14. pont.

120 MOL K 27, 204. doboz, minisztertanács, 1939. december 1. 21. pont

121 MOL K 27, 200. doboz, minisztertanács, 1939. március 10. 64.

122 Erről tanúskodik Nagykovácsy Milenkó levélváltása Hokky Károly parlamenti képviselővel valamint tíz kassai tanárral 1939. szeptember folyamán. Iratok a szerző gyűjteményében.

123 Lásd a 9.4. fejezetet.

124 Uo.

támogatásával (zöldségszárítás, gyümölcsaszalás, lekvárfőzés, tésztagyártás stb.). A megvalósításról a vármegyei közigazgatással szorosan együttműködő Közföldi Szövetkezeteknek kellett gondoskodniuk (utóbbiak elnöke általában az alispán volt), a szükséges tőkét részben a tagok, részben az állam finanszírozta. Esztergár Lajos pécsi polgármester ösztönzésére a kísérletet először Szatmár vármegyében indították el: az állam 776 ezer pengő értékben jegyezte a Közföldi Szövetkezet részjegyeit, a szövetkezet ebből a tőkéből gyümölcs- és zöldségaszalókat és bértárolóhelyiségeket rendezett be. A helyi szegények ingyenes vagy kedvezményes áron jutottak kecskéhez, naposcsibéhez, szopósmalachoz vagy tehénhez, a közföldi szövetkezet pedig vállalta, hogy a felnevelt állatokat garantált áron felvásárolja.¹²⁵ Ezzel Imrédy kettős célt követett: a munkahelyteremtés nemcsak a szociális támogatások összegét csökkentette, hanem az előállított termékekkel a nemzeti összterméket és ezzel az adóbevételeket is növelte. Jó példa erre az a kísérlet, amelynek során egy 200 hektáros legelőt alakítottak át rizsfölddé. Míg a legelő korábban három pásztornak adott munkát évi 1500 pengő értékben, addig a rizstermesztésre 180 ezer pengő napszámot fizetett ki a Közföldi Szövetkezet.

Az Imrédy-kormány másik progresszív szociálpolitikai kísérlete a zöldséges kiskert-akció volt. Rászoruló családok ingyen kaphattak zöldség-vetőmagokat és gyümölcsfa-palántákat, az ültetésben és gondozásban pedig a helyi védőnők és szociális felügyelők segítettek. Esetenként a szükséges méretű konyhakert területét is biztosították, az igénylőknek főzőtanfolyamokat is szerveztek, hogy megtanulják a zöldségek vitamindús elkészítésének módjait. Csongrád vármegyében 1939 tavaszán 420, 1940 tavaszán már 820 kiskert és 65 kísérleti nagykert létesült. Mindehhez az állam csupán 20 ezer pengő hozzájárulást folyósított.¹²⁶

A már említett Önállósítási Alap jelentős szerepet játszott a visszatért területek gazdaságának árszabályozásában. 1941. márciusában például 106 keresztény kárpátaljai kereskedő és iparos kérvényére 329.000 pengő kifizetésére tett javaslatot, azaz átlagosan 3100 pengőt fizetett egy kérvényezőnek. Az Önállósítási Alap árszabályozó tevékenysége szervesen összefonódott a helyi kereskedelmi és iparkamarákkal. Utóbbiak ugyanis véleményezési joggal bírtak az Alap döntései esetén.

¹²⁵ Valkó, *Az új magyar szociálpolitika*, 29.

¹²⁶ Uo. 52, 55.

Megemlítendő még az a közegészségügyi zöldséges tej- és cukorakció, amelynek keretében terhes és szoptató anyáknak valamint a mezőgazdasági munkások gyerekeinek osztottak tejet és cukrot. Az akció során jelentős részben az Endre László vezette gödöllői egészségügyi mintajárásban korábban szerzett pozitív tapasztalatokra támaszkodtak. A cukorosztást először 1936-ban indították el kísérletképpen néhány járásban a védőnők felügyelete mellett. A politikai helyzet radikálizálódása lehetővé tette, hogy az akció terheit az állam egyre nagyobb részben átháríthassa a (zsidó) cukorgyárakra: a Magyar Cukorgyártók Országos Egyesülete 1939-ben már 148 vagon cukrot juttatott az akció számára részben ingyen, részben a belföldinél lényegesen alacsonyabb exportáron.¹²⁷ Az állam is nagy összegeket költött: az akció előirányzata 1939-re már 2,498 millió pengőt tett ki.¹²⁸ Imrédy kétmillió embert kívánt kedvezményes cukorral ellátni, ezt azonban a minisztertanács leszavazta.¹²⁹

Gazdavédelmi rendeletei a kis egzisztenciájú termelők szociális biztonságát szolgálták. A korábbi évek sztrájkokkal kapcsolatos kormányzati repressziós hajlamainak ismeretében figyelemre méltó, hogy a Kovrig Béla vezette Társadalompolitikai Osztály még állami vállalatok esetében is hajlandó volt a sztrájkolók követeléseinek támogatására.¹³⁰ Az állami irányítás alatt lévő Nemzeti Munkaközpont is hasonlóan cselekedett. Imrédy jegybankreformterve, a német Kraft durch Freude mozgalomhoz hasonló ingyenes üzemi munkásüdülési terve az örökösödési adó felemeléséből befolyó összegekből lemondása miatt nem jutott el a betervezésig, az országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA)-terveket pedig már a Teleki-kormány fogadtatta el.¹³¹

Hasonlóan kudarcot vallott a „néprádió” bevezetésének terve is: Imrédyt kifejezetten zavarta a rádiókészülékek szociális szempontból kedvezőtlen eloszlása. Az ország lakosságának 50,8%-át kitevő őstermelők pél-

¹²⁷ MOL K 27, 200. doboz, 1939. április 25. 30–33.

¹²⁸ MOL K 27, 198. doboz, 1938. november 11. 1. pont.

¹²⁹ MOL K 27, 196. doboz, 1938. augusztus 13. II. rész.

¹³⁰ Hámosi, *Kísérlet*, 365.

¹³¹ Imrédy szociális terveiről lásd Sipos, *Imrédy*, 223. valamint Imrédy kaposvári programbeszéde, uo. 483–496. Az ONCSA Kárpátalján 5000, a csonka-ország területén 12.000 házat épített (Hámosi, *Kísérlet*, 623.). Az ONCSA fajvédelmi működését Szikra Dorottya dolgozta fel: „A szociálpolitika másik arca”, 35–75.

dául a rádiókészülékeknek csak 6,3%-át birtokolták.¹³² Hozzá kell ten-
nünk, a falusi lakosság újságot is alig olvasott, és ezért politikai befolyáso-
lásuk a kormány részéről nem volt egyszerű feladat – a titkos választások
közeledte viszont rendkívül fontossá tette a kormány népszerűsítését.
Még Darányi miniszterelnöksége alatt, de Imrédy aktív közreműködésé-
vel született meg az 1937. évi XXI. tc., mely a fizetett szabadságról, a nyolc
órás munkaidőről és a minimálbérrel rendelkezett. 1939 januárjában
Imrédy beterjesztette új földosztási javaslatát is, mely 1 millió holdat akart
szétosztani kishaszonbérletek formájában. A kiosztandó földbirtokot a
parlagföldről, külföldiek, zsidók, bankok, részvénytársaságok és más
jogi személyek tulajdonából teremtették volna elő, állami kártalanítással.
10 ezer hold felett a nagybirtokok tulajdonosainak területük 80 százalé-
kát, 4 ezer hold felett 60 százalékát kellett volna felajánlaniuk az állam szá-
mára. Javaslat a nagybirtokosok tiltakozása miatt¹³³ csak módosított for-
mában, Teleki alatt, az 1940 évi IV. törvénnyel emelkedett jogerőre, mely
rendelkezett a kishaszonbérletek kialakításáról és 10 év alatt 1,5 millió
hold bérbeadásáról. 1939 folyamán vezették be a mezőgazdasági alkalm-
zottak részére is a kötelező öregségi és betegbiztosítás intézményét is.

Német és olasz mintára Imrédy támogatta a munkavállalók állami
üdültetésének megszervezését is. A Kraft durch Freude vagy Dopolavo-
ro mozgalomhoz hasonló Magyarországon nem létezett, a Nemzeti
Munkaközpont 1938-ban *Becsüld a munkát!* névvel indított szabadidő-
mozgalma anyagi hiányában elhalt. Bár Imrédy példamutatónak tar-
totta az olasz és német kezdeményezést, és már 1937-es memorandumá-
ban is hivatkozott rá, rövid kormányzása és az anyagi erők szűkössége
miatt ezen a téren nem tudott változásokat elérni. A francia, belga, né-
met és olasz példa a népesedéspolitika területén is úttörő mintául szol-
gált Magyarországon.¹³⁴ Ennek ellenére a kormányzat csak 1941-ben, a
harmadik zsidótörvénnyel (1941. évi XV. tc.) szánta rá magát arra, hogy
kiházasítási kölcsönt folyósítson, amelyet a megszületett gyermekek
számával arányosan lehetett törleszteni.

132 Hátori, *Kísérlet*, 366. 1940-ben Magyarországon 419.233 rádió-előfizető volt. Az
előfizetők közül kb. 20–30% minősült zsidónak.

133 Gróf Károlyi Gyula nevében gr. Somssich József, az OMGE elnöke terjesztett bead-
ványt Horthyhoz, melyben a törvényjavaslat teljes elvetését kérte. A javaslat tör-
vényerőre emelését ennek ellenére csak késleltetni lehetett, megakadályozni nem.

134 Bikkal, *Bevezetés*, 45.

Fentiekből látható, hogy Imrédy antiszemitizmusa ellenére sem csu-
pán zsidóellenes intézkedésekben gondolkodott. Szociálpolitikai kez-
deményezéseivel az idő rövidsége és a különböző érdekcsoportok el-
lenállása, valamint e kezdeményezések korlátozott volta miatt nem ér-
hetett el átütő eredményeket. Az egyedüli terület, amelyen a siker fo-
lyamatosan biztosítottak tűnt, a zsidóellenesség volt. Imrédy látens
antiszemitizmusa és a politikai helyzet radikalizálódása egyaránt ezt
segítette elő.

A felvidéki bevonulás alkalmával nem maradtak el a zsidóellenes at-
rocitások. Párkányban a katonaság szétverte a zsidó templomot, Zseli-
zen a katonák zsidóellenes pogromban vettek részt.¹³⁵ Különösen kínos
volt, amikor a honvédsapatok bevonultak Ipolyságra: üdvözlésükre a
község zsidó vallású, magyar érzelmű lakosai terített asztalokkal készül-
tek, de a katonák antiszemita nótát énekeltek.¹³⁶ Nemsokára az I. hadtest
„zsidórazziát” tartott a községben: hét személyt „cseh” állampolgárnak
minősítettek és kitoloncoltak, tíz személyt pedig „mert kémelhárító
szempontból aggályra adtak okot”, letartóztattak és Budapestre szállí-
tottak.¹³⁷ A csapatok kémelhárító tisztjei italmérési és dohányárusítási
engedélyeket vontak be és osztottak újra. Imrédy rendeletét, amelyben a
közszolgálati alkalmazottak átvételéről intézkedett, a vezérkar azzal az
önkényes kommentárral látta el, hogy zsidó származásúakat nem lehet
átvenni. Az erőszakos cselekmények a határ innenső oldalán élőket sem
kímélték: a Rongyos Gárda tagjai verekedéseket provokáltak és rabol-
tak, Haynal Alajos alezredes pedig Kisvárdán „hatalmas sápot vetett ki”
a helyi zsidó hitközségre, és arra kényszerítette őket, hogy a Horthy
Miklós Repülőalapra tegyenek adományokat.¹³⁸

Werth vezérkari főnök a felvidéki katonai közigazgatásnak megen-
gedte, hogy minden olyan személyt, „akinek ténykedése közviszonya-
ink között a gazdasági életre káros”, azonnal internálni lehet. További
visszaélésekre adott lehetőséget, hogy sürgős esetekben az internálás-
hoz a vezérkari főnök előzetes beleegyezése sem volt szükséges, így a

135 Vargyai Gyula, *Sisak és cilinder. A katonai vezetés és a politika a világháború előestéjén*,
Budapest, Kozmosz, 1984. 144.

136 Vargyai, *Sisak és cilinder*, 70.

137 Vargyai, *Sisak és cilinder*, 138.

138 ÁBT L V-82865/1 Riczek Mihály vizsgálati dossziéja. Riczek vallomása, 198.

helyi parancsnokok gyakran saját hatáskörben intézkedhettek, akár volt erre okuk, akár nem.

A magyar királyi honvédség vezetése élenjárta a zsidóellenes intézkedések szorgalmazásában. Gál Csaba nyilas képviselő 1940. április 24-én azért interpellált a parlamentben, mert a polgári közigazgatás visszaadta a Felvidéken és Kárpátalján a katonai közigazgatás által korábban rasszista alapon bevont zsidó iparendélyeket.¹³⁹ Ez arra utal, hogy a honvédség jóval szigorúbban kezelte a zsidók ügyeit, mint a polgári hatóságok.

A zsidóság helyzetét súlyosbította, hogy Szlovákiában még a magyarországinál is durvább antiszemita incidensekre került sor. November 3-án spontán diáktüntetés tört ki Pozsonyban az I. bécsi döntés ellen, de a jelzavakból ítélve az akció hamarosan antiszemita demonstrációvá alakult (a tüntetők szerint ugyanis az „asszimilálhatatlan” (!) és „rosszindulatú” (!) magyar (!) zsidók miatt vészelt el Kassa, Munkács, Érsekújvár, Ungvár, Rimaszombat). Másnap Tiso utasítást adott a közigazgatásnak a szegény sorsú zsidó lakosság deportálására a határhoz közeli területekre, és a cseh, zsidó vagy magyar nemzetiségű állami hivatalnokokat a döntés előtti utolsó napokban olyan községekbe helyeztette át, amelyekről tudták, hogy magyar fennhatóság alá fognak kerülni.¹⁴⁰ Helyi szlovák hatóságok a későbbiek folyamán is több alkalommal kergettek át zsidókat a határon, emiatt a Felvidék több városában menekülttáborokat kellett berendezni.¹⁴¹ Szlovák részről tehát megpróbálkoztak a lehetőségekhez képest minél több zsidó magyar területre juttatásával. A szlovákiai zsidók a szó szoros értelmében két tűz közé kerültek.

6.6. A radikalizálódó politikus

Bár Imrédy radikalizálódása már 1937-től megfigyelhető, az 1939-es év mégis választóvonalnak számít. Imrédy ekkor próbálta meg reformjait tömegmozgalom segítségével megvalósítani. A nyilasokról másolt, pártot és mozgalmat elválasztó politikai struktúra („Magyar Élet Moz-

139 ÁBTL V-56031, Kovarcz, 324.

140 Lipscher, *Die Juden im slowakischen Staat*, 16–19.

141 *Népszava*, 1938. november 5. 9. „Zsidó bojkott és internálások Pozsonyban”, és uo. 1938. november 20. 6. „A katonai közigazgatás a Csallóközben – a zsidókérdés”.

galom” és az 1940-ben létrejövő „Magyar Megújulás Pártja”, MMP) az osztálymentes társadalmat hirdette, és szakítást jelentett a Horthy-rendszer neobarokk társadalomképével, amelyben politikai tömegmozgalmak számára nem volt hely. Imrédynek és pártjának modernizációs céljaira a Magyar Megújulás Pártja programjából¹⁴² vagy a nívós íróknak (pl. Illyés Gyula, Veres Péter) is fórumot adó *Egyedül Vagyunk* havilap cikkeiből is következtethetünk. Az MMP programja tekinthető az összes jobboldali pártprogram közül a legalaposabb munkának. Az állami intervenció, az irányított, tervszerű gazdálkodás bevezetése és a kulcsiparágak államosítása (!) mellett deklarálta a munkához való jog törvénybe foglalását (később ezt az 1949-es kommunista alkotmány valósította meg) és az egységes munkajog bevezetését. A pártprogram a családi fizetési és munkabérrendszer bevezetése mellett a politikai pártok feloszlását és a jövedelemmegoszlás megváltoztatását, valamint a munkások tulajdoni részesedésének bevezetését is hirdette.¹⁴³ Teleki, bár idegenkedett Imrédy vezérkultuszától, diktatorikus politikai elképzeléseivel részben azonosult, és szociális szempontból is Imrédy vonalát vitte tovább, amikor a XV/1939-es törvénycikkkel szabályozta a mezőgazdasági dolgozók minimálbérét¹⁴⁴ és a XXII/1940 törvénycikkkel rendelkezett a sokgyermekes földműves családok támogatásáról.

Az I. és II. zsidótörvény vázát maga Imrédy dolgozta ki (utóbbit Telekivel együtt). Cinizmusára jellemző, hogy Rassay Károlynak a parlament folyosóján „ocsmány” javaslatként aposztrofálta a törvényt, amikor megszavazását kérte tőle. Mások előtt is megemlítette, nem szabad túl szigorú törvényeket hozni, mert egyelőre „nem mondhatunk le a zsidó nagytőkéről”. Imrédyt a törvények kidolgozásakor az őrségváltás primátusa és a helytelen fogyasztási struktúra átalakításának igénye vezette. Az állandóan fokozódó politikai és szociális feszültségek nyomán úgy látta, hogy a felelős magyar történelmi osztályoknak most van az utolsó esélyük arra, hogy aktívan meghatározzák az országban végre-

142 Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Izsák Lajos – Pölöskei Ferenc, *Magyarországi pártprogramok 1919–1945*, Budapest, Kossuth, 1991. 506–514.

143 *Magyarországi pártprogramok*, itt 507, 511 és 512.

144 A mezőgazdasági minimálbér szabályozásra először 1938-ban került sor 19 város és 94 járás területén. A vonatkozó korabeli forrásokat ismerteti Szöllösi-Janze, *Die Pfeilkreuzlerbewegung*, 34.

hajtandó reformokat. Mindehhez sok vezető keresztény értelmiségi is csatlakozott. Jellemzőnek tekinthetjük Palóty Gyula, a MAORT igazgatóhelyettese kijelentését: „a nyilaskeresztes párt célkitűzései és programja tagadhatatlanul helyes, azonban a párt többsége csöcselék és vezetője őrült. Ezért, hogy Imrédy szavaival éljek, a csöcselék megsemmisítése azzal érhető el, ha az ő elveit hirdetjük”.¹⁴⁵

Az I. zsidótörvényhez kiadott végrehajtási utasítások magánál a törvénynél is szigorúbbak voltak, ami egyúttal ékes bizonyíték arra is, hogy az antiszemita intézkedést nem kellett ráerőltetni a közigazgatásra és a „keresztény nemzeti társadalomra”. A sajtókamarában például a törvény által engedélyezett 20 százalékkal szemben az 1938 augusztus 28-án kiadott 6070/1938 M.E. rendelet 6 százalékból szabta meg a felvehető zsidók számát. Az év folyamán 410 laptól, azaz az összes lap 31,5 százalékától vonták meg a megjelenés jogát.¹⁴⁶

Hogy Imrédy gondolkodását nem csak az antiszemitizmus, hanem a Horthy-rendszer neobarokk társadalmának modernizálása is meghatározta, azt bizonyítja a második zsidótörvény kapcsán beterjesztett indítványa is. Ebben a zsidóságot nemzeti népcsoportnak akarta nyilvánítani, mely számarányának megfelelően elkülönítve gyakorolja a választójogot.¹⁴⁷ Ilyen tervek a magyarországi németek kapcsán is léteztek. Makkai János 1938 decemberi cikkében ennek megfelelően büszkén hivatkozott arra, hogy a javaslat voltaképpen semmilyen jogot sem vesz el a zsidóságtól.¹⁴⁸ Ha eltekintünk születése körülményeitől, akár azt is gondolhatnánk, hogy ez a javaslat elvi szörnyősége mellett kiterjedt politikai autonómiát eredményezett volna a zsidóság számára, hiszen a kisebbségi kérdést jelentősen függetlenítette volna a többség akaratától. Javaslátát mégis általános felháborodás fogadta: a zsidók elutasították, mert asszimilációjuk semmibevételeként értékelték, Teleki és a képviselőház pedig attól tartott, hogy a zsidókhoz hasonlóan a román, rutén,

¹⁴⁵ Sipos, *Imrédy*, 37.

¹⁴⁶ Sipos, *Imrédy*, 334. 470. l.j.

¹⁴⁷ Az eredeti javaslatot és minisztertanácsi vitáját lásd MOL K 27, minisztertanács, 198. doboz, 6. pont. A zsidók nemzeti népcsoporttá nyilvánítását elsősorban a külügy- és a belügyminiszter, azaz Kánya Kálmán és Keresztes-Fischer Ferenc ellenzte, utóbbi szerint elsősorban a kivándoroltatást kellene megszervezni.

¹⁴⁸ Makkai János, „A zsidótörvény elvi alapjai”, *Új Magyarország*, 1938. december 25. idézi Csizmadia, *Makkai*, 149.

szerb és szlovák nemzetiségiiek is hasonló jogokat kérnek majd (nekik ez csak adott volna valamit, mert az ő esetükben nem volt egybekötve a gazdaságból való kiszorítással).

6.7. Szociálpolitika a zsidóság kárára

Komoly hatású intézkedés volt Imrédy szeszipari (szeszgyedárusági, azaz állami szeszkereskedelmi és előállítási monopóliumot bevezető) törvényének megszavaztatása a parlamenttel, mely 10 ezer hektoliter feletti termelésnél automatikusan, alatta pedig egyedi elbírálás alapján államosította az üzemeket. Ez a későbbi, a zsidók vagyonának megszerzését célzó törvények előjátékának is tekinthető. A szeszgyedárusági törvény Gömbös és Imrédy igyekezetének köszönhetően már 1936 óta napirenden volt, és hatása sokkal nagyobb, mint azt első látásra gondolnánk. Ez volt ugyanis az első olyan intézkedés, mely – kikerülve az érvényben lévő kisajátítási törvényt – olyan paragrafusokat tartalmazott, melyek lehetővé tették a megváltás és a megváltási ár külön szabályozását, úgy, hogy a megváltás valójában intenzív vagyonelevonással volt egyenértékű.¹⁴⁹ A szándékosan alacsonyan megállapított kártalanítási összegeknek csak egyharmadát fizették ki három hónapon belül készpénzben, a maradékot 25 éves, 3,5 százalékkal kamatozó államkötvényekkel egyenlítették ki. Az áldozatok a győri, a kisperkátai és az óbudai szeszgyárak voltak, tulajdonosaik pedig a (zsidó) Fellner és Leipziger család. Az őrségváltás elősegítésére Hóman Bálint 1938-ban elrendelte munkanélküli keresztény fiatalok szeszfőzdevezetői munkakörre történő átképzését, és még abban az évben 20 személy el is végezte a szükséges tanfolyamokat.¹⁵⁰ A rendelet hatása a magasan megszabott termelési szint, illetve az egyedi elbírálás miatt nem érintette a zömmel keresztény tulajdonban lévő mezőgazdasági szeszfőzdeket. Részleteinek kidolgo-

¹⁴⁹ Berend – Ránki, *Magyarország gyáripára*, 231. Feltehetően marxista prekonceptióból kiindulva, mely szerint állam és tőke érdekei szétválaszthatatlanok, ez a tanulmány úgy állította be a szeszgyedárusági törvényt, mintha az teljes kártalanítással járt volna. Valójában erről a jelképes megváltási árak miatt szó sem volt.

¹⁵⁰ BFL 293/1946, Szálasi-per, 7401. Hóman Bálint beszámolója a minisztertanács részére, dátum nélkül.

zója Túr völgyi Albert, a későbbi „elhagyott zsidó vagyonokat kezelő kormánybiztos” volt. A konzervatív többségű parlament először leszavazta a törvényjavaslatot. Megszavazása csak a képviselők és a Felsőház tagjainak egyenkénti befolyásolásával volt lehetséges, valamint azzal a fenyegetéssel, hogy Imrédy lemond, és akkor jön a „jobboldali káosz”.¹⁵¹ A szeszipari törvénnyel az állam óriási bevételekhez jutott: míg a szeszadóból 1938-ban csak 13 millió pengő folyt be, addig az államosított üzemek 1941-ben 130 millió pengő hasznót hoztak az államkincstárnak, ezzel szemben a kisajátítás költségei csupán mintegy 13 millió pengő tettek ki.¹⁵² Az árjásítás állami útjára a szeszőzdek esetében azért is szükség volt, mert a kormányzat egyszerűen nem talált keresztény tőkeérdekeltséget, amely képes lett volna átvenni az üzemeket (ennek elsődleges oka a keresztény vállalkozók alultőkésítettsége volt).¹⁵³

A szeszegyedárusági törvény nemcsak a negatív, hanem a pozitív diszkrimináció elemeit is tartalmazta. A szövetkezeti jellegű társaságokat előnyben részesítette (mivel ezeknél vélelmezni lehetett, hogy zsidókat nem vesznek be tagnak), a pálinka adóját csökkentette, a bor- és gyümölcsfeleslegek lepárlására pedig kötelezően bevezette az állami intervenció intézményét. Mindegyik intézkedés a kistermelők anyagi biztonságát erősítette. Emellett a Vitézi Széknek is jutottak morzsák: tagjaik 6 százalékos kedvezményt kaptak szeszegyedárusítási engedélyek igénylésénél.¹⁵⁴

Imrédyre jellemző, hogy a szeszegyedárusági törvénnyel együtt terjesztette be a hegyközségi törvényjavaslatot is, amely a silányabb minőséget produkáló direkttermő¹⁵⁵ (Noah, Otelló stb.) szőlők kötelező kivá-

151 Fellner Alfréd vallomását lásd Sipos, *Imrédy*, 282–283.

152 Hegedűs István, *Örségváltás*, Budapest, szerző, 1942. 449. A kisajátítási költségeket Imrédy számításai alapján közöljük. MOL K 27, 195. doboz, minisztertanács 1938. június 10, 8. és 9. pont. Az erdélyi területeken hét részben vagy egészben „zsidó tulajdonú” szeszőzde kisajátítására került sor összesen 556 ezer pengő ellenében, a Felvidéken kisajátított gyárak számát nem ismerjük. Erdélyre lásd MOL K 27, 224. doboz, minisztertanács 1941. március 28. 18. pont.

153 MOL K 27, 224. doboz, minisztertanács 1941. március 28. 18. pont.

154 A *Vitézi Rend Kis Kátéja*, Budapest, Országos Vitézi Szék, 1925. 64–70. (1.351/Vi-1938, 2000/1939. rendeletek).

155 Direkttermő szőlőnek az amerikai szőlőfajtákat nevezzük, amelyek gyökérzete rezisztens a filoxérával szemben. Az európai szőlőfajták csak amerikai alanyra oltva

gását és a telepítés minisztériumi engedélyhez kötését rendelte el. Ez piacvédő intézkedésnek is számított, hiszen jelentősen csökkentette a szőlőterületet és a megtermelt bormennyiséget.¹⁵⁶ Mindkét intézkedés végző soron a túltermelés csökkentését és az állami kontroll (valamint a bevételek) növelését eredményezte, de csak az egyiknél volt tettenérhető az antiszemita motiváció.

Figyelemre méltó a közegészségügyi zöldkeresztes tej- és cukorakció, amelynek keretében terhes és szoptató anyáknak valamint a mezőgazdasági munkások gyerekeinek osztottak tejet és cukrot. Magyarországon a cukorfogyasztás rendkívül alacsony volt, ami népegészségügyi problémákat is felvetett. 1938-ig a cukorkartell 1,2 pengős különkénti árat biztosított tagjainak, miközben a szomszédos országokban a cukor kilója csak 40–60 fillérbe került.¹⁵⁷ A cukorosztást először 1936-ban indították el kísérletképpen néhány járásban a védőnők felügyelete mellett.

A cukorügyet Imrédy és pénzügyminisztere Reményi-Schneller Lajos nagyszabású árjásítással kívánta megoldani. Az utóbbi előterjesztésében azzal érvelt, hogy az országban felesleges termelési kapacitás¹⁵⁸ és cukortúltermelés van, a cukorexport viszont veszteséges,¹⁵⁹ ezzel szemben a belföldi 122 pengő/mázsa cukorár túl magas. Tervei szerint mintegy kétmillió embert kellett volna kilónként 56 filléres cukorral ellátni, ami gyakorlatilag 55 százalékos árengedményt jelentett volna. Mivel a cukorgyárak kihasználtsága már eleve nem volt túl nagy, ezért Imrédy a

termőképesek, kivéve a homokos területeket. A direkttermő szőlők a filoxéravész után terjedtek el, mivel telepítésük költsége az oltványszőlő töredéke volt. Piaci szempontból viszont a direkttermő szőlő komoly hátrányt jelentett borának jellegzetes „labruskaíze” miatt.

156 A trianoni területen 1941-ig 373.879 hold szőlőből 32.000 hold direkttermő ültetvényt vágtak ki. ÁBTL V-55184/II, Imrédy Béla vizsgálati dossziéja, 775.

157 Incze, *Válság és nyomor*, 12–13.

158 1920-ban a termelési kapacitás évi 270 ezer tonna volt, míg a belső fogyasztás nem tett ki többet 200 ezer tonnánál, és ezek az adatok a későbbiekben sem változtak. Lásd Bencze Géza – Koroknai Ákos, *A selypi cukorgyár története*, Selyp, Magyar Történelmi Társulat, 1989. 53.

159 Exportálással egyébként sem lehetett volna levezetni teljes mértékben a magyar cukorgyárak termelési feleslegét, mivel a cukorexport nemzetközi egyezményekben meghatározott módon szigorúan kontingentálva volt. Imrédy kormányra lépése előtt az 1937-es londoni egyezmény szabályozta az egyes országok által exportálható cukor mennyiségét.

három legnagyobb cukorgyár (Hatvan, Ercsi, Selyp) leállítását és a tulajdonosok kártalanítását javasolta. A szeszegyedáruság kapcsán már bevált rendszert azonban azzal toldotta meg, hogy a kártalanítás készpénzfizetés nélkül, kizárólag 3,5 százalékos kötvényekkel történt volna. Bizonyára nem véletlen, hogy mindhárom leállítandó cukorgyár zsidó érdekeltiségűnek minősült.

A minisztertanács végül nem fogadta el Imrédy javaslatát, helyette a cukorgyárak termelési kvótájának 10 százalékos csökkentését határozta el, mivel attól tartott, hogy a túl olcsó cukor felborítja a belső piacot, és a szétosztás is nehézkesnek ígérkezett. A kvótacsökkentés révén megtakarított összeg terhére az ingyencukor-akció kiterjesztését is elhatározták: rászoruló anyák, csecsemők és kisgyerekek napi 2 dl tejet és 2 kockacukrot kaphattak.¹⁶⁰

A Felvidék visszatérte után azonban újra előkerült a cukorügy. Ezt az is indokolta, hogy a visszacsatolásokkal cukorgyárak is visszatértek, a meglévő kapacitások kihasználtsága ezért tovább csökkent.¹⁶¹ Reményi-Schneller előterjesztésében javasolta a cukor árának csökkentését, mivel a csehszlovákiai kiskereskedelmi cukorár majd 30 százalékkal alacsonyabb volt a magyarnál, és várható volt, hogy a radikális áremelések társadalmi elégedetlenséget fognak szülni. A minisztertanács az előírányzott 20 százalékos árcsökkentést el is fogadta és az új, 108 filléres kilónkénti ár egy héten belül életbe is lépett.¹⁶² A cukorárcsökkentés 25 millió pengő megtakarítást eredményezett a fogyasztóknak.¹⁶³

A magas belföldi cukoráraknak alapvetően három oka volt: egyrészt a védővámok lehetetlenné tették külföldi cukor behozatalát, másrészt az államkincstár jóval nagyobb adóval terhelte meg a cukorárat, mint a nyugat-európai országok. Harmadsorban pedig áremelő tényezőként hatott, hogy a cukoriparban a kartellesedés 100%-ban megvalósult, a gyárak tehát összehangolt árpolitikát folytattak. Imrédy regnálása alatt a szabályozott árpolitikának köszönhetően a gazdasági újraelosztás addig ismeretlen mértékét érhetett el, és az ország egyre közelebb került az iránított gazdasághoz.

160 MOL K 27, 196. doboz, minisztertanács 1938. augusztus 13. II. rész

161 Bencze – Koroknai, *A selypi cukorgyár*, 90.

162 MOL K 27, 198. doboz, minisztertanács, 1938. november 11. 1. és 2. napirendi pont.

163 ÁBT L V-55184/II, 792.

6.8. A miniszterelnök bukása

A magyar belpolitikai viszonyok arra sarkallták Imrédyt, hogy reformjai maradéktalan végrehajtása és a nyilasok leszerelése érdekében a szociálpolitikai intézkedések mellett gyökeres, saját szavaival „forradalmi” államreformot is hajtson végre. Ennek egyik eszköze a korporációs rendszer elterjesztésének kísérlete volt. A parlament kikapcsolása érdekében 1939 januárjában a Vigadóban hirdette meg az új Magyar Élet Mozgalom nevű politikai tömegszervezetet, amelynek távlatilag a kormánypártot kellett volna felváltania, bizonyos mértékig integrálva az egyéb parlamenti frakciókat is.¹⁶⁴ Ezzel ellentétbe került a politikai elitnek azzal a részével, amely a feudális és liberális hagyományokat fontosnak tartotta, sőt azokkal is, akik csak „mérsékelten” voltak antiszemiták.

A Kádár-korszak történetírásának reprezentatív szintézise szerint Imrédynek a „nagyfőke” a „nagybirtok”, az „egyház” és az „úri közép-birtok” nyomására kellett távoznia állásából.¹⁶⁵ Valójában az egyház nem lépett fel Imrédyvel szemben, az „úri közép-birtok” mint politikailag érdekeket artikuláló csoport nem létezett, a „nagyfőke” politikai érdekérvényesítő képessége pedig ekkor már minimálisra csökkent. Azokat a politikusokat (elsősorban Bethlen Istvánt, Károlyi Gyulát és Horthy Miklóst), akiket Imrédy diktatórikus tervei és antiszemita intézkedései zavartak, nem vagyoni helyzetük, hanem értékonzervatív beállítottságuk motiválta az Imrédyvel szembeni fellépésre – nagybirtokkal közülük csak Károlyi Gyula rendelkezett.

A zsidó dédszüelő, akinek születési bizonyítványát Sulyok Dezső ellenzéki politikus már korábban beszerezte, Imrédyt 1939. február 15-én lemondásra kényszerítette. Reformjaiból sok nem valósult meg kormányzása alatt. Jegybankreformterve, az olasz Dopolarovo és a német Kraft durch Freude mozgalomhoz hasonló ingyenes üzemi munkás-üdültetési terve, az örökösödési adó felemelése által befolyó összegek-

164 A nyilasok Imrédyt azzal vádolták, hogy tőlük „lopta” szervezési elveit. Valójában Imrédynek erre nem volt szüksége: a Gömbös-kormány pénzügyminisztere-ként már voltak tapasztalatai a tömegpárt illetve a politikai mozgalom szervezéséről és annak előnyeiről.

165 *Magyarország története*, 975.

ből – lemondása miatt – nem jutott el a betervezésig, az Országos Népi és Családvédelmi Alap (ONCSA)-terveket pedig már a Teleki-kormány fogadtatta el.¹⁶⁶ Hasonlóan kudarcot vallott a „néprádió” bevezetésének terve is. Még Darányi miniszterelnöksége alatt, de Imrédy aktív közreműködésével született meg az 1937. évi XXI. tc., mely a fizetett szabad-ságról, a nyolc órás munkaidőről és a minimálbérrel rendelkezett.

Imrédy visszavonulása azonban csak ideiglenes volt: 1940 őszére a kormánypártból kivált képviselőkkel Magyar Megújulás Pártja (MMP) néven szervezett szélsőjobboldali pártot, amelynek vezetője is lett.

A Magyar Megújulás Pártja hivatalos programjának sarkalatos pontja volt a zsidó tőke nemzeti kézbe adása. „Ki kell cserélni a lelket, nemcsak a szellemi életben... hanem a gazdasági életben is – ez a zsidókérdés igazi megoldása” – írta Imrédy egy vezércikkében¹⁶⁷ a teljes őrsváltás szükségességének bizonyítására. Ennek elősegítésére miniszterelnöksége alatt a Nemzeti Bank először 20%-os, majd később 30%-os, végül pedig 40%-os részt vállalt a bankok által folyósított keresztény kereskedői hitelek szavatolásában.¹⁶⁸ A pártprogram a magyar érdekképviselési és törvényhozási rendszer gyökeres átalakítását is tartalmazta. Olasz mintára a hivatásrendek (fasciók) szövetségéből létrehozott „nemzetszervezet” alkotta volna a tömegpártot, ennek révén lett volna biztosítható „a kapitalista munkaadó és a marxista munkás kiküszöbölése” és az osztályharcos szemlélet megszüntetése. Emellett Imrédy szociális okokból, a „munka és a tőke viszonyának eltolása a munka javára” elv alapján tervbe vette a bányák, cukorgyárak, villanyművek államosítását is.¹⁶⁹

Az államszocialista gondolat rendkívül szimpatikus volt sok értelmiségi számára. Imrédy barátai között említhetjük Páger Antalt vagy Illyés Gyulát. A Magyar Megújulás Pártja szociálisan kifejezetten elkötelezett értelmiségiek gyűjtőhelyévé vált. Rajniss Ferenc, Mester Miklós mellett a felvidéki Jaross Andor is jó példa erre. A liberális politikusként induló

166 Imrédy szociális terveihez lásd Sipos, *Imrédy*, 223. valamint Imrédy kaposvári programbeszéde, uo. 483–496. Az ONCSA Kárpátalján 5000, a csonka-ország területén 12.000 házat épített (Hátori, *Kísérlet*, 623.)

167 *Magyar Megújulás Pártja. Program.* [Összeállította] Imrédy [Béla], Rátz [Jenő], Jaross [Andor]. Budapest, Stádium, 1944. valamint *Magyarországi pártprogramok*, 507–512.

168 Botos, *A Magyar Nemzeti Bank*, 221.

169 Imrédy Béla észrevételei a vádiratra, Sipos, *Imrédy*, 180.

Jaross 1938-ban került be a kormányba, mint tárca nélküli miniszter. Legfontosabb próbálkozása a szociális biztosítási rendszernek legalább a csehszlovákiai szintre történő felfejlesztése volt. Jellemző, hogy programjába tartozott a nagybirtok felosztása is, hasonlóan a kommunistákhoz és a népi írókhoz. 1939. január 16-án publikáltak egy vele készített interjút a *Virradat*-ban „Nagybirtokról nem akarunk tudni” címmel, melyben azt fejtegette, hogy a zsidókérdés megoldása mellett egyéb halaszthatatlan szociális teendők is vannak.

Imrédy bukása után antiszemitizmusa tovább radikalizálódott, és több ízben is követelte a zsidók teljes elkülönítését, külső megjelölését, összes vagyonuk keresztény kézbe adását. A 36-os bizottság vitájában 1940-ben a zsidóság „nemzeti államba” történő kitelepítéséről beszélt.¹⁷⁰ 1942 novemberében már felvázolta a későbbi intézkedések alapjait, amikor a prognosztizált kitelepítés megtörténteig a gettósítást követelte, hozzátéve, hogy „ezt a lépést kell hogy kövesse a zsidóságnak mint közismert túlfogyasztónak a megállapított fejadagokon felüli keresletből való kikapcsolása [...] mint lakásfogyasztónak korlátok közé szorítása és vagyoni túlsúlyának megszüntetése”. Ugyanott szögezte le azt is, hogy „a zsidó vagyonok likvidálásának előkészítése a zsidó vagyonoknak egy e célra felállítandó szerv vagy bank útján való ellenőrzése révén történhetik”.¹⁷¹ Imrédy számára a zsidó vagyon intézményesített újraosztása a háború megnyeréséért fogatosítandó legfontosabb intézkedések közé tartozott: az újraosztással látta lehetőnek a szélesebb néprétegeket érintő életszínvonal-emelési intézkedéseket, a közhangulat javítását és a termelés „államszocialista” útjára történő átállást is. Antiszemitizmusa mellett realisan látta az ország gazdasági és katonai helyzetét: a 2. magyar hadsereg veresége után ő volt az első, aki a parlamentben leszögezte, hogy a hadsereg teljes felszerelését elvesztette, és egyúttal követelte az ország átállítását a totális háborúra. Beadványaiban visszatérő formulaként használta a „gyökeres megoldás” kifejezést, mert csak ez „tudja nyugvópontonra juttatni” a zsidókérdést. „A zsidóság már eljátszotta a jogát [...] arra, hogy mérsekelt intézkedéseket érvényesítsen vele szemben.”¹⁷² Imrédy 1943 ápr-

170 BFL 7481/1950 Szögi Géza perirata 90. A 36-os bizottság az Alsó- és Felsőház pártközi politikai egyeztető testülete volt.

171 *Képviselőházi Napló 1939–1944*, 16. kt, 200.

172 MOL K149 BM Res1943-4, idézi Sipos, *Imrédy*, 55.

rilisában a Budapesten tájékozódó Veessenmayernek is kijelentette, a magyar gazdaság még nagy mértékben kihasználatlan, a háborús erőfeszítések messze elmaradnak az ország kapacitásaitól, de ebben egy vezetése alatt álló kormány döntő változást tudna elérni.¹⁷³ Kállay miniszterelnöknek 1943 októberében benyújtott emlékiratában ugyanazokat a megoldási javaslatokat tette, mint amelyeket kormányfőként is hirdetett: az „individualista-liberális társadalomszemlélet” helyett a „népi egység és a szociális igazság megvalósítását biztosító közösségi gondolat”-ot hirdette. Szóba hozta a zsidókérdést és kárhóztatta a kormányzat felemás és „ügyetlen” intézkedéseit: „végrehajtásban ügyetlenek vagyunk, kompromisszumokat kötünk, vagy időt engedünk a kibúvársra, mint pl. most a zsidó vagyónadó bejelentésével és ugyanakkor a zsidó vagyonok azonnali ellenőrzésének elmulasztásával”.¹⁷⁴ Ismételten kifejtette, hogy az ellátási gondok jelentős része megoldható lenne „a zsidóknak, mint közismert túlfogyasztóknak” a fogyasztásból való kikapcsolásával. Javasolta, hogy ennek érdekében el kell választani őket a magyar társadalomtól, lakóhely és munkahely szerint is. Az utazási korlátozások bevezetése mellett szükségesnek tartotta a zsidók külső megjelölését, „mert ezzel lehet a zugban való kereskedelmi tevékenységüket és hírverésüket is jelentős mértékben elensúlyozni”. (Nem szabad elfelejtenünk, hogy ebben az időben a fekete-piaci áraknak komoly jelentőségük volt: a zsidóság kikapcsolása a kereslet, és ezzel az árszínvonal csökkenését, más szóval életszínvonal-növekedést eredményezett volna a nemzsidóknak, igaz, a zsidóság fizikai ellehetlenítése árán.) A terjedelmes és aprólékos emlékirat végén Imrédy leszögezte, hogy írása nem arra szolgál, hogy „a gyakorlati megoldások részleteibe bocsátkozzon – ami viszont ki van dolgozva”.¹⁷⁵

Az utóbbi mondatot Imrédy kézzel szúrta be a gépelt szövegbe. Ez a betoldása perdöntő jelentőségű, mert azt bizonyítja, hogy a zsidótörvények terén Endre Lászlóhoz hasonlóan Imrédy is legyártott asztalfiókjának különféle rendelet-tervezeteket. Sőt ismerve Imrédy már-már grafomán hajlandóságát gazdasági és szociálpolitikai elaborátumok megtervezésére, valószínű, hogy bővebben és alaposabban is foglalkozott ezzel a kérdéskörrel. Imrédyt egyúttal a szociálpolitika részletei is foglalkoz-

173 Sipos, *Imrédy*, 56.

174 Sipos, *Imrédy*, 557.

175 BFL XXV. 1.a. 3953/1945, 189–705, idézi Sipos, *Imrédy*, 570.

tatták: 1944 januárjában levelet intézett dorogi Farkas Ákos fővárosi üzemgazdasági osztályvezetőhöz a villany- és gázóra-leolvasók fizetésének emelése ügyében, mivel botrányosnak tartotta, hogy fizetésük még a havi 200 pengőt sem éri el.¹⁷⁶

1938–1939 fordulóján az előbbiekben említett folyamatokból még csak kevés látszott. Akkor csak annyi tűnt biztosnak, hogy 1938 a fordulat éve volt. Elkezdődött a zsidóellenes szociálpolitika törvény által szentesített végrehajtása. A jogszabályok zsidók számára önmagában is rendkívül negatív hatásait fokozta, hogy az Imrédy-kormány mind a gazdaságélénkítés, mind a szociális kiadások költségeit döntően a zsidó vagyonokból finanszírozta. Emellett a szeszipar államosítása kifejezetten árjásító szándékú, alig burkolt antiszemita orientációjú lépés volt, és fokozta a zsidó tőkére gyakorolt kormányzati pressziót.

176 BFL Nb. 4819/1945 Mohai Gyula és társai perirata, Imrédy levele dorogi Farkas Ákosnak.

7. A politikai egyensúly felborulása a társadalomban

Hosszú szünet után 1939 májusában ismét titkos választásokat tartottak Magyarországon. Ez komoly kockázatokat rejtett magában: korábban csak a nagyobb városokban volt titkos a szavazás, vidéken viszont nyíltan kellett szavazni. Ezáltal a helyi közigazgatás változatos eszközökkel nagymértékben manipulálhatta a választásokat. 1867-től évtizedeken keresztül így kisebb-nagyobb zökkenőkkel, de sikeresen lehetett befolyásolni a választói akaratot.

A titkos választási rendszer bevezetését megelőző három év során számos jel mutatott a korábbi egyensúly felborulására. Zsidóellenesség már régóta jelen volt a magyar sajtóban és közéletben, de a szilárdan kézből tartott parlamenti képviselők és az autoriter kormányzási módszerek miatt ez addig nem járhatott komolyabb következményekkel, amíg a kabinet a nyílt diszkriminatív antiszemitizmust nem támogatta. Az árjásítás követelése a harmincas évek közepén sértette volna a hatalmi elit és a nagytőke között kialakult treuga Dei-t, és az országos politika színpadán sokáig nem lehetett nyíltan felvetni a zsidó vagy az árjásításának kérdését sem. Antiszemita atrocitások ennek ellenére szinte minden évben előfordultak. A nyílt antiszemita uszítás azonban kockázatos volt, mivel ezt a hatályos törvények alapján büntethették: a Hungária bajtársi szövetség lapja 1935-ben kódolva utalt erre: „sohasem beszélni róla, de mindig rá gondolni”.¹ A MOVE lapja 1936-ban viszont már nyíltan megfogalmazta, hogy Magyarország fejlődéséhez a fegyverkezésen és a zsidótörvényeken keresztül visz az út.² Téves volna azt gondolni, hogy a MOVE csak a szélsőséges terrorista fajvédőkből állt. Az általa létrehozott Árpád-körben előadásokat tartott Kerék Mihály, Bárczy Gusztáv, Pethő Sándor és Bajcsy-Zsilinszky-Endre is.³

Gömbös Gyula miniszterelnöki kinevezése után a zsidókérdés értel-

1 A *Hungária* 1935. augusztus 15-i számát idézi Kovács M. Mária, *Liberalizmus*, 122.

2 Dósa Rudolfné A MOVE 178. oldalán idézi a MOVE 1936. évi 17–18. számát.

3 MOL Kozma iratok, adatgyűjtemény, idézi Dósa Rudolfné, A MOVE, 178.

miségi körökben egyre inkább beszédtemává vált. „A kérdés kényesebb, mint valaha. Nem fordulhatsz meg társaságban, hogy a harmadik mondat nem ebbe a tárgykörbe keveredne. A türelmetlenség keresztények részéről éppoly nagyfokú, mint a zsidókérő. Sőt a zsidókérő talán még nagyobb: nem csak a fejükkel gondolkodnak, de vérmérsékletükkel, ösztönükkel, bőrükkel, ami nem csodálható, mert tudjuk, van ország, ahol a bőrükre megy” – jellemezte Illyés Gyula a közhangulatot 1935 júliusában.⁴ Sokatmondó, hogy még olyan elvileg apolitikus szervezetekben is, mint a Magyar Cserkész Szövetség, felmerült a zsidókérdés megoldásának gondolata, és ennek jegyében 1936-ban új alapszabályt fogadtak el, amely előírta (8.§. 7.pont), hogy „csak azonos világnézetű” (értsd vallású) személyek lehetnek egy csapatban belül – ezt azonban csak zsidókkal szemben kívánták érvényesíteni. Bár a zsidó cserkészek kizárását az iskolák és egyes fenntartó testületek ellenállása miatt ekkor még nem hajtották végre, a szegregáció folyamata itt is elindult. Zsidó cserkészeket nem vettek fel vezetőképzésre, és a zsidó csapatokat „őtestamentumi” nevek választására kényszerítették.⁵

Több mint egy évtizedig Magyarországon nem fordulhatott elő, hogy politikai nagygyűlésen nyíltan uszítsanak a zsidóság ellen. Ez a hagyomány 1937. január 21-én tört meg: az ekkor alakuló Kékkeresztes Mozgalom⁶ Vigadóban tartott nagygyűlésén hatezer ember előtt hangzott el a zsidótörvények követelése.

1937. április 18-án Darányi Kálmán bemutatkozó szegedi beszédében kitért a galíciáner zsidóság „gazdasági károkozására”: ezzel felborította azt a hallgatólágos konszenzust, amely a kormány részéről 1922 óta tagadta a „zsidókérdés” létezését is. Ez a német követségnek is feltűnt: „Bizonyos, hogy Darányi úr csak érett megfontolások után szánta rá magát arra, hogy a kormánytribünről ismerje be a zsidókérdés létezését, mert kétségtelenül tisztában volt azzal, hogy ezzel a nyilatkozatával

4 Illyés Nyugatban megjelent cikkét, valamint hasonló állásfoglalásokat idéz Széchenyi Ágnes, *Válasz 1934–1938. Sznobok és parasztok. Elvek, frontok, nemzedékek*, Budapest, Argumentum, 1997. 144.

5 Gergely Ferenc, *A magyar cserkészlet története 1910–1948*, Budapest, Göncöl, 1989. 306.

6 A Kékkeresztes Mozgalom vezetője Csilléry András, ügyvezető elnöke Szigethy István volt. A kormánynak sikerült a mozgalmat ellehetetlenítenie, emiatt a tagság nagy része a nyilasokhoz csatlakozott. A Kékkeresztesek gyűléséről tudósított a *Reggeli Újság* 1937. január 18-i és 25-i száma.

úgysszólván legalizálta a zsidókérdéssel kapcsolatos kérdések megvitatását.⁷ Az 1937/38 évi költségvetési vita ennek megfelelően majd évtizedes szünet után a parlamentben is felszínre hozta a zsidókérdést: szinte minden nap felszólaltak képviselők, összesen 15–20 indítvány és megjegyzés hangzott el a zsidóság gazdasági helyzetével kapcsolatban. A választójogi törvénytervezet vitájában Bethlen István bölcs előrelátással tiltakozott a választás titkossá tétele ellen, mondván: ez csak az antiszemitizmus elszabadulásához és ezáltal a magántulajdonon alapuló kapitalizmus megrendüléséhez fog vezetni. A Nemzeti Munkaközpont és a MOVE 1937 februárjában 15 pontos politikai programot hirdetett, melyek közt szerepelt a gazdasági és intellektuális numerus clausus követelése és az „örsgévváltás” meggyorsítása.⁸ Februárban a budapesti, debreceni és pécsi egyetemeken napokig tartó antiszemita zavargások robbantak ki, melyeket részben a turulista Végváry József parlamenti képviselő irányított.⁹ A Turul Szövetség nemcsak antiszemita jelszavakat hirdetett, hanem nyíltan az ekkoriban sztrájkoló pécsi bányászok mellé állt, sőt pénzt is gyűjtött számukra.¹⁰ Debrecenben a március 15-i ünnepségen a Turul országos vezére beszédében „új márciusi pontokat” és ezek között fajvédelmi törvényeket követelt.¹¹ Márciusban, júniusban és decemberben Rátz Jenő tábornok nyújtott be emlékiratot a minisztertanácsnak és a kormányzóknak, melyekben 1500 millió pengőt kért a honvédség fejlesztésére.¹² Kérését összekötötte a zsidóság általi fenyegetés felelegetésével, és ezen a területen is intézkedéseket javasolt. Néhány héttel később Soós Károly tábornok vezetésével katonatiszti csoport ke-

7 *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*, szerk. Juhász Gyula, Pamlényi Ervin, Ránki György, Tilkowszky Loránt, Budapest, Kossuth, 1968. 214.

8 Erről tudósított az *Esti Kurír* 1937. február 3. száma „Martonék a MOVE-ban” című cikkében.

9 A zavargásokról tudósítanak az *Esti Kurír* 1937. február 24–27. között megjelent számai. Hozzá kell tennünk: antiszemita tüntetések 1919–1939 között szinte minden egyetemen menetrendszerűen előfordultak. Debrecenben 1933 őszén több héttig tartottak a zavargások.

10 Tóth, *Metszéspontok*, 172.

11 Tóth, *Metszéspontok*, 174.

12 Rátz Jenő memorandumaihoz lásd ÁBTL V-141/631 Rátz Jenő és társai vizsgálati dossziéja 36–40.

reste fel Horthyt, és zsidóellenes, valamint szociálpolitikai intézkedéseket sürgetett, mint például az adókulcs progresszív felemelését.¹³ Rátzhoz 1937 november folyamán vezérkari tisztek memorandumot juttattak el, amelyben arra kérték, hogy fasiszta vagy nemzetiszocialista diktatúrát kiáltson ki, és hajtsa végre a szükséges szociális reformokat.¹⁴ Hasonló kéréssel már korábban is jelentkeztek vezérkari tisztek: Szálasi kiterjedt támogatói körrel rendelkezett a vezérkarban, de 1936 folyamán már Rajniss Ferencet is felkeresték azzal a kéréssel, hogy vállalja el a „nacionalista forradalom” polgári vonalának vezetését.¹⁵ A Darányival elégedetlen kormánypárti és szélsőjobboldali erők 1937 tavaszán az úgynevezett MOVE-puccsal próbálták megváltoztatni a magyar politikai életet, de ez a kísérlet ekkor még nem járt eredménnyel.¹⁶

1938. január 1-én a főváros utcáin százezer röpcédulát szórtak szét, melyeken csak annyi szerepelt: „1938. Szálasi!”. Nemcsak szélsőjobboldali mozgalmak kavarták fel a politika állóvizét: az év elején megszerveződött a népi írók Márciusi Front mozgalma: március 15-én a Petőfi szobornál több ezer fiatal tüntetett. Gondot okoztak a korábban kormánypárti jobboldali diákszervezetek is: A Magyar Nemzeti Diákszövetség és a Turul ünnepsége mind Budapesten, mind Debrecenben botrányba és verekedésbe fulladt, mert a résztvevők egy része a diákzavargások miatt lefogott szélsőjobboldali Kémeri Nagy Imre¹⁷ mellett tüntetett. Hat kisgazda képviselő is kilépett pártjából és a nyilasok felé kezdett orientá-

13 Dombrády Lóránd – Tóth Sándor, *A magyar királyi honvédség*, Budapest, Zrínyi, 1987. 110. valamint Carlyle A. Macartney, *October fifteenth. A history of modern Hungary*, 2. kt, UPI, Edinburgh, 1956. 212–214.

14 ÁBTL V-141/631 Rátz Jenő és társai vizsgálati dossziéja

15 Szálasi minisztere voltam. *Rajniss Ferenc naplója*, bev. Sipos Péter, Budapest, Palatinus, 2001. 69.

16 A MOVE-puccs története máig tisztázatlan. Részleteit lásd Lackó Miklós, *Nyilasok, nemzetiszocialisták*, Budapest, Kossuth, 1966. 80–82. és *A Wilhelmstrasse*, 204–209.

17 Kémeri Nagy Imre (1903–1942) szélsőjobboldali politikus. A székely hadosztály tagja, 1922-ben Magyarországra szökök, bölcsészhallgató és összekötő a MOVE és a Turul között. 1932-ben tanári diplomát szerez, 1936-ban kopjás alakulatot szervez turulistákból. 1937-ben Szálasi pártjában a pártvédelmi osztály vezetője, egy debreceni nyilas gyűlésen Horthy királyt kiáltja ki, ami miatt Szálasi kizárja a pártból. Felekezett elleni izgatás vádjával többször elítéli a bíróság, összesen 18 eljárás folyt ellene. 1938-ban rongyosgárdista, 1939-ben a finnországi magyar önkéntesekkel harcol, 1940-ben az erdélyi bevonulás alkalmával részt vesz az ördög-

lódni. Csilléry András kereszténypárti képviselő március 29-én tejhatalmú kormánybiztos kinevezését követelte a zsidókérdés megoldására. A kormány eleinte igyekezett a szélsőségesnek tekintett csoportokra mindkét oldalon lecsapni: a szociáldemokrata párt és a nyilasok rendezvényeit több ízben betiltották, április 21-én Kovács Imrét, Fejtőt, Féját, Sárközit és Erdeit egy-két havi fogházbüntetésre ítélték a *Válasz* és a *Híd* c. folyóiratban megjelent cikkeikért. A különféle jobboldali egyesületek megalakulása miatt a belügyminiszter rendeletben korlátozta társadalmi egyesületek alapítását, és kormányrendelettel tiltották meg a köztisztviselőknek a belépést olyan egyesületekbe, melyek a törvényes rend követelményeivel ellentétbe állíthatják őket. 1938 elején Szálasi pártját betiltották,¹⁸ és 72 nyilas vezetőt internáltak. Szálasi júniusban háromévi fogházbüntetésre ítélték. A nyár folyamán Budapesten antiszemita tömegverekedésekre került sor az Oktogonon, a Hunyadi és a Klauzál téren, amit fajvédő csoportok provokáltak ki.¹⁹ Ősszel a Felvidék és Kárpátalja elfoglalására összpontosított „rongyosok” antiszemita zavargásokat robbantottak ki Zemplén megyében, ami általában üzletek és lakások kifosztásával is járt.²⁰ Mivel a „rongyosok” jelentős része nyilas párttag volt, és tartani kellett attól, hogy fegyvereiket belső zavargások kirobbantására fogják felhasználni, a rendőrség 427 személyt visszatoloncoltatott a keleti határról a fővárosba. Endre László alispán külön szabadcsapatot állított MOVE és ÉME tagokból, majd annak élén a Felvidékre indult. A zavargások miatt Rácz Kálmán kormánypárti képviselő vezetésével egy küldöttség memorandumot is benyújtott Imrédyhez, az újabb atrocitások után Rácz ki is lépett a kormánypártból.²¹ Nem sokkal ezután további 62 képviselő lépett ki, Imrédy diktatorikus tervei elleni tiltakozásul. A miniszterelnök – jó érzékkel – éppen a kilépés után nyújtotta be a máso-

kúti vérengzésben. 1942-ben a keleti fronton partizánvadász-századparancsnokként halálosan megsebesült.

18 Szálasi első pártját, a NAP-ot (Nemzet Akaratának Pártja) már 1937 nyarán betiltották, és más szélsőjobboldali csoportokat is egyesítve Magyar Nemzeti Szocialista Párt néven alakult újjá. Betiltására 1938. február 21-én került sor.

19 Lackó, *Nyilasok*, 139.

20 A Rongyos Gárdában uralkodó antiszemitizmusról érzékletes képet fest Kozma Miklós naplójában. Lásd Ormos, *Kozma Miklós*, 561–565. és MOL K 429, 5. doboz, 28. csomó.

21 Rácz Kálmán vallomása az Imrédy perben, Sipos, *Imrédy*, 233.

dik zsidótörvényt, melyet az egyetemi diákszervezetek szimpátiatüntetései kísérték, ahol az Imrédyvel szembefordulókat „zsidóbérencnek” titulálták.²² November folyamán a Keresztény Nemzeti Szocialista Front aktivistái sorozatos terrorakciókat intéztek munkásotthonok ellen.

A hagyományos politikai elit már 1938 nyarán érezte, hogy kicsúszik a lába alól a talaj, és kétségbeesetten kereste a megoldást a készülődő földcsuszamlásszerű jobbratolódás elhárítására. Bethlen Imrédyt arra figyelmeztette, hogy olyan úton halad, mint Károlyi Mihály (ti. kiengedi a szellemet a palackból), és a statárium kihirdetését javasolta, Eckhardt Tibor pedig azt vetette fel, hogy a parlamentnek fel kellene kérnie a kormányzót egy meghatározott idejű diktatúra bevezetésére.²³ Paradox módon ezeket az ötleteket a demokrácia értékeinek megőrzése érdekében vetették fel. Imrédy belső munkatársa, Kovrig Béla megállapította, hogy „az ország felnőtt lakosságának legalább a kétharmada, ha tehetné, felborítaná a létező egész hatalmi szervezetet, a népességet már csak az államhatalom tartja össze”.²⁴

Az antiszemitizmus nemcsak a keresztény középosztályban, hanem más társadalmi rétegeken belül is ijesztő népszerűsége tett szert. 1938. november 25-én a Magyarországi Szociáldemokrata Párt titkári értekezletén több vidéki küldött javasolta a zsidók kizárását a vezetőségből. Bár az indítványt elvetették, a jelenség félreérthetetlenül jelezte a politikai viszonyok megváltozását és azt, hogy a baloldalt is egyre nagyobb mértékben fertőzte meg az antiszemitizmus.

A magyar történelemben páratlanul, minden hatósági retorzió, letartóztatás és betiltás ellenére 1938–1939 között megszerveződött az ország második tömegpártja, a nyilaskeresztes párt. Tévedés volna a nyilas mozgalom rendkívül gyors felfutását az antiszemitizmusnak tulajdonítani, antiszemita programmal nagyon sok más mozgalom és párt is jelentkezett, ezek azonban nagyrészt elhaltak, vagy a kormány ellenőrzése alá kerültek.

A politikai erőviszonyok már 1935-ben jelentősen átalakultak: Kozma Miklós belügyminiszter szerint ekkor a különféle szélsőjobboldali

22 Bornemisza Géza miniszter vallomását idézi Sipos, *Imrédy*, 275.

23 Chorin Ferenc feljegyzése a belpolitikai helyzet rosszabbodásáról. Strasserné – Bán, *Az Andrássy úttól a Park Avenue-ig*, 129.

24 Kovrig, *Magyar társadalompolitika*, 174.

csoportok 70 ezer fős tagsággal rendelkeztek 40 ezer MSZDP- és mintegy 5 ezer KMP-taggal szemben.²⁵ A szélsőjobb szervezetlensége és széttagoltsága miatt a politikai egyensúly felborulása három évig még nem volt igazán érezhető. Látenszen azonban már jelen voltak azok az erők, melyek Szálasi bebörtönzése és a nyilaskeresztes párt szervezeti megújítása után megteremtették a legnagyobb taglétszámú tömegpártot. Míg 1938 elején csak mintegy 10 ezer párttagot tartottak nyilván, 1939 nyarára már körülbelül 300 ezer ember volt a nyilaskeresztes párt tagja. Ha tekintetbe vesszük, hogy a párt újságjait állandóan betiltották, vezetőiket egyre-másra internálták és bebörtönözték (1940-ig összesen 3500 büntetőbírói ítélet és 3000 rendőri végzés született),²⁶ akkor a nyilasok térhódítását méltán nevezhetjük átütő sikernek.

Mérvadó történészek is bizonygatták, hogy a nyilaskeresztes pártot a Harmadik Birodalom anyagi és politikai támogatása segítette a sikerhez.²⁷ Ezzel vádaskodott a nyilvánosság előtt Teleki is. Komoly német állami támogatásra azonban nincs bizonyíték, Ribbentrop „esztelenségnek” nevezte a nyilasokat támogató akciókat, és egy ilyen ügyben azonnali kivizsgálást rendelt el.²⁸ A nyilasokkal szembeforduló fájvédők, valamint egyes zsidó szerzők szerint a nyilasmozgalom fő támogatói a magyarországi németek voltak.²⁹ Sombor-Schweinitzer József rendőrfőkapitány-helyettes minden igyekezete ellenére sem tudott erre vonatkozó bizonyítékokat találni.³⁰ Inkább ennek az ellenkezője az igaz: a kiszámíthatatlan, a hazai németeket is integrálni kívánó nyilasmozgalommal szem-

25 Ormos, *Kozma*, 426. A szakszervezetek tagsága ugyan jóval nagyobb volt, őket azonban nem lehet egy kategóriába sorolni a politikai pártokkal.

26 BFL 7481/1950, Szögi Géza népbíróági perirata, Vágó Pál beszéde a szeptember 7-i megyevezetői értekezleten, 198.

27 Például Tilkovszky, *Teleki Pál*, 111.

28 Fő vádnak azt szokták felelegetni, hogy a választások előtt 100.000 példányban adtak fel Berlinből „zöld könyv” néven egy nyilas brosúrát, és pénzt is utaltak át a nyilasok részére. Az akció azonban a német politika akarata ellenére történt. (Erdmannsdorff budapesti követ távirata a német külügyminisztériumnak, *A Wilhelmstrasse*, 393.). A támogatás hátterében egyéni akciók álltak, meggyőzően bizonyítja ezt Szöllösi-Janze, *Die Pfeilkreuzlerbewegung*, 212–220.

29 Az első kategóriára lásd Bajcsy-Zsilinszky, Budaváry, Teleki, Ungváry, Horthy e kötetben helyenként idézett vádaskodásait, a másodikra Katzburg, *Zsidópolitika*, 82.

30 Lásd erre Sombor-Schweinitzer 1943-ban írt tanulmányát a nyilasmozgalom történetéről a Magyar Országos Levéltárban, illetve ennek publikált változatát: *Rendőr-*

ben Németország inkább Imrédy pártját támogatta. Német részről megelégedtek azzal, hogy a Vasgárdához hasonlóan a nyilaspárt üldözött tagjainak menedéket nyújtottak, és nem akadályozták meg nyilas pártképviselők megnyitását néhány nagyobb német városban. 1938-ban Hitler nyíltan ki is mondta, hogy sokkal szimpatikusabb neki a jelenlegi magyar kormány, mint egy nemzetiszocialista.³¹ Csupán egyes emigráns szélsőjobboldali körök, helyi NSDAP-szervezetek támogatták csekélyebb összegekkel a nyilasokat.³² Hubay Kálmán³³ saját bevallása szerint a választások előtt a pártkasszában összesen 150 pengő volt. Kovarcz Emil a párt összes vagyonát ugyanakkor 126 ezer pengőben jelölte meg, ami szintén nevetséges összeg, ha tekintetbe vesszük, hogy a taglétszám ennek a számnak körülbelül duplája lehetett.³⁴ Ellentmond a német támogatásnak az a tény is, hogy a szükséges kaució hiányában a nyilasok a 135 egyéni körzetből csak 63-ban tudtak egyéni jelöltet állítani.

A feltételezett német támogatást elvileg elősegítette volna a különböző szervezetek (SS–Gestapo–Külügyminisztérium–NSDAP) között feszülő kompetenciaharc. A nyilasok azonban nem tudtak ebből jelentős tőkét kivácsolni. Lackó Miklós, az első nyilasokról készült monográfia szerzője szerint német megbízottak félmillió pengővel támogatták a nyilasok választási kampányát. Az adat azonban Teleki parlamenti vádaskodásaira alapozódik. Teleki bevett módszerei közé tartozott politikai ellenfeleinek megbélyegzése „idegenszerűséggel” „magyartalansággal”. Amennyiben a német támogatás elmélete igaz lenne, akkor érthetetlen az a tény, hogy a nyilasok pénzhány miatt minden képviselőjelöltet elfogadtak, aki képes volt finanszírozni választási költségeit – emiatt került sok karrierlovag 1939-ben a parlamentbe, és szorult háttérbe számos mozgalmár nyilas párttag. Tény azonban, hogy német magánszemélyek illetve egyes német körök kisebb-nagyobb anyagi segítséget nyújtottak, de nem a német legfelső vezetés hozzájárulásával.

ségi célkeresztben a szélsőjobb. Dr. Sombor-Schweinitzer József feljegyzései a szélsőjobboldali mozgalmakról (1943–1943), szerk. Kovács Tamás, Budapest, Gondolat, 2009. 133.

31 Szöllösi – Janze, *Die Pfeilkreuzlerbewegung*, 211.

32 Szöllösi – Janze, *Die Pfeilkreuzlerbewegung*, 218.

33 Hubay Kálmán (1902–1946) újságíró, politikus, 1938-tól képviselő, a Nyilaskeresztes Párt alapítója és vezetője Szálasi kiszabadulásáig. A népbíróság halálra ítélte és kivégezték.

34 ÁBTL V-56031, 226. Kovarcz Emil vizsgálati dossziéja

A parlamenti frakció ad hoc jellegét bizonyítja, hogy az egyéni jelöltek között többen nem is voltak a párt tagjai: Keck Antalt és Budinszky Lászlót például pártonkívüliként, a nyilasok külső támogatásával választották meg. Támogatásra kevésbé a nyilasoknak, inkább a demokrata sajtónak volt szüksége: a *Magyar Nemzet* és néhány német nyelvű mérsekelt lap csak a Chorin-Kornfeld család és a francia állam támogatásának köszönhetően tudott fennmaradni.³⁵ Eközben a belügyminiszter 1938-ban betiltatta az *Összetartást*, ezért Szálasiék kénytelenek voltak új orgánum után nézni: megállapodtak Rupprecht Olivér laptulajdonossal, hogy rendelkezésükre bocsátja a *Magyarságot* és az fejlécén is feltüntetve a nemzetiszocialista mozgalom lapja lett. Főszerkesztővé Hubayt nevezték ki, de őt ismét csak a kormány nyomására Ráttkay R. Kálmánnal váltották fel. A tranzakció anyagi háttérét a német Schenker cég által az Eke Szövetkezet számára szállítási előlegként küldött 50 ezer pengő biztosította, amit a nyilasok át is utaltak Rupprechtnek. 1939-ben a kormány pressziója tovább fokozódott: február 4-én a biharnagybajomi választásról közölt hamis tudósítás miatt a *Magyarságot* éppen a választások előtt két hónapra betiltották, február 16-án pedig az egyik vezető munkatársat, Málnási Ödönt a bíróság két év börtönre ítélte.³⁶

Az új választási rendszer ugrás volt a sötétbe, pedig Teleki miniszterelnök és a kormánypárt mindent megtett azért, hogy az ellenzékét ellehetetlenítse, és magának előre biztosítsa a kormányzati többséget. Felvidék és Kárpátalja területéről választások helyett behívásos alapon jelöltek ki 28 személyt, ők csekély kivétellel a kormánypártot erősítették. 300 ezer szavazót kizártak a választási névjegyzékből, számos egyesületet feloszlattak. Újonnan indult pártok esetében a jelöltek állítását kétezer, listás jelöltek esetében háromezer pengő kaucióhoz köthették, míg a régi pártoknál megelégedtek 1500 pengővel. A választási korhatárt városi férfiaknál 26, nőknél és vidéki férfiaknál 30 éves korra emelték fel. Az analfabétákat és munak nélkülieket kizárták a választásra jogosultak közül, a műveltségi cenzust 4 elemi osztály elvégzéséről 6 elemire növelték, viszont az önálló iparosok és földművesek számára számos kivételt biztosítottak. Ezek az

35 Strasserné – Bán, *Az Andrássy úttól a Park Avenue-ig*, 178-179.

36 Sombor-Schweinitzer József tanulmánya „A magyarországi nemzeti szocialista mozgalmak története” címmel. 1943. december. MOL KÜM Békeelőkészítő III/2/121. 17-20, 78. valamint *Rendőrségi célkeresztben*, 137.

intézkedések elsősorban a jobboldali szavazók számának csökkentését ill. a kormánypártinak gondoltak növelését szolgálták.³⁷

Mindez azonban nem volt elég a közhangulattal szemben, amely magát a közigazgatást is megfertőzte. Egyes hivatalnokok jobboldali elfogultságára jellemző, hogy azt a megszorítást, amely szerint csak hat évi egy helyben lakás alapján adható meg a választói jogosultság, Bethlen Istvánnal szemben is alkalmazták: a magyar politika „grand old man”-je 1939-ben elvesztette választójogosultságát, mivel nem sokkal korábban Pestről Budára költözött, és ezt az illetékes hivatalnokok elégségesnek találták ahhoz, hogy nevét kihúzzák a névjegyzékből!³⁸

A Dohány utcai zsinagóga ellen 1939. február 3-án elkövetett nyilas merénylet³⁹ hatására a belügyminiszter statáriumot hirdetett, és ismét betiltotta a nyilasok fél éve újjáalakított pártját. Ezt rendőrségi házkutatások és tömeges letartóztatások követték: a mozgalom vezetői közül gyakorlatilag csak Hubay maradt szabadlábon. Utóbbi március 8-án alakította újjá a mozgalmat Nyilaskeresztes Párt néven. A sorozatos pártbetiltások mellett a különböző nyilas tüntetések résztvevőit is rendre letartóztatták: így az 1938. december 1-i tízezer fős tömegtüntetés után, melyet a rendőrség brutálisan szétvert, 95 személy ellen indult eljárás, egy embert pedig lelőttek.⁴⁰ Április 13-án, a választási harc kezdetén Teleki a nyilasok egyetlen napilapját, a *Magyarságot* alig 10 napi működés után ismét három hónapra betiltotta, és szinte lehetetlen helyzetbe hozta választási kampányukat. A nyilasok ellen irányult az az intézkedés is,

37 Szöllősi – Janze, *Die Pfeilkreuzlerbewegung*, 149.

38 Zsitvay, *Magyarország*, 499.

39 A zsinagógából kifelé igyekvő tömegbe a szomszédos házból három kézgránátot dobtak. A három gránát közül kettő nem robbant, egy pedig 13 személynek felületi hámsérüléseket okozott. Ezek közül egy idősebb személy hetekkel később kórházban az esettel közvetlenül nem összefüggő szövődmény miatt elhunyt. A kormánypárti propaganda az ügyet a nyilas vezetés elleni akciókra is felhasználta, két személyt (az állítólagos elkövetőket) pedig többéves börtönbüntetésre ítélte. 1944 nyarán a Sztójay-kormányzat alatt a két személyt rehabilitálták, mivel arra hivatkoztak, hogy kényszerrel vették rá őket a terhelő vallomásra, más bizonyíték viszont ellenük nem volt. Ezúton is köszönöm Karsai Lászlónak, hogy ezzel kapcsolatos adatait rendelkezésemre bocsátotta.

40 Lackó Miklós Sombor-Schweinitzerre hivatkozva azt állítja, hogy az agyonlőtt személy halálát nem a rendőrség, hanem a tüntetők soraiból véletlenül leadott golyó okozta. Lásd Lackó, *Nyilasok*, 154.

hogy az újonnan induló pártoktól választókerületenként 1500 ajánlást követeltek, míg a többi esetében 150-el is beérték.

Gondoskodtak arról is, hogy a szavazatok aránytalan elosztásával csökkentsék a kisebbségbe jutó pártok arányát, ennek megfelelően a nyilas pártok 25 százaléknyi szavazata (kb. 925 ezer voks) csak a mandátumok 18,8 százalékához volt elegendő, míg a kormánypárt 49,3 százalékos szavazataránya a mandátumok 69,6 százalékát eredményezte. Minden választási praktika ellenére a szélsőjobboldal feltehetően relatív többséget szerzett volna, ha mindenütt állít jelöltet, hiszen ahol ez megtörtént (135 egyéni helyből 70 esetében), ott a nyilasok átlagosan 40% szavazatot kaptak, de ahol egyéni jelöltet nem tudtak állítani, ott is hasonló arányban jutottak szavazathoz a lajstromos szavazáson. Mivel a szélsőjobb választási kampány gyakorlatilag csak illegális keretek között történhetett, feltételezhető, hogy teljesen szabad körülmények esetén akár abszolút többséget is szerezhettek volna a szélsőséges pártok. Magyarország történetében 1920 után ez volt az első olyan alkalom, amikor „szocialista” eszmék békés körülmények között titkos szavazáson kormányra juthattak volna.

A választások látszólag Teleki sikerével jártak, hiszen a fő ellenfélnek számító szélsőjobb csak 49 mandátumot kapott a 260-ból, míg a kormánypárt 181-et. Két, eredetileg független képviselővel együtt elvileg a kormánypárt 74,3%-os többséget mondhatott magáénak, ennél nagyobb arányú kormányzati többség egyetlen választás után sem alakult ki. Mindez azonban nem mutatta azt a gyökeres változást, ami a politikai életben végbement: a volt kormánypárti képviselők 90 százaléka kiesett vagy el sem indult a választásokon.⁴¹ Helyettük a kormánypártban is a szélsőjobboldallal rokonszenvező képviselők tevékenykedtek, a kormánypárti képviselőknek csak mintegy 9 százaléka számított Teleki biztos hívének,⁴² ezzel szemben jelentős volt a szélsőjobboldallal leginkább rokonszenvező kormánypárti képviselők közül alakult „cs-csoport” befolyása.⁴³ Az ellenzékbe vonult Imrédy a kormánypárti képviselők kb. 12%-ára támaszkodhatott, míg a Gömbös-féle jobboldali frakció a kormánypárt 43%-át tette ki. Beth-

41 Pölöskei – Gergely – Izsák, 218–219.

42 Ablonczy, *Teleki*, 419–421. Sipos, *Imrédy*, 105.

43 Zsitvay, *Magyarország*, 504–505. A „cs-csoport” már a választások előtt is létezett, és elsősorban a Mecsér, Mocsáry Dániel, id. Csicsery-Rónay István, Jurcsek köré csoportosuló képviselőket jelentette.

len híveinek tábora a kormánypárton belül 20%-ra csökkent, a maradék 16% egyik csoporthoz sem csatlakozott.⁴⁴ Zsidó származású képviselő csak egyetlenegy maradt, dr. Bródy Ernő, a Rassay-párt tagja. A pártonkívüliként indult képviselők szintén döntően a szélsőjobboldal hívei voltak, mint például az abonyi választókerületben befutott Baky László, aki később államtitkárként kulcsszerepet játszott a deportálások lebonyolításában.⁴⁵ Az egyensúly felborulásának biztos jele volt, hogy a titkos választásokon a szociáldemokrata párt megsemmisítő vereséget szenvedett, és a kisgazdapárt is csak 14 mandátumot tudott megszerezni. A közigazgatás nem csak a nyilas jelöltekkel szemben lépett fel: sok helyen felsőbb utasítás nélkül öntevékenyen töröltek zsidó választókat a választási listákból, vagy teljesíthetetlen igazolásokat követeltek meg tőlük. Hajdúnánáson csak öt zsidó szavazhatott igazolás nélkül, és egynek sikerült beszereznie a kért papírokat.⁴⁶ Jaross Andor, 1944-ben belügyminiszter, joggal hivatkozott arra népbíróági tárgyalásán, hogy a parlamentben legalább 100–120 olyan képviselő foglalt helyet, mint Baky. 1939-től a mindenkor kormányzat csak a rendkívüli állapot életbeléptetésével (1939. szeptember 1-től) vagy a parlament szüneteltetésével (1942. december 21–1943. április 12.), majd elnapolásával (1943. május 4. – október 21.) tudott kormányozni. Telekinek kormányra lépésétől kezdve biankó felhatalmazási okirat volt a zsebében a parlament feloszlására, és esetenként csak ennek felmutatásával tudta lehűteni a kedélyeket. Kállay saját kormánypártjában sem tudott megbízni, folyamatosan attól kellett tartania, hogy pártja felbomlik és a szélsőjobboldalhoz csatlakozó képviselők megbuktatják a kormányt. „Az első találkozón láttam, hogy én többet egyetlen nyílt, őszinte szót sem szólhatok”⁴⁷ – vonta le Kállay a tanulságot, miután megismerkedett a MÉP képviselőcsoportjával. A kormánypárt erodálásán az sem segített, hogy a 260 választott képviselő mellett a visszacsatolt területekről 115 személyt kormányhűség alapján hívtak be a parla-

44 Sipos Péter – Stier Miklós – Vida István, „Változások a kormánypárt parlamenti képviselőtének összetételében”, *Századok*, 1967/3–4. 618.

45 Baky a deportálások kapcsán kijelentette, hogy ő ezzel többet használt hazájának, mint 200 év alatt az összes államférfi. *Az Endre-Baky-Jaross per*, 545.

46 Pelle János, *A gyűlölet vetése. A zsidótörvények és a magyar közvélemény 1938–1944*, Budapest, Európa, 2001. 108.

47 Kállay Miklós, *Magyarország miniszterelnöke voltam. 1942–1944. Egy nemzet küzdelme a második világháborúban*, előszó C. A. Macartney, Budapest, Európa, 1991. 1. kt, 96.

mentbe (Erdélyből 51, Kárpátaljáról 12, Felvidékről 26, Délvidékről 26 főt). Elvileg tehát léteznie kellett volna szilárd kormányzati többségnek. A kormánypárti képviselők azonban nem viselkedtek másképp, mint a magyar értelmiség és középosztály. Többségük helyeselte az antiszemita jogfosztást és a zsidó vagyon újraosztását. Sombor-Schweinitzer József rendőrfőkapitány-helyettes a képviselők legalább 75%-át „intranszignans antiszemitaaként” jellemezte titkos tanulmányában.⁴⁸ Az ismertett társadalmi és parlamenti háttér mellett nem volt szükség német külpolitikai nyomásra ahhoz, hogy Magyarországon is egyre radikálisabb zsidótörvényeket hozzanak.⁴⁹

Az antiszemita közbeszéd elterjedése nem jelentette azt, hogy ezen a téren 1938-tól teljes vélemény- és cselekvési szabadság uralkodott volna. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter például betiltatta az *Ártatlanok* című antiszemita színművet.⁵⁰ 1939–1941 között a német-szovjet együttműködés időszakában az államrendőrség elkobozta a szélsőségesebb antiszemita és antikommunista propagandaanyagokat.⁵¹ Nyilas mozgalmárokkal szemben a kormány folyamatosan és erélyesen lépett fel. Bebörtönzésük nemcsak 1941-ig, hanem még 1944 nyarán, a Sztójay-kormány alatt is előfordult. Csonka Emilt, Szálasi „íródeákját” utoljára 1944 augusztusában helyezték vád alá illegális sajtótermék előállításáért. Az „Eszmerjesztő csoport” tagjai közül többen 1944 nyaráig börtönben ültek.

Horthy és szűkebb bizalmasai számára a fent ismertett körülmények már-már kezelhetetlenné tették a belpolitikai helyzetet, és azzal fenyegettek, hogy a politikai rendszer teljesen felborul. Ennek fényében különösen méltánylandó, hogy a Kormányzóhoz hű államférfiak ebben a helyzetben is vállalták a kockázatot, aktívan szembe is szálltak egyes szélsőséges jelenségekkel, másrészt pedig Magyarországon 1944-ig olyan sajtótermékek és filmek jelenhettek meg, amelyek a szomszédos országokban be voltak tiltva. A *Halálos tavaszt* pl. az olasz és a szlovák

48 *Rendőrségi célkeresztben*, 137.

49 A parlamenti képviselők és a kormány viszonyára lásd Chorin Ferenc magyar politikusokkal folytatott levelezését, Strasserné – Bán, *Az Andrássy úttól a Park Avenue-ig*.

50 BFL Nb 4819/45 Mohai Gyula és társai, 272.

51 ÁBTL P-429 tartalmazza a szélsőjobboldali Held János Mecset utcai könyvnyomdája ellen lefolytatott eljárás iratait.

cenzúra betiltatta, de itthon minden további nélkül játszották.⁵² Mindez elsősorban Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter érdeme, aki Bethlen István politikájának folytatójaként Horthy teljes bizalmát élvezte.

7.1. Az egyházi antiszemitizmus

A nagy keresztény egyházak részéről az antijudaizmus már az ókortól is komoly támogatottsággal rendelkezett. Sajátos módon azonban nem ez volt a meghatározó a két világháború között: éppen a szociálisan érzékeny, reformpárti és haladó egyházfők voltak azok, akik leginkább támogatták az antiszemita intézkedéseket, mert azokban a társadalom modernizálásának lehetőségét látták. Az egyházi antijudaizmus bizonyára sok tekintetben megágyazott a modern antiszemitizmusnak, de a modern, faji antiszemitizmus soha nem vált az egyház meghatározó ideológiájává, hiszen ez a térítő tevékenység feladását jelentette volna. A 19. századi egyházi antiszemitizmusban mégis megjelent egy új, az antijudaizmuson túlmutató elem, amely a zsidóságot mint a károsnak tekintett modern fejlődés hordozóját bélyegezte meg. Magyarországon ez a szemlélet a 20. század elején rendkívül népszerűvé vált, és nagy mértékben hozzájárult a faji alapú antiszemitizmus elterjedéséhez is.

Az alábbiakban három meghatározó egyházi gondolkodó (Prohászka Ottokár, Bangha Béla, Ravasz László) nézeteivel mutatom be az egyház „zsidókérdés” kapcsán tett nyilatkozatait. Igaz, hogy a Horthy-korban Ravasz kivételével nem ők vezették az egyházi hierarchiát, életművük azonban sokkal jelentősebb hatást gyakorolt, mint a regnáló bíborosok (Serédi Jusztinián, Glattfelder Gyula, Vaszary Kolos) munkássága vagy a református egyház zsinati elnökeié.

Progresszió, modernitás és modernitásellenesség egyaránt tetten érhető a kort meghatározó Prohászka Ottokár székesfehérvári megyéspüspök életpályájában. Az „ország apostola” névvel is említett főpap korának legismertebb hitszónoka volt. 1911-ben három műve is indexre került, mert ezeket egyházának cenzorai túl „modernistának” ítélték. Prohászka sok paptársával ellentétben komolyan vette egyházának szo-

52 BFL Nb 640/1946 Keck Antal vallomása oldalszám nélkül, valamint *Képviselőházi Napló 1939–1944*, 5. kt, 54–55. Keck interpellációja.

ciális tanítását, és tenni akart a szegény néposztályok felemelkedéséért. Kezdetől fogva bekapcsolódott a politikai katolicizmus küzdelmeibe, és a hazai keresztényszocialista mozgalom szellemi vezére lett. 1916-ban saját földreformtervezetet is készített, melyben a frontharcosok földhöz juttatását javasolta. Prohászkaiban már két évtizeddel korábban megfogalmazódott, hogy a zsidókérdés szociális kérdés, a háború hatására pedig azt is belátta, hogy elkerülhetetlenek lesznek a szociálpolitikát és a politikai struktúrát demokratizáló reformok, mint pl. az általános választójog bevezetése. Egyházával ellentétben helyeselte az egyházi nagybirtok felosztását, és ezért eleinte megértést mutatott az őszirózsás forradalom iránt. A Tanácsköztársaság kikiáltásakor is elismerő pástorlevél kiadását tervezte, amit a dogmatikus kommunista rezsim hiúsított meg. 1919 után Prohászka a „keresztény kurzus” szellemi vezérévé vált, de hamar csalódás töltötte el, mert felismerte, hogy a hatalom csak frázisaiban követi elveit. Szellemi hatása meghatározó volt a Horthy-korban: 1927-ben bekövetkezett halála után sorra alakultak az országban, sőt a határokon túl is a „Prohászka körök”.

Prohászka nézetei az antiszemitizmust illetően viszont nem változtak. Hívei is elismerik, hogy „hiábavaló minden olyan próbálkozás, amely Prohászka fel kívánná menteni a zsidóellenesség vádjá alól” – csak éppen ennek teológiai magyarázatokat adnak.⁵³ Bár a zsidókat nem faji, hanem vallási alapon határozta meg, véleménye mégis alkalmas volt szörnyű általánosításokra. „A zsidóság fekélye csontvázzá rágta a keresztény magyar népet” – írta 1893-ban. A zsidóság „sakterkezek alatt vérbe akarta fojtani a magyarságot” írta – 1923-ban, Tiszaeszlár után 40 évvel.⁵⁴ Ezért jogos nemzeti önvédelemnek tartotta a „pozitív”, azaz a

53 Orvos Levente, „Prohászka Ottokár és a zsidókérdés”, in *Prohászka Ottokár. Püspök az emberért*, szerk. Mózessy Gergely, Budapest/Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Káptalani Levéltár, 2006. 211.

54 Gergely Jenő Prohászka-monográfiájában félreértelmezettnek nevezi Prohászka antiszemitizmusát, mondván, hogy ő „A jó zsidók – rossz zsidók” ellentétpárjában gondolkodott (Gergely, *Prohászka*, 188.). Prohászka azonban ezt másképp látta: „Teljesen igaz, hogy vannak derék zsidók, de a zsidóság idegen, kereszténységet leszorító, honfoglaló, minket kisajátító, idegen hatalom. [...] Itt egy romlott, hiteltelen és erkölcstelen faj garázdálkodásáról van szó, poloska-invázióról, patkány-hadjáratról, egy kérdés van: hogyan védekezzünk!” (Kis György, *Megjelölve Krisztus keresztyével és Dávid csillagával*, Budapest, szerző, 1987. 246–254.)

keresztényeket előnybe helyező antiszemitizmust és a liberalizmus méltányosságával az általa megalkotott fogalmat, a „hungarizmust” állította szembe (erre a nyilasok is többször hivatkoztak, mondván: ők Prohászka szellemi örökösei⁵⁵). 1920-ban megjelentetett, zsidókérdést tárgyaló műve (*The Jewish Question in Hungary*) adta a szellemi alapot a képviselőháznak a numerus clausus törvény elfogadásához, amit Prohászka publicisztikájában már 1918-óta követelt. Számára az antiszemitizmus önvédelmi tiltakozás volt a kapitalizmus vadhajtásai ellen. Halála után megfellebbezhetetlen szellemi tekintéllyé vált. Gondolatai közül kiemelték antiszemitizmust legitimáló érveit, melyek így önálló életre keltek, és az antiszemiták fő hivatkozási alapjává váltak: Bosnyák Zoltán a zsidótörvényekben Prohászka szellemiségének beteljesülését látta, és a szélsőjobboldali sajtó (*Harc, Függetlenség, Új Magyarország, Magyarország*) hemzsegett a régebbi Prohászka-írásoktól.⁵⁶ Azt a tényt, hogy Prohászka a kitérteket hátrányba hozó és a népiért antiszemitizmus egyaránt távol állt – sőt egyik kedvenc tanítványa maga Szerb Antal volt –, követői nem vették figyelembe. Sőt, 1944-ben a gettósítással és deportálással egyidőben a fajbiológus Méhely Lajos mellett Prohászka vált a leggyakrabban idézett fajvédő hivatkozási alappá.

Érdekes módon Prohászkanak nem okozott erkölcsi problémát, hogy 1918-tól szerkesztőbizottsági tag lett az ekkorra már gyakorlatilag csak betegesen rasszista és antiszemita írásokat közlő *A Cél* című folyóiratban. Mai követői azt igyekeznek bizonygatni, hogy ő nem antiszemita, hanem csak antijudaista volt, mivel kritikája csak a gyökerétől elszakadt, legtöbb-ször ateista és amorális zsidóságnak szólt.⁵⁷ Érvelésüket gyengíti, hogy

55 Pl. Szögi Géza nyilas képviselő 1943. november 25-i parlamenti felszólalásában is Prohászka, mint szellemi kútfőre hivatkozott.

56 Sajátos módon a Népbírószág ezt nem volt hajlandó elfogadni: a Prohászka-hivatkozó Szögi Gézát a püspök szavainak meghamisításával vádolták, bár Szögi pontosan meg tudta adni idézeteinek forrásait.

57 Ezekre a nézetekre, amelyeket a Prohászka körüli új szubkultúra jelentős mértékben terjeszt, összefoglaló jelleggel lásd Orvos Levente említett művét, 135–220, elsősorban 148–156. Hozzá kell tennünk: a szerző munkáját nagy terjedelmű ellenére a történelmi forráskritika és kvantitatív analízis szinte teljes hiánya jellemzi, példa erre, amikor Prohászka zsidókkal kapcsolatos véleményét Kovács András 1990 utáni állapotokra vonatkozó szociológiai kutatásaival kívánja alátámasztani, vagy amikor Tormay Cécile Tanácsköztársasággal kapcsolatos adatait minden to-

azt a zsidóságot származási alapon feltételező, rasszista zsidó gondolkodók⁵⁸ érveivel támasztják alá – figyelmen kívül hagyva, hogy a magyar zsidó identitásban nem ez az álláspont az egyedül uralkodó, nem beszélve arról, hogy a kérdést alapvetően a szabad identitásválasztás határozza meg. Emellett az érvelés történetileg is hibás, mivel 1944 előtt a magyar zsidóság többsége még nem volt ateista. Ebből adódóan esetükben nem lehet „a gyökerét vesztett zsidó erkölcsiség sajátosságairól” beszélni.⁵⁹

Mégis hibás volna Prohászka antiszemitizmusát antijudaizmusra redukálni. Prohászka zsidógyűlölete egyfajta kapitalizmus elleni lázadás is volt. „Mi az antiszemitizmust nem faji, vallási hanem szociális, üzleti reakciónak fogjuk fel”⁶⁰ nyilatkozta már 1893-ban az izraelita vallás recepcióját támadó tanulmányában. Szálasi esetében szövegszerűen is kimutatható Prohászka hatása, például börtönaplójában vagy a görénytyúk⁶¹ hasonlat átvételében. 1944. április 14-én és 15-én a *Függetlenség* idézte fel Prohászka téziseit arról, hogy a liberálkapitalizmus a zsidóság eszköze, amellyel a céljait akadályozó keresztény erkölcsiséget felszámolhatja, hogy helyébe saját erkölcstelen téziseit állíthassa. A zsidóság „valamennyi társadalom fekélye és megölője”, a zsidók eszközei „a bűn, a csábítás, a prostitúció, a szándékos lélekölés és vásárlás”, és ezekkel „megmérgezhetik a szervezetet” – óvott az akkor már évtizedek óta ha-

vábbi nélkül hitelesnek fogadja el. Hasonló ehhez Mózessey érvelése, amely szerint Prohászka antiszemitizmusát azért sem lehet statikusnak nevezni, mert „saját bevallása szerint is örömmel barátkozott, fehérvári zsidókkal (orvosokkal, ügyvédekkel), hogy lelki gyermekei között nem egy kikeresztelkedett zsidó volt. [...] Nem felejtethetjük el, hogy a zsidóság is különbséget tesz ember és ember között: hagyományosan eltérően viszonyulnak a saját köreiből származókhoz és a »goj«-okhoz”. Lásd Mózessey Gergely, „Prohászka Ottokár zsidóellenességéről”, in *Prohászka Tanulmányok 2007–2009*, szerk. Mózessey Gergely, Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Káptalani levéltár, 2009. 109–110. Lásd még Mózessey Gergely, „A Prohászka-disputához”, *Egyháztörténeti Szemle*, 10. évf. (2009) 1. sz. 113–117. valamint ellenkező előjellel Fazekas Csaba, „Prohászka Ottokár zsidóellenességéről”, *Egyháztörténeti Szemle*, 9. évf. (2008) 4. sz. 125–132.

58 Orvos Levente az Izraeli Bíróság ítéleteire, a zsidó vallás tanítására és különböző ismert zsidók „önkritikus” véleményére hivatkozik.

59 Orvos, „Prohászka Ottokár és a zsidókérdés”, 149.

60 Prohászka idézi Sipos, *Imrédy Béla*, 24.

61 „a görény is csak állat, s e mivoltánál fogva helyet kívánhatna a – tyúkketreben is.” *Prohászka Ottokár összegyűjtött művei*, 22. kt, 288.

lott Prohászka a szélsőjobboldali lap hasábjain, majd így folytatta: „Vagy le kell mondanunk a keresztény műveltség hordozójáról a keresztény lelkiismeretről és pogányokká leszünk, vagy le kell mondanunk vagyónkáról és koldusok leszünk”.⁶²

Prohászka-hoz hasonló nézeteket vallott Bangha Béla, aki szerint a faji alapú antiszemitizmus összeegyeztethetetlen a kereszténységgel, az „erkölcsi” alapú antiszemitizmus azonban nyíltan vállalható. Bangha ebben az értelemben magát antiszemitának vallotta. Emellett azonban leszögezte, hogy a zsidók személyi és vagyónbiztonságát még akkor is biztosítani kell, ha ezzel a társadalom nagyobbik része nem ért egyet.⁶³ Megfogalmazásában: a faji antiszemitizmus „nem egyeztethető össze a katolikus állásponttal: utóbbinak [azaz az elvi vagy erkölcsi antiszemitizmusnak] jogosultsága, amennyiben kellő mérsékléssel s a keresztény szeretet törvényeinek betartásával érvényesül, nem kifogásolható”.⁶⁴

Bangha első fontos tette 1913-ban a zsidó sajtó ellensúlyozására létrehozott *Magyar Kultúra* című, a későbbiekben igen tekintélyessé vált folyóirat megalapítása volt. Bár Bangha maga viszonylag visszatartotta magát, a *Magyar Kultúrában* folyamatosan jelentek meg antiszemita írások – nyilván jóváhagyásával. A lap állandó szerzője, Burján Károly minden egyes lapszámba írt antiszemita cikket. Ezekben a „munkásokat halálra uszító Jászi” mellett a „hadseregszállító néptörzs”, „Weisz-Vázsonyi üzelmei” kitételek, a nemi betegségek mint a „zsidó óvszer- és leánykereskedők üzleti érdekeinek” következményei és a magyarság elleni „szemiokrata lázadás” fordulatok szerepeltek.⁶⁵ Bangha felelőssége ezért az antiszemita uszítás megalapozásában tagadhatatlan.

Bangha működésének fontos területe volt az országjáró prédikálás is, aminek Kecskeméten és Kiskunfélegyházán fatális következményi lettek. A „jól kivehetően zsidóellenes élű” prédikációk ugyanis antiszemita zavargásokat robbantottak ki. Kiskunfélegyháza rendőrkapitányának jelentése ugyan megpróbálta elkenni ezt, de a valóság így is kiolvasható: „Bangha beszéde, bár akkor nyomban rendőri beavatkozásra nem szolgáltatót okot, mégis alkalmas volt arra, hogy a gyűlésen igen nagy

62 *A Függetlenség* 1944. április 14–15. számai.

63 Bangha Béláról lásd Gyurgyák, *A zsidókérdés*, 299–301.

64 *Katolikus Lexikon*, szerk. Bangha Béla, Budapest, 1931. 85.o.

65 Idézi Bihari, *Lövészárkok*, 208–209.

számban jelen volt egyszerű gondolkodású asszonyok lelkében a nem katolikus hitfelekezethez tartozókkal szemben való magatartásukra és érzelmükre kedvezőtlen és nagy fokban ellenszenves hatást keltsen.”⁶⁶ Magyarán: az ország egyik legismertebb katolikus prédikátora gyakorlatilag pogrombeszédeket tartott.

Bangha legfontosabb műve, az 1920-ban megjelent *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* Prohászka-hoz hasonlóan foglalta össze a zsidósággal kapcsolatos kérdéseket. Természetesen nála is a zsidók jelentették a történelmi Magyarország bukásának elsődleges okát, amit felülről a bankokrácia, alulról pedig a szocialista mozgalmak tettek tönkre. 1918 „Október 31-én mindkét irányból egyszerre indították meg a döntő támadást, a látszatra még mindig adva annyit, hogy egy gyermekiességgig naiv magyar csoportot is felhasználtak átmenetileg cégerül – éppen úgy, mint ahogy a zsidóbankok is szerették igazgatósági tagul választott keresztény mágnások nevével festeni fehérre a sok sáron keresztülrängött cégtáblájukat. A plutokrata szabadkőművességet képviselő radikális párt s a szociáldemokraták versengéséből végre is az utóbbiak kerültek ki győztesül, s ezek vitték az országot oda, ahova jutott. [...] A nemzet megmaradt fiai ma koldus-királyfiak gyanánt bujdosnak ősi örökük elhamvadt üszkein. Belátják, hogy maguk voltak a hibások: miért engedték nemzetükön úrrá lenni a keresztényellenes és nemzetgyilkos idegen áramlatokat, miért nem állták útját a liberális és szocialista mótelynek mindjárt kezdettől fogva!”⁶⁷

Bangha a későbbiekben is sok publicisztikát írt, amelyben annak ellene értekezett a zsidók vélt faji tulajdonságairól (racionalizmus, számító intellektualizmus, élelmesség, mozgékonyosság, túlzó szexualizmus stb.),⁶⁸ hogy más írásaiban a zsidóság külön faji jellegét tagadta. Sokatmondó, hogy Prohászka-hoz hasonlóan ő is csupa olyan „nemzetkarakterológiai jegyet” tételezett fel a zsidóságról, amelyek egyértelműen a modernitás produktumai voltak. Ebből is látszik, hogy Bangha antiszemitizmusa valójában egyfajta kapitalizmuskritika volt.

66 Romsics Ignác, *A Duna-Tisza köz hatalmi-politikai viszonyai 1918-1919-ben*, Budapest, Akadémiai, 1982. 31.

67 Uo. 16–17.

68 Bangha Béla, „A katolikus Egyház krisztusi eredete”, in *Bangha Béla Összegyűjtött Művei*, 3. kt, Budapest, Szent István Társulat, 1942. 298–333.

Prohászka-hoz hasonlított abban is, hogy szövegeit a jobboldalon könnyen lehetett szelektív módon alkalmazni. Aki akarta, ezekből a mondatokból a zsidóság rasszista megbélyegzését, az elvi antiszemitizmus helyességét hallhatta ki. Ez annak ellenére is igaz, hogy az 1930-as évekre Bangha álláspontja némileg finomodott, illetve hogy a fajvédők egy része őt is kritikával illette, mivel a keresztvíz szentségét Bangha sem volt hajlandó zsidók esetében megtagadni.

Miközben Bangha a modernitást, pontosabban a kapitalizmust nyilvánvalóan káros és veszélyes folyamatként élhette meg, maga is a modernitás eszközeivel élt. Kiemelten támaszkodott az akkor legmodernebbnek számító médium, a sajtó és a rádió hatására, és az általa kiadott jelszavak a későbbiekben épp a legmodernebb jogfosztást, az „örösváltást” készítették elő. Bangha volt az, aki elterjesztette, hogy a keresztények hirdetéseiket csak katolikus szellemű lapokban helyezték el; vásároljanak keresztény kereskedőnél és így tovább. Az elsőre ártatlannak, sőt érthetőnek tűnő jelszavak azonban nem sokáig fedték el azt aényt, hogy a „keresztény” lapok és „keresztény” kereskedők nem morálisan, hanem legfeljebb rasszista alapon voltak ilyennek minősíthetőek, és azok a törvények, amelyeket Bangha nyomában megszavaztak, az ártéket is sújtották.

Ravasz László református püspök 1944-ben elborzadt és tiltakozott, amikor a deportálások körülményeiről értesült, és komoly kockázatokat vállalt azért, hogy embereket mentsen. A zsidókérdés viszont már 1917-ben faji kérdés volt számára,⁶⁹ és a későbbiek során is az maradt.⁷⁰ Parlamenti felszólalásaiban konzekvensen támogatta a zsidótörvényeket (egy

69 Ravasz László válasza a Huszadik Század körkérdésére, *Huszadik Század*, 1917. 2. kt, 126.

70 Ravasz 1944 előtti antiszemita megnyilatkozásait teljes mértékben még nem tárták fel. Tevékenységének összefoglalását lásd Kiss Réka, „Ravasz László püspöki működése”, in *Reformátusok Budapestén*, szerk. Kósa László, 2. kt, Budapest, Argumentum, 2006. 537–577. A holokausztal kapcsolatos 1945 utáni állásfoglalásait árnyaltan ismerteti Hatos Pál, „Ravasz László és a magyar református egyház holokausztal kapcsolatos 1945 utáni állásfoglalásai”, *Protestáns Szemle*, 2004/4. 211–224. Ravasz 1944-es álláspontjára lásd még Majsai Tamás forrásközléseit: „Bíborosok és püspökök a zsidómentés barikádharcában”, *Budapesti Negyed*, 1995/2. 169–180. valamint „A magyar református egyház és a Holocaust. A nyilvános tiltakozás története”, *Világosság*, 1995/5. 50–80.

ideig a kikeresztelkedettek elleni szankciókat is), és 1939-ben *Zsidókérdés az egyházban* címmel külön könyvet is írt. Ennek megfelelően sokan, mint például a fajvédő Endre László, a zsidóság elleni szellemi harc vezetőjének tekintették őt, amit Endre 1936-os újévi levelezőlapja is bizonyít. Ezen a következő, nyelvtanilag kusza üdvözlés áll: „Nemcsak mint a magyar közélet és a magyar protestánsok főpapját, hanem mint boldogult Prohászka Ottokár szellemi örökségének letéteményesének BUÉK.”⁷¹ Endre népbíróági tárgyalásán az utolsó szó jogán is Ravaszra hivatkozott, mint aki gondolkodásmódját kialakította, és bár nem említette, magával Prohászkaival is levelezett.

Ravasz ugyan elismerte, hogy a zsidótörvények ártatlanokat is sújthatnak, de cinikusan úgy vélekedett, hogy ez egyáltalán nem baj, hiszen „éppen az igazságtalan szenvedés fogja megmutatni, hogy igazi volt-e a magyar szellemi és lelki közösségbe való begyökeresedés, vagy nem. Ahol igazi volt, megacélozódik, ahol nem, nem baj, ha elszakad.”⁷²

Ravasz 1944-ig nem is okozott az antiszemitáknak csalódást: egy 1942-ben elhangzott rádioprédikációban (mert modernitással szembeni averziói mellett maga is a modernitás használója volt) például a zsidók és a cigányok magyarokkal történő keveredése ellen is tiltakozott, és panaszkodott, hogy utóbbit még nem korlátozza törvény: „Tudományosan még nincs eldöntve, hogy a zsidófajtaival való keveredés a magyar fajta-ra előnyös-e, vagy hátrányos. Ameddig az egyéni tapasztalatok érvek, inkább az utóbbit lehetne állítani. Magyar és zsidó külön-külön több értékes egyedet termel, mint keveredve. [...] A magyarságtudomány tegye módszeres vizsgálat tárgyává, s ha úgy találja, hogy a magyar-zsidó keverék nem szerencsés, meg kell tenni a védő intézkedéseket. Azt már világosan látjuk, hogy a magyar-cigány keveredés ártalmas, ennek megfelelő intézkedés még nincs [...] a tiszta fajiságú magyar a sarokban áll, s a kevert, vagy idegen fajok az asztal tetején ágálnak. Egyenjogúságot a magyaroknak – Magyarországon”⁷³ – mondta a református püspök. Idegen fajokon tehát nemcsak a zsidókat értette: ide tartoztak a cigányok (és az idézetben nem említett magyarországi németek) is. Ravasz vezetése alatt számos olyan intézkedés született, amely zsidók áttérését volt hiva-

71 A levelezőlapot idézi *Az Endre-Baky-Jaross per*, 624.

72 Ravaszt idézi Pelle, *A gyűlölet vetése*, 79.

73 A rádióbeszédet idézi *Az Endre-Baky-Jaross per*, 624–625.

tott nehezíteni. A református konvent többséggel szavazta meg azt a rendelkezést, amely szerint áttértek keresztelése egy éves várakozási idő előtt tilos. Az ezt megszegő lelkészek ellen kivétel nélkül fegyelmi eljárást indítottak.⁷⁴ A második zsidótörvényt a felsőházban a katolikus, a református és az evangélikus egyházfők (Serédi Jusztinián, Ravasz László, Raffay Sándor) egyaránt támogatták, leszámítva annak kikeresztelkedettek vonatkozó passzusait.

Az antiszemitizmus iránti vonzalom mellett igen sok egyházi vezetőre jellemző volt a nemzetiszocializmussal szembeni kritikátlan attitűd is (legalábbis 1941 előtt). Czapik Gyula érsek például sajnálkozását fejezte ki a német katolikus egyház „végzetes tévedése” miatt, amiért az nem állt ki a nemzetiszocializmus mellett. Ravasz László a náciizmust etikai és vallási elvek alapján motivált törekvésként jellemezte. Grósz József kalocsai érsek a nyilaskeresztet Krisztus keresztyéhez hasonlította, Turóczy István püspök pedig azzal érvelt, hogy „az igazi kereszténység nem pacifista, hanem militarista, a világhódító totalitárius hatalmak szellemében”. Hász István tábori püspök nyíltan egyetértett a nemzetiszocialista eszmékkel, és kifejtette, hogy „a zsidók, az ország szétrombolói ellen bármely támadás megengedhető”.⁷⁵ Ezen vélemények mögött nyilvánvalóan nem a náci rendszer embertelenségeinek igenlése állt. Szimpátiát keltettek a náciizmus antimodernista és szocialista vonásai, sokan azt szerették volna hinni, hogy Hitler rendszere rokonítható a keresztényszocializmussal. Azok a szörnyű hírek, amelyek a nácik egyházellenességére vonatkoztak, a magyar egyházi vezetők többségét sokáig nem érintették meg – vagy el sem jutottak hozzájuk.

Összefoglalva megállapítható, hogy a korszak legismertebb egyházi vezetői meglehetősen kétarcú és ellentmondásos álláspontot képviseltek. Elismerték ugyan a kitérés lehetőségét, másrészt viszont érvelésük faji alapra helyezkedett, és ezt az ellentmondást a korszakban nem oldották fel. Ezzel a gyakorlatban az egyház is jelentősen részt vett a rasszista közbeszéd alakításában. Nem becsülhető túl az a felelősség, amely zsidóság és modernitás közvélemény előtt történő összemosásá-

74 Rátkai Károly, „Nyílt levél Haypál Bélához a keresztelést megtagadó papokról”, *Képes Figyelő*, 1946. november 23.

75 Idézi Randolp L. Braham, „Magyarország keresztény egyházai és a holokauszt”, in uő, *Válogatott tanulmányok*, Budapest, Láng, 2002. 266.o.

ban az egyházakra hárul, különösen hogy ehhez gyakran a szélsőjobboldali ideológiák iránti szimpátia is társult. 1944-ben természetesen minden egyházfő elutasította a deportálásokat, tiltakozásukat azonban meglehetősen eltérő erély jellemezte.⁷⁶ Az évtizedeken keresztül rasszista jel-szavakra kondicionált közvéleményben még ezek a hangok sem indítottak el jelentős tiltakozó mozgalmat.

7.2. Progresszió, szociológia és népi írók

Mint már korábban említettük, a szociáldemokrata vagy a polgári liberális politikai áramlatok Magyarországon 1920 után nem tudtak átútorozni sikert aratni. Látszólag a bethleni konszolidáció több mint egy évtizedre sikerrel „altatta el” az ébredők és más szélsőségesek mozgalmait is. Azt azonban, hogy a magyar társadalmi viszonyok terén gyökeres reformokra van szükség, az értelmiség jelentős része érezte. A korszaknak megfelelően a megoldási javaslatok döntően jobboldali retorikába csomagolva jelentek meg, de tartalmilag jelentős részben azonosak voltak a korábban baloldali hangoztatottakkal. Hogy mennyire közel állt a jobb- és a baloldali eszmerendszer, azt a Bartha Miklós Társaság⁷⁷ példája bizonyítja: az 1925-ben alapított szervezet egyik létrehozója az a Szász Béla, aki négy évvel később megteremtette az első nemzetiszocialista pártot, míg a tagságban Balogh Edgár, József Attila és Agárdi Ferenc is helyet foglalt, de ott volt a későbbi jobboldal számos prominense is, mint például Matolcsy Mátyás, Makkai János és Oláh György,⁷⁸ valamint ezek mellett szinte az összes népi író. A Bartha Miklós Társaság progresszív jellegére utal, hogy tagjai szellemi mesterüknek vallották Kodály

⁷⁶ A kérdéshez lásd Braham, „Magyarország keresztény egyházai”.

⁷⁷ A Bartha Miklós Társaság 1925. április 2-án alakult, indulásakor tagjai közé tartozott József Attila, Kodolányi János, Lakatos Péter Pál is. A népi írók első közös fellépése is a Bartha Miklós Társasághoz köthető. 1930-tól József Attila és Kodolányi kilépett (utóbbi csak ideiglenesen), a tagság szélsőjobb irányba tolódott. 1936–1939-között a társaság ismét a népi írók fórumává vált, 1938-ban Matolcsy Mátyás is elnöke volt, utódja Kodolányi lett, de a társaság 1939-ben megszűnt.

⁷⁸ Oláh György (1902–1981) 1920 után az ÉME-tagja, Gömbös felfedeztetje és 1935-től kormánypárti, majd imrédysta képviselő, az *Egyedül Vagyunk* főszerkesztője, a háború után Argentínába emigrált.

Zoltánt, Szabó Dezsőt, Ady Endrét és Móricz Zsigmondot. A társaságon belül 1925 és 1933 között hol a jobb-, hol a baloldali (kommunista) frakció került irányító szerepbe. Jellemző, hogy a bal- és jobboldali tagok az állami szerepvállalás növelése, a tervszerű szociálpolitika vagy a magyar nemzetiségi politika és az autonómia kérdésében egyaránt modern nézeteket vallottak. Különösen utóbbi emelte ki a Bartha Miklós Társaságot a többi egyesület közül. Amíg a hivatalos Magyarország a „Nem, nem soha” bűvkörében élt, addig a népi írók, a Bartha Miklós Társaság a federalizmus és az autonómia mellett tört lándzsát. A társaság működését figyelemmel kísérő rendőri jelentések kiemelték, hogy „preventív szolgálatunk közben az a gyanúnk támadt, hogy a Társaság a hírhedt Galilei-Körnek az utódja” és utaltak arra, hogy „a társaság kétféle világnézetű embereket egyesít”, akik kisebb számban „meggyőződéses nacionalisták”, a többség azonban a „legradikálisabb kommunista”.⁷⁹ Utóbbi állítás annyiból túlzás volt, hogy ebben az időben csak egy személy volt az illegális kommunista párt tagja: mégsem nélkülöz minden alapot, hiszen a rendőrségi megfigyelők regisztrálhatták a tagság lelkesedését a beavatkozó, központosító állam, a tervszerű gazdaság- és szociálpolitika és az államosítás iránt.

A következőkben és az ezt követő három fejezetben a fontosabb népi írók reakcióit kívánom bemutatni a témánkat meghatározó társadalompolitikai kérdésekre. Első megközelítésben lehet, hogy véletlenszerűnek és kiragadottnak tűnhet az így bemutatott minta. A bemutatás korántsem ölel fel mindenkit. A példányszámuk és ismertségük alapján legfontosabbnak minősített szerzőkkel viszont kivétel nélkül foglalkozom, ezért az alábbiakban tárgyaltak arra alkalmasak, hogy visszaadják a kor sajátos, a magyar zsidóság tragédiáját és az azt követő államszocialista fordulatot megelőző hangulatát.

A szociológiai irodalom létrejötté elsősorban baloldali és liberális szerzők érdeme. Magyarországon Jászi Oszkár és a *Huszedik Század* köre határozta meg sokáig a szociográfia színvonalát. A szociológia, illetve az ezzel összefüggő szociálpolitika irodalmi áttörése, tömeges népszerűsítése azonban nem az ő érdemük, hanem ideológiai ellenfeleiké. A szociálpolitikai irodalom forradalmasítói a 20. században Magyarországon (a

⁷⁹ Sebestyén Sándor, *A Bartha Miklós Társaság 1925–1933*, Budapest, Kossuth, 1981. 54.

bal-jobb skála szempontjából nehezen besorolható, de semmiképp sem liberális) népi írók voltak, a Horthy-korszakban az első nagyobb publicitást elérő szociográfiai műveket viszont két kifejezetten jobboldali szerző, Oláh György és Milotay István⁸⁰ publikálta. Oláh 1928-ban megjelent művének címe, *Hárommillió koldus*, 1945 után a Horthy-rendszert szidalmazó kommunista frazeológia kedvelt fordulatává vált, Milotay *Az ismeretlen Magyarország* c. 1930-ban megjelent munkája pedig a *Magyarország felfedezése* könyvsorozat előfutárának is tekinthető. Emellett Oláh *Jajkiáltás a Ruténföldről* és *Lázadás a Tiszánál* címmel másik szociográfiát illetve regényt is publikált szülőföldjéről.

Nehéz felmérni a népi írók működésének jelentőségét. Bár nem nagy létszámú csoportról van szó, az értelmiség áramlatok közül a 20. században talán leginkább meghatározó a népiek mozgalma. Munkáik ugyan nem nagy példányszámban jelentek meg, de a kor közléte, jobb- és baloldal egyaránt számon tartotta a népiek működését. Gondolataik sok szempontból Szabó Dezső nézeteinek továbbfejlesztései vagy variánsai voltak. Az alábbiakban azért foglalkozunk kiemelten a népi írókkal, mert az általuk képviselt gondolatok (Szabó Dezsőhöz hasonlóan) az 1930-as évektől napjainkig több generáció egymástól akár jelentősen eltérő politikai nézeteit is jelentősen befolyásolni tudták.

A 30-as évek falukutató mozgalmából nőttek ki azok a szociográfiák, melyek a magyar falu nyomoráról adtak megrázó képet. Nem szabad alábecsülnünk a népi mozgalom politikai hatását: a befolyásos politikusok jelentős része, sőt a keresztény középosztály is olvasta a népi írók műveit.⁸¹ Féja és társaik szociográfiai munkái ugyan csak néhány ezres példányszámban jelentek meg, de nagyban meghatározták a kor publicisztikáját, és ezáltal közvetve ugyan, de százazreket értek el. Hatásuk a szélső-jobboldali szociálpolitikai elképzelések alakulásában is tetten érhető.

A népi írók mozgalmához különböző nézeteket valló alkotók tartoztak és eleinte úgy tűnhetett, társaságuk nyitott a progresszió felé. A zsi-

80 Milotay kritikusan viszonyult a népi írókhoz „baloldaliságuk” miatt, de lapjában publikálási lehetőséget biztosított nekik és ismertette műveiket.

81 A későbbiekben szereplő személyeknél mind megjegyezzük a népiekkel való kapcsolatot. Jellemzően megemlíthetjük, hogy még a magyar királyi testőrségnél is többen olvasták a népi írókat: Bangha Ernő testőrőrnagy Németh László *Tanúja*-nak előfizetője is volt.

dó származása miatt meggyilkolt Sárközi György vagy a később nyilas Erdélyi József⁸² és Matolcsy Mátyás 1939 előtt együtt publikáltak, Matolcsy a népinek nem tekinthető Kerényi Károllyal együtt szerkesztette a *Válasz* című lapot is. Arról, hogy Magyarországon létezik zsidókérdés, ekkor még egyetértés uralkodott: a származása miatt mártírhálált halt Sárközi is kijelentette, hogy „van zsidókérdés, és a maga helyén nem riadunk meg ennek a kérdésnek kemény megvilágításától sem”.⁸³ Sárközi ezzel a magyarországi kapitalista fejlődés anomáliáira célzott, mivel aggasztónak tartotta a vagyoneeloszlási viszonyokat és túlzottnak a zsidó nagytőke hatalmát, amelyet a szociális reformokat elbuktató Horthy-rendszer fontos támaszának tartott.

Sajátos jelenség, hogy a progresszív népi írók többsége jóval túlment Sárközi álláspontján, és aktív módon részt vett az antiszemita közhangulat kialakításában is, miközben mindnek voltak zsidó barátai, akiket általában nem tagadtak meg. Erdélyi már 1919-ben is írt antiszemita verseket, és 1944-ben nyíltan kiállt a nyilasok mellett, de katonatisztként példásan bánt munkaszolgálatos beosztottjaival, és honoráriumát egy ideig megosztotta a zsidó Pap Károllyal (akit 1945-ben Buchenwaldban gyilkoltak meg). Ugyanekkor nyilas lapok kiemelten közölték uszító verseit, melyek közül a vérvadás „Solymosi Eszter vére” még az enyhébbek közé sorolható. Minden egyéni kiállítás és embermentés ellenére sem tagadható el az a tény, hogy a faji alapú szociálpolitika szellemi megalapozásáért felelősség terheli a népi írók jelentős részét is.

Hiba volna a népi írók sok szempontból mind a mai napig aktuális

82 Erdélyi József Bibó István vagy Darvas József szerint csak „Solymosi Eszter vére” c. versében volt antiszemita. Valójában Erdélyi már 1919-ben írt antiszemita verseket, de erről életrajzában azt hazudta, hogy azokat „nem merte” publikálni. Erdélyi fontos feladatának tekintette a zsidóság trójai falovaként aposztrofált, „zsidó félvérnek” nevezett „beteglelkű József Attila” kultuszának felszámolását is (*Egyedül Vagyunk*, 1943. január 29.). 1938-tól a *Magyarságban* és másutt a már említett versét is felülmúló paranoiás, gyűlölködő zsidóellenes verseket írt. Erdélyi 1945 után először Romániában húzta meg magát, majd 1947-ben önként jelentkezett a budapesti politikai rendőrségen. A népbíróság több éves börtönbüntetésre ítélte, melyet kis részben le is töltött. 1954-ben Darvas József segítségével visszatért a közéletbe, és megjelentek újabb verseskötetei is.

83 Gál István, „Egy óra Sárközi Györggyel”, *Új Szellem*, 1937/15. szeptember 15. 5–6. idézi Ungvári, *Ahaszérus*, 279.

munkásságát az antiszemitizmus kérdésére redukálni. Hiszen ők nem voltak kérelmelhetetlen antiszemiták, és a faji szempontot sem csupán zsidókkal szemben érvényesítették. A magyar szellemi életben a népi írók mozgalma volt az első olyan jobboldaliként is értelmezhető kísérlet, amely mélységében tárta fel a szabadversenyes kapitalizmus árnyoldalait és egyúttal általános megoldási javaslatokat is tett. Ezzel szemben az 1890-ben megalakult szociáldemokrata párt politikusai nem a teljes társadalom átalakításában, hanem csupán a kizsákmányolt osztályok helyzetének javításában gondolkodtak. Az 1921 decemberében kötött Bethlen–Peyer-paktum következtében az MSZDP vidéken és állami alkalmazottak között semmilyen tevékenységet nem fejthetett ki, propagandájuk tehát 1921-től csak a városi munkásságnak szólhatott – csak a harmincas évek elejétől jelentek meg egyáltalán vidéki pártszervezetek, de a hatósági nyomás miatt ezek sem tudtak nagyobb hatást gyakorolni. A szociáldemokrata narratíva népszerűségét 1919 után ez a kiegyezés is csökkentette, a népi írók 1933 utáni feltűnése ezért egy új baloldali alternatívának is tűnhetett. Igaz, a népiek munkái a munkásosztály tagjaihoz csak kevésbé jutottak el, ezzel szemben a politikai döntéshozatal befolyásolni tudó középrétegekre rendkívül jelentős hatást gyakoroltak.

A 19. század végének gazdasága egyre több olyan szociális problémát vetett fel, amely csak szabadelvű és liberális elvek alapján nem volt megoldható. A piac ellenőrzése és korlátozása nélküli „manchesteri vadkapitalizmus” korszakát Magyarország ebben az időben élte át. A népiek munkájának köszönhető, hogy ezek a jelenségek Magyarországon széles körben ismertté és kritika tárgyává váltak. Az érdemek mellett azonban nem sikkadhat el az a tény, hogy az alkalmazott társadalomkritika során bizonyos fogalmak súlyos értékvesztésen mentek keresztül. A személyesen szerzett tulajdon joga és az emberek közti egyenlőség 1848-tól évtizedeken át megkérdőjelezhetetlen értéknek tűntek.

A nagybirtokok felosztása önmagában még nem lett volna összeegyeztethetetlen a liberális értékrenddel. A feudális nagybirtok teljesen más körülmények között keletkezett, mint bármely más vagyontárgy, és a donáció időpontjában társadalmi kötelezettségek is terhelték. A katonaiállítási és egyéb hűbéri kötelezettségek legkésőbb 1848-ban mind megszűntek, míg a birtok haszonélvezeti joga továbbra is megmaradt.

Az a gondolat, hogy a szociális intézkedések és a vagyon újraosztása nacionalista, rasszista szempontok alapján is végrehajtható, nemcsak a liberális értékrendet sértette, hanem végső soron a keresztény etika és a római jog elvével is ellenkezett. Magyarországon a tulajdon szentségének és a törvény előtti egyenlőségnek joga még azelőtt megsemmisült, hogy bármiféle diktatúrát kiáltottak volna ki. A közbeszédben ezek a fogalmak az 1930-as években már alig jelentettek értéket, a hozzájuk ragaszkodó maroknyi liberális vagy legitimista újságíró és gondolkodót mind bal- mind jobboldalról idejétmúlt alakoknak tekintették.

A *Magyar Élet*⁸⁴ és a *Magyar Út*⁸⁵ című lapokba írt Féja Géza, Sinka István, Kodolányi János,⁸⁶ Darvas József,⁸⁷ Kovács Imre,⁸⁸ Németh László,

84 A kormánypárttól jobbra álló *Magyar Élet* c. lap 1936–1944 között jelent meg, 1938-ban Matolcsy Mátyás volt főszerkesztője, ő vitte sikerre a lapot, mely ekkor 3500 példányban, majd 1943-ban 10.000 példányban kelt el. Felelős szerkesztő 1938–1944 között Fitos Vilmos, 1943-tól Kristó Nagy István segédszerkesztő.

85 A *Magyar Út* a Soli Deo Gloria protestáns főiskolai szövetség lapja volt, 1934-től jelent meg havi két számmal, 1940-től hetente. Impresszumában „világnézeti és társadalompolitikai hetilap”-ként jellemezte magát, mely a „magyarság faji felemelkedésért küzd”.

86 Kodolányi 1937-ben Baumgarten díjat kapott, 1939-ben a zsidótörvények „lagymatag” végrehajtása miatt tiltakozott, ugyanebben az évben vehette át az Endre László által életre hívott Magyar Irodalompartoló Társaság deklaráltan „ellen-Baumgarten” Ferenc József-díját is. 1939 nyarától a Turul Szövetség *Nemzetőr* c. lapjának főszerkesztője, de publikált a *Magyar Élet* és az *Egyedül Vagyunk* c. lapban is. 1941-ben kioktatta Szent-Györgyi Albertet, aki azt állította, hogy az egyetemi ifjúsági szervezetben legalább 6 % erejéig a zsidóságnak is helye van. Visszatérő témái közé tartozott a zsidó és a német térfoglalás, több cikkben is kifejtette, hogy zsidók esetében a tulajdonjog szentségéhez nem kell ragaszkodni. A teljesség kedvéért meg kell említeni, hogy 1944-ben Kodolányi megpróbált segíteni Sárközi Györgyön (ellentétben Szabó Lőrincel, aki korábban azt ajánlotta Sárközinek, hogy legyen öngyilkos, hiszen Hitler győzelme elkerülhetetlen). Bibó mellett ő volt a népi táborból azon kevesek egyike, akik utólag hibának, sőt vétkeknek nevezték saját 1944 előtti magatartásukat. Germanofóbiáját azonban haláláig nem tagadta meg. 1948–1954 között nem jelentek meg művei, de 1955-től Révai József támogatásával visszatérhetett az irodalmi életbe, felvették az Írószövetségbe és sorra kiadták könyveit.

87 Darvas Józsefnek (1912–1973) jelentős szerepe volt a Márciusi Front létrehozásában, írásai megjelentek a szélsőjobboldali *Egyedül Vagyunk* c. lapban is. 1941-ben Oláh Györgytől Ferenc József díjat kapott, 1942-ben részt vett az Antal István propagandaminiszter és Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök által szervezett lillafüredi tanácskozáson, 1945–1946 közötti publicisztikájában zsidók keretlegény-

Veres Péter⁸⁹ és sok más fontos magyar író. A kor sajtójához képest ezek a lapok szociális érzékenységgel tűntek ki. Ebből is következett, hogy az antikommunizmus szinte egyáltalán nem jelent meg e lapok hasábjain. A Szovjetunióról 1939–1941 között tartózkodó jóindulattal tudósítottak, mivel alapjában véve rokonszenvesnek találták a tervgazdaságon alapuló szocialista rendszert. A szociáldemokratának induló Andreánszky István a *Magyar Élet*ben a sztahanovistákról és a szovjet értelmiségiről publikált lelkes tudósítást.⁹⁰ A szláv népekről még 1943-ban is meleg hangú cikkek jelentek meg például a *Magyar Élet* hasábjain. Kritikát elsősorban a zsidók jelenléte generált.⁹¹ A *Magyar Élet* „Sólyomszem” álnévű cikkírója „Jobboldal és bolsevizmus” című glosszájában le is szögezte, hogy a totális rendszerek közti szellemi rokonság nem is tagadható, és a kíváncsok egyesüléséig eddig is csak az orosz nacionalizmus

mentalitásáról és a sárga csillag „nemesi kutyabőrként” való használatáról cikkezett (pl. „Őszinte szót a zsidókérdésben”, *Szabad Nép*, 1945. március 25. „Fekete úr élni akar”, *Szabad Szó*, 1945. december 11.). 1945-től haláláig országgyűlési képviselő, a Parasztpárt alelnöke, 1947-től 1956-ig építésügyi, ill. közoktatásügyi miniszter, 1957–1959 között a Hunnia filmstúdió igazgatója, a Magyar Írók Szövetségének elnöke, a Hazafias Népfront alelnöke, az Elnöki Tanács tagja.

88 Kovács Imre javára szól, hogy a harmadikutas eszmék aktuálpolitikai érzékét nem vakították el. 1943-ban pl. cikket írt a *Magyar Nemzet*ben „Irodalom és politika” címmel, melyben azzal az indokkal vetette el a harmadik utat, hogy nem létezik harmadik oldal (ezzel az adott szituációban bátor írásával arra célzott, hogy csak diktatúra és demokrácia között lehet választani). Gombos Gyula a *Magyar Élet* 1943 júliusi számában ezért kritikában részesítette a szerinte disszidens Kovácsot.

89 Veres Péter 1945 előtt szemben állt a hatalommal, így nem kokettált a Gömbös féle Új Szellemi Fronttal sem. Nézetei azonban nem voltak mentesek a rasszizmustól és szélsőjobboldali retorikától: 1937 októberében két tanulmányt is írt *Fajszocializmus vagy tiszta szocializmus* ill. *Vértörzs, néparc, ideáltípus* címmel. Ugyanebben az évben írta, hogy az „Anschluss” szükséges és üdvöztető. A magyar értelemben vett „nemzeti” és „szocialista” jelzők végigkísérték egész publicisztikáját. Véleménye szerint a zsidóság az egyetlen faj, mellyel a magyar paraszt nem keveredik, mert ösztönszerűen, testileg idegenkedik tőle. Nem volt hajlandó aláírni a zsidótörvények elleni tiltakozást, azzal, hogy az a középosztály és a zsidóság belügye. Révai József 1945 után mindig kiállt mellette, 1950-ben és 1952-ben Kossuth-díjat kapott.

90 Andreánszky István, „Világnak változása Oroszországról”, *Magyar Élet*, 1940. május. 9. Rokona, Andreánszky Jenő a nyilaspart vezető tagja, 1944-től nagykövet és a hadsereghez rendelt ideológiai összekötő volt.

91 A *Válasz* és a *Kelet Népe*, a népi írók két másik jelentős orgánuma nem, illetve csak egy általam ismert esetben közölt antiszemita írást.

zsidók általi „narkotizálása” miatt nem jöhetett létre. Sztálin megerősödése és „Trockij-Bronstein” száműzése azonban biztató jelek. Az egyesülés azonnal bekövetkezik, ha „a sztálini bolsevizmus legyűri benn a zsidóságot és kiűzi a judaizmust politikájából, s az európai tekintélyelvű rendszerek a maguk jelenlegi államkapitalizmusából engednek, s közelednek az államszocializmus, az orosz rendszer felé”.⁹² Ugyanennek a vélekedésnek adott hangot (a nem a népiekkel induló, ámde gyakorlatilag hozzájuk érkező) Budaváry László is, amikor 1939. augusztus 20-án már-már látnoki erővel azt írta, hogy „jött Sztálin az őrült, a gyilkos, a vérrengző fenevad. De legalább utálja a zsidókat”.⁹³ Budaváry mindkét megállapítással ráhibázott az igazságra.

A harmincas évek közepétől az említett szerzők kollektívumként beszéltek a zsidókról és a „faji” (vallási) megkülönböztetés szorgalmazói voltak, bár a nyilas mozgalmat határozottan elutasították, sőt egyesek, mint például Darvas vagy Kodolányi, rokonszenveztek a Szovjetunióval.⁹⁴ A népiek antiszemizmusán nem változtat semmit, hogy egyesek többször nem biológiai, hanem etnokulturális, közösségi értelemben zsidóztak („az árja kapitalisták fajilag éppolyan idegenek, mint a zsidók”⁹⁵). A „zsidós” viselkedés kritériumai tehát nemzsidókra éppúgy illettek, de a népi írók mégis döntően zsidókra alkalmazták őket. Az viszont egyértelmű, hogy az antiszemizmus a népiek számára nem öncélként, hanem tudatos szociálpolitikai szempontok miatt vált vonzóvá. A harmincas években a népi írók egyre fontosabb szerephez jutottak, és publikációikkal jelentősen befolyásolták a politikai diskurzust. Féja, Erdei, Darvas, Kodolányi, Kovács Imre, Veres olyan egyesületek életében is részt vettek, mint a „Törzsökös Magyarok Budapesti Asztaltársasá-

92 Sólyomszem, „Jobboldal és bolsevizmus”, *Magyar Élet*, 1939. szeptember 9. 32.

93 *Nemzeti Élet*, 1939. augusztus 20. lásd BFL Budaváry László Nb 778/1945 22.

94 Kodolányi 1941. június 22. után nem sokkal azt írta egy levelében a Szovjetunió megtámadásáról, hogy „nekem fáj a dolog”, és lelkendezve írt a szovjet szövetségi formákról, „a népi kultúra csodálatos felvirágoztatásáról”, mert „a Szovjetunióban négymillió példányban olvassák Tolsztojt” és „a szülő vogul asszonyhoz repülőgépen megy a bába” Minden jel arra mutat, hogy egyfajta vallásos hittel csodálta a Szovjetuniót, amelynek belső állapotáról fogalma sem volt (Tüskés Tibor, *Kodolányi János*, Pécs, Pro Pannonia, 1999. 148.)

95 Pálóczi-Horváth Lajos, „Tojástánc a nacionalizmus körül”, *Magyar Élet*, 1943. szeptember 2.

ga". Ebben az egyesületben csak „fajmagyarok” szerepelhettek, ami a gyakorlatban a zsidó és német származásúak kizárását jelentette.

A népi írók zöme ennek megfelelően szükséges rossznak tekintette a zsidótörvényeket. Fábián Dániel az ő nevükben beszélt, amikor a *Magyar Út*-ban azt írta, hogy „a szociális igazság érvényesülése előbbre való a jogegyenlőség elvénél. [A zsidóellenes jogalkotással] megnyithatjuk zsilipjét a magyar polgárosodás eddig sajnálatosan elmaradt folyamatának, amelynek múltunkban olyan végzetes következményei voltak.”⁹⁶ Fábián ezzel arra célzott, hogy a társadalmi mobilitás előnyeit korábban a zsidóság aránytalanul jobban élvezte, mint a nemzsidók. Vita csak abban alakult ki a népiek között, hogy a magyar társadalom elesettjei mennyiben fognak ténylegesen profitálni a zsidók kirekesztéséből. Veres Péter családottan írta a *Népszavában*, hogy a törvény csak a középosztálynak juttat a koncból, a munkásoknak és a szegényparasztoknak nem. Magát a vagyoniúraosztást tehát nem, csak annak kedvezményezettjeit kifogásolta.⁹⁷

Kovács, Darvas, Erdélyi irodalmi díjat is kapott a szélsőjobboldali Oláh Györgytől, az Imrédy Béla által alapított, programja szerint népi, szocialista és fajvédelmi *Egyedül Vagyunk*⁹⁸ főszerkesztőjétől. Ebben a lapban írt a népi írók jelentős része, de például a fiatal Weöres Sándor is. Más jobboldali lapokban is hirdették a faji szociálpolitika és a zsidótörvények szükségességét, többen tiszteletbeli tagságot vállaltak a Turul Szövetségben. Egyik népi író sem zavarta, hogy cikkeik radikális antiszemita közegben jelentek meg: a *Magyar Út* 1938. január 13-án Endre László Pest megyei alispán beiktatásáról írt köszöntő cikket, és Endréről már akkor is közismert volt szélsőséges antiszemitizmusa. A *Magyar Élet* pedig már 1939. januári számában közölt egy írást „A zsi-

96 A *Magyar Út* 1938. május 12-i számát idézi Pelle, *A gyűlölet vetése*, 41.

97 Veres Péter, „Hát a parasztkérdéssel mi lesz?”, *Népszava*, 1938. április 24.

98 A lap elsősorban az intellektuálisabb olvasóközönséget célozta meg. Néhány jellemző cikkcím: (1941. aug.) Bosnyák Zoltán: „Hogyan vándoroltassuk ki a zsidókat”, (1941. június) Csicsery-Rónay István: „Az angol birodalom válsága”, (1942 június) Oláh György: „Ne legyünk a zsidókkal humanisták”, (1943. május) „Katyini sírvers”, (1943. aug.) „Az értelmiségi kormánybiztosság három éve”. Thomas Mann mint „eltorzult emberi szörny” szerepelt a lap egy 1943-as számában. Figyelemre méltó a lap „Utam a középosztály felé” címmel meghirdetett szociográfiai pályázata, melyen Szabó Lőrinc, Kovács Imre, Darvas, Illyés, Veres, Kodolányi, Mécs, Erdélyi és más ismert népi írók is részt vettek.

dókérdés megoldása” címmel, mely különféle korlátozások mellett a száz évnél később betelepültek kitelepítését követelte.⁹⁹ Ilyen előzmények után egyáltalán nem tűnik meglepőnek, hogy sokan, mint például Darvas, Erdélyi, Kodolányi, Féja és Németh 1945, illetve 1956 után integrálódni tudtak a szociális alapú vagyoniúraosztást hirdető pártállami rendszerbe is.¹⁰⁰

Hozzá kell tennünk, az említett lapokat nem lehet azzal elintézni, hogy csupán rasszista és antiszemita orgánumok lettek volna. Éppen az az elgondolkodtató, hogy ezekben nívós szociográfiák, értékes irodalmi művek és alpári rasszista cikkek egymás mellett jelenhettek meg, és a ma már vállalhatatlan írások melletti megjelenés minden jel szerint a máig becsült szerzőknek sem okozott súlyos erkölcsi problémát. Visszatekintve ez a magatartás nehezen érthető. Ma már megütközést kelthetnek az egyébként minden gyanú felett álló Bibó István vagy Márai Sándor bizonyos, rasszista ízü megjegyzései is.¹⁰¹ Ezek csak akkor értékelhetőek, ha figyelembe vesszük azt a korszellemet, amelyben a rasszista kategóriák még demokraták számára is használatosak voltak.

A népi írókat elsősorban a földkérdés, illetve az ezzel összefüggő kivándorlási mozgalom és az ezzel szerintük összefüggő, korábbi zsidó bevándorlási mozgalom foglalkoztatta. Az összefüggés azonban csak látszólagos volt, mivel a bevándorlók korábban jöttek, és ezért nem a kivándorlók helyét vették át. A kivándorlásról csakugyan a szabadelvű politikai elit által meghonosított társadalmi rendszer tehetett, amely a potenciális kivándorlók magyarországi integrálását és foglalkoztatását

99 *Magyar Élet*, 1939. január 28. Az írás név nélkül jelent meg, azzal az utalással, hogy egy „komoly ügyvédi érdekvédelmi szövetség” készítette. Valójában a Magyar Közösség ill. a MÜNE állt a javaslat mögött.

100 A kommunista párt nyomására 1945 májusában megszüntették a népi írók igazolasát. Ennek köszönhetően nem került bíróság elé az antiszemita irodalmat terjesztő Püski Sándor és sokan mások. Erdélyi Józsefnek a hatalom az 1950-es évek-re megbocsátott, Féja, Illyés, Németh László helyzete 1956 után konszolidálódott. Díjakat, kitüntetések kaptak és publikálhattak. Nem ismert, hogy életrajzi írásaikban vagy másutt bármelyikük is kritikusan reflektált volna 1945 előtti antiszemitizmusára.

101 Bibóhoz lásd saját tanulmányaimat: „Gyötrő illúziók. Bibó és 1945 eseményei”, *Beszélő*, 2000/1. „Bibó és a zsákutca. Avagy miért nem tudunk mit kezdeni Bibó szellemi örökségével”, *Mozgó Világ*, 2001/2. Márai zsidókkal kapcsolatos megjegyzéseire lásd Révész Sándor, „Az Antimindenés”, *Beszélő*, 2008/6.

nem tudta megoldani. A népiek ezért a zsidók mellett a liberalizmust is elítélték. Sokak számára azonban már a ki- és bevándorlás okainak megkülönböztetése is gondot okozott: Sulyok Dezső például még 1954-ben is azt a tézist terjesztette, hogy a zsidóság a magyar munkástömegek helyére vándorolt be. „Többnyire nem végeztek fizikai munkát és nem asszimilálódtak, mert az országot csak átmeneti pihenőhelyül választották.”¹⁰²

7.3. A kétfrontos harc – zsidó- és németellenesség¹⁰³

A szociális nacionalizmus korántsem csak a zsidóságot érintette hátrányosan. Magyarországon a 19. században valójában két csoportnak sikerült a polgárosodási folyamatban teljesen részt vennie. A polgári életmód elterjedése vidéken többnyire a svábok, városokban pedig elsősorban a zsidók sikertörténetének számított (a magyar eredetűek országos arányszámukhoz képest mindenképp alulreprezentáltak voltak). 1919 után Szabó Dezső nyomán általános volt az a nézet, hogy a magyarság boldogulását két belső ellenség teszi lehetetlenné: „az értelmiségi helyekre tolakodó zsidók” és „a földet elfoglaló svábok”.¹⁰⁴ 1937-ben Szabó Dezső *Ede megevé ebédem (milyen székfű nyílt Schittenhelm Ede sírján)*¹⁰⁵ címmel gyalázkodó pamfletet tett közzé: az ürügy Székfűnek a német

¹⁰² Sulyok, *A magyar tragédia*, 10.

¹⁰³ A párhuzamos zsidó- és németellenesség tényét csak néhány polgári liberális publicista, valamint a Magyarországról elmenekült Johann Weidlein (aki 1940-től a budapesti Jakob Bleyer gimnázium igazgatója volt) ismerte fel. Weidlein munkái azonban Magyarországon nem keltettek semmilyen visszhangot. Lásd: Johann Weidlein: *Vertreibung der Deutschenvertreiber aus Ungarn. Sieg und Untergang der madjarischen Rassenationalismus*. Schondorf, 1956, *Der madjarische Rassenationalismus*, Schondorf, 1961, *Der ungarische Antisemitismus in Dokumenten*, Schondorf, 1962, *Jüdisches und deutsches Schicksal in Ungarn unter der gleichen Unstern*, Schondorf, 1969.

¹⁰⁴ Szabóra jellemző, hogy 1929-ben már az antiszemitizmust is, amelynek korábbi fő hirdetője saját maga volt, a németek aknamunkájának tekintette, amellyel éket vernek a magyarság és a zsidóság közé. Lásd *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20 századi Magyarországon*, vál. szerk. Ring Éva, Budapest, Magvető, 1986. 1. kt. 190.

¹⁰⁵ *Ede megevé ebédem (milyen székfű nyílt Schittenhelm Ede sírján)*, Budapest, szerző, 1937. Szabó Dezső újabb művei 31-32.

asszimilánsok „hungarus” tudatával illetve a német asszimiláció kérdéseivel foglalkozó cikke volt (a névadó az 1849 május 8-án Budán hősi halált halt magyar honvéd, Schittenhelm Ede, kinek sírköve Budán ma is látható). Szabó 141 oldalas pamfletje a rasszista alapú németellenesség katekizmus-jellegű összefoglalása volt. Ennyire uszító hangon korábban senki sem írt Magyarországon németek ellen. Jellemző, hogy Szabó a pamfletben ugyan megemlíti a zsidókérdést is, de az olvasatában eltörpült a sváb veszély mellett. Bátran állítható, hogy Szabó adta meg egy generáció számára az uszítás alaphangját. A Nemzeti Parasztpárt 1939-es programja egyenlő veszélynek tüntette fel a „sváb, zsidó és morva eredetű középosztály [...] uralomra törő szándékát”.¹⁰⁶ Kovács Alajos 1936-ban a magyarországi némettség statisztikájáról is készített egy kiadványt, amelyben a Magyarországra települt németek túlnyomó többségét (a zsidókhoz hasonlóan) „szerencsevadásznak” nevezte.¹⁰⁷ A zsidóság túlhatalmát tárgyaló statisztikai közleményekhez hasonlóan Kovács a németek esetében is megállapította, hogy „éppen a legegészségesebb birtokkategóriákban”¹⁰⁸ 10 és 50 hold között a német lakosság mintegy háromszorosan túlképviselt, míg ezzel szemben a gazdasági cselédek és zsellérek között alulreprezentáltak. Kovács, vezető hivatalnokként, brutális őszinteséget tanúsított, amennyiben a németek asszimilálása kapcsán leszögezte, hogy „a németiségnek bele kell nyugodnia abba, hogy Magyarország elveszett terület számára”.¹⁰⁹

A publicisztikában eluralkodott az a szemlélet, hogy zsidó és sváb egyaránt mohó és gátlástalan módon veti rá magát a magyar javakra.¹¹⁰ Népiek, nyilasok és kommunisták között munkamegosztás csak abban

¹⁰⁶ *Magyarországi pártprogramok*, 484.

¹⁰⁷ Kovács Alajos, *A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában*, Budapest, Hornyánszky Viktor könyvnyomdája, 1936. 3.

¹⁰⁸ Kovács, *A németek helyzete*, 25.

¹⁰⁹ Kovács, *A németek helyzete*, 26.

¹¹⁰ A svábokkal szemben felhozott fő érvek egyike volt, hogy hatalmas földtulajdonnal rendelkeznek. Valójában a trianoni határokon belül élő 417.966 zömmel mezőgazdasági tevékenységet folytató sváb tulajdonában 528.000 hold volt, ami ugyan nem kevés, de egy teljes, magyar parasztokat érintő földosztáshoz nem lett volna elegendő. Az 1945 után elkobzott földek mennyiségére lásd MOL XIX-A-1-j, 10464/46 és XIX-A-1-e miniszterelnöki iratok, jelentés a Nép Gondozó Hivatal tevékenységéről. Köszönöm Tóth Ágnesnek, hogy ezekre felhívta figyelmemet.

alakult ki, hogy ki melyik csoportot gyalázza: „Száz év előtt megtanulták a magyar nyelvet, hogy üzleteket köthessenek. E buzgóságuk feltűnt az idegeneknek is” – írta például a kommunista Agárdi Ferenc a svábok kapcsán, kárhoztatva „faji gögjiüket”.¹¹¹ Bajcsy-Zsilinszky Endre szinte teljesen elszigetelődött, amikor 1938-ban volt fajvédő létére nem volt hajlandó teljes mértékben csatlakozni az antiszemita közbeszédhez, és ezt a „svábok” elleni uszítás fokozásával sem tudta kompenzálni. Míg a népiek lapjai ekkoriban a zsidóságot érintő „faji” statisztikákat publikáltak, Bajcsy-Zsilinszky lapjában ugyanazon elvek alapján a német származásúak arányszámát taglalta.¹¹² A „svábkérdést” már igen korán a legfontosabb megoldandó problémának tartotta: *Előőrs* című lapjában leszögezte, hogy „egyik legszentebb hivatásának ismeri elindulása napjától kezdve: ráeszméltetni a magyarságot a német veszedelemre”.¹¹³ A németekben ekkor még csak belső, „biológiai” veszélyt látott. Az NSDAP hatalomra jutása utólagosan is igazolni látszott németellenességét: 1934. április 18-án „A dunántúli pángermán aknamunka” tárgyában interpellált a parlamentben. Felháborodásának egyik tárgya Otto Albrecht Isbert 1931-ben megjelent, dunántúli németeket tárgyaló munkája volt. Isbert ugyanis térképet is mellékel könyvéhez, amelyen a valóságnak megfelelően feltüntette a bakonyi, Buda környéki és déldunántúli német etnikai tömböket. Bajcsy-Zsilinszky ebből azt a hamis következtetést vonta le, hogy a Dunántúl német irredenta mozgalmak áldozatául eshet. Furcsa módon ehhez a liberális Fenyő Miksa is asszisztált: 1934. május 2-án a parlamentben interpellált a sváb veszély tárgyában, és fő érve neki is a sváb „terjeszkedést” bemutató térkép volt.¹¹⁴ Bajcsy-Zsilinszky *Német világ Magyarországon* címmel

111 Agárdi Ferenc, *A svábok bejövetele. A németek szerepe Magyarországon Szent Istvántól napjainkig*, Budapest, Faust, 1946. 287.

112 Az *Előőrs* pl. statisztikát közölt az 1937-es év külföldi és belföldi ösztöndíjasairól, és megállapította, hogy 242 ösztöndíjas közül 98 idegen nevű, és ebből 55 német. Lásd Agárdi, *A svábok*, 273.

113 *Előőrs*, 1929. június 22.

114 A „pángermán térképek” hisztériája a magyar sajtóban többször is felbukkant. Ebben is Szabó Dezső volt a vezető szerep. *A magyar miniszterelnökhöz* című, 1938-ban írt pamfletjének 11. oldalán erre hivatkozva uszított a német „faji” veszély ellen. A katolikus Cavallier József is írt cikket a *Die Woche* című lap 1938. május 11-i számában publikált, csakugyan torz határokat ábrázoló térképről. Cavallier cikkét közli Johann Weidlein, *A magyarországi németiség küzdelme fennmaradásáért. Doku-*

1937-ben önálló brosúrát is publikált, igaz, ebben a hazai németeket még nem bűnbaknak, hanem csak veszélyforrásnak tekintette. 1942 novemberi parlamenti felszólalásában azonban már azzal fenyegetődött, hogy amennyiben a németek további jogokat követelnek maguknak, úgy fognak járni, mint a Német Lovagrend, amelyet II. András király űzött ki a Barcaságból. Írásaiban ekkor a németeket már a magyar társadalmat ellepő petéző legyekhez és svábbogarakhoz hasonlította.¹¹⁵ Hozzá kell tennünk, Bajcsy-Zsilinszky részben joggal háborodott fel egyes Volksbund-szervezetek viselkedésén,¹¹⁶ de azt egy alkalommal sem tette szóvá, hogy a magyar állam még annyi jogot sem adott a magyarországi németeknek, mint a szomszédos országok az ottani magyar népcsoportoknak.¹¹⁷

A náci Németország csakugyan veszélyt jelentett Magyarország számára, de nem azért, amit Bajcsy-Zsilinszky és társai feltételeztek. A hivatalos német politika soha nem említett magyarországi területi követeléseket, ezzel szemben viszont 1939-től egyre inkább a németiség haza- illetve áttelepítését szorgalmazta Magyarországról. A magyar antifasiszták többsége mégsem a nácizmus diktatórikus jellege és antiszemitizmusa miatt lett antifasiszta, hanem azért, mert a németekben faji veszélyt látott.

mentáció, Budapest, Suevia Pannonica, 1996. 131–132. Hogy ehhez a német politikának semmi köze sem volt, azt *A Wilhelmstrasse* című dokumentumkötet 177–179. oldalán közölt német követségi feljegyzés bizonyítja.

115 Ennek nyomán 1945-ben egy moziban is játszott „reklámfilm” is készült. Először riadtan menekülő svábbogarakat, majd a „megoldjuk a svábkérdést” feliratot láthatta a „Jud Süß” után már edzett magyar néző a filmvászonon.

116 A magyarországi Volksbund viszonylag defenzív politikai kurzusát meggyőzően ismerteti Spannenberger Norbert, *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*, Budapest, Lucidus, 2005.

117 Maga a Volksbund 1938. november 26-án alakult meg, de programja ekkor még semmi olyan követelést nem tartalmazott, mely túlmélt volna azokon a kisebbségi jogokon, amelyeket a korban a szlovákiai vagy romániai németiség vagy a szomszédos országok magyarsága élvezett. A magyarországi németiségnek egyetlen középiskolája és egyetlen tanítóképző intézete sem volt. A felekezeti iskolák többsége elzárkózott a német nyelvű hitoktatástól, illetve bizonyos tárgyak anyanyelvi oktatásától. A katolikus egyház a legtöbb helyen beszüntette a német anyanyelvű istentiszteleteket. Az 1938-ig egyedüli kisebbségi egyesület, a *Magyarországi Németek Közművelődési Egyesülete* nem rendelkezett autonómiával, vezetőit részben a kormány nevezte ki. Basch Ferencet csupán azért ítélték 1937-ben börtönbüntetésre, mert a nevüket magyarosítókat kritizálni merte – hasonló eljárás Romániában vagy Szlovákiában magyar nemzetiségűek ellen nem fordult elő.

Bajcsy-Zsilinszky 1938. április 18-án „Kedves Barátom” megszólítással köszöntötte Endre Lászlót (aki az ÉME kapcsán mintegy tanítványa volt), mert Endre egy nyilatkozatában¹¹⁸ elismerte, hogy a Dunántúlon „igenis van német veszedelem. Ezt a fölismerést és beismerést vártam Tőled már régen. Sohasem tudtam elhinni, hogy Te is odáig egyszerűsítetted le a magyar kérdést, hogy aszongya: zsidók és nem zsidók, amint az új zsidó törvényjavaslat terminológiája mondja. Mindig reméltem, hogy egyszer csak kirobban a Te és Hozzád hasonló vérbeli magyarok lelkéből a régi és igaz fajvédelem ebura-fakó-ja.”¹¹⁹ E lelkes szavak után Bajcsy-Zsilinszky az „árja-túltengés” kapcsán „a mi örök és múlhatatlan magyar kérdéseinkről és gondjainkról” kért eszmecserére időpontot. Levele utóiratában még azt is megjegyezte, hogy ehhez „érdekes” térképek is rendelkezésére állnak.¹²⁰ Bajcsy-Zsilinszky értékrendjének változását jellemzi 1940. január 9-én Kozmának írt levele, amelyben kifejti, hogy „néha szinte már visszakívánom [a rádióbemondó kiejtésében – U. K.] a jidlizést, amikor a sok árjázást hallom”.¹²¹

A társadalom vezető rétegeiben tapasztalható „magyarság-deficit” fajvédők és népi írók számára egyaránt a legégetőbb problémának számított. A fajkutató statisztika érdekes becsléseket közölt az értelmiségben tapasztalható „zsidó- és árjatúltengésről”:

118 Endre a „magyar faj” sváb terjeszkedés általi veszélyeztetettségéről beszélt, nyilatkozatát közölte a *Neues Sonntagsblatt* 1938. április 17-i száma.

119 MOL PML P 1343 5. csomó, 303.

120 Endre válaszában kifejezte hajlandóságát a találkozóra, de arra hivatkozott, hogy az elkövetkező hónapja foglalt, és majd telefonon jelentkezik. A találkozó megtörtéte nincs adatunk. Ha Bajcsy-Zsilinszky figyelte volna Endre nyilatkozatait, akkor tapasztalhatta volna, hogy ő már 1938 tavaszán agította a magyar orvosokat a dunántúli „sváb terjeszkedés” ellen. Idézi Weidlein, *A magyarországi németiség*, 163.

121 MOL K 429, Kozma iratok, 14. doboz, 1. tétel.

Népajok	Az egyes elemek aránya:		
	A hivatali értelmiségben	A szabadfoglalkozású értelmiségben	A gazdasági értelmiségben
A „törzsökösök”	42,2	34,9	23,9
Az „árják”	56,1	46,5	31,9
Ebből „németárja”	33,0	27,3	18,7
„szlávárja”	17,6	14,6	10,0
„egyéb árja”	5,5	4,6	3,2
A zsidók	1,7	18,6	44,2
Összesen	100,0	100	100,0

15. táblázat: Az egyes „népfajokhoz” tartozók részarányának becslése a különböző értelmiségi foglalkozási szférákban az 1930-as években¹²²

A fenti táblázat „magyarázza” a népi írók azon érzését, amely szerint a magyarság kisebbségben él saját hazájában. Szabó Dezső dühödt ellenzékiiségének egyik fő mozgatórugója az volt, hogy az 1919 utáni „örségváltás” fő haszonélvezői a „svábok”. Híztériájának annyiból csakugyan volt racionális magja, hogy a „keresztény kurzus” meghatározó személyiségei között rendkívül nagy arányban voltak asszimilálódott magyarországi németek, akik egyébként a németekkel minden közösséget megtagadtak, és a magyar nacionalizmus fő hordozóivá váltak (a teljesség igénye nélkül néhány név: a politikusok közül Klebelsberg Kunó, Eckhardt Tibor, Haller István, Friedrich István, Wolff Károly, Lendvai (korábban Lehner) István és a „kurzus” két legismertebb írója, a „sváb” Herczeg Ferenc és a Krenmüllerből magyarosított Tormay Cécile). A németek felülreprezentáltsága leginkább a katonai elit soraiban figyelhető meg.

A németellenesség kapcsán itt említett népi írók véleménye általában az antikapitalista szólásokban is egybecsengett. Antiszemitizmusuk sem volt öncélú: általában nagyfokú szocialista újrarendezés szorgalmazásával járt együtt. Ez sokukat egy ideig már 1939-től (másokat pedig 1945 után) integrálhatóvá tette a hatalom számára. Mivel az 1990 előtti feldolgozások antiszemitizmusukat szemérmes hallgatással övezték, érdemes rekonstruálni a népiek ezzel kapcsolatos véleményét is, amire a következő fejezetben teszünk kísérletet.

122 Karády – Kozma, *Név és nemzet*, 127. Kovács Alajos, „A nevek és névváltoztatások statisztikája”, *Magyar Statisztikai Szemle*, 1931/5. 527–528. alapján.

Illyés Gyula,¹²³ aki a népiek közül szoros urbánus kapcsolatokkal is rendelkezett, a *Nyugat* 1932. augusztusi számában a „judeo-germán” Budapest szellemi hegemoniájáról panaszkodott. 1933-ban a *Nyugat* és a *Magyar Hírlap* hasábjain publikált cikksorozatot a sváb terjeszkedésről, amelyben részben valótlan adatokkal uszított a svábok ellen.¹²⁴ Illyés szerint a sváb terjeszkedés legfőbb bizonyítéka a hidasi református gyülekezet megszűnése volt. Valójában Hidast 1711-ben sváb és szerb telepesek alapították, és a svábok helyi terjeszkedése elsősorban a szerbek kárára történt. Eredetileg reformátusok nem is laktak a faluban. Ráadásul a gyülekezet megszűnésének prózai oka volt, nevezetesen a helyi börgyár bezárása miatt a tiszántúlról odaköltözött reformátusok elvándoroltak. Mindez azonban a szabó dezsői uszítóknak nem számított. A hidasi templom „elnémult harangjait” a református teológia Turul-Szövetségbe tartozó hallgatói a Kálvin téren állították fel, hogy ezzel is hangulatot keltsenek a svábok ellen (ehhez jogi szempontból nem sajnálták megvalósítani a haranglopás és ezzel összefüggően a vallásgyalázás büntetést). Bár Braun Róbert a *Nyugat*-ban Illyés és a népiek riogatásait tételesen megcáfolta, és ugyanígy a cáfolókhoz csatlakozott a Braunnal teljesen ellentétes nézeteket valló Milotay István is (a dunántúli németek száma 1920 és 1930 között 8 ezer fővel csökkent, míg a magyaroké 180 ezer fővel növekedett), cikkeiket nem vették figyelembe. A német népcsoport súlyos asszimilációs veszteségei még inkább tükröződnek az országos adatokban: az 1920-as népszámlálás még 551.624, az 1930-as már csak 478.630 és az 1941-es (a trianoni területre számolva) már csak 417.966 magát német anyanyelvűnek valló személyt mutatott ki, miközben az összlakosság 7.886.875 főről 9.316.074 főre nőtt.¹²⁵ Azonos növe-

123 Illyés 1935-ben a *Magyarország* c. lapban írt cikkeivel részt vett Gömbös reformpolitikájának népszerűsítésében, 1938-ban Imrédy Béla juttatta álláshoz a Magyar Nemzeti Bankban. Illyés első szerzője volt az *Egyedül Vagyunk* c. szélsőjobboldali lapnak. Hozzá kell tennünk, Illyéstől távol állt a németek vagy a zsidók kitelepítésének gondolata.

124 Illyés a *Nyugat* 1933-as évfolyamában publikált „Pusztulás” c. cikkében magyar falvak elnémetesedését hozta fel példának. Az általa említett falvak közül azonban Pula esetében a németek olvadtak be a magyarságba, Kurd megtartotta vegyes lakosságát, Hőgyész és Hidegkutat eleve német telepesek alapították, így Illyés impressziói a svábok magyarokat asszimiláló terjeszkedéséről hamisak voltak.

125 Az 1941 évi népszámlálás, 3/a kt, *Anyanyelv, nemzetiség, nyelvismeret*, Budapest, Statisztikai, 1983. 14.

kedés esetében a német anyanyelvűek számának 643 ezerre kellett volna nőnie, a németek húsz év alatti asszimilációs vesztesége tehát több mint 220.000 fő, azaz a népcsoport egyharmada! A népiek félelme és hisztériája a „sváb terjeszkedéstől” alaptalan volt, sőt ellenkezőleg, azt a tényt fedte el, hogy a magyar asszimilációs politika miatt a magyarországi német népcsoport helyzete kifejezetten válságosra fordult. Ennek ellenére Magyarországon már ekkor kirobbanó sikerre számíthattak azok a művek, amelyek az álitólagos „sváb terjeszkedést” és a magyarság fogyását tematizálták.¹²⁶

1938-ban Párizsban Illyés Károlyi Mihálynak kijelentette, hogy csak a zsidó földek felosztását tartja szükségesnek,¹²⁷ de e megállapítását hamarosan azzal korrigálta, hogy a sváb földek felosztása, az „új honfoglalás” ennél is fontosabb. Az első zsidótörvény kapcsán leszögezte, hogy a magyar kultúra védelmében szükségesnek tartja a törvényt, és nem hajlandó „hősi halált halni” lakáj-drámaírókért, zughírlapírókért és leánykereskedőkért. Azt az ellentmondást, hogy a törvények nem tehetségtelenség, hanem származás alapján tettek különbséget ember és ember között, Illyés ekkor még nem oldotta fel.¹²⁸

A Holokauszt eseményei után visszatekintve furcsának tűnik a két előítélet összehasonlítása, és az is igaz, hogy a zsidókérdéssel ellentétben a svábkérdésben 1939 előtt sem került sor robbantásos merényletekre és egyetemi tömegverekedésekre – kivéve a református Debrecent, ahol 1937 február 25-én egyszerre tüntettek a „zsidó” Heltai Jenő és a Goethe *Faust*-járól előadást tartó – egyébként nyíltan nemzetiszocialista elveket is valló – Huss Richárd ellen (a tüntetőket azonban nem Huss ná-

126 Ezekről a munkákról, amelyek közül kiemelendő Kodolányi János, *Földindulás, uő, Süllyedő világ*, Féja Géza, *Viharsarok*, Illyés Gyula, *Pusztulás*, Babits Mihály, „Elfogy a magyarság”, *Nyugat*, 1933. 269–272. Kovács Imre, *A néma forradalom*, Johann Weidlein írt számos elemzést, amelyekben kimutatta, hogy szerzőik a magyarországi németiség egészét negatív rasszista kategóriákkal írják le. Mindegyikük vizsgálatát fordulata, hogy németiség és magyarság harcban áll egymással, a magyar politikai bajok okozói ezer éve a németek. Lásd Johann Weidlein, *Das Bild der Deutschen in der ungarischen Literatur*, Schöndorf, szerző, 1977.

127 Litván György, „München, Illyés Gyula és Hatvany”, *Élet és Irodalom*, 2000. március 10. Illyés a zsidóüldözést látva szembefordult korábbi álláspontjával. 1941-től sorozatban közölte zsidó szerzők műveit a *Magyar Csillagban*.

128 Illyés Gyula, *Magyarok – naplójegyzetek*, Budapest, Nyugat, 1938. 276–277.

ci nézetei, hanem nyíltan vállalt német nemzetisége irritálta).¹²⁹ Az egyetemi diákszervezetek minden jel szerint a svábok ellen éppúgy alkalmazzák volna a fizikai erőszakot, mint zsidók esetében: erre utal, hogy Bleyer Jakab egyetemi tanár lakásának ablakait is betörték, és Bleyernek fizikai veszélyeztetettsége miatt be kellett szüntetnie működését a bölcsészkaron, miután 1933. május 9-én a parlamentben (jogosan) a magyar kormányt vádolta a német kisebbség asszimilálásával.¹³⁰ Bajcsy-Zsilinszky Bleyert párbajra is kihívta, és 1933. május 20-án súlyosan meg is sebesítette. A svábok elleni erőszakosabb fellépést azonban megakadályozta, hogy a magyar hatóságok üdvözlötték a svábok asszimilációját, és a magyar hivatalnoki kar jelentős része épp az asszimiláltak közül került ki (mint ahogyan azt a 15. táblázat is mutatja). Zsidók és svábok között további jelentős különbség az asszimiláció módja. Mivel a sváb asszimilánsok vallásilag sem különültek el, és sokáig nem szembesültek komolyabb társadalmi előítéletekkel, ezért gond nélkül keveredhettek más csoportok tagjaival. Ezzel szemben az asszimiláns zsidóságot a magyar társadalom jóval csekélyebb mértékben integrálta, sokkal inkább nyíltan tartotta az érintettek származását. A zsidó asszimilánsok túlnyomó része – nem teljesen önként – nem keveredett más csoportokkal.

Számos egyesület alapszabályában is deklarálta az idegen fajok elleni szociális harcot. Donáth György¹³¹ MÉP-képviselő mozgalmat indított a progresszív jobboldali egyesületek közös fedőszervben történő egyesítésére. Egyesületközi Együttműködés néven létrehozott szervezete valójában a „Magyar Közösség” kibővített fedőszerve volt, és már 1938 ősze előtt megalakult.¹³² Összesen 24 egyesület vállalta fel a szervezet integráló

129 Tóth, *Metszéspontok*, 173.

130 A svábellenesség elterjedtségét bizonyítja, hogy nemcsak a „spontán akcióiról” elhíresült Turul Szövetség, hanem a konszolidáltabbnak tekinthető Emericana bajtársi egyesület is randalírozott Bleyer lakása előtt. Lásd Anton Tafferner, „Ungarndeutsche Studentenvereinigungen unter Jakob Bleyer. Zweiter Teil: Das stürmische Jahr 1933”, *Archiv der Suevia Pannonica*, 4. évf. (1967) 50–59.

131 Donáth György (1904–1947) 1920-ban gimnazistaként belépett az ÉME-be, a jogi kar elvégzése után a KSH-ban fogalmazó, 1939-től kormánypárti képviselő és a budapesti pártszervezet ügyvezetője, 1943-tól a párt országos alelnöke. 1946-ban a Magyar Közösség újjászervezője, a népbíróság koncepciójában perben halálra ítélt és kivégezték.

132 MOL P 1352 (Egyesületközi Együttműködés), 2. t. alatt a szervezet vezetőinek névsora, 7. t. alatt pedig a „svábkérdés” és „románkérdés” kapcsán tervezett konferencia iratai találhatók.

munkáját, köztük a Bartha Miklós Társaság, a MONE, a MÜNE, az EPOL, a MEFHOSZ,¹³³ a MMÉNSZ,¹³⁴ a Baross Szövetség, a Honszeretet,¹³⁵ a Hungária és a Turul bajtársi egyesületek. Az Egyesületközi Együttműködés politikai pártok felett állt, és alapszabálya első pontja kimondta, hogy a számszerű és kulturális fölény jogán kizárólag magyaroké lehet a vezető szerep: „a magyar élet bárminő irányításából ki akarjuk zárni azokat a fajokat és népelemeket, amelyek a magyarságra és az itt élő nemzetiségekre egyaránt károsnak ítélnünk, elsősorban a zsidóságot”.¹³⁶ Az alapszabály második pontja az erkölcsi tisztaságot, harmadik az igazságos vagyoni- és jövedelem-megosztás követelését szögezte le. Az együttműködés előadássorozatán olyan előadók szerepeltek, mint Antal István, Kodolányi János, Karácsony Sándor, Németh László, Mester Miklós, Marton Béla. Az elnökségben a hírhedt Kolosváry-Borcsa Mihály¹³⁷ mellett a Magyar Közösség vezetői foglaltak helyet, a választmány tagja volt Endre László és más közismert szélsőjobboldaliak mellett Veres Péter is. A *Magyar Élet*

133 A Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége az ún. területi egyesületeket fogta egybe (Székely, Felvidéki, Délvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók egyesületei), valamint néhány kisebb diákszervezetet egyesített.

134 Magyar Mérnökök és Építészek Nemzeti Szövetsége (MMÉNSZ) 1919-ben alakult antiszemita érdekvédelmi szervezet. 1923-ban a MMÉNSZ követelésére hozta létre az állam a mérnöki kamarákat, amelyek rendkívül komoly jogosítványokat kaptak. A kamara jelölte ki azon közmunkák körét, amelyeket csak kamarai taggal volt szabad elvégezteni, a mérnök-vállalkozók számára viszont kötelező előírás volt a kamarai tagság. A „nemzethűség” szempontjából nem megfelelőnek ítélt személyeket a kamara kizárhatta soraiból – 1928-ig kb. 300 személytől, az összes mérnök 10%-ától vonták így meg a működési engedélyt.

135 A Honszeretet Egyesületet nagyrészt volt Prónay-különítményesek alapították, ennek megfelelően a tagság erősen Habsburg-, osztrák- és németellenes is volt. Az 1930-as évektől az Egyesületközi Együttműködés megalapításáig a Honszeretet Egyesület a Magyar Közösség fedőszerveként működött. 1936 decemberében Temesváry László, Halla Aurél államtitkár, Dömötör Mihály volt belügyminiszter, Németh Imre képviselő kilépett Kémeri Nagy Imre botrányt keltő randalírozásai miatt (*Esti Kurír*, 1936. december 13.).

136 Donáth György, „Az Egyesületközi Együttműködés”, *Magyar Élet*, 1941. június 9–11.

137 Kolosváry-Borcsa Mihály (1896–1946) a *Szózat* és más lapok újságírója, Gömbös Gyula közvetlen munkatársa és barátja. 1935-től a miniszterelnökség sajtóosztályának osztálytanácsosa, 1937–1944 között kis megszakítással a *Függetlenség* főszerkesztője, 1938-tól a miniszterelnökség sajtóosztályának vezetője, 1939-től országgyűlési képviselő, a Sajtókamara elnöke. A Népbíróság halálra ítélt és kivégezték.

1941. júliusi számában hitvallásként közzétett „Magyar Káté” útmutató is adott arra vonatkozóan, hogy ki nem tekintendő magyarnak: „aki a török hódoltság után telepedett meg”.¹³⁸ A káté hozzáfűzte: ezeknek az elemeknek meg kell könnyíteni az eltávozt. Ennek hátterében az a feltételezés állt, hogy ezáltal válhat lehetségessé a nyomorgó „magyar fajú” földművesek és proletárok társadalmi integrációja. Kodolányi földosztást követelő írásában külön kiemelte az akció számára rendkívül fontos következményét: „nagy magyar tömegek letelepítése gyengítené a sváb lakosságot”.¹³⁹ Antal István (1944-ben a Sztójay-kormányban igazságügyminiszter) a népbíró előtt azzal védekezett az antiszemitizmus vádjával szemben, hogy a „német veszedelmet a zsidókérdésnél súlyosabb problémának tekintette”.¹⁴⁰ A németellenes faji uszítás népszerűségét bizonyítja Kodolányi „Földindulás” című darabjának sikere is. Ebben a szerző a balsors által sújtott magyar család kiebrudalójának egy „Szepe” nevű, változtatott antipatikus jellemzőkkel ellátott agresszív svábot tett meg. Ugyanebben a darabban a sváb szolgálat, „bárhogy is hívják”, mindig „végtelenül buta, piszkos és lusta”.¹⁴¹ A darab csak az 1940-es évadban 300 előadást ért meg!¹⁴² Németekkel szembeni gyűlölete teljesen független volt az antifasizmustól: regényeiben a német szereplő mindig primitív és kínozza az állatokat.¹⁴³

A Magyar (Testvéri) Közösséget, a faji tisztaság megmentésére szervezett társaságot 1925-ben alakították Erdélyből Magyarországra menekült értelmiségiek.¹⁴⁴ Az alapítók között volt dr. Csomóss Miklós,¹⁴⁵ aki

138 „Magyar Káté”, *Magyar Élet*, 1941. július 1-7.

139 Kodolányi János, „Néhány kérdés a földreform kapcsán”, *Magyar Élet*, 1939. február 4.

140 ÁBTL V-116532 Antal István vizsgálati dossziéja, 43.

141 Kodolányi János, *Földindulás*, Budapest, Magvető, 1989. 1. kt, 115–116.

142 *Deutsche Forschungen in Ungarn*, 1941. 309. Idézi Weidlein, *A magyarországi németek*, 123.

143 Kodolányi János, *Sülyedő világ*, 3. kiadás, Budapest, Magvető, 1940. 1. kt, 18.

144 A Magyar Közösségről Szekér Nóra készített több ponton az enyémmel nem azonos koncepciójú monográfiát: *A Magyar Testvéri Közösség története*, Budapest, Norma Nyomdász Kft. 2011.

145 Csomóss (1898–1973) a háttérből politizáló kulcsemberek jellegzetes típusa volt, tevékenysége egyelőre feltáratlan. 1918-ban Erdélyben különítményt szervezett (*Magyarság* 1944. augusztus 1. 7. „Ilyen egy nemzetiszocialista magyar művész sorsa” c. cikkben hivatkozik erre Vályi László). A nyilaspárttal történt szakítás után Csomóss Bajcsy-Zsilinszkyhez csatlakozott, részt vett a Magyar Hazafiak

1928-ban Szász Bélával¹⁴⁶ együtt volt az első magyar nemzetiszocialista párt megalapítója és a ’zöld ing’ bevezetője. 1937-től a Nyilaskeresztes Párt pártigazgatója, aki 1938-ban azért lépett ki a nyilasoktól, mert elviselhetetlennek tartotta a sváb és egyéb idegen elemek beáramlását a pártba. A Magyar Közösség szervezési alapelvei is feltűnő hasonlóságot mutatnak az 1928-ban szervezett Szász–Csomóss féle nemzetiszocialista párt,¹⁴⁷ illetve Szálasi első, 1935-ben megalakult Nemzet Akaratának Pártja (NAP) felépítésével. Mindegyik mozgalmat sejtszerűen szervezték, a legkisebb egység a „család” vagy „fajpolitikai gyűrű”, illetve „sátor” (Szálasi pártjában a tized) volt, ezeket „nemzetiségekbe” (a NAP-ban Tízek tanácsába) és „hadakba” szervezték. A legfelsőbb vezetést a tízfős vezértanács végezte (a NAP-ban ugyanezt a funkciót az „Életszövetség” látta el). A Magyar Közösség a többi konspiratív egyesülettől abban viszont eltért, hogy tagnak csak olyan személyt vettek fel, akinek apja és nagyapja is magyar névvel bírt. Zsidó természetesen nem lehetett tag, de olyan sem, akinek házastársa zsidónak számított, mivel a Közösség a zsidók asszimilációját a gyakorlatban lehetetlennek tartotta. A Közösség deklaráltan faji alapon szervezkedett, és azt tűzte ki célul, hogy saját „fajmagyarnak” minősülő tagjait juttassa vezető állásokba az államigazgatás területén. A faj mentésének kérdését a keresztény értékek elé helyezte, a zsidókérdést pedig úgy kívánta megoldani, hogy az 1900 előtt letelepedettek százalékos arányuknak megfelelő kisebbségi jogokra lennének jogosultak (de csak ebben az arányban vehetnének részt a különböző foglalkozási ágakban is), az 1900 után betelepültek számára viszont „itt hely nincs”.¹⁴⁸ A Közösség rendszeres körleveleket bocsátott ki

Szövetsége ellenállási mozgalomban. Kapcsolatba került a kommunista Faust Imrével, akit összehozott Mester Miklóssal. 1947-ben a letartóztatást és átadták a szovjet belügyminisztériumnak, kémkedésért 25 év börtönbüntetésre ítélték, 1955-ben szabadult a Gulagról. 1956-ban ő közvetítette Bibó István „Magyarország helyzete és a világhelyzet” c. tanulmányát Nyugatra, majd maga is emigrált.

146 Szász Béla (1897–1974) könyvtáros, ókortörténész, az *Országépítés* c. lap szerkesztője, erdélyi társadalmi mozgalmakban fő szervező, 1932–1936 között a Bartha Miklós Társaság elnöke, 1944-ben a budapesti Tudományegyetemen az egyetemes történet tanára lett, 1945 után az NSZK-ba, majd USA-ba emigrált.

147 Márkus, *A Károlyi Gyula-kormány*, 179. tévesen 1931-re teszi a párt megalakulását.

148 ÁBTL Magyar Közösség-per, V-2000/2, 7039–7043. géppel írt tájékoztató 1937 végéről a Magyar Közösség tagjai részére.

FÉB (Faji Élet Bölcsélet), TK (Tagképző Anyag) és CSÉV (Cselekvő Élet Elvei) néven. A FÉB-anyagok havi rendszerességgel jelentek meg, és a „fajpolitikai gyűrűkben” megtartandó előadások és szemináriumok alapját képezték.¹⁴⁹ A közösség parlamenti képviselőkkel is rendelkezett a kormánypárt, a nyilasok, a Magyar Megújulás Pártja tagjai és a függetlenek között. Donáth György vezetésével külön „sátrat” alkottak. Egy „sátorban” tevékenykedett az 1944-ben bátor kiállásával százakat megmentő Mester Miklós és a deportálásokat irányító Baky László (rajtuk kívül a négy pártot is megjárta Matolcsy Mátyás, a nyilas Szögi Géza,¹⁵⁰ az előbb kormánypárti, majd imrédysta Incze Antal,¹⁵¹ János Áron,¹⁵² Szabó Gyula, Tömböly Dénes tartozott a „sátorhoz”). Ez a heterogenitás is arra utal, hogy a rasszista kategóriákban történő gondolkodás egyfajta közös nyelvet jelenthetett a különféle politikai táborok között.

A magyar állam hivatalosságai elsősorban a levente-intézményen keresztül propagálták az „idegen fajok” kitelepítését. Dücső Csaba *Nincs kegyelem* című brosúráját pedagógiai „értéke” miatt a Levente-szövetség adta ki. A brosúra leventeoktatók világnézeti nevelésére is szolgált, és a következő, a főszereplő szájába adott passzusokat tartalmazta: „Nekem egy célom van: a Magyar Birodalom és az ötvenmillió magyar nemzet. [...] Csak ez érdekel, és én helyet fogok csinálni a jövő nemzedéknek. [...] A

149 ÁBTL V-55574 Donáth György vizsgálati dossziéja, vádirat, 278. A peranyaghoz több FÉB, CSÉV és TK anyag eredetiben is csatolva van, ezek hitelességét egyik vádlott sem vonta kétségbe.

150 Dr. Szögi Géza (1902–?) ügyvéd, politikus, Szeged város törvényhatósági bizottsági tagja (1932), nyilas képviselője (1939), a nyilas miniszterelnökség politikai államtitkára (1944). Tíz testvére volt, cseregyerekként megutálta a németeket, Shvoy Kálmán indította el politikai karrierjét. Laky Dezső barátja volt, mivel a nyilasok szociális programját tartotta a legkomolyabbnak, ezért hozzájuk csatlakozott. Ideiglenesen Csanád megyei megyevezető is volt. Bár 1943-ra szembe került pártjával, a kilépésre nem tudta elszánni magát. Első fokozatig életfogytiglanra, másodfokon tíz évre ítélték. Az enyhe ítéletben döntő szerepet játszott, hogy Szögi sok embert megmentett, 1944-ben a hozzá fordulónak segített, és a népiügyszég szerint „szokatlan mértékletes” magatartást tanúsított.

151 Dr. Incze Antal (1898–?) orvos, a Magyar Megújulás Pártjának képviselője, a Sztójay-kormányban az orvosi erőket bevetésének kormánybiztosa.

152 János Áron (?–1979?) a Magyar Megújulás Pártjának képviselője és az erdélyi bevonulás után a székely vármegye polgári megbízottja, a katonai közigazgatás melletti vezetője volt.

többieknek pusztulniuk kell! [...] vagy kivándorolnak, vagy meghalnak, vagy én pusztítom ki őket!”¹⁵³ Az ugyan igaz, hogy ezt a szöveget már megjelenésekor is sokan szélsőségesnek tartották. Nem tekinthető reprezentációnak a magyar hivatalos propaganda egészére, annak ellenére sem, hogy az 1980-as években Romániában igyekeztek így beállítani. De az is igaz, hogy megjelenése nem tekinthető véletlen kisiklásnak sem: a benne foglalt gondolatokat komoly politikai döntéshozók is osztották.

Mind a külföldi szakirodalom egy része,¹⁵⁴ mind a magyarországi visszaemlékezők¹⁵⁵ hajlamosak összefüggést, sőt néha ok-okozati viszonyt felállítani antiszemitizmus és náci-német szimpátia között. Ezek szerint az antiszemita intézkedések helyeslőit a „jobbboldaliság”, a „németbarátság” vagy a „náci-szimpátia” jellemezte volna. Ez az érvelés azonban nem veszi figyelembe azt a tényt, hogy európai összehasonlításban a fajvédelmi gondolat Magyarországon már korán jelentkezett, és hazánk az 1920-as években más szélsőjobb mozgalmak példaképe volt.

Személyek szintjén sem igazolható összefüggés német szimpátia és antiszemitizmus között: Teleki Pál, Makkai János,¹⁵⁶ a második zsidótörvény parlamenti vezérszónoka és a népi írók jelentős részben németellenesek, és adott esetben antifasiszták is voltak. A magyar politikai élet résztvevői szinte kivétel nélkül a magyarság vezető szerepét hirdették, és nem tudtak elszakadni az integer Magyarország fikciójától. A később imrédystává lett Oláh György egyben a németellenes Bartha Miklós Tár-

153 Dücső Csaba, *Nincs kegyelem*, Budapest, Centrum, 1939. 157.

154 Lásd erre pl. Braham *A népiirtás politikája* című művét, melyben például a német származású magyar antiszemita eredeti nevét is zárójelben közli.

155 Elsősorban Nagy Vilmos, Horthy Miklós, vagy legújabban Horthy Istvánné emlékirata tartalmaz ilyen megjegyzéseket.

156 Makkai János dr. (1905–1994) az erdélyi Erzsébetvárosban született, államtudományi doktorátust szerzett. 1934-ben Milotayval együtt alapította az *Új Magyarország* című lapot. A nemzetiszocializmust népszerűsítő művet is írt (*Németország új utakon*, Budapest/Pécs, 1932.), valamint Némethy Imrével közösen *A zsidótörvény. Tansági Nagy András előszavával*, Budapest, 1939. címmel részletes ismeretést és magyarázatot is publikált. Emellett azonban a neobarokk társadalom szenvedélyes kritikus is volt. *Úri Magyarország* (1937), *Szép közélet* (1941), *Urambátyám országa* (1942) című kötetei a magyar társadalmi élet visszasságait tárgyalták. 1942 után szakított korábbi nézeteivel, és Kállay miniszterelnök megbízásából egy titkos antifasiszta rádió főszerkesztője lett. 1944. március 19. után letartóztatták. A háború után külföldön telepedett le és visszavonult a politikától.

saság alapító tagja is volt, hasonlóan a már említett Szász Bélához és dr. Csomóss Miklóshoz. Teleki politikai tevékenysége és öngyilkossága, valamint Makkai 1944-es Gestapo általi letartóztatása is azt bizonyítják, hogy az antiszemitizmus és az antifasizmus korántsem volt összeegyeztethetetlen. Utólag szinte megmagyarázhatatlan, hogy az antiszemita hisztéria hogyan keríthetett hatalmába náciellenes és kimagasló szellemi képességekkel rendelkező értelmiségieket is. Erre megrázó bizonyíték a kiváló antifasiszta diplomata, Szent-Iványi Domokos,¹⁵⁷ a kiugrási kísérlettel kapcsolatos fegyverszüneti tárgyalások egyik szellemi vezetője és a Magyar Közösség tagja, aki 1946-ban a magyar Közösség tagjainak írt tanulmányában azt bizonygatta, hogy a kapitalista „öreg zsidók” és a kommunista „fiatal zsidók” közötti munkamegosztás létezik, és egyetlen célja a magyarság szolgáskorba döntése: „a zsidóság most próbálja meg a Kárpát-Dunamendencében magához ragadni a vezetést, miután a svábság, németiség hasonló kísérlete szerencsétlenül járt...”¹⁵⁸

Akarata ellenére Szekfű Gyula is azok közé tartozott, akik 1944-ben hivatkozási alappá váltak a deportálást szorgalmazók körében. 1920-ban jelent meg *Három nemzedék* című műve, melyben foglalkozott a szerinte túlzott mértéke miatt káros zsidó asszimiláció hatásaival is. Külön teret szentelt annak a tézisének, mely szerint az arisztokrácia tette lehetővé a zsidóság beáramlását Magyarországra. Szekfű a zsidókról igen negatív hangon írt, bár a zsidóságot nem biológiai értelemben tárgyalta, és a „zsidókérdésért” sem csak őket tette felelőssé. Személye azonban rasszista körökben is hivatkozási alappá vált, mivel megkerülhetetlen számvetést készített az 1867–1918 közötti időszakról.¹⁵⁹ A szélsőjobb veszélyt érzékelő Szekfű a 30-

157 Szent-Iványi Domokos (1898–1980) Teleki Pál tanítványa, követségi tanácsos, az 1944 októberében Moszkvába utazó Farago-delegáció tagja, a Magyar Közösség egyik vezetője. Személyéről lásd Török Bálint, *Farkas esz meg, medve esz meg...* Szent-Iványi Domokos és a Magyar Függetlenségi Mozgalom, Basel/Budapest, Magyar Protestáns Szabadegyetem, 2004.

158 Szabó András Péter, „A szovjet berendezkedés első éve és a zsidókérdés. Szent-Iványi Domokos ismeretlen arca”, *Múlt és Jövő*, 2003/3. 55.

159 1944. február 12-én az *Egyedül Vagyunk* interjút készített Bosnyák Zoltánnal, aki szellemi mentorai között Szekfű Gyulát is megemlíttette. Részlet az interjúból: „Szekfű? – kérdezzük meglepetve. – Ó igen, de nem a mai, népfrontos Szekfű Gyula. Mert volt ám egy másik Szekfű Gyula is, aki a Három Nemzedékben a liberális Magyarországról írt korrajzában a zsidóság szerepét is behatóan tárgyalta.” Bosnyák azonban elhallgatta, hogy Szekfű ezt teljesen más összefüggésben tette, mint ő.

as évek második felétől egyre inkább a polgári antifasiszta szellemi ellenálláshoz csatlakozott. Ez azonban nem akadályozta meg őt abban, hogy a *Három nemzedék* téziseit továbbra is használja (például a már említett „Schittenhelm” című, 1937-ben megjelent írásában), csak éppen nem a zsidók, hanem a svábok ellen, akik disszimulációját a magyarságra nézve ekkor már veszélyesebbnek tartotta.

Zilahy Lajos egyike volt az erkölcsi tisztességet mindvégig megtartó demokratikus meggyőződésű íróknak, de a faji közbeszéd alól ő is csak részben tudta kivonni magát. A Törzsökös Magyarok Táborá vacsoráján elhangzott mondata, mely szerint egyenrangú magyarnak ismer el mindenkit, aki a magyarság céljait magáévá teszi, köztük a zsidóságot is, botrányt okozott. A *Magyar Élet* „Híd a zsidóság felé” című írásában nem késlekedett közölni, hogy Zilahy lapjában mely munkatársak, illetve feleségeik zsidók (Ortutay, Tersánszky, stb.).¹⁶⁰

Zilahy 1943-ban színpadra vitt *Fatornyok* című drámája a zsidó és német asszimilációval foglalkozott. Műve kódolt németellenességgel a kor haladó értelmisége körében kirobbanó sikert aratott. Zilahy azonban ugyanabba a csapdába esett bele, mint ellenségei. Kritikája tárgyát akaratlanul is faji alapon definiálta. Mentségére szolgál, hogy politikai darabot nem is vihetett volna színpadra. Bosnyák Zoltán pontosan tapintott rá Zilahy darabjának fonákjára:

„A *Fatornyok* a legidősebb magyar társadalmi kérdések kellős közepébe nyúl be merész és nagyon rutinos kézzel. A magyarság faji kapcsolatát akarja megvilágítani a vele együtt élő németiséggel és zsidósággal. [...] Bárhogy értelmezzük, magyarázzuk Zilahy új színművét, bármennyire elhalványul és háttérbe húzódik a zsidókérdés, a végeredmény mégis csak az:

1. A magyar asszony nem képes több évtizedes együttlét után magyarrá asszimilálni egy jó szándékú, jóindulatú németet, aki nyolcesztendő korától Magyarországon lakik.
2. A zsidó asszony ugyanennek egyéves kora óta Magyarországon tartózkodó öcsét teljesen magyarrá tette, még a nevét is megmagyarosította.

A darabban – mint nagy központi probléma – szerepel az a nagy per,

160 „Híd a zsidóság felé” (név nélkül) *Magyar Élet*, 1940. november 14–15.

amely az író szerint a magyar és a német faj között folyik, és amely – ezt nyíltan kimondja – teljesen és tökéletesen megoldhatatlan. Ugyanakkor egyetlen szó sincs arról, hogy a másik, ennél sokkal nagyobb és égetőbb pör, a köztünk élő egymillió zsidónak velünk folytatott faji pöre, megoldhatatlan volna. Sőt, amint a Kis Ottó-féle házaspár életéből látszik, a zsidóság az idegent is magyarrá képesek tenni, tehát ők beolvadó-képesek a magyarságba a négyzetben.¹⁶¹

A szovjet légierő 1942 nyarán végrehajtott bombatámadása Budapest ellen csak néhány épületet döntött romba, Zilahy villája viszont ezek közé tartozott. A háború kimenetelét mindig is pesszimistán megítélő író ennek hatására 1942. szeptember 15-én közzétette *Híd* című lapjában, hogy teljes megmaradt vagyonát, jövedelmeit és szerzői jogait a magyar államnak ajánlja fel, azzal a meghagyással, hogy azt a magyar ifjúság magyar és keresztény szellemű nevelésére fordítsák. Zilahy döntésének indoklására azt hozta fel, hogy „a magyar faj, de elsősorban a magyar nép azokon a helyeken, ahol sorsát intézik, ijesztően kis arányban szerepel”.¹⁶² Zilahy tehát nem szociális, hanem faji kérdésnek tartotta a Magyarországon kialakult, csakugyan kritikus állapotokat.

A rasszista paradigma hihetetlen erejét bizonyítja az is, hogy a nyilas és nemzetiszocialista penetráció ellen 1938-ban alakított társaság gyakorlatilag ugyanazokat a kliséket használta, mint a legvadabb magyar szélsőjobboldal. Az egyébként jelentéktelen egyesület neve Magyar Fajvédők Országos Szövetsége volt, elnökségében Görgey György és Magasházy László¹⁶³ nyugállományú tábornokok, Héjjas Iván és Somogyi Béla¹⁶⁴ (mindnyájan 1919-es fajvédők) foglaltak helyet.¹⁶⁵

161 „Mi az igazság a fatornyok körül. Bosnyák Zoltán hozzászólása megvilágítja Zilahy álláspontját a zsidókérdésben”, *Egyedül Vagyunk*, 1944. február 25.

162 Vitéz Baráti Huszár Aladár, *Gondolatok a világháború alatt*, Budapest, Rege, 1943. 232.

163 A fajvédő Magasházy László a kormányzóságon teljesített szolgálatot, apja bako-nyi sváb parasztként Hochhauserről magyarosította nevét.

164 Dr. Somogyi Béla ügyvéd, a Rongyos Gárda egyik vezetője, 1925-től a fajvédő párt színeiben parlamenti képviselő, 1938-ban a Kárpátalja megszerzésére újjáélesztett Rongyos Gárda szervezője, felsőházi tag.

165 ÁBTL V-98273 Gortvay Tihamér vizsgálati dossziéja. Gortvay 1939-1941 között az egyesület főtitkára volt. Az ÁVH-nak minden igyekezete ellenére sem sikerült Gortvayra és az egyesületre nézve kompromittáló antiszemita vagy antibolsevista anyagot találnia, bár tagságában számos rongyosgárdista is volt, pl. Gyulai-

A zsidók és németek elleni kétfrontos harc jegyében indult az ország legfontosabb ellenzéki (nota bene zsidó tőkéből pénzelt) lapja, a *Magyar Nemzet* is. 1938. augusztus 25-én Pethő Sándor bemutatócikkében meghirdette, hogy a lap küzd azért, hogy Magyarország magyar ország maradjon, és félreértések elkerülése végett leszögezte azt is, hogy „nem fogunk tehát kitérni a zsidókérdés elől sem. Erre nézve se lehet álláspontunkra és magatartásunkra más parancsoló tekintet, mint a fajmagyarság megdönthetetlen többségének szerves és intézményes megalapozása”. Ezután azonban arra célzott, hogy hiba volna csak a zsidókérdéssel foglalkozni, hiszen „nemcsak zsidó imperializmus fenyegeti a magyar érdekeket”.¹⁶⁶ Megállapításával annyiból nem lett volna baj, hogy a Harmadik Birodalom csakugyan súlyos fenyegetést jelentett. Ez azonban semmiképp sem legitimálhatta a magyarországi németek kulturális és politikai jogainak csorbítását, amit Pethő és szerkesztősége viszont helyeselt, és a németellenes harcot összekapcsolta a zsidó imperializmus rémképével.

Hasonló szemlélet uralkodott a sok szempontból progresszív Turul Szövetségen belül is, amelynek Endre László tiszteletbeli dominusa volt.¹⁶⁷ Ambrus József, a Turul Szövetség országos fővezére „Teljes rendszerváltozást követelünk” című cikkében feudalizmus és zsidóság gyalázása mellett fajbiológiai és tehetségkutató intézet felállítását követelte, majd leszögezte, hogy „Mérhetetlenül aggaszt bennünket a Dunántúl sora, amelynek 42%-a nagybirtok. Amikor a Dunántúl egyes vidékein kihál a tisztafajú magyarság, azt kell látnunk, hogy a szapora és szorgalmas sváb családok lépésről lépésre elfoglalják a magyar földet.”¹⁶⁸

Molnár Endre is. Tömegtámogatás és anyagiak hiányában a szövetség érdemleges tevékenységet nem folytatott, kivéve 1938-ban a rongyosgárdisták és hozzátartozók segélyezését valamint angol és francia nyelvű németellenes memorandumok elkészítését és eljuttatását a szövetséges hatalmak követségeire. Chorin Ferenctől sikertelenül próbáltak pénzt szerezni, helyiségeiket a Turul és Turán szövetségnek adták bérbe. 1941-ben az egyesület megszűnt, tagságát és helyiségeit a Nemzetvédelmi Káptalan vette át.

166 A cikket idézi Pelle, *A gyűlölet vetése*, 82–83.

167 PML EL XIV/2, 34. d, 355. p. A Turul Szövetség és Endre László szoros kapcsolatát illusztrálják azok az itt található levelek, amelyekben a Turul Szövetség különböző szervezetei gratulálnak alispánná választáshoz, illetve segítségét kérik egy zsidó-barát főszolgabíró leváltásához. Az adatért Vági Zoltánnak mondok köszönetet.

168 Ambrus József, „Teljes rendszerváltozást követelünk a magyar élet minden területén”, *A Nép*, 1939. január 27.

Ez az ellenségkép még Bibó István és Reitzer Béla 1938-ban írt ponttervezetében is visszaköszön, melyet a Márciusi Front számára készítettek.¹⁶⁹ Bibó a zsidóság kapcsán egy vázlatában apósához, Ravasz Lászlóhoz hasonlóan leszögezte, hogy kulturális szempontból „nem a saját országunkban vagyunk”¹⁷⁰; éleslátása azonban már ekkor sem engedte meg neki, hogy a zsidókat politikai és gazdasági szerepükért tegye felelőssé. Emellett azonban követelte a „külön érdekvédelmet folytató német és zsidó eredetű rétegek közéleti vezető szerepének és hangoskodásának a megszüntetését”.¹⁷¹ A „hangoskodás” kifejezést Bibó később ugyan átjavította „hatalmi helyzet”-re, de ezzel is csak azt bizonyította, hogy hisz a zsidó és a sváb disszimiláció veszélyében, ami nem volt egyéb kényszerképzetnél. Ekkor még a Volksbund sem létezett, ezzel szemben viszont voltak iskolabezárások és a német nemzetiségűeket sújtó más repressziók. Éppen a magyar kormány asszimilálást erőltető intézkedései voltak azok, amelyek előkészítették a talajt a náci eszméket is terjesztő Volksbundnak, és az a nácik növekvő befolyására támaszkodva így válhatott a német nemzetiségűek szemében az egyedüli érdekképviselői szervvé.¹⁷²

169 Bibó István. *Életút dokumentumokban (1911-1979)*, vál. Huszár Tibor, Budapest, 1956-os Intézet – Osiris Századvég, 1995. 166.

170 Bibó István, 172. Másutt Bibó Erdei Ferencnek azt írja, hogy „A zsidók körül pro és kontra érzelmek gennyjébe nem szabad belemennünk, s a zsidóbérencség nemcsak egy üres és buta szó, hanem néha egy súlyos, reális állapot.” (uo. 174.)

171 Bibó István, 167.

172 A Volksbund megalakulásának és népszerűségének elsődleges oka egyrészt a magyar kormány asszimilációs politikájában, másrészt a Volksbildungsverein (a korábbi német érdekképviselői szövetség) magyar asszimilációt igénylő, kollaboráns magatartásában keresendő. Ezt csak kiegészítette a Németországból irányított pángermán agitáció. Az 1940-ben kötött német-magyar népcsoportegyezmény volt igazán olyan hatással, hogy bújtatva ugyan, de a náci propaganda eszközévé tette a Volksbundot azzal, hogy a német népcsoportnak csak ezt az egy szervét ismerte el legitimnek. Számos tudományos munka, pl. Braham, A *népiértés politikája*, 156. egyoldalúan a Volksbundot vádolja, anélkül hogy szót ejtene a magyar kormány felelősségéről. Braham azon állítása, mely szerint a német nemzetiségűeknek csak 30%-a lett volna passzív és 2%-a ellenséges a Volksbunddal ill. a nácizmussal szemben, Sulyok Dezső légből kapott adatain alapul. Sajnos a magyar történetírás sokáig részben átvette a svábellenes kliséket. A Volksbund történetének objektív feldolgozását Bellér Béla (*Vom Volksbildungsverein zum Volksbund. Geschichte der Deutschen in Ungarn 1933-1938*, Speyer, 2000) és Spannenberger Norbert (*A magyarországi Volksbund*) írta meg. Gerhard See-

A Volksbund még 1941 után sem vált a náci hatalmi politika kizárólagos eszközévé, és a magyar kormánytól való függése jóval nagyobb volt, mint bármely más ország hasonló népi német szervezetének. Vezetőjét nem Berlin nevezte ki, hanem a tagság választotta. Iskoláinak tanterveit és lapjait a magyar hatóságok ellenőrizték. A Volksbund csak Észak-Erdélyben tudta elérni azt, hogy beleszólhasson a helyi köztisztviselők kinevezésébe.¹⁷³ Zsidó vagy cionista „hangoskodásról” a tények ismeretében nem lehet beszélni, a német nemzetiségi vezetők radikalizálódása pedig csak 1938 végétől kezdett veszélyes méreteket ölteni.

Öt hónap múlva Reitzer Béla kétségbeesett levelekkel bombázta Erdei Ferencet, és kérte, hogy írja alá a Makay Miklós-féle tiltakozó ívet, mely az első zsidótörvény ellen szólt. Erdei azonban Bibóra hallgatott, aki kétszer is megírta Erdeinek, mennyire „életbevágóan”¹⁷⁴ fontos kimaradni az aláírók sorából. Ugyanez ismétlődött meg 1938. december 24-én, amikor Erdei megtagadta a tiltakozást az újabb zsidótörvény ellen Sárközi Györgytől is, mondván, zsidókért nem hajlandó „keresztes lovaggá” lenni, azonban mindenre, amit tehet, kész „azokért a zsidókért, akik már nem azok [...]”.¹⁷⁵ Az, hogy ideiglenesen az 1944-ben a zsidók és 1945 után a svábok mellett kiálló,¹⁷⁶ morális integritását Erdeivel ellentétben a legrosszabb időkben is megőrző Bibó István is elfogadta a rasszista narratívát, nemcsak megrendítő, hanem a narratíva hatalmas erejéről is tanúskodik.

A magyar szellemtörténet külön színfoltját jelenti az 1867-1945 között rendkívüli népszerűségnek örvendő „turáni gondolat”. Képviselői társaságokat is alakítottak: a mérsékeltbbek a Turáni Társaság, a történelmi

wann és Spannenberger Norbert a Basch-per prekonceptiózus voltát dolgozta fel: *Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn, Budapest, 1945/46*, München, 1999. A téma rövidebb feldolgozását lásd Tilkovszky Loránt, „Vád, védelem, valóság. Basch Ferenc a népbíró előtt”, *Századok*, 1996/6. 1393-1450.

173 Spannenberger ezen és más jellemzők alapján cáfolja azt a nézetet, amely szerint a Volksbund nemzetiszocialista szervezet lett volna. Lásd Spannenberger, *A magyarországi Volksbund*, különösen 381-388.

174 Bibó István, 176. Bibó levele Erdeihez, 1938. június 17.

175 Erdei Ferenc levelezése, Budapest, Magvető, 1991. Erdei levele Sárközi Györgynek, 334.

176 Bibó István 1945-1946-ban a Belügyminisztérium törvényelőkészítő osztályának vezetője volt. A svábok kitelepítése ellen többször is felemelte szavát, memoran-

dilettantizmus iránt elkötelezettek pedig az 1930-as évektől ebből kiszakadt Turán Szövetség¹⁷⁷ sorait gyarapították – utóbbi Cholnoky Jenő „nagyvezér” irányítása alatt állt. Mindkét társaság közös volt abban, hogy a török, bulgár, tatár, mongol, japán és ukrán (!) turáni rokonságot hirdette, és a nyugati (indogermán) kultúrával szembeni hegemoniát hangsúlyozta. A Turáni Társaság tagja volt Teleki Pál 1919 előtt, fővédnöke József főherceg. Az 1920-as évek elején ideiglenesen olyan reálpolitikusok is a „turánizmus” mérsékeltebb szárnyának hatása alá kerültek, mint Bethlen István, Kozma Miklós, Gömbös Gyula. A turánizmus bizonyos mértékig a népi írókra is hatott (elsősorban Szabó Dezső szláv-turáni parasztállam víziójának képében), a magyar szélsőjobb és Szálasi Ferenc pedig a turáni gondolat legextrémebb válfaját képviselték.¹⁷⁸

A magyar antifasizmusról készült feldolgozások sajnos elhallgatják azt a tényt, hogy az antifasiszták jelentős része rasszista, faji („turáni”) alapon volt antifasiszta. A népiek mellett jó példa erre a magatartásra a Makay Miklós és a Mauthausenben mártírhalált halt Huszár Aladár¹⁷⁹ által életre hívott „Törzsökös Magyarok Tömörülése – Sárkányos Mozgalom” amely „az értelmiség magyar származású kisebbségének” (!) védmozgalmaként definiálta magát. A Törzsökösök 1938. november 15-én

dumokat terjesztett a minisztertanács elé, és személyesen állt ki az ártatlanul meghurcoltakért. Az erre vonatkozó fontosabb dokumentumokat közli a *Bibó István. Életút dokumentumokban* c. kötet.

177 A Turáni Szövetség, ill. Cholnoky Jenő Szent István és Mátyás birodalmának helyreállítását hirdette. Tőlük származnak azok a legendák, hogy a magyarok terjesztették el Nyugat-Európában a kengyelt, a szappant, a csizma és a fehérnemű viseletét, a kötést és a horgolást.

178 A turánizmusról szóló brosrák tömege szinte áttekinthetetlen, modern szemléletű feldolgozás viszont nem született, leszámítva Romsics Ignác kitűnő tanulmányát: „A magyar birodalmi gondolat”, in *Nem élhetek birodalom nélkül*, szerk. Gombár Csaba, Volosin Hédi, Budapest, Helikon, 2002. 41–82. valamint Ablonczy Balázs turánizmus és külpolitikai gondolkodás kapcsán írt esszéjét: „Lándzsahegy, néprokonság, small talk. Turánizmus és keleti gondolat a két világháború közötti magyar külpolitikai gondolkodásban”, in *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században*, szerk. Pritz Pál, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 2006.

179 Baráti Huszár Aladár (1885–1945) 1908-tól vármegyei tisztviselő, 1919–1920 között részt vesz az ellenforradalomban, 1920–1932 között több megyében főispán, 1932–1934 között Budapest főpolgármestere, 1934–1944 között az OTI elnöke, 1932-től a felsőház tagja. A háború alatt a *Magyar Nemzet* „Szellemi Honvédelem” rovatát szerkesztette.

alakultak meg, és időszaki lapként *Sárkány* címmel folyóiratot is adtak ki. Politikai programjukban numerus clausus helyett „Numerus Hungaricus” követeltek, azaz a zsidó és az árja (értsd: nem „turáni magyar”) elemek párhuzamos korlátozását és a „fajmagyar” népesség pozitív diszkriminációját. A *Sárkány* visszatérő fordulata volt az „árjakérdés”, amelyet a zsidókérdéssel együtt, „emberségesen és méltányosan” kívántak megoldani. Emellett lapjukban közzétettek zsidó cégeknek szóló felhívásokat, hogy a felszabaduló állásokat ne „beszivárgó svábok és egyéb árjak [hanem törzsökösök] foglalják el”, és ehhez mindjárt névjegyzékeket is ajánlottak. Emellett kritikusan vizsgálták felül a Baross Szövetség kereskedői címjegyzékeit is, és megállapították, hogy az ajánlott őskeresztény kereskedők túlnyomó többsége valójában „árja”.¹⁸⁰ A törzsökösöknek azonban volt koncepciójuk a „hasonultak”, azaz a „magyar lelkiséggel azonosult” zsidók és árjak sorsára is. A *Sárkány* 1939 január–februári száma lelkes tudósításban adott hírt arról, hogy „A svábság és zsidóság becsületes nemzethű rétegei maguk is szervezkednek [...] Akik már szívben magyarokká váltak, de nem lehetnek a sárkányosok tagjai a felvételi szabályok miatt – testvérszervezetekbe tömörülnek, s maguk közösítik ki soraikból a disszimiláltakat, az alkotmányellenes forradalmár elemeket.”¹⁸¹ A „hasonultak” mindjárt négy szövetséget is alakítottak: A Nemzethű Árpajmagyarok Tömörülésébe és az Ankerschmidt Társaságba a szláv és német származásúak, a Pálos Szövetségbe a kikeresztelkedett zsidók (Saulus–Paulus), az Izraelita Vallású Nemzethű Zsidók Szervezkedésébe pedig a nem kikeresztelkedett zsidóság „hasonult” tagjai léphettek be. Emellett „Petőfi tábor” néven is alakult egy szervezet az 1848 előtt betelepült „hasonultak” részére. Makay és Huszár mozgalma és a „hasonultak” társaságai kezdeti felfutás után 1940-től elhaltak, de a törzsökösök továbbra is élénk náci- és nyilasellenes tevékenységet fejtettek ki. Hatásukat nem szabad lebecsülni, mivel a *Sárkány* példányszáma meglehetősen magas volt, a kezdeti 10.000 példányról egészen 25.000 darabra futott fel, és csak a kormány sajtóintézkedései miatt kellett ezt követően csökkenteni a megjelenést. 1945-ben a Törzsökösök rövid időre ismét a nyilvánosság elé léphettek: a *Magyar Nemzetben* az összes magyarországi német kitelepíté-

180 *Sárkány*, 1939. január–február, 14. „A Sárkányos Mozgalom kérése zsidó vállalatokhoz”, valamint uo. Pikó Dénes, „Svábság és zsidóság”, 13–14.

181 *Sárkány*, 1938. január–február, 13.

sét követelték, majd néhány hónapon belül maguknak is menekülniük kellett a kommunista titkosrendőrség elől.¹⁸²

Külön meg kell említenünk Huszár tevékenységét. Ő a *Magyar Nemzet* cikkírójaként Imrédy és a magyar szélsőjobb legkérlelhetetlenebb ellenfelének számított. Imrédy ellen felhozott kritikájában azonban fő érvként szerepelt, hogy „a magyar élet problémáihoz csak annak szabad nyúlnia, akinek lelke, vérsége és fajisága teljesen azonosult a magyarsággal”.¹⁸³ Huszár a nyilasokkal szemben arra hivatkozott, hogy már csak a Gömbös Gyula iránti tisztelet és a gömbösi eszmékkel való azonosulása miatt is el kell utasítania a nyilasmozgalmat.¹⁸⁴ Sajátos, hogy Huszárral szemben a nyilasok voltak azok, akik arra hivatkoztak, hogy a németek mindig hűek volt Magyarországhoz, és ezért nekik teljes körű politikai jogokat kell kapniuk, míg Huszár „magyar fajvédelmet” követelt, ami számára a sváb elem háttérbe szorítását jelentette.¹⁸⁵ A harmincas évek végére tehát előállt az a paradox helyzet, hogy a nyilasmozgalom legsikeresebb kritikussai a volt szélsőjobboldali fajvédők táborából kerültek ki, és nyilasellenes cikkeiket a polgári értékeket is felvállaló *Magyar Nemzet* és *Magyarország* hasábjain publikálták. Ez a tény sem akkor, sem később nem tudta feldolgozni az antifasiszta ellenállás. A magyar antifasiszták többsége nem azért támadta a nyilasokat, mert azok számára semmit sem jelentettek az emberi és polgári jogok, hanem azért, mert rendszerük számukra „idegenszerűnek”, „magyartalannak”, „kópiának” tűnt. A *Magyar Nemzet*ben, a „szellemi honvédelem” antifasiszta értelmiségieket tömörítő lapjában az „idegenek” elleni kirohanások jelentették a leghatásosabb „antifasiszmust”: a közönyös, önző magyarok mellett „vannak aztán sokan, akik lélekben sohasem voltak magyarok, akiknél a magyarság csak külszín, beszéd vagy külső keret, de sem fel fogni, sem megérteni, sem mélyébe hatolni a magyar lélek misztériumának sohasem tudtak. Ezek egy része nyíltan disszimulál s bontott lobogóval áll oda fajtája és vérsége [...] szolgálatába. Vannak olyanok, akik idegen vérségük dacára magyarnak érzik magukat, őszintén és sokszor be-

182 *Magyar Nemzet*, 1945. június 8. 2. „A törzsökös magyarok a svábság kitelepítését kívánják”.

183 Huszár, *Gondolatok*, 69. Imrédyről lásd különösen 57.

184 Uo. 162–163.

185 Huszár, *Gondolatok*, 188.

csületesen akarják a magyar életet szolgálni, de nem tehetnek róla, amit akarnak, amint akarják és ahogy akarják, az nem magyar, mert lelkük nem a magyar élet dallamára van hangolva.”¹⁸⁶

1945 után a pártállam e rasszista szemléletet hirdetők egy részét integrálta (népi írók), másik részének, a halott fajvédőknek helyet biztosított az antifasiszmus panteonjának alagsorában (Bajcsy-Zsilinszky és 1956 után Teleki Pál), míg az élő fajvédőket, akik egyúttal kommunistaellenesek is voltak, bebörtönözte, kivégeztette vagy elűldözte az országból.

Sajátos adalékot nyújt ehhez a kérdéshez a kommunista párt által dominált rendőrség és a népbíróságok tevékenysége. Frank László néppügyész a Szálasi-per zárszakában a sváb telepeseket a volksbundisták elődeinek nevezte, és oldalakon keresztül igyekezett bizonygatni, hogy a német nemzetiség és a nácizmusra való hajlam között szerves összefüggés van.¹⁸⁷ Nagy Vince, a Szálasi-per politikai ügyésze költői kérdése szerint „nem a katyni és auschwitz SS-legények ősei voltak ezek a barbár germánok, akiknek a szadista vadságuk [sic!] a későbbi német kultúra, a Schillerek, Goethék és a Thomas Mannok vézna kis kultúrrétege alatt sikerült átörökíteni a késői utódokra?”¹⁸⁸ Hóman Bálint sok szempontból kritizálható tevékenységét is rasszista alapon, a németbarát = nácibarát logikával akarták elintézni, holott ellene nem lehetett felhozni azt, hogy a nemzeti-szocializmussal és a náci fajelmélettel rokonszenvezett volna (történeti munkáiban kifejezetten szembeszállt a fajelmélettel). A politikai rendőrség nem kísérelte meg vizsgálni Hóman tényleges felelősségét a zsidótörvényekben és az egyéb zsidóellenes intézkedésekben, mivel a német kultúra és a német-magyar sorsközösség hirdetése a politikai rendőrség számára egyet jelentett a nácizmussal, ha pedig ez bizonyított, akkor a részletek már nem voltak érdekesek. A kihallgatótiszt önigazolásaként írhatta le, hogy Hóman „tagadja hogy imádta a nácikat, és olyan kísérleteket próbált tenni, hogy vallomása során a germán fajt és a náci rendszert különválasztva, irántuk való imádatát a kitűnő germánságra és nem annak politikai rendszerére redukálja. Csak nagy vita után ismerte el a két fogalom – sajnálatos módon – azonos voltát.”¹⁸⁹

186 Huszár, *Gondolatok*, 106.

187 BFL Nb 293/1946 Szálasi-per, a néppügyész beszéde, 2495.

188 BFL Szálasi-per, a politikai ügyész vádbeszéde, 2531.

189 BFL Nb. 864/1946 Hóman Bálint periratai 7. jelentés Hóman kihallgatásáról.

Nyilvánvaló, hogy 1945 után a magyarországi németek deportálásának durvasága elmaradt a zsidó deportáció mögött, és az is tény, hogy a svábok életét nem fenyegette tömeggyilkosság. Ennek ellenére hiba volna nem felismerni a két folyamat alapvetően hasonló gyökerét, mint ahogyan arra Bibó István is rámutatott. A magyar parlament vezérszónokai 1945–1946 között ismét „álhumanizmust” emlegettek, és az „elérzelgés” helyett inkább a „túlzó radikalizmust” követelték – ezúttal a svábokkal szemben. Hasonlóan a zsidókat és a kommunistákat össze-mosó diskurzushoz, most svábok és nácik kerültek egy kalap alá. Egyes, magukról megfélemlített képviselők odáig sülyedtek, hogy a kitelepítési vita hevébe beleordították az 1944 után egyértelmű jelentéss-többtel gazdagodott kifejezést: „deportálni őket”. Álságos módon mindenki igyekezett úgy tenni, mintha a „svábkérdés”, ellentétben a zsidókkal, nem faji kérdés volna, miközben a politikusok fő célja mégis a kollektív bűnösség elvének minél szigorúbb alkalmazása volt. Hogy ez a reflex mennyire mélyen élt a magyar társadalom egy részében, azt Illyés Gyula is bizonyította. 1956 tavaszán Kodolányi János *Boldog békedől* című könyvének kiadását egyesek aggályosnak tartották, mert abban Kodolányi nem a volksbundisták, hanem általában a svábok ellen uszított. Arra a felvetésre, hogy ne a svábokat, hanem a volksbundistákat „egy-e a fene”, Illyés csak annyit jegyzett meg, hogy „a svábok nálunk mindig azt jelentik”.¹⁹⁰ Ez egyértelmű annak bevallásával, hogy a népiek számára (ebben az esetben is) ok-okozati kapcsolatot állt fenn származás és politikai meggyőződés között.

7.4. A kétfrontos harc – antiszemitizmus és antikapitalizmus

Az előbbi két fejezetben ismertetett közhangulat másik eredménye antiszemitizmus és antikapitalizmus összefonódása volt. A két gondolat szimbiózisa sok, eredendően egyáltalán nem antiszemita gondolkodású értelmiségire is hatott, bizonyos értelemben lefegyverezte gondolkodás-

¹⁹⁰ *Írók lázadása. 1956-os írószövetségi jegyzőkönyvek*, sajtó alá rend. bev. jegyz. Ständeis-ky Éva, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézete, 1990. 30.

módjukat az antiszemita retorika előtt. Példa erre Erdei Ferenc, aki a polgári fejlődés elmaradottságát a zsidó és az úri középosztályt bemutató kettős társadalomelméleti modelljével írta le.¹⁹¹ A zsidótörvényeket pozitívan értékelte, mert a meghirdetett „örségváltás”¹⁹² felemelkedési lehetőséget biztosít az alsóbb néposztályoknak, és ezzel előkészíti a permanens forradalmat. Az „így kiszélesedett középosztálynak az alján olyan nyugtalanabb és érzékenyebb elemek is helyet foglalnak, amelyek fogékonnyá váltak a magyar társadalom alsóbb osztályai felé is és komolyabb érdeklődést mutatnak társadalmi kérdéseink gyökeres [sic!] megoldása irányában. Ez a középosztály lett a melegágya és a közössége azoknak a reformmozgalmaknak, amelyek a mérsékelt korszerű átalakulás vonala alatt a gyökeres [sic!] átalakulás eszméit képviselték. E reformmozgalmak a korábbi években inkább a jobboldali radikalizmus felé, a legutóbbi időben pedig fokozottan a baloldali radikalizmus felé mutatnak”,¹⁹³ fejtegette 1943-ban Balatonszárszón.

Az antikapitalista áramlatok képviselőinek zöme egyúttal antiszemita húrokat is pengetett. A népi írók esetében ez elvileg nem lett volna szükség-szerű, hiszen társadalomkritikájuk tárgya elsősorban a keresztény arisztokrácia feudális nagybirtokrendszere volt. Mégis azt tapasztalhatjuk, hogy a falukutatók jelentős részét nemcsak a feudális nagybirtok fel-számolása, hanem a teljes „örségváltás” foglalkoztatta. A népi írók zöme átvette és vulgarizált formában, esetenként kifordítva terjesztette tovább Szekfű feudalizmus és zsidóság kapcsolatáról kifejtett téziseit. A *Magyar Útban* Németh László „feltört Habsburg-zsidóságról” cikkezett, melynek „túlművelt sarjai és az utolsó galíciai hullám tértek át egy nemzedék alatt

¹⁹¹ Erdei Ferenc, „A magyar társadalom a két világháború között”, *Valóság*, 1976/4. 25–53. valamint 1976/5. 36–58. Erdei elméletét Karády Viktor részletesebben és bővebben alátámasztva is kifejtette. Lásd elsősorban Karády Viktor, „Egyenlőtlen polgárosodás. A zsidóság modernizációjának különleges tényezői Magyarországon”, in *Változás és állandóság. Tanulmányok a magyar polgári társadalomról*, Hollandiai Mikes Kelemen Kör, 1989.

¹⁹² Az „örségváltás” szó meghatározó fogalom-má vált a kor sajtójában: jellemző, hogy még egy könyv címét is ez adta (Hegedűs, *Örségváltás*), és film is készült ezzel a címmel.

¹⁹³ Erdei Ferenc, „Beszéd Balatonszárszón a Magyar Élet-tábor előadás és megbeszélés-sorozatán”, in *Szárszó. Az 1943 évi balatonszárszói Magyar Élet tábor előadás és megbeszélés-sorozata*, Budapest, Püski, 1992. 27.

a radikalizmusra”.¹⁹⁴ „A zsidóság és a feudalizmus épp olyan konok, ki-tartó és erőszakos, mint amennyire rosszindulatú, elfogult és káros. Magyarországon a feudalizmus mindig perszonális unióban élt a gettóból ki-emancipálódott és a Galíciából aláereszkedett judaizmussal.”¹⁹⁵ – írta egy másik számban dr. Kovács István. A szabadelvű értékek megsemmisülését bizonyítja a *Magyar Út* 1934-től használt megállapítása is, hogy a tulaj-donjog szentsége nem egyéb istenkáromlásnál.¹⁹⁶

Hasonló szellemben cikkezett a *Magyar Élet* is, amelyben a legnívó-sabb írók publikáltak, köztük Németh László is, aki itt tette először köz-zé folytatásokban „Szekfű Gyula: Mi a magyar” című tanulmányát. Az 1941 júliusi számban megjelent, Turul Szövetségtől átvett Magyar Káté, amely nyilván egybeesett a lap szerkesztőinek és szerzőinek gondolatai-val, leszögezte, hogy a cél a nagyipar és nagykereskedelem államosítása, földosztás és az egypártrendszer bevezetése.¹⁹⁷

A Turul Szövetség zsidóellenessége egyértelműen a kapitalizmus el-vetéséből fakadt. A szövetség sajtóvezére 1934-ben a *Magyarországnak* adott nyilatkozatában kijelentette, hogy „Ma a 'Turul' már túl van azon az állásponton, hogy a zsidókérdést ölmosbottal kell megoldani. De vall-ja: igenis küzdeni kell a zsidó gazdasági hatalom ellen. Ezen a téren egyenjogúsítanunk kell a magyarságot a zsidósággal. Harcolnunk kell tehát elsősorban a zsidó nagytőke ellen, mely az országban levő tőke hetven százalékát teszi. De nemcsak a zsidó nagytőke, hanem a kapita-lizmus mai formája ellen is küzdünk.”¹⁹⁸

Ambrus József, a Turul Szövetség vezetője öt évvel később „teljes rendszerváltozást” (sic) követelő cikkében történelmi indokokat is felho-zott a harmadik út mellett: „büszkéek vagyunk arra, hogy ázsiai nép va-gyunk és a legrealisabb értékeinket éppen ázsiai lelkiségünkben látjuk”. E kitekintő és az elkerülhetetlen zsidózás után azonban leszögezte, hogy „A dolgozó érdeke legyen egyenjogú a tőke érdekével. Fanatikus harcot hirdetünk a feudális rendszer eltüntetéséért.”¹⁹⁹

194 „Németh László előadása a debreceni diétán”, *Magyar Út*, 1940. április 18.

195 Dr. Kovács István, „Bethlenék egyetlen igazsága”, *Magyar Út*, 1939. december 2.

196 Kerék, „Tévedések és fogalomzavar”, 57. idézi a *Magyar Út* publicistáit.

197 „Magyar Káté”. (A Magyar Káté a Turul Szövetség programjának rövidített válto-zata volt)

198 Szabó, „A magyar ifjúság mozgalmi”, 235.

199 Ambrus, „Teljes rendszerváltozást”, 10.

Ugyanezeket az elveket vallották a Magyar Közösség vezetői is. A Vezértanács 1937 karácsonyi körlevelében az ötéves terv bevezetését és a fizetések alsó és felső határának megszabását követelte havi 150-1000 pengő között.²⁰⁰ Az, hogy a Magyar Közösség vezetése effajta intézkedé-seket támogatót, indirekt bizonyíték a magyar középosztály nem jelen-téktelen részének antikapitalista hajlandóságára. Egyúttal érthetővé teszi azt is, hogy miért akadtak 1945 után is oly szép számmal mérvadó értel-miségiek, akik a kommunista társadalmi modell elveit helyesléssel fo-gadták.

Az előzőekben már említett Kodolányi János nemcsak németellenes volt, hanem az államszocialista rendszerekkel is rokonszenvezett. Felte-hetően ez vonzotta a szélsőjobboldalhoz és zsidózásának okát is antika-pitalista szemléletében kell keresnünk. Életrajza kapcsán csak melléke-sen szokás megemlíteni, hogy 1939-1940 között a Turul Szövetség heti-lapja, a *Nemzetőr* szerkesztői posztját töltötte be, amely impresszumában így definiálta magát: „A magyar fajvédelem, az új magyar szellemi és politikai arcvonal fegyvere [...] Erő a nyugtalan vendégfajokkal szem-ben.” Azt pedig, hogy a későbbiekben is publikált szélsőséges orgánu-mokban, végképp elhallgatják életrajzírói. A korabeli sajtót átlapozva azonban érdekes felfedezésekre bukkanhatunk: Kodolányi nemcsak eb-ben a rövid egy éves szerkesztői korszakában, hanem éveken keresztül hirdette a faji alapú szociálpolitikát. 1941-ben például a *Magyar Élet* ha-sábjain vette védelmébe a Turul Szövetséget, mely épp „numerus nullus” bevezetését követelte.²⁰¹ Kodolányi harcos védelmezője volt a negyedik zsidótörvénynek (1942. XV. tc) is. Amikor Slachta Margit 1942 nyarán minden képviselőnek a készülő törvény ellen tiltakozó levelet küldött, Kodolányi felháborodottan követelte a felelősségre vonását: „Vajon Slachta Margit 'nővér' [sic!] röpiratára mikor felel méltóképpen a *Magyar Kultúra*? Avagy ő is rablásnak, fosztogatásnak minősíti a zsidó földbirtokok kisajátításáról szóló törvényjavaslatot?”²⁰²

A jobb- és baloldali szociálpolitika szellemi rokonságát jól illusztrálja Féja Géza munkássága. Féja *Viharsarok* című művével vált ismertté, mely-

200 BFL 293/1946, Szálasi-per, 7043.

201 Kodolányi János, „Esti beszélgetés”, *Magyar Élet*, 1941. március 2.

202 Féja cikkét forrásmegjelölés nélkül idézi Nyerges András, *Jobb vagy balkánaán?*, Budapest, Fekete Sas, 1998. 85.

ben éles hangon és megrázó erővel bírálta a nagybirtokon kialakult társadalmi viszonyokat. E műve miatt nemzetgyalázásért perbe fogták, de az eljárás felmentéssel zárult. Féja azonban már 1936-ban kifejtette gondolatainak lényegét, és erre a nyilasokkal szemben is szívesen hivatkozott: „A különleges szabadságot élvező kapitalizmus már azt képzelte, hogy gyarmaton úzi kisded játékaikat. E felismerés alapján írtuk 1936-ban Magyar gyarmat című cikkünket. Hol voltak akkor még a nyilasok a Kárpát-Duna-Nagy hazával, a gypűkkel...?”²⁰³ Féja szerint a kapitalizmus alapvetően zsidó jelenség: „A magyar szabadságeszme és radikalizmus nagyon kapóra jött a zsidóságnak, szívesen támogatta, hogy subája alatt észrevétlenül a saját szabadságeszményét vigye diadalra.”²⁰⁴ Ezzel szemben Féja nem hagyott kétséget afelől, hogy „minden történelempolitikai írásában a magyarság egyik legkártékonyabb korszakának minősítette a magyar liberalizmus korát”,²⁰⁵ mert az valójában „a zsidóság új hódító hadjáratának” teremt életteret. Az 1945 után is komoly karriert befutó népi író saját szakterületén nem maradt a pusztá kritikánál. Kolosváry-Borcsa Mihályhoz hasonló gyakorlati javaslatokat is tett: „Elég volt az irodalmi bűjőcskából! Söpörjük ki kíméletlenül szellemi életünkől mindazokat, akik ál-névvel takargatják valódi érdekeiket és céljaikat. Büntőrsaik sem érdemelnek kíméletet.”²⁰⁶ Hogy Féját 1942-ben nem a karrierizmus és a kor sajátos narratívája ragadta magával, azt az tény is bizonyítja, hogy már 1938 decemberében, a *Kelet Népe*-ben megbélyegezte Fejtő Ferencet, mert a zsidótörvények hatására Párizsba „szökött” (valójában sajtóvétség miatt kiszabott börtönbüntetés elől menekült), és végkövetkeztetésképp azt írta, hogy „A Fejtő-Fischl típusnak mielőbb pusztulnia kell a magyar élet-

203 Féja Géza, „Liberális?”, *Magyarország*, 1942. december 1. 2.

204 Féja Géza, *Magyar irodalomszemlélet*, Budapest, Magyar Élet, 1942. 84–85.

205 Féját idézi Nyerges András, „Neofiták és előharcosok”, *Magyar Hírlap*, 2000. december 16. 11. A teljesség kedvéért meg kell említeni, hogy Féja aláírta azt a zsidótörvények ellen tiltakozó értelmiségi nyilatkozatot, mely 1938. május 5-én jelent meg a Pesti Naplóban. Ez a cselekedete némi zavart okozott a népiek körében. Féja a *Magyar Út* 1938. május 26-i számában magyarázkodásra kényszerült: arra hivatkozott, hogy a magyarkérdést nem hajlandó zsidókérdésre szűkíteni. 1934-től a kormánypárti *Magyarország* c. lap publicistája, később szerkesztője, de jobboldali lapokba is ír, mint pl. a *Magyar Út*. 1943-ban a nyilas Marschalkó Lajossal együtt megkapta a Rákosi Jenő irodalmi díjat.

206 Féja Géza, „A tömörülés”, *Magyarország*, 1942. április 23. 5.

ből”.²⁰⁷ Féja konzekvensen szocialista volt, ez a meggyőződése segítette át a 20. század diktatúráinak megrázkódtatásain. Még a legvadabb Rákosi-érában sem róhatták volna fel neki, hogy 1943-ban azt írta, „Az egyetlen emberi életforma a szocializmus lesz. [...] nekünk mindenesetre a társadalmi szocializmus felé kell haladnunk.”²⁰⁸

A falukutató népi mozgalomra szocialista jelszavai miatt 1945 után akasztották rá egységesen a „baloldali” jelzőt. Maguk a kortársak ezt korántsem érezték ennyire egyértelműnek. Rajniss Ferenc az *Új Magyarország* 1937. november 7-i számában arról cikkezett, hogy a falukutatással az a legnagyobb baj, hogy a zsidóság és az egész baloldal a maga számára sajátítja ki ezt a mozgalmat. Hogy ezt az érintettek mennyire hagyták, talán már az eddig idézett állásfoglalásokból is kikövetkeztethető. A Márciusi Front írói kapcsán a *Magyar Út* 1938 májusi számában megjelent cikk utalt arra, hogy már egy éve követelték: „Helyet nekik a jobboldalon! Két hónappal ezelőtt megállapítottuk: a szakadék nem olyan mély már, s most kötelességünk elismerni: a híd épülni kezd a szakadék fölött. De tudjuk hogy ezek még csak a kezdő lépések...”²⁰⁹ A hídépítő szerepére a népi tábor nagy része vállalkozott, de aktivitásban Féja közülük is kitűnt (annak dacára, hogy az I. zsidótörvény elleni tiltakozást még aláírta). Három évvel később ugyanabban a lapban a saját és a népi mozgalom helyértékét mintegy kijelölte azzal, ahogyan a nyugatosokkal kapcsolatban leírta, hogy „Kétségbe voltak esve, hogy ezek a gójok esetleg össze tudnak fogni, talán a magyar sorskérdések megoldása is helyes útra tér, és mi lesz akkor? Hiszen a támadó zsidó fajvédő csoport léte a belső magyar meghasonlásra épült...”²¹⁰

Németh László személye Magyarországon sokak számára vonatkoztatási pont. A zsidókérdés Némethet is foglalkoztatta, és 1934-től 1942-ig számos cikkben ismertette megoldási javaslatait, melyek szerint idővel a „zsidóság elillan fölfelé, a gyermektelen jómód retortáin”²¹¹ Az utólag

207 Féja Géza „Fejtő-Fischl”, *Kelet Népe*, 1938. december.

208 Féja Géza, „A magyar vonal”, *Magyar Élet*, 1943. augusztus 4.

209 *Magyar Út*, 1938. május 19. 2. Sz. G. glosszája.

210 Féja Géza, „A Márciusi Front hiteles története”, *Magyar Út*, 1941. április 2.

211 Németh László, „Beszéd Balatonszárszón a Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozatán”, in *Szárszó. Az 1943 évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás és megbeszéléssorozata*, Budapest, Püski, 1992. 47.

ízléstelennek ható hasonlattal Némethnek igaza volt, mert a zsidó születések számának csökkenése és a középosztály bővülése csakugyan magától is csökkentette volna a felülreprezentáltságot. Ennek kapcsán helytelenítette a zsidótörvények numerus claususát, és olyan numerus clausust tartott helyesnek, mely nem a zsidóság arányát, hanem a felveendő egyszerű származású magyarok minimális arányát írta elő – ebből is látszik, hogy Németh alapvetően a társadalmi modernizáció szemüvegén keresztül nézte a zsidók kérdését. Orvosi végzettsége mellett feltehetően ez vitte „az intranzigens jobboldali gondolkodású” EPOL (Egészségpolitikai Társaság) soraiba is, amelyben Rajniss Ferenc töltötte be az egyik alelnöki posztot. Az EPOL jobboldali, harcoss antiszemita és fajbiológiai alapon álló orvosi érdekképviselői szövetség volt, amely Németh Lászlót és Féja Gézát írói szerepük miatt dísztaggá választotta. Az EPOL a zsidó orvosok eltávolításánál is fontosabb dolognak tartotta az ország biológiai erejének növelését, amelyet két generáció alatt a születések számának megsokszorozásával kívánt elérni. Programja a totális biologizmus és fajhigiénia alapján a húszmilliós Magyarország megteremtése volt.²¹² Németh nem vette át az EPOL antiszemitizmusának útszéli stílusát, de személyével vállalta az egyesület népszerűsítését. 1940-ben az EPOL létrehozta a tíz osztályt működtető Magyar Nemzetbiológiai Intézetet: Féja, aki szavai szerint „a magyar élet azonnal ható közvetlen gyógyszer”²¹³ akart lenni, a nemzetnevelési és irányítási osztály vezetését is elvállalta, Németh pedig előadásokkal segítette az EPOL munkáját.

Németh 1934-ben saját javaslatot is publikált a *Válasz* hasábjain. Öt pontban fogalmazta meg a zsidó-magyar együttélés feltételeit: 1. A galíciai (valójában 1920 óta nem létező és 1867 óta is viszonylag csekély) bevándorlás azonnali leállítása, „mivel az újonnan jövők újra és újra felborítanak a békét, melyet velük kötöttünk”, 2. A zsidóság disszimilált részének kivándoroltatása vagy nemzetiség szerinti elkülönítése, 3. A „nacionalista, jeruzsálemi [sic!] zsidóságtól elváló magyar zsidóság mondjon le a 'reváns'-ról, állítsa félre a revánsszomj képviselőit, s küzdje ki velünk az új Magyarországot”, 4. A „mellénk álló” zsidóság előtt meg

212 A húszmilliós magyarságért. A Magyar Nemzetbiológiai Intézet programja, Budapest, EPOL, 1940. május 31. Az EPOL programját ismertette a Temesvári László szerkesztette *A Nép* 1939. február 17-i számának 6. oldalán is.

213 A húszmilliós, 35.

kell nyitni minden pályát, 5. „Közösen vívott harcunkban meg kell nyitnunk előtte a szívünket is.”²¹⁴

Németh javaslatának első három pontja meglehetősen zavaros. Hisz egyrészt nem létező bevándorlással érvel, másrészt kollektív felelősséget hirdet, amikor elvárja, hogy a „jó zsidók” fékezze meg a „rossz zsidókat”. Nem túl empatikus hozzáállásra vall, hogy míg elítélően nyilatkozik a zsidóság „revánsvágyáról”, addig egy szóval sem bélyegzi meg azokat a cselekedeteket, amelyek e „revánsvágyat” (amelynek definiálásával Németh egyébként adós marad) előidézték.

Megnyilatkozásaiban Németh semmit sem tanult és semmit sem felejtett, mint ahogyan egy 1940-ben írt szövege is mutatja: „A zsidókérdés ma világkérdés, az egész világ oldja meg [sic!]. A mi zsidóink is az egész világhoz fellebbeztek, a felajánlott helyi megoldást elhárítva. De talán még sem fölösleges most elmondani, hogy mi is volt az, amivel ők nem álltak szóba, s amit mi írók ma is szívünk szerinti megoldásnak tartunk. A mi javaslatunk két részből állt: a nagyipari üzemek és a bankok nacionalizálása, emberiség a kis zsidókkal. Ha ezt csinálják meg, a zsidók jelentősége annyira lecsökken a gazdaságban és szellemben, amennyi a zsidótörvény előtt volt a köztisztviselői karban. S mit csinált a két zsidótörvény? Kiszóratott egy csomó kis és közép zsidót s bepumpált helyükbe egy csomó keresztényt: a tőke azonban megmaradt azoknak a halálra sértett embereknek a kezében, akikében odáig volt. Márpedig egy ember s különösen a nagy állású ember onnan kapja a jellegét, ahonnan a fizetését. Mi tehát kinyomva a zsidókat, akik mások, mint zsidók úgysem lehetnek, legfeljebb haragosabb zsidók, zsidóvá tettük a keresztény középosztály elég jelentős részét. Természetes, hogy a tőke onnan választ, ahonnan legtöbb megértést remélhet. A zsidóság így a zsidótörvényben is, akarata ellenére is pompás eszközt kapott, hogy mindazt, ami a nemzetben hozzáhúzó, de talán nem is húz hozzá, csak az érdekét, a félelmét vagy az ellenszenvét osztja, megszervezze. Tudják, kik ragadnak be ebbe a keretbe. Körülbelül az, amit mint Habsburg-romot írtunk le [...] Ezek természetesen mindannak az ellenkezőjét csinálják, amit a magyar radikalizmus követel.”²¹⁵

Németh kezdettől fogva rasszista módon gondolkodott a zsidókról. 1927-ben ezt vetette papírra: „A zsidó test és a zsidó szellem akárhogy

214 Németh László, „A magyar élet antinómiái”, in *Válasz, 1934-1938*, 75.

215 Németh László, „Magyar radikalizmus”, *Kelet Népe*, 1940. december 1.

keveredik európaiak közé, tüstént kiismerszik [...] Faji diszciplinájuk az egész világon páratlan.”²¹⁶ Zsidó irodalom kapcsán veszedelmes gócokról, méreganyagot kibocsátó testekről írt, melyek remélhetően maguktól eltökösodnak. Lelkiismerete nem hagyhatta nyugodni, hiszen szinte kezdettől fogva állandóan a zsidó bosszú rémét idézte fel.²¹⁷ A „kis zsidókkal” szembeni emberieséget hirdetett, de a zsidótörvények hatására tovább csökkent benne a megkülönböztetés kis- és gazdag zsidó között: számára a zsidók sértett és bosszúszomjas „Shylock”-ká váltak (aki „köszörűli a kést” és „akinek csak a [keresztény] szív kell”). A Shylock-hasonlat a magyar fajvédők egyik leggyakoribb fordulata volt 1919 után, Németh tőlük vette át és első ízben már 1934-ben célzott rá (Shylock humanizmusa = humanista inkvizíció),²¹⁸ majd 1939-ben írt *Kisebbségben* című művében részletesebben is kifejtette, hogy aztán szárszói előadásában is megismételje. „Faji nyomás nehezedik ránk”, volt előadásának indító gondolata, és ezzel nem elsősorban a németekre célzott.²¹⁹

Németh azonban még ezen is túlment, amikor azt írta: A „mi aszimilánsaink szerepe nem ott válik visszataszítóvá, ahol a vákuumba beözönlenek és azt mégiscsak kitöltik, hanem ahol elfoglalt helyeiket védve a feltörekvő, országvisszaszerző magyarok irtóivá lesznek”.²²⁰

Le kell szögezni, hogy Németh nemcsak a zsidóktól, de a sváboktól is viszolygott. Erről tanúskodik az a mondata is, mely szerint „Galíciából a Ferencvárosba vagy Budakeszire a városházára mindig könnyebb az út, mint a magyar falukból (sic) a magyar fővárosba”.²²¹ Rasszizmusa bizonyos szempontból a németeket érzéketlenségük miatt veszélyesebbnek és primitívebbnek ítélte. „Mint tanár igen sok sváb gyereket tanítottam: a német törzsek közt aligha van ennél gyengébb tehetségű. De ugyanaz az érzéketlenség nemcsak Budakeszi szomszédjában lett panasz: hanem mindenütt, ahol németek és kelet-európaiak érintkeznek.”²²²

216 Németh László, „Faji hibáinkról”, in uő, *Sorskérdések*, 34.

217 A zsidóság félreismerhetetlen revánsvágyáról először 1934-ben írt a *Válasz* 2. számában. *Válasz* 1934–1938, 73.

218 Németh László, „Egy különítményes vallomási”, in uő, *Sorskérdések*, 100.

219 Németh Lászlóhoz lásd Nyerges András kiváló publicisztikáját: „Ki mire süket, ki mit hall”, *Magyar Hírlap*, 2001. április 14. 14.

220 Németh László, „Kisebbségben”, in uő, *Sorskérdések*, 446–447.

221 Németh László, „Budapest meghódítása”, in uő, *Életmű szilánkokban*, 562.

222 Németh, „Kisebbségben”, 446.

Németh a nyilasokat és a nácizmust is utálta: 1944-ben bujkálnia kellett, de zsidókkal kapcsolatos gondolatai a nyilasok körében hivatkozási alappá váltak. Az *Összetartásban* 1944. október 15. után több ízben is Némethet méltató írások jelentek meg.²²³ Németh 1943-ban Balatonszárszón azt a megállapítást tette, hogy a magyarság sokkal jobb kondícióban fogja megélni a háború végét, mint 20 évvel korábban. „Háborús veszteségei kisebbek, jóléte nagyobb, ideológiája kész.” Tragikus módon mindenben tévedett. Az ország szörnyű veszteségeket szenvedett, és az értelmiség felelőtlen hozzáállásának következtében, ha valamilyen ideológia terjedhetett, akkor az csak a sértődöttségből fakadt. Ebből következett az a nézet, hogy a bajokért mindig más (zsidó, sváb, szovjet stb.) a hibás, és hogy a tulajdonjog nem szentség (mivel mi többet veszítettünk – vagy kevesebbet nyertünk – mint mások).

Németh magát meggyőződéses szocialistának tartotta, és konzekvens volt a liberális és polgári értékek elutasításában. Véltetően ez volt az a szellemi közösség, amely lehetővé tette számára a kommunista rezsimmel történő kiegyezést is. Konzekvenciáját bizonyítja, hogy amikor 1958-ban „Pohárköszöntő” című írásában felkínálkozott a kádári hatalomnak, leszögezte, hogy 1956-ban „a kritikus napokban írt cikkeim az egyetlenek, melyek a polgári demokrácia visszaállítása ellen küzdtek”.²²⁴

A népiekhez tartozó tehetséges közgazdász, Matolcsy Mátyás antiliberálisizmusa mellett szociális érzékenységgel tűnt ki – példaképe volt apja, aki falujában elvből ingyen gyógyított, bár egyetemi állással is rendelkezett a fővárosban. Matolcsy három éves külföldi tanulmányútja során bányákban és gyárakban fizikai munkát vállalt, bár tanulmányaihoz állami ösztöndíjat is kapott. 1935-ben publikálta „Az új földreform munkaterve” című művét. Ugyanekkor ismerkedett meg Kovács Imrével, a jeles falukutatóval, együtt jártak a latifundiumokra, együtt észlelték a „sváb terjeszkedést”, és együtt gyűjtötték össze a *Néma forradalom* című,

223 Az *Összetartásban* Ősi Antal „A magyarság felszabadítása” (1944. október 19.) és „A hungarizmus szükségzerűsége” (1944. november 29.) című opusaiban hivatkozott szellemi példaképére, Németh Lászlóra.

224 Németh László, „Pohárköszöntő”, in uő, *Sajkodi esték*, 415. Németh 1961-ben megkapta a Munka Érdemrend arany fokozatát, 1962-ben pedig Aczél Györggyel szoros személyes kapcsolatot alakított ki, és a kádári korszakot a minőség forradalmának nevezte.

botrányt kiváltó szociográfia anyagát. Véleményük megegyezett: Magyarország fejlődésének kerékkötői a feudalkonzervatív rendszert pénz-elő zsidó nagytőkések és az egykezéssel földet teauráló svábok, valamint a nagybirtok, mely akadályozza a magyar nép „fajfenntartó szaporodását”. Ekkor alakulhatott ki az a sajátos, ki nem mondott munkamegosztás kettejük között, hogy Matolcsy a zsidók, Kovács a svábok²²⁵ deportálásának szellemi megalapozásáról gondoskodott.

Matolcsyról a népi írókkal rokonszenvezők igen meleg hangon emlékeztek meg. Hiszen ő volt az, aki középbirtokos létére parlamenti képviselői mandátumát 1935-től arra használta fel, hogy védelmébe vegye a népi írókat. Így ő volt az is, aki 1937. november 3-án felolvasta a képviselőházban 15 író és művész (köztük Bartók, Móricz, Erdei, Zilahy és mások) nyilatkozatát, melyben az említettek tiltakoztak az alkotói szabadság megnyirbálása és egyes írók (Féja, Illyés) perbefogása ellen. Megjegyzendő, és a kor hangulatára jellemző, hogy eközben folyamatosan kikérte magának, hogy őt ezért „zsidóbérencnek” nevezzék. A baloldali népiekkel fenntartott barátság Matolcsy nyilas korszaka miatt sem sérülhetett különösebben, mert Matolcsy „kedves barátom” címmel kérte fel 1943-ban Erdei Ferencet arra, hogy a magyar falu témakörben előadást tartson. Ugyanebben a levélben kérte Erdeit arra is, hogy a „cenzúranehézségekre”, melyek mindkettőjüket nyomasztották, legyen tekintettel. Kovács Imre 1945-ben így nyilatkozott Matolcsyról a népbíróság előtt: „Vádlott bátran vette fel a harcot a nagybirtok ellen, olyan erővel, mint előtte senki más. Életének centrális problémája volt a földreform, mert szerelmese volt a magyar földnek. Nem találtak még magyar embert, aki úgy akart a paraszton segíteni, mint ő. Mániával kereste azt a területet, ahol ezt megvalósíthatja. Először a kormánypártba lépett [...] átlépett a kisgazdapártba [...] Később ezt a pártot is otthagya és a Kállay pártba lépett be. [...] Darvas Józseffel, Erdei Ferencel, Veres Péterrel és velem együtt indult el a vádlott, mi azonban megmaradtunk irodalmi síkban, addig a vádlott politikai vonalra vitte át az agrárkérdést. Az én véleményem szerint, hogy most földreform van, az némi részben vádlottnak is köszönhető.”²²⁶

Kovács Imrének sajátos módon igaza volt: Matolcsy politikai tevé-

225 Kovács Imre „Egy batyuval” című, a *Szabad Szóban* közölt cikkével indította el 1945. április 22-én a sváb kitelepítésre uszító sajtókampányt.

226 ÁBT L V-117742 Matolcsy Mátyás, oldalszám nélkül.

kenysége hatszáznyolcvanezer hold újra felosztható földdel gyarapította az állam vagyonát.²²⁷ Kovács azonban cinikusan elhallgatta, hogy ezen földek tulajdonosait és bérlőit éppen Matolcsy törvényjavaslatai alapján rabolta ki a magyar állam, majd adta át őket a németeknek. „A mi programunk szerint a zsidónak nincsen joga a földhöz”,²²⁸ hangzott el szájából a Parlamentben 1941 tavaszán: „nem a III. zsidótörvényt, hanem a végleges megoldást várja a magyar társadalom. A mi álláspontunk a teljes zsidótlanítás alapján áll. [...] Többször hangsúlyoztam, hogy mindenféle szentimentalizmust félre kell itt tenni.”²²⁹

Ennek megfelelően Matolcsy elutasította az 1942. évi XV. törvénycikket, mely a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanjainak kisajátítását rendelte el, mert nem tartotta elég radikálisnak. A törvény ugyanis több kivételt engedett meg (pl. 5 hektár alatti területnagyság) és állami kártalanítást helyezett kilátásba. Matolcsy ezzel szemben az összes zsidó munkatáborba zárásáról és deportálásáról ábrándozott.

Kovács Imre kénytelen volt kitérni Matolcsy parlamenti antiszemita kirohanásaira is. Szerinte mindez bocsánatos bűn volt, hiszen a GYOSZ révén a gazdag zsidók (!) finanszírozták Gömbös választási kampányát: „1944-ben a gazdag zsidók csak a saját bőrüket mentették, és nem törődtek szegényebb sorstársaikkal. Abban az időben tehát a zsidóság felső rétegeit támadni nem számított antiszemitizmusnak. Egyébként is a vádlott a zsidóságot csupán annyiban támadta, amennyiben az akkori rendszerbe bele volt ágyazva.”²³⁰

Kovács Imre pontosan tudhatta, hogy hazudik: hírhedt „Egy batyuval” című cikkének címe, mely a magyarországi németek elűzését követelte, Matolcsy cikkének parafrázálása volt. Matolcsy 1940-ben írta le: „A munkatáborok létrehozása feltétlenül helyes... gyökeres megoldás a kivándorlás... menjenek ők is úgy... egy szál batyuval vagy zöld ládával a vállon.”²³¹ Cikkének témája azonban nem a svábok elűzése volt. Cikkének szalagcíme „Akikről szívesen lemondunk volna – 1/4 millió erdélyi zsidó” elárulja, hogy Matolcsy nem kívánt „kis” és „nagy” zsidó között

227 A zsidó földtulajdon statisztikáját lásd a 11.2.2. fejezetben.

228 ÁBT L V-117742 Matolcsy Mátyás, 33.

229 Uo.

230 ÁBT L V-117742 Matolcsy Mátyás, Kovács Imre védőbeszéde

231 *Magyarság Útja*, 1940 szeptember 13.

különbséget tenni. Kivándorlási ötlete sem csak az erdélyi zsidókra vonatkozott: 1939-ben vezércikkben írta „Kivándorolni” címmel, hogy amennyiben a zsidóság nem megy önként, akkor a Szovjetunióba kell áttenni őket. „Internálótáborba velük, ne pedig munkatáborba. A zsidóknak ebből az országból, erről a földről távozni kell”,²³² szögezte le egy parlamenti interpellációjában. Telepítéseket más népcsoportok részére is javasolt a nyilvánosság előtt: 1937-ben például szükségesnek tartotta csongrádi és szentesi kubikosok betelepítését a Dunántúlra, „az ottani svábság ellensúlyozására”.²³³

Sajátos módon Matolcsy mentőtánú Kovács Imre mellett a kommunista párt soraiból kerültek ki. Matolcsy a tervgazdálkodás lelkes híveként cseppet sem állt távol a kommunista párt ideológusaitól: a Szovjetuniót és a Harmadik Birodalmat egyformán a gazdasági rendszerek „csúcának” tartotta.²³⁴ Ez a rokonszenv is megnyilvánulhatott abban, hogy 1944-ben több kommunista párttagot szabadított ki az internálásból és vett védelme alá.²³⁵

Matolcsy Németországban tanulmányozhatta a tervgazdálkodást és a népességgazdasági módszereket, melyek korántsem csak a zsidókat érintették hátrányosan. Az eutanáziát ekkoriban Németországban játékfilmek is népszerűsítették. Parlamenti felszólalása, melyben Németországra hivatkozott, ahol „az osztó igazság kegyetlen szigorú végrehajtása” teremtette meg azt a „nyugalmat”, mely elengedhetetlen „a közellátás nagy és nehéz feladatainak megoldásához”,²³⁶ arra enged következtetni, hogy a nácizmus gyilkosságot is népszerűsítő szociáldarwinista elveivel is azonosult.

Egyik korai munkája a magyarországi jövedelemeloszlási viszonyokat tárta fel. A magyar társadalmat foglalkozási ágak szerint nyolc csoportra osztotta (mezőgazdasági munkás, cseléd, kisbirtokos és kisbérlő 10 holdig és 10-100 hold között, bányász, ipar- és közlekedési dolgozó,

232 ÁBTL V-117742 Matolcsy Mátyás vizsgálati anyagai, 30.

233 BFL Matolcsy Mátyás, Szabó Ferenc vallomása, 46.

234 Kisfaludy Gyula, „Fajvédelem és földreform (Matolcsy Mátyás társadalomszemléletének bírálatahoz)”, *Tudományos Szocializmus Füzetek*, 1974/28. 56.

235 ÁBTL V-117742 Matolcsy Mátyás vizsgálati anyagai, mentőtánú.

236 *Képviselőházi Napló 1939–1944*, 5. kt, Matolcsy Mátyás, parlamenti interpelláció az országgyűlés 1942. június 24-i 271-ik ülésén.

önálló kisiparos, ismeretlen foglalkozású vagy véderő tagja). Korábban idézett kimutatása szerint a jövedelmek szórása és aránytalan eloszlása jóval nagyobb eltéréseket mutatott, mint Németországban vagy az USA-ban, és ez valós szociális probléma volt.²³⁷ A zsidóság arányszáma is nagyobb volt, mind a teljes lakossághoz képest, mind az egyes foglalkozási ágakban. Matolcsy ezeken változtatni szeretett volna.

Kutatásait alapvetően a szociálpolitika kérdései határozták meg. Külföldi útjain szorgalmasan tanulmányozta az állami szociálpolitikai módszereket és az amerikai New Dealt. Gömbös „új generációjának” tagjaként 1935-ben került be a parlamentbe. 30 évesen ő volt a legfiatalabb képviselő. A legaktívabb interpellálókhoz tartozott, parlamentben elmondott beszédei 662 oldalt tettek ki. 1937-ben már rendszerváltást követelt, melynek lényegét abban látta, hogy meg kell szüntetni „a jövedelemelosztás kírívó egyenlőtlenségeit a javak igazságosabb elosztása által [...] gondoskodni a dolgozó tömegek szociális ellátásáról”.²³⁸ Erre a liberális kapitalizmus azonban nem alkalmas, ezért át kell térni az irányított tervgazdaságra. A szovjet tervgazdaság egyetlen hibája, hogy ott nem az orosz nép, hanem a „nemzetközi zsidóság érdekei” érvényesülnek. Matolcsy azt is deklarálta, hogy célja az osztályok nélküli társadalom,²³⁹ és a kapitalizmus jelenlegi termelési formáinak teljes lerombolása. Ezzel viszont azt is leszögezte, hogy szociálpolitikai nézeteit nem kizárólag a zsidó tőkével szemben kívánja érvényesíteni. A földosztás esetében is hangsúlyozta, hogy „helytelen ennek megoldását kizárólag a zsidó birtokok elintézésének vonalára csúsztatni”.²⁴⁰ Ennek szellemében követelte az összes stratégiai fontosságú üzem államosítását és munkatáborok felállítását az ideiglenesen munkanélküliek állami nagyberuházásokon történő bevetése céljából.²⁴¹ Nem meglepő, hogy több esetben „lekommunistázták” nézeteiért, egy beszéde miatt háromhavi fogházat is kapott, melyet azonban a kormányzói amnesztia miatt nem kellett letöltenie. Voltak, akik ezt hono-

237 Matolcsy Mátyás, *Agrárpolitikai feladatok Magyarországon*, Budapest, Soli deo gloria, 1935. Ehhez a könyvhöz nem kisebb személyiség, mint Szekfű Gyula írta az előszót.

238 Matolcsy, *Új élet a magyar földön*, 55.

239 Matolcsy Mátyás, „Új élet a Duna völgyében”, *Magyarország Útja*, 1938. november 13.

240 *Képviselőházi Napló 1939–1944*, 5. kt, 1940. április 24. 308.

241 Matolcsy, *Új élet a magyar földön*, 263.

rálni is tudták: ő volt az egyetlen jobboldali képviselő, aki meghívást kapott a szovjet követségre az 1940. november 7-én tartott fogadás alkalmából. A szovjet tervgazdaság előnyeit még 1944-ben sem szűnt meg méltatni, és arra hivatkozott, hogy a szovjet polgárok is mennyi nélkülözést viseltek el abban a hitben, hogy a „jelenlegi szűkös életük vezet el néhány generáció után az általánosan magasabb életszínvonalhoz”.²⁴² Matolcsyban sajátos kettősség élt a baloldali politikai programok tekintetében. A gazdasági módszerek elismerése mellett már 1937-től a baloldal esküdt politikai ellensége volt: követelte a szociáldemokrata párt betiltását, és egyenlőségjelet tett zsidók és kommunisták között. Baloldali kapcsolatai mégis lehettek, mivel neve szerepelt egy illegális kommunista sajtóterméket terjesztő hálózat elosztójában.²⁴³ Politikai aktivitása abban is megnyilvánult, hogy 1938-tól Salló János Nemzeti Frontjára alapítva jobboldali pártszövetséget szervezett azzal a céllal, hogy Szálasit is beépítsék és a nyilasok tömegeit elhódítsák. Salló azonban hamarosan Imrédyhez állt át, így Matolcsy és Baky vált a pártszövetség vezetőjévé. Matolcsy az 1939-es választáson listavezetőként hét képviselővel indult, akik közül csak kettő volt nyilas (Tatár Imre, Zsengellér József), Baky, M. Tóth László és Paczolay György viszont elvileg függetlenként szerepelt.

Rajniss Ferenc esetében is megállapítható, hogy szociális érzékenysége vitte politikai pályára. 1925–1930 között a New York-i szociálpolitikai főiskolán és a Columbia egyetemen folytatott tanulmányokat, majd a London School of Economics hallgatója lett. Az USA-ban Endre Lászlóhoz hasonlóan ő is megismerkedett az amerikai élet mindennapjaival. Találkozott D. J. Rockefellerrel és Henry Forddal, dolgozott a Steel Corporationnál és a Ford művekben mint fizikai munkás, jelentést készített az egyetemnek a külföldi munkások kizsákmányolásáról. A kommunista szimpatizáns Webb házaspár vezette be az angol szociálpolitikába. Maga is részt vett az egyik Nemzetközi Munkaügyi Kongresszus előkészítésében. Hazatérte után tanfolyamot indított gyár- és népgondozók és vöröskeresztes munkatársak részére. Szociális főiskolát is szeretett volna létrehozni, és az angolszász társadalomtudomány eredményeinek átvetelét hirdette.²⁴⁴ Rajniss az OTI osztályvezetőjeként megismerkedett

242 Matolcsy, *Az életszínvonal*, 8.

243 Beránné – Hollós, *Megfigyelés alatt*, 241.

244 Rajniss Ferenc, „A szociális nevelés értéke és anyaga”, különlenyomat, *Társadalombiztosítási Közlöny*, 1929. október–december.

szociáldemokrata politikusokkal, majd a *Reggel* c. liberális lap újságírójaként Németországból és Ausztriából antifasiszta tudósításokat írt, de emellett rendszeresen cikkezett szociálpolitikai kérdésekről is. Külön foglalkoztatta a női munkavállalók helyzete, a női nevelésügy és a külön női szociálpolitika. Javasolta a közmunkák szaporítását, nemzeti munkaügyi hivatal létrehozását, a munkanélküli segély és a 40 órás munkahét bevezetését. Publicisztikáiban ebben az időben nyoma sem volt a korban szociálpolitikusok között is divatos antiszemita érvelésnek.

1934–1935 között Rajniss átértékelte nézeteit. Ebben feltehetően szerepet játszott, hogy Németországban maga is szemtanúja volt a náci szociálpolitika eredményeinek. A gyakorlati szociálpolitika helyett azonban a politikában és a sajtóban találta meg élethivatását, az *Új Magyarország* vezércikkírója, majd a Nemzeti Front egyik vezetője, később pedig Imrédy pártjának második embere lett. Korábbi liberális múltját nem rótta fel neki senki.²⁴⁵

A népi írók szellemi bűnbeesése összefüggött azzal, hogy majd mindegyikük hitt abban, hogy az emberi szenvedés politikai úton nemcsak csökkenthető, hanem teljesen meg is szüntethető. Ez a messianisztikus hit vette el tisztánlátásukat akkor, amikor választani kellett jogbiztonság és jogtalanság között, ennek jegyében szegődtek evilági üdvözlést hirdető rendszerek, először szélsőjobb, majd szélsőbaloldali kormányzatok mellé. Utóbbi eltévelyedés ugyan nem tárgya vizsgálatomnak, a kritika nélküli lelkes hitbuzgalom azonban mégis bizonyos mértékig összefügg. A züllés mértékét illusztrálja például Illyés Gyula, aki 1948-tól passzivitásba vonult és 1956-ban „Egy mondat a zsarnokságról” című versével tette magát halhatatlanná, de 1946-ban még „a magyar népi talajba gyökeret eresztő kommunista pártért” és Rákosi Mátyás barátságáért lelkendezett, „akinek mentalitása teljesen megfelel a magyar népnek”.²⁴⁶ Ez a kritikátlan lelkesedés ugyanannak a világmegváltásból táplálkozó reflektálatlanságnak a folytatása volt, amely korábban sok népi író a rasszista közbeszéd táborába vitt.

245 Rajniss-hoz lásd *Szállasi minisztere voltam*.

246 „A magyarország megmentésének egyetlen útja a demokrácia. Interjú Illyés Gyulával”, *Szabad Nép*, 1946. szeptember 1. 6.

7.5. A statisztika antiszemita értelmezése: Kovács Alajos

Kovács Alajos akadémikus a magyar statisztika nemzetközi hírnője volt. A cselédlány anyától törvénytelen gyermekként született Kovácsot a zsidó vallású Schulhoffer Sándor vezette be a statisztika világába. Szerény anyagi viszonyai ellenére küzdötte fel magát, 1898-ban a statisztikai hivatalba került, ahol viszonylag gyorsan jutott előre a tudományos ranglétrán. Az 1910. évi népszámlálás vezetésével, majd a béketárgyalások statisztikai anyagának elkészítésével alapozta meg tudományos ismertségét, Teleki Pál munkatársaként részt vett az 1920. évi béketárgyalásokon is. Még abban az évben az MTA tagjává választották, 1924-ben pedig a KSH elnökévé nevezték ki. Folyamatosan szerkesztette a statisztikai évkönyvet, mintegy 200 tudományos publikációja jelent meg. Munkásságának részletesebb ismertetését indokolja már az a tény is, hogy Magyarországon szinte minden komolyabb zsidóellenes statisztikai adat hivatalos kiadója Kovács volt, az általa összegyűjtött statisztikák a zsidótörvények alátámasztása mellett a napi publicisztika mindennapi háttérinformációiként is szolgáltak.

Kovács 1922-ben publikálta *A zsidóság térfoglalása Magyarországon* című művét. Előszavában leszögezte, hogy kezdetben örömmel tapasztalta a zsidóság asszimilációját, de a világháború és a forradalmak megmutatták a zsidók „igazi arcát”, mely Kun Béla uralma alatt „rátette lábát a száz sebből vérző magyar nemzet nyakára”, egyfajta bosszúként azokért a mellőztetéseikért, melyek korábban a magyar nemesség részéről érték.

Kovács tudományos feladatát abban látta, hogy feltérképezze a zsidóság hadállásait, hogy a politika is lássa, milyen erővel szemben kell felvennie a harcot. „A nemzet beteg, mert szervezetébe beleékelődött egy idegen test, amely csak kis részben tud a szervezetbe beolvadni, megmaradt teteme azonban mindinkább nő, s a befogadó testnek mindig több és több életerejét szívja el. Itt vagy gyökeres operációra, vagy hosszadalmas, de rendszeres gyógykezelésre van szükség. Az orvosok megállapítása már az államférfiak feladata, a statisztikus szerepe megszűnik ott, amikor a helyzetet minden részletében feltárta, s rámutatott az okokra és az okozatok összefüggéseire.”²⁴⁷

247 Kovács, *A zsidóság térfoglalása*, 54–55.

A zsidóság szociális helyzete Kovács szerint nem a torz magyar polgárosodás, hanem a zsidóság nagyobb intelligenciája és társadalmi érzelme folytán jött létre. Ezzel akarva-akaratlanul magáévá tette a zsidó fajiság rasszista értelmezését.

A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében című, 1938-ban megjelent művében javasolta kiterjeszteni a numerus clausust az ipari és kereskedelmi vállalatokra. Itt már a félvérek problematikáját is tárgyalta, és a teendőket illetően még pontosabban fogalmazott:

„Ha pontosan ki tudnók mutatni a múltban és jelenben a zsidóságnak a nemzeti vagyonban és nemzeti jövedelemben való részesedését, amit ma hozzávetőleges számítással 20-25 százalékra kell becsülnünk, kétséget kizáróan kiderülne, hogy ma a kisebb szám dacára nagyobb vagyoni erőt tartanak a kezükben, mint közvetlenül a háború után. [...] Önként felmerül tehát a kérdés, mit tett, jobban mondva mit mulasztott el az állam és a nemzeti társadalom, hogy a fejlődés ilyen irányban bekövetkezhetett, de parancsolólag lép fel az a követelmény is, hogy meg kell találni az eszközöket arra, hogy a zsidóság további terjeszkedésének gátat vessünk, és a nemzetet ebből az 'újkori rabszolgaságból' kivezzessük.”²⁴⁸

Kovács különbséget tett „nyugati” és „keleti” zsidók között. Míg az első csoportba tartozók „átmentek a vidéki magyar élet nemesítő, a magyar erkölcsökhöz és a magyar nemzeti érzéshez bizonyos mértékig simító folyamatán”, addig a keleti zsidóság könnyen prédájává válik a destruktív, nemzetellenes eszméknek. Kovács felismerte a zsidóság számbeli csökkenését, de ebből is negatív következtetést vont le: „A fejlődés menete tehát az, hogy a keleti zsidóság, amely legnagyobb részben még megtartotta óriási szaporodó képességét, újabb és újabb rétegeket rak a már polgárosult és a nemzet szokásaihoz és erkölceihez bizonyos mértékig simuló nyugati zsidóságra, amely viszont már elvesztette szaporodó képességét, s így a keleti zsidóság és ennek első nemzedéke, amely még kevésbé különbözik tőle, mindinkább túlsúlyba jut a magyarsággal régebben együtt élő nyugati zsidóság fölött.”²⁴⁹ Ezzel a nézettel Kovács nem volt egyedül: a mérsékelt antiszemiták, mint például Horthy vagy Bajcsy-Zsilinszky hasonlóan vélekedtek. Utóbbi még 1942-es, a zsidótörvény elleni parlamenti felszólalásában is kiemelte a „galiciáner

248 Kovács, *A csonkamagyarországi zsidóság*, 56.

249 Kovács, *A zsidóság térfoglalása*, 16.

vadzsídók" (sic) beáramlásának káros voltát: „új oltással [...] a zsidóság-
nak legmohóbb, legellenszenvesebb, legidegenebb elemeivel szaporították a zsidóság tolongását a szellemi és gazdasági pozíciók felé.”²⁵⁰

Kovács fő érvei közé tartozott, hogy a zsidóság száma 1787 és 1910 között 83 ezerről 909 ezerre növekedett, ami ötszöröse volt a magyarság szaporodásának ugyanebben az időszakban. Számításai szerint ez a példátlan növekedés csak a bevándorlásnak köszönhető, amiért a liberális magyar nemesség felelős, mely szövetséget kötött a bevándorlókkal. Bevándorlás nélkül a zsidóság létszámát a tényleges egyharmadára, azaz 300 ezer főre taksálta.

Kovács nem tagadta el a zsidóság 20. századi demográfiai csökkenését. Elégedetten állapította meg, hogy a zsidó házasságok és a vegyesházasságok termékenysége csekély: „a hazai zsidóság egy-két nemzedéken belül mai arányának felére fog visszaesni”²⁵¹ Azt is leszögezte, hogy a zsidóságnak száma és aránya nem „olyan nagy Magyarországon, hogy az magában veszedelmet jelentene a magyar nemzetre nézve”.²⁵² A lengyelországi helyzetet, ahol a zsidóság aránya a magyar két és félszerese, azaz 13 százalék volt, mégis kevésbé tartotta problematikusnak, mivel a zsidóság szociális tagoltsága megfelel a lengyel társadalom szerkezetének, a zsidók döntő többsége vagyontalan. Ezzel szemben a magyar zsidóságot vagyoni túlsúlya miatt különösen veszélyesnek tartotta. Antiszemita gondolatait tudományos publikációi mellett 17, zömmel az *Új Magyarországnak* megjelent cikkel is terjesztette.

Államtitkárként és a KSH igazgatójaként 1932-ben Gömbös kabinetirodájának kérésére elkezdte az adatgyűjtést a zsidóság társadalmi helyzetéről. Gömbös halála miatt konkrét zsidótörvények bevezetésére nem kerülhetett sor, de 1938-ban Makkai János, az első zsidótörvény betervezője arra hivatkozott, hogy a törvény előkészítését Gömbös rendelte el.²⁵³ Kovács tanulmánya 1938-ban önálló kötetként is megjelent ennek alátámasztására. Szélesebb olvasóközönség számára az *Új Magyarországnak*

250 Bajcsy-Zsilinszky Endre, „Beszéd a zsidókérdésről”, in Karsai, *Befogadók*, 155. Hiba volna ezért Bajcsy-Zsilinszkyt vad antiszemitának tartani. Nála ekkor már nem az antiszemitizmus, hanem a rasszista paradigma működött tovább.

251 Kovács, *A csonkamagyarországi zsidóság*, 8–11.

252 Kovács, *A zsidóság térfoglalása*, 29.

253 *Képviselőházi Napló 1935–1939*, 18. kt, 329. Makkai János felszólalása.

közölte három folytatásban, minden alkalommal vezércikként az első oldalon (!) Kovács „A zsidó vér aránya a magyarságban” című statisztikai írását, mely arról biztosította az olvasóközönséget, hogy a kitértek és vegyesházások száma csak néhány tízezer fő.²⁵⁴ A kiváló statisztikus ekkor már Imrédy statisztikai főtanácsadója volt, és a későbbiekben részt vett a zsidótörvények statisztikai alátámasztásában is.

A visszatért felvidéki és erdélyi területek nem kerültek el figyelmét. Külön elemzésnek vetette alá az itt élő zsidóság „nemzethűségét”, melyet az anyanyelvre és nemzetiségre vonatkozó népszámlálási adatokból kívánt mérni. Mivel a statisztika szerint szignifikáns különbség volt kimutatható a zsidó vallású lakosság 1918 előtti és 1918 utáni nemzetiségi adataiból (a zsidók egy része Trianon után nem vallotta már magát magyar nemzetiségűnek), Kovács ezzel bizonyítottan látta azt a tézist, mely szerint a zsidóság gyökértelen, felületesen asszimilált és mindig az erősebbhez csatlakozik. Kovács azonban nem vette figyelembe azt, hogy kisebb mértékben ugyan, de a magyarok száma is csökkent a román és szlovák nemzetiséggel szemben. A csehszlovák és román hatóságok komoly pressziót gyakoroltak a népszámlálások alkalmával a magyar nemzetiségűekre annak érdekében, hogy csökkentsék a magyarság statisztikai arányát. Romániában ennek érdekében bevezették a „székely” etnikum kategóriát is, zsidó vallásúakat sokszor automatikusan zsidó nemzetiségűnek jegyezték be, és ezen az illető tiltakozása ellenére sem változtattak.

1941. március 26–28 között Teleki Pál kívánságára Kovács a frankfurti Zsidókutató Intézet megnyitóján ismertette a megoldandó „problémát”. Szerinte az eddig hozott kirekesztő törvények csak félmegoldást jelentenek: „Egyedüli sikeres megoldás csak a teljes, vagy legalább a részleges kitelepítés” – mondta előadásának zárszavában.²⁵⁵ Azonban legkésőbb ekkor meg kellett tudnia, hogy szó sem lehet palesztinai kivándorlásról. Alfred Rosenberg birodalmi miniszter²⁵⁶ ugyanis kifejtette, hogy soha

254 Kovács Alajos, „A zsidó vér aránya a magyarságban”, 1-3. *Új Magyarországnak*, 1938. június 25. 29. július 1.

255 Kovács, „Die politische Entwicklung”, 96.

256 Alfred Rosenberg (1893–1946) Tallinban született, építészetet tanult (krematóriumok tervezéséből diplomázott). 1918-ban a bolsevik forradalom elől menekült Németországba. 1920-ban ismerkedett meg Hitlerrel, 1933-tól az NSDAP Külügyi Hivatalának vezetője, 1941-től a Keleti Területek Birodalmi Minisztere. A Nürnbergi Nemzetközi Törvényszék halálra ítélte és kivégezték.

nem lehet önálló zsidó állam, a zsidóság csak rendőri felügyelet alatt, rezervátumban élhet.²⁵⁷ Legkésőbb tehát ekkor nyilvánvalóvá kellett válnia a magyar küldöttek számára is, hogy az antiszemita törvények minimális konzekvenciája a rabszolgaság, a koncentrációs tábor. Ez azonban Kovácsot egyáltalán nem zavarta a további statisztikai uszításban: július 16-án éppen „Baj van a félvérekkel” címmel publikált az *Új Magyarországn*ban.

A frankfurti konferencia jelentőségét a szakirodalom eddig nem méltatta kellően, pedig az itt elhangzott előadások a Harmadik Birodalom hivatalos álláspontját képviselték, és nagyrészt kikövetkeztetővé tették azt is, hogy milyen sorsot szánnak Európa német fennhatóság alatt élő zsidóinak. Az előadók között a legismertebb demográfiai és gazdasági szakemberek is szerepeltek, mint Peter-Heinz Seraphim,²⁵⁸ aki kifejtette, hogy a gettósítás csak ideiglenes megoldást jelenthet, mivel a gettók csak állami szubvenciók árán életképesek²⁵⁹ és járványveszélyesek. A kitelepítés csak Európán kívül történhet, és a zsidók vagyonából finanszírozandó. Ehhez csatlakoztak a holland, dán, román, norvég és flandriai (belga) küldöttek is.²⁶⁰ Magyar részről Kovács mellett hivatalos kiküldöttként szerepelt Kulcsár István értelmiségi kormánybiztos, magánsze-

257 Alfred Rosenberg, „Die Judenfrage als Weltproblem”, *Der Weltkampf*, 1941/1. idézi Hans Jansen, *Der Madagaskarplan. Die beabsichtigte Deportation der europäischen Juden nach Madagaskar*, München, Langen Müller, 1997. 373.

258 Peter-Heinz Seraphim (1902–1979) német közgazdász és népesedéskutató, a háború alatt a königsbergi Institut für osteuropäische Wirtschaft lengyel részlegének vezetője, majd a frankfurti Zsidókutató Intézet munkatársa és a *Der Weltkampf* c. lap kiadója. Sorozatban publikált antiszemita műveket a galíciai zsidóságról: *Polen und seine Wirtschaft* (1937), *Das Judentum im osteuropäischen Raum* (1938), *Die Wanderungsbewegung des jüdischen Volkes* (1940). Részt vett a náci keleti tervek kidolgozásában. A háború után nyugalmazott egyetemi tanárként, háborúatlannul élt haláláig.

259 Német közgazdászok sora készített hatástanulmányokat a lengyelországi gettók-ról. Mindegyik megállapította, hogy a gettósított zsidóság munkaereje csak akkor volna kihasználható, ha komoly állami támogatással létrehoznák az ehhez szükséges infrastruktúrát. A gettó önellátását lehetetlenné teszi az a tény, hogy a munkaképes és munkaképtelen lakosság aránya rendkívül kedvezőtlen. Ezt a helyzetet az 1939-ig lezajlott kivándorlás még csak fokozta, hiszen elsősorban a gazdag és munkaképes korosztályok vándoroltak ki. A problémára részleteiben lásd Götz Aly – Susanne Heim, *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine europäische Ordnung*, Hamburg, Hoffmann und Campe, 1991.

260 Norvégiából Quisling, Romániából Gheorghe Cuza volt jelen. A konferenciáról lásd Jansen, *Der Madagaskarplan*, 372–380.

mélyként Baky, Bosnyák, Milotay, Oláh és Rajniss látogatta meg a rendezvényt.²⁶¹ A figyelmes szemlélőnek tehát már itt fel kellett volna ismernie, hogy a zsidók kitelepítésének lehetősége, mint olyan, politikai illúzió (1941 tavaszán már nem akadt egyetlen befogadó célország sem) – valamint azt is, hogy a gettósítás valójában „ballaszttegzisztenciák”, azaz önmagukat ellátni képtelen emberek százezreit eredményezi. Ebből pedig már csak egy lépés levonni a megfelelő politikai konzekvenciákat. Hogy a résztvevők megtették-e ezt, nem tudhatjuk. Az itt említett értelmiségiek felelőssége mindenesetre közös abban, hogy ők teremtették meg azt a logikát, ami elvezetett a tömeggyilkossághoz.

Téves volna Kovács nézetrendszerét az antiszemitizmusra redukálni. Számára Matolcsyhoz és a népi írókhoz hasonlóan az antiszemitizmus csak eszköz volt a magyar társadalom modernizálására. Antiszemitizmusa mellett a németek asszimilálása is foglalkoztatta. Németellenessége csak azért nem ment túl néhány publicisztikán²⁶² és hivatala alkalmazottainak névmagyarosításán (ebben az ügyben külön körövényben fordult alárendeltjeihez), mert statisztikusként azt tapasztalta, hogy a Kárpát-medencén belül egyetlen településen sem fordult elő, hogy a helyi német lakosság magához asszimilálta volna a magyarokat vagy más nemzetiségűeket. Ezt igazolta 1936-ban kiadott *A németek helyzete Magyarországon* című műve is. Ezért a Volksbund megjelenéséig nem tartott a sváb disszimilációtól. Az 1941-es népszámlálás alkalmával azonban Teleki kérésére figyeltetni kezdte a Volksbund agitációját, illetve annak statisztikai hatásait, és gyűjteni kezdte a *Deutsche Zeitung* írásait, mivel ebből „bűnlajstromot” akart összeállítani.²⁶³ A kommunista Agárdi Ferenc „A svábok bejövetele” című 1946-ban megjelent uszító munkájában mindenesetre Kovácsra hivatkozott, mint azon ke-

261 Baky népbíróság vallomásaiban azt állította, hogy Oláh és Rajniss betegsége miatt erre nem jött el. ÁBTL 644 Wilhelm Höttl SS-őrnagy ügye, 172. Ennek ellentmond, hogy a *Magyarország* 1941. március 27-i számában az ő nevük is szerepel mint a konferencia résztvevőie.

262 „Legenda 750.000 németről”, *Új Magyarországn*, 1939. május 22. *Pester Lloyd*, 1939. május 22. „Wer verfälscht die Nationalitätenstatistik”, *Pester Lloyd*, 1931. április 20.

263 BFL 19916/49 Kovács Alajos periratai. Az a tény, hogy Kovács a magyar-német kulturális társaság alelnöke volt, nem zárja ki az előbbiekből mondottakat: Hóman Bálint hasonló szerepeket vállalt, mégsem mondott le a magyarországi németiség asszimilálásáról.

vesek egyikére, akik már idejében észlelték a magyarországi sváb „terjeszkedést”.²⁶⁴

Kovácsot a zsidókérdés mellett elsősorban a földművelők életszínvonalának emelése foglalkoztatta, több dolgozata jelent meg ebben a tárgykörben. Magyarországon az elsők között figyelt fel az egykézés jelenségére: első erről szóló közleménye 1913-ban látott napvilágot, és ezzel húsz évvel előzte meg a népi írókat. A későbbiek során csak az egykézésről 10 tudományos cikket írt, de foglalkozott közegészségügyi kérdésekkel is. Publicisztikáiban követelte a nagybirtok felosztását és a többgyermekes családok helyzetének javítását. Ezért támogatta a Turul Szövetségben belüli reformköröket, ezért vállalta 1935-ben a Turul Szövetség kongresszusának vezetését. A kongresszus Matolcsy, Féja és mások részvételével zajlott, és fő témája a nagybirtok kisajátítása volt. Egyesek a kártalanítás nélküli kisajátítást követelték. A jelenlévő Éber Ernő nagybirtokos felháborodott azon, hogy Kovács asszisztált ezekhez a javaslatokhoz, és így folytatta: „És az a legszomorúbb, hogy az ülésterem zsúfolva volt közönséggel, a főváros intellektualitásával, orvosokkal stb. akik tomboló tetszéssel fogadták mindazokat a nyilatkozatokat, amelyekben szerintem a legvadabb kommunizmus foglaltatik a birtokreformban és a telepítés kérdésében”²⁶⁵

Kovács az EPOL-ban is fontos szerepet játszott, az általa felállított Magyar Nemzetbiológiai Intézet statisztikai osztályának vezetője volt.

1944-ben jelent meg utolsó műve: *A keresztény vallású, de zsidó származású népesség a népszámlálás szerint*. A teljesség kedvéért meg kell említeni, hogy neki is megvoltak a saját „házi zsidói”. A KSH munkatársai közül többeknek segített, filozsemita felesége zsidó barátainak vagyontárgyait lakásában rejtette a törvények kijátszásával, sőt maga is több súlyos csomagnyi értéket vett át megőrzésre.

8. Szociálpolitikai megoldási javaslatok és szélsőjobboldali antiszemiták

8.1. Közgazdasági szempontok

A magyar antiszemitizmusnak rendkívüli dinamizmust adtak a zsidó vagyonnal kapcsolatos különféle közgazdasági spekulációk. Ezek egy része a dilettantizmus és a fantazmagória területére tartozott. Kevésbé ismert azonban, hogy az antiszemita, árjásító közgazdasági spekulációk nemcsak futóbolondokat, hanem felelős tudósokat és politikusokat is megihlettek. Európában a világgazdasági válság hatására új tudomány, a „népességoptimum-számítás gazdaságtana” született.¹ Egyes tudósok a funkcionista korszellem hatására különféle teóriákat hoztak létre az élelmiszerellátás kiszámítására. Paul Mombert² elterjedt definíciója szerint az életszínvonal (É) egy terület ellátóképessége (E) és a rajta élő lakosság (L) osztatával egyenlő. Ellátóképesség alatt nem a konkrét területet, hanem a mezőgazdasági produktivitást értették. Ezek szerint $\text{É} = \text{E}/\text{L}$, azaz ha növekszik a népesség, akkor azonos ellátóképesség mellett csökken az életszínvonal. Az 1920-as és 1930-as években sok közgazdász az életszínvonal emelésének lehetőségét ennek megfelelően a gyarmatosításban vagy a kivándorlásban is látta. Mombert 1932-ben azt is kiszámította, hogy a Németországban „felesleges” 400.000 ember felnevelése a népgazdaságnak fejenként 10.000 márkába került. Emellett kimutatta, hogy a túlnépeselett országban a „felesleges” személyek ellátása fejenként 20.000 márkás üzemi befektetést tesz szükségessé. Logikus következtetésnek tűnt, hogy a népességfelesleg levezetése esetén a népgazdaság hatal-

1 A gondolatmenetnek történeti előzményei is voltak, elég ha csak Thomas Malthus (1766–1834) angol közgazdász munkásságát említjük. Népességekönómiával kapcsolatos gondolatmenetemben a továbbiakban elsősorban Aly – Heim *Vordenker der Vernichtung* c. munkájára támaszkodom.

2 Paul Mombert (1876–1938) közgazdász, 1922-től a giesseni egyetem professzora, 1933-ban zsidó származása miatt nyugdíjazták.

264 Agárdi, *A svábok*, 274.

265 „Viharos támadás a Turul ellen az OMGE ülésén”, *Magyarország*, 1935. október 25.

mas összegeket takaríthatna meg – a népességcsökkenés tehát egyúttal tőkeakkumulációt is jelent.

Ez az elmélet egyáltalán nem számított szélsőségesnek. Mombert ugyan tiltakozott az ellen, hogy az életszínvonal kérdését kívándorlással, a „népesség oldaláról oldják meg”, mivel szerinte ez hatalmas erővesztést jelent a nép számára, mások azonban egyáltalán nem aggodalmaskodtak ennyire. A népességoptimum-számítások az 1939. augusztus 29-én Bukarestben megnyíló XIV. nemzetközi szociológiai kongresszuson is fontos szerepet kaptak volna, ha a nemzetközi helyzet miatt nem kellett volna bizonytalan időre elnapolni a rendezvényt. Werner Conze Lengyelország falusi túlnépesedéséről írt műve mindenestre megjelent a D. Gusti által szerkesztett kötetben.³ A téma nem számított újnak, hiszen Theodor Oberländer,⁴ a Német Szövetségi Köztársaság későbbi menekültügyi minisztere már 1935-ben publikálta azóta is sokat idézett munkáját Lengyelország túlnépesedtségéről.⁵ Helmut Meinhold⁶ 1941-ben kimutatta, hogy a német üzemszervezés alkalmazása esetén Lengyelországban 5,83 millió mezőgazdaságban foglalkoztatott személy munkareje kihasználatlan lenne. Meinhold szerint „a lengyel mezőgazdaságban minden második személy nem más mint halott ballaszt”.⁷ Szovjet tudósok ugyanerre a következtetésre jutottak. L. E. Minc 1929-ben kiadott

3 Werner Conze, „Die ländliche Überbevölkerung in Polen”, in *Arbeiten des XIV. Internationalen Soziologenkongresses Bucuresti, Mitteilungen, Abteilung B – Das Dorf*, 1. kt, in D. Gusti (szerk.) *Schriften zur Soziologie, Ethik und Politik. Studien und Forschung*, Bukarest, 1940. 40.

4 Theodor Oberländer (1905–1998) 1931-től a königsbergi egyetem tanára, majd az ott székelő Institut für Ostdeutsche Wirtschaft igazgatója, Ford-ösztöndíjas, az USA-ban, Kínában Japánban és Kanadában tett tanulmányutakat. 1939-től a Wehrmacht kémelhárító és felderítőrészlegének munkatársa, 1941-ben egy ukránokból szervezett különítmény parancsnoka. Egységének több tagja részt vett antiszemita pogromokban, de Oberländer ezzel kapcsolatos személyes háborús bűnössége nem bizonyított. 1941 őszétől számos memorandumban lépett fel a náci kegyetlenkedések ellen, és az oroszokkal történő kiegyezés híve volt. Az SS ezért koncentrációs táborba akarta csuktatni, erre azonban a hadihelyzet miatt nem került sor. Oberländer 1945–1949 között Kelet-Európa szakértőként az amerikai titkosszolgálatnak dolgozott, 1953–1960 között menekültügyi miniszter volt.

5 Theodor Oberländer, *Die agrarische Überbevölkerung Polens*, Berlin, 1935.

6 Helmut Meinhold (1913–?) közgazdász, 1941-ben az Institut für Deutsche Ostarbeit munkatársa.

7 Helmut Meinhold, „Die nichtlandwirtschaftliche Überbevölkerung im ehemaligen Polen”, in *Ostraumberichte*, Neue Folge 1. (1942) 132.

munkájában a munkaképes falusi lakosság 15,8%-át „feleslegesnek” nevezte, és a mezőgazdaságban több mint 9 millós túlnépesedettséget állapított meg. Különösen nagymértékű „népességfelesleget” regisztráltak a kutatók az ukrajnai feketeföld-övezetben, ahol 1929 és 1933 között a szovjet kormány tervszerű éheztetéssel és deportálással „sikerrel” racionalizálta a térség ellátóképességét. Mindez egyúttal jelentős tőkeakkumulációt is eredményezett, a felszabaduló élelmiszerfelesleget a Szovjetunió a világgazdasági válság legrosszabb éveiben is dömpingáron exportálni tudta, és a befolyó devizákból építette ki nehéziparát.⁸

A náci tudósok számára ezért elsősorban a Szovjetunió számított példaképnek, ahol a kollektivizálás 25 millió parasztgazdaságból 250.000 nagyüzemet hozott létre, és az iparosítás figyelembe vette e „a népességi szempontokat”. Oberländer és társai számára különösen imponáló volt, hogy a szovjet parasztság megsemmisítésének folyamata kevesebb mint 10 év alatt zajlott le. Az erkölcsi kérdésekre nem reflektáló, emberi észbe és a racionalitás mindenhatóságába vetett hit minden jel szerint egyaránt jellemezte a szélsőjobb és szélsőbal tudósokat.

Magyarországon ehhez hasonló tudományág a kor politikai viszonyai miatt nem bontakozhatott ki teljes mértékben akadémiai berkekben. A népességoptimummal kapcsolatos számítások azonban hazánkban is megjelentek.

Gazdasági elemzéssel a két háború között elsősorban a Gazdaságkutató Intézet és a Magyar Nemzeti Bank elemző osztálya foglalkozott. Utóbbi intézmény híres volt anglofil beállítottságáról: antiszemita megnyilvánulások a Magyar Nemzeti Bank vezetői részéről Imrédy kivételével nem ismertek. Egy feltehetően 1939-ben írt bizalmas tanulmány megállapította, hogy a gazdaság újjáépítéséhez szükséges tőke pénzrontással nem teremthető elő, és hogy a túlnépesedés miatt a magyar gazdaság exportálható élelmiszerfeleslege „változatlan összefogyasztás mellett 1945 körül” tűnik el, „miután a [...] népesség [...] a szaporodás arányának csökkenése ellenére növekszik”.⁹ A tanulmány leszögezte azt is,

8 A holodomor-kutatások legújabb összefoglalását az *Osteuropa* 2004/12. száma tette közzé: „Vernichtung durch Hunger. Der Holodomor in der Ukraine und der UdSSR”.

9 MOL-Ó, Z 12 (Magyar Nemzeti Bank) 73. cs. 379. sz. Buday Kálmán bizalmas tanulmánya, 11.

hogy a magyar élelmiszerexport valójában csak látszólagos, mert a belső fogyasztás kedvezőtlen struktúráján alapul: a hús és tejtermékek európai átlag alatti fogyasztása teszi csak lehetővé viszonylag nagy mennyiségű takarmánybúza exportját, melyet elvileg az országban kellene felhasználni. Amennyiben a magyar lakosság annyi húst, tejet és sajtot fogyasztana, mint a holland vagy francia lakosság, akkor az exportálható gabona mennyisége minimálisra csökkenne. Mindezen negatív hatások már a Monarchia éveiben is jelentkeztek volna, ha az 1903–1912 év átlagában nem vándorolt volna ki a természetes szaporulat 44,5 százaléka, azaz évente mintegy 237 ezer ember.¹⁰

Nem meglepő, ha ennek nyomán Magyarországon már a 30-as években tudományos alátámasztást is kaptak az „idegenek” kivándorlását szorgalmazó hangok. Sajátos módon nem csak az 1919-es fehérterrorista tisztek, hanem egyetemi és kutatóintézeti státussal rendelkező mérnökök, orvosok és közgazdászok is a zsidók kivándoroltatásában látták Magyarország szociális gondjainak megoldását: természetesen úgy, hogy a kivándoroltatni szándékozottak vagyona lehetőleg az országban maradjon.

8.2. Matolcsy Mátyás és a tőkeakkumulálás

Az előbbi fejezetben ismertetett gondolatmenet magyar viszonyok között önálló életre kelt. Példa erre a már többször említett Matolcsy Mátyás, aki már a földreform kapcsán is megállapította, hogy az azonnali földosztás a nemzetgazdaságnak hatalmas veszteséget okoz, hiszen a kisgazdaságok létesítése tőkeigényes, a nagygazdaságok eszközállománya pedig részben megsemmisül, mivel nem vehető használatba. A szerkezetátalakítás megközelítően 3,5 milliárd pengő költséget nem lehet takarékoskodásból előteremteni, de külföldi kölcsönökből sem. Az azonnali földreform kiadásai mintegy 20 évre vetnék vissza a nemzetgazdaságot, és átmenetileg 30 százalékkal csökkenne az egy főre jutó nemzeti jövedelem. Magyarországon Matolcsy szerint a reformok leg-

¹⁰ Uo. 37. *Magyarország történeti kronológiája* szerint 1903–1912 között évi átlagban „csak” 122.600 fő vándorolt ki. Érthetetlen, miért használt a tanulmányíró ettől ennyire eltérő és teljesen valótlan adatokat. A kivándorlásra lásd Puskás Julianna, *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*, Budapest, Akadémiai, 1982.

főbb kerékkötője az alacsony tőkeképződés volt. Az állami bevételeket 1934-ben még három módszerrel szerette volna növelni:

- A) A nagybirtokok örökösödési adójának felemelésével és progresszív alkalmazásával.
- B) Az idegen állampolgárok földjövödelmének progresszív elvonásával.
- C) A nem fixfizetésekből származó nagyjövödelmek igaz bevallásával.

Az utolsó pontban megfogalmazott lehetőséget azért tartotta fontosnak, mert tisztában volt azzal, hogy a legnagyobb volumenű adócsalást a legmagasabb jövedelműek követik el. Vélelmezése szerint az 1932-ben a 20 ezer pengőnél többet keresők legalább 27 millió pengőt tagadtak el jövedelmükből, mivel csak 14,3 milliót vallottak be. Ezért javasolt intézkedéseket eme jövedelmek alapos megadóztatására. Könyve előszavában leszögezte, hogy a gazdaság feladata a magyar faj fenntartása és „azt az embert, aki nem tud szervesen bekapcsolódni a nemzet egyetemes törekvéseibe, mint kóros sejtet a nemzet élő organizmusába ki kell, hogy taszítsa magából”.¹¹ Hogy ezzel elsősorban a zsidókra célt, azt bizonyítja *Új Élet a magyar földön* című, 1937 folyamán írt és 1938 februárjában kiadott tanulmánya is, melynek már a fülszövegében közölte, hogy „A magyar nemzet testét ugyanazok a fekélyek borítják, amelyek a háború előtt elgyengítették és az 1918 évi tragikus összeomláshoz vezettek. Megvizsgálandó a magyar élet minden területe és a beteg rohadt részeket ki kell operálni, hogy [...] új élet indulhasson a magyar földön.” Ezt a bevezetőt a falukutatók műveire való hivatkozás követte, majd az az ígéret, hogy a kötet elolvasása után az olvasó meg fogja találni a „kétségbeesetten keresett MEGOLDÁST” (sic). „Teljes rendszerváltozásra van szükség” – szögezi le a továbbiakban. Ennek alapfeltétele: „1. A magántulajdon szentségének és sérthetetlenségének elvét fel kell adni úgy, hogy a magántulajdon római jogi, tehát pogány fogalma helyett [...] a keresztény civilizációnak megfelelő fogalmat határozzunk meg. 2. A tulajdonnal mindenki csak addig és oly módon rendelkezhet, amíg a nemzet egyetemes érdekeit nem sérti.”¹² A továbbiakban tételesen felsorolta az állam összes bevételi forrását, és minden adónemet külön elemzés alá vett. Rendszerváltáson a nagybirtok felosztását, a gazdaság államosítását, az irányított tervgazdálkodás bevezetését értette. Kifogásolta a győri program finanszírozását, mert az szá-

¹¹ Matolcsy Mátyás, *Az új földreform munkaterve*, Budapest, Révai, 1934. 13.

¹² Matolcsy, *Új élet a magyar földön*, 56.

mítása szerint 58 százalékban a középosztály és a kispolgárság adójából történik, és javaslatot tett a zsidó nagytőke progresszívabb megadóztatására. 1938 márciusi kilépését a Kisgazdapártból is azzal indokolta, hogy Eckhardt Tibor nem hajlandó határozott kiállásra a zsidókérdésben, és nem szakította meg kapcsolatait a liberális sajtóval. Parlamenti felszólalásaiban is visszatérő gondolat volt, hogy a zsidó „faj” magyarországi térhódítása és majdnem kétfélmillió ember kivándorlása nem következhetett volna be a liberálkapitalista rendszer nélkül.¹³ Matolcsyban feltehetően 1934 és 1938 között kristályosodott ki az a gondolat, hogy a tőkeképzésre nemcsak a sokéves állami takarékoskodás ad lehetőséget: az állampolgárok számának csökkentése szintén tőkeakkumuláló hatású, hiszen vagyonuk az országban marad. A zsidóság kitelepítésével egy csapásra rendelkezésre állt volna az a tőke, amely a szerkezetátalakításhoz szükségesnek látszott. *Föld, Nép, Élet* című, 1941-ben megjelent munkájában ezt még megtette azzal a javaslattal, hogy ezzel párhuzamosan haza kell telepíteni a tengerentúlra kivándorolt magyarokat, akiknek vagyona jóval a magyar átlag feletti, ezzel „komoly tőkeképzésre volna lehetőség”, és „a kiszorításra ítélt zsidóság helyét” is nagyszerűen be lehetne általuk tölteni.¹⁴

Nem mulasztotta el, hogy a zsidótörvények parlamenti vitáiban jobbról támadja a betervezett törvényjavaslatokat. Kifogásolta, hogy egyáltalán felmerülhet a zsidó földtulajdonosok kártalanítása, szerinte ez teljesen felesleges. Ezért egyik zsidótörvényt sem fogadta el. Több felszólalásában követelte a zsidók deportálását.¹⁵

Népessépolitikusként számításokat végzett a magyarországi ke-

13 *Képviselőházi Napló 1935-1939*, 17. kt, 1938. április 1. 462. A kétfélmillió szám több szempontból is téves: egyrészt azért, mert az 1918 előtti Magyarország területéről 1892-1913 között csak 1.195.000 (más adat szerint 1,5 millió) személy vándorolt ki, másrészt azért, mert a kivándorlók között 72%-ban felülreprezentáltak voltak a nemzetiségek, ezért a teljes kivándorlási veszteséget nem lehetett „a magyarság faji veszteségeként” elkönyvelni. 1905-1918 között visszavándorolt 300.000 fő, nagyrészt magyar nemzetiségű. A kivándoroltak pénzküldeményei és a visszavándoroltak is jelentős tőkével gyarapították a nemzeti vagyont.

14 Matolcsy Máttyás, *Föld, Nép, Élet*, Budapest, Centrum, 1941. 7.

15 Legelső alkalommal 1939. március 5-én a *Magyar Út* vezércikkében „Kivándorolni!” cím alatt írt erről. Lásd még 1941. június 13-i, november 21-i, november 28-i, 1942. június 3-i képviselőházi felszólalásait, melyeket idéz a budapesti népbíróság vádirata, 76-77.

resztény és zsidó háztartások számáról és az azokban felhalmozott értékek mennyiségéről is. Ő vezette be a „reprezentatív háztartási statisztika” és az „élelmiszerkosár” fogalmát a magyar tudományos életbe. Ennek fényében különösen érthetetlen, hogyan lehetett képes legjobb tudása ellenére hamis és uszító adatokat terjeszteni a zsidók gazdagságáról. A Parlament 1942. évi június 24-i ülésén interpellációt intézett a közellátásügyi miniszterhez: „Budapesten [...] 50.000 zsidó háztartás van, [...] az egész országban 180.000 [...]. Ha ezek felét kikapcsolnám azzal, hogy szegények, bár nem így van, s ha csak 100.000 olyan családot veszek, amelyről az adatok szerint tudomásunk van, akkor tessék meggondolni, ha a 100.000 háztartás mindegyikében csak félmázsza szappan van, pedig sokkal több van, akkor 50.000 mázsza szappan tárolódik mind ezekben a háztartásokban. Hány magyar család asszonyai állnak sorba és nem tudnak szappanhoz jutni [...]?”

Ha ugyancsak félmázsát veszek – pedig sok bődönről van itt szó – libazsírból van néha 45-50 kg., tehát minimálisan azt veszem, hogy 100.000 zsidó háztartásban egyenként félmázsza zsír, ez ugyancsak 50.000 mázsza, 500 vagon zsírt jelent... Az a véleményem tehát, ha valamit el akarunk érni, akkor ott keressünk, ahol van, és ne a zsellérkunyhókban, ahol már eleve biztos volt, hogy nincs semmi. Hivatkozom Németországra, ahol ebben a tekintetben, példásan oldották meg a közellátás nagy és nehéz feladatait [...] Kérem a kormányt, a haladéktalanul szigorú rekvirálás bevezetésére a Lipótvárosban és az összes zsidó háztartásokban.”¹⁶

A tudományos szakember Matolcsynak tudnia kellett volna, hogy az átlag zsidó háztartás nemhogy 50, hanem még 5 kg. szappannal és zsírral sem rendelkezett. Csak abból indulhatott ki, hogy feltételezhető a zsidó háztartások relatív jobb ellátottsága a falusi zsellér lakossághoz képest; és ennek alapján jogosnak tarthatta a korlátlan demagógiát is. Felszólalásaiban nem hagyott kétséget affelől, hogy a vagyonújraosztást hetek alatt meg tudná szervezni: „Nem szükséges sok előkészület, lassú keresztül vitele a zsidók kikapcsolásának, ez – miként a jó operáció – gyorsan elvégezhető. Olyan törvényt kell hozni, ami a zsidó vagyont minden vonatkozásában kikapcsolja.” Ezután arra utalt, hogy teljesen elegendő, ha valamilyen szimbolikus térítést kapnak a zsidó tulajdonosok, majd így folytatta:

16 *Képviselőházi Napló 1939-1944*, 14. kt, 271. ülés, 146-147.

„a lassú megoldás veszélyes és a gyors megoldás hoz igazán eredményeket. Például a kisebb 5–10–20 holdas zsidó [...] birtokoknak átvételét hetek alatt merném elintézni.”¹⁷

1942. június 5-én kelt vezércikkében a zsidó földek igénybevétele kapcsán kevesellte, hogy a 12 milliárdosra becsült zsidó vagyomból az állam csak két milliárdnyit vesz igénybe, és követelte a zsidó vagyon teljes kisajátítását: „hozni kell olyan javaslatot és törvényt, amely a további tíz-milliárd igénybevételét is eszközli, és itt csak egyetlenegy szempontot kell szem előtt tartani. Nem azt, amit x-szer hallunk erről az oldalról, hogy mi lesz a zsidósággal, méltánytalanság éri, stb. Nem is érdekel, hogy mi lesz velük, hogy mit kapnak...”¹⁸

Matolcsy nemcsak a gazdaság, hanem a kultúra területén is szükségesnek tartotta a zsidótlantást és a kártalanítás nélküli kisajátítást. Hiszen nemcsak javaslatot tett új díj létrehozására (Horthy István Irodalmi és Tudományos Nagydíj néven nem zsidók részére), hanem terjedelmes indoklásában azt is indítványozta, hogy a lélekmérgező Baumgarten-díjat is ki kellene sajátítani, vagy legalábbis ellensúlyozni káros hatását.¹⁹

Az újraosztás mellett Matolcsynak a népességszabályozás is szenvedélye volt. 1939. május 9-i parlamenti beszédében kijelentette: „A liberálisizmusnak szörnyű bűnei vannak, a liberálisizmus számlájára írandó az a szörnyű faji mérleg, amely a háború kitörése előtti években előállt. Másfélmillió magyar paraszt helyébe egymillió külföldi zsidó. Ezt a problémát kell most megoldani” Hivatkozott Szekfűre, aki az arisztokráciát tette felelőssé a bevándorlás megengedéséért. „A zsidóság a nemzeti jövedelem 30%-át bírja. Gazdaságilag vezet. Helyes, ha a tisztviselőket átcserélik keresztényekre, de ezzel még nem oldódik meg a jövedelemeloszlási különbség. Könyörület nem kell hogy bennünk felébredjen.”²⁰

Az ilyen általános kirohanások mellett sokszor egyedi esetekkel is foglalkozott képviselőházi felszólalásaiban és publicisztikáiban. Ennek meg-

17 *Képviselőházi Napló 1939-1944*, 13. kt, 344. Matolcsy Mátyás felszólalása 1941. július 3-án.

18 Matolcsy Mátyás, „Minket a zsidó földek igénybevétele nélkül az érdekel, hogy a magyarságot minél jobban megerősítsük”, *Magyarság Útja*, 1942. június 5.

19 BFL V-98620 Matolcsy Mátyás tervezete a vitéz nagybányai Horthy István Irodalmi és Tudományos Nagydíj alapításáról, 1942. június 22.

20 *Képviselőházi Napló 1939-1944*, 17. kt, 395-399.

felelően interpellált a Goldberger-üzemben tapasztalható „nemzetellenes állapotok” miatt, mert az üzem 83 tisztviselője közül 44 minősült zsidónak. Szívén viselte keresztény tüzelőanyagkereskedők panaszait is, és kérte a közellátásügyi minisztert, hogy „ilyen tiszta, világos esetben a legkegyetlenebb módon irtsa ki a jugoszláv zsidó Krauszokat és Bajaikat”.²¹

Matolcsy a kormányzóhelyettes-választás miatt ellentétbe került a nyilasokkal. Szálasi megtiltotta frakciójának, hogy részt vegyen az erről szóló szavazáson. Matolcsy évfolyamtársaként a Műszaki Egyetemen jó viszonyban volt Horthy Istvánnal, és ezért megszavazta kormányzóhelyettesességét. 1942 márciusában kilépett a nyilaskeresztes pártból, és 1943-ban belépett Kállay Magyar Élet Pártjába. Antiszemita megnyilvánulásai jelentősen csökkentek, a Sztójay-kormány alatt aktív politikai tevékenységet nem fejtett ki. Minden jel szerint a zsidó vagyon újraosztásának lebonyolítása sem izgatta már. Csupán arra volt hajlandó, hogy ismerőseinek lobbizzon: a nagykatai szövetségnek például elintézte 100 használt szák kiutalását Rein Mihály Tápióbicskéről deportált zsidó vagyonából.²²

8.3. Eckhardt Tibor „helycserés” földosztójavaslata

1938. decemberében Eckhardt Tibor terjedelmes földreformjavaslatot tett közzé, melynek egy példányát Horthyhoz is eljuttatta. Eckhardt azonban nem csak a földosztást, hanem a magyar gazdaság teljes átalakítását is szükségesnek tartotta. Tervezete szerint hárommillió hold föld kerülne kiosztásra, ebből azonban csak 385 ezer hold volna zsidó birtok. Eckhardt többlépcsős redistribúcióban gondolkodott: a keresztény földtulajdonosokat a zsidó kézben lévő vállalatok részvényeivel, a zsidókat pedig 3%-ot kamatozó kötvényekkel kívánta kártalanítani:

„A jó megoldás csak szerves lehet, mely a földbirtok-megoszlás aránytalanságait és káros következményeit a nemzeti vagyon általános átrendezése keretében szünteti meg. Országunkban a nagybirtok képviseli úgyszólván kizárólag a keresztény nagytőkét, az ipari és bankvagyon viszont jórészt zsidó, sőt bizonyos mértékig külföldi nagykapitalista kezekben összpontosul. Igazságosabb, de a külföld számára is érthe-

21 *Képviselőházi Napló 1939-1944*, 12. kt, 1941. december 3. 349.

22 MOL-Ó I-40, Matolcsy levele Túrvoölgyihez. 1944. június 26.

több, ha a rendezés együtt történik meg, de előnyösebb a magyar nagybirtokban fekvő keresztény tőke szempontjából is, mely ebben az esetben talán utoljára teljes mértékben átmentheti magát. [...]

Amit az angol élet szabad fejlődés során ért el, hogy főúri családjaik az ipari és bankéletben vállaltak szerepet, s ott vezető szerepre tettek szert, ezt nálunk állami beavatkozással kell szükség esetén kikényszeríteni. Az ipari és bankélet zsidó jellegének a kívánatos megváltoztatása is ezt a megoldást indokolja. A nemzeti vagyon általános népi irányú átrendeződése ellen jogosan senki sem emelhet szót. Ez pedig úgy eszközölendő, hogy a politikai és gazdasági túlhatalmat jelentő zsidó részvényvagyon kötvényekkel való méltányos kártalanítás ellenében átengedi helyét a nagybirtokban heverő, s onnan most részben kivonuló magyar nagytőkének. A magyar nagybirtokos társadalom ingatlanjai teljes értékű fejlődésképes és virágzó részvénytársaságok részvényeiben hagyhatja meg. Emellett, ha az üzem továbbvitele ezt megkívánja, a régi részvényes a vállalatban visszatartandó, a termelés értéke és folytonossága a részvényvagyon új megadóztatása révén biztosítható. Nemcsak nem elenszenves, de örömmünnepe volna az országnak, ha az Esterházy család 400.000 holdjának legalább egy részét a föld felszínéről levinné a föld alá, és például a Magyar Ált. Kőszénbánya részvényeivel cserélné fel. Megfelelne az osztó igazságnak és megnyugtatólag hatna, ha a Rimamurányi Rt. részvényeit szántóföldek átengedése fejében az Andrássy grófi család kapná meg újból, melynek valamikor ez a vállalat már tulajdonát képezte. A mágnás, az egyház és egyéb közületek birtokaiba pedig bevonul a paraszt, akinek a föld nemcsak vagyon és jövedelem, hanem maga az élet. A paraszt fogja megfizetni annak a kötvénynek a kamatát és törlesztését, amely a zsidó részvény- és banktőke jelenlegi urainak méltányos kártérítés ellenében jár.”²³

Eckhardt javaslatával nem tudott kellő népszerűsége tenni. A jobb- és szélsőjobboldal radikálisabb tőkeellenes intézkedéseket követelt, a konszolidált Bethlen István vezette ellenzék számára viszont ez a javaslat is túl messzire ment. Gazdasági szakemberek pedig az államháztartás kötvényekkel történő megterhelését láthatták aggályosnak – a terve-

23 Horthy Miklós titkos iratai, 198–200. Eckhardt nemsokára külön kötetben is megjelentette irományát *Javaslat a földbirtokmegosztás rendezésére* (Budapest, 1939.) címmel, melyben az idézett rész a 9–11. oldalon található

zett kárpótlás, még ha a piaci érték alatt is marad, hatalmas összeget emésztett volna fel, és a magyar államháztartás még a kamatokat sem nagyon tudta volna finanszírozni. Az is aggályosnak látszott, hogy a zsidó tőke korábban kimenekül, vagy átalakul keresztény tőkévé. A javaslat annyiból érdekes, hogy olyan személy terjesztette elő, aki kisgazdapártiként a kormány baloldali ellenzékéhez tartozott. Eckhardt azt fogalmazta meg, amit a keresztény magyar középosztály jelentős, nem radikális része is osztott.

8.4. „Forradalmárok” – nyilas gazdasági és társadalmi elképzelések

Ha a szociálpolitikai megoldási javaslatokat vizsgáljuk, akkor feltétlenül ki kell térni azokra a javaslatokra, amelyek felülemelkedtek az eddig tárgyalt, alapvetően rasszista célok által motivált „örösváltás”-jellegű ötleteken. Az ember azt gondolná, hogy ilyen szempontból valamilyen szociáldemokrata, kommunista vagy keresztényszocialista mozgalom jöhetne szóba. Ezek azonban, különböző okokból, de egyaránt kisebbségben maradtak. A kommunisták és a szociáldemokraták a Bethlen–Peyer paktum, a Tanácsköztársaság árnyéka és kormányzati adminisztratív intézkedések miatt nem tudtak tömegpárttá válni, a kereszténydemokrata Giesswein Sándort pedig saját egyháza tartotta vállalhatatlannak. A XX. század magyar történelmének paradoxona, hogy az egyetlen tömeges támogatottságot szerző párt, amely ezekkel a rasszista ötletekkel szemben tényleges társadalmi forradalmat hirdetett, a nyilaskeresztes párt volt.

Félreérthető a „forradalmi” jelző olyan emberek esetében, akiket a történetírás tömeggyilkosokként tart számon. A természettudományokban ezt a kifejezést csakis pozitív konnotációban szokás használni, mivel a technikai „forradalom” mindig haladást, az emberi élet jobb minőségét eredményezi. Történeti értelemben a „forradalmi” jelző azonban önmagában nem hordoz értékítéletet: pusztán arra utal, hogy a korábban fennálló viszonyokhoz képest valami gyökeresen új következik. Ebben, és csakis ebben az értelemben használható a különböző szélsőséges politikai áramlatokra a „forradalmi” jelző. Ez marxista szempontból is igaz:

a kapitalizmusból az államszocializmusra történő átmenet a termelőerők és a társadalmi viszonyok gyökeres megváltozását eredményezi, és ezért forradalomnak számít.

A Horthy-rendszer jobb- és szélsőjobboldali fajvédő különítmények támogatásával jött létre. Számos esetben integrált fehérterroristákat, ennek alapján többen – Lackó Mikós nyomán – mint „jobbra nyitott és balra zárt” rendszert jellemezték. Mindez nem feledtetheti el, hogy a rendszer erőszakos megdöntésének jobboldalról jóval több kísérlete volt, mint balról. A harmincas években feltámadó szélsőjobboldali mozgalmak számára a királyi Magyarország elaggott, megsemmisítendő, liberális képződménynek számított. Szálasi a kormányzó támogatásával akarta végrehajtani a nemzetiszocialista fordulatot, de kész volt az erőszakos hatalomátvételre is. Pártjában pedig meghatározó volt azok táborára, akik az erőszakos „forradalmat”, azaz a katonai puccsot követelték. A nyilas mozgalom sikere is annak köszönhető, hogy ez volt az egyetlen olyan tömegpárt, amely nemhogy kompromisszumokat nem kötött a hatalommal, hanem sok esetben a nyílt konfrontációt is vállalta (a kommunista párt 1945-ig nem rendelkezett tömegbázissal). A szociáldemokrácia katasztrofális visszaesése és a nyilas mozgalom előretörése párhuzamosan haladt: az SZDP-től sokan épp azért fordultak el, mert úgy látták, hogy ez a párt is szervesen beépült a neobarokk Horthy-rendszerbe, és kompromisszumai (például a Bethlen–Peyer paktum) miatt már nem képviseli a dolgozó tömegek érdekeit. Mindez szinte rímelt a kommunista párt 1935 előtti taktikájára, mely a „szociálfasizmus” hirdetésével szintén elvtelen kompromisszumokkal vádolta a pártot, igaz, az ellenkező irányból.

A nyilasok gazdasági és szociális elképzelései forradalmiak voltak, mivel a liberális piacgazdaság megszüntetését és az irányított tervgazdálkodás bevezetését követelték.²⁴ A magyar és a német szélsőjobb gondolatvilága jelentősen eltért egymástól, és egyiket sem lehet csupán az antiszemitizmusra és agrárfasizmusra redukálni. Ellenkezőleg: mindkét esetben olyan politikai áramlatról van szó, mely nem csupán szembe helyezkedik a modernitással, de amelyet mélységesen át is itat a moderní-

24 Lackó Miklós (*Nyilasok*, 71.) tagadja, hogy a magyar szélsőjobboldal magáévá tett volna bármilyen konkrét munkáskövetelést, miközben saját könyvében is számos ilyet idéz. Tézisének cáfolatára lásd a pártprogramokról írottakat.

tás. A náci esetében ez például a környezetvédelem gondolatának megjelenésében is tetten érhető.²⁵ A fasizmusok a modernitás valóságos tükörképét is jelentik.²⁶

Bizonyítékok erre a nyilasok választási broszúrai is. Az 1938-ban kiadott nemzetiszocialista káté kiemelten foglalkozott gazdasági kérdésekkel: az összesen 25 kérdés kétharmada ezeket tárgyalta. Már-már meglepő, hogy a munkásságnak kiadott irományban olyan témákat fejtegettek, mint például „Mik a közgazdasági elméletek” (19. kérdés) vagy „Mi a szocializmus” (22. kérdés). Utóbbira a káté a következő meghatározást adta: „Gyűjtőneve mindazoknak az elveknek, elméleteknek, melyek a liberálkapitalista gazdasági rendszerek helyébe [...] a kollektív (együttes, társas, kölcsönös) gazdálkodást kívánják tenni. Bár valamennyi szocialista rendszer egymás között igen eltérő, mégis a kollektívizmus és az egyenlőségi gondolat az, amely valamennyi, sokszor homlokegyenest ellentétes szocializmus (például a marxizmus és a hitlerizmus) alapját, kiinduló pontját képezi.”²⁷ A káté a továbbiakban a kommunizmus és a szocializmus összevetése kapcsán csak a következő különbségekre tudott rámutatni: a kommunizmus a szocializmus túlzó iránya, mert teljesen elveti a magántulajdont, nem nemzeti alapon áll, csak a munkásokkal foglalkozik és valástan. „Míg a marxizmus azt hirdeti, hogy ‘mindenkiné a magáét’ addig a nemzetiszocializmus azt mondja, ‘mindenkiné a maga érdeme szerint’”²⁸ – cserélte fel a broszúráró a két rendszer jelszavait.²⁹ A zsidókérdés csak marginális szerepet kapott a broszúrában, és azzal a hivatkozással próbálták legitimálni, hogy amennyiben az USA is faji szegregációt alkalmaz a feketékkel szemben, akkor erre az európaiaknak is joguk van a zsidósággal szemben.

Nem meglepő, ha ennek nyomán a parlamentben és a sajtóban „újfajta bolsevizmus” jelzővel aposztrofálták a nyilas mozgalmat. Az ellenzéki Payr Hugó 1939. március 13-án szintén erre utalt, amikor kifogásolta,

25 A nemzetiszocializmus modernitására lásd különösen Zitlmann, *Hitler*.

26 Fasizmusok és modernitás összefüggéseire először Ernst Nolte világított rá 1963-ban megjelent és azóta több nyelven számos kiadást megért művében. Magyarul lásd Nolte, *A fasizmus korszaka*, itt különösen 9.

27 Kóródy Tibor, „Nemzetiszocialista káté”, *Nyilaskeresztes füzetek*, 1939/1. 17.

28 Uo. 22.

29 Kóródy valójában összekeverte a jelszavakat: a „Jedem das seine”, azaz mindenkiné a magáét jelszó a buchenwaldi koncentrációs tábor főkapuján szerepelt.

hogy a tervezett második zsidótörvény áttöri a magántulajdon szentségének elvét. Payr idézett egy nyomortanyán elhangzott beszélgetést, melynek során a munkanélküliek egyike nyíltan azt mondta neki, hogy „Uram, mi itt valamennyien bolsevikok vagyunk. Talán nyilasok? – kérdeztem tőle. Hát igen – hangzott a válasz – ma így kell mondani, akkor nem büntetnek meg. [...] Az antiszemitizmusba beleheccelt középosztály pedig – és ez a legszomorúbb az egész dologban – nem veszi észre, hogy egy új proletárdiktatúrának veti meg az alapját. Aki ezt nem hiszi, jöjjön velem, bármikor elvezetem este a perifériákon olyan helyekre, ahol saját fülével hallhatja, amint az emberek arról beszélnek, hogy ki melyik lakást fogja magának rekvirálni vagy kifosztani.”³⁰

Payr Horthy Miklóshoz írt beadványában látnoki erővel figyelmeztetett a nyilas eszmerendszer terjedésének mentális következményeire, nyilas és kommunista eszmeiség félelmetes egyezésére is. „Sajnos senki sincs, aki a magyar közönségnek megmagyarázná, hogy a nemzeti szocializmus lényegében, eszközeiben és célkitűzéseiben: proletárpárt. Ha nemzeti köntösbe van is öltöztetve, azért az mégis a IV. rend pártja, amely mindazt, amit a mi társadalmi rendünk alkotott, szépnek és értékesnek tart – vagy megsemmisíti, vagy a proletárok részére sajátít ki. Kultúra, civilizáció, polgári eszmények, gazdasági struktúra, jog és igazság, nem a mi számunkra virágzik abban az új rendben – mert barbárok törnek elő, akik möhön habzsolnak fel mindent, amit a polgári kultúra alkotott.

És minél keletebbre megyünk, annál brutálisabb ez a mohóság. Ami nyugaton még csak gazdasági honfoglalás – az Európa keletén rablással, internálással sőt annak a középosztálynak kiirtásával, legyilkolásával jár, amelyik érthetetlen rövidlátással zászlóhordozója a nemzeti szocialista korszaknak.”³¹

A rendőrség jelentései is kiemelték, hogy a nyilasok „mozgalma iránt általunk ismert szélsőbaloldali egyének is érdeklődést kezdenek tanúsí-

30 Payr Hugó felszólalását idézi Karsai, *Befogadók*, 128. Bár a Horthy Miklós titkos iratai c. dokumentumválogatás is több hasonló szellemű Payr-beadványt közöl, a kommunistákra történő utalásokat ezekből tendenciózusan kihagyták.

31 MOL K 468, I. D. 7. Payr beadványának idézett részét a Horthy Miklós titkos iratai szerkesztői kihagyták, és szemérmesen csak annyit közöltek, hogy „a kihagyott részben kísérletet tesz Payr arra, hogy összefüggéseket találjon a fasizmus és a 'IV. rend', vagyis a munkásosztály mozgalma között”.

tani, nyilván abból a célból, hogy abba beékelődve, a különben is – főleg a tőkeképződés kérdésében – marxi állásponton álló pártot lassanként balra tolják”.³²

A marxi álláspontot bizonyos mértékig maguk a nyilasok is felvállalták. A szélsőjobboldali *A Nép*-ben Farkas Benő „A szocializmus és a magyar jövő” című írásában kiemelte a marxi elmélet közgazdasági részét, és kijelentette, hogy azt még senki sem tudta megcáfolni. Temesváry László, a lap főszerkesztője, akiből a nyilasok 1944-ben MNB elnököt faragtak, „Hivatalosan kiadta az új ötéves tervét a Szovjet” címmel ismertette a harmadik ötéves terv célkitűzéseit.³³ Dr. Péchy Henrik, Szálasi egyik mestere és a nyilas mozgalom gazdasági szakértője elkeseredetten próbálta megcáfolni egy pamfletjében azt a nézetet, mely szerint a nemzetiszocializmust a kommunizmustól csak az antiszemitizmus különbözteti meg.³⁴

A forradalmi módszerek tekintetében árulkodóak voltak a választások előtt terjesztett rölapok, melyeken „Nincs más megoldás: Szálasi vagy forradalom” vagy egyszerűen csak „Akasztunk” szerepelt.³⁵ A forradalom előkészítéséről a párt legradikálisabbjait tömörítő „Eszmevédelmi csoport” gondoskodott. Programjukról egy ismeretlen szerző által Ostián Antalnak írt levél tudósít: „a mi eszmevédelmünk, mindenhol kíméletlenül rajta tartja kezét az eseményeken. A mi szervezetünk a forradalom lelkiismerete lesz”. Ugyanebben a levélben Koszo Béla csak mint „hidegfejű forradalmár” szerepel, Omelka Ferencet³⁶ pedig csak úgy említik, mint aki „jó lesz Cseka főnöknek”.³⁷

Omelka népbíróági perében a kommunista pártot jelölte meg mentőtanúként arra nézve, hogy ő tulajdonképpen ugyanazokért a célokért küzdött, és ezt több elvtárs is bizonyítani tudja. A nyilas uralom alatt zsi-

32 A M. Kir. Rendőrség budapesti főkapitánysága politikai nyomozó csoportjának előterjesztése, 1938. február 20. idézi Lackó, *Nyilasok*, 103.

33 *A Nép* 1939. április 20. 3. augusztus 10. 3.

34 Péchy, *A magyar nemzeti szocializmus*, 3–4.

35 Saly Dezső, *Szigorúan bizalmas. Fekete könyv*, Budapest, Anonymus, 1945: 80.

36 Omelka Ferenc (1899–1946) érettségizett, hadapród őrmester, 1933-tól újságíró és ismert mozgalmár, a nyilas hatalomátvétel után a Központi Szállításvezetőség pártmegbízottja.

37 Saly, *Szigorúan bizalmas*, 105. Ostián (1900–1944) a nyilas mozgalom ismert alakja, pártépítés vezető helyettes, Budapest ostroma alatt különítményparancsnok.

dókat és kommunistákat mentett, korábban pedig 1938 május–1940 között internálva volt, 1941 áprilisában egy hónap toloncházra, 1942 februárjában pedig 8 év fegyházra ítélte felforgató tevékenységéért a bíróság, és Omelka csak hónapokkal a német megszállást követően szabadult. Bár egyedüli szerepe abban állt, hogy október 15-én géppisztollyal jelent meg a rádió épületében, a népbíróság mégis halálra ítélte, feltehetően azért, mert kínos volt neki Omelka baloldalisága.³⁸

Omelka és a hozzá hasonlók személye összevethető az NSDAP mozgalmi szárnyával, azaz a radikális antikapitalizmust követelő SA-vezetőkkel. Magyarországon a nyilasok az NSDAP-val ellentétben nem irtották ki saját „szélsőbaloldali” vezetőiket: erre már csak azért sem volt szükség, mert egy alkalommal sem tudták megszerezni a totális hatalmat (még az 1944. október 15. után megalakult Szálasi-kormány is koalíciós kormány volt). A mozgalmár szárny azonban már 1940-től elégedetlen volt Szálasival, mert az taktikai okokból „letért a forradalmi útról”. A nyilaskeresztes párt állandó válságai, a kilépések, kizárások a mozgalmár és a szalonfasiszta frakciók állandó konfliktusából fakadtak, és ezen se Hubay, se Szálasi nem tudott úrrá lenni. Számos nyilasokat leleplező pamflet volt e konfliktus következménye. A kiábrándult fajvédő Budaváry László „Zöld bolsevizmus” címmel írt a nyilasokról „akik Szamuely módjára és Bucharin módszerével akarnak érvényesülni”.³⁹

Nemcsak a kiugrottak, hanem az egymással torzsalkodó nyilas frakciók is szélsőbaloldali jelzőkkel látták el egymást. Egyes esetekben ez visszafelé sült el: amikor Trettina Tamási Jenő, a szélsőjobboldali *Új Magyarország* igazgatója nemes egyszerűséggel „bolsi”-nak nevezte Matolcsy Mátyást, Matolcsy azzal vágott vissza, hogy Trettina a Kommün alatt is komoly funkciót vállalt, Payr Hugó pedig bebizonyította róla, hogy vörös dandárparancsnokként ellenforradalmárokat lövetett agyon.⁴⁰

A kommunistákra mint ideológiai társakra történő hivatkozás egyes esetekben még 1945 után is előfordult: a félkarú Csonka Kálmán, pártkönyvelő, Szálasi segédhivatalának vezetője az Andrassy u. 60-ban biztosította kihallgatótisztjét, hogy ők is ugyanúgy az elnyomottakért küz-

38 BFL Nb. 17745/1949 Omelka Ferenc vizsgálati dossziéja 12, 33, 35, 65.

39 Budaváry, *Zöld bolsevizmus*, 46.

40 Payr Hugó felszólalása a képviselőház 1939. március 13-i ülésén, idézi Karsai, *Be-fogadók*, 129–130.

döttek, mint a kommunisták, és hogy a „biztosan bekövetkező” nyilas rendszerváltás esetén nyomozóinak mind meg fogja adni a „salvus conductust”.⁴¹ Ehhez hasonlóan az írónak indult Böszörmény Zoltán (1929-től a szélsőjobboldali kaszákkeresztesek vezetője, akinek 1916-ban még Sárközi György recenzálta verseit a *Nyugatban*) 1945 tavaszán felvételét kérte a kommunista pártba, mert, mint ahogyan azt már 1932-ben is követelte: „A becsületes magyar dolgozók uralma következzen a siberek, családok, nemzetgyilkosok, néparulók, a szellemi, erkölcsi, gazdasági pestist hivatásosan terjesztők üzérkedéseivel szemben!”⁴²

1945. május 26-án a *Kis Újság* közölte Böszörmény Rákosi Mátyásnak mint „elvtársnak” írt levelét: „Oda akarok állni sokad magammal Elvtársam mellé, hogy győzelmesen megvíhassuk a döntő választási harcot s a felsorakoztatott nép ítélete útján Elvtársam megteremthesse a megváltó, új, szovjet szocialista államot. [...] Leghőbb vágyam, hogy gátlás nélkül odaadhassam magamat és minden hívémet [...] a kizsákmányolt dolgozó tömegek felszabadítása és uralomra jutása érdekében.” A lelki rokonság ellenére az ügynek nem lett/lehetett politikai folytatása: a kommunista párt, mely a „megtévesztett” nemzetiszocialista tömegek előtt szélesre tárta kapuit, nem kockáztathatta meg a hírhedt Böszörmény integrálását is.⁴³

A nyilasok kapcsán a köztudatban leginkább az 1944. október 15. után megjelenő pártszolgálatos söpredék képe él. Sombor-Schweinitzer József 1943-ban apologetikus céllal készített kézírata szerint a nyilasok zöme bűnöző, lumpen elem lett volna. Igazolásul azt hozza fel, hogy 4292 megvizsgált személy közül 1228 esetben lehetett kimutatni büntetett előéletet. A kiválasztottak halmaza azonban nem volt véletlenszerű, és nem meglepő, hogy egy fénykorában 300.000 fős taglétszámot elért párt soraiban néhány ezer büntetett előéletű található. Az 1939-es nyilas értelmiség és az 1944-es utcai nyilasok minden jel szerint két külön csoportba tartoztak. Utóbbiakra általában igaz a büntetett előélet és a lumpen származás. Az 1939-es nyilas értelmiségiek jelentős része 1944-ben

41 ÁBTL V-98981, Csonka Kálmán vizsgálati dossziéja, 26–30.

42 Böszörmény pártjának kiáltványát és programját lásd *Magyarországi pártprogramok*, 278.

43 Böszörményhez lásd Szakács Miklós, *Kaszákkeresztesek*, Budapest, Kossuth, 1963. továbbá Nyerges András, „Történet, áthallás nélkül”, *Magyar Hírlap*, 1998. május 9.

már nem szimpatizált a nyilas mozgalommal. 49 szélsőjobboldali képviselőből 1944 októbertől csak kettő vállalt részt a fegyveres terrorban, ezzel szemben heten az antifasiszta ellenállásban tevékenykedtek.⁴⁴

A nyilasok 1939-40 között elhangzott parlamenti interpellációikban a legradikálisabb módon feszegették a szociális kérdéseket, és ezzel átvették az SZDP, illetve a kommunista párt szerepét. Szimbolikus, hogy a nyilas képviselők első üléstermi bevonulásukkor fizikai erőszakkal zavarták el a szociáldemokratákat a szélsőbaloldali padsorokból, és ők ültek helyükre. Jellemzi a kialakult helyzetet Szeder Ferenc SZDP képviselő felszólalása is, melyben megjegyezte, hogy „ez a képviselőház nem volt hangban mindig ennyire szociális érzéssel telítve, mint most”. Csakugyan, a nyilasokhoz hasonló radikalizmust a parlamentben 1919 óta senki sem képviselt. Ennek tudatában kiabálták Szeder felszólalása közben egyes nyilasok, hogy „Mit keres maga itt egyáltalán? Mit keresnek itt még egyáltalán a szocik? Nevetséges dolog, túlhaladott álláspont.”⁴⁵ Sokan épp szociális érdeklődésüktől hajtva léptek be a pártba: Gera József, a nyilas pártépítés vezetője éveken keresztül Makón volt gyerekgyógyász és a helyi csecsemővédő intézet vezetője, és tapasztalhatta a mezőgazdasági munkások nyomorát. Szociális érzékenysége mellett a népszaporodási érdeklődés és a fasiszta Olaszországból valamint a nemzetiszocialista Németországból érkező orvosi szaklapok, melyek bizonyították Gerának, hogy „milyen nagyon szép és komoly munka folyik ott”, indították el őt a politika felé.⁴⁶

Nyilas részről az 1938–1939 közti felfutás időszakában számos szociális intézkedés történt a párton belül is. A párt „Szociális Osztályán” munkaközvetítő iroda nyílt, egyes pártszervezetek gondoskodtak tagjaik ingyenes orvosi ellátásának megszervezéséről.⁴⁷ Figyelemre méltó volt a nyilasok nőpolitikája is, mert hogy volt ilyen: Magyarországon a jobboldali politikai formációk közül a nyilas párt volt az első, amely önálló női alapszervezeteket alakított, és amelyben a női választók megnyerése érdekében számos intézkedés történt.

44 A kérdéshez lásd Ungváry, „Kik azok a nyilasok?”, 58–68.

45 A jelenetet idézi a *Képviselőházi napló* 1939. június 21-i ülése alapján Lackó, *Nyilasok*, 187.

46 A *Szállasi-per*, szerk. Karsai Elek, Karsai László, Budapest, Reform, 1988. 381–382.

47 Szöllösi-Janze, *Die Pfeilkreuzlerbewegung*, 171.

A nyilas párt sajátosan közelítette meg a volt szociáldemokrata, illetve kommunista párttagok kérdését. Amennyiben az illető nem volt zsidó, helyet biztosítottak neki pártjukban, sőt büszkéek voltak arra, hogy integrálhatták a munkásmozgalom harcosait. A nyilas lapokban sorozatban jelentek meg cikkek olyan címmel, mint például. „Nem szégyellem hogy szociáldemokrata voltam” „Marxisták a Nyilaskeresztes Pártban”, „Magyar Munkás”, „Valamikor szociáldemokrata voltam”.⁴⁸ A nyilas képviselők közül négyen (Kassai-Schallmayer Ferenc,⁴⁹ Koltay József,⁵⁰ Sütő Gyula és Zsámboky Pál⁵¹) korábban kommunisták vagy baloldali szociáldemokraták voltak, részben vezető funkcióban, és ezt nyilasként is nyíltan felvállalták. Szöllösi Jenő pedig a liberális Kossuth-párt tagja volt. Marxistaként indult Málnási Ödön,⁵² a párt főszéktartója és

48 Például *Pesti Újság évkönyve*, 1942. Összetartás, 1943. október 24.

49 Kassai-Schallmayer Ferenc (1903–1946) nyomdász, lakatos, forradalmár-politikus. 1919-ben, 15 évesen belépett a Vörös Hadseregbe, a szlovenszkozi szocialista ifjúsági szövetség megalakítója és elnöke, 1923-ban a csehszlovák rendőrség kommunista szervezkedés miatt kiutasította. Magyarországon Gyöngyösön telepedett meg, folytatta a baloldali agitációt, majd Bécsbe, ill. hat hónap után Budapestre költözött. Megalakította az első komolyabb munkás-szavalókórust, Kassák Lajos Munka-körébe is bekapcsolódott. Garbai Sándorral és Weisszhaus Aladárral együtt 1934-ben az *Új Szó* kommunista havilap kiadója. 1935-ben Csoőr Lajos jobboldali politikushoz csatlakozik, aki megbízza a munkásszervezéssel. 1937-ben Szálasihoz csatlakozik, és a „mozgalmár” szárny vezetője lesz.

50 Koltay József (1893 Budapest–?) szocdem ifimunkás, 1910-1918 között vas- és fémipari szakszervezeti tag, 1919-től ÉME-tag, 1937-től nyilas, 1939-től képviselő.

51 Zsámboky Pál (1884–?) Szegény vasutas szülők gyermeke, lakatostanonc, MÁV csoportvezető, 1903-1931 között szakszervezeti tag, a szociáldemokrata párt megyei párttitkára. 1937-től nyilas párttag, 1939-től képviselő.

52 Málnási Ödön (1898–1970) tartalékos főhadnagyként részt vett az I. világháborúban, 1917-től Marx, Bebel, Kautsky és más szerzők hatására marxista lett. A Tanácsköztársaság alatt zászlóaljsegédtisztként és zászlóaljparancsnokként teljesített szolgálatot. Kapcsolatban volt a bécsi kommunista emigrációval, kommunista szemináriumokat tartott Romániában és Magyarországon. 1924–1937 között az SZDP tagja, írásai jelentek meg a *Népszavában* is. 1938-ban *A magyar nemzet őszinte története* c. művéért, melyet a jobboldalinak nem nevezhető Cserépfalvi Imre adott ki, két és félelvi fegyházra ítélték, amiből egy évet le is ült. Anarchizmus vádjával kizárták a nyilas mozgalomból, mivel egy pamfletjében Szálasi Ferencet elmebetegnek minősítette. Ezt követően politikai passzivitásba vonult. A Népbíróóság előtti védekezésében arra hivatkozott, hogy összesen 19 évig folytatott baloldali tevékenységet és csak 20 hónapig volt jobboldali (valójában Málnási 1937 vége és

hivatalos történésze is. Málnási Rákossal együtt ült a csillagbörtönben, és kommunista kapcsolatait (például Garbai Sándorral) 1944-ig fenntartotta. 1936-ban még együtt publikált Fejtő Ferencsel és József Attilával a Cserépfalvi Könyvkiadó és a *Szép Szó* által kiadott „Mai magyarok – régi magyarokról” című antológiában. Szociáldarwinizmusa és biopolitikai eszméi azt a véleményt alakították ki benne, hogy Magyarország csak nagyhatalmak részeként tud érvényesülni. Ennek jegyében egyszerre kereste Németországgal és a Szovjetunióval a kapcsolatokat. Szálasi naplójában is megörökítette, hogy Málnási a német-szovjet együttműködés időszakában annyira fellelkesült, hogy felajánlotta a kapcsolatteremtést szélsőbaloldali moszkvai ismerősei által, és arra hivatkozott, hogy egy tudományos dolgozata kommunista szemináriumokon tananyag.⁵³ 1941 tavaszán a szovjet követségre feljegyzést küldött a nyilas-keresztes párt baloldali szárnyának tevékenységéről, a nyilaspuccs után pedig felajánlotta Kemény külügyminiszternek, hogy „magyar Paaskiviként” (ő volt a szovjet-finn háborúban a finn kormány feje) hajlandó volna tárgyalni Rákossal a békekötésről.⁵⁴ A Rajk család esetében jól tetten érhető a két szélsőséges eszme találkozása: Rajk László a kommunizmusért, testvére Rajk Endre⁵⁵ a nyilasmozgalomért lelkesedett, és párt proletárvonalának egyik vezetője volt.⁵⁶

1942 tavasza között aktív nyilas volt, és utána is szélsőjobboldali maradt). Azzal is mentegette magát, hogy csak azért lépett be a nyilas pártba, mert az SZKbP VIII. kongresszusa arra hívta fel tagjait, hogy belülről bomlasszák a jobboldali pártokat. A népbíró első fokon 15, másodfokon 7 évre ítélte. A börtönben beszervezték, 1953-ban szabadult. Zsibárusként tudott csak elhelyezkedni. Tartótisztjét feljelentette az Elnöki Tanácsnál és az ENSZ-nél, újabb bebörtönzését csak az 1956-os forradalom miatt kerülhette el. Ausztriába emigrált, ahol haláláig élénk emigrációs tevékenységet fejtett ki.

53 BFL Nb V 837/1946 Málnási Ödön periratai, 64.

54 BFL Nb V 837/1946, Málnási Ödön periratai, 13–26.

55 Dr. Rajk Endre (1899–1960) 1937-ig a Hangya vezető tisztviselője, 1937–1939 közt a nyilas EKE szövetkezet igazgatója. Széchenyi Lajos ismertette össze 1936-ban Szálasisal, ettől kezdve nyilas szimpatizáns, párttag és gazdasági szakértő. 1939–1940 között az Országépítés széktagja, később a Láthatatlan Pártépítés tagja, a nyilas hatalomátvétel után államtitkár, készletgazdálkodási kormánybiztos és a közellátásügyi miniszter helyettese. 1945-ben Németországban fogságba esik, kiadatását a családtagok információja szerint belügyminiszter öccse megakadályozta. Összes népbírói és egyéb vizsgálati anyaga eltűnt, feltehetően Rajk László hathatós közreműködésével.

56 A részleteket lásd Duncan Shields, *A Rajk-fiúérek*, Budapest, Vince, 2007.

A szellemi rokonságot mutatja az a tény is, hogy a debreceni egyetemen kialakuló progresszív ifjúsági mozgalom tagjai közül sokan eleinte szélsőjobb, majd néhány hónap múlva kommunista nézeteket vallottak, mint például Kiss József, Vásárhelyi Miklós és Újhelyi Szilárd, akik a debreceni kommunista pártszervezetben jutottak meghatározó szerephez.⁵⁷

Szálasi politikai szárnypróbálgatásai során maga is megkörnyékezte a szociáldemokrata pártot. Mónus Illéssel és több vezetővel órákon át tárgyalt. „Az öreg szociáldemokrata pártvezetők zavarban voltak, mert az ’örnag úr’ betéve tudta Marxot, minden kijelentését egy-egy Marx idézettel indokolta és be kellett ismerniük, hogy bizony az ’örnag úr’ többet tud a marxi ideológiából, mint ők”⁵⁸ – írta szarkasztikusan Huszár Aladár. Szálasi „Országépítés” hivatalának ötletét állítólag egy olyan röplap inspirálta, amelyet az USA kommunista pártja bocsátott ki.⁵⁹

Amikor a *Népszava* pártellenes magatartás miatt elbocsátotta munkatársait, azok a nyilas sajtóhoz álltak át „és 25 évi szocialista múlt után sikerrel versenyeztek az uszításban hitlerista kollegáikkal – akik közül viszont sokan tekinthettek vissza kommunista múltra”.⁶⁰ Ezek közé tartozott Bresztovszky Ede is, aki nyomban a *Pesti Újság*, azaz a hivatalos nyilas pártlap szerkesztője lett.⁶¹ Nyilas részről különös súlyt helyeztek az SZDP választóinak megnyerésére. Bár a kommunista párt részéről is el lehetett hódítani szavazatokat, ez a kommunisták jelentéktelen száma miatt nem érdemelt figyelmet. Ezzel szemben külön tanfolyamokat szerveztek az SZDP vezetőinek megtérítésére, és olyan röplapokat adtak ki, melyek a szellemi rokonság és testvériség érveivel kívánták leválasztani a forradalmi tömegeket az SZDP „munkásáruló” pártjáról (ilyen céllal készült például a „Szoci-Nyilas” röpirat).

Sztálin a Molotov-Ribbentrop paktum után már nyíltan rokonszen-

57 Tóth, *Metszéspontok*, 91, 116, 149–150. Újhelyi az EX tagja is volt.

58 Huszár, *Gondolatok*, 185.

59 Török András, *Szálasi álarc nélkül. Öt év a nyilas mozgalomban*, Budapest, Fővárosi Nyomda, 1941. 51.

60 Major Róbert, *25 év ellenforradalmi sajtó 1919–1944*, Budapest, Cserépfalvi, 1945. 66.

61 Bresztovszky 1929-ben például mint a Szocialista Ifjúság munkások Munkaközösségének képviselője tevékenykedett a Bartha Miklós társaságban. Nyilas korszakában régészettel is foglalkozott, a *Magyar Élet* elismerő cikket közölt róla a Holdvilág-árokban vezetett ásatásáért, ahol Bresztovszky az ősmagyarok kultikus helyét vélte megtalálni. Lásd Beránné – Hollós, *Megfigyelés alatt*, 127.

ves személynek számított a szélsőjobb számára. A tervgazdaság konzekvens megvalósítása mellett érdeméül tudták be a zsidó bolsevizmus megsemmisítését is. A *Nép* a paktum után sokat sejtető vezércikket közölt „A zsidóság sorsa a háború alatt” címmel, melyben minden országban bemutatta politika és zsidóság viszonyát. „Oroszországban kilátástalan a zsidók helyzete [...] a nagy tisztogatás során igen sok vezető szerepet betöltő zsidó, számos népbiztos is, terítékre került és az orosz politika ma már nem azonosítható a zsidó világhatalmi törekvésekkel. Az orosz-német együttműködés pedig kétségtelenül éreztetni fogja hatását, nem hinnénk, hogy csalódnánk, hogy még a német módszereknél is erőszakosabb cselekedetekben”⁶² A *Nép* újságírói sok esetben téves információkat közöltek, de a Szovjetunió esetében mind a zsidókérdést, mind az alkalmazott módszereket illetően fején találták a szöveget.

Bármilyen furcsának tűnik, nemcsak Hitler, hanem Sztálin is azok közé tartozott, akik hivatkozási alappá váltak a nyilasok körében. Amikor Wirth Károly egy pénzintézet kifizetésével kívánta előteremteni a tervezett puccshoz szükséges pénzösszeget, Piłsudski mellett Sztálinra hivatkozott, mint akik hasonló módon szereztek meg a mozgalmukhoz szükséges eszközöket (ezzel Sztálin postarablási akciójára célzott).⁶³ Nyilas körökben esetenként még Lenint is pozitív figuraként említették. Vágó Pál csepeli munkások előtt tartott 1944 karácsonyi beszédében leszögezte, hogy „Leninnek a forradalom apjának elképzelése közelebb állott a szociális gondolathoz, mint Lenin forradalmának végeredménye, a sztálini diktatúra”.⁶⁴

Külön színfoltot jelentett a nyilasok között a sváb asszimiláns Keck Antal,⁶⁵ aki a népi írók baloldali szárnyával rokonszenvezett, és Volksbund-ellenessége miatt lépett be a nyilas pártba. Keck a szovjet film sze-

62 *A Nép*, 1939. augusztus 31. 1.

63 *Horthy Miklós titkos iratai*, 231.

64 „Vágó Pál államtitkár feltűnést keltő beszéde a csepeli munkásokhoz”, *Összetartás*, 1944. december 24. 7.

65 Keck ügyvéd és a Turul Szövetség tagja is volt, politikai karrierje a harmincas évek közepén indult. Az 1939-es választásokon nyilas támogatással képviselő lett, utána belépett a pártba. Interpellációiban a föld- és kartellkérdés megoldását, a zsidó szellemiségű *Magyar Nemzet* fertőzésének megszüntetését, a zsidó filmpolitika elleni határozott fellépést, a Habsburg-politika elleni intézkedéseket követelt, és a kormány zsidóbarát (!) filmpolitikáját kritizálta. 1940. június 14-én a nemzetiségi

relmese volt, 1940-ben Faust Imrével több sikertelen kísérletet is tett a filmek magyarországi elterjesztésére. Keck Gömböst tartotta mentorának, aki már 1921-ben kijelentette, hogy „mi szocialisták vagyunk ugyan, de nemzeti szocialisták”.⁶⁶ Unokaöccse, Keck Zsigmond a bácskai kommunista mozgalom egyik vezető tagja volt.

Kovarcz Emil a nyilas párt „forradalmi” szárnyának vezetője volt. 1916-ban, 17 évesen avatták zászlóssá, 1919-ben az Ostenburg-különítmény tagja volt, és részt vett a Somogyi-Bacsó gyilkosságban. Később a csendőrségnél teljesített szolgálatot. Egy parlamenti választás alkalmával neki kellett levezényelnie egy ellenzéki körzetben a választók megfélemlítését és a kormánypárti jelölt megválasztatását. Saját bevallása szerint ez okozta számára a döntő kiábrándulást. Már 1938 novemberében foglalkoztatta a rendszer erőszakos megdöntésének terve. Nevéhez fűződik az 1940 évi felfedett nyilaspuccs, melyet Wirth Károllyal szervezett. Horthy elrablását, a rádió és a minisztériumok elfoglalását tervezték, Kovarcz ezen felül „Vasúti Front” néven külön szervezkedés indított, melynek célja a MÁV nyilas aktivistáinak felkészítése volt a puccs esetére. Kovarcz 1941-ben a rendőrség elől Németországba szökött. Nem fogadta el a számára felkínált SS-rangokat és állásokat, hanem kútásóként és villanyszerelőként dolgozott. 1941–1943 között egy ideig Szmolenszkban teherautó-sofőrködött, hogy „az orosz viszonyokat megismerje”. Saját bevallása szerint megsemmisítette a szmolenszki és vjazmai hadifogolytáborokat, ahol a német uralom alatt több százezer fogoly pusztult el, és tanúja volt annak, hogy a német megszállók hogyan pusztították a békés lakosságot. Hidegvérű gyilkos mentalitása mellett jellemző rá az is, hogy önként és tudatosan jelentkezett 1945-ben a magyar hatóságoknál, mert vállalni akarta az „ESZME” terjesztéséért járó

törvényjavaslat miatt kilépett. 1940. november 30-án kérte visszavételét, de 1942. február 27-én ismét kilépett a pártból, és 1943 júliusában belépett a kormánypártba. December 14-én terjedelmes önkritikus beszédben vallotta meg a képviselőház színe előtt átlépésének okait. A zsidókérdést, mint helytelenül kezelt problémát azonban meg sem említette, nyilván azért, mert ebben számíthatott volna a legkevesebb megértésre – ismerősei előtt azonban kijelentette, hogy „szégyelli magát” nyilas múltja miatt. Keck a német megszállás alatt számos üldözöttnek segített, ő rejtegette a kommunista könyvkiadó Faust Imrét, eszközözt ki neki kormányzói kihallgatást és segítette fegyverszüneti misszióját.

66 BFL Nb 640/1946 Keck Antal periratai, 112.

ítéletet. A Szovjetunó azért is érdekelte, mert ő is a tervgazdaság híve volt, ennek jegyében vezette 1944. október 15-től a „nemzet totális mozgósításával megbízott tárcanélküli miniszter”-ként az ország hadbaállítást.

A szélsőjobb és a szélsőbaloldali gazdaságpolitika rokonságát illusztrálja Csikós-Nagy Béla⁶⁷ munkássága is. Ő Imrédy beosztottjaként részt vett a győri program kidolgozásában. Németországi birodalmi ösztöndíját szorgos kutatásra használta fel, és egy, Németország világháborús győzelmét bizonygató pamflet mellett négy művet is írt: *A faj és a gazdaság viszonya az új német gazdaságelméleti irodalomban*, *Kapitalizmus vagy kollektívizmus*, *A német honvédő gazdaság irodalma*, *A szovjetgazdaság három Achilles-sarka és Nagytér gazdaság*⁶⁸ címmel. Ezeket az opusokat 1953-ban *A sztálini tanítások alapján építjük a helyi ipart* című műve követte.

Csak rosszindulatú értelmezés állíthatja azt, hogy Csikós-Nagy pusztán köpönyegforgató lett volna. Valójában minden rendszer alatt ugyanaz érdekelte: a szabályozott tervgazdaság.⁶⁹ Csikós szimpátiáit még *A szovjetgazdaság három Achilles sarka* című művében sem rejtette véka alá. Szinte lelkes hangon ismertette a Szovjetunió tervgazdaságának apró részleteit („egészen kivételes a szovjet gazdaságpolitikának eredménye az iparosítás terén”⁷⁰). Kritikája nem az elvet, hanem csak a gyakorlatot érintette: túl sok a bürokrácia, az oroszok nem tudnak szervezni, az ipari központok túl közel vannak a határhoz és a vasúti szállítás átteresztőképessege túl csekély. Nem csoda, hogy a cenzúra be is zúzatta az antibolsevista céllal megrendelt tanulmányt. Sztálin háborús tapasztalatai alapján minden bizonnyal csak helyeselhette Csikós-Nagy megál-

67 Csikós-Nagy Béla (1915–2005) 1952–1955 között különböző minisztériumokban miniszterhelyettes, 1957–1984 között államtitkári rangban az Árhivatal elnöke, a Kádár-rendszer meghatározó gazdasági vezetője.

68 A 'nagytér gazdaság' szót Csikós-Nagy minden bizonnyal megalkotójától, a nyilas Málnási Ödön történészről vette át (Málnási Ödön, *A magyar nemzet őszinte története*, Budapest, Cserépfalvi, 1937.).

69 Megjegyzendő, hogy a tervgazdaság Horthy is foglalkoztatta. 1931. április 17-én a koronatanácsban maga is javasolta ennek magyarországi adaptálását, és egy feljegyzésében az emberiség „legmerészebb kísérleteként” értékelte a szovjet tervgazdaság céljait. Lásd Horthy Miklós titkos iratai, 127. 5. lj.

70 Csikós-Nagy Béla, *A szovjetgazdaság három Achilles-sarka*, Szeged, Városi Nyomda, 1941. 25.

lapításait, aki 1945-ben már Vas Zoltán helyetteseként a kommunisták által irányított Gazdasági Főtanács vezetésében tevékenykedett.

Málnási Ödön marxista-nyilas történészként ugyanazzal a problémával foglalkozott, mint Csikós-Nagy, de megoldási javaslatai túlmentek a pusztán gazdasági tervezésen: 1939. augusztus 20-án a pécsi katolikus körben tartott beszédében kifejtette, hogy „a zsidókérdés nálunk összefüggésben van a monopolkapitalizmus kérdésével. Ezért csak 100%-os és nem 20%-os módon oldható meg. Céltudatos gazdaságpolitika alkalmazásával bankvezéreinknek egy éven belül el fog menni a kedvük az ittmaradástól és szívesen használják fel az állami támogatást, hogy fajiságuknak megfelelőbb hazájukba: Palesztinába és Madagaszkárra vándoroljanak. A közúti hálózatot a nemzetiszocializmus ellen küzdők tízezeivel gyorsan kiépítjük”⁷¹

A nyilas és kommunista szellemi rokonságot visszamenőleg is alátámasztja Málnási, aki 1966-ban az emigrációban kiadott *A hazai magyarság mai követelései* című művében annak a véleményének adott hangot, hogy „Magyarországon egyetlen munkás és egyetlen paraszt sem sírja vissza az 1945 előtti időket, mert senki sem akar az élet vonatján még egyszer a harmadosztályon utazni. A lezajlott szocialista forradalmat, ha kívülről jött is, mindenki elfogadta [...] senki sem kívánja kiszorítani a közéletből a magyar élet éltető elemét: a szocializmust.”⁷² Megdöbbenőek ezek a sorok, ha figyelembe vesszük: Málnási az „éltető elemet” börtönlakóként majd segédmunkásként nyomorúságos körülmények között élte meg.

A magyarországi szélsőjobboldal politikájában 1945-ig együtt élt a proletár tökéssellenesség és a teljes állami irányítástól idegenkedő szalonfasizmus. Ebből az anakronisztikus helyzetből fakadt a nyilas párt 1940-től tartó folyamatos válsága, a különféle kizárások és frakcióharcok. Mivel Magyarországon 1944. október 15-ig nem történt meg a szélsőjobboldal hatalomra jutása, ezért a belül folytatott hatalmi harcok sem juthattak nyugvópontra. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy még a „szalonfasizsta” politikusok is a korábbiól gyökeresen eltérően közelítették meg a szociális kérdést. Ennek köszönhetően alakult ki az a köz-

71 Málnási Ödön vizsgálati dossziéja, BFL Nb V 837/194638, 38. A *Magyarság* 1939. augusztus 23-i száma is közölte a beszédet.

72 Málnási Ödön, *A hazai magyarság követelései*, London, Harsona, 1966. 11–14.

hangulat, mely szerint minden baj megoldása az államszocializmus bevezetése és a zsidó vagyon újracsztása.

8.5. Szélsőjobboldali gazdaság- és szociálpolitika a pártprogramok tükrében

Mivel a pártprogramok nyilvánosságuk okán alkalmas ürügyet szolgáltathattak a rendszernek nem tetsző politikai csoportosulások betiltására, ezért minden szélsőséges szervezet lehetőség szerint igyekezett alácazni forradalmi-radikális törekvéseit. Magyarországon az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921. évi III. törvénycikk értelmében minimum három év fegyházzal, de akár halálbüntetéssel is lehetett sújtani azt a személyt, aki „az állam megsemmisítésére, különösen valamely társadalmi osztály kizárólagos uralmának erőszakos létesítésére irányuló mozgalmat vagy szervezkedést kezdeményez, vagy vezet” vagy erről tudomással bír, de nem jelenti. A törvény a kommunista mozgalom ellen irányult, de a harmincas évektől a szélsőjobboldallal szembeni harc fontos eszköze lett. Szálasit, Böszörményt és társait részben e törvény alapján vonták felelősségre. 1938 után e törvényre hivatkozva a Darányi- és az Imrédy-kormány sorozatban tiltotta be a szélsőjobboldali pártokat, és tartóztatta le százával tagjaikat. A pártszervezőknek kétszer is meg kellett gondolniuk tehát, hogy elképzeléseikből mennyit árulnak el nyíltan. Emiatt különösen figyelemre méltó az a radikalizmus, ami e pártprogramokból árad.

A németországi fejlődéshez hasonlóan Magyarország esetében is az volt a jellemző, hogy a későbbi szélsőjobboldali politikai pártok követelése jelentős részben a jóval korábban alakult titkos társaságok, mozgalmak és szervezetek programjaiból voltak levezethetőek. Amit a tízes-húszas években megalakult ÉME, EX, KKV SZ és MOVE követelt, az 5-10 évvel később kidolgozottabb formában visszaköszönt az első nyíltan fasiszta és antiszemita magyar pártok nyilvánosságra hozott pártprogramjaiban. Nyilván nem maradt hatás nélkül a külföldi, elsősorban olasz példa sem. De a pártprogramok összevetése azt bizonyítja, hogy esetük-

ben nem külföldi minták kópiájáról van szó: a bennük megfogalmazott radikális gondolatok valós konfliktusokra reagáltak, és ezért a magyar társadalmi-politikai helyzetből következtek. Magyarán: megkockáztatható az a tézis, amely szerint sokkal nagyobb fokú ideológiai kontinuitás állapítható meg a szélsőjobb korai fajvédő és nyilas formációi között, mint azt eddig a kutatás feltételezte.

Ha megvizsgáljuk a harmincas évek szélsőjobboldali pártjainak tagságát, akkor a vezetők között számtalan EX, ÉME, KKV SZ és MOVE tagot találhatunk. Ezek a szervezetek a bethleni konszolidáció során sokat veszítettek dinamizmusukból, és bizonyos szempontból megszűntek a kormány radikális ellenzéke lenni: főbb vezetőik állami, közigazgatási, katonai posztokra kerülve nem bírálhatták a kormányt a korábbi intenzitással. Ezzel párhuzamosan sokat veszítettek hatékonyságukból és vonzerejük-ből. 1928. január 4-én Eckhardt Tibor, a húszas évek elején még rettegett ÉME addigi országos elnöke Endre Lászlóhoz írott levelében részletesen taglalta, hogy miért mondott le posztjáról: „Visszalépésem oka az állandó és egyre élesedő személyi harc...”. Eckhardt kiábrándultan taglalta az ébredőket megosztó, ellentétes irányú politikai szándékokból és személyes torzsalkodásokból fakadó konfliktusokat. Kijelentette, néhány társával (Bajcsy Zsilinszky Endre, Balogh Ferenc, Horváth Géza) együtt az a terve, hogy „mindazokat, akik a belső egyenetlenkedés és rendbontás eszközei voltak, az egyesületben viselt pozíciójukról való lemondásra bírjuk... Ha ez a törekvésünk sikerül úgy hajlandó vagyok az egyesület elnöki tisztébe visszatérni, ellenesetben (sic) azonban állandóan megújuló botrányok cél-táblája lenni nem kívánok, s ez esetben lemondásom végleges.”⁷³ Az ÉME belső viszonyairól festett kiábrándító kép a többi, korábban nagy befolyással rendelkező szervezetre is jellemző volt. Nem csoda, ha sokan új utakat kerestek. Ők alkották a nemzetiszocialista irányultságú pártok kezdeti bázisát. Ugyanakkor nemcsak az egyszerű párttagok, hanem bizony a vezetők között is sok új arcra bukkanhatunk.

A húszas évek végének pártalakítási próbálkozásait követően az első antiszemita irányultságú fasiszta tömörülés, a Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspárt megalapítója a már említett Böszörmény Zoltán volt. Pártja programjában fontos megállapítás, hogy „semmiféle [...] kizsák-

73 Eckhardt levele Endréhez, 1928. január 4. PML Endre László iratai XIV/26. doboz, 72. pallium.

mányoló és leigázó felekezeti és osztály-uralmat” sem tűrnek meg a jövőben. A pártprogram kötelező államosítást helyezett kilátásba minden nagyobb üzem esetén, és számos helyen foglalkozik a vagyonok újraosztásának kérdésével is. Elkobzandónak jelölte meg az „üzérkedés céljából 1880 óta bevándoroltak” és a hadivagyon-tulajdonosok javait, és kimondta, hogy „nem néptárs”, azaz zsidó Magyarországon semmilyen vagyonnal se rendelkezessen, az 1900 óta bevándorolt zsidóságot ki kell telepíteni, valamint minden egyéb „nem néptársat”, aki vagyont halmoz fel. (A „néptárs” kifejezés a náci „Volksgenosse” kifejezés szolgai fordítása.) Államosítandó minden „társadalmi üzem”, azaz nagyüzem.⁷⁴ Meskó Zoltán Magyar Szocialista Földműves és Munkáspártja átvette ezeket a követeléseket,⁷⁵ csakúgy mint az összes egyéb szélsőjobboldali mozgalom. Szálasi *Cél és követelések* címmel 1935-ben kiadott programja ehhez képest enyhébbnek mondható, mivel a kivándoroltatást nem követelte, és a vagyonek kobzást is szűkebb körre terjesztette ki. A szélsőjobboldali pártok egységesek voltak abban, hogy a tőzsdét meg kell szüntetni, és a nagyvállalatokat állami kézbe kell adni. Agrárprogramjuk radikalizmusa a kommunista párt javaslataival vetekedett. Egy 1936-os pártprogram nyíltan kimondta, hogy a tervgazdálkodást az egész országban be kell vezetni, a gazdaságot pedig egységes és országos szervezetbe kell egyesíteni állami felügyelet mellett.⁷⁶

Endre László főszolgabíró, miután 1937 tavaszán a lovasberényi időközi képviselőválasztáson megbukott, felettesei szemében „persona non grata”-vá vált és kényszerszabadságra küldték. Szabadságának hónapjait egy új szélsőjobboldali párt létrehozására fordította, és a tárgyalások eredményeként 1937 júniusában megszületett a Fajvédő Szocialista Párt, amely az Andrássy út 60-ban bérelt néhány szobában kezdte meg működését.⁷⁷ (A pártot Benke Tibor, az *Összetartás* újságírója és Széchenyi Lajos gróf kezdték el szervezni, de Endre még a korai fázisban csatlakozott hozzájuk.) A párt 10 pontos programjában a fajvédelem progresszív követelése mellett (progresszív jövedelemadó, nemzeti pénzgazdálkodás, állami

74 *Magyarországi pártprogramok*, 284.

75 *Magyarországi pártprogramok*, 314.

76 *Magyarországi pártprogramok*, 408. az Egyesült Magyar Nemzeti Szocialista (Nyilaskeresztes) Párt programja.

77 Lackó, *Nyilasok*, 90.

munkaközvetítés, családvédelem, fizetett szabadság, emberséges munkaidő, kötelező minimálbér) a diszkriminatív, antiszemita elemek is hangsúlyos szerepet kaptak (fajvédelmi szempontokon alapuló birtokreform, a magyarság hivatali pozícióinak javítása és a zsidóság nemzeti kisebbséggé nyilvánítása, nemzeti öncélúság alapján átszervezett népnevelési reform, a nemzeti érdekek érvényesítése minden politikai, gazdasági és kulturális kérdésben), és megjelentek a rendszer politikai modernizálását megcélzó eszmék (titkos választójog) is.⁷⁸ A fajvédő irányultságú modernizációs reformprogram nagy részben Endre keze munkáját dicséri.

Endre közvetítők segítségével 1937. június 20-án Körösön találkozott Szálasival, hogy egységbe szervezzék a szétszórtnyilas szellemiségű csoportokat, Endréék fajvédőit, Szálasi és Pálffy Fidél gróf nyilasait. Hosszas huzakodás után (leginkább a vezér személyének kiválasztása okozott konfliktusokat) megegyeztek, és 1937. augusztus 1-én a feloszlott és megszüntetett Nemzeti Akarat Pártja helyett új párt alakult, amelybe belépve megszűnt a Fajvédő Szocialista Párt. Az „új” párt neve Magyar Nemzeti Szocialista Párt lett. Az MNSZP vezetése „vitéz Endre László és Szálasi Ferenc testvérek közötti előzetes megbeszélések és döntések alapján történik”.⁷⁹ Az új párt az FSZP jelvényét, a nyilat, és székhelyét, az akkor még nem rossz emlékü Andrássy út 60-at is átvette. Az új párt megszületése alapul szolgált a különböző radikális csoportok, töredékpártok egységesítéséhez. Október 23-án nagy hírverés mellett nagygyűlést tartottak a Budai Vigadóban, s bár a beharangozott teljes egyesülés elmaradt, több kisebb-nagyobb csoport mégis összeolvadt. A nem sokkal később átkelesztett nyilas párt (Nemzeti Szocialista Magyar Párt – Hungarista Mozgalom) következő évi, 1938-as programja az antiszemita, militarista retorika mellett leszögezi, hogy az önrendelkezési jog alapján követeli Trianon revízióját, és addig elsőként említést tesz a magyarországi kisebbségek jogainak biztosításáról is! A tőzsde teljes állami kontrolljának és a határidős ügyletek megszüntetésének követelése mellett figyelemre méltó, hogy a program kitér a „termények kötelező egyöntetűsítését (standardizálás) és minőségosztályozását (márkázás)”. További követelés volt a 40 órás munkahét bevezetése, a 14 év alatti gyermekmunka betiltása, a női munkaerő védelme. Olyan „feminista” követelést is találunk, mely szerint

78 *Az Endre-Baky-Jaross per*, 480.

79 *Az Endre-Baky-Jaross per*, 29.

a helyzetével visszaélő, női beosztottját nemi viszonyra kényszerítő munkaadó már pusztán kísérlet esetén is egytől öt évig tartó szabadságvesztéssel büntetendő. Az antiszemita intézkedések mögött minden esetben a zsidó vagyon államosításának terve állt. Egyes esetekben, mint például a földkérdés rendezésénél a program nyíltan ki is mondta, hogy a zsidó nagy- és középirtok azonnal kiosztandó. Emellett azonban az egyházi és a világi nagybirtok felosztása is célként szerepelt.

Matolcsy 1939 elején alakult Keresztény Nemzetiszocialista Frontja „Dánia mintájára” minden 500 holdnál nagyobb birtok felosztását követelte. A „Szociális rendszerünk eszközei” részben a földbirtokpolitika, az adózás és vámok, hitelügy, ipari és kartellügy, munkás- és cselédkérdés fejezetek előtt a zsidókérdés külön fejezetet alkotott. Ezen belül 10 pontban fektettek le olyan javaslatokat, melyek a jogfosztást, árjásítást és kivándoroltatást követelték. A zsidóellenes javaslatok nyíltan kimondták, hogy a zsidóság vagyona 2000 pengő felett államosítandó.⁸⁰ A párt deklarálta, hogy célja „felszámolni az elkorhadott liberális kapitalista rendszert”, és létrehozni az egységes népi államot.⁸¹ Matolcsy a parlamentben nyíltan „igazi rendszerváltozást” követelt, és mérhetetlen gyűlöletet tanúsított a Horthy-rendszer fenntartó arisztokráciával szemben is: „A zsidóság térhódítását éppen az arisztokrácia tette lehetővé”⁸² „legnagyobb része a zsidósággal egy véleményen van, össze van vele forrva, sokszor családi, vérségi és főleg pénzügyi szempontból”.⁸³ Követelte a nagybirtokok keletkezésének felülvizsgálatát és a „nemzetellenes magatartással”, azaz Habsburg-pártolással szerzett területek elkobzását: márpedig Magyarországon a latifundiumok döntő többsége ilyen adományozáson alapult.

A nyilaskeresztes párt 1939-évi programjában legfontosabb intézkedésként a tervgazdálkodás bevezetését és a munkanélküliség megszüntetését jelölte meg. A program hitet tett a magántulajdon mellett, csak a bankrendszer totális állami kontrollját és a zsidó ingó és ingatlan vagyon kisajátítását tűzte ki célul, kártalanítás ellenében. Matolcsyhoz képest a program sokkal rövidebben és alárendeltebb helyen foglalkozott a zsi-

dókérdéssel. A program szociális szempontból azt az utalást is tartalmazta, hogy nem elég önmagában a zsidóság eltávolítása: „fajzsidók” helyébe zsidószelemű keresztények sem kerülhetnek.⁸⁴ Egyedül az agrárkérdésben hirdettek a nyilasok nagymértékű kisajátítást és földújraosztást, nem kímélve az egyházi földvagyon sem. A kormány fokozódó nyilasellenes fellépései miatt az élesebb tőkeellenes (kommunistikus) jelszavakat törölték, ezek helyett inkább a közmunka, a tanoncvédelem, a 40-órás munkahét, a gyermekmunka, a munkaszünet, a tankötelezettség kiterjesztése és a kórházépítés került előtérbe. A nyilas program lezögezte azt a marxi gazdasági tételt is, hogy a pénz fedezete nem az arany, hanem az érte szolgáltatott munka.

Imrédy Magyar Élet Pártjának programja nyíltan deklarálta, hogy a zsidó vagyon a magyar kisegzisztenciáknak kell átadni, és ezzel a keresztény fiatalság elhelyezkedését kell fokozottabban biztosítani. 1940-től Imrédy a Magyar Megújulás Pártja élén politizált, és a kor progresszív értelmiségije közül egy ideig sokan mellé álltak. Az MMP programja tekinthető az összes jobboldali pártprogram közül a legalaposabb munkának. A már korábban ismertetett progresszív követelések mellett ez deklarálta a munkához való jog törvénybe foglalását (később ezt az 1949-es kommunista alkotmány valósította meg) és egységes munkajog bevezetését.⁸⁵

A zsidó vagyon államosítása és újraelosztása valamint a zsidóság kitelepítése mindegyik jobb- és szélsőjobboldali párt programjában szerepelt. Teleki és Bárdossy kormányának miniszterei ezt nyíltan ki is mondták a parlamentben. Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter 1939. június 23-i beszédében úgy foglalta össze a zsidótörvények lényegi célját, hogy „A zsidó menjen ki, a pénz maradjon bent”.⁸⁶ 1941. március 11-én a MÉP bajai gyűlésén azt nyilatkozta, hogy a zsidókérdést „meg kell oldani, mert útjában áll a nagyvonalú fejlődésnek [...] nincs messze a megoldás ideje [...] Kikapcsolások már folyamatban vannak”.⁸⁷ A bajai főispán 1941 június 9-én történt beiktatásán mondott beszédében is kijelentette, hogy „A nemzetnek mint egésznek joga van igénybe vennie a

80 *Magyarországi pártprogramok*, 464.

81 Matolcsy Mátyás cikke a *Magyarság Útja* 1938. április 10-i számában.

82 *Képviseleti Napló* 1935-1939, 18. kt, 1938. május 9. 396.

83 *Képviseleti Napló* 1935-1939, 22. kt, 1939. március 9. 270.

84 *Magyarországi pártprogramok*, 474.

85 *Magyarországi pártprogramok*, 512. Imrédy programjához lásd még e kötet 6. fejezetét.

86 ÁBTL V-101501 Sztójay Döme és társai, 89.

87 ÁBTL V-101501 Sztójay Döme és társai, 89.

zsidó vagyont és a nemzet céljaira fordítani azt, mert évtizedeken át elnéztük és tűrtük, hogy a zsidók nagyobb részét vegyék ki a nemzeti jövedelemnek, mint amennyi őket megillette volna.”⁸⁸ Nem sokkal később, 1941. június 24-én a képviselőházban „átmeneti rendezést” sürgett arra a szándéka szerint rövid időre, amíg a zsidóság teljesen el nem távozik Magyarországról. Imrédy Béla Magyar Megújulás Pártja programjának is sarkalatos pontja volt a „zsidó vagyonok” felszámolása. 1942-ben a *Nemzetőr*-ben, melyet ekkor Jaross Andor főszerkesztett, nyíltan írtak a 8 *Órai Újság*, azaz „az öt eltartó zsidóság” prognosztizált kitelepítéséről.⁸⁹ Jaross ennek kapcsán egy Turul Szövetség részére tartott nyilvános beszédében sajnálkozott amiatt, hogy a zsidóknak „egészségesen nagyon jót tett a munkatábor”, és leszögezte, hogy „kötelessége a magyar társadalomnak és a Turulnak, hogy a törvényhozást további ilyen intézkedések kiadására buzdítsa, ilyeneket kezdeményezzen, végül erőteljes propagandát folytasson ez irányban”.⁹⁰

Szálasi Ferenc utolsó szó jogán elmondott védőbeszédében is megerősítette, hogy a zsidóvagyon nacionalizálása leghatározottabb politikai programja volt.⁹¹ Ezt részéről komoly szervező munka előzte meg: már 1937-ben minden vármegyei pártszervezethez kiküldte a vármegyei takarékpénztárak vezetőinek és ügyvédeknek névsorát azzal az utasítással, hogy a pártszervezetek állapítsák meg, hogy közülük ki zsidó, illetve jelöljék meg, hogy kikkel válthatók fel (hasonló anyaggyűjtést az orvosi és mérnöki kamarák már évekkel korábban lefolytattak).⁹² A folyamat hatékonyabb koordinálása érdekében 1939-től Endre legjobb barátja, gróf Serényi Miklós⁹³ vezetésével külön „zsidótlanítási osztályt” hoz-

tak létre, mely további feladatokat is vállalt. Az antiszemita parlamenti interpellációkat „megalapozó” anyaggyűjtés mellett a lakosságtól feljelentéseket gyűjtött, és azokat illetékes helyre továbbította (gyakran az 1938-ban Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye alispánjává választott Endréhez, aki szinte valamennyi esetben azonnal vizsgálatot is kezdett), valamint folyamatosan cikkeket helyezett el a fontosabb napilapokban.⁹⁴

A nyilasok a nagyobb vállalatoknál is készítettek tervek a zsidóság kikapcsolására. Ezek feltárása még nem történt meg, de sokat sejtet, hogy például a Shell Rt. személyzeti osztálya, melyet nyilas érzelmű hivatalnokok vezettek, 1941-től minden alkalmazott személyi lapján szerepeltette a következő titkos kérdéseket és a választ: „Zsidó-e? Félvér-e? felesége zsidó-e? Nyilas-e? Liberális-e? Kommunista-e? hatalomátvitel esetén letartóztatandó-e?”⁹⁵

8.6. Méhely Lajos

A már említett Méhely Lajost „a magyar fajvédelem úttörője”-ként tartották számon. A magyar fajbiológiai kutatások megalapítója, a szociáldarwinizmus magyarországi elterjesztője volt, nemzetközi hírű tudósként ismerték. 1880-tól, 19 évesen már tanársegéd, 1910-ben akadémiai rendes tag, 1915-től a bölcsészkaron egyetemi tanár. Fő kutatási területe a hullók és csúszómászók élettana, publikációit maga illusztrálta. Ő fordította Brehm *Az állatok világa* című művének első három kötetét is. A húszas évektől tudományos munkássága mellett és helyett egyre inkább a fajbiológia témájáról írt értekezéseket. Tudományos és áltudományos műveinek száma már-már grafomán hajlamai miatt szinte áttekinthetetlen, saját bevallása szerint 1200 cikket és tanulmányt írt. A személyét ért

MNSZNP-ba, ahol járás-, később észak-pesti megyevezető lett. 1938 elején belépett Szálasi pártjába ahol szintén az észak-pesti megyevezetőséget, majd a pesti főkerületvezetőséget látta el. Képviselővé választása után 1939 augusztusában Hubay Kálmán a zsidótlanítási osztály élére nevezte ki. 1944 novemberétől a párt irodavezetője. Gátlátalan antiszemitizmusával a magyar szélsőjobb egyik legprimitívebb reprezentánsa volt. A népbíróság első fokon halálra, másodfokon életfogytiglani börtönrre ítélte, 1956-ban nyugatra távozott.

94 BFL Nb. 495/45 Serényi Miklós perirata, Serényi vallomásai, 5–42

95 ÁBTIL V-56031 Rákosi Gyula vizsgálati dossziéja, eredeti kérdőív oldalszám nélkül.

88 ÁBTIL V-101501 Sztójay Döme és társai, 90. 1941. június 9.

89 1942. május 1-én a lap az Imrédy-ellenes 8 *Órai Újság* támadására reagálva azt írta egy „Bethlen” című, név nélküli cikkben, hogy „Ezek a támadások csak arra voltak jók, hogy örömet keltsenek a kitelepítés előtt álló [sic!] olvasók táborában...”.

90 ÁBTIL V-104061 Jaross Andor vizsgálati dossziéja, 129.

91 Szálasi beszédét lásd *A Szálasi-per*, 666.

92 BFL, Nb 293/1946 Szálasi-per, Szálasi körlevele a pártszervezetekhez 1937. július 30-án, 3670.

93 Gr. Serényi Miklós (1898–1970) Teréziánusmot végzett okleveles gazda. Az első világháborúban arany vitézségi érmet kapott, 1936 elején felesége egy kis füzetet hozott neki ajándékba: Bosnyák Zoltán *Fővárosunk elzsidósodása* c. munkáját. Saját bevallása szerint ez indította el politikai pályafutását. Belépett a Pálffy Fidélféle

támadások miatt 1930-ban akadémiai tagságáról lemondott. Prohászka-hoz és Szabó Dezsőhöz hasonlóan a XX. századi magyar politikai antiszemitizmus atyja volt, hatása a szélsőjobboldali politikusok vagy Teleki esetében kimutatható.

Állítása szerint azért kezdett el a zsidókérdéssel foglalkozni, mert az egyetemen azt látta, „hogyan tizenegy sváb és tíz zsidó tanárral szemben csak öt magyar tanár van”. A másik lökést az adta, hogy kinevezték az antropológia tanszék vezetőjének, ahol vércsoporttanulmányaival és egyéb áltudományos rasszista vizsgálataival a magyar fajhigiénia ápolását tekintette fő feladatának. Antiszemitizmusát igazolta és erősítette, hogy 1915-ben fia elesett a fronton. Valószínűleg bűnbakkeresés céljából kezdte vizsgálni a zsidó frontharcosok és hősi halottak számát, ami szociológiai okokból némileg csakugyan alacsonyabb volt, mint a keresztényeké, de még így is több ezer főre rúgott.⁹⁶ Méhely ebből a tényből prekonceptiót gyártott: a zsidóság tudatosan „kivonja” magát a véráldozatból és a keresztényeket küldi vágóhídra, majd pedig átveszi a kivérzett, elárult ország felett az uralmat. 1922-ben így fogalmazott: „Amíg a mi fiaink a fronton küzdöttek... addig a zsidóság szabadon érvényesíthette adás-vételi művészetét, s amikor a hamarosan összekaparintott nagy vagyron birtokában érezte magát, elérkezettnek látta az időt arra, hogy a hadsereg széttöltésére és belső zavarok támasztása által a politikai hatalmat is magához ragadja.”⁹⁷

Méhely az 1920-as évek elejétől publikált rendszeresen *A Cél*-ban. Stílusa az uszítás terén minden addig felülmúlt, az 1918-as polgári demokratikus forradalmat nemes egyszerűséggel csak „zsidó lázadás”-ként definiálta. Előadasmódjának sajátossága a tudományos mezbe öltöztetett érvelés volt. A zsidóság „kártékonyágát” az állandó kedvezőtlen fajkeveredésből vezette le: „a zsidók megrendült idegrendszerük kö-

96 Általában 10 ezer főre becsülték a magyar zsidók háborús veszteségét. A kérdéssel Kovács Alajos írt külön fejezetet *A zsidóság térfoglalása Magyarországon* c. könyvében. Vizsgálatai szerint a zsidó lakosság 1,1%-a, míg a keresztény lakosság 2,8%-a pusztult el a háborúban. Kovács azonban nem vette figyelembe, hogy a legnagyobb vérvesztést elszenvedő gyalogsághoz az átlagnál magasabb iskolai végzettség miatt sokkal kevesebb zsidót vonultattak be, mint országos arányszámuk, ezzel szemben sokkal többen szolgáltak a tartalékos tisztek között (17%) és hasonlóan többen az orvosi, számvevői karban, valamint a műszaki csapatoknál.

97 Idézi a *Harc* 1944. június 17-i száma.

vetkeztében rendkívül hajlamosak elmezavarra, úgyhogy gyakran a legjelentéktelenebb ideg megrázkódtatás is elegendő ideglétük egyensúlyának felborítására. Így fejlődik ki ez a specifikus idegállapot, amelyet legáltalában 'furor judaicus'-nak lehet nevezni, s amely alkalom adtán a Szamuely, Kohn/Kun Béla, Troszki/Bronstein [sic!] és Sinovjev /Apfelbaum [sic!]-féle vérebekeztetést szül...”⁹⁸

Méhely a Magyar Kultúrliga elnöke és a MOVE igazgatósági tagja is volt, Gömbös Gyulával és Bajcsy-Zsilinszky Endrével együtt szerepelt a fajvédő pártban. Ennek ellenére magányos maradt: jobb érzésű emberek futóbolondnak tekintették, a fajvédők számára viszont túlságosan is maradi volt, hiszen világképe, melyben a jobbágyság intézményét idealizálta, megrekedt a XVIII. század színvonalán. Berzeviczy Albert tüntetően kivonult akadémiai előadásáról, 1930-ban pedig hitfelekezet elleni izgatás vádjával bíróság elé állították és két hét fogházra ítélték. Bár Méhely már 1923-ban elérte, hogy a Pázmány Péter Tudományegyetem szenátusa napirendre tűzze Fajbiológiai Intézet felállítását, az egyetem tanácsa ezt keresztülvihetetlennek tartotta.⁹⁹ Méhelytől inspirálva a későbbiek folyamán Endre László kísérletezett vármegyéjében efféle intézet felállításával, de siker az ő törekvéseit sem koronázta.

Méhely, a magyarországi antiszemitizmus és fajbiológia élharcosa tanulmányok sorozatát publikálta a „sváb” veszélyről is, melyekben leszögezte, hogy „a német fajában sem testileg, sem lelkileg sohasem válhatik magyarrá”.¹⁰⁰ 1939 augusztusában írt cikkében nyíltan le is írta, hogy a probléma itt is ugyanaz, mint a zsidókkal: „a hozzánk hasonlítani öhajtó németek bármennyire is iparkodtak a magyar génuszt magukba olvasztani, lelkük valamely rejtett zugában mindig ott zireg-zörög valami, ami nem magyar, ami a természet megmásíthatatlan törvényei szerint nem is lehet magyar. [...] elkecserecsünk, ha mindenütt őket látjuk nyüzsgönni [...] ezzel úgy vagyunk, mint gróf Széchenyi István volt a zsi-

98 BFL VII.5.e. 235/950 Méhely Lajos periratai, oldalszám nélkül kivonatolva közlik cikkei. A kivonatok hitelességét Méhely minden esetben elismerte.

99 Bosnyák Zoltán, *A magyar fajvédelem úttörői*, Budapest, Gede testvérek, 2000. 274–275, 279.

100 Méhely Lajos, „A magyar kisebbségi iskola”, *A Cél*, 1937/17. Hasonló írásai a lapban: „Német aknamunka” (1934), „Magyarok és svábok”, „A németek Magyarországon. Fajbiológiai tanulmány”, „Magyarabb Magyarországot”, „Nyílt levél dr. Kussbachhoz” (1936), „Az érem másik oldala” (1939).

dókkal, amikor az emancipáció vitájában az emlékezetes szavakat mondta: ha például egy palack tintát töltök egy nagy tóba, mindenki ártalom nélkül megihatja, de ha a levesbe az ember egy palack tintát tölt, megromlik a leves és azt meg nem ihatja az ember. Mai nap a zsidóveszedelem teljes tudatában is, bizvást a svábságra is alkalmazhatjuk Széchenyi szavait, s aki ezen megütődik, az nem ismeri vagy nem akarja ismerni a sváb veszedelem nagyságát.”¹⁰¹

Bleyer Jakabot, aki a német nemzetiségi vezetők mérsékelt vonalához tartozott, önálló cikkben támadta meg. Az antifasiszta harc jegyében 1939-től a *Magyar Nemzet* is örömmel közölte Méhely ilyen írásait, annak ellenére, hogy ő nem politikai, hanem kulturális szempontból támadta a magyarországi németiséget.

A teljesség kedvéért hozzá kell tennünk, hogy – szemben követőivel – Méhely a zsidóságot soha nem akarta teljesen eltávolíttatni Magyarországról. Mind az elpusztítás, mind az elűzés gyakorlatát annak erkölcsi gyalázata miatt elvetette.¹⁰² Következetlenségként értékelhető, hogy saját állítása szerint alkalmazott zsidó asszisztenseket, egy zsidó jelentkezőt felvetetett az egyetemre, sőt egy szegény sorsú zsidó nőnek a tandíját is kifizette.¹⁰³

A mai olvasó Méhely szövegeit egy beteg elme szüleményeiként értékelheti, akár a zsidóságról, akár a hun–magyar rokonságról vagy más faji biológiai témáról van szó. Kortársai körében azonban Méhely már a húszas években nagy népszerűségnek örvendett. Ijesztő, hogy ez egészen a politika csúcsáig eljutott. Bár a fajvédelem értelmezése és a Fajvédő Párt 1928-as feloszlata kapcsán kétségtelenül voltak köztük véleménykülönbségek, Gömbös nagy tisztelettel kezelte, még pártvacsorát is rendezett számára.¹⁰⁴ Prohászka püspök szinte felmagasztalta Méhelyt egy levelében: „Méltóságod voltaképpen a mi vezérünk, aki a nagyharangot veri félre, mi csak a csilingeket rázzuk”.¹⁰⁵ 80-ik születésnapja alkalmával,

101 Méhely Lajos, „Zireg-zörög”, *A Cél*, 1939 augusztus, 1–2.

102 Méhely Lajos, *Az én antiszemitizmusom*, Budapest, Held, 1930. 36.

103 BFL VII.5.e. 235/950 Méhely Lajos perében mentőtanúként mindegyik személyt megnevezte.

104 Gyurgyák, *A zsidókérdés*, 388. Gergely, Gömbös, 157. ezzel ellentétesen interpretálja Gömbös és Méhely kapcsolatát, állításait azonban nem támasztja alá.

105 Gyurgyák, *A zsidókérdés*, 388.

1941-ben mellszobrát akarták leleplezni. Egy fennmaradt tervezet szerint Endre László tartotta volna a laudációt, Bosnyák Zoltán olvasott volna fel műveiből és a Magyar Kultúrliga, Országos Széchenyi Szövetség, Magyar Turáni Szövetség, Országos Rákóczi Szövetség köszöntötte volna az aggtudóst. Méhely a népi írók egy része körében is elismert személynek számított: a *Magyar Út* például lelkes hangú recenzióban méltatta *Vér és Faj* című, a faji tulajdonságokat vérképekkel is alátámasztó áltudományos opuszát.¹⁰⁶ Méhely nézetei már igen korán a náci típusú faji antiszemitizmus Stürmer-stílusú megállapításaival vetekedtek. Az asszimilációt és a fajgyalázást, azaz a vegyes házasságot hevesen ostromozó Méhely írásait az 1944-es deportálásokkal egy időben előszeretettel idézte a Bosnyák Zoltán által főszerkesztett *Harc*: „A zsidó fajtát mesterségesen kitenyésztett, állandósult korcsfajtának kell tekinteni.” „Ha a zsidóban meglévő néger és orientális vérelemek európai nemzetek vérebe belekerülnek, azok nemcsak károsak, de egyenesen végzetessé is válhatnak.”¹⁰⁷

A népbíróság 10 év fegyházbüntetésre ítélte az akkor már 86 éves professzort. Pere annyiból különlegesség, hogy védekezésépp olyasmire hivatkozott, ami elvileg további vádpontot jelentett volna ellene egy jogállamban. Védekezése szerint ugyanis a németeket még a zsidóságnál is kártékonyabbnak tartotta, és számos, a zsidóellenes írásokhoz hasonló németellenes cikket írt. A svábok elleni uszítás virágai csak Méhely működése után, épp a „demokrácia” alatt szökkentek szárba. A „svábkitelepítés” (valójában deportálás) következményei ugyan enyhének nevezhetők az 1944-es deportálásokhoz képest, de a bíróságra nem ezért nem hatott különösebben Méhely érvelése. A professzort elvileg németellenes uszításért is el kellett volna ítélni, ettől azonban eltekintettek, mert a németellenes rasszizmus gondolata ebben az időben az állami ideológia szintjére emelkedett.

8.7. A „Zsidókérdést Kutató Intézet” genezise

A zsidók kivándoroltatása és a zsidóvagyon statisztikai felmérése, elkobzása és újraosztása egymástól függetlenül több személyben is felme-

106 *Magyar Út*, 1941. március 15. Szij Gábor recenziója.

107 Méhelyt idézi dr. Apor László és gróf Serényi Miklós, *Harc*, 1944. június 24. július 8.

rült. Közülük négyen (Méhely Lajos, Bosnyák Zoltán, Levatic László, Endre László) rövid időn belül önálló szellemi műhelyt is alakítottak.

Magyarországon a harmincas évek közepéig csak egyetlen folyóirat, a Méhely által szerkesztett *A Cél* névre hallgató áltudományos „fajbiológiai szemle” közölt folyamatosan a publicisztikán túlmutató rasszista és antiszemita írásokat. A lap ekkor nem fejtett ki jelentős hatást, példányszáma 500 és 1000 között ingadozott, olvasói zömmel a Méhely által elnökölt Magyar Kultúrliga tagjai közül kerültek ki. Méhely hamar maga köré tömörítette azokat, akik tenni akartak a zsidókérdés „megoldásáért”.¹⁰⁸

Bosnyák Zoltán,¹⁰⁹ a majdani *Zsidókérdést Kutató Intézet* igazgatója itt indította el publicisztikai karrierjét. Méhelyt már fiatalon megismerte, és 1931-ben írta első cikkét lapjába „Kultúrpolitikai gondolatok” címmel. A professzor figyelte rá, könyvekkel, broszúrákkal és statisztikai művekkel látta el. Bosnyák ettől kezdve évi 3–4 cikket írt a zsidókérdésről, valamint fajbiológiai, népesedésügyi és pedagógiai témákról. 1935-ben jelent meg „Budapest elzsidósodása” és „Magyarország elzsidósodása” című cikke, amit hamarosan önálló broszúráként is terjeszteni kezdtek. Egy évvel később már *A zsidókérdés törvényes rendezése* címmel adta ki új könyvét, melyben arányosítást követelt a gazdaság és a kultúra területén.¹¹⁰

108 Feltehető, hogy a Magyar Kultúrliga és a „kártékony rovarellenes egyesület” [sic] tagsága között komoly személyi átfedés állapítható meg: a Kultúrliga tagja volt többek közt Jászóváry, Bosnyák, Pávai Vajna Viktor (a Baross Szövetség Gyári Csoportjának elnöke), Raiss Károly (a *Nemzeti Figyelő* igazgatója), dorogi Farkas Ákos, Budapest későbbi nyilas főpolgármestere, Szörtsey József, Serly Antal. Lásd Serly Antal (1880–1945) népbírói perének iratait, BFL Nb. 2280/45. A Magyar Kultúrligát Szemere Miklós 1906-ban alakította meg a szabadkőműves egyesületek ellensúlyozására.

109 Bosnyák Zoltán (1905–1952) apja szűcssegéd, majd kocsmáros, anyja háztartásbeli volt. Kereskedelmi iskolát, majd tanítóképzőt végzett. Tanulmányai alatt megismerkedett Szabó Dezső és Bajcsy-Zsilinszky Endre rasszista írásaival. 1927-ben Tápiószelén volt tanár, itt ismerte meg feleségét és a magyar falusi viszonyokat. 1928–1931 között munkanélküli, ekkor lépett be Friedrich István pártjába és kezdett el előadásokat tartani a nagybankok államosításáról, az általános és titkos választójog bevezetéséről, a földbirtokreformról és más gazdasági kérdésekről. 1938-tól szerző az *Egyedül vagyunkban*, 1941-től *A Cél* felelős szerkesztője, 1941–1942 között belépett a Magyar Megújulás Pártjába. Cikkeit külön kötetben is kiadták, 1942-től Kolosváry-Borcsa Mihály révén a *Függetlenség*, majd Levatic útján a *Magyarság* c. lapokba írt tanulmányokat.

110 Bosnyák terjedelmes antiszemita írásainak felsorolását lásd Kolosváry, *A zsidókérdés magyarországi irodalma*, 106.

Munkáinak fő forrása Kovács Alajos statisztikai munkássága és az Illyefalvi Lajos által kiadott Budapesti Statisztikai Évkönyv volt.

A közgazdász végzettségű Levatic László már a húszas évektől kapcsolatban volt német antiszemita körökkel. A rendőrség 1936-ban figyelt fel tevékenységére, mivel Levatic nagy mennyiségű náci propagandaanyagot juttatott Németországból Budapestre.¹¹¹ 1935. január 26-án a Budai Hírlapban, majd kibővített formában Méhely lapjában publikálta „Nemzeti jövedelem és jövedelemmegoszlás” és „Miért kell adórendszereinket átszervezni” című tanulmányát, mely nyíltan a zsidóság ellen uszított. Ettől kezdve folyamatosan jelentek meg írásai a különféle jobboldali lapokban, általában N. L. L szignó alatt.

Levatic 1935-től Bosnyákot pártfogásába vette, külön kiadta munkáit. Az ő ajánlására lépett be 1936-ban Bosnyák az Etelközi Szövetségbe (EX). Erre az időre datálható Endre László megjelenése is, aki minden bizonnyal a Levatic által kiadott broszúrákból ismerte meg Bosnyákot, és 1936-ban szintén írt *A Cél*-ba. Endre népbírói vallomásaiban azt állította, hogy „Bosnyák Zoltánnal a húszas évek végén vagy a harmincas évek legelején ismerkedtem meg az úgynevezett 'Kártékony Rovarokat Irtó Egyesület' vagy 'Kártékony Rovarok Ellen Küzdő Egyesület' elnevezésű alakulatban, amely inkább egy kis baráti kör volt, (és ahol) egy-két ízben megjelentem. Itt találkoztam Bosnyákkal, N. Levatic Lászlóval, név szerint többre nem emlékszem.”¹¹²

Endre a későbbiekben mélyen hallgatott a kártékony rovarellenes egyesületben történekről. Holott az ő feltűnésével az elnökkel és tagokkal rendelkező szellemi műhely új erőre kapott. Míg 1935-ig a műhely feltehetően csak Méhely professzorra és munkatársaira korlátozódott, Endre feltűnése után a tagság aktivitása jelentősen kibővült, megszorodtak a tagok publicisztikái. Méhely professzor vallomása szerint magukon az üléseken nem vett részt – ez elképzelhető, tekintettel Méhely antimodern nézeteire. A műhely körülbelül havonta ülésezett,¹¹³ a kiküldött meghívók mindegyike sajátos módon „kártékony rovarellenes üdvözléssel”

111 ÁBTL P-1754, 92. BM osztályvezető Bakách-Bessenyei György követnek, Levatic László címére küldött propagandaanyagok tárgyában, 1936. április 22.

112 Gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. október 5. Az *Endre-Baky-Jaross per*, ÁBTL V-79802.

113 Dósa Rudolfné *A MOVE* c. művében (177. 22. l.) utal erre.

végződött. Tárgyként általában csak szüksézszerűen egy találka helye és ideje volt megadva, egy esetben azonban a program is említésre kerül: az összejövetelen „a legújabb akcióról, a küzdelem külföldi állásáról, az új zsidótörvényekről, a rovarellenes akciók miatt elítéltekről, stb”.¹¹⁴ lesz szó. Tekintettel arra, hogy cenzúráról aligha kellett tartani, a „kártékony rovar” csak a patológus antiszemiták fordulata lehetett. Minden jel szerint ezeknek a megbeszéléseknek a nyomán születhettek Bosnyák és Levatic különféle újságcikkei, például az utóbbi 1937-ben megjelent *Hová tegyük a zsidókat* című, madagaszkári kitelepítést javasoló brosúrája, illetve 1938-ban kiadott műve: *Milyen zsidótörvény kell a magyar népnek*. A cikk szerint a kivándoroltatás mellett a zsidó vagyonszerzése a cél, amit 80 százalékos vagyondézmával kell elérni. Zsidónak számított volna mindenki, akinek legalább két dédszüloje, vagy házastársa zsidó.

A németből fordított *Hová tegyük a zsidókat* c. cikk komoly botrányt is okozott. Levatic Endrét kereste meg nyomda végett, mert „a budapesti nyomdák túl drágák”. Endre azonnal cselekedett és a propagandaanyagot a gödöllői hivatalával szemben lévő Kalántai-nyomdával nyomatta ki 6500 példányban – természetesen a vármegye költségére. A *Társadal-munk* című újság egyik munkatársa azonban nyomozni kezdett, és a nyomdába munkásnak jelentkezve négy hétig figyelte az eseményeket. Amikor a zsidók Madagaszkárra telepítését szorgalmazó, és az impresszum szerint Németországban készült brosúra megjelent, az újságíró nagy cikkben rántotta le a leplet a hamisításról.¹¹⁵ Az ügyel kapcsolatban Peyer Károly szociáldemokrata képviselő még az országgyűlésben is felszólalt, az ügy azonban sem Endrére, sem Levaticra nézve nem járt negatív következményekkel.

Levatic nemcsak Magyarországon publikált. A müncheni kiadású *Der Weltkampf* című tudományos rasszista folyóiratban is ismertette német nyelven a meghozott zsidótörvényt és hátrányait.¹¹⁶ Legkésőbb ebben az időszakban került kapcsolatba a német Birodalmi Biztonsági Főhivattal. 1941. szeptember 29-én Urban SS-Sturmabführer, budapesti rezidens jelentése szerint V-4 kódszám alatt a Gestapo informátorai

114 ÁBTL V-79802/1 Endre László dossziéja, mellékletek. A levelek nem eredetiben, hanem csak címükkel és kivonatolt tartalmukkal vannak felsorolva.

115 Uo. 206–207, 590–591. továbbá Vági, „Endre László”.

116 Levatic László, „Das zweite Judengesetz”, *Der Weltkampf*, 1939. június, 291–297.

között tartották nyilván. Jellemzése: „Tudós típus, újságíró. Annnyira el van foglalva munkával, hogy csak mint informátort tudjuk használni (szóbeli) de mint olyan nagy ismerője a politikai és gazdasági kérdéseknek, különösen jól ismeri a zsidókérdést Magyarországon, az antiszemitizmusnak a megtestesítője, egyike a magyar partizánharcosok elleni szövetségnek, számunkra nagyon fontos és érdekes személyiség.”

Találkozásainkat egyszer vagy kétszer egy hónapban bonyolítjuk le, de szóba jöhetnek vele kapcsolatban az összes napi folyó kérdések. Mint munkatársat, mint abszolút értékes személyt kell kiértékelni. Dúsgazdag, idealista, anyja német nő. Németbarát. Szálasi ellensége, akit ő nem tart megfelelőnek, mint vezetőt.”¹¹⁷

A szellemi műhely minden szempontból megelőzte korát: Levatic 1941. június 20-án már „Teljes elkülönítést! A zsidó lakónegyedek szűk-ségessége és előnyei” címmel cikkezett. Írásában, mely olyan alcímekkel büszkélkedhetett, mint „Az igazságos árueelosztás és a gettó”, javasolta szakemberek kiküldését Lengyelországba, az ottani gettók megvizsgálása céljából.¹¹⁸ Az említettek mellett mások is részt vettek a tervező munkálatokban. Ez sejthető a szellemi műhely preferált orgánusai, a *Magyarság*, illetve a *Pesti Újság* cikkeinek stílusából. 1940. május 29-én az előbbiben jelent meg Somogyi Ferenc MÉP képviselő cikke „Zsidó-jogunk fejlődésének áttekintése” címmel és a következő alcímbe rejtett javaslattal: „Egy új de egyben nagyon is régi adó – mégis jó lenne bevezetni. Léptessétek életbe a zsidóadót.”

A szellemi műhely minden jel szerint egyre nagyobb munkát jelentett tagjainak. Erről tanúskodik az 1939. május 30-án keltezett, stencilezett meghívó is, melyet Levatic a következő programpontok felsorolásával küldött szét:

1. Elnök referátuma a *Zsidó háború* című francia könyvről, valamint a Rotary perben hozott bírói ítéletnek a szabadkőművességre vonatkozó részének hírlapi közzétételéről.

2. A szabadkőműves névsor (*Palatinus könyv* II. kötet) kiadásának kérdése.

3. Dr. Karl Wiebe: *Deutschland und die Judenfrage* című könyvének lefordítása és kiadása magyar nyelven. (kérem a német eredeti elolvasását!)

117 ÁBTL O-11541/1 Gestapo volt kapcsolatai.

118 *Magyarság*, 1941. június 20. 7.

4. Egy magyarországi zsidó javaslata a zsidókérdés megoldására.¹¹⁹

5. Információkérés a következőkről: Brückler Árpád, Zsombok Zoltán, Antal István felesége. (Ezalatt nyilván azt kell értenünk, hogy az érintettek esetleges zsidó felmenőit kutatták – U. K.)

6. Információkérés egy állítólag alakulóban levő antiszemita ligáról, amelynek tagjai pld. többek között v Eölbey Thilly L., Kövesligethy-Büben M, Pejtsik fotókereskedő.

7. Egy barátunk kényszerű elmaradásának bejelentése.

8. Komédia az arizálás körül (Del-Ka, Magyar Divatcsarnok, Krausz-Moskoviits, Palatinus, stb.)

9. Új kártékony rovarellenes kiadványok megjelentetése.

10. Fichte-Bund magyarnyelvű röplapjainak hazai terjesztése.

11. A Stürmer rituális gyilkosság száma.

12. Esetleges bejelentések, indítványok, javaslatok.¹²⁰

A programból tehát kiderül, hogy a szellemi műhely taglétszáma ebben az időben már túlment az alapítókon. De kiderül az is, hogy a műhely nemcsak elméleti, hanem gyakorlati javaslatokon is munkálkodott, illetve információkérés címén katasztert állított fel a magyar politikai elit és középosztály zsidó és félzsidó tagjairól.

A szellemi műhely pártok feletti intézmény volt: imrédysták, kormánypártiak és a különböző nyilas csoportok hívei egyaránt csatlakoztak hozzá. Gróf Serényi Miklós, a nyilaskeresztes párt zsidótlanítási osztályának vezetője saját bevallása szerint szoros kapcsolatban állt Méhely, Levatich és Bosnyák körével és interpellációiban az ő publicisztikáikra hivatkozott.¹²¹ Ötletét, mely szerint a zsidóság Palesztina helyett inkább Dél-Amerikába találja meg új hazáját, feltehetően a műhely egyik tagjától, Serly Antal nyugalmazott kincstári jogügyi aligazgatótól vette át.¹²² Serényi az egyik fő publicista volt, aki szokatlanul

119 Minden bizonnyal Berend Béla cionista irányzathoz közel álló szigetvári főrabbi kivándorlási ötletéről van szó.

120 MOL, P szekció 1434 Endre László iratai 8. cs. 222.

121 BFL Nb 495/45 Serényi Miklós periratai, kihallgatási jegyzőkönyv, szám nélkül.

122 BFL Nb 2280/1945 Serly Antal perirata. Serly konzekvens volt: az argentinai kitelepítés ötletét még az államvédelmi rendőrség nyomozó osztályán is propagálta, feltehetően kevés sikerrel. 1939-ben könyvet is kiadott *A zsidóságra vonatkozó magyar törvények* címmel.

nyíltan is fogalmazott: 1939. július 13-án például azt a címet adta a *Magyarságban* megjelent cikkének, hogy „Kedvező-e a zsidóság halálózási arányszáma?” Serényi az országban szórólapokat is köröztetett, *Zsidó Kataszter Minta és Magyarázat. Csak valóságnak megfelelő adatokat kérünk* címmel.¹²³

Széles körű átfedés állapítható meg a szellemi műhely és más szélsőjobboldali egyesületek tagsága között. Bosnyák és köre szinte kivétel nélkül tag volt a MOVE budapesti lövészligában és a Magyar Kultúrligában, sokan tagok voltak az EX-ben és az ÉME-ben, Endre László pedig egyszerre mindegyikben, a MOVE lövészcsapait nagyrészt ő is irányította.

Az alapítók közül Bosnyák publicisztikai munkássága volt a legnagyobb. Antiszemita publicisztikája uszításban minden addigit felülmúlt. Tizennégy könyve összesen kb. 60 ezer példányban jelent meg, publikációs „csúcsevén” 1938-ban hat művet adott ki. Rendszeres újságcikkei mellett számos előadást tartott, 1944 májusa és augusztusa között hetenként a rádióban is szerepelt. Endre anyagilag Bosnyák hóna alá nyúlt, 1938-tól szerződéses megbízások keretében havi javadalmazást folyósított neki a vármegye költségvetése terhére. Több alkalommal felkérte a vármegyei népművelési előadók részére előadások tartására az előadók számára rendezett szentendrei, gödi és félegyházi tanfolyamokon. Endre ötlete volt az is, hogy a vármegye népművelési szervezetén belül lehetne létesíteni egy fajbiológiai intézetet.¹²⁴

A szakirodalomban az a nézet terjedt el, hogy Bosnyák csak a német megszállás után alakította meg a Zsidókutató Intézetet.¹²⁵ Valójában az „Intézet” már 1942-ben megalakult (formálisan 1943 januárjában), de kezdetei még ennél is régebbi időre nyúlnak vissza. A „szellemi műhely” ugyanis folyamatosan és igen termékenyen foglalkozott a zsidókérdéssel. Ezt igazolják Bosnyák cikkei is, melyekben 1939 januárjától folytatások-

123 Emiatt mentelmi eljárás is indult ellene, mivel a röplapot aláírásával, sőt képviselői titulusával jegyezte. Az eljárás azonban Serényire nézve következmények nélkül zárult.

124 ÁBTL-V-120/779 Bosnyák Zoltán vizsgálati dossziéja, 85. Bosnyák vallomásaiban nem említ pontos évszámot, de feltételezhető, hogy 1941 előtt merült fel Endrében a fajbiológiai intézet felállításának terve. Ez azért is valószínű, mert Méhely Lajos, akit Endre többször hívott előadásokat tartani Gödöllőre, már 1927-ben publikált egy könyvet *Állítsunk fel magyar fajbiológiai Intézetet* címmel.

125 Például Braham, *A népiirtás politikája*, 513.

ban felsorolta a még csak tervezetben létező, május 5-én elfogadott 1939. IV. tc. hiányosságait, és konkrét javaslatokat tett az új zsidótörvény paragrafusaira.¹²⁶ Javaslatai megegyeztek a harmadik zsidótörvénnyel (1941. XV. tc.), mely fajgyaláznak minősítette zsidó férfi és nemzsidó nő nemi kapcsolatát (a fordított esetet a törvény továbbra sem szankcionálta, a jogalkotó a nők passzív szerepéből indult ki). „A zsidókérdést biológiai vonatkozásban a fajvédelmi törvénnyel úgy-ahogy megoldottnak tekinthetjük. Nem mondhatjuk el azonban ugyanezt a zsidóság társadalmi helyzetéről és a zsidó plutokrácia gazdasági hatalmáról. Figyelmünket most e kérdések felé kell irányítani”¹²⁷ – fejezte be Bosnyák eszmefuttatását. Felhívását már megjelenése előtt tettek követhetők, hiszen ugyanezekben a számokban részletes tudósítások jelentek meg a külföldi zsidóellenes intézkedésekről. A szlovákiai zsidótörvények ismertetése kapcsán az intézkedés gazdasági jelentősége kiemelten szerepelt. A közgazdasági vénájú Levatich megállapította, hogy a gettósítás és deportálás költségei bőségesen finanszírozhatóak a szlovákiai zsidók vagyonaiból.

Az informális szellemi műhely egyre kevésbé elégíthette ki tagjainak ambícióit. Bosnyák ezért 1942 februárjában *Állítsuk fel a Zsidókérdéskutató Magyar Intézetet* címmel hívta fel a figyelmet arra, hogy csak Magyarországról közel egymillió embert kell hamarosan eltávolítani, és hogy ennek az akciónak a megszervezése „egész sor jogi, közigazgatási, pénzügyi, társadalmi kérdést és teendőt vet fel. A zavaró jelenségek kiküszöbölése csak úgy érhető el, ha már évekkal előbb széleskörű adat és anyaggyűjtést folytatunk és ezek alapján kellő körültekintéssel tervet készítünk a feladat megoldására.”¹²⁸ Emellett fontos feladat az eddig életbelépett törvények hatásvizsgálata, valamint a külföldi zsidóellenes intézkedések kiértékelése is.¹²⁹ Bosnyák hivatkozott a nemrég megalakult német, francia és olasz zsidókutató intézetekre, és – tekintettel a „nagy nemzeti érdekre” – követelte a magyar intézmény felállítását, melyhez rögtön programot és működési tervet is felvázolt. Állami részről azon-

ban nem mutatkozott hajlandóság e munka támogatására. 1942. május 28-án a *Székely Nép*, majdnem egy évvel később, 1943. január 10-én a *Függetlenség* tudósíthatott arról, hogy magánkezdeményezésből megkezdte működését a Zsidókérdéskutató Magyar Intézet – minden jel szerint tehát csak a régóta létező szellemi műhely átkereszteléséről szóltak a tudósítások. Ez a tény hamar közismertté vált, amit Kelemen István unitárius esperes 1942. június 1-én kelt, Udvarhely vármegye törvényhatósági bizottságához intézett beadványa is bizonyít. Kelemen ebben a budapesti Zsidókutató Intézetre hivatkozott, mint arra a szervre, amely beadványa szerint alkalmas volna arra, hogy közreműködjön a magyarosított zsidó családnevek felkutatásában és „intézményes revideáltatásában”.¹³⁰ 1943 februárjában „A tűzvonalból” címmel jelent meg az Intézet első közleménye *A Cél* hasábjain. Otthont Jászóváry József nyugalmazott orvostábornok Otthon u. 19. sz. alatti villájában kaptak. Az év folyamán jelent meg Bosnyák *Szemben Judeával* című műve, melyben a gettósításra konkrét javaslatokat is tett. Az erre a célra kijelölendő városok nagyjából megegyeztek az 1944 folyamán ténylegesen kialakított gettók színhelyeivel. Bosnyák leszögezte: a gettók csak köztes állomások lehetnek, mert „a közeljövő, reméljük meghozza a zsidókérdés végleges nemzetközi rendezését és az emberiség végre örökre megszabadulhat egy sok ezer éves gyötrő gondtól”. De addig is szükséges körülbelül 200-250 ezer zsidó azonnali kitelepítése – mivel helyszínt Bosnyák nem árult el, ezért kizárásos alapon csak a „Főkörmányzóság” (azaz Lengyelország) koncentrációs táborai jöhettek számára tekintetbe.¹³¹

1943 végén Bosnyák akciót hirdetett: kérte a zsidó szépiírók munkáinak kiselejtezését a köz- és magánkönyvtárakból. Kérését magánszemélyként tette meg, ennek ellenére rövid idő alatt háromezer levél és több ezer kötet érkezett.¹³² A villa szobája szűkké vált, ezért Endre a pesti vármegyeháza alagsorában bocsátott Bosnyák rendelkezésére megfelelő helyiséget. Az intézet felhívására számos városból jelentkeztek leve-

126 Bosnyák Zoltán, „Nincs más út”, *A Cél*, 1939. január-június, 214–228. és 241–254.

127 Bosnyák Zoltán, „Néhány szó a fajvédelmi törvényről”, *A Cél*, 1941. augusztus, 6.

128 Bosnyák Zoltán, „Állítsuk fel a Zsidókérdéskutató Magyar Intézetet!”, *A Cél*, 1942. február, 17–21.

129 „Európa felszámolja a zsidókérdést” címmel Bosnyák terjedelmes írást közölt a *Függetlenség* 1943. február 28-i számában.

130 Karády – Kozma, *Név és nemzet*, 247.

131 Nem bizonyítható, hogy Bosnyák ismerte a gázkamrákkal működő megsemmisítő táborokat. Sőt, úgy tűnik, hogy az 1944 előtt elkövetett megsemmisítő akciókról sem tudott, hiszen 1944 júniusában *Harc* c. lapjában Kijevet mint zsidók által lakott várost jelölte meg, pedig ott már évekkal korábban meggyilkolták a zsidókat.

132 *Harc*, 1944. augusztus 26. a Zsidókérdést Kutató Magyar Intézet közleményei.

lező tagok. 1944 februárjában Bosnyák egy interjúban már arra panaszkodott, hogy néhány jelentősebb nagyvárosban még mindig nincs az intézetnek helyi megbízottja – ezek szerint viszont sok helyütt már kiépült a zsidókutató intézet vidéki képviselője. 1944 májusában az intézet megkapta a Park klub helyiségeit (Vörösmarty tér 4.). Szándékaikkal ellentétben az intézet 1944-ben embereket is mentett, mivel szakértőként alkalmazták a Zsidó Tanács alkalmazottai közül Hahn Istvánt, Telegdi Zsigmondot, Thuróczi-Trostler Józsefet és másokat, akik részben ennek köszönhetően elkerülték a munkaszolgálatot.

Dr. Jankó Péter tanácsvezető bíró, az Endre-Baky-Jaross-per népbíróági tanácsának elnöke, az első tárgyalási napon, 1945. december 17-én a következőket szegelte Endrének: „A nyomozásnak vannak bizonyos adatai abban a vonatkozásban, hogy amikor Ön a minisztériumba való beosztását megkapta, kezében lobogtatta alispán korában részben kiadott, részben tervezett rendeleteinek szövegét... és azt mondotta Jarosznak, hogy 'még is vannak nekem ezek a rendeleteim'... 'legalábbis tervezetben s ezeknek egyszerű kiadásáról lesz csak szó'”.

Endre válasza így hangzott: „Igaz. Igen. Nem szóról szóra így, de körülbelül.”¹³³

Endre 1944-ben azokra a rendeleteire támaszkodhatott, amelyeket korábban alispánként Bosnyákék közreműködésével dolgozott ki és vezetett be. Ehhez még Eichmanntól megkapta a szlovákiai jogszabályokat (amelyeket azonban nem használt fel), és, hogy biztosra menjen, már államtitkárként berendelte Bosnyákot tanácsadónak a belügyminisztériumba. Bosnyák aktívan kivette részét a sárga csillag viselését előíró rendelet megszövegezéséből. Endre így emlékezett: „A megkülönböztető jelzéssel kapcsolatban, és általában, amikor adatszolgáltatásról volt szó, bevontuk a megbeszélésbe Bosnyák Zoltánt [...] ezt a tanárt, akinek hatalmas statisztikai adatgyűjtése volt. Hivatalos statisztikai anyag állt rendelkezésre e téren, azon felül pedig ő történelmi szempontból is alaposan felkészült...”¹³⁴

Az asztaltársaság tagjai 1944. április 15-én elfogadták a Zsidókérdést Kutató Magyar Intézet alapszabályát. Elég az alapítók névsorán végignézni (kormánybiztos, főispán, államtitkár, tanácsos stb.) és láthatjuk,

¹³³ Az *Endre-Baky-Jaross per*, 1994. 43.

¹³⁴ Uo. 44.

hogy a baráti kör tevékeny szerepet vállalt a magyar zsidókérdés végső megoldásában.¹³⁵

Ezzel szemben nem bizonyítható, hogy a Sztójay-kormány alatt Bosnyák vagy Levatic bármilyen szerepet kapott volna a deportálások megszervezésében, illetve a vagyon felmérésében – a közigazgatás szakemberei illetve tagtársaik közül többek rendelkeztek ezen a területen megfelelő gyakorlattal. Bosnyák csupán a BM. VII/b (egyesületi) alosztályának munkájában vett részt (mivel a zsidó egyesületek is ide tartoztak), valamint a MOVE Fajvédelmi Főiskolát vezette, mely a német megszállás után tartotta első tanfolyamát.¹³⁶ Tény azonban, hogy a Sonderkommando Eichmann irodáját a Városházán közvetlenül Bosnyák helyiségei mellett rendezték be. Az is tény, hogy Bosnyák címére a német megszállás utáni napokban több javaslat is érkezett: például a megrögzött turanista, Máté-Törék Gyula testőrezredes a zsidók cukoradagjának azonnali ötven százalékos csökkentését indítványozta, mondván, hogy „a kb. 400.000 zsidótól felszabadult cukor szociálisan használandó fel. A zsidóknak amúgy is van rengeteg eldugott cukorja.”¹³⁷ Máté-Törék továbbbított Bosnyáknak egy másik levelezőlapot is, melynek szerzője 1944. március 25-én 13. pontos akciótervet fogalmazott meg a zsidóság ellen. Ennek lényege a totális gettósítás, a sárga csillag azonnali bevezetése („csecsszopótól kezdve”), a vagyon felleltározása és 50 százalékbán hadicélokra történő igénybevétele volt.¹³⁸ Bosnyákék szerepének jelentősége abban áll, hogy tevékenyen hozzájárultak az antiszemita közhangulat fenntartásához és ötleteket adtak másoknak is a zsidókérdés végső megoldására. Bosnyák szellemi műhelyének tagjai közül többen pozícióba kerültek a német megszállás után: Réthy-Haszlinger Ferenc például Ugocsa és Ung megye főispánja lett.

Bosnyák 1944 előtti szellemi műhelyéhez hasonló antiszemita asztaltársaság sok akadt Magyarországon. Titkos fajvédő társaságok tucat-

¹³⁵ Uo. 608.

¹³⁶ Erről tudósít a *MOVE* c. lap 1944. május 26-i számának cikke, melyet Dósa Rudolfné a *MOVE* c. munkája 29. ábrájaként facsimilében közöl.

¹³⁷ BFL B 208030/1949 Máté-Törék Gyula népbíróági perirata, 69. Máté-Törék levele Bosnyáknak.

¹³⁸ BFL B 208030/1949 Máté-Törék Gyula népbíróági perirata, 68. ismeretlen ezredes levele Bosnyáknak.

jai működtek 1919-től 1944-ig.¹³⁹ Egyes esetekben magánszemélyek, mint például Fázsy Rezső, állítottak össze céglistákat keresztény vállalatokról, és terjesztették antiszemita cikkeket együtt, mint röplapot. Fázsy kiadványa *Gazdasági Önvédelem. Keresztény Közgazdasági Lap* névre hallgatott, és 1937–1939 között jelent meg.¹⁴⁰ Kolosváry-Borcsa Mihály *A zsidókérdés magyarországi irodalma* című munkája előszavában többször is utal arra, hogy mások tőle függetlenül is foglalkoztak a zsidókérdéssel: az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga mint testület, illetve dr. Varga Sándor, a Nemzeti Múzeum tisztviselője is elkezdte irodalomjegyzék összeállítását. Bosnyák intézetétől függetlenül Kassán is alakult Zsidókutató Intézet, melyről 1943 szeptemberében a Magyar Zsidók Lapja is tudósított.¹⁴¹ A szélsőjobboldali lapok 1939 elejétől újult erővel propagálták a zsidók kitelepítését. A Magyarország 1939. április 9-i számában például négy ezzel kapcsolatos írást is közölt: „Izrael ősi földje Palesztina”, „Az új haza: Madagaszkár”, „Hány zsidó él a világon”, „Zsidó törvények a világtörténelem tükrében” címmel. A Madagaszkárral foglalkozó cikk cinikus módon azzal kezdte, hogy „A zsidó nemzetköziség hatalmas szervei fáradhatatlanul kutatják azokat a helyeket, ahová az Európából kivándorló zsidókat, ha kell, milliók tömegben is kitelepíthessék.”¹⁴²

Az Endre-Bosnyák-Levatic társaságot kiemeli a többi hasonló közül az a tény, hogy publikációi által százezreket tudott befolyásolni,¹⁴³ és

139 Ezekről eddig csak két tanulmány született: Dósa Rudolfné már említett kötete vulgármarxista stílusa miatt alig használható, Zinner Tibor *Az „ébredők” fénykora* c. műve modernebb szemléletű, de csak a húszas évekig követi nyomon a jobboldali szervezeteket, és elsősorban az ÉME tagságára fókuszál.

140 Fázsy regiszterébe véletlenül egy zsidó cég is bekerült, a tulajdonost a későbbiekben Fázsy sikerrel zsarolta azzal, hogy leleplezi, ha nem ad pénzt. 1945-ben vizsgálat indult ellene, de a vádat 1947-ben elévülésre és a szombathelyi kommunista pártszervezet igazolására hivatkozva elejtették (Fázsyt korábban keresztény munkaszolgálatosként a tisztek „erős szocialista modorú viselkedése miatt feljelentették”). BFL V-26098 Fázsy Rezső (Orsova 1898-?) népbíróági ügye.

141 Pelle János a *Magyar Zsidók Lapja* 1943. szeptemberi számát adja meg forrásként, abban azonban az említett közlemény nem található.

142 „Az új haza: Madagaszkár”, *Magyarország*, 1939. április 9. 39..

143 Bosnyák könyvei és *A Cél* ugyan csak tízezres ill. ezres nagyságrendben jelentek meg, de a Bosnyák és Levatic által a *Magyarországban* ill a *Függetlenségben* írt újságcikkek már többszáz ezer példányban láttak napvilágot.

a holdudvarába tartozó személyek közül többen szerepet játszottak a gettósítást lebonyolító közigazgatásban.

Antiszemita irodalom publikálásával korántsem csak az említett magánszemélyek foglalkoztak. Részt vett ebben a magyar állam is. 1939-től sorra jelentek meg a különféle hivatalos, minden közintézmény számára beszerzendő szakkönyvek, melyek a már meghozott rendelkezések részletes, olykor több száz oldalra kiterjedő magyarázatát tartalmazták. A teljesség igénye nélkül néhány cím: Székely Sándor Iván, *A második zsidótörvény hiteles szövege részletes magyarázatokkal* (1939), Csiky János, *Zsidó magánalkalmazottakra és elbocsátásukkor járó illetményeikre vonatkozó jogszabályok* (1941), Berényi Sándor, *A fajvédelem és a házasságkötés jogszabályai* (1941), Bartóffy János – Kincsesy Endre – Somogyi Gábor, *A zsidókérdés jogszabályainak gyűjteményes gyakorlati kézikönyve* (1944), Szabó Zoltán – Zaboretzky Ervin, *A zsidók és nemzsidók jogállása és jogviszonyai* (1944), Vadász Lajos – Ravasz Illés, *A légi harcok okozta károk. A zsidókra vonatkozó legújabb fontosabb kormányrendeleteknek magánjogi vonatkozásai* (1944).

8.8. Endre László és a bürokratikus antiszemitizmus a közigazgatásban 1938 után

Bosnyákhoz hasonló aktivitást fejtett ki Endre László is. Szerepe döntő fontosságú a magyar szélsőjobb történetében: háttéremberként szinte minden szervezkedésben részt vett, nem egy esetben az irányítást is ő vette át. Himmlerhez hasonlóan Endre is erős szervező vénával rendelkezett, szolgabíróként, majd alispánként mindent megtett például a közegészségügy fejlesztéséért, és ebben meglehetősen sikereket is ért el. Emellett mintegy „pártonkívüli” szakemberként integrálta a magyar jobboldal különböző áramlatait is. A népi írók, az Imrédysták, Szálasi hívei és a kormánypárt jobboldali képviselői egyaránt elismerően méltatták tevékenységét.

1938 januárjában Endrét Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjává választották, és a Gellért szállóban 1200 társadalmi előkelőség ünnepelte őt. Ebben a minőségében 13 jelentősebb társadalmi egyesületben töltött

be vezető funkciót.¹⁴⁴ Az amúgy is nagy befolyással rendelkező, az ország legnagyobb közigazgatási egységét és közel 1,5 millió lakos ügyeit intéző alispán tehát jelentős formális és informális hatalommal is bírt.

Endre 1920-tól mániákusan folytatta a zsidóság zaklatását, emiatt állandósultak sajtóbotrányai és pereit is.¹⁴⁵ Szolgabíróként, majd 1938-tól alispánként, ahol tudott, ártott. Bevett módszerei közé tartozott, hogy az általa kiagyalt antiszemita intézkedéseket és rendeleteket tájékoztatásul más vármegyéknek is megküldte, és egyúttal felhívta őket is azok bevezetésére. Több esetben kimutatható, hogy ennek hatására másutt is életbe léptették rendelkezéseit.¹⁴⁶ A bürokratikus antiszemitizmus hatékonyságát növelte, hogy Endre minden létező társadalmi kapcsolatot kihasználta.

A bürokratikus antiszemitizmus leghatásosabb eszköze az érvényben lévő összes előírás és rendelet (például tűzvédelmi, egészségügyi, építészeti előírások) szelektív betartatásának ellenőrzése volt. Leghatásosabb fegyvernek az állampolgárság ellenőrzésének kérdése bizonyult: amennyiben az eljárás alá volt személyről vélelmezni lehetett, hogy zsidó, akkor Endre egy fennálló jogszabály értelmében kötelezhette a magyar állampolgárság igazolására. Saját jogértelmezése erre az esetre azonban azt írta elő, hogy ez csak akkor fogadható el, ha az érintett szülei és amennyiben azok 1851. január 1 után születtek, akkor a nagyszülei is Magyarországon születtek, továbbá elvárta folyamatos ittlakásuk bizonyítását is. Igazolásokot csak eredetiben tartott elfogadhatónak, tehát se közjegyzői másolat, se fényképmásolat nem volt elégséges. Ezzel az

144 Ezek a következők: a Fővárosi Közmunkák Tanácsának választott, rendes tagja, az Országos Gazdasági Szakoktatási Tanács rendes tagja, az Országos Közlekedési Bizottság egyénileg kinevezett tagja, a Budapest-Vác és Budapest-Gödöllő HÉV vasutak alelnöke, a Társadalmi Egyesületek Szövetsége (TESZ) országos elnökhelyettese, ügyvezető igazgatósági tagja, a Csepelszigeti-Duna-Egyesület társelnöke, a Magyar Szövetség Ereklyés Országzászló Nagybizottsága társelnöke, a MOVE országos társelnöke, a Turáni Társaság választmányi tagja, a Vármegyék és Városok Országos Mentőegyesülete igazgatósági tagja, az ÉME alelnöke, a Kettőskereszt Várszövetség vezetőségi tagja.

145 Endre akcióinak összefoglalását adja Lévai Jenő, *Endre László, a háborús bűnösök listavezetője*, Budapest, Müller Károly, 1945.

146 Így például a Győr-Sopron és Bereg megyei törvényhatósági bizottság a zsidó kézen lévő malmok kisajátításáról, öt nagyváros és tizenkilenc megye a zsidó iparosok keresztény temetőiben, templomokban és kegyhelyeken történő munkavégzéséről és gyertya valamint virágárusításáról. Vági, „Endre László”, 136.

intézkedéssel még a legfelkészültebb kérelmező számára is több hetes vagy hónapos munkát adott, tekintettel arra, hogy zsidók esetében területi mobilitásukból adódóan sok családban akadt legalább egy olyan személy, aki a trianoni határokon kívüli területen született. A hosszas utánajárásra számítva Endre azt írta elő, hogy amennyiben zsidó iparendélyhez folyamodik, és az eredeti iratokat ehhez nem mellékel, 15 napos határidővel kell felszólítani hiánypótlásra. Ennek elmaradása esetén az engedélyt automatikusan meg lehetett tagadni, vagy a már kiadottat vissza lehetett vonni, és fellebbezésre sem volt mód, mivel elutasításként a hiánypótlás elmulasztása szerepelt. A tejárúsítást a zsidótörvények sem tiltották, ezért Endre egy 1941. decemberi utasításában megparancsolta a főszolgabíróknak és polgármestereknek, hogy mivel különösen sok zsidó szatócs foglalkozik tej árúsításával, ezért állandóan és részletesen ellenőrizték a tejtermékek árúsítását szabályzó rendeletet – nyilván azért, hogy hajánál fogva előrángatott köztisztasági vagy egyéb indokokra hivatkozva ezt is meg lehessen tiltani.

Endre specialitásai közé tartoztak a jogalap nélkül kiadott rendeletek. Megtiltotta, hogy vállalatok zsidó kiegészítőket alkalmazzanak, még akkor is, ha ezt „az arányszám átmenetileg lehetővé is tenné”.¹⁴⁷ Bevonatta a zsidóknak kiadott összes árúsítási engedélyt, és még azokkal a zsidókkal sem tett kivételt, akik 50%-os hadirokkantak vagy hadiárvák voltak.

Endre saját hatáskörében kizárta a zsidó iparosokat a közszállítási listából, és visszavonta az iparigazolványaikat. A „keresztény munkás-ság védelmében” megtiltotta zsidók számára disznózsír vásárlását, mondván, vegyenek libazsír, amit a keresztények úgysem tudnak megfizetni. Megtiltotta, hogy zsidók búcsúhelyeken és keresztény templomok előtt árúsítsanak. 1941. május 5-én kelt rendeletével kitiltotta a nem állandó lakhellyel rendelkező zsidókat a vármegye fürdőinek látogatásából. Ez az intézkedése baklövésnek bizonyult, mivel a keresztény tulajdonú fürdők bevételekiesésre panaszkodva a károsult zsidókkal együtt panaszt tettek, és Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter megsemmisítette a rendeletet, arra hivatkozva, hogy „az egyéni szabadságjogoknak [...] közérdekből való korlátozására alkotmányunk alapelveiből kifolyóan kizárólag a törvényhozás tekinthető jogosultnak.”¹⁴⁸ Ugyanerre

147 Vági, „Endre László”, 128.

148 Vági, „Endre László”, 138.

a sorsra jutott a bekezdésben említett többi rendelet is. Megemlíti azonban, hogy a belügyminiszter csak többszöri felszólításra, és a zsírjegyek esetében tizenegy hónapos huzavona után jutott odáig, hogy 48 órási határidővel utasítsa Endrét az intézkedés visszavonására.

Endre túlkapásaira példa, hogy azzal az indoklással tiltotta be egy bőher imaház működését, hogy az ipartörvény értelmében legalább három méter széles járdát kell építeni. Az iparügyi miniszter a betiltás után két évvel megsemmisítette a határozatot, mivel a vallási rendeltetésű épületek nem tartoztak az ipartörvény hatálya alá.

Endre és társai a legszívesebben a megmaradt zsidó üzleteket is külön jellel látták volna el. Mivel erre nem volt lehetőség, ezért a nemzsidó üzletek külön megjelölését választották. Ez már korábban is divatban volt, mint ahogyan erről az „őskeresztény üzlet”, „keresztény üzlet”, „keresztény magyar üzlet”, „Baross tag” (utóbbi gyakorlatilag az előbbi kifejezések színönimája volt) feliratok tanúskodnak.¹⁴⁹ Fontos megjegyezni, hogy az effajta megjelöléseket a kereskedők egy része már jóval az alispáni rendeletek megjelenése előtt is alkalmazta.¹⁵⁰ Különösen a Baross Szövetség járt az effajta táblaállításokban élen. Magának az alispáni rendeletnek, amely a nemzsidó üzleteket kötelezte megkülönböztető jelzés alkalmazására, törvényi jogalapja nem volt(!). Ennek következtében a belügyminiszter Endrének ezt a rendeletét is megsemmisítette, azt azonban nem tilthatta meg, hogy a pest megyei alispán „ajánlásként” ne ismételje meg szolgabíróinak és polgármestereinek a táblákkal kapcsolatos nézeteit. Fontos megemlíteni, hogy ezt az intézkedést más vármegye, így például Borsod-Abaúj-Zemplén is bevezette.

Működésére jellemző példa a vadászati haszonbérletek ügye. 1942. március 23-án körlevélben értesítette a fősolgabírókat és polgármestereket, hogy amennyiben községükben vagy városukban van olyan zsidó, aki vadászati haszonbérleti joggal rendelkezik, úgy vizsgálják meg, megfelel-e a haszonbérleti szerződésben lefektetett kötelezettségeknek, illetve „szigorúan betartotta-e az 510kgy./1930. sz. vármegyei szabályrendelet rendelkezéseit”.¹⁵¹ Ezen túlmenően arra utasította az alárendelt

149 Bölöny József, „Kereszténység a kirakatokban”, *História*, 1993/4. 26-27.

150 A példákat lásd Végső István, „A zsidótörvények és a kiskunhalasi zsidóság”, *Századok*, 2003/1. 202.

151 A rendelet pontos szövegét nem ismerjük.

hatóságokat, hogy az összes ilyen szerződést küldjék meg neki, valamint jelentsék azt is, hogy van-e észrevételük a zsidó haszonbérleők ellen politikai vagy rendészeti szempontból.

Az alárendelt hatóságok azonnal felfogták Endre utasításának lényegét. Erre utal, hogy az alispáni hivatalban a témával foglalkozó iratok „A zsidó vadászati haszonbérleők bérletből való kimozdítása” címmel szerepeltek. Az eset azért is érdekes, mert ebben az esetben már a végrehajtó közegek is megsokallták Endre túlbuzgalmát, és többen figyelmeztették arra, hogy jogalap híján csak peres úton lehetséges a bérletek felmondása, és e perek végeredménye igencsak kétséges. Az egyetlen formailag járható út, a politikai, rendészeti szempontokra való hivatkozás nem volt alkalmazható, mivel egyetlen ilyen jellegű panasz sem érkezett az alispánhoz. Nem sokkal később ugyanilyen módszerekkel próbálta meg leszereltetni a gyanús zsidók és baloldaliak telefonjait és elvenni rádiókészüléküket, mivel a zsidók „az orosz háború kitörését igen sok helyen alig titkolató örömmel fogadták”, és az angol rádiót hallgatva „rémhíreket terjesztenek”. Több telefon- és rádióelkobzásra sor is került, de jellemző, hogy a végrehajtó apparátus egyes tagjai minden felelőséget elhárítottak maguktól, mivel maguk is jogtalanak tartották az intézkedéseket. Viczián István főispán teljesen tehetetlen volt túlbuzgó beosztottjával szemben.¹⁵²

Endre népbírói vallomásaiban beismerte, hogy a zsidók utazásának engedélyeztetéséről és illetékkötelelenségéről, a rádióhallgatás tilalmáról és egyéb korlátozó intézkedésekről már 1941-ben elkészítette rendelet-tervezeteit, melyek azonban az asztalfiókjába kerültek. Terveit titkára, Takáts Albert¹⁵³ és Argalás Lajos vezetésével a törvényelőkészítő osztály öntötte jogi formába. Mivel Endre szolgabíróként majd alispánként több mint 20 éven keresztül gyakorolhatta az antiszemita rendeletalkotást, és a fennmaradt iratok szerint ezen a téren perfekcionizmusa az élet minden kis részletére kiterjedt, a későbbiekben nem eshetett nehezebbre a deportálással kapcsolatos rendeletek megalkotása.

Nem Endre volt az egyetlen, aki korát megelőzve vezetett be antiszemita intézkedéseket. Fejér vármegye alispánja 1940-ben szintén kitiltotta

152 Vági, „Endre László”, 142-143. Viczián István, *Életem és korom*, Budapest/Szentendre, PMMF, 2007. 202, 213-214.

153 Takáts maga is publikált: *A zsidókérdés ezeréves jogalkotásunkban*, Budapest, k.n. 1944.

a zsidó árusokat a megyei vásárokról,¹⁵⁴ Vas vármegye alispánja a zsidó virág- és kegyserárusokat tiltotta ki keresztény temetőkből és környékekről, akkor is, ha az illető kikeresztelkedett. Ebben az esetben még a konkurencia sem lehetett hivatkozási alap, mivel a keresztény kereskedők levélben biztosították az alispánt, hogy nem kifogásolják zsidó árusok tevékenységét.¹⁵⁵

Az országos közhangulatra jellemző a Társadalmi Egyesületek Szövetségének azon beadványa, melyben panaszt tettek Telekinél (aki miniszterelnökként hivatalból e szövetség elnöke volt) azért, mert Kárpát-alján egyes egészségügyi hatóságok még mindig mellőzték a zsidók megnyíratását. Ez viszont arra utal, hogy a zsidók pajeszának levágása számos helyen bevett szokás volt, annak ellenére, hogy erre nem létezett jogalap. Egyes helyeken, mint például Borsod vármegyében, a tiszti főorvos elzárkózott attól, hogy a kötelező pajeszlevágás kérdésében állást foglaljon. A vármegye törvényhatósági bizottsága ezért a kérdés rendeleti vagy törvényi szabályozását – azaz egy újabb zsidótörvényt – kért a belügyminisztertől.¹⁵⁶ A debreceni Orvoskamara a rituális műtétek rendelet általi betiltását kérvényezte a belügyminisztertől.¹⁵⁷ Sokszor érhető tetten, hogy a hatóságok még az érvényben lévő törvényi szabályozásnál is szigorúbb elveket alkalmaztak. 1942. december 21-én a honvédelmi miniszter 55.000 sz. rendeletében azt a személyt is „zsidónak” minősítette, aki hét éves kora előtt keresztelkedett ki vagy kereszténynek született, de házasságot kötött olyan személlyel, akinek két nagyszülője az izraelita hitfelekezet tagjaként született. Ezzel viszont egyértelműen túlment még a harmadik zsidótörvény rendelkezésein is.

Még nem készült átfogó monográfia a magyar közigazgatás végrehajtó szerepéről. Sajátos, hogy amikor 1944. április 12-én Király Gyula csendőrezredes, belügyminisztériumi osztályvezető elrendelte az összes „zsidófajú egyén” részére kiadott fegyvertartási engedély bevonását,

154 Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. *Iratok a Fejér megyei levéltárból*, főszerk. Ságvári Ágnes, Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1994. 11–13.

155 Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. *Iratok a Vas megyei levéltárból*, főszerk. Ságvári Ágnes, Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1994. 25–26.

156 Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. *Iratok a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei levéltárból*, főszerk. Ságvári Ágnes, Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1994. 19–22.

157 A kérdéses dokumentumot idézi Pelle, *A gyűlölet vetése*, 123.

Arad-Torontál-Csanád vármegyében a csanádpalotai főszolgabíró közölte, hogy ő ezt a lépést öntevékenyen már 1941 folyamán megtette. Feltételezhetjük, hogy a többi vármegyében is akadt ehhez hasonló túlbuzgó tisztviselők. Túlteljesítés és ellenállás viszonyát vizsgálva megállapítható, hogy a törvénytelen bürokratikus antiszemita intézkedések átvételére vagy kitalálására a közigazgatás jelentős affinitást mutatott, míg nyílt ellenállásra alig került sor. Jellemző módon a belügyminiszternek kellett közigazgatási hatóságait fékeznie és mérsékletre intenie. Keresztes-Fischer szűkre szabott mozgásterét illusztrálja, hogy bár Endre ellen három fegyelmi eljárást is indított és hatásköri túllépései miatt elvileg kezdeményezhette volna elmozdítását hivatalából, ezt a lépést az országban uralkodó közhangulat miatt nem kockáztatta meg.

8.9. Egy szakmai érdekvédelmi szervezet: a Baross Szövetség

Az előbb említett közigazgatási „bürokratikus antiszemitizmus” hivatalnokai mellett igen fontos szerepük volt bizonyos társadalmi szervezeteknek, amelyek az előbbiekhöz hasonlóan szintén öntevékeny „örsekváltó” attitűdöt tanúsítottak. Ez elmondható lenne a munkánkban külön fejezetben nem tárgyalt Vitézi Szék, vagy a Hangya és a Futura, illetve számos szakmai érdekvédelmi szervezet tevékenységéről is. Szerepük nem lebecsülendő, mivel működésükkel széles körben legitimizálták az „örsekváltás” gondolatát. Ennél is fontosabb talán az a kumulatív radikalizálódás, amely ezen szervezetektől kiindult, és amivel a zsidótörvények létrejötte valamint végrehajtásának módja magyarázható.

A „Baross Szövetség Kereskedő, Iparos, Rokonszakták és Termelők Országos Egyesülete” 1919-ben alakult meg, önmeghatározása szerint a „meglévő merkantil szervezetek ellen”. Alapszabályának 5§-a leszögezte, hogy tag csak keresztény származású személy lehet, a 27§ pedig intézkedett arra az esetre is, ha valaki keresztényből zsidóvá válna: ez a tagság azonnali elvesztését jelentette. A Baross-kereskedők pénztáruknál a „Baross Kék Könyv” segítségével tájékoztatták kedves vásárlóikat arról, hogy mely üzletekben működnek még keresztény kereskedők. A kezdeti felfu-

tás után a világgazdasági válság idején sokan kiléptek a szervezetből (1932-ben csak 400 tag maradt), de a terjedő politikai antiszemitizmus hamarosan új tagokat hozott és 1942 januárjában már 43.459 tagot tartottak nyilván. Ezzel a szövetség a nem zsidó kereskedők többségét egyesítette, és a „keresztény középosztály” „őrségváltó” fóruma lett. A szövetség kezdetől fogva azzal a céllal működött, hogy letörje a zsidó tőke „túlhatalmát”, és előnyt biztosítson a keresztény kereskedők számára. Ezért már 1920 nyarán statisztikákat készített a kötött forgalmú cikkek (szén, liszt, cukor stb.) forgalmazóinak vallási összetételéről és ezeket a fajvédő képviselők rendelkezésére bocsátotta.¹⁵⁸ A szövetségnek *Baross Újság* néven külön hetilapja is volt. Az elvileg politikamentes orgánus kiemelten foglalkozott a zsidókérdéssel. 1939 után egyes számai szinte csak erről szólnak. Az 1941. március 14-i számban például nyolc zsidókkal kapcsolatos írás jelent meg a lapban: „Keresztény kézbe kerül a szénkereskedelem”, „A zsidókérdésről”, „Árjásítás a festékszakmában”, „Kik lesznek nagykereskedők”, „Keresztény magyar üzlet”, „Építőmesterek a zsidó szabotázs ellen”, „Igénybe veszik az iparjogosítványukat veszített felvidéki és kárpátjai [zsidó] iparosok és kereskedők árukészletét”, „Strohmänn-üzelmek a hivatalok folyosóin”, „Az üvegkereskedelem árjásítását sürgetik”. A lap hatása gyakorlati szempontból megközelítette az Endre-Bosnyák szellemi műhely eredményeit: azzal ellentétben viszont a Baross Újság kizárólag a konkrét teendők propagálásával foglalkozott. 1942-ben megjelentette a szövetséghez a tagcsoportoktól beérkezett közel száz különféle, a gazdaság átalakításával kapcsolatos javaslatot. Ezek elsöprő többsége a zsidók kikapcsolásával foglalkozott, és a legapróbb részletekbe menően ismertette ennek lehetőségeit. A szerkesztőség saját maga is írt cikkeket, melyek konkrét hatósági intézkedést sürgettek. Néhány példa a több száz ilyen írásból: „A harmadik zsidótörvényt sürgeti a gazdasági élet” (1941. június 6.), „Zsidómentes nemesfémkereskedelmet” (1941. október 17.), „Zárják ki a zsidókat a Divatközpont pályázatából” (1942. január 9.), „ÉrelYES eszközökkel a zsidóbújtatók ellen” (uo.).

Ilyen írások mellett a Baross Újság rendszeresen tudósított a zsidósággal kapcsolatos nemzetközi helyzetről, és 1941. közepéig lelkesen propagálta a zsidó nemzeti állam gondolatát. A lap 1941. évi 15. száma

158 *Nemzetgyűlési Napló*, 1920–1922, 3. kt, Ereky Károly felszólalása, 1920. június 10. 298.

ismertette a már említett Frankfurti Zsidókutató Intézet megalakulását, és arról tudósított, hogy „Németországból egész vonatok szállítják a zsidókat lengyelországi új hazájukba”.¹⁵⁹ Erre kontrázott Pávai Vajna Viktor, a Baross Szövetség Gyáripari Csoportjának nyilatkozata: „A végleges megoldás [...] 800.000 zsidó kitelepítése lesz. Valóban ez hoz majd csak megnyugvást sokat zaklatott közéletünkbe. Ennek a 800.000 idegen káros fajtának helyébe akarjuk visszahozni a nagyvilágban szétszórta szanaszét dolgozó 750.000 magyart, akiknek a zsidó emancipáció folytán kellett koldusbottal a kezében kivándorolniuk...”¹⁶⁰

A Baross-szövetség politikai súllyal is rendelkezett, elnöke 1919–1932 között Rausch Aladár, Budapest egyik leggazdagabb nemzsidó nagykereskedője, majd a háború végéig Ilovsky János¹⁶¹ kormánypárti országgyűlési képviselő volt. A szervezet súlyát mutatja, hogy 1939-ben képviselőséget nyert tíz helyi szervezet vezetője is.¹⁶² A szövetség javaslatai alapján több miniszteri rendeletet léptettek életbe. A BM 1150/1941 rendelete, melynek végrehajtási utasítása külön engedélyhez kötötte a vásárokon történő árusítást és az engedély megadásáról „nemzethűség” és arányszámok alapján történő döntést írt elő, például többek között a Baross-szövetség hatására született.¹⁶³ Ez utóbbi rendelet kezdeményezője tulajdonképpen a Magyar Élet Pártjának Józsefvárosi Iparos Szervezete volt, amikor 1940 tavaszán a zsidóknak kiadandó árusítási engedélyek függesztését kérte Endre László alispántól. Endre természetesen beleegyezett, és a Vásári és Piaci Kereskedők Országos Ipartársulatának és a Hadirokkantak, Hadiözvegyek és Hadiárvák Országos Nemzeti Szövetségének nyomatékos tiltakozása ellenére nagyon sok nyomorgó árvát,

159 Bóné Tamás, „A zsidókérdés nemzetközi megoldása”, *Baross Újság*, 1941. április 11. 7.

160 *Baross Újság*, 1942. május 29. 1.

161 BFL B 17937/1949. Ilovsky János (1888–?) üveg- és porcelánkereskedő, Budapest törvényhatósági bizottságának örökös tagja, a Népszínház nyugdíjintézetének elnöke. 6 elemi és két év kereskedelmi tanfolyamot végzett, tagja volt az 1919-ben alakult „Fehér Ház” egyesületnek. 1945-ben letartóztatták és 7 év börtönbüntetésre ítélték.

162 Domokos László, *A Baross-szövetség a magyar gazdasági életben. Különnyomat a Baross-szövetség öthónapos gyakorlati kereskedelmi szaktanfolyamának harmadik évkönyvéből*, Budapest, 1943. 10.

163 *Baross Újság*, 1941. február 21.

rokkantat, hadiözvegyet és más kispénzű zsidót kizárt a kérvényezők közül. Endre azonban ennél is tovább ment: 1940 őszén teljesen kitiltotta a zsidó árusokat a helyi piacokról és vásárokról, majd pedig a kegyhelyekről és temetők környékéről. Szintén a Baross szövetség kezdeményezésére szereltette le és adta keresztény kézbe a Posta a zsidók „kényelmi” telefonjait. Amennyiben egy zsidó cégnek több mint egy telefonvonala volt, akkor az kényelmének minősült. Mivel a Posta nem rendelkezett erről külön kimutatással, ezért a Baross Szövetség folyamatos megkereséseire válaszolva dr. Kuzmik Gábor vezérigazgató maga kérte listák átadását azokról, akik telefonja leszerelhető. Ismerve a Baross Szövetség aktivitását, biztosra vehetjük, hogy az erre vonatkozó adatállományt postafordultával el is juttatták, 1942. szeptemberéig mindenesetre 600 telefonkészülék leszereléséről adott hírt a Baross Újság.¹⁶⁴ A Szövetség érte el azt is, hogy a pénzügyminiszter komoly hiteket bocsátott keresztény kereskedők rendelkezésére abból a célból, hogy minél hamarabb átvehessenek zsidó üzleteket. Ilovsky 1941. november 19-én a Parlamentben köszönte meg a megszavazott 20 millió pengős hitelt, amelyet újabb hasonlóak követtek.¹⁶⁵

A Baross Szövetség szisztematikus adatgyűjtő munkája az egész országban közismert volt. Tekintettel a kiterjedt tagságra, megkockáztatható az az állítás, hogy az általuk felállított kataszter totálisan átfogta a magyar kereskedelmet. Amikor a német megszállás hatására lehetővé vált a teljes gazdaság árjásítása, sokan kétségbe estek, hogy hogyan lehet ezt a nagy feladatot zökkenőmentesen megoldani. Csehi Ferenc 1944. április 25-én az *Összetartás*-ban elárulta a megoldást: „Sürgősen vegyék elő a jó öreg Baross-szövetséget. A zsidók cipő üzleteit is ők számolták fel. Egyedül ők tudják ebben az országban megmondani, hány zsidó üzlet van, szakmák szerint mennyinek kell végleg megszűnnie, melyik ágban van túltermelés, egyszóval kész szakszerűen kidolgozott tervek csak az ő iratszekrényeikben vannak. Kaposvárott, Győrött, Szombathelyen és több vidéki városban a hatóságok a Baross-fiókok segítségével számolják fel a zsidók üzleteit.”¹⁶⁶

164 A telefonakcióról a *Baross Újság* 1942. augusztus 7-i és szeptember 26-i száma tudósított.

165 BFL B 17937/1949 Ilovsky János népbíróági anyagai, valamint *Képviselőházi Napló* 1939–1944, 11. kt, 377.

166 Csehi Ferenc, „Régi érdemeiért autonómiát és kizárólagos érdekképviselőt a Barossnak”, *Összetartás*, 1944. április 25. 7.

Minderre azonban nem volt szükség. Az az adatgyűjtés, amit a Baross Szövetség végzett, párhuzamosan a vármegyei közigazgatás, az „értelmiségi munkanélküliség kormánybiztossága”, a különböző kamarák és érdekképviselők, valamint a „Kártékony Rovarellenes Egyesület”-hez hasonló civil társaságok részéről is folyt, nem beszélve az illetékes minisztériumokról. Ezek az átfedések garantálták, hogy az árjásítás folyamata alól még a legjelentéktelenebb zsidónak minősíthető egyén se vonhassa ki magát.

9. Teleki Pál második miniszterelnöksége

9.1. A Teleki-kormány tevékenysége

A magyar történetírás már évtizedek óta ismertette Teleki antiszemitizmusát, de Teleki németellenessége miatt ezek az ismertetések általában torzók maradtak.¹ Vélte antifasizmusa és tragikus öngyilkossága miatt kevésbé ismert antiszemitizmusának – pontosabban rasszizmusának – mértéke, illetve hatása a kor törvényhozására. Az antiszemitizmus és a társadalmi modernizáció kapcsán hangoztatott gondolatai nem keltették fel a kutatók érdeklődését. Pedig Teleki Pál az a személy, akinek a nevéhez tizenkét (!) magyar zsidóellenes törvény fűződik: az 1920-as numerus clausus törvény mellett ő készítette a II. zsidótörvény indoklását, valamint a III. zsidótörvényt is, melynek elfogadását csak öngyilkossága miatt nem élhette meg (és ezeken felül miniszterelnöksége alatt további tíz, zsidóellenes intenciójú törvényt² és 166 miniszterelnöki, illetve kormányrendeletet is kiadtak). Teleki korai és konzekvens antiszemitizmusa, valamint a zsidótörvények radikalitása éles cáfolatai annak a gyakran hangoztatott állításnak, hogy bevezetésükre „német nyomás” miatt került volna sor – jellemző, hogy az általa bevezetett intézkedések szigorúsága esetenként a nürnbergi törvényekét is felülmúlta.

Teleki 1941. április 3-án számot vetett életével, és ítélkezett saját maga felett. Cselekedete azonban nem belpolitikájának önkritikája volt. Semmilyen forrás sem utal arra, hogy elhibázottnak tartotta volna korábbi rasszista és antiszemita nézeteit. Ezekben nem tapasztalhatunk kü-

1 Az összes legendát cáfoló, ennek ellenére empatikus Teleki-monográfia írója, Ablonczy Balázs tudtommal az első, aki feltárta, hogy Teleki kapcsán német nyomásról nem lehet beszélni. Munkája tárgyalja Teleki antiszemitizmusát is, anélkül, hogy ennek – illetve fajvédelmi koncepciójának – központi jelentőséget tulajdonítana.

2 1939. IV, VIII, XVIII, XIX, 1940. IV, XVII, XIX, XXVII, XXXI, XXXIX. Teleki második miniszterelnöksége idején összesen 57 törvényt szavazott meg a Képviselőház.

lönösebb változást, vagy ha mégis, akkor inkább negatív irányban. Míg 1939-es nyilvánosságnak szánt beszédeiben ad acta kívánta tenni a zsidótörvények szigorítását,³ a minisztertanácson már ekkor a magyar zsidók kitelepítésének technikai lebonyolítását tárgyalhatta,⁴ és egy évvel később már összeurópai kitelepítésről ábrándozott.⁵ Téves a zsidótörvény kapcsán tett, és azóta sokat idézett kijelentését – „utólag aztán ne jajgasson nekem senki” – úgy interpretálni, hogy ezzel el kívánt volna határolódni.⁶ Teleki a zsidóságot kezdettől fogva ex cathedra fajként definiálta, és úgy vélte, a természetjog felrúgása is legitimálható annak érdekében, hogy „egészséges” arányok alakuljanak ki a középosztályon belül. Opportunizmusára utal, hogy a trianoni béketárgyalásokon a szövetségeseknek viszont azzal érvelt, hogy Magyarországon nincsenek zsidók, csak izraelita vallású magyarok. A zsidóság számára egyfajta „faji Maginot-vonalat” jelentett, melynek áttörése a keresztény fiatalság fő feladata. Mindezt tőle szokatlan szívtelenség is kísérte. Az 1920-as évek végén legalábbis fültanúja volt annak, amikor szobája előtt a keresztény hallgatók verték zsidó pályatársaikat, hogy azok ne juthassanak be a vizsgaterembe, és ne kaphassanak diplomát. Miközben ablaka alatt üvöltöztek és verekedtek, így nyilatkozott az újságíróknak: „Nem zavar a lármá, mert úgyis a tengerről felelnek, és így e zajongás megfelel a tenger lármájának.”⁷ 1927-ben azt a nyilatkozatot is aláírta (sok más egyetemi tanárral együtt), mely tiltakozott a numerus clausus rendelkezéseinek enyhítése ellen,⁸ sőt a tiltakozó mozgalom élére állt, személyesen nyújtotta át a felsőház elnökének a budapesti egyetemi hallgatók tiltakozó nyilatkozatát.⁹ Felsőházi beszédében kifejtette, hogy a zsidóság „faji összetartása” miatt fordított numerus clausust alkalmaz a gazdasági életben: feltételezhető, hogy prevencióként már ekkor sem utasított

3 Teleki, *Beszédek* 1939, 47. (Szegedi beszéd) és 74. (Beszéd a Pesti Vigadóban).

4 MOL K 27, 206. doboz, 1940. április 17. utal arra, hogy az 1939. február 24-i minisztertanácson a külügyminiszter előterjesztése kapcsán Keresztes-Fischer Ferencet bízták meg a kitelepítés előkészítésével.

5 MOL K 27 206. doboz, 1940. április 17. Keresztes-Fischer Ferenc előterjesztése.

6 *Magyarország története*, 983. (a kérdéses rész Tilkovszky Loránt munkája).

7 *Az Egyenlőség* 1927. október 29-i számának „Kiverték őket...” c. vezércikke idézte Teleki Pált.

8 A kérdésre lásd Ladányi, „A numerus clausus törvény”.

9 Katzburg, *Zsidópolitika*, 67.

volna vissza egy kiterjesztettebb numerus clausus törvényt. 1939-ben az Imrédytól átvett második zsidótörvény kapcsán azt mondta, hogy azt nem találja elég szigorúnak, bár később maga is hivatkozott arra, hogy indoklását személyesen írta.¹⁰ Teleki számára ezt a törvényt túlságosan fevizezték a nagyszámú enyhítő kivétellel. Amikor a Felsőház módosító, és hatásában enyhítő javaslatokat terjesztett elő a II. zsidótörvény parlamenti vitájában, Teleki kérte, hogy ezeket vonják vissza, és „a törvény szigorát” ne mérsékeljék tovább. Érvelése azonban nem győzte meg a felsőházi tagokat, módosításai egy része a törvény végleges szövegébe is bekerült. Tudósi mivoltához méltatlan, ahogyan tudatosan hazudozott, amikor a II. zsidótörvény indoklására került sor: „a háború után kértem, hogy a zsidóság maga vessen gátat a folyamatos keleti beözönlésnek. Ez nem történt meg”¹¹ – mondta a parlamentben, holott pontosan tudnia kellett, hogy 1919 óta nem történt nagyobb létszámú keleti bevándorlás. Teleki Barta István történésszel könyvet íratott *Die Judenfrage in Ungarn* (1940) címmel. Ebben a szerző leszögezte, hogy „az egyetlen helyes megoldás [...] a tengelyhatalmaktól kiinduló kitelepítési akció lehet”.¹² A minisztertanácson 1940. április 17-én már azt tárgyalták, hogy csak a belügyminiszter adhasson engedélyt vállalkozóknak „zsidók csoportos kivándoroltatásának üzletszerű vagy hivatásszerű” szervezésére.¹³ Teleki az antiszemitizmus terén nem riadt vissza a nációkkal történő kollaborációtól sem: Hitlernek maga vetette fel a zsidókérdést 1940. november 20-i találkozója alkalmából, és leszögezte, hogy a békekötés után Európa összes zsidóját ki kell telepíteni.¹⁴ Ha tekintetbe vesszük, hogy a német diktátor semmi hasonlóval nem rukkolt elő korábbi tárgyalásai során, ez elég egyértelmű bizonyíték arra, hogy német „nyomásról” szó sem lehet, sőt ellenkezőleg: Teleki még lovat is adott ezzel Hitler alá, akivel már jóval korábban, 1928-ban is találkozott, de

10 Lásd erre Teleki Pál beszédét a képviselőházban 1940. december 3-án. *Képviselőházi Napló 1939–1944*, 8. kt, 1177–1203, itt 1185.

11 Az idézet forrása a Telekivel szemben egyébként pozitívan elfogult Fodor Ferenc (*Teleki Pál*, Budapest, Mike és Társa, 2001. 19. és 177.).

12 Barta, *Die Judenfrage*, 196.

13 MOL K 27, 206. doboz, minisztertanács, 1940. április 17.

14 Schmidt követ feljegyzése Hitlernek Telekivel és Csákyval folytatott beszélgetéséről, *A Wilhelmstrasse*, 551. Hitler a kitelepítés célországaként válaszában Franciaország gyarmataira utalt.

nem tudjuk, miről tárgyaltak.¹⁵ Hogy november 20-i kérdése nem volt véletlen, azt igazolják az 1940. november 23-i minisztertanácson elhangzottak is. Kunder Antal iparügyi miniszter ekkor a felmerült zsidóellenes kereskedelmi és iparkamarai törvényt azzal az indoklással utasította el, hogy felesleges minden zsidóügyre külön rendelkezni, amikor a minisztertanács előtt ismeretes, hogy „a zsidóság szerepével kapcsolatos kérdések a törvényhozás útján szabályozást fognak nyerni”.¹⁶ Mivel ekkor a III. zsidótörvény még nem volt napirenden (és az egyébként sem rendezte a kamarai választójog kérdését), csak arra gondolhatunk, hogy a minisztertanács előtt Teleki globális kitelepítési tervei lebegtek. Kultsár Isván kormánybiztost és Kovács Alajos statisztikai tanácsadót személyesen bízta meg azzal, hogy Magyarországot képviseljek a frankfurti Zsidókutató Intézet megnyitóján, ahol Kovács szintén hitet tett a zsidók összeurópai kitelepítése mellett.¹⁷ Azt a fikciót, mely szerint Teleki „csak nyilvánvalóan belső nyilas és az ezzel összefüggő külső német nemzetiszocialista nyomás alatt” hozta a zsidótörvényeket, a magyar antifasiszta antiszemita, Bajcsy-Zsilinszky Endre¹⁸ és Szent-Iványi Domokos¹⁹ terjesztették el. Motívumaik eltérőek voltak: a mártír Bajcsy-Zsilinszky feltehetően azért tette ezt, mert az antiszemitizmus csődjét belátva menteni akarta Telekit, Szent-Iványi viszont maga is helyeselte az antiszemitizmust, de a következményekért nem akart politikai felelősséget vállalni.²⁰

1940 folyamán sor került német-magyar diplomáciai egyeztetésre, de ennek jellege nem igazolja, hogy német nyomásgyakorlás történt volna. Ernst von Weizsäcker külügyi államtitkár 1940. augusztus 6-án nyugtázta Teleki levelét a zsidókérdés rendezéséről, és továbbította Ribbentrop-

15 BFL Nb 293/1946 Szálasi-per, Hóman Bálint naplója. Hóman sajnos nem utal arra, hogy milyen témák szerepeltek az 1928-as Teleki–Hitler találkozón.

16 MOL K 27, 217. doboz, minisztertanács, 39. pont.

17 BFL 19916/49 Kovács Alajos periratai, MOL K 27, 224. doboz, minisztertanács, 57. pont, Teleki előterjesztése Kultsár és Kovács kiküldetéséről.

18 Bajcsy-Zsilinszky dokumentumok (közli Pintér István és Rozsnyói Ágnes) *Századok*, 1965/1–2. 191–192.

19 Szent-Iványi Domokos, „Csonka-Magyarország külpolitikája 1919 június–1944 március 19-ig”, kézirat, MOL K 638 és K 473, 505–507.

20 Szent-Iványi antiszemitizmusának bizonyítékait lásd Szabó, „A szovjet berendezkedés”.

nak.²¹ Sajnos ez a Teleki-levél nem került elő, de nem került elő egyetlen olyan dokumentum sem, amelyben ezt megelőzően Telekit a német fél felszólította volna arra, hogy rendezzék a zsidókérdést. Csupán Sztójay levelei ismertek, amelyekben újra és újra azt írja, hogy „Németországban elvárják a zsidókérdés rendezését”. Csak hogy ezek mögött nem a német diplomácia kérései, hanem Sztójay saját vágyálmai álltak. Ezt igazolja, hogy Sztójay leveleiben a Hitlerrel vagy Ribbentroppal folytatott tárgyalásait visszaadó mondatokban egyszer sem idéz erre vonatkozó német kijelentést, hanem általában csupán levelének összefoglaló részében, ki nem mondott német igényként említi ezt a feltételezést. Sztójay saját vágyálmaival szívesen adta mások szájába, ezt igazolja 1940. szeptember 10-én Csáky külügyminiszterhez írt, Hitlernél történt kihallgatásáról tudósító levele is: „teljesen tudatában kell lennünk annak is, hogy a reformok terén és a zsidókérdésben radikális lépések feltétlenül szükségesek, ha megértést vagy belsőleges viszony kialakulását úgy Berlinben mind Rómában el akarnánk érni”.²² A levél állításának alaptalanságát több körülmény is bizonyítja. Egyrészt Mussolini részéről soha, semmilyen formában nem hangzottak el magyar zsidótörvényeket kérő szavak, hisz maga illet sokáig Olaszországban sem szorgalmazott (és amikor mégis sor került bevezetésükre, a fasiszta hatóságokra nem a túlbuzgó végrehajtás volt a jellemző). Másrészt a kérdéses Sztójay–Hitler tárgyalásról német jegyzőkönyv is fennmaradt, és abban egyetlenegy utalás sincs arra, hogy a német fél a zsidókérdés magyarországi kezelésével kapcsolatban véleményt nyilvánítsa. Hasonló gondolatokat Sztójay szinte menetrendszerűen írt Budapestre: 1940. augusztus 1-én, majd november 2-án és 8-án is megismételte fikcióját, amely szerint a német-magyar viszony rosszabbodásában nagy szerepe van a zsidókérdés „megoldatlanságának” és az ezzel kapcsolatos német várakozások „egyre türelmetlenebbek”.²³ November 8-i jelentésé-

21 *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes* (továbbiakban PA-AA), R 29785, Mikrofiche Nr. 1272. ezért az adatért Ablonczy Baláznak mondok köszönetet.

22 *Magyarország és a második világháború*, szerk. Ádám Magda, Juhász Gyula, Kerekes Lajos, bev. Zsigmond László, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 1959. 302. Sztójay levele Csáky külügyminiszternek, 1940. szeptember 10.

23 *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig 1940–1941*, összeáll. Juhász Gyula, Budapest, Akadémiai, 1982. (A továbbiakban *Diplomáciai iratok*), 5. kt, 467. sz. 719, 720.

ben ismét utalt arra, hogy a német elhidegülés egyik oka „a magyarországi zsidókérdés megoldása tekintetében táplált egyre türelmetlenebb várakozás. [...] Magam részéről már számtalanszor mutattam rá Nagyméltóságod előtt, de a Miniszterelnök Úr és a Kormányzó Úr Ó Főméltósága előtt is a német mérvadó körök ezen felfogására. [...] Ezért újlag fel kell hívnom ennek a kérdésnek égető fontosságára és sürgősségére Nagyméltóságod figyelmét, annál is inkább, mert épp tegnap egy, a Führerhez közel álló, velünk szemben egyébként határozottan jóindulatúnak mutakozó személyiség azt a megjegyzést tette előttem, hogy Németország és Olaszország között állítólag már diszkusszió is folyik olyan értelemben, hogy ha a magyarországi zsidókérdés megoldása tovább késik, illetőleg ha azt Magyarország maga nem tudná megoldani, akkor a két tengelyhatalom fog evvel foglalkozni, s tesz a kérdés megoldására irányuló lépéseket.”²⁴ A tények ismeretében ezt a levelet nem minősíthetjük másnak, mint tudatos dezinformálásnak. Amint arra már utaltunk (és a Magyarország megszállását tárgyaló fejezetben részletesen is kifejtjük), a „zsidókérdés” elintézetlensége még 1944-ben sem volt elegendő ahhoz, hogy a német vezetést katonai beavatkozásra sarkallja. 1940 novemberében pedig még fel sem merült német részről, hogy szövetségeseiktől antiszemita intézkedéseket várjanak, német-olasz közös nyomásgyakorlás vagy tervezés pedig a holokauszt-kutatás eddigi eredményei szerint nem történt.²⁵

Azt, hogy Sztójay ismételtetéseivel csak saját vágyait adja elő, Teleki nemcsak abból tudhatta, hogy az állítások idézetekkel soha nem lettek alátámasztva, hanem abból is, hogy tisztában volt Sztójay elfogultságával. Erre utal, hogy 1941 elején már csak mint „az a náci Sztójay” említette a berlini követet,²⁶ aki német partnerei előtt adott esetben „sajnálkozását” fejezte ki, ha a magyar kormány megbízásából később zsidókat kellett védenie. Sztójay viselkedését jellemzi, hogy amikor 1942. augusztus 11-én Kállay Miklós utasítására jelentkeznie kellett Martin Luther külügyi államtitkárnál, hogy előadja a magyar kormány álláspontját a meg-

24 *Diplomáciai iratok*, 5. kt, 719–720. Sztójay jelentése a külügyminiszternek, 1940. november 8.

25 Braham, Hilberg, Bauer, Longerich említett művei egyetlenegy utalást sem tartalmaznak erre.

26 MOL X 5050 Macartney papírok, McCarthy letét, Teleki Pál Apor Gábor vatikáni követnek, 1941. április 2. Ezért az adatért Ablonczy Baláznak mondok köszönetet.

szállt területeken tartózkodó magyar állampolgárságú zsidók ügyében, Sztójay azzal szabadkozott, hogy „neki személy szerint rendkívül fájdalmas, hogy ezt a közlést meg kell tennie, hiszen magát az antiszemitizmus valódi úttörőjének tekinti”.²⁷

Teleki Sztójay megjegyzései nyomán Ribbentropnak készített egy összefoglaló feljegyzést a magyarországi zsidóellenes intézkedésekről. Ennek eredetije nem került még elő. Német részről minden jel szerint tudomásul vették Teleki érveit, mert nincs nyoma annak, hogy a kérdésre 1942-ig írásban visszatértek volna.

A német kormány részéről a zsidókérdés kezelése nemcsak 1941 előtt, hanem még a háború alatt sem jelentett prioritást más politikai érdekekkel szemben. Bulgária például annak ellenére kapott több fegyverzetet Németországtól, mint Magyarország, hogy a zsidóellenes törvénykezés terén szinte semmit sem tett meg, sőt csapatokat sem küldött a keleti frontra. Se a romániai zsidókérdés 1942 utáni megoldatlansága, se az abbamaradt szlovákiai deportálások nem okoztak törést a német–román és német–szlovák diplomáciai kapcsolatokban. Ebből látszik, hogy a német külpolitika nagyon is képes volt pragmatikus módon kezelni a zsidókérdést, és még akkor is volt komoly mozgástér, amikor német részről már elhangzottak ilyen jellegű követelések.

Teleki különbözött a 19. század vérvádas antiszemitáitól, mivel a zsidókérdést a szociálpolitikán, és nem fiktív összeesküvéseken keresztül közelítette meg. Nézete megegyezett Szekfüével: a túl nagy zsidó bevándorlás tette lehetetlenné az egyébként elvileg lehetséges asszimilációt. Ez okozta, hogy a túlságosan felhígult középosztály egyre inkább elzsidósodott. Némi összeesküvéselemélet azonban Telekitől sem volt idegen: szerinte alapvetően az asszimilált zsidóság a felelős hitsorsosai „beözönléséért”. A magyar politika pedig azért hibás, mert a keleti zsidókat nyugati módszerekkel akarta kezelni.²⁸

Teleki változtatni szeretett volna a mélyszegénységben élők helyzetén: ezért lett elnöke 1914-ben a parlamenti Fajegészségügyi Bizottságnak, majd 1917-ben a Magyar Fajegészségügyi és Népesedéspolitikai Társa-

²⁷ Karsai László, „Magyar zsidók sorsa Nyugat-Európában 1942–1943-ban”, in *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*, Pécs, University Press, 2000. 347.

²⁸ Teleki, *Beszédek 1939*, Bemutató beszéd a képviselőházban, 13.

ságnak (MFNT), és ezért állított fel a miniszterelnöki hivatal mellett külön szociálpolitikai osztályt. Szociálpolitikai érdeklődésére jellemző, hogy 1917-től a Hadigondozó Hivatal vezetését is elvállalta. Nevéhez fűződik a Szociográfiai Intézetnek és a Statisztikai Társaság Államtudományi Intézetének, valamint a budapesti tudományegyetem közgazdaságtudományi karának felállítása is. Az 1938–1941 között meghozott zsidótörvényeket nem a korszellem oltárán hozott áldozatnak tekintette: életrajzírói, Ablonczy Balázs és Tilkovszky Loránt joggal mutatnak rá arra, hogy ez irányú elképzelései már 1918 előtt is léteztek, az MFNT ugyanis a szifilisz elleni harc mellett a „morbus judaicusnak”, azaz a magyar társadalom elzsidósodásának is hadat üzent.²⁹ Rokonszenvezett a darwinizmus biológiai determinizmust hirdető tanaival, és a baloldali elméletek híveivel együtt már 1904-ben a „Huszadik Század” hasábjain a „biológiai társadalomelmélet” hasznosságát hirdette.³⁰ Teleki tehát felismerte ugyan a magyar társadalomfejlődés egyenetlenségét, de a hibákért nem az uralkodó politikai rendszert, hanem külső erőket okolt, és áltudományos magyarázatokban keresett menedéket.

Részben ezzel függ össze nemzetiségekkel kapcsolatos álláspontja is. „Hasznosság” szempontjából Teleki háromfajta nemzetiséget különböztetett meg:³¹ az „azonosultakat”, mint a szlovákok, rutének vagy románok, akikkel hosszútávú együttélésre kell berendezkedni, a „hívatlan” vagy „meghívásra” bevándoroltakat, mint a szerinte „nemzetiség” kategóriába eső zsidók vagy a németek, akiknek asszimilálhatósága kérdéses és problematikus, és ezért kitelepítésükre kell törekedni,³² valamint a kényszerkisebbségeket, akiket a határok erőszakos meghúzása szakított el nemzetüktől. Míg Teleki a bevándoroltakkal szemben a kemény fellépés híve volt, addig az első kategória esetén korát megelőző toleranciával kívánt bánni, és nem rajta, hanem az intézkedéseit elszabotáló közigazgatáson múlt, hogy kiegyezést kereső nemzetiségi politikáját nem

²⁹ Ablonczy, *Teleki*, 115–122. Tilkovszky, *Teleki*, 56.

³⁰ Tilkovszky, *Teleki*, 48. Ablonczy, *Teleki*, 57–58.

³¹ Teleki Pál nemzetiségi koncepcióira lásd Teleki Pál, *Európáról és Magyarországról*, Budapest, Athenaeum, 1934. 124. valamint Ablonczy Balázs, „Teleki Pál”, in *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953*, Budapest, Osiris, 1998. 12–29.

³² Nyilvánosság előtt Teleki politikai megfontolásokból nem propagálta a kitelepítést (kivéve zsidók esetében). A németek kitelepítése viszont élénken foglalkoztatta. Részletesen lásd a vonatkozó fejezetben.

koronázta siker. Utóbbira példa az I. bécsi döntés előtt végzett munkája: a magyar területi revíziót Teleki ekkor kizárólag etnikai alapon követelte, és a kérdéses területekre népszavazást kért. Hatalmi szó helyett tehát az önrendelkezés elvét részesítette előnyben, és ebben példát mutatott a szomszédos államoknak.³³

Inkonzisztenciára vall viszont, hogy kollektív jogokat csak egyes nemzetiségeknek akart megadni, míg mások esetében ettől kategorikusan elzárkózott. Amikor Imrédy a II. zsidótörvény tervezetében a zsidóságot nemzeti népcsoporttá akarta nyilvánítani annak érdekében, hogy nemzeti kisebbségként lehessen kezelni őket, mind a zsidóság, mind a jobboldal pártjai elutasítóan reagáltak. Imrédy koncepciója egyfajta választási numerus clausust jelentett. A zsidók szempontjából szűkítő jellegű lett volna, mert az országgyűlési választásoknál a zsidó szavazók elkülönített szavaztatásával az országos arányszámra korlátozta volna a zsidók szereplését. Mivel a virilizmus, a választójogi törvény megszorításai és a választókerületek jellege miatt a zsidóság szavazataiban magasan felülreprezentált volt, ezért számukra ez az intézkedés hátrányos lett volna. Teleki azonban felismerte, hogy ennek alapján más nemzetiségek is kérhetnék, hogy őket a zsidósághoz hasonlóan kezeljék, és ennek következményeképp a parlamentben a németek és a szlovákok képviselőhöz juthatnának, és ezért hevesen tiltakozott ez ellen, mert nézete szerint a kollektív jogokat a nemzetiségektől „általában meg kell tagadni”.³⁴ Ezzel magyarázható, hogy kultuszminiszterként és miniszterelnökként mindent megtett a trianoni országterületen működő nemzetiségi iskolarendszer elszorításáért is. Később a román és rutén népcsoport toleránsabb kezelésével kapcsolatban ellentétbe került a magyar politikai elittel és a következtelen magatartása miatt is eluralkodott nacionalista közhangulat akadályozta meg megfontoltabb politikájának megvalósítását.

Teleki politikai dilettantizmusa külpolitikai szempontból súlyos károkat okozott. Az ő javaslatára választotta a magyar külügy az „örök” jelzőt a jugoszlávokkal kötendő barátsági szerződés jelzőjéül, annak ellenére, hogy effajta jelzőket más államközi szerződésekben nem használtak, mivel a diplomáciában ezek értelmezhetetlenek. Jugoszlávia esetében Tele-

33 Teleki I. bécsi döntéssel kapcsolatos munkásságára lásd Sallai, *Az első bécsi döntés*, 36.

34 Tilkovszky, *Teleki*, 104.

kinek ráadásul területi igényei is voltak, és azt is sejteni lehetett, hogy a szerb–horvát konfliktus adott esetben az ország szétesését eredményezheti. Teleki naivitásához adalék, hogy 1940 áprilisában a náci Németországgal is „örök barátsági” szerződés megkötését javasolta (ebből a német fél elutasítása miatt nem lett semmi).³⁵ 1940 nyarán a Szovjetunió jelezte Magyarországnak, hogy Romániával szemben hajlandó volna együttműködésre, de ezt Teleki elutasította, holott a szovjetekkel összehangolt akció esetén jóval nagyobb lett volna az esélye a román–magyar konfliktus kedvező megoldásának. Elvszerűtlenség tapasztalható Teleki revízióval kapcsolatos nézeteiben: hol a földrajzi szempontokat, hol az etnikai elvet helyezte előtérbe attól függően, hogy melyiket látta célszerűbbnek. Inkonzekvens volt Teleki magatartása a szélsőjobboldallal szemben. 1939 elején a nyilasok pártját és újságjait betiltatta, de nem sokkal később ő volt az, aki újra engedélyezte, hogy állami alkalmazottak párttagságot vállalhassanak, és kormányzása alatt engedték ki a börtönből Szálasi Ferencet. Nemcsak engedélyezte a Volksbund működését, hanem kizárólagosan a Volksbundot tette meg a német nemzetiség hivatalos képviselőjének, és ezzel a nem asszimiláns német kisebbséget kollektív módon a nácizmus karjaiba kergette, másrészt viszont a miniszterelnökség V. Osztályán „Nemzetpolitikai Szolgálat” név alatt külön titkos osztályt hozott létre az antifasiszta propaganda terjesztésére.³⁶

Teleki – e tekintetben korának bal- és szélsőjobboldali gondolkodóihoz hasonlóan – az eugenikával is rokonszenvezett. Téves lenne rasszizmusában csak az antiszemitizmust látni. Számára korántsem csak a zsidókérdés volt az egyetlen megoldandó „faji” jellegű probléma. Kifejezetten agresszívan lépett fel a németiség kiegyezésre hajló vezetőivel szemben. Szerepe volt így abban, hogy a csalódott német nemzetiség képviselői már csak a III. Birodalomban bíztak. Jellemző Telekire, hogy a szélsőjobboldali mozgalmakkal szembeni kritikájában állandó vádként hangoztatta a „guruló márka” vádját és az érintettek „magartalan” jel-

35 *Magyarország és a második világháború*, 303.

36 A miniszterelnökség V. Osztályának tevékenységéről lásd Hámori Péter, „Kísérlet egy »propagandaminisztérium« létrehozására Magyarországon. A miniszterelnökség V. Társadalompolitikai osztályának története 1938–1941”, *Századok*, 1997/2. 353–382. és Vigh Károly, *Ismeretlen fejezetek Teleki Pál életéből*, Budapest, Századvég, 2001.

legét és származását. A nyilasokat azzal igyekezett diszkreditálni, hogy német ügynököknek nevezte őket. Az a tény, hogy a szélsőjobb számára az alapvető emberi jogok nem jelentettek értéket, Telekit már sokkal kevésbé zavarta.

Szociálpolitikai érdeklődésének ékes bizonyítéka a falukutatás terén végzett értékes munkája. Tanítványaiból csapatot szervezett, mely feljárta a Dráva melletti Kemse falu társadalmi viszonyait. Jó érzékkel ismerte fel a tehetséges kutatókat, Györffy Istvánt és Magyary Zoltánt bízta meg 1938-ban az Országos Táj- és Népkutató Intézet vezetésével. A falukutatók működésétől azonban megrettent, amikor 1938 novemberében a Károlyi-palotában bemutatott kiállításon tapasztalta azok éles nagybirtok- és nagytőke-ellenességét. A kiállítást látva dührohamot kapott és bezáratta a tárlatot. Teleki ugyanis mindenképp el akarta kerülni a súlyosabb társadalmi-gazdasági megrázkódtatásokat: az 1938-as év eseményei viszont arról győzték meg, hogy csak akkor kerülhető el a politikai felfordulás, ha feszesen a kezében tartja a gyeplőt. Legszívesebben a nyílt választás intézményét is fenntartotta volna, nem pusztá maradiságból, hanem azért, mert látta, hogy titkos választás esetén a magyar belpolitika teljesen kezelhetetlenné válhat.

Ezért fordulhatott elő, hogy Imrédy mellett több ízben is kiállt, noha politikájával sok kérdésben nem értett egyet. 1938 őszén Imrédy első lemondásakor még diáktüntetőt is szervezett mellette. Teleki károsnak tartotta a liberalizmust, ezzel szemben rokonszenvezett a központosított állam elméletével. A korszellem hatása érvényesült nála is, amikor 1940-ben azt írta, hogy Európában a „demokratikus liberalizmus megszűnt létezni”.³⁷ Lefordította Salazar *Békés forradalom* című könyvét, és tervet készített az esetleges diktatórikus kormányzásra is, mivel – Gömböshöz és Imrédyhez hasonlóan – neki is azzal kellett szembesülnie, hogy a különféle politikai elitcsoportokkal szemben nem képes érvényesíteni akaratát. Sajátos, hogy Teleki, aki politikai ellenfeleit mindig idegen példák átvételével vádolta, maga is külföldi mintákat követett. A törvényhozás elé be nem terjesztett alkotmánytervezetét portugál, osztrák és olasz minták alapján készítette el: „hivatásrendek” (a gazdasági élet csoportjai) és területi-vármegyei egységek által választott küldöttek cso-

37 Horthy Miklós titkos iratai, 274.

portjából, valamint az egyetemi végzettséggel rendelkezők által delegált küldöttekből alkotta volna meg az alsóházat. A tervezet burkolt műveltségi cenzust eredményezett volna, hiszen az egyetemet végzettek valamilyen hivatásrend tagjai lévén három szavazatot is leadhattak volna (egyet a vármegyei, egyet a hivatásrendi, egyet pedig az értelmiségi küldöttekre). A Felsőház megtartásával és átalakításával biztosította volna a rendszer biztonsági kontrollját, a választókerületek megnövelésével pedig azt, hogy a parlamentbe csak kevés párt küldhessen képviselőt. Teleki és legfőbb támasza, Hóman Bálint számára a kormányzati rendszer átalakítása egyúttal az irányított tervgazdálkodásra történő átterést, az egészségesebb vagyoni- és jövedelemeloszlást, és ezzel szoros összefüggésben a zsidókérdés rendezését is szolgálta volna.³⁸ Ennek kezdeti lépései közé tartozott a szakszervezetek hatalmának letörése is: 1939 májusában 39 szakszervezetet belügyminiszteri ellenőrzés alá helyeztek.

9.2. A második zsidótörvény

A második zsidótörvény, azaz az 1939. évi IV. tc. logikus folytatása volt elődjének. Szövegét teljes egészében Imrédy, indoklását Teleki írta. Teleki keze nyoma azon is felismerhető, hogy szokásához híven az antiszemita törvénykezést földrajzi érvekkel is alátámasztotta. Teleki szerint a zsidóság területi szétszórtságából adódott „vándorlási ösztöne” és „szélsőségekre hajlamossága”. Az indoklás szerint a zsidók ösztönös hajlama, hogy „zárt fajiságukban megmaradjanak”. „Magyarország Európa legkontinentálisabb állama”, kikötők híján nem tudta kiheverni a török pusztítást, és nem tudott kinevelni saját kereskedői népréteget. A kereskedelmet ezért a zsidóság vette át. Magyarországon ugyan már évszázadok óta éltek zsidók, de ezek Teleki szerint a Galíciából a liberalizmus korában beözönlő zsidókkal erősebb közösséget éreztek, mint az ország nemzsidó lakosságával. Teleki indoklásában azt is állította, hogy az első zsidótörvényt azért kell szigorítani, mert „a zsidóság részéről nem mutatkozott kellő megértés”. Indoklása végén rámutatott arra, hogy a

38 BFL Szálasi-per, 7443. Hóman Bálint pro-memoria Teleki Pálhoz, 1940. december 21-én.

végző megoldás csakis összeurópai lehet, és ennek érdekében a kormány felhatalmazást kap a kivándorlás előkészítésére.³⁹

A javaslatot Imrédy terjesztette be 1938. december 23-án.⁴⁰ A német külügy ekkoriban még teljesen tévesen mérte fel a törvény népszerűségét: feljegyzése szerint biztos, hogy a felsőház elutasítja a javaslatot, és a zsidótörvény egyáltalán nem fog törvényerőre emelkedni.⁴¹ A magyar történetírás ebben az esetben is szívesen emlegeti a német nyomásgyakorlás legendáját, és a németek részéről állandóan sürgetett radikális zsidóellenes fellépésre hivatkozik,⁴² de erre semmilyen jel sem utal – a német külügy ebből a korból származó magyar vonatkozású anyaga szinte hiánytalanul fennmaradt, és mindenki számára hozzáférhető anyagai egyetlen ilyen utalást sem tartalmaznak.⁴³ A német zsidópolitika ismeretében is kizárható, hogy Németország ekkor érdekelt lett volna abban, hogy 1939-ben Magyarországon radikálisan antiszemita intézkedéseket vezessenek be.

Teleki maga is komoly részt vállalt a törvény népszerűsítését célzó road showban. Kinevezése előtt néhány nappal, 1939 február elején tíz oldalas levelet küldött egy brit újságírónak, amelyről nyilván tudta, hogy azt nemcsak a címzett fogja olvasni. Ebben előadta a zsidótörvény melletti érveit, de emellett előadta azt is, hogy a magyarságnak valójában a történelem folyamán négy ellensége volt, „mongolok, a törökök, a zsidók és a németek”. Jellemző Telekire, hogy ebben is sorrendet állapított meg, mert a mongolok „gyorsan elmentek”, a törökökben pedig megvolt a keleti ember „nyugalma, lomhasága, nagyvonalúsága”.⁴⁴

39 *Képviselőházi Napló 1935–1939*, Irományok, 12. kt, 702. szám.

40 A törvény képviselőházi vitáját összefoglalja Katzburg, *Zsidópolitika*, 117–124.

41 *A Wilhelmstrasse*, 370. ismeretlen eredetű jelentés Magyarország belpolitikai helyzetéről, Berlin 1939. március 16.

42 Gergely Jenő szerint a németek már ekkor gettósítást és deportálást követeltek (Pölöskei – Gergely – Izsák, 220). A Ránki György főszerkesztésében megjelent *Magyarország története* című 1976-ban kiadott kötet 983. (a kérdéses rész Tilkovszky Loránt munkája) azt sugallja, hogy a törvény beterjesztése a németek megnyugtatót szolgált. Semmilyen diplomáciai irat nem utal arra, hogy a német politika 1939 elején „aggódott” volna a magyar zsidóság túl jó helyzete miatt, és ezért „megnyugtató” vált volna szükségessé.

43 Legutoljára Püski Levente (*A magyar Felsőház története 1927–1945*, Budapest, Napvilág, 2000.) forrásmegjelölés nélkül „részben német nyomásra” utal, és ezzel felelőtlenül ezt a dezinformációt.

44 Ablonczy, *Teleki*, 405–406.

Ez a levél különösen fontos dokumentum. Egyrészt azért, mert bizonyítja írójának teljes szellemi eltévelyedését a történelem és a nemzetkarakterológia kapcsán, és a zsigeri kapitalizmusellenességet („a keleti ember nagyvonalúsága”). Bizonyítja emellett azt is, hogy Teleki nemcsak antiszemita, hanem – hasonlóan a népi írókhoz – meggyőződéses rasszista volt, aki a németekben ugyanolyan faji veszélyt látott, mint a zsidókban. Magyarország sajátos külpolitikai helyzete miatt ezt a nézetét nyíltan nem képviselhette: amikor azonban csak tehette, kifejtette ezzel kapcsolatos véleményét is.

Előzetesen, a különféle egyeztetések céljából a kormánypárt „zsidóbizottság”⁴⁵ néven külön parlamenti csoportot hozott létre, amelynek előadója a már említett Makkai János volt. A beterjesztéskor fontos érvként szolgált, hogy a Felvidék visszacsatolásával tovább nőtt a zsidók száma az országban: így a magyar uralom alá került lakosság 6,3 százaléka (869.299 lakosból 67.876) zsidó volt.⁴⁶ Mire a törvényt a parlament 1939-ben elfogadta, Kárpátalja márciusi megszállásával az arányok tovább „romlottak”, hiszen a közel 700 ezer ottani lakosból többen voltak zsidók, mint magyarok: a konvertitákat nem is számolva, a népesség több mint 11 százaléka zsidó vallású volt, míg a magyar nemzetiségűek aránya (akik között a városokban zsidó vallásúak is szerepelhettek) 1941-ben sem haladta meg a 10,1 százalékot (a lakosság kb. 70 százaléka ruszin nemzetiségű volt).⁴⁷

A törvényt előkészítésében döntő szerep jutott Kultsár kormánybiztosnak is. A jogszabály támogatottságára jellemző, hogy a kormánypárt egyhangúan, a legcsekélyebb kétségnyilvánítás nélkül állt a javaslat mögé, sőt a képviselők az előzetes pártértekezleten minden olyan javaslattal szemben, amely csak az enyhítés látszatát is kelti, „erős

45 A „zsidóbizottság” formula szó szerint szerepel Makkai „A zsidótörvény elvi alapjai” című, az *Új Magyarország* 1938. december 25-i számában megjelent cikkében, amelyet Csizmadia könyvének 148–152. oldalán teljes terjedelemben idéz. Sajátos módon a „zsidóbizottságról” semmilyen irat nem maradt fenn, és a belügyi szervek 1945 után sem foglalkoztak tevékenységével.

46 Kárpátalja és a Felvidék összlakossága a *Magyarország a második világháborúban* c. lexikon szerint 1.062.000 illetve 694.022 volt. Ezek azonban az 1941-es népszámlálás adatai, tehát a visszacsatoláskor az arányok nem, de a pontos számok ettől nyilván eltértek.

47 Braham, *A népi politika*, 123. illetve Romsics, *Magyarország*, 245, 250.

ellenszenvet" nyilvánítottak.⁴⁸ Figyelemre méltó, hogy a törvény előkészítése során a minisztertanács még igyekezett fékezni az indulatokat, a nyomás tehát nem felülről, hanem alulról jött. A „zsidó” szó helyett esetenként a „nem keresztény” formula szerepelt az előterjesztésekben.⁴⁹ Az 1938 augusztusában tárgyalta földbirtokpolitikai törvény kapcsán a zsidók ingatlanszerzési tilalmáról a minisztertanács először még úgy határozott, hogy erről lehetőleg „nem kell kifejezetten rendelkezni. [...] A javaslatban a zsidókérdés lehetőleg tompítandó volna akként, hogy a zsidók földszerzését a földművelésügyi miniszter, esetleg a főispán jóváhagyás alkalmával közigazgatási úton szorítsa a legkisebbre. Ugyanígy kellene a német nemzetiségek terjeszkedését is korlátok közé szorítani.”⁵⁰ Az alulról jövő nyomásra utal, hogy 1939. március 12-én diákküldöttség járt Hóman Bálint kultuszminiszternél, és határozott hangon követelte a numerus nullus bevezetését. Jellemző, hogy ez még Hóman számára is sok volt: a küldöttséggel éles szópárbajba keveredett, mivel kereken megtagadta a követelés teljesítését.⁵¹

A törvény faji alapon határozta meg a zsidó fogalmát, és magyarázatában bevezette a „félzsidó” kifejezést azokra, akiknek két nagyszülőjük volt zsidó. Nem vonatkozott a törvény azokra, akik az első törvény alól is mentességet élveztek, sőt, ezen felül jelentősen pontosította és bővítette a mentesíthetők körét. A magyar törvényhozás ennek ellenére továbbra is szigorúbb volt a kivételek szabályozása szempontjából, mint a náci németországi törvények.

A magyar törvény „zsidónak” minősítette azokat a nemzsidókat is, akik kereszténynek születtek és egy vagy két zsidó nagyszülővel rendelkeztek, de házasságot kötöttek olyan személlyel, aki maga ugyan szintén nem minősült a törvény értelmében „zsidónak” de akinek egy vagy két nagyszülője az izraelita felekezet tagjaként született. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az elvileg mentesített „félvérek” és „negyedvérek” egymással nem házasodhattak anélkül, hogy mentességük meg ne szűnt volna.⁵² Hasonló korlátozásra a náci Németországban nem volt példa.

48 MOL K 27, 199. doboz, 79.

49 MOL K 27, 196. doboz, minisztertanács, 1938. augusztus 12. 6. pont. A zsidó szó az előterjesztésben át van húzva és 'nem keresztény'-re van javítva.

50 MOL K 27, 197. doboz, minisztertanács, 1938. augusztus 17. 7. pont.

51 BFL Nb 864/1946 Hóman Bálint periratai, 224. Hóman Bálint vallomása.

52 1942/XIV.tc. 3§ (3) idézi *Fegyvertelenül álltak az aknamezőkön. Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*, 2. kt, szerk. Karsai Elek, Budapest,

Hitler csak 1940 után távolíttatta el a nem árvásított „félvéreket” illetve a velük házastársi viszonyban lévőket a hadseregből, de az egy zsidó nagyszülővel rendelkezők a csapatnál maradhattak. Sőt, Németországban még az is előfordulhatott, hogy egy 1936-ban „árvásított” „negyedvér” annak ellenére maradhatott a Birodalmi Kancellária osztálytanácsosa, hogy „félzsidó” nőt vett el.⁵³

További különbséget jelentett, hogy Németországban Hitlernek joga volt ahhoz, hogy „árvásítsa” olyan személyeket, akiknél ehhez vélt államérv fűződött (és ezzel a jogával Hitler gyakran élt is), ezzel szemben Magyarországon a kivételezés és a törvény alóli felmentés sem jelentette az illetők tényleges árvásítását. A magyar zsidótörvények a kivételezettek csupán azt állapították meg, hogy „a nemzsidókkal azonos elbírálás alá esnek”, de nem azt, hogy „árvának tekintendők” – azaz a magyar törvény még jobban hangsúlyozta a kivételezés esetlegességét és visszavonhatóságát. További szigorítást jelentett, hogy Magyarországon a kivételezésre való jogosultságot a törvény pontosan körülhatárolta (frontharcos, kitüntetett, hadirokkant, olimpiai bajnok stb.) ezzel szemben Németországban pusztán társadalmi fontosságra való hivatkozással is árvásítani lehetett bárkit. Bár az 1939. évi IV. tc. 1.§ 3d. pontjának utolsó mondata utalást tartalmazott arra, hogy a társadalmi érdemekért történő mentesítés szabályairól külön miniszterelnöki rendelet fog rendelkezni, e rendelet kiadása 1944-ig nem történt meg. Chorin Ferencet Horthy tehát nem mentesíthette, míg Hitler ugyanezt megtehetette – és adott esetben meg is tette – sok nagyiparossal vagy katonatiszttel. A Wehrmachtban számos fél- vagy negyedzsidó tábornoki rendfokozatig is eljutott, míg Magyarországon ez elképzelhetetlen lett volna.

Fontos megjegyezni, hogy a törvény szigorát elsősorban a felsőházi vita során támadták, és a felsőházi tagok javaslatainak volt köszönhető, hogy számos esetben sikerült könnyítéseket elfogadtatni. Az 1919 után kikeresztelkedett zsidók gyerekei például kereszténynek számítottak

Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1962. 462. Ugyanezt a distinkciót tartalmazta az 55.000/HM rendelet, amely az említett törvény végrehajtásáról rendelkezett. Uo. 490.

53 A német faji törvényekre és a kivételezés gyakorlatára lásd Cornelia Essner, *Die Nürnberger Gesetze oder die Verwaltung des Rassenwahns 1933–1945*, Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2002.

abban az esetben, ha családjuk 1848 óta Magyarországon élt – ezzel az a furcsa helyzet adódhatott elő, hogy egy családban mindkét szülő zsidónak, míg gyerekeik kereszténynek minősültek abban az esetben is, ha a szülők gyermekkorukban keresztelkedtek ki. A felsőházban gróf Károlyi Gyula először a javaslat teljes átdolgozásával próbálkozott, majd amikor tapasztalni kellett ennek esélytelenségét, – a korban példátlanul – lemondott felsőházi tagságáról. A törvényt lelkiismeretével összeegyeztethetetlennek tartotta, de azzal is tisztában volt, hogy a Teleki-kormány ingatag belpolitikai helyzetét tovább nehezítené a törvény nyílt opponálásával. Károlyi véleménye különösen figyelemre méltó, mivel Horthy elsősorban rá és Bethlenre hallgatott.

A II. zsidótörvény felsőházi vitájában az egyházak már nem fogadták el teljesen az antiszemita érvelést. Serédi Jusztinián kifejtette, hogy az Egyház mindenféle kollektív büntetést elutasít, és a „büntetlen előéletű” zsidókat ki akarta vetetni a törvény hatálya alól,⁵⁴ Raffay Sándor és Ravasz László pedig az asszimiláció visszafordítását kifogásolta. Serédi argumentációja figyelemre méltó, mert érvelésében a nem kikeresztelkedetteket is védelmébe vette.⁵⁵ Csak a korszak hisztérikusan antiszemita hangulatával magyarázhatjuk, hogy az egyházi vezetők jobb tudásuk ellenére óvakodtak a nyilvánosság előtt síkra szállni a nem kikeresztelkedettek érdekében, és 1944-ig minden alkalommal leszögezték, hogy szavaikat csak a keresztényekért emelik fel. A Felsőház javaslatait az alsóház 1939. április 18-án visszadobta. Ennek megfelelően a két ház közti egyeztetőbizottság állapodott meg a kompromisszumokról, amelyek mindenütt a radikálisabb változat felé hajlottak.⁵⁶ Teleki személyes te-

54 *Felsőházi Napló*, 1939–1944, 4. kt, 136.

55 Ez a tény minden bizonnyal elkerülte a zsidótörvények parlamenti vitáit feldolgozó szerzők figyelmét. Így Katzburg (*Zsidópolitika*, 122–123.) szerint az egyházak csak a kikeresztelkedettek mellett álltak ki. Ezt azonban a fenti idézetek cáfolják. Figyelembe kell vennünk, hogy a közhangulat miatt még az antiszemitizmust ellenzők is sokszor antiszemita érvek használatára kényszerültek, ezzel magyarázhatóak Serédi és Ravasz egyes nyilatkozatai is, amelyekben először „elhatárolódnak” a „zsidók túlkapásaitól”. A magyar zsidóság képviselői esetenként maguk is rasszista érveket vettek át. Láng Lajos felsőházi tag arra hivatkozott, hogy „nincs közünk az ún. keleti, kaftános zsidókhoz”. (*Felsőházi Napló*, 1935–1939, 4. kt, 155. 1939. április 17.)

56 Püski, *A magyar Felsőház története*, 115–117.

kintélyét is bevetette a felsőházzal szemben, és a törvényjavaslat ellenzőinek be kellett érniük néhány jelentéktelen módosítással, amelyeknek egy részét ráadásul a képviselőház meg sem szavazta.⁵⁷

A törvény messze túlment az arányosítás követelésén akkor, amikor elrendelte az 1914. június 1. után honosítottak állampolgárságának felülvizsgálatát, és kizárta a zsidó külföldieket azon személyek közül, akik magyar állampolgárságot kaphatnak. Az állampolgárság felülvizsgálatának eredménye két évvel később tragédiába torkollott: amikor 1941 nyarán a kormány elrendelte az állampolgársággal nem rendelkező honatlan zsidók kitelepítését és deportálását, a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hivatal már kész listákkal rendelkezett a célszemélyekről. Őket Kamenyec-Podolszkijban a második zsidótörvénnyel elindult folyamat juttatta a német golyószórók csöve elé.

A törvény emellett szűkítette a zsidó állampolgárok választhatóságát. Zsidónak minősített ezután legtöbb adót fizetőként, azaz virilis jogcímen nem lehetett törvényhatósági tag. A törvények kizárták őket a közjegyzők, bírósági szakértők, hiteles tolmácsok, lapszerkesztők és kiadók, színházi igazgatók és dramaturgok, filmes cégek igazgatói közül. A választójogot csak a legalább 100 éve magyar honos családokból származó zsidó személyeknek adta meg. Sok esetben, leginkább Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében, a hatóságok szándékosan olyan feltételeket támasztottak, amelyekkel az elvileg választójogosult zsidók szavazását is lehetetlenné tették.⁵⁸

A törvény megvonta a zsidóktól az állami monopólium alá eső termékek árusítása (sorsjegy, só, dohány, szesz, ásványolaj stb) valamint a házaló kereskedés jogát, és korlátozta ingatlanszerzési jogukat is. A felsőoktatásban visszaállították, a kamarákban pedig 6 százalékra szállították le a numerus clausust. Arányszámok bevezetésére került sor a

57 *Képviselőházi Napló* 1935–1939, 22. kt, 621. 1939. április 28. és Ablonczy, *Teleki*, 409.

58 Ezen intézkedések hátterében feltehetően Endre László alispán állt. Az a szakirodalomban elterjedt állítás, mely szerint a törvény a zsidókat egyetemlegesen kizárta volna a választók köréből, téves. Végső István („A zsidótörvények”, 189–191.) több példát is felsorol a választójoggal kapcsolatos, a szűkkeblűségen is túlmutató, valószínűleg törvénytörő rendelkezésekre, amelyeket a vármegyei hatóságok és a Magyar Királyi Közigazgatási Bíróság alkalmazott az elvileg választójogosult zsidókkal szemben. Okmányok esetében például a bíróságok még a hiteles másolatot sem voltak hajlandók elfogadni, és az eredeti bemutatásához ragaszkodtak.

közszállítások, az egyéb értelmiségi foglalkozásúak és a tisztviselők körében (zsidók közszállítókban 1939/1940-ben maximum 20%-ban, 1941/42-ben 10%-ban, 1943-ban 6%-ban vehettek részt). A törvény végrehajtási utasítása előírta, hogy mindenütt elkülönített nyilvántartást kell vezetni a zsidó és a nemzsidó iparúzókról. Erre azért volt szükség, hogy az ipari jogosítványok, hasznot hajtó engedélyek területén is érvényesíteni tudják az arányszámokat, valamint azért, hogy a kamarákba nem tartozó személyeket az arányszámok hatálya alá lehessen vonni. A Keresztény Kereskedők és Vállalkozók Szövetkezetének kérésére a törvény 18§-ába bekerült az a passzus is, hogy a budapesti gázgyár évi 18 ezer vagonos termelését 1940. április 15-től zsidó nem értékesítheti.⁵⁹

Hogy nem csak az arányosítás, hanem a disszimiláció elősegítése és a zsidótlanítás volt a törvényhozók egy részének célja, azt a törvény előterjesztőjének, Makkai Jánosnak szavai is érzékeltetik, aki utalt arra, hogy a kivándorlás akkor érné el célját, ha a szegény galiciánér „törzsi zsidóság” vándorolna ki, de attól tart, hogy „az ellenkezője fog bekövetkezni: az európai zsidóság és a zsidóságnak értékesebb elemei fognak elvándorolni”.⁶⁰

A törvényalkotók azonban már erre a problémára is gondolhattak. Hiszen a gazdag zsidók kivándorlása a nemzetgazdaság szempontjából kétszeresen is katasztrofális hatással járhatott volna. Egyrészt azért, mert a hirtelen tőke kivonás eleve megrendítette volna a gazdaságot, másrészt pedig azért, mert a gazdag zsidók kivándorlása után a magyar állam pénzéből kellett volna finanszírozni a szegény, vagy állását veszített és vagyonát felélt nincstelen zsidó tömegek kitelepítését. Ezért a törvény tartalmazott egy felszólítást arra, hogy ki kell dolgozni a kivándorló zsidók vagyonának kiviteli szabályait is. Mintául szolgálhatott az, hogy a szomszédos Ausztria megszállása után Eichmann Bécsben felállította a Zsidó Kivándorlás Központi Hivatalát (Zentralstelle für jüdische Auswanderung), amely pár hónap alatt több tízezer osztrák-német zsidót üldözött el az országból. Eichmann a gazdag zsidóknak drágábban adta el a vízum megszerzéséhez és az utazáshoz szükséges valutát, az itt nyert haszon egy ré-

59 BFL B 7481/1950, Szögi Géza népbíróági perirata, a Keresztény Kereskedők és Vállalkozók Szövetségének levele Szögihez 1940. január 20-án, 202.

60 Makkai beszédét lásd *Képviselőházi Napló 1935–1939*, 22. kt, 8–9.

szébből pedig a szegény zsidók migrációját finanszírozta. 1939-ben módszerét már Berlinben és Prágában is sikerrel alkalmazták.

A törvény vitájában dr. Matolcsy Tamás,⁶¹ a MONE tagja interpellációiban szigorításként azt javasolta, hogy zsidó orvos receptjein is tüntesse fel, hogy zsidó, és csak zsidó beteget kezelhessen, majd azzal zárta: „gettóba kell őket összegyűjteni, hogy amikor eljön az a boldog pillanat, hogy a tengelyhatalmak kiszállítják őket Madagaszkárra, akkor itt a dolog elő legyen készítve”.⁶² Illosvsky János, a Baross Szövetség elnöke, kormánypárti képviselő törvényjavaslatot nyújtott be, hogy zsidó származású személy a magánszférában se lehessen vezető állású tisztviselő vagy igazgató. A baloldali ellenzék többségét megtestesítő Kisgazdapárt ismét nem maradt le a kormánypárti javaslatok mögött: Eckhardt Tibor az 1867 óta beköltözött zsidók kivándoroltatását követelte és a fajkeveredés hátrányairól értekezett, de legalább arra is rámutatott, hogy amennyiben a törvényeket nem követi kitelepítés, akkor a magyar állam lesz felelős azért, hogy a tönkretett, vagyontalanított zsidókból „zsebmetesző, vagy tolvaj, vagy bolsevista agitátor lesz”.⁶³ Csupán tizenegy, szociáldemokrata és polgári demokrata képviselő tiltakozott. Payr Hugó minden jel szerint felismerte a zsidótörvényekkel kapcsolatos lelki kútmérgezés jellegét, amikor leszögezte, hogy a zsidótörvények valójában „elbolsevizálják az országot”,⁶⁴ mert megsértik a magántulajdon elvét, és egy tetszőlegesen kiválasztott csoportot fosztanak meg az alapvető jogoktól. „A kormánysajtó a Vörös Újságot túlszárnyaló hangon ír a zsidókról” – mondta Payr az előbb említett jelenségre célozva a parlamentben. Hiába cáfolta tételesen a törvényt indokló állításokat, képviselőtársai nem méltatták figyelemre. Payr utalásait a bolsevizmusra akaratlanul is megerősítette ifj. Balogh István nyilas képviselő, aki hozzászólásában kifejtette, hogy „a nagykapitalisták [elleni – U. K.] küzdelmet nem lehet semmiképp sem kizárólag az antiszemitizmus szűk keretei közé szorítani”.⁶⁵ Figyelemre méltó volt

61 Matolcsy Tamás (1901–1965) sebészorvos, 1939-ben függetlenként megválasztott képviselő, bátyjával belépett a nyilaspártba, majd annak kilépésével követte őt.

62 ÁBTL V-98620 Matolcsy Máttyás perirata, benne Matolcsy Tamás perirata szám nélkül.

63 *Képviselőházi Napló 1935–1939*, 22. kt, 39–46. (itt 42.)

64 *Képviselőházi Napló 1935–1939*, 22. kt, 1939. március 13. 364–365.

65 *Képviselőházi Napló 1935–1939*, 22. kt, 1939. március 13. 366.

Meskó Zoltán felsőházi felszólalása: a zsidótörvény kapcsán a „három-millió koldusra” hivatkozott, mint akik miatt szükséges a zsidók vagyonának elvétele, de egyúttal kifejtette azt is, hogy a kialakult helyzetről nem a zsidóság tehet. Ezzel a véleményével azonban egyedül maradt a jobboldalon.⁶⁶

1939. január 14-én, azaz a törvény megszavazása előtt Bethlen István és több befolyásos konzervatív politikus memorandumot intézett Horthyhoz. A memorandum jelentős részben a fent említett zsidótörvény kritikája volt. Aláírói elismerték, hogy a „zsidókérdés és a földkérdés a magyar közéletnek le nem szerelt aknája”, és szükséges a kérdés intézményes megoldása. „A zsidóprobléma lényege az, hogy túl sokan vannak, és túl nagy a hatalmuk. Az első bajon csak a kivándoroltatás, a második bajon csak a gazdasági életben betöltött hatalmuk visszaszorítása segít.” Arra hívták fel azonban a figyelmet, hogy Imrédy javaslata nem old meg semmit, mert „kiüti a zsidóság kezéből a kenyeret”, de sem a kivándorlás, sem a részvényjog reformját nem tartalmazza: „sebeket üt, de a gyógyításról nem gondoskodik”.⁶⁷ A memorandum végül azzal zárta gondolatmenetét, hogy a zsidótörvények felesleges pánikot keltenek a gazdaságban, az állami bevételek színvonala süllyed és a költségvetési egyensúly felborul. Ezért, valamint Imrédy diktatorikus hajlamai miatt meg kell tőle vonni a bizalmat.

Horthy ennek megfelelően is cselekedett. Napokon belül előkerültek azok az információk is, melyek Imrédy zsidó származását bizonyították. Ezzel megteremtődött a formai ok is, február 15-én Imrédy lemondott. Utódja, Teleki Pál azonban maga is híve volt a modern és faji alapú szociálpolitikának, ennek megfelelően folytatta az antiszemita uszítást. Kormányá alatt a második zsidótörvényen kívül még több olyan törvényt fogadtak el, melyek joghátránnyal sújtották a zsidóknak minősítetteket. Az 1940. XXVII. tc. megszüntette a zsidó vallásfelekezet két képviselőjének járó felsőházi tagságot, a XXXI. tc. elrendelte a törvényhatósági választások elhalasztását, kivéve ami a zsidó tagok mandátumát illeti, melyek helyett keresztény tagokat kellett választani, végül a XXXIX. tc. visszaállította az 1928-ig érvényben lévő numerus clausust. Részben ennek is köszönhető, hogy a zsidókérdés Teleki egész tevékenysége alatt

66 *Felsőházi Napló* 1935–1940, 4. kt, 1939. április 17. 164–167.

67 Az idézetek forrása: *Horthy Miklós titkos iratai*, 209.

állandó parlamenti téma volt. Sokatmondó, hogy a képviselők mire használták ki ezt a hangulatot: Szögi Géza (NYKP) 1940. január 19-i parlamenti felszólalásában felolvasta Dreher Jenő, Fellner Jenő, Goldberger Leó, Vida Jenő és Weisz Fülöp múlt évi bevallott jövedelmeit, melyeket a budapesti kerületi elöljáróság falragaszokon is közzétett. Nem zavarta meg ebben Reményi-Schneller közbeszólása sem, mely szerint Dreher nem is zsidó. A nyilasok számára mindenki, akinek jövedelme többszáz-ezer pengőt tett ki (Dreheré 400 ezret), közellenségnek számított. A tízgyermekes családból származó és cseregyerek korában a svábokat megtutáló Szögi nem redukálta csak a zsidókra a kérdést, mivel így folytatta: „ha továbbmegyünk ezen a hatalmas névsoron, [...] nem magyar neveket találunk, hanem aránytalanul több Izidort, aránytalanul több Ármint, aránytalanul több Manót és Leót”, mire Reményi-Schnellernek ismét idegesen közbe kellett szólnia, hogy „Nem minden Leó zsidó”.⁶⁸

A törvények mellett figyelemre méltóak az Imrédy és Teleki által kiadott végrehajtási rendeletek. Ezek értelmében az összes iparjogosítványt minden évben újra felül kellett vizsgálni. A helyhatóságoknak állandóan statisztikákat kellett készíteni zsidóknak tekintendő lakosaik összlétszámáról és a nekik kiadott iparendelékek és hasznot hajtó jogosítványok számáról az összes ilyen engedély és jogosítvány arányában. Mindezt az illetékes iparhatóság hirdetőtábláján tartozott közszemlére is tenni.⁶⁹ Elgondolkodtató, hogy az I. zsidótörvényhez hasonlóan itt is az állapítható meg, hogy a végrehajtási utasítások, illetve a tényleges végrehajtás még a törvény betűjénél is lényegesen szigorúbb volt. Az egyetemi numerus clausus újra bevezetése elvileg 6%-ra szorította volna le a zsidó hallgatók arányát, ehhez képest az 1939/40-es tanévben az I. félévben felvett zsidó hallgatók aránya az 1,4%-ot nem haladta meg!⁷⁰ Ez a túlteljesítő tendencia a későbbiekben is folytatódott, és bizonyíték arra, hogy a zsidótörvények radikalizálódása nem külső vagy felülről indoktrinált politikának, hanem belülről fakadó kumulatív radikalizálódásnak következménye volt.

Figyelemre méltó, hogy a korszakban nemcsak zsidókkal szemben kívánták érvényesíteni a numerus clausust, illetve a numerus nullust. Ugyanez az igény a magyarországi szerb hallgatókkal szemben is meg-

68 BFL B 7481/1950, Szögi Géza periratai, 72.

69 7.720/1939 M.E. rendelet.

70 Ladányi, „A numerus clausustól a numerus nullusig”, 68.

foglalmazódott Szegeden, illetve a Délvidéken. 1942. március 17-én Szegeden tüntetés tört ki az egyetemen három zsidó hallgató létszámfeletti felvétele miatt. A tüntetők erőszakkal eltávolították a zsidó hallgatókat, és követeléseiket írásban is közölték a rektorral. Ebben a szokásos antiszemita szövegek mellett az is szerepelt, hogy az összes szerb hallgató anyagi segélyezését ill. kedvezményezését vonják meg, és a kollégiumokból zárják ki őket.⁷¹

Egyes történészek, mint például Schmidt Mária,⁷² jelentős társadalmi bázist tételeznek fel a zsidótörvények elleni tiltakozó akciók esetében, és a Harmadik Birodalom erős presszióját⁷³ vélik felfedezni a zsidótörvények bevezetése mögött. A csakugyan figyelemre méltó tiltakozások értéke azonban igencsak relativizálódik akkor, ha figyelembe vesszük, hogy számszerűen csak szűk értelmiségi elit vállalta fel őket. Márai Sándor nyomán Karsai László is rámutatott arra, hogy 1944 tavaszáig két-háromszáz arisztokrata és nagypolgár állt a radikális intézkedések elbuktatása mögött.⁷⁴ Hogy az állítólagos német „nyomás” mennyire nem játszott szerepet a magyar antiszemita jogszabályok létrejöttében, azt a honvédségen belül foganatosított intézkedések is bizonyítják. Ezek közül kiemelendő a „zsidó származású” mellett a „zsidó vonatkozású” kategória bevezetése, amely azokra vonatkozott, akikre a zsidótörvények hatálya nem terjedt ugyan ki, de a honvédség szempontjából mégis megbízhatatlannak számítottak, azért mert 25%-ban zsidónak minősülő ősöktől származtak, vagy házastársuk ugyanebben az arányban zsidó származású volt. Werth vezérkari főnöksége alatt, 1940-ben külön listát állítottak össze azokról a beosztásokról, amelyekben zsidó „vonatkozású” tiszt nem szolgálhat.⁷⁵ Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy aki feleségének egy nagyszülője 1 éves korában kikeresztelkedett zsidó volt, az elesett attól a lehetőségtől, hogy hadosztály vagy ennél magasabb egység vezérkari főnöke vagy pa-

71 Uo. 70.

72 Schmidt Mária, *Diktatúrák ördögsekerén. A civil kurázi elsorvasztása*, Budapest, Magvető, 1998. 87.

73 E tévhitet bizonyítékok nélkül legutóbb Gyurgyák (A zsidókérdés, 151.) elevenítette fel. „a németek mind erőteljesebb sürgetéséről” beszél, annak ellenére, hogy egyetlen egy diplomáciai irat sem utal német „sürgetésre”.

74 Karsai, *Befogadók*, 27.

75 HL VKF 1940.1.4790. sz. alatt található lista az érintett beosztásokról, de a későbbiek során többször újradefiniálták, részben szigorítva a „védett” beosztások körét.

rancsnoka lehessen. Ezzel szemben Németországban zsidó származásúnak minősülő tábornokok juthattak el a legmagasabb beosztásokba is, mint például Erhard Milch,⁷⁶ a légierő marsallja vagy Gotthard Henrici⁷⁷ vezérezredes (összesen 21 zsidó származású német tábornok ismert).⁷⁸ A magyar vezérkarban ők legfeljebb katonai közigazgatási parancsnokságot kaphattak volna. Sajátos, hogy a humánus magatartásáról közismert nagybacsoni Nagy Vilmos vezérezredes és Róder Jenő vezérőrnagy visszaemlékezéseikben „hallomásból” „német befolyást” emlegettek, holott pontosan kellett tudniuk, hogy német nyomás ekkor nem létezett. Ezzel szemben a vezérkari főnökség és a honvédelmi minisztérium osztályvezetőinek többsége 1940-ben már a náci fajvédelmi törvényről is szigorúbb intézkedéseket követelt, mint például a tisztképző intézetek növendékeinek dédszüelőig történő igazolását.⁷⁹

9.3. A Teleki-kormány gazdaság- és szociálpolitikája

Teleki miniszterelnöksége alatt több szociálpolitikai intézkedés is született (ezeket részben már a Bárdossy-kormány vezette be). A köztisztviselői kar családi pótlékát rangosztálytól és gyermekszámtól függően gyermekenként havi 48–78 pengőre emelték fel, ami igencsak teteemes összegnek számított. Az 1941. évi XV. tc., az ún. „harmadik zsidótörvény” a zsidóság faji meghatározása mellett tartalmazott két alapvetően fontos szociálpolitikai intézkedést is: egyrészt előírta a házasság előtti kötelező egészségügyi vizsgálatot, másrészt rendelkezett a házassági kölcsönről. A házassági kölcsön kérdése a magyar szociálpolitika régi ígéretei közé tartozott. Németországban, Franciaországban és Olaszországban már a 30-as években gondoskodtak a házasságok támo-

76 Milch törvénytelen gyerekként zsidó apától és keresztény anyától származott, többek között légügyi államtitkár és a német „Jägerstab”, azaz a vadászpilótáiggyártás koordinátora volt a háború folyamán.

77 Henrici félzsidó nővel élt házasságban, ennek ellenére a legmagasabb kiténtetést, a Vaskereszt Lovagkeresztjét is megkapta (tölgfalommal és kardokkal), 1944-ben seregcsoport, 1945 márciusától pedig a főirányban védekező „Visztula” hadseregcsoport parancsnoka volt.

78 A kérdéshez lásd Bryan Mark Rigg, *Hitlers jüdische Soldaten*, Paderborn, 2003.

79 *Fegyvertelenül*, 1. kt, 8, 10. 2. kt, 205.

gatásáról. A magyar törvény 1000 pengős kamatmentes házassági kölcsön felvételét tett lehetővé. A havi törlesztési részlet 1 százalékban, az az 10 pengőben volt maximálva, tehát a kölcsönt legfeljebb a felvétel után nyolc évvel lehetett visszafizetni. A kölcsön törlesztését minden született gyermek után fel lehetett függeszteni és progresszíven növekedő összegeket lehetett leírni a törzstőkéből. Négy gyermek után a visszafizetési kötelezettség teljesen megszűnt.

Az ONCSA (Országos Nép és Családvédelmi Alap) 1940-ben a XXIII. tc. alapján jött létre. A törvény szerint az ONCSA finanszírozására kellett költeni az állami illetékbevételek 27 százalékát, de minimum évi 46 millió pengőt, valamint a helyhatóságokban kivetett nép- és családvédelmi pótdadót. Az ONCSA vezette és koordinálta az Országos Közjóléti Szövetkezetek munkáját is. 1940-ben még csak három, 1941 végén 78, 1942-ben pedig 92 ilyen működött. Három év alatt 88 millió pengőt osztottak el a Közjóléti Szövetkezetek keretein belül. Ebből elsősorban családi házakat építettek, amelyekhez kisebb parcellát is kapott a tulajdonos. Az ONCSA fő feladata a sokgyerekes szegény családok támogatása volt: összesen 84 ezer ilyen családot tartottak nyilván 314 ezer gyerekkel. A családok fele a föld nélküli zsellérek kategóriájába tartozott. Az ő anyagi megsegítésük jelentős részben a zsidók vagyonából történt. 1942-ben például az Országos Földhitelintézet összesen 15 ezer hold területet adott el 5088 család részére, és ezeknek a területeknek fele korábban zsidók tulajdonában volt. 4754 család kapott haszonbérlet formájában összesen 24.500 hold földet, ebből 17.048 hold volt korábban zsidók kezén.⁸⁰

A Teleki-kormány gazdaságpolitikája az antiszemitizmus tekintetében nem tért el elődjétől. Teleki Mihály földművelésügyi és Kunder Antal iparügyi miniszter 1939. augusztus 4-i előterjesztésében a szeszegyedárusághoz hasonló korlátozó intézkedéseket kért életbeléptetni a burgonyatermesztés és keményítőtermelés területén. Kunder a következőképpen indokolta a rendelettervezetet, amely szerint a keményítőgyárak csak a (keresztény termelőket tömörítő) Belföldi Burgonyakereskedelmi Egyesülettől vehetnének burgonyát, a készterméket pedig csak a Futura leányvállalata, a METESZ vehetné át: „A szabályzásra [...] azért van szükség, mert Magyarországon két keményítőkartell van, és ezek

80 Az ONCSA működéséről lásd Szikra, „A szociálpolitika másik arca”, 35–75.

közül az egyik már hat keményítőgyárat foglal magában s amely több gyár üzemét évi díj fizetése ellenében szünetelteti, folyó év augusztus 31-én meg fog szűnni, s ekkor a szabályozás hiányában kíméletlen verseny kezdődne, amely előreláthatólag a nagy tőkével rendelkező, zsidó tulajdonban álló gyárak győzelmével és a jelenleg szünetelő keresztény vállalatok teljes megsemmisülésével végződne.” A minisztertanács a javaslatot elfogadta.⁸¹ A javaslat egyszerre volt antiszemita és szociálpolitikailag a nemzsidóknak hasznos. A burgonyakartelleknek köszönhetően a burgonyaárak mesterségesen magas szinten mozogtak,⁸² az új rendelkezés módot adott az államnak az árszínvonal csökkentésére. Az antiszemitizmus abban érvényesült, hogy a beszűkített piacon csak a keresztény minősítésű cégeket hagyták működni, a piac szűkítésének áldozatát viszont egyoldalúan csak a zsidó tőkésekkel fizettették meg. Annak érdekében, hogy a zsidó kereskedőknek ne érje meg a burgonya forgalmazása, a minisztertanács 1939. október 11-i ülésén döntöttek a burgonyavizsgálati díj mázsánkénti 2 pengőre történő emeléséről, amely alól azonban a keresztény kereskedők mentességet kaphattak.⁸³

A burgonya, és korábban a szesz és a cukor mellett a szén- illetve bauxittermelés államosítása is felmerült: „A magyar szén négy izraelita kezében van, akik ezzel a kedvező helyzettel nemcsak élnek, hanem vissza is élnek. Elérkezettnek láttam az időt a szénnek mint energiaforrásnak állami kisajátítási gondolatát felvetni, ami Reményi-Schneller Lajos előtt igen szimpatikus volt, és azonnal foglalkozni fog a kérdéssel” – jegyezte fel Kozma Miklós 1940. július 30-án naplójában.⁸⁴

Ugyanezt a szellemet tükrözte az 1939 márciusában megszállt Kárpátaljával kapcsolatos kormánypolitika is. Teleki Mihály előterjesztésében a győri program mezőgazdaságfejlesztési előirányzatainak terhére félmillió pengő folyósítását kérte a kárpátaljai szövetkezeti mozgalom megélénkítésére, „mivel a kereskedelem [...] csaknem kizárólag idegen zsidó és kazár (sic) kezekben van. [...] Az eddigi tapasztalatok azt mu-

81 MOL K 27, 202. doboz, minisztertanács 1939. augusztus 4.

82 Erről és a kartellek működéséről tudósít pl. a *Népszava* 1938. augusztus 26-i száma „Mesterséges burgonyadrágítás” című cikkében.

83 MOL K 27, 215. doboz, minisztertanács, 1939. október 11. 17. pont.

84 MOL K 429, Kozma Miklós iratai, 3935. telerces, feljegyzés Kozma Telekivel és Reményi-Schnellerrel folytatott megbeszéléséről.

tatják, hogy a kizsákmányoló hajlamú kereskedelmet leghatásosabban a szövetkezeti értékesítés rendszerével lehet ellensúlyozni”.⁸⁵ A kormány jóváhagyta a javaslatot, amely ötven Hangya-székház felépítéséhez folyósította a szükséges hitelt. Sokat elárul a szövetkezetek árjásításban betöltött szerepéről, hogy 1939. október 5-én minisztertanácsi határozattal a Hangya, az Országos Földhitelintézet, az Országos Hitelszövetkezet, a FAKSZ, a Futura, a Magyar Mezőgazdák Szövetkezete, az Iparosok Országos Központi Szövetkezete, a Magyar Köztisztviselők Fogyasztási Termelési és Értékesítési Szövetkezete számára általános felmentést adott a zsidótörvényekkel kapcsolatos bonyolult bürokratikus kötelezettségek végrehajtása alól. Ez utóbbi szervezetek „keresztény” szellemisége ugyanis vitán felül állt, és az állam kellő befolyással is rendelkezett ahhoz, hogy saját embereit ültesse a megfelelő helyekre.⁸⁶

A Hangya ebben az időben már csak nevében volt szövetkezetnek nevezhető. Az állam 11 milliós tőkével volt képviselve a szövetkezetben, míg magánszemélyek csak 4 millióval. Az állam 1934 óta a nyereség 30 százalékát kitevő osztalék rá eső részét minden évben a szövetkezetnek engedte át, és kedvezményes, sokszor ingyenes kölcsönökkel segítette a terjeszkedést. A cég azonban egyre inkább áruházlánccá alakult, és ennek megfelelően évről-évre újabb és újabb üzlethelyiségeket nyitott anélkül, hogy emögött a szövetkezeti tagság releváns mértékű természetes növekedése állt volna. „A rohamos terjeszkedés és az idegen tőkék nagymértékű igénybevétele a Hangya immobilizációjára vezettek, annyira, hogy a szövetkezet fizetési kötelezettségének már jó ideje csak vontatottan tud eleget tenni és vagyontárgyainak egy részét zálognak volt kénytelen lekötöni ami hitelét fokozatosan rontja”⁸⁷ – szögezte le a pénzügyminiszter 1940. augusztus 2-án, és további ötmillió pengős tőkeinjekciót javasolt, „mivel a kialakulóban levő gazdasági szervezetben és különösen a zsidótörvény végrehajtásával kapcsolatban elkerülhetetlenül további közérdekű feladatok fognak a Hangyára hárulni, amelyek szükségessé fogják tenni a Hangya üzleti tőkéjének legalább 30 millió pengőre való felemelését”.⁸⁸ 1934-ben a Hangya 8,9 millió saját és 28 millió idegen tőkével 58,5

85 MOL K 27, 202. doboz, minisztertanács 1939. október 5.

86 MOL K 27, 203. doboz, minisztertanács 1939. október 5. 20. pont.

87 MOL K 27, 212. doboz, minisztertanács 1940. augusztus 2.

88 MOL K 27, 212. doboz, minisztertanács 1940. augusztus 2.

millió pengős forgalmat bonyolított le, 1939-ben 10 millió saját és 75 millió idegen tőkével a forgalom már 212 millió pengőre rúgott, és ebben az ütemben növekedett tovább. A zsidótörvényekkel párhuzamosan a Hangya folyamatosan újabb és újabb cégeket hozott létre. A Gyümölcsstermelők Országos Egyesületével közösen megalakította a gyümölcsstermelők Országos Beszerzési és Értékesítési Szövetkezetét, amely az állami támogatásnak köszönhetően 1940 nyarán Budapesten is üzlethelyiséget nyitott.⁸⁹ 1941. március 7-én a minisztertanács ismét 30 millió pengő hitelt szavazott meg az erdélyi szövetkezeti mozgalom fejlesztésére.⁹⁰

9.4. Honvédség és árjásítás Észak-Erdélyben

1940 őszén, Észak-Erdély visszacsatolása alkalmával a honvédvezérkar ismét kiélhette őrségváltó ambícióit. Bár Teleki mindent megtett annak érdekében, hogy mérsékelje a katonai közigazgatás nemzetiségekkel szembeni túlkapásait, a zsidókérdésben ő sem fékezte a túlbuzgó katonákat. Reálpolitikusként felismerte: nem lehet egyszerre minden idegen elemmel szemben felvenni a harcot, emellett erdélyi származásúként egyébként is a toleráns nemzetiségi politika híve volt, de itt is szelektált. A szerb, szlovák és román nemzetiséggel megegyezést akart, viszont a németekkel (és a zsidókkal) szemben végig ellenséges maradt. Ez abban is megnyilvánult, hogy a hazai németiség számára Teleki csak két választást engedélyezett: belépést a Volksbundba, ami egyúttal a magyar nemzetből való kilépést is jelentette, vagy a feltétel nélküli asszimilációt. Bár lett volna lehetősége rá, Teleki soha nem is kísérelt meg olyan alternatívát létrehozni, ami a magyarországi németek nyelvhasználatát úgy támogatta volna, hogy közben nem szolgáltatta ki őket a Volksbundnak.

Werth Henrik vezérkari főnök utasítására mindenütt azonnali hatállyal elbocsátották a zsidó származású jegyzőket és bírókat.⁹¹ A későbbi tragikus sorsú második magyar hadsereg parancsnoka, Jány Gusztáv

89 MOL K 27, 212. doboz, minisztertanács 1940. augusztus 9. I. rész, 16. pont.

90 MOL K 27, 223. doboz, minisztertanács 1941. március 7. 13. pont.

91 Magyar Királyi Honvéd Vezérkar Főnöke, *Tájékoztató a katonai közigazgatás működéséről a felszabadult keleti és erdélyi részeken. Szigorúan titkos*, Budapest, Stádium, 1941. (a továbbiakban Werth, *Tájékoztató*) 101.

1940 őszén az erdélyi bevonulás során azt is megtiltotta tisztjeinek, hogy zsidókkal és románokkal érintkezzenek, zsidó vagy román rászorulókrészére segílyt adjanak. Az általa irányított kémelhárító szolgálat tilbuzgóságában egyre-másra eszközölt letartóztatásokat. Jány elrendelte, hogy a hadsereg támogassa a lakosságot a betakarítási munkálatokban, és egyben szigorúan kikötötte, hogy „zsidók támogatásban nem részesülhetnek”. Több parancsában megtiltotta, hogy tisztikara zsidókkal tartson fel kapcsolatot, és megtiltotta, hogy a katonák román vagy zsidó üzletekben vásároljanak.⁹² Az Erdélybe bevonuló másik parancsnok, a zsidó munkaszolgálatosokért későbbi honvédelmi miniszterként oly sokat tevő Nagy Vilmos eközben kivizsgáltatta azokat a panaszokat, amelyek szerint a megszállt területeken magyar katonák a zsidó és román lakosokat bántalmazták. Nagy kijelentette, hogy „ha egyes honvédek vagy csendőrök bűnössége bebizonyosodik, ezek a legszigorúbb elbánnásban fognak részesülni”.⁹³

A hadsereg felső vezetésének intenciói egyértelműen Jány viselkedéséhez álltak közelebb. A katonai közigazgatás feljogosítva érezte magát arra, hogy gazdasági üzemek vezetőit elmozdítsa, tulajdonosaikat az üzem területéről kitiltsa, és zárgondnokot nevezzen ki. Werth Henrik vezérkari főnök nyíltan ki is mondta, hogy ennek az intézkedésnek az őrségváltás, azaz a zsidóság kifosztása a célja: „a zsidó kézen levő szállodák, éttermek, cukrászdák, patikák, stb. elsősorban nagyobb üzletek vezetőit keresztényekkel kell felváltani, illetve ezeket keresztény tulajdonba kell átadni oly módon, hogy azok megbízható, tőkeerős magyarok kezébe jussanak. Ha megfelelő tőkével rendelkezők nincsenek, úgy a zsidó vállalat, üzlet értékét meg kell állapítani és az átvevő megbízható keresztény magyart a becsérték megfizetésére kell kötelezni, mégpedig ha nagyobb összegről van szó, úgy több, 10-15 évi részletben.”⁹⁴ Ennek megfelelően a zsidó tulajdonú, ámde azonnal nem árjásítható üzemek csak annyi támogatást kaptak a katonai közigazgatástól, hogy foglalkoztatni és fizetni tudják keresztény munkásaikat.⁹⁵

92 Vargyai, *Magyarország a második világháborúban. Összeomlástól összeomlásig*, Budapest, Korona, 2001. 147-148.

93 Uo. 146-147.

94 Werth parancsát idézi Vargyai, *Sisak*, 174.

95 Werth, *Tájékoztató*, 83.

A vezérkari főnök hadiipari csoportjának jelentése szerint a visszatért területek iparvállalatainak 80%-a zsidó, 15%-a román, és csupán a maradék 5% volt magyar, illetve külföldi kézben. A tulajdonjog „rendezése” érdekében a csoport az ipari, kereskedelmi és pénzügyminiszterekhez terjedelmes javaslatot terjesztett elő, amely részletesen tárgyalta „az államérdeknek megfelelő átszervezés összes problémáját. E kérdések között első helyet foglal el a zsidó vállalatok magyar kézbe juttatása. A zsidó kézben lévő vállalatoknál (kb. 80%) példátlan rablógazdálkodás folyik. Az üzemek jövedelmezősége az alacsony munkabérre és közszállításnál megvesztegetés útján elérhető magas árakra volt alapozva. Ha továbbra is zsidókézen maradnak, kétségessé válik fennmaradásuk, mert a jövedelmezőség megszűnése esetén a zsidótőke vissza fog vonulni. A fontosabb zsidókézen lévő vállalatok élére helyezett hatósági vezetők a pillanatnyi helyzeten segítenek, és máris jelentős javulás állapítható meg, de a nemzetgazdasági szempontból szükséges korszerűsítést és fejlesztést aligha tudják keresztülvinni, amíg a tőke a zsidóság kezében van, mely érthető okokból inkább kivonni igyekszik vagyónát, mint befektetni.”⁹⁶

Werth arra is gondolt, hogy hogyan teheti állandóvá a katonai közigazgatás hatalmát egyes területeken. A minisztertanács elfogadta 1939. december 22-i előterjesztését, amelyben azt kérte, hogy a határsávban található községek és városok esetében csak honvédségi engedéllyel lehessen fogadót, szállodát és italmérést üzemeltetni. A honvédség az 1939. évi II. tc. (honvédelmi törvény) értelmében megtagadhatta ezeket a jogosítványokat minden olyan személytől, akinek tevékenysége nemzetbiztonsági szempontból megbízhatatlannak minősült. Fellebbezési lehetőség az intézkedéssel szemben nem létezett.⁹⁷

Ezek az intézkedések nem csak a zsidóságot érintették. Kisebb mértékben kárvallottja volt mindenki, akit a honvéd közegek nem minősítettek „nemzethűség szempontjából” megbízhatónak, azaz főleg a román, de esetenként még a magyar lakosság is. Teleki, okulva a felvidéki és kárpátaljai katonai közigazgatás túlkapásain, 1940 nyarán külön tanfolyamot szervezett az Erdély területére kijelölt katonai közigazgatás tisztikarának. Intő szavait azonban elnyomta a húsz éven keresztül szajkó-

96 HL mikrofilm 277/1971/1988 VKF hadiipari csoport zárójelentése a keleti és erdélyi országrészek katonai közigazgatásában, 8.

97 MOL K 27, 204. doboz, 1939. december 22.

zott sovén propaganda. Erről nem kis részben Horthy is tehetett: jellemző gondolkodására, hogy 1940. augusztus 10-én azzal bocsátotta el a Kárpátaljára induló Kozma Miklóst, hogy „Te most mint kormányzó bíztos mégy oda, és csak később leszel helytartó, de az első perctől érezd magad alkirálynak”.⁹⁸ Horthy realitásérzékének teljes hiányára utal, hogy az indiai gyarmati viszonyok lebegtek előtte a nemzetiségi politikában követendő példaként. Nem csodálhatjuk viszont, hogy ilyen környezetben Teleki realisabb elképzeléseit nem koronázhatta siker.

A vezérkar sovén szemlélete odáig fajult, hogy Werth megtiltotta a miniszterelnök beszédének terjesztését a tisztikarban. Teleki aggódva tapasztalta a sovinszta hangulatot, és *Magyar nemzetiségi politika* címmel kiadatta két ebben a tárgyban készült beszédét. A vezérkar hadművelleti osztálya véleményezte (!) a miniszterelnök kiadványát, és megállapította, hogy azt terjesztésre alkalmatlannak tartja, mert „politikumot tartalmaz”. Ehhez csatlakozott Werth is, aki saját kezűleg írta rá az ügyiratra, hogy tartalma „nem időszerű”.⁹⁹

9.5. Tervgazdaság és redisztribúció a háború előestéjén

A tervgazdasági rendelkezések terjedésének újabb lökést adott a második világháború kirobbanása. Az a tény, hogy Magyarországon a tervgazdasági eszközök jelentős részét már 1941 előtt, azaz békeidőben bevezették, arra utal, hogy a gazdaság ilyen jellegű átalakulása egyáltalán nem a hadi helyzetből következett, az csupán siettette.

1939. szeptember 1-én a Wehrmacht megtámadta Lengyelországot. A kormány még aznap számos rendeletet adott ki. Magyarország nyersanyagkészletei rendkívül szűkösek voltak, emiatt már ekkor zár alá kellett venni egyes nyersanyagkészleteket és csökkenteni a lapok terjedelmét.

Ezzel párhuzamosan Teleki lépéseket tett a cenzúra hatásfokának megerősítése érdekében. A sajtó állami ellenőrzés alá vonásának utolsó felvonásaként az 1940. augusztus 28-án kiadott 5.555. számú rendelettel életbe lépett a teljes cenzúra, és a cenzúrabizottságba az ügyészség kép-

98 MOL K 429, Kozma-iratok, 3936. telercs, 127.

99 Vargyai, *Sisak*, 178.

viselőin kívül a miniszterelnökség, a honvédelmi, pénzügyi és külügyi tárcák képviselőit helyezte. A cenzúrabizottság tagjai számára pedig egy belső használatú, sajtóelőírásokat tartalmazó Parancskönyvet adtak ki. Az 1914-es törvény híres 1.§-át megváltoztatta: sajtó útján ezután mindenki már csak „a törvény keretei között”¹⁰⁰ közölhetette és terjeszthette gondolatait. Emellett Teleki 1939 szeptember 2-én rendeletet adott ki a kivételes hatalom életbeléptetéséről, az egyesülési és a gyülekezési jog korlátozásáról, a rendőrhatalom felügyeletéről és őrizetbe vételéről is. Ezek az intézkedések egyértelműen a szélsőjobb oldali puccsveszély ellen irányultak.

A korábbi visszacsatolások hatására jelentősen csökkent az exportálható gabonafelesleg, míg a hadiipari árucikkek beszerzése csak devizával, vagy ennek híján élelmiszer-ellentételezéssel volt lehetséges. A gabonahiány megszüntetése érdekében először a húsfogyasztás korlátozására tettek kísérletet, heti két hústalan napot rendeltek el a vendéglőkben, majd heti három napra eltöltötták a borjúhús és egy napra a sertéshús árusítását. Kormányrendelettel szabályozták a búza és a rozs kiőrlési arányát. 1940 januárjában ismét növelni kellett a kötelező kiőrlési arányt, illetve a kenyér korpatartalmát: a földművelésügyi miniszter ekkor rendelte el a „népkenyér” készítését (77%-os kiőrlésű búzalisztból vagy 72%-os kiőrlésű rozsából, az őrlési arány 1942-re 90%-ra romlott a búza és 85%-ra a rozs esetében). 1940 áprilisában országosan bevezették a jegyrendszert a cukor, és Budapesten a zsír elosztására (Budapesten havi 1 kg, a törvényhatósági városokban 0,5 kg, másutt 300 g cukor és heti 24 dkg zsír, amit hamarosan 20 dkg-ra csökkentettek). Emellett pótdókat vettek ki a sörre és az erjesztett italokra, az ásványolajtermékekre és a cigarettapapírra, valamint jelentősen felemelték a dohányárúk pótdóját, és megemelték a nem közvetlen fogyasztást szolgáló cikkek forgalmi és fogyasztási adóit. 1940. május 29-én az egész országban elrendelték a mezőgazdasági terménykészletek hatósági összeírását és a feleslegek állami felvásárlását, az év végére pedig külön közellátásügyi minisztert neveztek ki Laky Dezső személyében. Reményi-Schneller Lajos ugyanakkor megbízást kapott „a gazdasági élet tervszerűségének” kiépítésére.

Kormányzati szempontból kulcskérdés volt, hogy az irányított hadi-

100 Markovits Györgyi, *„Terjesztését betiltom”*. Budapest, Magvető, 1970. 37.

gazdasági rendszerben a vásárlóerő állandóan le legyen kötve, és ne jelenjenek meg másodlagos piacok. A fekete piac egyrészt politikai okokból is bizonytalansági tényezőt jelentett, másrészt leginkább a legszegényebb állami alkalmazottak és gyári munkások vámszedője volt. A hadikiadások fedezését a nyakló nélküli bankjegykibocsátás helyett a magántőke fokozottabb igénybevételével kívánták fedezni. Ezért 1940. október 11-én kormányrendelettel kényszerítették az ipari és bányászati üzemeket 7%-os, majd 1941. április 19-től 15%-os drágasági pótlék kifizetésére. Mivel az állam ezt semmilyen formában sem ellentételezte, az intézkedés terheit csak a magántőke viselte, annál is inkább, mivel a készárak árának emelésére az Árkormánybiztosság engedélye nélkül nem volt mód. Az inflációellenes intézkedések annyira sikeresek voltak, hogy Reményi-Schneller Lajos egyúttal a kamatcsökkentés eszközéhez is nyúlhatott, 1940 végén a Magyar Nemzeti Bank az irányadó kamatlábat 4-ről 3%-ra csökkentette. Akárcsak 1938–1939 között, a gazdaságélénkítő-hadseregfejlesztési programot, valamint az azt követő szociális csomagot és a hadigazdasági intézkedések költségeit ezúttal is jelentős mértékben a zsidóság fizette meg.

Az infláció megfékezésének másik eszköze a magasabb fizetések, nyugdíjak ellenőrzése és hatósági megszabása volt. A zsidótörvények kapcsán gondoskodtak arról, hogy az állását elvesztő zsidó munkavállaló ne vonhassa ki vállalkozásából tőkéjét végkielégítés, nyugdíj illetve túl magas fizetés formájában. Az intézkedés azonban nem csak a zsidóság ellen irányult, 1941. február 7-én a minisztertanács döntése alapján minden munkavállalóra kiterjesztették a Közérdekeltségek Felügyelő Hatóságának ellenőrző és szabályzó jogkörét.

Magyarország élelmezési helyzete 1940–41 folyamán tovább romlott. Az 1940 évi termés katasztrofálisan gyenge volt, a helyzetet tovább súlyosbították a Tisza és a Szamos áradásai, valamint a mezőgazdasági szempontból nem önellátó Észak-Erdély visszacsatolása. Jugoszlávia összeomlása és a honvédség mozgósítása majd támadó hadműveletei miatt a központosító elosztás és a tervszerű gazdálkodás egyébként is új lökést kapott, és ebben az árjásító szempontok nem játszottak szerepet. 1941 elején kormányrendelettel tiltották meg a háztartásokban élelmiszer felhalmozását (nem őstermelő fejenként maximum 25 kiló lisztet, 2 kiló szárazfőzelék-félét, 3 kiló zsiradékot és szalonnát tarthatott). Márciusban Budapesten tovább csökkentették (16 dekára) a heti zsiradagot, és április 15-

én a háztartásokban tartható élelmiszerek mennyiségét 50 százalékkal csökkentették. Ezzel párhuzamosan megtiltották a 100 kiló alatti sertések levágását (mert a fiatal sertések húsanak zsírtartalma alacsony). 1941. május 11-én a minisztertanács már szakértők kiküldetéséről határozott a német jegyrendszer tanulmányozására.¹⁰¹ A Délvidék visszacsatolása sem enyhítette jelentősen az ellátási helyzetet, mivel egy német-magyar államközi szerződésben Magyarország kötelezte magát a bácskai élelmiszerfelesleg exportálására. Budapesten szeptemberben a liszt-, kenyér- és tésztafélék-re is bevezették a jegyrendszert, majd decemberben a vendéglátóipar számára is előírták, hogy csak zsírjegyek leadása ellenében szolgálhatnak ki vendégeket, és megtiltották a tejszín pótló anyagok készítését is.

A kormány tervgazdasági intencióival függ össze a trappista sajt mind a mai napig tartó piaci hegemon helyzete is: 1941 januárjában Reményi-Schneller előterjesztésére a minisztertanács hozzájárult ahhoz, hogy a sajt készítést országosan 30%-kal csökkentsék, és az összmennyiség legalább 60%-ából takarékosági okokból „trappista jellegű egységes félkemény sajt készítenő” (mivel ebből a fajtából volt a legkedvezőbb a kihozatali arány).¹⁰² Az árufelhalmozók elleni harcot a kormányzat azal tette vonzóvá a lakosság számára, hogy a feljelentő a lefoglalt árucikkek 1/5 részének ellenértékére lett jogosult. 1942 elején a lisztfeleslegekre vonatkozó jegyrendszert az egész ország területére kiterjesztették és a rizsre is bevezették.

1942-ben az ország teljes területén új beszolgáltatási rendszert vezettek be. A Jurcsek Béláról elnevezett rendszer a szántóterületek kataszteri tiszta jövedelméhez (aranykorona értékéhez) kötötte a beszolgáltatandó áruk mennyiségét. A beszolgáltatott mennyiség 20%-át búzában, 20%-át zsírban, 60%-át pedig szabadon választható termékekben lehetett teljesíteni. Bizonyos birtokméret fölött kötelezően előírták len, kender, ricinus, napraforgó, cukorrépa és dohány termelését. Az olajosmagvak termesztése hadiipari és exportpiaci szempontból volt különleges fontosságú. A beszolgáltatási rendszerrel párhuzamosan az országban mindenütt felvásárlási központokat létesítettek, amelyek átvették a korábbi kereskedelmi szervezetek szerepét. Bár a kormányzat több alkalommal is emelte a nyugdíjak és munkabérek összegét, a jegyrendszer mögött megbúvó

101 MOL K 27, 226. doboz, minisztertanács 1941. május 11. 19. pont

102 MOL K 27, 221. doboz, minisztertanács, 1941. január 31. 35–36. pont.

drágulás a munkásság részére komoly életszínvonalcsökkenést okozott. 1943-ban a munkások az 1938-as reálbéreknek már csak 91 százalékát kapták kézhez.

Első látásra nem egyértelmű, hogy az előbbieken ismertetett gazdasági intézkedéseknek milyen közük van az árjásításhoz. Nem mutatható ki, hogy az élelmiszerellátás szűkössége lett volna az a szempont, amely radikalizálta volna a zsidóellenes politikusokat. A központosításnak és az 1944-es deportálások kapcsán bekövetkező rendkívüli méretű állami szerepvállalásnak mégis van közös pontja: mindkét esetben a magántulajdon korlátozásával kívánták áthidalni a politikai vagy gazdasági válságot. Az a tény, hogy az effajta módszerekre a közigazgatás és a politikusok jelentős részében volt hajlandóság, nem független attól, hogy az állami mindenhatóság gyakorlata már 1939–1941 között teret nyerhetett a gazdasági életben.

9.6. A harmadik zsidótörvény

Teleki öngyilkossága miatt a törvényt a Bárdossy-kormány örökölte. Ezzel függött össze a Bárdossy-kormány programja is, amely gyakorlatilag a Teleki-kormány intencióit tartalmazta: ebben elérendő célként a „zsidókérdésnek” az európai rendezés keretében történő „gyökeres és végleges megoldását”, azaz a kötelező kényszerkitelepítést jelölte meg. Bárdossy politikai koncepciójának keletkezéséről nincsenek levéltári források, de annak fényében, hogy Bárdossy korábbi magánjellegű és hivatali tevékenysége során antiszemitizmus nem volt észlelhető, sőt, ilyet a későbbi népbíróság sem bizonyított rá,¹⁰³ feltételezhető, hogy a kor-

103 Ezt a tényt a Bárdossy-per kapcsán folyt történészvita résztvevői egyaránt elismerték. Lásd Pritz Pál, *Bárdossy László*, Budapest, Elektra, 2001. valamint Perjés Géza, „Bárdossy László és pere”, *Hadtörténelmi Közlemények*, 2000/4. 771-880. Visszaemlékező kortársak, mint Szegedy-Maszák Aladár, Hory András vagy a Bárdossyval egyáltalán nem rokonszenvező Barcza György sem említ egyetlen egy esetet sem, amely Bárdossy antiszemita meggyőződésére utalna. Sajátos módon a Bárdossy-perben se a kormányprogram, se a III. zsidótörvény nem szerepelt a vádpontok között, annak ellenére, hogy ezekért Bárdossy mindenképp politikai felelősséggel tartozott. Sőt, Bárdossy felelősségét a magyar antiszemita intézkedések kapcsán a népbíróság nem is vizsgálta! A legújabb kutatások megegyeznek ab-

mányprogram nem Bárdossy magánvéleményét tükrözte, hanem Teleki politikai hagyatéka és a közhangulatnak tett koncesszió volt.

Bárdossy passzivitását igazolja a német hírszerzés által a magyar helyzetről kiadott belső tájékoztató is. Ebben 1941. június 16-án a kormánypárt jobbszárnyának a nürnbergi törvényeken is túlmenő zsidóellenes törvényhozást követelő akciója kapcsán megállapították, hogy Bárdossy energikusan tiltakozott ez ellen.¹⁰⁴

A kötelező kényszerkitelepítés kormányprogramba iktatásával a magyar kormány az európai antiszemita korszellem élére állt, hiszen ennél radikálisabb intézkedéseket ekkor még sehol sem fogalmaztak meg nyilvánosság előtt.

Érdemes német nyomásgyakorlás ennek a törvénynek kapcsán sem állapítható meg. A diplomáciai iratokban a német fél nem jelezte effajta igényeit. Ennek ellenére egyes történészek feltételezik, hogy Teleki a II. bécsi döntésért cserébe a Volksbund engedélyezése mellett új zsidótörvény meghozatalát is megígérte. Az effajta spekulációkat azonban maga a törvény szövege is cáfolja, mivel az abban foglalt zsidódefiníció a nürnbergi fajvédelmi törvélynél radikálisabb.

A „fajvédelmi törvényként” közismert harmadik zsidótörvény korántsem csupán antiszemita szándékkal született. Népegészségügyi és fajvédelmi szempontokat sajátosan egyesítve a progresszív népességpolitikusok, az egyke ellen küzdők és a magyar társadalom „faji tisztasága” felett őrködők követeléseit egyaránt tartalmazta. Bizonyos elemei (a házassági kölcsön és a házasság előtti kötelező orvosi vizsgálat intézménye) már az 1930-as évek elejétől kezdve napirenden voltak. Johan Béla,¹⁰⁵ a magyar közegészségügyi megszervezője a minisztertanácsban

ban, hogy Bárdossy pere koncepció volt, mivel a halálos ítéletet már az eljárás lefolytatása előtt eldöntötték, a vádak nem állták meg a helyüket, és a bíróság működését súlyos eljárási hibák terhelték.

104 IfZ, MA 70, Antikomintern-Material, Hoover Institut, Auslandsdienst 955/1941, oldalszám nélkül.

105 Johan Béla (1889–1983) nemzetközi hírvégbakteriológus, az Országos Közegészségügyi Intézet első igazgatója, Rockefeller-ösztöndíjas, az MTA levelező tagja, 1935-től 1944. október 15-ig a Belügyminisztérium közegészségügyi államtitkára. 1949-ben szabotázs vádjával három hónapra internálták. A német megszállás után Johan Béla írta alá a zsidó orvosok azonnali elbocsátását előíró rendeleteket, amelyek lehetővé tették az érintettek deportálását Németországba.

már 1938-ban ismertette a törvény egészségügyi paragrafusait, amelyeket ő is dolgozott ki.¹⁰⁶ Orsós Ferenc¹⁰⁷ akadémikus pedig a törvény zsidóellenes paragrafusainak indoklását vállalta el. A Teleki-kormány alatt elkészített és Bárdossy által beterjesztett 1941. évi XV. tc. kettős intézkedési csomagot tartalmazott a magyar népesedéspolitika érdekében. Egyrészt megtiltotta zsidók és keresztények, valamint gümőkórral és nemi bajjal fertőzöttek között a házasságot, és fajgyalázásnak minősítette zsidók és nemzsidók között a házasságon kívüli nemi kapcsolatot, bár ezt csak zsidó férfiak esetében büntette (háromtól öt évig terjedő börtönnel). Az utóbbi passzus Maróthy-Meizler Károly javaslata volt, aki emellett követelte a vegyesházasságok azonnali felbontását és fajbiológiai intézet felállítását. Mellette képviselők sora terjesztett be radikális módosító javaslatokat. Eitner Ákos azt is javasolta, hogy a cigányságra is terjesszék ki a törvény hatályát. A MONE emlékiratot terjesztett a kormány elé, melyben nemcsak azt követelte, hogy zsidó orvos csak zsidó beteget gyógyíthasson, hanem azt is felvetette, hogy a megszorítást a kikeresztelkedettekre és a zsidóval házastársi viszonyban lévő nemzsidókra is terjesszék ki.¹⁰⁸ A parlament hangulatát jellemzi Bethlen István felsőházi beszéde, amelyben leszögezte, hogy a képviselőházban egyetlen (!) szónok sem akadt, aki más megoldást javasolt volna, mint a zsidók kényszerkiteleptése.¹⁰⁹ Szerencsére a felsőháznak itt is sikerült néhány enyhítést elérnie. Módosításait a Képviselőház nem fogadta el, ezért a két ház közös bizottságot állított fel. Hosszas vita után végül nem szankcionálták a zsidó nők nem magyar nemzetiségűekkel kötendő házasságát, és a zsidó definíciót is úgy módosították, hogy az a személy is mentességet élvezett, akinek nagyszülői zsidók voltak ugyan, de szülei már kikeresztelkedtek a gyermek születése előtt. A keresztény egyházak képviselői ugyan tiltakoztak, de felszólalásukat azzal a mentegetődzéssel kezd-

106 MOL K 27 197. doboz, minisztertanács, 1838. augusztus 17. 13. pont.

107 Orsós Ferenc (1879-1962) patológus, 1935-től egyetemi tanár, 1939-1941 között az orvosi kar dékánja, 1939-1944 között az Orvosi Kamara képviseletében felsőházi tag, 1943-ban a katonai nemzetközi orvosbizottság tagja, 1945 után emigrált, és távollétében megfosztották akadémiai tagságától. Németországban új karriert kezdett, és Mainzban egyetemi tanári állást kapott.

108 Pelle, *A gyűlölet vetése*, 157.

109 Bethlen István *Pester Lloyd*-ban megjelent beszédét idézi Weidlein, *Jüdisches und deutsches Schicksal*, 56.

ték, hogy „nem a zsidóság érdekében” szólalnak fel.¹¹⁰ Az 1944-ben már minden üldözöttet mentő, kigazdapárti Varga Béla¹¹¹ ekkor még a „legszigorúbb” büntetés bevezetését követelte a házasságon kívül kereszténnyel nemi viszonyt folytató zsidók ellen, és csak a kikeresztelkedett félzsidók mellett állt ki, akiknek szerinte kormányzói mentesítést kellett volna kapniuk (végül ezt elvetették).

A törvény tiltotta félzsidóknak („félvéreknek”) keresztényekkel való házasságát, és csak kivételes esetben – igazságügyminiszteri felmentéssel – engedélyezte ezt félzsidó és fél- vagy negyedzsidó között. Ezzel a törvény jelentősen szigorúbb volt a német szabályozásnál, az ugyanis negyedzsidók számára semmilyen korlátozást nem tartalmazott. Rado-csay László igazságügyminiszter a minisztertanácson rámutatott, hogy a zsidóság keveredését azért kell korlátozni, mert 13 millió nem zsidó keveredése 800 ezer zsidóval veszélyes volna: „a 600 ezer értelmiségi [sic!] zsidót kell szembeállítani a 4 milliós értelmiségi foglalkozású nem zsidóval”, és ez nézete szerint a magyar értelmiség káros „faji hígulását” vonja maga után.¹¹² Ebből a mondatból is látszik, hogy a népi írók munkássága a legfelsőbb politikai vezetés szintjére is beszűrődött... Érvelésének alátámasztására azt hozta fel, hogy míg a zsidó vegyesházasságok az összes zsidó házasságnak 1895-ben csupán 2,4 százalékát tették ki, addig az 1918 utáni években ez az arány 10–14 százalék között mozgott, és 1939-ben is csak 9,93 százalékra csökkent. Olyan esetek is előfordultak, hogy a keresztény fél felvette a zsidó vallást annak érdekében, hogy házasságot köthessen, ami arra is utal, hogy a keresztény társadalom egy része (sajnos csak töredéke) nem volt hajlandó engedni az antiszemita közhangulatnak. Az effajta esetek korlátozására a törvény úgy rendelkezett, hogy az izraelita hitfelekezetbe betértek akkor is zsidónak tekintendők, ha később visszatérnek eredeti felekezetükhöz.¹¹³

110 A vitát ismerteti Katzburg, *Zsidópolitika*, 153-165.

111 Varga Béla (1903-1995) 1919-ben Francia Kiss Mihály szakaszában volt különítményes, és részt vett a lajtabánsági harcokban. 1926-ban pappá szentelték. 1931-től az FKgP tagja, 1937-től alelnöke. 1939-től képviselő, a zsidótörvényeket nem szavazta meg. A háború alatt jelentős embermentő és antifasiszta tevékenységet fejtett ki. 1945-től az FKgP ügyvezető alelnöke, 1946-tól a Nemzetgyűlés elnöke, 1947-ben az USA-ba emigrált.

112 MOL K 27 227. doboz, minisztertanács, 1941. június 5. 36. pont.

113 *Képviselőházi Napló 1939-1944*, Irományok, 4. kt, 506. szám, 404.

Az antiszemita intézkedések csak a törvény felét tették ki: a történet-tudomány mindeddig elhanyagolta a törvény másik felét, a kötelezővé tett házasság előtti orvosi vizsgálatot és a házassági kölcsönt. Utóbbi lát-szólag nem függött össze a zsidótörvénnyel, nem is a zsidók kiszűrésére szolgált. A magyar jogalkotásban talán ez az első és egyetlen olyan para-grafus, ahol a biopolitizálásra hajlamos korszellem érvényesült. Nem-csak a náci Németországban, hanem Svédországban, Dániában és má-sutt is törvények rendelkeztek a szellemi/testi fogyatékosokról, ame-lyek adott esetben a kényszersterilizálást is előírták.

Németországban 1920-ban jelent meg Karl Binding és Alfred Hoche könyve *Engedély az értéktelen élet elpusztítására* címmel. Szerzőiről nem ál-lítható, hogy az ekkor még csak gyermekcipőben létező náci mozgalom hívei lettek volna. Binding a német Legfelsőbb Bíróság elnöke, Hoche pe-dig a híres freiburgi egyetem kiváló orvosprofesszora volt. Munkájuk a „ballaszt-egzisztenciák” megölésének lehetőségeit tárgyalta. Bár a könyv nagy vitát kavart, a hozzászólók többsége nem ítélte el a javaslatot.¹¹⁴ 1933–1939 között 350–400.000 embert (gyengeelméjűeket, alkoholistákat, mániás depressziósokat, vakon és süketen születetteket, Huntington-kórosakat valamint a színes bőrű megszálló katonáktól 1918–1923 között született egészséges félvéreket) sterilizáltak. Az intézkedéssorozat egyál-talán nem váltott ki nemzetközi felháborodást, már csak azért sem, mert pl. Dániában, Angliában, Finnországban, Norvégiában és Svédországban szintén léteztek „fajvédelmi” célú kényszersterilizációs törvények. Az USA-ban ugyanebben az időben több mint 30 államban még érvényben voltak a feketék és fehérek közötti házasságot és szexuális kapcsolatot til-tó törvények, és 1907–1938 között a tagállamok több mint felében fogadtak el sterilizációs törvényeket, amelyek nemcsak örökletes betegségek hor-dozóira, hanem deviáns életvitelűnek ítéltekre (prostituáltak, kábítószer-függők, alkoholisták visszaeső bűnözők stb.) is vonatkoztak. A műtétek-nek elsősorban nyomorékok és bűnözők estek áldozatul. Egyes államok-ban a japánokkal szemben is diszkriminációs törvényeket hoztak, amennyiben kizárták őket a föld- és ingatlantulajdonosok közül.

Kimutatható, hogy az amerikai példa Hitlerre, a német eugenikusok-ra¹¹⁵ és Horthy Miklósról egyaránt hatott, a német Rasse und Siedlungs-

114 Karsai, *Holokauszt*, 65.

115 Karsai, *Holokauszt*, 63.

hauptamt (Faj- és Telepítési Főhivatal) külön összeállítást készített a nemzetközi fajvédelmi intézkedésekről. Európában csak a katolikus többségű országokban tudták megakadályozni az effajta intézkedések törvényi szabályozását.

A már említett magyar jogszabály nem ment annyira messzire, mint a felsorolt államok, de szintén a korszellem jegyében fogant, amennyi-ben definiálta a kívánatosnak és a nemkívánatosnak minősített házastár-si kapcsolatot, a nemkívánatosnak minősített házasság esetében (gümő-kór és nemi betegségek esetén) pedig lehetővé tette a gyorsított válás ki-mondását. Az előterjesztő igazságügyminiszter indoklásában arra hivat-kozott, hogy a házasságok 10 százaléka gyermektelen, és ennek az ese-tek 70 százalékában a kankós megbetegedés az oka. A halvaszületések 40 százaléka, a koraszülések 34 százaléka vezethető vissza szifiliszos fer-tőzésre, nemi betegségek miatt Magyarországon évi 30 ezer szülés ma-rad el, vagy végződik a csecsemő halálával.¹¹⁶

Magyarországon nem került ugyan sor a náci eutanáziához hasonló akciókra, de a politikusokban megvolt a hajlam az effajta intézkedések-re. Keresztes-Fischer Ferenc például már 1933. március 18-án kifejtette, hogy „rendkívül nagy költségeket fordítunk a gyengék, betegek és bű-nösök istápolására és ezzel szemben elhanyagoljuk az egészséges és erős egyedek képességeinek kifejlesztési lehetőségét”.¹¹⁷ Horthy ezzel nem-csak egyetértett, hanem egy évvel később a svájci, angol, holland és ame-rikai példák illetve felvetések nyomán¹¹⁸ a munkakerülő, betegek, bű-nözők, szellemi fogyatékosok sterilizálásának megfontolását javasol-ta.¹¹⁹ Kozma Miklós 1936-os látogatása után naplójának leszögezte, hogy „fenntartás nélkül híve” a német álláspontnak a kényszersterilizálás kér-désében.¹²⁰ Az egyházak és a közvélemény ellenállása miatt a sterilizálás vagy az állami eutanázia bevezetésére nem volt mód, ezzel szemben az

116 *Képviselőházi Napló 1939–1944*, Irományok, 4. kt, 391. 506.sz.

117 A minisztertanács jegyzőkönyvét idézi *Horthy Miklós titkos iratai*, 132.

118 Az USA 27 államában valamint a kanadai Alberta államban volt ekkor érvényben terméketlenítési törvény, amely szerint gyengeelméjűeket, epilepsziásokat és el-mebetegeket bizonyos feltételek fennállása esetén sterilizálni lehetett. Angliában és Hollandiában erről a kérdéstről 1933-ban csak törvényjavaslatok léteztek, Né-metországban, Svájcban és Dániában már törvény szabályozta a sterilizációt.

119 *Horthy Miklós titkos iratai*, 136–137.

120 MOL K 429 Kozma iratok, adatgyűjtemény, 39331. telercs, 19.

egészségesnek tekintett egyedek pozitív diszkriminációjáról széles körű konszenzus alakult ki.

A házassági kölcsön intézménye a magyar (fajvédelmi) progresszió régi követelése volt. A népi írók, az orvosi kamarák egyaránt évek óta szorgalmazták bevezetését. Nem véletlen, hogy ez a szociálpolitikai intézkedés az antiszemita törvényhozással együtt jelent meg: a harmadik zsidótörvény egyszerre tartalmaz faji alapú pozitív (progresszív) és negatív (antiszemita) szociálpolitikai célkitűzéseket.

A törvényből végül is logikusan következik, hogy az elkülönítendőket külső jellel is meg kellene jelölni, amint ezt többen fel is vetették. Mivel a sárga csillag bevezetését Bárdossy és a kormány civilizáltabb tagjai túlzásnak tartották, ebből nem lett semmi. Ennek ellenére több képviselői interpelláció is elhangzott annak érdekében, hogy „legalább” a karácsonyi bevásárlások előtt írják elő a zsidó üzletek megjelölését.¹²¹ Pótcselekvésként terjedt el, hogy egyes boltok „őskeresztény üzlet” feliratokat helyeztek el kirakatukban, jelezvén, hogy tulajdonosuk nem zsidó. Ezt az antiszemita magatartást Endre László kezdeményezésére 1940 karácsonyán már két tucat nagyváros és vármegye közigazgatása kötelezővé tette, bár a belügy később törvénytelennek ítélte és hatályon kívül helyezte.

A törvény értelmezése meghozatala után hónapokig foglalkoztatta a közvéleményt. A *Magyarország* című kormánylap 1942. január 9-i számában „Utak és tévutak a fajgyalázás paragrafusai körül” címmel közölt egy írást, melynek szerzője elégedetten állapította meg, hogy a magyar jogszabályok sokkal célszerűbbek és szigorúbbak a hasonló német rendelkezéseknél (ez csak elméleti szinten volt igaz: hiába volt jóval rövidebb a német koncentrációs táborban letöltendő büntetés, ha a szabadságra nem volt gyakorlati esély). Azt is megtudhatta az olvasó, hogy társadalmi munkában önkéntes detektívek is segítik a rendőrség munkáját, mely körülbelül száz fajgyalázási ügyben már nyomoz, és naponta nyolc-tíz további feljelentést kap ebben a tárgyban.¹²²

¹²¹ Lásd Bölöny, „Kereszténység a kirakatokban”.

¹²² Pelle, *A gyűlölet vetése*, 190.

9.7. További törvények és rendeletek

Bár a köztudatban az él, hogy Magyarországon az 1944-es népírtást megelőzően három (a numerus clausus is beleszámítva négy) zsidótörvényt vezettek be, a korábbiakban már láthattuk, hogy az expressis verbis antiszemitának kikiáltottak mellett még számtalan, burkolt vagy nyílt, de intenciójában többé-kevésbé zsidóellenes törvény és rendelet született. Ezek sora 1941 nyara után is bővült. A parlament az 1942. évi VIII. törvénycikkkel megszüntette az izraelita vallásfelekezet bevett felekezeti státusát, és törvényesen elismert vallásfelekezetté minősítette azt vissza, és ezzel visszaállította az 1895. évi XLII. „receptiós” törvénycikk előtti állapotot. A képviselőházi vitában a honatyák zöme még ennél is tovább ment, amikor a zsidó és keresztény tanulók szétválasztását és az izraelita vallás „megtűrt” kategóriába helyezését követelte. Az Endre köréhez tartozó nyilas Serényi Miklós javaslatára a törvénybe belekerült az a passzus, mely szerint tilos más valláshoz tartozóknak átlépni az izraelita felekezethez (korábban előfordultak betérések a zsidóságba, vegyesházasság elkerülése céljából). Az 1942. évi IX. törvénycikk a zsidónak minősülő I. világháborús hadikölcsön-tulajdonosok esetében 5000 pengőben maximálta a kötvények kifizetésének értékét. Az 5000 pengő felett jegyzett hadikölcsönök ellenértékét a „P.M. visszatartott 3%-os államkötvények letéti számla” címre utalták. A befolyó összegeket elvileg az 1939. évi IV. törvénycikk („második zsidótörvény”) 2§-ában szereplő „zsidókivándoroltatás” céljára kellett volna fordítani.¹²³ Az 5777/1941. sz. ME rendelet alapján a törvényhatóságoknak 1942. január 1-ig fel kellett mondaniuk az összes zsidónak minősülő egyénnel kötött bérleti szerződést. A 12400/1940 IpM. rendelet az iparjogosítványok zsidók részére történő kiadását abban az esetben is kivonta a helyi közigazgatás hatásköréből, ha a zsidó iparúzó aránya nem érte el a 6%-ot – ezzel gyakorlatilag azt lehetett elérni, hogy zsidó kérelmező egyáltalán ne kaphasson iparengedélyt. A 140252/1942/1942 KKM rendelet előírása szerint zsidó csak akkor dolgozhatott üzletvezetőként, ha a közösségben a zsidók iparijogosítványának aránya kevesebb volt, mint hat

¹²³ PM Irattár, Államközi Osztály, 32 letétkezelés, 17. doboz.

százalék. Az 1850/1942 ME rendelet intézkedett a zsidó bornagykereskedők eszközeinek és helyiségeinek kisajátításáról.

Az 1942. évi XIV. törvénycikk újból rendelkezett a zsidóság honvédelmi munkaszolgálatáról. Kizárta a zsidónak minősülőket a fegyveres szolgálatból, és megfosztotta a tartalékos tiszteket és tiszthelyetteseket rangjuktól. Mint ahogyan korábban is említettük, a zsidók katonai szolgálata 1920-tól fogva (!) megoldandó problémának számított a vezérkar számára. Bethlen konszolidációs politikája a kérdést levetette a naprendről, és Gömbös sem tért rá vissza. A munkaszolgálattal kapcsolatos munkahelyi viták és az idevágó jogszabályi előkészítés azonban halála után szinte rögtön elkezdődtek. Ebben külső behatás egyáltalán nem, a korábban elfojtott antiszemita indulatok viszont annál nagyobb szerepet játszottak. Figyelemre méltó, hogy ennek során a honvédelmi minisztérium és a vezérkar illetékes osztályai általában radikalizálták a beterjesztett javaslatokat, míg a minisztérium törvényelőkészítő osztálya és az Igazságügyminisztérium rendre enyhítette azokat.¹²⁴ Amennyiben az antiszemita rendeletözőn német nyomás eredménye lett volna, akkor ennek a folyamatnak épp fordítva kellett volna lejátszódnia, hiszen a befolyásolás legegyszerűbb és legközvetlenebb módja a jogalkotással megbízott szerveken át vezetett. Az a tény, hogy a zsidóellenes intézkedéseket szorgalmazók elsősorban nem innen kerültek ki, és ötleteiket épp a jogalkotók mérsékeltek, arra utal, hogy a zsidóellenesség genezise a politikai eliten belüli folyamatok eredménye, és abban külső nyomás semmilyen szerepet sem játszott.

Az 1939. évi II. törvénycikk még csak általánosan rendelkezett a fegyveres szolgálatra alkalmatlannak talált személyek munkaszolgálatáról, részben azért, mert a munkaszolgálat intézményét korántsem csak a zsi-

124 A honvédségen belüli antiszemitizmust és a munkaszolgálatos intézmény geneziséét érzékletesen mutatja be a Karsai Elek által szerkesztett *„Fegyvertelenül álltak az aknamezőkön...”* c. kétkötetes dokumentumgyűjtemény bevezető tanulmánya. Karsai számos példán mutatja be az enyhítési kísérleteket is, amelyek 1944-ig sokszor sikerrel is jártak. Lásd különösen XI.-XXIII. és XXXIII.-XLVII. Csak politikai okokkal magyarázható, hogy Karsai Elek jobb tudása ellenére munkájában állandóan „német támogatásra”, „a nürnbergi fajvédő törvények hatására” hivatkozik, miközben erre egyetlenegy dokumentumot sem idéz – nyilván azért, mert nem talált, annak ellenére, hogy kiváló és mind a mai napig jól forgatható dokumentumgyűjteményével a teljességre törekedett.

dók ellen akarták alkalmazni: a „származási, politikai, erkölcsi” okokból tényleges katonai szolgálatra alkalmatlannak tartott sorköteleseket, elsősorban a szlovák, román és szerb népcsoportok tagjait, illetve a görögkeleti vallásúakat is ezzel az intézménnyel kívánták bekapcsolni a honvédelembe. A munkaszolgálat tehát egyfajta fegyvernek számított a rosszindulatú, asszimilálhatatlan nemzetiségekkel szemben – ennek megfelelően a katolikus délszlávokat fegyveres szolgálatra, míg a görögkeletieket munkaszolgálatra vonultatták be. Érdekes, hogy szerbek esetében nem a nemzetiségi, hanem a vallási hovatartozás döntött: azokat a szerbeket (és bunyevácokat) akik katolikusok voltak, méltónak tartották a fegyveres szolgálatra is. A munkaszolgálat diszkriminatív jellegét a minisztérium minden bizonnyal nem kívánta nyíltan felvállalni, és ezért a nemzetiségi és zsidók mellett magyarokból is felállított néhány munkaszolgálatos alakulatot.¹²⁵ A „katonai” munkaszolgálatos századokba a nemzetiségek, a „különleges” századokba a politikailag megbízhatatlanok, a „kisegítő” századokba pedig a zsidók kerültek.

Számos képviselő azzal vádaskodott, hogy a törvénytelen félvérek zöme a zsidók által megrontott keresztény cselédektől származik, és követelte, hogy zsidó keresztény cselédet ne tarthasson, ezért a belügyminisztérium kiadott egy rendeletet, melyet a sajtó is közölt. A rendelet valószínűleg a hasonló tartalmú német jogszabályt plagizálta, amikor előírta, hogy zsidó háztartásban csak 40 évesnél idősebb keresztény cseléd-lány alkalmazható. Ebben az esetben a magyar jogszabály valamivel enyhébb volt, mint a német, ahol ugyanezt a korhatárt 45 évben állapították meg. A rendelet végrehajtási utasítása azonban sohasem jelent meg, feltehetően azért, mert Keresztes-Fischer Ferenc nem tartotta fontosnak. A témára legközelebb a Sztójay-kormány tért vissza 1944. március 31-én az 1200/1944. „a zsidók háztartásában nem zsidók alkalmazásának tilalma tárgyában” kiadott miniszterelnöki rendeletében.

A magyarországi zsidóellenesség törvényhozási útja bizonyíték arra, hogy a folyamat nem felülről, hanem a végrehajtás alsóbb szintjeiről indult, és esetenként a törvényhozásnak utólag kellett ezeket az intézkedéseket legitimálnia. A kereskedelmi és közellátásügyi miniszter 1941. feb-

125 MOL K 28, miniszterelnökség, 133. cs. 260. t. dr. Pláner Zoltán miniszteri tanácsos (HM) átírata Incze Péternek 1943. június 22-én a délvidéki szerbek katonai (munka)szolgálat tárgyában, 15.

ruár 7-i előterjesztésében a kereskedők, iparosok által vásárokon, piacokon és búcsúkon folytatott árusítás hatósági korlátozására tett javaslatot. „A zsidótörvények hatására számos törvényhatóság első tisztviselője eltiltotta a zsidókat attól, hogy vásárokon, piacokon és búcsúkon árusítsanak. A helyzet ebben a tekintetben már az, hogy – a visszacsatolt keleti és erdélyi területek kivételével – alig van már az országban olyan hely, ahol a zsidók részére a vásárlás meg volna engedve. Ezeknek az eltiltó rendelkezéseknek törvényes jogalapja nincsen.”¹²⁶ A minisztertanács ezért maga sietett a törvényhatóságok segítségére, és teremtett rendeletével utólagos jogalapot.

Tanulságos történet: először megyék és városok tucatjai mindenféle kormányzati sugalmazás vagy engedély nélkül zsidóellenes intézkedéseket hoztak. Majd a minisztertanács a kormány egyik tagjának előterjesztéseként látta viszont ezeket jogszabály formájában.

Ugyanez ismétlődött meg a honvédség részére történő véradás után járó élelmiszer-pótjegyek tekintetében is. Endre a gödöllői járásban 1942. június 13-án rendeletben tiltotta meg zsidó véradók részére pótjegyek kiadását. Indoklása szerint „Nem is kívánok e helyen rámutatni azokra a rendkívül súlyos fajtisztasági, egészségügyi és erkölcsi következményekre, amelyeket ez az eljárás és súlyos mulasztás maga után von”. Ennek megfelelően Endre nemcsak a pótjegyek kiadását, hanem a „zsidó vér felajánlás” elfogadását is megtiltotta. Egy hónappal később a közel-látásügyi miniszter is követte Endre intézkedését, és rendeletben tiltotta meg a zsidók részére élelmiszer-pótjegyek adását.¹²⁷

¹²⁶ MOL K 27, 221. doboz, minisztertanács, 1941. február 7. 33/a. pont.

¹²⁷ 319.470/1942 III/1. sz. KKM rendelet. A rendelet kiadásának körülményeiről lásd Végső, „A zsidótörvények”, 206.

10. A törvények végrehajtása

10.1. Kultsár István és kormánybiztossága

A második zsidótörvény végrehajtásának felügyeletét a Teleki-kormány Kultsár Istvánra bízta, és ennek érdekében a már korábban, az 1938 évi zsidótörvény kapcsán létrehozott Értelmiségi Munkanélküliség Kormánybiztosságának költségvetését harmincszorosára (!), 60 ezerről 1,8 millióra emelte fel. A Kormánybiztosság 35 ezer munkavállalót tartott nyilván, 290 fős személyzetéből 100 kizárólag a zsidótörvények végrehajtásának ellenőrzésével foglalkozott.¹ Ezek a számok 1941-re tovább növekedtek, a Kormánybiztosság létszáma 1941-re elérte a 600 főt. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy ezzel az intézmény jelentősége felért egy minisztériuméval is, különösen ha figyelembe vesszük a Kormánybiztosság anyagi hatalmát. Kultsárt a vezető szerepre az predesztinálta, hogy az „értelmiségi munkanélküliség kormánybiztosaként” már az első zsidótörvény arányszámainak betartását is neki kellett felügyelnie. Az értelmiségi munkanélküliség a harmincas évek végéig komoly szociális feszültségek okozója volt, 1935-ben csak Budapesten 13.198 felsőfokú diplomával rendelkező állástalant tartottak nyilván, a pályakezdő jogászok 30, a mérnökök 55, a tanárok 70, az agronómusok 90 százaléka nem kapott munkát!² Minden bizonnyal elsősorban a zsidótörvények hatására szűnt meg már 1939–1940 között a keresztény értelmiségi munkanélküliség. Ebben Kultsár István kormánybiztossága főszerepet játszott.

Kultsár a közoktatásügyi minisztériumban dolgozott Klebelsberg majd Karafiáth Jenő titkáráként. 1936-ban Berlinben tanulmányozhatta a német ifjúság „nemzetvédelmi nevelését”, és ugyanebben az évben miniszteri osztálytanácsossá és az elnöki B osztály (fegyelmi és ifjúsági/egyetemi munkatábor ügyek) vezetőjének helyettesévé nevezték ki. 1937. április 10-től miniszteri biztosi rangban az értelmiségi munkanélküliség

¹ Ablonczy, *Teleki*, 437.

² Szöllösi-Janze, *Die Pfeilkreuzlerbewegung*, 56–57.

felszámolásával foglalkozott, majd 1938-tól immár kormánybiztosi rangban rá bízta a „gazdasági egyensúly törvény”, azaz az I. zsidótörvény végrehajtásának ellenőrzését is. Kormánybiztossága, mely a Klotild u. 10/c. alatt székel, három főosztályra tagolódott: az 1937 óta létező és ide beolvasztott „Önállósítási Alap” foglalkozott az átképzéssel és tanfolyamokat tartott, valamint egyszintenciateremtő kölcsönöket nyújtott, az „Értelmiségi munkanélküliek elhelyezése” főosztály a keresztény munkaközvetítést, a „Gazdasági egyensúly törvény végrehajtásának ellenőrzése” főosztály pedig a zsidótörvényekben lefektetett százalékos arányok kontrollját végezte (miután az értelmiségi foglalkozási ágakban az első zsidótörvény 20 százalékban, a második zsidótörvény 6 százalékban maximálta a zsidók számát). Utóbbi főosztályhoz fél év alatt 14 ezer feljelentés érkezett.³ A feljelentések mellett a kormánybiztosság saját hatáskörben is nyomoztatott, 1939 decemberére már tizenötezer eljárás indult a zsidótörvények megszegői ellen.⁴ Kulcsár hivatali helysége mellett működött a Nemzeti Önállósítási Tanács is, melynek a Nemzeti Önállósítási Alappal összehangolva kellett segítenie az őrségváltást.

Az Önállósítási Alap jelentős szerepet játszott a visszatért területek gazdaságának árszabályozásában. Az Önállósítási Alap árszabályozó tevékenysége szervesen összefonódott a helyi kereskedelmi és iparkamarákkal. Utóbbiak ugyanis véleményezési joggal bírtak az Alap döntései esetén. Emellett 1941 júniusától Gyulai Tibornak, a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara elnökének és miniszteri biztosnak a kezdeményezésére külön Keresztény Kereskedői Kölcsön felvételére is lehetőség nyílt, mely az újonnan induló vállalkozások veszteségeinek finanszírozását szolgálta.⁵ 1942-ben az utóbbi kölcsön keretösszege 20, majd hamarosan 30 millió pengő volt, amelyre 1500 igénylés érkezett.

A zsidótörvény értelmében minden értelmiségi munkakörököt alkalmazó vállalat félévente köteles volt jelentést tenni Kulcsár kormánybiztosságának alkalmazottai „faj” és fizetés szerinti megoszlásáról. Utóbbira azért volt szükség, mert a törvényalkotók nemcsak a zsidó alkalmazottak

3 *Képviselőházi Napló* 1935–1939, 22. kt. 325.

4 MOL K 27, 199. doboz, 1938. december 20-i minisztertanács iratai, melléklet a 702. irományhoz, 10.

5 *Baross Újság*, 1941. június 27. Reményi-Schneller Lajos bejelenti a Keresztény Kereskedői Kölcsön megoldását, 1.

számát, hanem a számukra kiosztható bértömeg nagyságát is megszabták. Kulcsár jogosult volt elbocsátásokat és fizetésesökkentéseket előírni, büntetőeljárásokat indítani, és amennyiben rendellenességeket talált, a vállalat költségére üzemvezető kinevezését javasolni.⁶ Javaslatát a minisztertanács elé kellett terjesztenie, amely azonban a másik fél meghallgatása nélkül döntött, fellebbezésre nem volt mód. Reményi-Schneller Lajos, Endre László, Imrédy Béla barátjaként mindent megtett annak érdekében, hogy a jogszabályok legszűkebb értelmezésén túlmenően is hátrányos helyzetbe hozza a zsidó munkavállalókat. A százalékos arányszámok meghatározásával félelmetes fegyver került kezébe. Értelmiségi munkakörnek minősítette a munkavezetői állásokat, ha azokat zsidók töltötték be, és ezzel megemelte az értelmiségiként alkalmazott zsidók százalékos arányát, amit a törvény értelmében korrigálni kellett. Amennyiben viszont az érintett nem volt zsidó, nem engedte meg, hogy értelmiségiként tartsák nyilván, mert ez „javította” volna a „keresztények” százalékos arányát, és lehetővé tette volna, hogy több zsidót alkalmazzanak. Rendelkezett arról, hogy a fogyasztási adókkal terhelt szakmákban (sör, szesz, cukor stb.) zsidók eladással egyáltalán nem foglalkozhatnak, és a vállalatok igazgatósági tagságáról is le kellett mondaniuk. Később ezt az utasítást az összes többi nagykereskedelmi ágazatra is kiterjesztette. Ezzel párhuzamosan Kulcsár osztotta ki az „őrségváltókat” is a különféle vállalatokhoz, és ezzel megteremtette saját belső információs rendszerét a zsidók ügyében.⁷ Mivel a törvény zsidókat kizárt a vezető tisztviselők köréből, ezt Kulcsár úgy értelmezte, hogy például személyzeti osztályon semmilyen beosztott (tehát titkárnő sem) lehetett zsidó. A zsidó munkavállalók „szerencséje” volt, hogy a végrehajtásra a törvény 3–5 év átmeneti időt adott, és nem tette lehetővé az azonnali elbocsátást a nem vezető állásokból. Kulcsár ennek ellenére emberek tucatjait távolított el önkényesen, akik csak komoly protekcióval tudták elérni, hogy állásukba visszakérülhessenek.⁸ Amikor saját jogi osztálya is figyelmeztette, hogy rendelkezéseinek nincs jogalapjuk, Imrédyre hivatkozott, aki felhatalmazta őt arra, hogy átlépjen a törvényeken. Saját hatáskörében konferen-

6 Kulcsár jogosítványait ismertette Kovács, „Die politische Entwicklung”, 95.

7 BFL 83377 Kulcsár István vizsgálati dossziéja szám nélkül.

8 Kulcsár működését érzékletesen ismerteti Chorin Ferenc leveleiben. Lásd Strasser-né – Bán, *Az Andrássy úttól a Park Avenue-ig*, 180, 187–189.

ciákat is tartott: magához rendelte a GYOSZ, a TÉBE (Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete) és az illetékes kereskedelmi és iparkamara vezetőit, valamint az érintett vállalatot és ezekkel egyeztetette az elbocsátásokat, valamint az „örségváltók” személyét.

A feljelentések, illetve az ellenőrzési terv alapján a kormánybiztosság könyvvizsgálókat küldött ki az érintett vállalatokhoz. Az ellenőrzés módját Kultsár belső, titkos rendelkezésekkel szabályozta: csak terhelő adatokat volt szabad felvenni, kérdéses esetben pedig automatikusan olyan eredményt kellett kihozni, mely szankciókhoz vezet. Ha családtag állt alkalmazásban, biztos lehetett benne, hogy értelmiséginek minősítik, amennyiben zsidó. Ugyanez állt a csendestársi viszonyra is, melyet csak zsidók esetében minősítettek át. A könyvvizsgálókat is felelősségre vonták, ha vizsgálatuk nem talált hiányosságokat.⁹

A kormánybiztossághoz különleges feljelentések is érkeztek: a balatonfüredi előjáróság például a „különösen feltűnő magatartású” zsidókról készített névjegyzéket küldte meg azzal a kéréssel, hogy a kormánybiztos gondoskodjon az érintettek munkaszolgálatra történő behívásáról. A honvédségen belül az ilyen ügyek elintézésére 1942-re már rendszer alakulhatott ki. Egy fennmaradt irat arra utal, hogy „A zsidók elleni feljelentések elintézését” a hadügyminiszter a kerületek hatáskörébe utalta.¹⁰

Kultsár nemcsak a vállalatokat, hanem a törvényhatóságokat is ellenőrizte a zsidótörvények végrehajtásával kapcsolatban. Kiskereskedelmi engedélyek esetén ugyanis az illetékes törvényhatóság dönthetett az iparengedély kiadásáról, de döntéseit Kultsár ellenőrizhette. Hatalmát jelzi Varga József közellátásügyi miniszter beszámolója, amely szerint 1941 folyamán Budapesten cipőkereskedőnek „feltűnő sok zsidó jelöltett ki, mire kormányhatósági beavatkozás történt. Ennek eredményeképpen a polgármester a kijelölések egy részét visszavonta.”¹¹

A kormánybiztosság maga is kiszabhatott büntetéseket. A zsidótörvények kijátszása (például szerződéskötés álnéven) a közgazdasági életre káros tevékenységnek minősült, és az ilyen vétkeseket több hónapra

internáltatni lehetett. Bizonyítékszerzés szempontjából Kultsár nem volt válogató: mivel saját közegeinek nem volt házkutatási joguk, detektívekkel végeztette el a házkutatásokat. Nóti Károly forgatókönyvíró is csak így tudta lebuktatni, és rábizonyítani, hogy álnéven forgatókönyvet írt, Nótit ezért 14 hétre internáltatta.¹²

Kultsár maga is készített rendeleteket, összesen huszonkilencet jelentetett meg a *Budapesti Közlönyben*. Az 1941-es zsidótörvényeken túlmutató antiszemita törvénytervezetét azonban az Igazságügyminisztérium vitára alkalmatlannak találta és visszadobta. Kállay már 1943. január 1-én le akarta váltani, de német tiltakozás miatt erre csak 1943. március 10-én, egy korrupciós ügy gyanúja miatt, „saját kérésére” került sor. Formailag a kormánybiztosság működése is megszűnt, mivel az 1939. évi IV. törvénycikk 1942. december 31-i határidőt állapított meg az arányszámok elérésére. A kormánybiztosság feladatköreit Sztamoray János, a Közérdekeltiségek Felügyelő Hatóságának elnöke vette át. Kultsár teljes eltávolítására nem volt mód: kárpótlásul a Balaton természetvédelmi ügyeivel foglalkozó bizottság vezetőjévé nevezték ki, és a német megszállás után, 1944. március 29-én visszakapta régi posztját.¹³ Kormánybiztosi tevékenysége végső soron magát a háborús termelést is hátráltatta, mivel az erőltetett elbocsátásokkal szakemberhiányt okozott. Ráadásul bukása sem igen változtatott a tendencián: „azáltal, hogy a kereskedelmi és iparügyi minisztérium fiatalabb tisztviselői Reményi-Schneller szellemében ugyanilyen elvek szerint kezelték az ügyeket, visszacsínálni már semmit sem lehet” – fogalmazott utólag Chorin.¹⁴ A keresztény középosztály szempontjából viszont jelentősnek tűnt a nyereség: igazgatósági, felügyelőbizottsági tagságok, zsíros jövedelmek hullottak a vállalkozó kedvűek ölébe, míg a munkavégzést sokszor rábízhatták a fizikai munkásnak minősített, háttérbe szorított zsidó szakemberekre. Mindez persze a korrupció, a zsarolás és a hatalommal való önkényes visszaélés élmélyítő tobzódásához vezetett. A társadalmi igazság, a keresztény osztályok védelme és egyéb hangzatos jelszavak árnyékában sokan gátlatalanul tömték a zsebüket. Az Iparügyi Minisztérium ifjú árjásítói rutin-szerűen megszarolták a felügyeletük alá tartozó zsidó gyárosokat, hogy

9 BFL 83377, Kultsár István vizsgálati dossziéja szám nélkül.

10 *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Veszprém megyei levéltárból*, Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1994. 20–21.

11 MOL K 27, minisztertanács, 1941. szeptember 2. 55. pont.

12 ÁBTL V-90619 dr. Balogh László vizsgálati dossziéja, 39. Nóti Károly vallomása

13 Bundesarchiv Berlin (a továbbiakban BA) R 63/346, 195.

14 Strasserné – Bán, *Az Andrássy úttól úttól a Park Avenue-ig*, 188.

adják át a birtokukban lévő vállalati részvények egy részét kijelölt, baráti keresztény csoportoknak. Cserébe nem vették el az adott zsidó üzemi koncesszióit.¹⁵

10.2. Központosítás és árjásítás

A tulajdonviszonyok újrendezése egyúttal az állami befolyás folyamatos növekedésével járt. Gazdasági szempontból Magyarországon 1931 óta már megszűnt a teljesen szabad piacgazdaság, mivel a világgazdasági válság hatására és az államcsődöt elkerülendő az állam ellenőrzése alá vonta a devizaforgalmat.

A központosítás irányában ható jelenség volt a különféle kamarák elterjedése. A kamarai tagság megjelenése egyet jelentett azzal, hogy az egyetemi diploma többé nem jogosított fel szakirányú munkavégzésre. Korábban csak az ügyvédi kar rendelkezett ezzel az intézménnyel, mely már a kiegyezés korszakában megalakult. A mérnöki kamara 1923-ban, az orvosi kamara 1936-ban jött létre. Előbbi tevékenységének első éveiben az ország magánmérnökeinek 10 százalékától vonta vissza a működési engedélyt. Gömbös Gyula reformterveiben kiemelten szerepelt az ügyvédi kamara állami felügyelet alá vonása. Gömbös abból indult ki, hogy csak az ügyvédi létszám korlátozásával tartható fenn az ügyvédi kar életszínvonal. Kézenfekvő volt számára, hogy az ügyvédi numerus clausus-szal első sorban a keresztények érdekeit lehet védeni. Az 1935-ben beterjesztett törvényjavaslat tartalmazta a magyar jogtörténet első nyíltan vallásilag diszkrimináló paragrafusát: 31. szakaszában ugyanis előírta, hogy a kamarák vezetőségében minden felekezet tagjai csak abban az arányban lehetnek jelen, mint amennyi az adott felekezet aránya az országban.¹⁶ Az ügyvédi kar és Lázár Andor igazságügyminiszter ellenállása és Gömbös halála miatt a tervezetből ekkor még nem lett semmi.

Bár Gömbös, Imrédy és Teleki különböző politikai nézeteket vallottak, abban mindegyikük megegyezett, hogy a munkavállalók érdekképviselete állami irányításra szorul. Ennek jegyében állította fel Gömbös Mecsér András vezetésével a Nemzeti Munkaközpontot, majd annak si-

¹⁵ Uo. 190-191.

¹⁶ Kovács M. Mária, *Liberalizmus*, 127.

kertelensége után Imrédy próbált létrehozni egy olasz korporációkra hasonlító rendszert. Imrédy bukása után a vele politikailag szembenálló Teleki volt az, aki sikerre vitte a gondolatot. Az általa életre hívott Magyar Dolgozók Országos Hivatásszervezete egy éven belül elérte az 50 ezer fős taglétszámot, és ezzel komoly konkurenciát jelentett a már csak 80 ezer fős szakszervezeteknek. Kormányzati támogatásnak köszönhetően a Nemzeti Munkaközpont is megerősödésnek indult, taglétszáma 1936-ban még csak 6.094, 1938-ban 23.714, 1941-ben 71.177, 1943-ban pedig már mintegy 180 ezer tagja volt.¹⁷

A háború kezdetével egyre-másra jelentek meg olyan rendeletek, melyek tovább korlátozták a piac szereplőinek mozgásterét. Ezeknek az intézkedéseknek a hatására a magyar gazdaság egyre inkább a szabályozott tervgazdaság irányába tolódott el, hiszen rendkívüli mértékben megnőtt az állami irányítás és ellenőrzés lehetősége. Erre nemcsak az árjásítás, hanem a háborús helyzet miatt is szükség volt. Az államnak nemcsak az infláció kézbe tartásáról kellett gondoskodnia, hanem arról is, hogy ne képződjenek aránytalanul nagy jövedelmek, és hogy a hadikiadások okozta nagyobb pénzforgalom folyamatosan lekötődjön. Az állam újraelosztó szerepe látványosan megerősödött. Míg 1939-ben a költségvetés kiadásai 1938-1939 között a nemzeti jövedelemnek csak 33,1%-át jelentették, addig 1943-ra ez már elérte a 67,4%-ot.¹⁸

Ennek jegyében rendelték el a nyugdíjjövedelmek és a fizetések felülvizsgálatát, valamint azt, hogy bruttó 20 ezer pengős évi bér feletti javadalmazáshoz, vezetői állásra alkalmazáshoz, fizetésemeléshez, elnöki és alelnöki állás betöltéséhez pénzügyminiszteri engedély kell. Reményi-Schneller ezzel két legyet ütött egy csapásra: zaklathatta a zsidónak és/vagy ellenzékinek minősülőket, és szabályozhatta a bérkiáramlást is. Reményi-Schneller egy másik rendelete miniszteri engedélyhez kötötte a hatvanadik évüket betöltötték további alkalmazását. Az államapparátus – kivételektől eltekintve – lelkesen kutatta, mikor és hol lehet hátrányba hozni a zsidó származásúakat. Mivel a zsidótörvények miatt szá-

¹⁷ Dósa Rudolfné, *A MOVE*, 199, 202, 206.

¹⁸ Berend T. Iván – Ránki György, „A magyar gazdasági élet a német hadigazdaság szolgálatában a második világháború idején”, in uő, *Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX–XX. századi történetéből*, Budapest, Magvető, 1974. 243–292, itt 211. 43. táblázat.

mos elbocsátásra került sor, a parlament kormánypárt uralta 36-os bizottsága döntést hozott arról, hogy a zsidótörvények alapján elbocsátottak csak csökkentett nyugdíjra és végkielégítésre jogosultak, és elrendelte azt is hogy az „indokolatlanul nagy” nyugdíjat és végkielégítést vissza kell fizettetni az érintettekkel.¹⁹ Chorin Ferenc, a GYOSZ volt elnöke és Magyarország egyik legfontosabb gazdasági szakembere joggal panaszkodhatott 1944-ben az emigrált (volt fajvédő, majd demokrata) Eckhardt Tibornak, hogy az elbocsátottak helyébe felvettek azonnal fizetésemeléseket kaptak, míg „kis gépírókisasszonyok 300 pengős nyugdíját 260 pengőre redukálták. A minisztériumi tisztviselők persze kéjjel foglalkoztak ilyen kérdésekkel.”²⁰

Reményi-Schneller hatáskörébe tartozott a különféle koncessziók kiadása is. 1939. augusztus 26-tól Illyefalvy Lajos vezetésével Árkormánybiztosság és külön árvizsgáló bizottság is működött, mely előírta az állami és külföldi megrendelések árainak kialakítását. Mivel a gazdaság árjásítása üzletek és üzemek sorának bezárásával és felszabadulásával is járt, ezért szükségessé vált a folyamat kormányzati felügyelete és irányítása, melyet az 1942 januárjában megalakult Magyar Racionalizálási Bizottság intézett. A második világháború kitörése után egy héttel, szeptember 8-án a legfontosabb stratégiai nyersanyagok elosztására nyolc Anyaghivatalt hoztak létre, melyek delegáltjai központi bizottságot alakítottak. E bizottság egyre nagyobb jogosítványokat ragadott magához, és 1942. április 17-én ebből állították fel az Anyaggazdálkodási Hivatalt. Ez a hivatal döntött arról, hogy ki kapjon szenet, vasat, bőrt vagy bármilyen más nyersanyagot.²¹ Mivel szabad piac nem létezett, a hivatal döntései megkerülhetetlenek voltak. A hivatalba a honvédség is számos képviselőt delegált: ők követelték a legagresszívebben a zsidókérdés megoldását.²²

1940-től a közellátásügyi miniszter jogosult volt arra, hogy maga jelölje ki a különböző szabadforgalmú nyersanyagok és egyéb árucikkek

19 Baross Újság, 1941. június 13. 1. Lukács Béla a fajvédelemről.

20 Chorin Ferenc levele Eckhardt Tibornak, 1944. október 17. Lásd Strasserné – Bán, *Az Andrássy úttól a Park Avenue-ig*, 181.

21 Futó Mihály, *Gyáripari termelésünk irányítása a II. világháborúban. Különlenyomat a Közgazdasági Szemle 1943 évi 11–12. számából*, Szeged, Városi Nyomda, 1943. 61–96.

22 Chorin Ferenc levele Eckhardt Tibornak, 1944. november 12. in Strasserné – Bán, *Az Andrássy úttól a Park Avenue-ig*, 187–198.

(szén, bőr stb.) nagykereskedőt is Ez a jogosultság idővel szinte minden árucikkre kiterjedt, 1941 decemberében a minisztertanács a bor-, sör- és szeszszesital-nagykereskedelem hatósági engedélyhez kötéséről határozott.²³ Az év folyamán minden törvényhatóságnak létre kellett hoznia saját Közellátásügyi Hivatalát. Ezeknek a hivataloknak napra kész nyilvántartást kellett vezetniük az összes iparijogosítvány-birtokos, nagykereskedő, elosztó és egyedárus személyéről és származásáról, valamint az általuk forgalmazott termékekről.

Magyarország bizonyos értelemben így már 1939-ben áttért az irányított tervgazdaságra. A HM és az Ipari Minisztérium ugyanis ekkor felmérte az ország nyersanyagszükségletét, és összehasonlította a ténylegesen rendelkezésre álló készletekkel. Ennek alapján beruházási hitelt folyósítottak azoknak a vállalatoknak, amelyeknek lehetőségük volt hiányzó stratégiai nyersanyagok behozatalára és tárolására. A hiány pótlására tervbe vették a hazai gyártás elindítását (műbenzin és műanyagok esetén erre léteztek magyar szabadalmak), és számításokat végeztek ennek költségvonzatáról is. Ekkor kezdődött meg a jobboldali közgazdászok által már régóta követelt standardizálás és tipizálás bevezetése is. A pamutfonógyáraknak például 16 százalék műrosttal kellett dolgozniuk, a gyapjúiparban szintén legalább 30-50 százalék idegen anyagot kellett alkalmazni a gyapjú feldolgozásakor. Ugyanígy született előírás arra is, hogy a jutát 40 százalék kenderkóccal kell keverni. Számos árucikk gyártását megtiltották, a textilipar például termelése 90 százalékát köteles volt standardizált termékek előállítására fordítani. Ennek ellenőrzésére hozták létre a Textilközpontot, amely a nyersanyagok és a készáru elhelyezéséről is gondoskodott. Megtiltották a fémek szabad felhasználását, borjú- és marhahúskonzervek készítését, 1943-ban pedig betiltották a magánépítkezést az ország egész területén. Az állampolgárok a háború eleje óta külön „vásárlási könyvvel” rendelkeztek, amelyben pontosan rögzítve volt, hogy egy személy egy évben milyen anyagból milyen ruhaneműt vehet és milyen minőségű és hány centiméter bőrt használhat fel lábbelijének javításához. 1940-től korlátozták a petróleumfogyasztást, és 1942-től jegyre lehetett kapni a szappant (kéthavonta 10 dkg pipere és havonta 10 dkg mosószappan fejenként).

23 MOL K 27, minisztertanács, 1941. december 12. 28. pont.

A termékek elosztása mellett arról is gondoskodtak, hogy a redisztribúció hálózata államilag kontrollálható legyen. A legfontosabb árucik-keket (szesz, só, cukor, szappan stb.) a kormány kötött forgalmazású-
vaknak minősítette, és forgalmazásukat külön engedélyhez kötötte. Ha-sonló hatású volt az az intézkedés, amely az összes pénzügyi és bank szá-
mára Budapesten 30 ezer, vidéken 15 ezer pengős hitelfolyósítás fe-
lett kötelezővé tette részletes kérdőív kitöltését, amelyet az illetékes mi-
nisztériumnak kellett megküldeni.

Szociálisan progresszívnek tekinthető Reményi-Schneller Lajos 1941 novemberében beterjesztett és hamarosan el is fogadott törvényjavasla-
ta, amely az örökösödési illeték radikális növelését írta elő. Ezt a népi írók és a polgári demokraták, mint például Márai Sándor író, már régóta szorgalmazták, de a politikai elit ellenállásán korábban minden ilyen kezdeményezés elbukott. Reményi-Schneller indoklásában arra hivatko-
zott, hogy Angliában és Franciaországban az örökösödési adó a 80 szá-
zalékot is elérheti, Németországban 60, Olaszországban pedig 50 szá-
zalék az adó maximális mértéke. A korábbi magyar rendszer a kis vagy-
nokokat is viszonylag jelentős illetékkel sújtotta, míg a nagy vagyonok ese-
tében nem volt progresszív. Az új törvény öt rokonsági fokot és lépcső-
zetesen emelkedő vagyoni kategóriákat állapított meg. Százezer pengős
vagyon esetén is csak 5 százalékban szabta meg a közvetlen örökösök ál-
tal fizetendő adót (és ezen belül is kedvezményeket tett lehetővé), míg
ötmillió pengő felett ez a szám közvetlen örökös esetén 30, felmenő és
férj esetén 35, testvér és azok leszármazottai esetén 42, testvér unokája és
a szülő testvére esetén 51, egyéb rokon esetén 64 százalékot ért el. A
ténylegesen fizetendő illeték a lépcsőzetesség miatt azonban ebben a ka-
tegóriában is átlagosan 49,9 százalék volt, mivel az alacsonyabb sávok
kedvezményei a gazdagabbak számára sem veszték el.²⁴ A törvény en-
nek ellenére is komoly lépés volt a társadalmi egyenlőtlenségek csök-
kentése irányában. Figyelemre méltó, hogy az intézkedés nem csak az
ipari tőkét sújtotta: ezzel a hitbizomány adózási előnye is megszűnt.

A gazdasági központosítás jelentős mértékben megelőlegezte azt a
gazdaságirányítási rendszert, amelyet Magyarországon 1945 után vezet-
tek be. Magyarországon a huszadik század nagy részében a gazdaság nor-

mális működési formájának a rendkívüli állapot vagy éppen a válsághely-
zet számított (1914–1920 között hadigazdálkodás, 1931-től kötött valuta-
gazdálkodás, 1938-tól fokozottan kiépülő államkapitalizmus, 1939-től
1945-ig ismét hadigazdaság, majd az újjáépítés abnormalis viszonyai után
sztálinista totális tervezgazdaság, amely meggyengülve, megpuhulva,
megváltozva ugyan, de lényegét tekintve a rendszer végéig fennmaradt.
Ezért egyáltalán nem túlzás az az állítás, hogy az állami mindenhatóság és
újraelosztás jelensége már 1945 előtt természetessé, sőt megszokottá vált.
Ráadásul az értelmiség jelentős része kevesellte ennek mértékét. Berend
T. Iván és Ránki György már 1958-ban rámutatott arra, hogy „a termelés
társadalmi jellegének fokozása [...] végső soron jelentős lépés a szocializ-
mus anyagi előfeltételeinek megteremtése terén”.²⁵ Erre a tényre Lenin is
célzott: „A monopolista államkapitalizmus a szocializmus legteljesebb
anyagi előkészítése, a szocializmus előcsarnoka, az a történelmi lépcső-
fok, amelyet a szocializmusnak nevezett foktól semmiféle közbülső lép-
csőfokok nem választanak el”.²⁶ Sajátos módon mindegyiküknek igaza
volt. A polgárai helyett gondolkodó, önmagát akár tömeggyilkosság, kon-
cepációs per, kitelepítés és intézményes rablás által fenntartó állam formái
ugyan csak a Sztójay- és Szálasi-kormányok idejére váltak meghatározó-
vá, és a sztálinizmus alatt teljesedtek ki totalitássá, de előzményei 1938-tól
már Magyarországon is megjelentek.

10.3. Az őrsgérváltás: a zsidótörvények végrehajtásának gazdasági következményei

Ha figyelmesen szemügyre vesszük az 1919–1921 folyamán beter-
jesztett és 1938 és 1942 között hozott antiszemita törvényeket és rende-
leteket, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy az 1944. március 19. után megva-
lósuló, a zsidóság totális vagyontalanítását és jogfosztását kimondó in-
tézkedések valójában az előbbiektől pusztán mértékükben térnek el. Kü-
lönösen fontos, hogy már 1939-től létrejött az az intézményi keret, mely
a jogfosztás lebonyolítását volt hivatott felügyelni: ekkortól ugyanis kü-

²⁵ Berend – Ránki, *Magyarország gyáripára*, 403.

²⁶ Lenin *művei*, 25. kt, 386. idézi Berend – Ránki, *Magyarország gyáripára*, 403.

²⁴ MOL K 27, minisztertanács, 233. doboz, 1941. október 28. 24. pont.

lön kormánybiztos ellenőrizte a zsidótörvények pontos végrehajtását (lásd a 10.1. fejezetet). A zsidótörvények szelárnyékában pedig egyremásra születtek meg a különféle végrehajtási utasítások, részkérdéseket szabályozó törvénycikkék és rendeletek.²⁷

A magyar közigazgatás számára 1938–1944 között megszokottá vált, hogy zsidókérdés kapcsán intézkedéseket foganatosítsanak, és a hivatalnokok komoly jártasságot szerezhettek a faji alapú szociálpolitika végrehajtásában. A zsidók jogfosztása és vagyonuk lépcsőzetes elvétele bürokratikus, íróasztali rutinmunkává vált, és a döntéseket hozó számára ebből a szempontból a német megszállás utáni zsidórendeletek végrehajtása semmifajta újdonságot vagy erkölcsileg kérdéses tevékenységet nem jelentett.

A nyilasok jelentős része nem volt elégedett az őrségváltással, mert abban csupán a kapitalista elit cseréjét látták. Meskó Zoltán, aki ekkor már kifejezetten mérsékeltnek számított, 1943. december 2-án felszólalásában kevesellte a kormány „kávéskanál-szocializmus” politikáját, társadalmilag sikertelennek nevezte az őrségváltást, mivel nem az alacsonyabb sorból származó földműves réteg, hanem az asszimiláns, döntően német polgárság vette át a zsidók helyét.²⁸

Az az értékelés, amely szerint a zsidótörvények gazdasági kihatásai nem voltak súlyosak, mert a törvényeket lépten-nyomon kijátszották,²⁹ téves. Tény, hogy a gazdag zsidó vállalkozók megtalálták a módját annak, hogyan mentse át vagyonuk egy részét. A zsidó munkavállalók tízezeire azonban a törvény súlyos csapást jelentett.

Hasonló tapasztalatokat szereztek a civil társadalom szervezetei is. Az árjásítás elősegítésére már 1918-ban létrejött egy sor civil és félállami szervezet, mint például a – saját bevallása szerint 25 éven át a zsidómentes Magyarországért harcoló³⁰ – Baross Szövetség. A Hangya Szövetkezet már korábban a kiskereskedelem, a Futura a gabona- és terményke-

27 Ezek egy részét közli Vértess Róbert, *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek*, Budapest, Polgár, 1997.

28 *Képviselőházi Napló 1939–1944*, 18. kt, 507–510.

29 Macartney 1942-ben kelt jelentését idézi és kritikusan elemzi Katzburg, *Zsidópolitika*, 148–151.

30 A Baross Szövetség levelét idézi *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Zala megyei levéltárból*, Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1994. 37–38.

reskedelem átvételére alakult, és működéséhez komoly állami támogatásban is részesült. Megalakításuk nem csak az antiszemita politika része volt, hanem a magyar kereskedelmet szabályzó és a kistermelők érdekeit szem előtt tartó megfontolásból történt. Korábban sok tőkehiánnyal küszködő kistermelőt gátlástalanul kihasznált néhány felvásárló, aki képes volt nagyobb mennyiségű áru átvételére. A Hangya és a Futura működése tehát a köztes kereskedelemmel foglalkozókat érintette hátrányosan. Az, hogy ezek között zsidók országos arányszámuk kb. tízszeresével voltak jelen, 1918 után különös jelentőséget adott a Hangya és a Futura működésének.

A Hangya vette át 1921-ben a MOVE fogyasztási szövetkezeteit, és lépett fel elsősorban Északkelet-Magyarországon a zsidó szatócsboltok konkurensaként. A MOVE 1920-tól mozijogosítványokat és trafikengedélyeket is kapott, ebből egyrészt saját számára is anyagi bevételt szerzett, másrészt álláshoz tudta juttatni tagsága egy részét.³¹ A MONE ugyanekkor hozta létre Orvosi Műszerüzem és Kórházberendező Rt. néven első cégét a keresztény tagok támogatására, 1934-től az ÁDOB-mozgalomban (Állástalan Diplomások Országos Bizottsága), 1937-től a Nemzeti Önállósítási Alap munkáiban vett részt, és külön nyugdíjintézetet tartott fenn.

A Hangya az árjásítás mellett egyre inkább magára vállalt szociálpolitikai feladatokat is. 1941 második felében az állam rábízta a népruházati segélyakció lebonyolítását, amelynek keretén belül a Hangya a textilgyáraktól közvetlenül 30 millió pengő értékű árut vett át, és ezt saját üzemében konfekcióruháznak dolgozta fel. Mivel az Árkormánybiztosság mind a Hangyának, mind a textilgyáraknak csupán 3 százalékos haszon felszámítását engedélyezte, az így készült ruhák igen olcsónak számítottak.

Állami szempontból a konstrukció előnye az volt, hogy a gyárak váltók formájában kapták az ellentételezést, és a leszámítolási kamatláb miatt még ezt a 3 százalékot is nagyrészt elvesztették. Hasonló rendszer működött a börgyárak esetében is: a Hangya 3 millió pengő értékű bankancsot vett át kedvezményes áron, és adott minimális haszonnal tovább. Problémát okozott azonban, hogy a Hangyának 90 napra kellett fi-

31 Dósa Rudolfné, *A MOVE*, 143. 45. lj.

zetnie, viszont ennyi idő alatt az átvett áru jelentős részét nem tudta értékesíteni, és emiatt állandó likviditási gondjai keletkeztek. A minisztertanács 1942-ben ezért úgy döntött, hogy a Hangya ismét 10 millió pengő kamatmentes hitelben részesüljön.³²

A Keresztény Kereskedők és Vállalkozók Szövetkezete, az orvosi, ügyvédi, mérnöki és sajtókamarák vagy a Vitézi Szék különböző módon mind érintve voltak a zsidótörvények végrehajtásában, mivel az ő kezükbe került a piac újraosztása. A szakmai érdekszervezetek a tagsági viszony vizsgálatával, a Vitézi Szék különféle elosztási jogosítványok mellett az „ellenforradalmi tevékenység” révén kérvényezett mentességi igazolások kiadásával jutottak monopolhelyezethez. Emellett gyűjtőték és továbbították tagjaik feljelentéseit arról, hogy ki hol sértette meg a zsidótörvényekben lefektetett arányszámokat, és juttatott ezzel „keresztény” iparosokat hátrányosabb helyzetbe.³³ Hasonló szerepet játszottak a kereskedelmi és iparkamarák, egyes helyeken, mint például Szegeden külön brosúrákat is kiadtak „A zsidótörvény végrehajtásával kapcsolatos bejelentési kötelezettségekről”³⁴ (1942), melyben ismertették a jogszabályok végrehajtási módját. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara arra tett javaslatot, hogy amennyiben az „üzlethelységek keresztény kézbe juttatása önkéntes felajánlással nem megy, kötvénnyel kellene megváltani a zsidó háztulajdont”.³⁵

Az 1939 évi IV. tc. alapján kibocsátott 7720/1939 M.E. rendelet intézkedett arról, hogy minden helyhatóság köteles begyűjteni iparosainak adatait. Ezek alapján ki kellett számítani, hogy az összes iparigazolvány és iparendély hány százaléka van zsidók kezén. Az a vállalat, melynek üzletvezetője a törvény értelmében zsidónak volt tekinthető, maga is

32 MOL K 27, minisztertanács, 1942. február 11. 17. pont.

33 Az érintett szervezetek iratanyagának kiértékelése még várat magára. Kovács M. Mária a kamarák, Végső István a kiskunhalasi Hangya-szövetkezet esetében végzett értékes kutatásokat. A Keresztény Kereskedők és Vállalkozók Szövetkezetének Szögi Géza nyilas képviselőhöz intézett levele, melyben közlik, hogy „igen sok anyag gyűlt egybe, főként eddig mellőzött keresztény vállalkozóink sérelmei és megsegítésük ügyében”, mindenesetre erre utal. Lásd Szögi Géza népbíróági periratát, BFL 7481/1950.

34 *A zsidótörvény végrehajtásával kapcsolatos bejelentési kötelezettségekről*, Szeged, Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara, 1942. 16.

35 Idézi a *Baross Újság*, 1942. január 26. 1.

„zsidónak” minősült. A továbbiakban a helyhatóság bevonhatta egyesek igazolványait, illetve nem adhatott ki zsidóknak igazolványt abban az esetben, ha arányszámuk 6% felett volt.

A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara javaslatára a kereskedelmi és közlekedési miniszter 1940 júniusában Áruellátó Bizottságot hívott életre a kamara tagjaiból. A bizottság deklarálta az őrségváltás eszköze volt. Ügyrendjében leszögezte, hogy csak őskeresztények beadványaival foglalkozik, ellenőrzi a zsidók és keresztények közti áruelosztást, és amennyiben szükségesnek látja, csökkenti a zsidó kereskedőkre eső kontingenseket, valamint véleményezi a zsidó és nemzsidó kereskedők által igényelt export- és importkontingenseket is. 1942. március 15-ig a bizottság 10.100 üggyel foglalkozott és 9,684 millió pengő értékű árumennyiséget diszponált át keresztény kézbe. Ezen felül 4,65 millió pengő értékű behozatali engedélyt és 12 millió pengő textilárut, valamint 5 millió pengő értékű egyéb árucikket irányított át árja üzletembereknek. Az ügyiratok számából és az áru mennyiségéből ítélve az intézkedés elsősorban a zsidó kiskereskedőket sújtotta, a zsidó nagyüzemek, köszönhetően az állami megrendeléseknek, ekkor még védeltséget élveztek.³⁶

Komoly meggazdagodásra nyújtott lehetőséget a különféle kamarai állásokban való részvétel. A zsidótörvények nyomán létrejövő kamarák alkalmazottai természetesen csak keresztények lehettek, míg a kamarai díjakat a zsidóknak is fizetni kellett. A vezetői állásokat rendkívül jól dobták: a sajtókamara főtáskári állása például évi negyvenezer pengő jövedelemmel járt.³⁷

1942-ben jelent meg Hegedűs István *Őrségváltás* című, 508 oldal terjedelmű kötete, melyben a szerző felsorolta az összes Magyarországon működő bank, gyár és nagyvállalkozás nevét, címét, igazgatók, felügyelőbizottsági és intézőbizottsági tagok névsorát az 1937-es és az 1941-es év végén. A kötet egyfajta számvetés volt a magyar gazdaság árszításáról. Az Állástalan Diplomások Országos Bizottsága, (melyben csak keresztény lehetett tag) tanfolyamok sorát szervezte meg az árszítandó üzemek átvételére. A kormány által létrehozott Nemzeti Önállósítási

36 A bizottság munkáját ismertette a *Baross Újság*, 1942. május 4. 5.

37 Kivel mi történt. Riportlexikon a sorsforduló szereplőiről és vértanúiról. Első összefoglaló jelentés: a német megszállástól a felszabadulásig, szerk. Turcsányi Gyula, Budapest, Légrády, 1945. 18.

Alap 4000 önálló egzisztenciát indított el 1939-1941 között, nagyrészt olyan személyeket, akik korábban zsidók alkalmazottai voltak. A részletes munkából az is kiderült, hogy az árjásítást a gazdaság különféle szektorai jórészt „saját erőből” vezényelték le: mindenütt sor került kamarák felállítására, melyekbe csak keresztény cégek tartozhattak, kereskedelmi jogosítványt azonban csak kamarai tagsággal lehetett kapni. A kamarák alakítása lehetőséget nyújtott az államnak arra is, hogy erőteljesebben gyakorolhassa a központi irányítás módszerét a gazdaságban. Több esetben megfigyelhető, hogy az állam átvett korábban a magánszférába tartozó jogosítványokat, mint például szesz- vagy faggyúforgalmazás (erre ideiglenesen már az I. világháború alatt sor került).

A történettudomány elhanyagolta a zsidótörvények gazdasági jelentőségét, pedig már az első zsidótörvény is 15 ezer szabadfoglalkozású állásban irányozta elő az „örésváltást”. A második zsidótörvény hatására mintegy 40 ezer állás szabadult fel és 90-100 millió pengő jövedelem folyt át „keresztény” kézbe.³⁸ 1940. december 31-ig 50.772 zsidó munkavállaló veszítette el állását, ezáltal 82.869 családtag létfenntartása is bizonytalanná vált. Utóbbiak figyelembe vételével az egzisztenciájukat veszítettek száma 1942. december 31-ig 221.869 főre emelkedett.³⁹ Mindez egyáltalán nem volt váratlan vagy meglepő. A második zsidótörvény felsőházi vitájában, 1939. április 17-én Chorin a következőket mondta: „Nem szeretném a felsőházat számokkal untatni... csak megemlítem, hogy a mi számításunk szerint körülbelül 90.000 emberre tehető az a réteg, akit fel kell váltani. Ez azt jelenti, hogy körülbelül 200.000 ember marad kenyér nélkül, lesz lényegileg földönfutóvá, mert hiszen kis részük kap csak végkielégítést, és az a végkielégítés, amit kapni fog, hamar el fog fogyni.”⁴⁰ Chorinékat tehát igazolta az idő, de a pontos részleteket ők sem láthatták előre.

Megvontak a zsidóktól 4800 italmérési engedélyt (az összes engedély 17 százalékát), 15 ezer vásároló kereskedői engedélyt, és több ezer em-

38 Hegedűs, *Örségváltás*, 297.

39 Lévai, *Zsidósors*, 57. OMZSA *Évkönyv* 5703 (1942–1943), szerk Csergő Hugó, Kohn Zoltán, Budapest, OMZSA, 1942. 205. Braham *A népiértés politikája* c. művének 152. oldalán becslésképp 250.000 érintettet említ. Jehuda Don *A magyarországi zsidóság* c. munkája (130.) a II. zsidótörvény végrehajtása esetén 61.049 állás elvesztését feltételezte.

40 Strasserné – Bán, *Az Andrássy úttól a Park Avenue-ig*, 112.

bert kizártak az orvosi, mérnöki és ügyvédi kamarákból.⁴¹ Budapesten 700 piaci kereskedőtől, országosan pedig 4500 terménykereskedőtől vonták meg származásuk miatt engedélyeiket.⁴² Reményi-Schneller Lajos elégedetten jelentette ki a parlamentben, hogy „ugyanazt csináljuk az ecetnél, az élesztőárusítási engedélyeknél végig. Természetesen arra törekszünk, amennyire módomban van, hogy a többi tárcánál ugyanez történjen.”⁴³ Reményi-Schnellernek nem kellett aggódnia, mivel Kunder Antal⁴⁴ kereskedelmi és közellátásügyi miniszter teljes mértékben támogatta a magyar gazdaság zsidótlanítását.

Az intézkedések kiagyalói tudatában voltak annak, hogy az árjásítás egyúttal százezrek számára nyomort is jelent. Kozma Miklós, Kárpátalja kormánybiztosa ezért először a gazdag zsidók iparjogosítványait vonta be.⁴⁵ Nyilván tudatában volt annak, hogy teljes és azonnali jogfosztás esetén gondoskodnia kellett volna a munkanélküli és vagyontalan tömegek ellátásáról. A fokozatosság elvével azonban el lehetett érni azt, hogy az ellehetetlenülő zsidó munkavállalók a gazdaság keresztények által nem preferált szegmenseiben találjanak munkát.

Árjásítás alatt először gyakran csak a zsidó tulajdonú vállalkozás bérletére került sor: a kiskunhalasi Schneider céget például a Hangya vette bérbe. Mindez nem járt szükségszerűen a zsidók azonnali és teljes elbocsátásával, a bérlő cégek saját jól felfogott érdekükben megtartották alkalmazottaik egy részét, és csak fokozatosan hajtották végre az „örésváltást”. Megfigyelhető ezért, hogy az árjásító szervezetek központi vezetősége jóval szigorúbb árjásítást követelt, mint a zsidósággal együttműködni tudó helyi végrehajtók.⁴⁶

A gazdasági változások jelentőségét érzékeltetik a következő adatok:

41 Lévai Jenő, *Zsidósors*, 57. Az italmérési, házalási, dohányeladási és szeszegyedárusági engedélyek megvonását az 1939/2455 PM rendelettel szabályozták.

42 Idézi Aly – Gerlach, *Das letzte Kapitel*, 47.

43 *Képviselőházi Napló* 1939–1944, 12. kt, 143.

44 Kunder Antal (1900–1968) 1935-től a külkereskedelmi hivatal kormánybiztosa, 1936-tól elnöke, 1938-tól kereskedelmi államtitkár majd miniszter, 1939-ben lemondott, a Sztójay-kormányban újra miniszteri posztot vállalt. A Népbíróság golyó általi halálra ítélte, amit kegyelemből életfogytiglanra változtattak. Az 1956-os forradalom után Dél-Amerikába távozott.

45 Kozma nyilatkozatát közli a *Baross Újság* 1941. február 21-i száma.

46 Végső István, „A zsidótörvények”, 187. példákat is sorol erre.

csak Budapesten 24 kávéház került keresztény kézbe, 12 korábban is keresztény tulajdonú volt, 6 pedig a zsidótörvények alatt kezdte meg működését. Lassabb volt az árjásítás folyamata a visszatért területeken (Erdély, Felvidék, Délvidék). 1942-ben 6889 keresztény és 6668 zsidó kiskereskedőt, valamint 23.358 keresztény és 4655 zsidó iparost tartottak nyilván, és a keresztény kereskedők 20–25%-a 1938 után szerzett jogosítványt (ennyien voltak tehát az „őrségváltók”).⁴⁷

A keményítőipar 21 országos vállalatából korábban 16 teljesen és egy kétharmad részben volt zsidó tulajdonosok kezén, de 1941-ben már csak 9 teljesen és egy kétharmad részben zsidó érdekeltségű vállalat működött, szemben 11 teljesen és egy egyharmadrészt keresztény céggel, melyek arányát tovább javította a visszacsatolt területeken megalakított további nyolc keresztény vállalkozás.

A bőriparban a Magyar Bőripari Nyersanyagelosztó Rt és a Magyar Bőriparosok Országos Szövetsége (MABOSZ) hajtotta végre a zsidótlanítást. Ehhez azonban nem kellett állami nyomás: a Baross Szövetségbe tömörült keresztény bőrgyárosok 1940-ben maguk is tenni akartak szakmájuk „megtisztulásáért”, mivel kevesellték a zsidótörvények alapján számunkra megállapított nyersanyagkvótát. Ezért megválasztották az előbb említett két szervezet elnökének Megay-Meixner Károly országgyűlési képviselőt, aki gondoskodott arról, hogy a nyersanyagkontingensekből többet kaphassanak a keresztény cégek. Mivel a nyersbőr értékesítése kijelölt bizományosok útján történt, ezen a vonalon adminisztratív eszközökkel is végre lehetett hajtani az árjásítást. Megay-Meixner arról is gondoskodott, hogy a zsidó bőrgyárak tulajdonosai ne kerülhessék el a munkaszolgálatot: erről csak akkor volt hajlandó lemondani, ha az érintett cégét átengedte az általa kijelölt vezetőnek. Ennek megfelelően személyesen járt el Kulcsár István értelmiségi kormánybiztosnál az 54 (!) éves Róth Sándor behívása érdekében. Róth csak úgy menekült meg, hogy a hadműveleti területről megüzente, hogy beleegyezik üzeme átengedésébe: erre leszerelték, bár idős kora miatt elvileg be sem lehetett volna hívni.⁴⁸

A bőriparban azonban nem járt teljes sikerrel az árjásítás, mivel még 1941 őszén is a 45 készbőrimportőr közül csak 6 volt keresztény.

⁴⁷ MOL K 27 1924. augusztus 11. 11. napirendi pont

⁴⁸ ÁBTTL V-103681 Megay-Meixner Károly vizsgálati dossziéja, 26-33.

A textiliparban az árjásítás eleinte nehézséget okozott, mivel a nagyobb textilgyárak döntően zsidó érdekeltségűnek minősültek. Varga közellátásügyi miniszter maga dönthetett azonban minden kereskedelmi ágban a nagykereskedők személyének kijelöléséről, és rákényszeríthette a gyárakat, hogy termelésük 60 százalékat csak nagykereskedőkön keresztül értékesítsék, és ennek a kvótának 80 százalékát árja nagykereskedőknek adják. A kiskereskedelmi és közvetlen értékesítésre fennmaradó 40 százalékos kontingens felét szintén árja kereskedők kaphatták csak meg.⁴⁹ Az intézkedés sajátos vonása, hogy éppen azt a kereskedelmi formát korlátozta, amelyet egyébként maga az állam próbált fejleszteni: azaz a közvetlen értékesítést.

Az állatkereskedelemben korábban jelentős zsidó tőke 1941-re töredékre szorult vissza. Míg 1937-ben 64 bizományos sertés- és szarvasmarhakereskedő közül 33 volt zsidó, addig 1942-ben hetvenből már csak kettő. Minderről a Magyar Keresztény Állatkereskedők Országos Egyesülete gondoskodott, mely monopóliumot kapott a vállalkozási engedélyek kiadására. A baromfikereskedelemben 1937-ben 170 zsidó kereskedő és 21 bizományos „állt szemben” 80 „keresztény” kereskedővel. A Mezőgazdasági Termelők Egyesülete (METESZ) és a Magyar Baromfikiviteli Egyesület gondoskodott arról, hogy ez az arány 1942-re gyökeresen megváltozzon: a zsidók közül mindössze 9 bizományos maradt a piacon. A baromfiexportot már 1938-tól teljes egészében a Hangya vette át. 700 zsidó borkezeskedő is elvesztette értékesítési jogosítványát.⁵⁰

A burgonyakereskedelem korábban 7 keresztény és 33 zsidó kereskedő kezében volt, és a burgonyazúzó iparban 17 zsidó és 4 keresztény vállalkozó osztozott a piacon. Budapest nagykereskedelmi hálózatában zsidó cégek 9–10 ezer vagon burgonyát forgalmaztak, míg keresztények csak 1400–1500 vagonnyit. A „keresztény” tagok által 1938-ban megalakított Belföldi Burgonyakereskedelmi Egyesülés (BBE) és a Budapesti Burgonya-nagykereskedelmi Egyesület 1941 végére száz százalékan megvalósította az árjásítást. Ebben állami protekcionista intézkedések is segítettek: egy 1937-es miniszterelnöki rendelet mázsánként egy-egy pengő vizsgálati és szállítási illetéket vetett ki a burgonyára, de a rendelet lehetőséget adott egyesek felmentésére, aminek megfelelően a METESZ és a BBE

⁴⁹ MOL K 27, 231. doboz, minisztertanács, 1941. szeptember 2. 53. pont.

⁵⁰ Hegedűs, *Őrségváltás*, 340–361.

(de csak ez a két szervezet) mentesítést is kapott. Teleki Mihály földművelésügyi miniszter azonban aggódott, hogy a kétpengős árelőny sem lesz elég, és javasolta az illeték 2–2 pengőre történő felemelését, ami alól a keresztény kereskedők természetesen ismét felmentést kaptak.⁵¹

A faggyú- és zsiradékbegyűjtés centralizálására az állam Zsiradékgyűjtő és Elosztó Kft néven külön céget szervezett 57 fő- és 170 albizománnyal. Korábban ezt a kereskedelmi ágat 12 zsidó és 4 keresztény cég képviselte. Hasonlóan jöttek létre érdekszervezetek az összes elképzelhető ipari és kereskedelmi területen. A Vitézi Rend Kebelén Belül Működő Élesztő Elosztók Országos Csoportja, a Denaturált Szesz Elosztók Országos Egyesülete például mind az „őrségváltás” lebonyolítására alakult.

Az 1943-ban bevezetett Jurcsek-féle beszolgáltatási rendszer nemcsak a termelendő növények vetésterületét és a beszolgáltatandó termékek fajtáit írta elő, hanem rendelkezett a mezőgazdasági termények központi felvásárlásának megszervezéséről is. Ez az intézkedés a köztes kereskedelem megsemmisülését eredményezte. Minden terményfeleség tárgyában saját hálózattal rendelkező országos központok bonyolították le a felvásárlást. A hüvelyesek értékesítési központja 48 országos, 108 kerületi és 4500 helyi bizománnyal foglalkoztatott, az olajosmagvak központja 88 személyt, a szarvasmarhaközpont 360 országos és 81 kerületi hivatalnok 1500 kereskedőt ellenőrzött. Ugyanez zajlott le az összes többi termék esetében is. A megbízott kereskedők természetesen csak a nem zsidó származásúak közül kerülhettek ki.⁵²

A zsidótörvények érzékenyen érintették a sajtót. Ebben az esetben is az államilag szervezett, Kolosváry-Borcsa Mihály vezette sajtókamara végezte el a munkát: az országban 411 sajtóorgánus szűnt meg a zsidótörvények miatt, a budapesti lapok majdnem fele, azaz 230 kiadvány nem folytathatta tovább működését. Több mint harminc újságot teljesen árszámításra hoztak. A filmgyártás és színházi élet területén Kiss Ferenc színész-kormánybiztos gondoskodott az árszámításról.⁵³ Kiss túlbuzgóságában nagy nyilvánosság előtt durván kérdőre vonta Bajor Gizit is, hogy miért nem akar elválni zsidó férjétől. Bajor Gizi azon ritka kivételek közé tarto-

51 MOL K 27, 215. doboz, 1940. október 11. I. rész, 17. pont.

52 *Wirtschaftsbericht über Ungarn*, Heft 8 (1943) 14.

53 Lásd Sándor Tibor, *Őrségváltás után: zsidókérdés és filmpolitika 1938–1944*, Budapest, Magyar Filmintézet, 1997.

zott, akik ezt nem tűrték: a helyszínen akkor pofont adott Kissnek, hogy kalapja lerepült fejről.⁵⁴ Mester Miklós és Szalontai Kiss Miklós MEFHOSZ-vezető 1938-ban 10 ezer pengő saját erővel, 40 ezer pengő Önellátási Alap hitellel és egy németországi (zsidó) menekült 100 ezer pengő kölcsönével létrehozta az ország első magán és „nem zsidó” filmvállalatát. A Mester filmvállalat (amelyből névadója 1940-ben kiszállt) kormánytámogatással terjeszkedhetett és jutott piaci előnyökhöz. Dr. Balogh László, a Nemzeti Filmbizottság főtíkára és az Országos Nemzetközi Filmkamara alelnöke a fennálló rendelkezéseken túlmenően hajtotta végre a filmszakma zsidótlanítását. 1942-re a zsidó kamarai tagokat is kitiltatta a filmgyártásból, sőt azokat is, akiknek felesége volt zsidó. A filmvállalatoknak 1941 nyarán Kultsár kormánybiztossal együtt értekezletet tartott, ahol Kultsár kijelentette, hogy „a törvények által biztosított 6%-os arányt nem engedi betartani, sőt még 1%-ot sem, aki pedig ezt nem tartja be, az se behozatali engedélyt, se műtermet, se cenzúraengedélyt kapni nem fog”.⁵⁵

Magyarország sportélete sem került el az árszámításra. Az előbb említett dr. Balogh László a magyar Úszó Szövetség alelnökeként 1938 áprilisában puccsszerűen kibuktatta a vezetőségből a zsidó tagokat. A zsidó származásúakat 1941-re még az uszodák közönségének soraiból is kitiltotta.⁵⁶ Gidófalvy Pál személyében külön miniszteri biztost neveztek ki az „elzsidósodott” labdarúgószövetség élére. Korábban Budapesten a futballbírók 63 százaléka, vidéken 21 százaléka volt zsidó. 1942-re az 1506 játékvezetőből már 1482 volt „keresztény”, és a maradék 24 is „zsidónak nem tekintendő kivétel”. A Magyar Birkózó Szövetség már 1936-ban elvégezte a totális, 100 százalékos zsidótlanítást, ugyanez az úszószövetségben, melynek ekkor még 50 százalékban zsidó tagjai voltak, csak 1942-re következett be. Jellemző módon az egyetemi sportszervezetekben nem volt szükség arra, hogy bárkit is elbocsássonak zsidó származása miatt: a MAC, a BBTE, a NTE és a főiskolák egyesületei 1920-tól gyakorlatilag „zsidómentesek” voltak, az MTK mellett azonban az FTC is „elzsidósodott”. A Nemzeti Sport Bizottság 1941. november 29-i ülés-

54 *Kivel mi történt*, 6.

55 ÁBTL V-90619 dr. Balogh László vizsgálati dossziéja 17. Bodrogi Jenő vallomása.

56 ÁBTL V-90619 dr. Balogh László vizsgálati dossziéja 53. Balogh ügyében összesen 24 tanút hallgattak meg, mindegyik terhelő vallomást tett rá.

sén kimondta, hogy csak olyan egyesületet vesz fel tagjai közé, melynek egyetlen zsidó tagja sincs – tagság nélkül viszont nem volt lehetőség kvalifikáló versenyre benevezni.⁵⁷

A jogalkotók nem felejtették ki a zsidó viceházmesterek ügyét sem: az 1942. évi 3530. sz. miniszterelnöki rendelet előírta a zsidó házfelügyelők és házgondnokok azonnali elbocsátását.

Megyei és járási szinten az őrségváltás eszközének számított a zsidók árusítási és iparendeléyeinek bevonása és vásárlásaik korlátozása. Ezzel ellehetetlenítették az élelmiszerbeszerzést, és a feketepiacra kényszerítették a zsidó vásárlóerőt. Több esetben szoros összefüggés mutatható ki a zsidóság diszkriminálása és szociálpolitikai célok között: Munkácson azért zártak ki 16 ezer zsidó lakost a lisztellátásból, mert a városban nem állt rendelkezésre megfelelő lisztmennyiség minden lakos ellátására.⁵⁸ Endre László viszont gazdasági kényszer nélkül fosztotta meg a zsidókat zsírtégelyeiktől Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében – ezt azonban vissza kellett vonnia a BM ellenkezése miatt.

Kivételes esetekben a minisztertanács felmentést adhatott a második zsidótörvényben meghatározott arányszámok elérése alól. Ilyennek számított, ha az üzem termelésének legalább harmadát külföldön értékesítette. Az Egyesült Izzóban 1939. június 30-án az alkalmazottak 57,1%-a volt keresztény, de ők a bértömegnek csak 38,3%-át kapták, míg a 40,4% zsidó alkalmazott a bér 52%-ában, a 2% kivételezett zsidó pedig a bér 3,3%-ában részesült. A zsidótörvény eredeti rendelkezései szerint a zsidók arányát 1943-ra mind az alkalmazottak számát, mind a rájuk eső bértömeget illetően 12 százalékra kellett volna csökkenteni. Az átmenetet egyenlő mértékben, minden évben folyamatosan kellett végrehajtani. Az Egyesült Izzó 1940-ig néhány százalékkal rendre túl is teljesítette a törvényben lefektetett elvárásokat, de hamar abba a helyzetben találta magát, hogy minden további csökkentés a vállalat ellehetetlenülését vonta maga után. Aschner Lipót ezért Kultsár kormánybiztosságán keresztül a kérelemmel fordult a minisztertanácshoz, hogy a zsidótörvényben lefektetett százalékok végrehajtása alól az üzemet 1946. január 1-ig mentesítse. Arra hivatkozott, hogy a cég több

⁵⁷ Hegedűs, *Őrségváltás*, 495–500.

⁵⁸ A munkácsi rendőrkapitány jelentését idézi Schmidt Mária, *Diktatúrák ördögszeke-rén*, 127.

ezer embernek ad munkát, és 90 százalékban külföldre termel. 1938-ban 30 millió, 1939-ben 32 millió pengő árut állított elő az Izzó, amely ekkor kategóriájában a világ legjelentősebb gyára volt. Aschner felhívta a kormány figyelmét, hogy ha további elbocsátásokat eszközöl, akkor képzett szakemberek hiányában a külföldi értékesítés össze fog omlani, és a gyár tönkremegy. A minisztertanács elfogadta Aschner kérését, és azzal a kitéttel függesztette fel a cég számára a zsidótörvény végrehajtását, hogy csak addig élvezheti a mentességet, amíg exportja az össztermelés harmada alá nem esik. Kultsár mindenesetre nem mulasztotta el az alkalmat, hogy Aschnert 2000 pengő büntetésre bírságolja meg.⁵⁹

Hadiipari érdekekből is előfordult a zsidótörvények felfüggesztése. 1941 decemberében Varga József közellátásügyi miniszter megállapította, hogy bár a gumiimportőrök „már kizárólag keresztények”, a „kész bőr importőrök 45 főnyi számából 6 keresztény vállalkozású a többi zsidó”. A minisztertanács egységesen úgy határozott, hogy ezt a állapotot nem szabad megbolygatni, mert a bőrellátási helyzet már amúgy is kritikus.⁶⁰

Az őrségváltás korántsem úgy zajlott le, mint ahogyan kiagyalói eltervezték. Bár tízezrek egzisztenciáját tönkretették, a nagy zsidó vagyonekat – tehát épp azt a kategóriát, amely ellen elvileg az intézkedések elsősorban irányultak volna – jóval kevésbé érintették az intézkedések. Az őrségváltás elsősorban a zsidók jövedelmét rendezte át, de a nagytőke pozícióit nem változtatta meg. 1939-től a zsidó tulajdonban lévő ipartelepek száma ugyan csökkenni kezdett, de még 1942 végén is az összes ipartelep 23 százaléka volt zsidó vallású tulajdonosok kezében. Ez a szám ráadásul nem tartalmazta a keresztény vallású, de zsidónak minősülő tulajdonosokat, sőt azokat sem, akik 1919. augusztus 1. előtt keresztelkedtek ki, és így formálisan nem estek a zsidótörvények hatálya alá: a legnagyobb, Chorin vezette rokoni csoport túlnyomó többsége viszont ilyen volt. A „zsidó vagyon” bizonyos szegmensei, elsősorban a már említett Chorin-csoport még profitálhatott is a háborús konjunktúrából, mivel a hadianyaggyártás komoly hasznot biztosított számukra. Egy példa erre: a Csepelen gyártott Messerschmitt-repülőgép önköltsége 200.000

⁵⁹ MOL K 27, 209. doboz, minisztertanács, 1940. június 14. I. rész, 39. pont.

⁶⁰ MOL K 27, 231. doboz, minisztertanács, 1941. szeptember 2. 55. pont.

pengő volt, de a hadügyminisztérium darabjáért 260.000 pengőt fizett.⁶¹ A zsidó vállalatok abszolút száma csak 12%-kal csökkent!

Év	Ipartelepek (jegyzett 15 iparág)	Izraelita tulajdonosok száma	Izraelita tulajdonosok aránya (%)
1935	3491	1507	43,2
1939	4334	1793	41,4
1940	4391	1713	39,0
1941	5066	1633	32,2
1942	5822	1342	23,0

16. táblázat: Zsidók aránya az ipartelepek tulajdonosai között, 1935–1942⁶²

Képzett munkaerő hiányában nem is lett volna lehetséges a gazdaság teljes átállítása, az üzemek jelentős része zsidó tulajdonban volt, és ahol tehették, megkísérelték kijátszani az őrségváltást. Ennek volt eszköze az „Aladár” vagy más néven stróman-rendszer, az a szisztéma, amelyben az érintett cégeket keresztények nevére írták át, vagy valós kompetenciával nem rendelkező keresztény vezetőket ültettek az igazgatótanácsokba, felügyelő bizottságokba, sőt, névleg keresztény alkalmazottakat is felvettek, míg zsidó szakembereiket alacsonyabb besorolású munkakörbe minősítették át. A keresztény „Aladárok” nevüket és származásukat apportálták a cégbe, tényleges munkát azonban legtöbbször nem végeztek. Bankok esetében a munkamegosztás gyakran úgy alakult ki, hogy a pénztári és ügyfélszolgálati posztokról máshová helyezték a szemita vonású, zsidós nevű munkatársakat, és helyükbe őskeresztény személyeket ültettek. A jelenség rendkívül elterjedt volt, nem véletlen, hogy Németh László is aggasztónak tartotta, mondván, hogy ezáltal még inkább el fog zsidósodni a keresztény társadalom, hiszen a zsidók környezetébe nagy létszámú, anyagilag tőlük függő keresztény kerül. A stróman-rendszer ellen a kormányzat jogi eszközökkel is fellépett. Az iparügyi miniszter előterjesztésében olyan miniszterelnöki rendelet kibocsátását fogadtatta el a minisztertanáccsal, amely húszezer pengő éves fizetés felett minden alkalmazott

61 HL TGY II V/B-23 Csepel Autógyár a hadiipar szolgáltatában, 12. A tanulmányt állami megbízás alapján a csepeli autógyár szakértői írták 1975-ben.

62 Az adatokat közli *Magyar Statisztikai Évkönyv* (MSÉ) 1935. 130. MSÉ 1941. 92. MSÉ 1942. 130.

kinevezését szakminiszteri engedélyhez kötötte, a miniszter viszont köteles volt vizsgálat tárgyává tenni az alkalmazott szakmai kompetenciáját. A rendelet pénzintézetekre és biztosító magánvállalatokra vonatkozott.⁶³

Az őrségváltás a civil társadalom legalantasabb ösztöneit hozta a felszínre. Erről tanúskodnak a sajtóban publikált feljelentő levelek. Egy példa az *Új Magyarország*ból:

„Sok a zsidó vasutas tisztviselő Győrben.

Tisztelt szerkesztő Úr! Jóleső örömmel olvastam néhány hónapja az *Új Magyarországn*ban egy közleményt, amelyet a pesti MÁV-állomások zsidó tisztviselőinek aránytalanul nagy százalékszámát tette szóvá. Örömmöm még fokozódott akkor, amikor a cikkben foglalt kívánság megvalósulását tapasztaltam. A kiváltott hatás kézzel fogható következményeként egy zsidó főtitket helyeztek át Győrbe. Örömmömben azonban üroöm is vegyült, amikor rádöbbsentem arra, hogy a zsidó tisztviselőt nem Röcsögére, hanem országunk egyik vidéki központjába, Győrbe helyezték. A budapesti tisztogatás folytán ugyanis Győrben most a kereskedelmi szolgálatot ellátó tisztviselők száma a következőképpen alakult: 11 tisztviselőből 7 keresztény, 4 zsidó. A zsidók tehát 36%-át teszik ki ennek az osztálynak. Dombay István MÁV felügyelő.”⁶⁴

Állami cégek esetén a zsidótörvények arról is rendelkeztek, hogy a közszállításban részt vevő cégeknek is igazolniuk kell őskeresztény mivoltukat, mivel zsidó cégek csak 20 százalékban, 1939-től pedig 6 százalékban vehettek részt közszállításokban. Gyakran előfordult, hogy az így összeállított listákat keresztény szállítók szerezték meg, akik ettől fogva a zsidó cégek ügyfélkörét külön levelekkel keresték fel, melyekben felajánlották szolgálataikat. Dr. Jakabházy Zsigmond patikus például 1938 nyarán megszerezte a közegészségügyi intézettől a német gyógyszergyárak magyarországi képviselőinek listáját, és azoknak a gyógyszergyáraknak, melyeknek zsidó képviselője volt, e „tényállás” közlése mellett felajánlotta szolgálatait. Jakabházy, aki korábban a Turul Szövetség tagjaként élen járt az egyetemi zsidóverésekben, ezáltal négy képviselöt meg is kapott, amiből havi 200-250 pengő jövedelme származott.⁶⁵

63 MOL K 27, 209. doboz, minisztertanács, 1940. június 14.

64 *Új Magyarország*, 1943. június 5.

65 ÁBTL V-104396 Jakabházy Zsigmond vizsgálati dossziéja, 23.

11. A Kállay-kormány

11.1. A Kállay-kormány zsidópolitikája

Kállay Miklós a magyar konzervatív politikai elit jelentős részéhez hasonlóan nem volt mentes némi antiszemitizmustól. Telekihez és Imrédyhez képest azonban enyhébb politikát követett. Ez nem zárta ki, hogy kormányzása elején maga is antiszemita intenciójú rendeleteket sürgessen. Mentségére szól, hogy a magyar belpolitikai viszonyok (és az 1942 végétől tapasztalható német elvárások) miatt erre kormánya stabilitásának érdekében is rákényszerült. Mint említettük, pártjával való első találkozása alkalmával megtapasztalhatta, hogy egy őszinte szót sem szólhat. Valódi külpolitikai céljaiban a parlamenti képviselők többségétől nem várhatott támogatást. Sőt, Kállaynak már a stabil kormányzás is komoly gondot okozott, és csak a parlamenti munka szüneteltetésével (1942 decembere és 1943 áprilisa között), majd 1943. május és október közötti elnapolásával tudott kormányozni. Utóbbira Kállay egy nagybaczoni Nagy Vilmos honvédelmi miniszter ellen tervezett interpelláció miatt kényszerült, mivel az a veszély fenyegetett, hogy a miniszter választát nem fogadja el a parlament. Bár az interpellációra nem került sor, néhány héttel később – részben német és olasz nyomásra – Kállay elfogadta Nagy lemondását.

A túlteljesítésre és az antiszemita tömeghangulatra bizonyították a Vitézi Szék szervezeteinek tevékenysége is. A szervezet az ország területén vármegyénkénti kapitányságokra tagozódott, melyek tagjaiktól gyűjtött információk alapján „Nemzetvédelmi helyzetjelentések”-et adtak ki. Ezek Kállay kormányzása alatt is hemzsegték a rasszista és antiszemita jelzőktől, és szinte minden esetben a fennálló rendelkezések szigorítását követelték.¹ Hasonlóan járt el a MONE és a MMÉNSZ is. Sajátos, hogy

Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter jobban tudta képviselni a betegek érdekét, mint a magukat kereszténynek mondó orvosok. Utóbbiak nem engedték meg a végző orvostanhallgatók felvételét a kamarába amennyiben zsidónak minősültek, és az sem érdekelte őket, ha emiatt orvoshiány alakul ki az országban. Keresztes-Fischer, Kállay politikai jóváhagyásával és belügyminiszteri jogával élve, kamarai tagság nélkül is kinevezett közegészségügyi pozícióba zsidó orvosokat.²

Kállay kormányzása első időszakában a korábban bevett fajvédelmi szociálpolitikát folytatta. 1942. május 12-én a minisztertanácson a Szlovákiából Magyarországra menekülő zsidók kérdését tárgyalta, amelynek kapcsán Keresztes-Fischer belügyminiszter kifejtette, hogy több zsidót az ország már nem vehet fel. „A beszivárgó zsidókat tehát vissza fogják tenni a határközegeink. Különben nemcsak a szlovákiaiak, de más szomszédos országok zsidai (sic) is ide fognak menekülni.”³ Kállay ezek után pedig felhívta az igazságügyminiszter és a belügyminiszter figyelmét arra, hogy „zsidó háztulajdonosok felmondanak a keresztény házfelügyelőknél és helyükbe zsidókat alkalmaznak. Szívesen látna egy jogszabályt”.⁴ Kállaynak pontosan tudnia kellett, hogy a jelenség annak az árszámításnak következménye, amelyet hivatali elődei indítottak el, és intézkedésével a munkanélküli zsidók kezéből üti ki az utolsó darab kenyeret.

A 4170/1942 sz. miniszterelnöki rendelettel Kállay bevezettette a közvetítők és ügynökök számára kötelező arcképes igazolványt, mert szerinte „gátat kellett ugyanis vetni annak, hogy a kereskedelmi élet más területéről kiszorult zsidók egyszerű megbízás alapján ügynökösködjének anélkül, hogy erre iparijogosítványuk lenne, vagy megbízójukkal szolgálati jogviszonyt létesítenének, s ily módon az illetékes hatóságok ellenőrzését kijátszhassák”.⁵

A Kállay-kormány maga is folytatta elődeinek a zsidóság kárára végrehajtott racionalizálási programját. Az 1942. augusztus 11-i minisztertanácson a kereskedelmi és iparügyi miniszter ismét statisztikákkal bizonyította, hogy „az ipar de főleg a kereskedelem a lakosság arányszámát magasan meghaladó mértékben elzsidósodott”, és javasolta, hogy az üz-

1 Néhány ilyen hangulatjelentést idéz a *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Hajdú-Bihar megyei levéltárból*, szerk. Ságvári Ágnes, Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1944. c. forrásközlés ill. Pelle, *A gyűlölet vetése*, 106–108.

2 A kérdést részletesen lásd Kovács M. Mária, *Liberalizmus*, 155–162.

3 MOL K 27, 237. doboz, minisztertanács, 1942. május 12.

4 MOL K 27, 237. doboz, minisztertanács, 1942. május 12.

5 MOL K 27, 243. doboz, minisztertanács, 1942. december 15. 11. pont.

letek számát 20-25%-kal csökkentették, mert a túl sok üzlet „felesleges fogyasztásra készíti a fogyasztókat”, és „keresztények nem mernek vállalkozni. [...] Körbelül 3-3500 zsidó kereskedőt pótlás nélkül meg lehet szüntetni, a többit a pótolhatóság arányában. A Hangya csak a tiszta román községekben juthat szerephez, mert a kereskedő ott elrománosodhat.

Kidomborítandó, hogy a rendelet nem a nemzetiségek, nem a románok, hanem kizárólag a zsidók ellen irányul.”⁶

A nacionalizált és államilag irányított kereskedelem fő eszköze, a Hangya továbbra is kiemelt támogatást élvezett. Az erdélyi Hangya-szövetkezetek száma 1943-ra megduplázódott. 1942 folyamán csak az „Erdélyrészi Hangya Központ” 4,2 millió pengő, majd 1943-ban újabb 4 millió pengő kedvezményes, 5%-kal kamatozó hitelt kapott.

A vállalkozói szellem élénkítésére az 1942. augusztus 21-i minisztertanács megszavazta a korábban 20 millióban megállapított keresztény vállalkozói kölcsön 30 millióra történő felemelését, valamint a 25%-os állami garanciának 100%-ra történő módosítását. Erre azért volt szükség, mert a kölcsönből addig csak 9 millió pengőt tudtak pályázók lehívni.⁷

Kállay zsidópolitikájának kétarcúságát mutatja a Nyugat-Európában német megszállási területen élő magyar állampolgárságú zsidók ügyeinek kezelése is. Ezeket a németek – hasonlóan a szlovák és horvát zsidókhoz – deportálni akarták. A magyar kormány azonban ragaszkodott ahhoz, hogy állampolgárai minden olyan kedvezményt megkaphassanak, amelyben Németország más szövetségest is részesít, és mivel az olasz kormány 1943-ig, a fasiszta rendszer összeomlásáig nem engedte meg zsidó állampolgárainak deportálását, ezért ehhez Magyarország sem kívánt hozzájárulni. A németek zsidótlanító követelései miatt azonban felmerült az érintett magyar állampolgárok hazahozatala. Ghyczy Jenő külügyminiszter arra hívta fel a külképviselőket, hogy „csak nagyon kevés esetben” szándékszik zsidókat Magyarországra visszaengedni, és kritériumnak az igazolt „nemzethűséget” jelölte meg. Abban az esetben, ha a folyamodó magyar állampolgárságát elvesztette,⁸ de na-

6 MOL K 27, 239. doboz, 1942. augusztus 11. 11. pont.

7 MOL K 27, 237. doboz, 1941. augusztus 21. A kölcsönről először az 1941. október 21-i minisztertanács döntött.

8 Kilenc évnél hosszabb külföldi tartózkodás esetében, amennyiben az érintett külföldön nem gondoskodott róla, állampolgárságát automatikusan elvesztette.

gyobb vagyonnal rendelkezett (!) vagy személye politikai okokból fontos volt, Ghyczy szintén kedvező elbírálást helyezett kilatásba.

A doni katasztrófa után a Kállay-kormány mozgásterét jelentősen beszűkült. Egyrészt mindent meg kívánt tenni a magyar háborús részvétel minimalizálásának érdekében, másrészt viszont nem rendelkezett ehhez megfelelő parlamenti háttérrel. A képviselők és a veszélyesnek ítélt közhangulat leszerelésének érdekében Kállay nagyszabású szociálpolitikai tervekben törte a fejét. Már 1943. január 7-én és február 23-án felvetette a minisztertanácsnak, hogy a törvényhozást szociális javaslatokkal kellene foglalkoztatni. Keresztes-Fischer nem támogatta az ötletet, mert tartott attól, hogy a meg nem valósított ígérekkel a kormány csak támadási felületet nyit az ellenzék részére. Kállayt azonban ez nem győzte meg, és továbbra is kitartott azon ötlete mellett, hogy a parlamentet a már meghozott szociálpolitikai intézkedések kodifikálásával, valamint a tervezett intézkedések vitájával kellene foglalkoztatni. Jövőbe látó próféta-ként megjósolta, hogy a háború „a szociális átalakulás jegyében” fog befejeződni.⁹ Mélyreható szociális programot azonban nem terjesztett elő, javaslatai nem mentek túl az 1919 óta bevált protekcionista intézkedéseken, mint például a kitüntetett katonák előnyben részesítése hasznát hajtó jogosítványok, földhözjuttatás és közszolgálati állások megpályázása esetében.

Mindenképp Kállay javára írandó, hogy az ismertett antiszemita intézkedések mellett megkísérelte fékezni a zsidósággal szemben kialakított hisztéria hatását, és támogatni a demokratikus politikai erőket. Ennek jegyében engedélyezte a belügyminisztérium a szociáldemokrata és a kisgazdapárt szervezkedéseit. A munkaszolgálatosokkal szembeni bánásmód mérséklése érdekében a harctéri és hátországi alakulatok számára felügyelői állásokat rendszeresítettek, és – a vezérkar ellenállása ellenére – lefolytatták a délvidéki tömeggyilkosságok tettesei elleni hadbíróági eljárást. Kállay és az establishment más tagjai, pl. Hóman Bálint, antiszemitizmusuk ellenére sem voltak hajlandók túlmenni bizonyos határokon. 1943 elejétől a magyar külképviselők egyre aktívabban vették védelmükbe a német felségterületen élő zsidókat, esetenként már az internálótáborból szabadítva ki őket. Az embermen-

9 MOL K 27 246. doboz, 1943. február 23.

tés ugyan továbbra sem terjedt ki automatikusan mindenkire (nyilván tartott baloldaliak és vagyontalanok csekély eséllyel folyamodhattak védelemért), a Kállay-kormány mégis több száz embert mentett meg 1944. március 19-ig a deportálástól.¹⁰

11.2. A főpróba: a negyedik zsidótörvény és az igénylések

11.2.1. Előzmények

A zsidóság földvagyonra nem volt jelentős (erdővagyon nélkül a szabadforgalmú birtokok 5,3 százaléka volt statisztikusok szerint 1933-ban zsidó kézben), és e földvagyon nagysága is lassan de folyamatosan csökkent. A közép- és nagybirtokosok között azonban a zsidóság országos arányszámához képest felülreprezentáltság, a zsidóság összesített tőkeerejéhez mérten viszont alulreprezentáltság tapasztalható. A nemzeti vagyonból 20–25%-kal részesedő zsidóság a közép- és nagybirtoknak kb. 11%-át birtokolta, ami alulreprezentáltságnak is tekinthető (de így is duplája a létszám alapján rájuk eső területnek). A felülreprezentáltságot erősítette, hogy az összesítetten csak 5,3%-os zsidó birtokrészesedés igen kevés tulajdonos között oszlott meg: a tulajdonosok nagy részének városi életmódjából adódott, hogy csak abban az esetben voltak földbirtokosok, ha ez számukra vállalkozásszerű anyagi befektetést jelentett, ellentétben a lakosság más szegmenseivel, amelyek gyakran rendelkeztek valamilyen minimális, örökölt földtulajdonnal. Ez viszont általában csak arra volt elég, hogy a szűkebb család munkarejét lekösse és terményeit felélje. Mivel a zsidóság a földet tőkebefektetésnek tekintette, ezért az 1000 hold feletti és a 200–1000 hold közötti nagybirtokosok közül 1910-ben 19,9% illetve 19% volt zsidó, míg ugyanez a szám a 10 hold alatti földbirtokosoknál a 0,4%-ot sem érte el. Bár a későbbiekben ezek az arányszámok csökkentek, a csökkenés a területi átrendeződés mellett elsősorban az áttérésekből adódott. Kovács

10 A kérdéshez lásd Karsai, *Holokauszt*, 343–366.

Alajos kimutatta, hogy 1932-ben a 100 hold feletti birtokosok 11,7%-a volt zsidó vallású és további 7,7%-uk kikeresztelkedett.¹¹

Év	100 hold feletti „keresztény” birtok	100 hold feletti zsidóbirtok	Zsidó felekezetűek kezén %-ban az összes 100 hold feletti birtokból
1916	4,004.466	790.045	16,5
1928	3,691.492	478.261	11,5
1932	3,542.773	470.191	11,7

17. táblázat: Zsidó földbirtok és 100 hold feletti birtokosok a trianoni területen¹²

A fenti táblázat adataiból látható, hogy a Nagyatádi-féle földreform során kiosztott földek mintegy 40%-kal csökkentették a zsidó közép- és nagybirtok nagyságát, míg a többieket mindössze 11%-kal. A földreform az új szerzeménynek minősülő birtokok elvételét célozta meg, így ez a magyar földbirtokstruktúra miatt nem is lehetett volna másképp. Nominális csökkenést okozott a zsidóság 1918 utáni jelentős kikeresztelkedési vesztesége is. Hozzá kell tennünk azonban: a zsidó földbirtokosok döntően nem a háború éveit alatt szerezték vagyonukat, hanem 1860 és 1914 között (1860 előtt zsidó földvagyonnal nem rendelkezhetett). 1905 és 1918 között a zsidó földbirtokok százalékos aránya csupán 1,9%-kal növekedett.¹³ Ez is bizonyítja, hogy a zsidó hadiszállítók földspekulációs vásárlásai a legendák birodalmába tartoznak. Egyes zsidó földbirtokosok kikeresztelkedése sem függhetett össze a Nagyatádi-féle földreformmal, mivel abban semmilyen vallási szempont nem szerepelt.

A 100 hold alatti zsidó tulajdonú földbirtokok nagyságrendileg 10 százalékat sem tettek ki az összes „zsidóbirtoknak”, és a 100 hold alatti kategóriával a törvényhozás ekkor még egyébként sem foglalkozott.

Sokkal jelentősebb volt azonban a zsidó földhasznóbérletek aránya:

11 Kovács, *A csonkamagyarországi zsidóság*, 44.

12 *Képviselőházi Napló 1939–1944*, Irományok, 8. kt, 146. Kovács, *A csonkamagyarországi zsidóság*, 43. Puskás Julianna, „Zsidó hasznóbérlők”, *Századok*, 1992/1. 35–58.

13 Kovács, *A zsidóság térfoglalása*, 75–77.

Birtoknagyság	Bérlők közül zsidó	Tulajdonosok közül zsidó
1000 hold felett	42,00%	9,70%
200-1000 hold között	38,40%	15,40%
100-200 hold között	13,00%	7,00%
50-100 hold között	5,20%	2,40%
20-50 hold között	1,70%	0,80%
10-20 hold között	0,70%	0,30%
5-10 hold között	0,20%	0,20%
1-5 hold között	0,10%	0,10%
1 hold alatt	0,50%	0,10%

18. táblázat: Zsidók földbérlete és földtulajdona 1933-ban¹⁴

A földbérlőkről készült statisztika szerint tehát a zsidó vallású bérlők alulreprezentáltak voltak az 50 hold alatti, de felülreprezentáltak a 100 hold feletti bérletek esetében. Mindez érthető, ha meggondoljuk, hogy a zsidóság mezőgazdasági befektetései nem kényszervállalkozás, hanem kifejezetten tőkebefektetés jellegűek voltak, szemben a közép- és törpebirtokosokkal, akik földjükhöz öröklés útján jutottak és annak művelésén kívül más megélhetési forrásban nem reménykedhettek. A zsidó ipari- és banktőke szívesen ruházott be rentábilis nagygazdaságokba, a földbérlés tehát „külső tőke” megjelenésének tekinthető.

A zsidó földbérletek magas száma az antiszemitáknak nemcsak gazdasági, hanem politikai szempontból is veszélyesnek tűnt. Elvileg tartani lehetett attól, hogy a földet kezelők politikai befolyásukat is érvényesíteni fogják a választások alkalmával, és a nyílt választás feltételeit kihasználva presszionálják a tőlük függő szavazókat. Ezt a lehetőséget általában csak a kormánypárt és néhány ellenzéki (elsősorban szélsőjobboldali) arisztokrata használta ki. Voltak azonban, akik kiszámították azt is, hogy a vidéki szavazók hány százaléka kerülhet zsidó befolyásoltság alá: Veszprém vármegyében a földbérletek magas arányának köszönhetően elvileg a falusi lakosság 30 százaléka függött valamilyen formában zsidó vallású munkaadótól.¹⁵ 1939 után ugyan a választási szempontok okafogottá váltak, de az antiszemiták magatartásán ez mit sem változtatott.

¹⁴ Kovács, *A csonkamagyarországi zsidóság*, 13–14.

¹⁵ Bethlen István titkos iratai, 371–374. Gömbös Gyula levele Bethlen Istvánnak 1930. május 27-én a „zsidóság terhódításával” illetve a Veszprém vármegyei választási kilátásokkal kapcsolatban.

A törvényhozók, ha látták is a magyar birtokstruktúra elavultságát, nem mertek hozzányúlni a földbirtokokhoz. Gátolta őket ebben, hogy egy radikális földosztás finanszírozhatatlannak látszott. Emellett közgazdasági érveket is fel lehetett hozni a nagybirtok mellett.¹⁶ A földreform szükségességét senki sem tagadta, ezért a megoldási javaslatok a legkisebb ellenállás irányába, a zsidó földbirtok felé mutattak. Ennek az önbecsapáson alapuló látásmódnak bizonyítéka a negyedik zsidótörvény indoklása is, mely a fenti adatokra támaszkodva arra a következtetésre jutott, hogy „amikor a nemesi kiváltságok megszüntetésével meg kellett volna indulnia az egészséges keveredésnek, az alulról jövő népi erők feláramlásának, akkor lassanként egy át nem eresztő réteg férközött az alsó népréteg és a felső közé. Ez az át nem eresztő réteg a zsidóság volt.”¹⁷ Jellemző, hogy a képviselők zömének még az sem szűrt szemet, hogy a javaslat indoklása is kimutatta, a zsidók kezén lévő földterület nagysága 1920-tól folyamatosan csökkent. E csökkenésnek egyik oka egyébként a közigazgatás abbéli folyamatos igyekezete volt, hogy a földbirtokrendezést elsősorban zsidó birtokok kárára valósítsák meg. 1932-ig az Országos Földbirtokrendező Bíróság által végzett földbirtokrendezés során megváltott földek mintegy 60%-a (!) azaz 177.000 hold föld származott zsidó tulajdonosoktól. A minisztertanács 1943 nyarán a kártalanításban még nem vagy csak részben részesített tulajdonosokat talán ezért ugyanazzal a három, illetve 3,5%-os, nem piacképes államkötvény-konstrukcióval kívánta kielégíteni, mint amit korábban a győri programban, vagy a szeszegyedárusággal kapcsolatos kisajátításban érintettek kaptak.¹⁸

Először az 1936-os XXVII. tc., az ún. „telepítési törvény” határozott a

¹⁶ Közgazdasági evidencia, hogy a nagybirtok parcellázása ideiglenesen mindenképp az adóbevétel és az exportálható élelmiszerek mennyiségének csökkenésével járt volna, mivel a kisbirtokosok zöme munkaerejéből nem a piacra, hanem saját szükségleteire és adómentes eladásra állított volna elő árut. Másik, legalább ennyire fontos szempont volt, hogy a nagy tőkebefektetést igénylő mezőgazdasági gépeket csak nagyüzemek engedhették meg maguknak, a nagyüzem ezért általában jóval gazdaságosabban termelt, mint a kisbirtok.

¹⁷ *Képviselőházi Napló 1939-1944*, Irományok, 8. kt, 150. A szöveg minden bizonynyal Kállay megfogalmazása, memoárjában sajátjaként idézi (*Magyarország miniszterelnöke voltam*, 1. kt, 108.) Az „át nem eresztő réteg” a kor kedvelt és a legkülönbözőbb nézetű csoportok által egyaránt használt fordulata volt.

¹⁸ MOL K 27, 249. doboz, minisztertanács, 1943. június 17.

250 hektár feletti mezőgazdasági ingatlanok parcellázásáról és kisajátításáról. A törvény részben abból a koncepcióból indult ki, hogy a nagybirtokok jelentős adóhátralékukat (összesen 33 millió pengőt) földfelajánlással törleszthetnék, amit aztán parcellázás formájában lehetne nincsteleknek juttatni. Tervek szerint évi 100 ezer holdat kívántak felosztani (ez később 25 év alatt kiosztandó 400.000 holdra módosult), az új tulajdonosnak azonban a birtokba vételkor ki kellett fizetnie a vételár 30 százalékát (a vitézek ebből 5% kedvezményt kaptak). A telepítés emiatt rendkívül lassan haladt, annak ellenére, hogy a Vitézi Szék hiteleket is felvett annak érdekében, hogy tagjait földhöz juttathassa. Három év alatt csupán 66 ezer holdat osztottak ki 12 ezer igénylőnek.¹⁹ Darányi Kálmán 1938. április 16-án bejelentette egy újabb törvény előkészítését is annak érdekében, hogy „a magyar föld ne kerülhessen arra nem hivatott és alkalmatlan kezekbe”.²⁰ Ugyanebben az időben a parlamentben mindennapi témává vált a sváb „földfoglalás” elleni izgatás is. Imrédy és Teleki is több ízben ígéretet tett arra, hogy mindent el fog követni annak érdekében, hogy a „magyar” föld csak „magyar” kezekbe juthasson. Az 1938. 1939. és 1940. évi földbirtokpolitikai törvények sem tudták meggyorsítani a folyamatot, annak ellenére, hogy ezekben kiemelten szerepelt a zsidók, bankok és külföldiek birtokainak kisajátítása, de továbbra is készpénzes kártalanítással. Erre a legtöbb potenciális átvevő nem volt képes. Az 1940. évi IV. tc. ráadásul teljesen illuzórikus programot vázolt fel, amennyiben 15 év alatt évi 100 ezer hold kiosztását irányozta elő, anélkül hogy gondoskodott volna megfelelő hitelek biztosításáról. A jogalap viszont megvolt, és ettől kezdve a jobboldali lapok, különösen a *Magyarság* és Matolcsy hetilapja, a *Magyarság Útja*, állandóan visszatértek a zsidóbirtok parcellázása körüli „anomáliákra”, és konkrét javaslatokat is publikáltak arra nézve, hogy kinek a földjét kell kisajátítani. Jellemző, hogy a földbirtokpolitikai törvényeket és a második zsidótörvény alapján kiadott FM-rendeletet, mely a zsidó birtokok összeírásáról intézkedett, sokan úgy értelmezték, hogy most megnyílt az út a közvetlen földigénylésre: „Több helyről értesültem arról, hogy [...] egyes községi és körjegyzők [...] dobszó útján felszólították a lakosságot, hogy jelentse be a zsidó földbirtokra vonatkozó földigényét. Miután az ilyen eljárás a lakosság körében nem kívánatos közhangulat kialakulására fog vezetni, felkérem méltóságodat, szíveskedjék intézkedni, hogy az 1941. évi felvázolt, kifogásolható eljárás – ott ahol még nem történt meg – feltétlenül mellőztessék”²¹ panaszkodott Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter valamennyi főispánhoz intézett körlevelében. Az 1939. évi IV. tc. (a második zsidótörvény) alapján kiadott miniszteri rendelet elrendelte a telekkönyvi nyilvántartásban a zsidó tulajdonosok külön feltüntetését – a helyi adminisztráció ettől fogva tehát hivatalos feladatként foglalkozott a zsidók külön nyilvántartásával. A törvény 16§-a szerint zsidó földingatlanokra a 250 hektáros birtokminimum nem vonatkozik, az ő földjeik tehát teljes mértékben kisajátíthatóak (kivéve az erdőtulajdont). Ezzel viszont lavinaszerű folyamat indult el, hiszen minden földigénylő tisztaban lett azzal, hogy a legcsekélyebb ellenállással a zsidó tulajdonosok részéről kell számolni. Az ország összes helységében kimutatás készült az igénybe vehető zsidó földbirtokról, melyet a földművelésügyi minisztériumba terjesztettek fel. Olyan szervezetek is részt vettek ennek nyomán az árjásítás gyümölcseinek learatásában, mint a KALOT (Katolikus Legényegyletek Országos Szövetsége) vagy a KIE (Keresztény Ifjúsági Egyesületek Nemzeti Szövetsége). Az árjásítás során megürülő állások betöltésére ezek a szervezetek képeztek jelölteket, a KALOT emellett gondoskodott a körzetében lévő zsidó vállalatok összeírásáról és a mentességet nyert zsidó vállalkozók ellenőrzéséről.²² Az árjásítás irányításában vett részt az Imrédy által létrehozott és Teleki által átkeresztelt Nemzetpolitikai Szolgálat is. A KALOT külön röpiratot küldött szét, melyben leszögezte, hogy „A Magyar Szolgálat mindenesetre éber figyelemmel fogja kísérni a zsidóbirtok igénybevitelét, mert megköveteljük a kormánytól, hogy valóban minden zsidóbirtokot mielőbb erre érdemes magyar parasztok kezére juttasson.”²³ Hasonló propaganda folyt a különféle napilapokban is: az *Új Magyarság* külön rovatot vezetett „Az ősi juss körül” címmel, amelyben a zsidóföldek elosztásának módja állandó téma volt.²⁴ Az árjásításban a Vitézi Rendnek is szerep jutott: az 1939. IV. tc.

19 MOL K 27, 199. doboz, minisztertanács, 1938. december 23. 11.

20 Darányi Kálmán húsvéti nyilatkozata, *Esti Újság*, 1938. június 16.

21 Az iratot idézi Pelle, *A gyűlölet vetése*, 137–138.

22 A kérdéshez lásd Balogh Margit, *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946*, Budapest, MTA TTI, 1998.

23 A röpiratot idézi Pelle, *A gyűlölet vetése*, 153.

24 Huszár, *Gondolatok*, 172. Huszárkrú hozzászólására hivatkozik, feltehetően 1942. június–július.

alapján összesen 5000 hold került a rend birtokába, amelyből 317 vitézi telket alakítottak ki (a telkek 98%-át legénységi vitézek kapták)²⁵ A zsidó-birtokok elosztásának ügye egyúttal a többi nemzetiség ellen is irányult, mivel a ruszin, román vagy szlovák földigénylőket magyarokkal szemben hátrányos megkülönböztetések érték. Ez leginkább a magyarországi németek esetében figyelhető meg: német községekbe ugyanis szándékosan magyar területekről hoztak telepéseket azzal a céllal, hogy elősegítsék a svábok asszimilálását. 1939 nyarán például Szatmár vármegyéből 100 családot telepítettek a baranyai Magyarbólyba, ahol a telepések 1800 katasztrális hold földet is kaptak. „Az effajta szigetek megteremtése az itt élő svábok között egy olyan célratörő intézkedés, amelyet minden eszközzel folytatnunk kell”²⁶ – nyilatkozta a Vitézi Szék pécsi székkapitánya. Teleki 10.640/1939 M.E. rendelete a tágabban értelmezett határsávban a mezőgazdasági ingatlanok adásvételét a katonai szervek engedélyétől tette függővé. Mivel a rendelet szerint az illetékes jegyzőnek a szerződő felek „nemzethűségét” is vizsgálnia kellett, ezért az intézkedés arra is alkalmas volt, hogy 130, a határsávba eső sváb község ingatlanforgalmát lehetetlenné tegye.²⁷

A faji alapú földbirtokpolitika korántsem csak a zsidóságot érintette hátrányosan. 1942-ig elvi tilalom nem létezett arra, hogy zsidó pályázó is részesülhessen a földreformok kapcsán felkínált földekből, és a minisztertanács nem is látta szükségesnek, hogy nyíltan kimondja zsidók ingatlanszerzési tilalmát, mert mindezt „a földművelésügyi miniszter, esetleg a főispán jóváhagyás alkalmával közigazgatási úton” a legkisebb mértékűre tudja csökkenteni. „Ugyanígy kellene a német nemzetiségek terjeszkedését is korlátok közé szorítani” – állt a minisztertanács határozatának következő mondatában.²⁸

1942-ig a hatályos rendelkezések alapján 105 ezer kataszteri holdat „árjásítottak”, 70–80 ezer hold zsidóföld önkéntes parcellázás vagy eladás útján került áron alul keresztény kézbe.²⁹ További mintegy 400 ezer

25 Igmándy-Hegyessy törzskapitány előadása 1943. február 18-án. OVSZ, 1943. február 27. Idézi Tátrai Vilmos, „A Vitézi Rend a harmincas évektől a felszámolásig”, HK, 2000/1. 35–78.

26 Baranya Megyei Levétár 149/biz. 939. idézi Spannenberger, *Der Volksbund*, 183.

27 Spannenberger, *Der Volksbund*, 184.

28 MOL K 27, 197. doboz, minisztertanács, 1938. augusztus 17. 7. pont.

29 *Képviseleti Napló 1939–1944*, Irományok, 8. kt, 153. Számos ezzel kapcsolatos dokumentum található a már idézett *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történe-*

hold kérdésében már megtörtént az igények benyújtása, a kisajátítás azonban csak vontatottan haladt. A „zsidóföld” mellett 1936-tól mintegy 180 ezer hold keresztény tulajdonú föld is parcellázásra került, összesen 51 ezer igénylő jutott házhelyhez. *Új Honfoglalás*³⁰ címmel a „zsidóföldek” elvételét külön kötéssel is megünnepelte a Magyar Élet Pártja.

11.2.2. Az 1942. évi XV. törvénycikk

Az őrségváltás újabb és fontos fejezete volt az 1942-ben elfogadott negyedik zsidótörvény (XV. tc.), mely megtiltotta zsidók további ingatlanszerzését és tulajdonlását, valamint állami kártalanítás ellenében államosított minden magán- és társasági tulajdonban lévő, 5 holdnál nagyobb mezőgazdasági és erdőbirtokot, ha az zsidónak minősített tulajdonos birtokában volt, bizonyos kivételeket leszámítva A törvény ötletét Kállay örökölte, megszavazása kormányra kerülésekor pártjának első politikai követelései között szerepelt.³¹

Az 1942. évi XV. tc. csak a már amúgy is létező gyakorlatot gyorsította meg azzal, hogy azonnali hatállyal és kötelező jelleggel rendelte el a zsidóbirtok addig csak feltételes kisajátítását, és az ellenérték kifizetését készpénz helyett 3,5 százalékkal kamatozó, szabad piacon nem forgalmazható (tehát értékesíthetetlen) 30 éves lejáratú adósságlevelekkel írta elő. A törvény végrehajtására, elsősorban az 1,5 millió hold erdő átvételére az FM 100 újabb állást rendszeresített.³² A törvényalkotók felmérése szerint az 1941-es határokon belül 1.200.000 hold föld volt zsidónak minősített személyek tulajdonában.³³ A megváltási értéket holdanként és aranykoronánként viszonylag alacsonyan, 40–60 pengőben szabták meg. Ezzel egyrészt elkerülték az államháztartás megterhelését, és megakadályozták azt is, hogy az adósságlevelek piaci forgalomba kerülve inflációt gerjesszenek, másrészt viszont jelképes összeggel szűrték ki a volt tulajdonosok

téhez fűzetekben. Csősz László megjelenés előtt álló tanulmányában részletesen elemzi a zsidó földek „árjásítását”. Segítségéért ezúton mondok köszönetet.

30 *Új Honfoglalás*, Kiadja a Magyar Élet Pártterjesztője, Budapest, Stádium, 1942.

31 Kállay, *Magyarország miniszterelnöke voltam*, 96.

32 MOL K 27, 243. doboz, 1942. december 22. 76. pont.

33 Az 1942. XV. tc. indoklása. *Országgyűlési Irományok*, 8. kt, Budapest, Atheaneum, 1943. 645. szám, 132–182.

szemét. A módszer további előnye volt, hogy a bevételi oldalon viszont azonnal jelentkezett a kifizetett megváltási összeg, ami közvetve a piacot terhelő infláció és a vásárlóerő csökkenésével járt. A pontos kártalanítási összeg meghatározására bizottságokat kellett alakítani. A megváltás mellett lehetőség volt a zsidó tulajdonú föld haszonbérletbe vételére is.

Fontos adalék, hogy a törvény vitájában a nyilasok nem vettek részt, és a szavazáskor is nemmel szavaztak, mivel nem találták elég radikálisnak. A kormánypárt képviselőinek egy része és egyes független honatyák is „túl enyhének” találták a törvényt, mert az nem elég hatékonyan „likvidálja” a zsidó vagyont. A kisgazda- és a szociáldemokrata párt képviselői pedig azért elleneztek a törvényt, mert az csak a zsidók birtokával foglalkozik – ennyiből akaratlanul is hasonló platformra kerültek egyes nyilas képviselőkkel (például Matolcsy Mátyással), akik a legszívesebben az összes nagybirtokot felosztották volna. Nagy Ferenc ugyan elutasította a törvényt, de nem demokratikus alapon. A későbbi „demokratikus kormány” miniszterelnöke a törvény vitájában a magyarországi németek ellen uszított, amennyiben azt javasolta, hogy „a fajvédelmi gondolat alapján [...] minden olyan idegen fajzat (sic) vagy nácio kezéből” el kell venni a földet, ha az illető „nem szolgálja a magyar államnemzetet.”³⁴ A törvény tehát egyfajta minimális konszenzus kifejezése volt a nem szélsőjobboldali képviselők körében. A kormány által terjesztett adatok szerint az újraszotható terület nagysága egy millió hold szántóföldre és félmillió hold erdőre növekedett.³⁵ Az eddigiekben idézett adatok ezt a nagyságrendet legfeljebb a bérletek beszámításával közelítik csak meg.

A törvényt csupán a konzervatív liberális honatyák utasították el. Gróf Apponyi György volt az egyetlen, aki kifejtette, hogy a polgári jogegyenlőségnek és a magántulajdon elvének semmibevétele senkivel szemben sem engedhető meg.³⁶ A felsőház ugyanezért komolyan aggódott, hogy ugyanilyen alapelvek mentén a feudális nagybirtokra is sor kerülhet, és megígértették a kormánnyal, hogy az eset nem szolgálhat precedensül.³⁷ Ezért az országgyűlés szakmai bizottságainak nyilatkozata, valamint az Országos Mezőgazdasági Kamara állásfoglalása is hangsúlyozta, hogy a

34 *Képviselőházi Napló 1939–1944*, 13. kt, 1942. június 9. 447–448.

35 Aly – Gerlach, *Das letzte Kapitel*, 68.

36 *Képviselőházi Napló 1939–1944*, 13. kt, 307. (1942. május 29.)

37 Bizottsági jelentés, *Felsőházi Napló*, Irományok, 1939–1944, 5. kt, 614. (1942. július 3.).

törvényt „magasabb nemzeti szempontokból szükségesnek látszó, tisztán fajvédelmi jellegű intézkedésnek tartja és az abban foglalt intézkedéseket e törvényen túlmenően általános földbirtokpolitikai elvként nem fogadhatja el”.³⁸

A felsőház aggodalmai nem voltak alaptalanok, mert Kállay ígéretei ellenére 1943. június 27-én bejelentette a további földreformot, melynek eredményeképp az ország területének 90 százaléka 50 hektáronál kisebb birtokokra lett volna felosztva. Ez a földreform már az egyházi és a keresztény világi nagybirtokot is érintette volna, igaz, lebonyolítása évtizednyi időt vett volna igénybe. A nagybirtokosok körében visszatetszést szült Kállay megjegyzése, hogy a kisajátítást a 1942. évi XV. tc. nyomán szeretné végrehajtani, hasonló kárpótlási feltételek mellett.³⁹

Hamarosan az 1943/4250. sz. miniszterelnöki rendelet alapján a vagyoneelosztás főpróbája is megtörtént: lehetőség nyílt zsidó föld közvetlen igénylésére is. Az elosztás az 5 hold alatti terület esetén szociális szempontok alapján, a 100 holdnál nagyobb területek esetében pedig pályázatás által történt. Ennek lebonyolítását az ONCSA nevében eljáró illetékes Közlöleti Szövetkezet vállalta. Ez Kerék Mihály érdeme volt, aki személyesen győzte meg Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztert arról, hogy a közlöleti szövetkezeteket is vonják be a zsidó birtokok szétosztásába.⁴⁰ Az 5-20 hold közti szőlő és az 5-100 hold közti szántóföld esetében a Vitézi Szék oszthatta szét tagjai között a földbirtokot. 1943 júniusáig összesen 680 ezer hold „zsidó” földet sajátítottak ki, amiből 20 ezer holdat az ONCSA hadirokkantaknak és árváknak, valamint sokgyermekes családoknak juttatott. Az előzetes tervek szerint a Vitézi Szék 130 ezer holdat kapott vitézi telkek alakítására, 150 ezer holdat kishaszonbérletbe, 90 ezer holdat ideiglenes bérletbe adtak, 40 ezer holdat ideiglenesen a korábbi tulajdonos kezelésében hagytak. További 90 ezer hold átmenetileg az Országos Földhitelintézet kezelésébe került, 160

38 A törvényjavaslat indoklása. A képviselőház földművelésügyi, pénzügyi és igazságügyi bizottságának együttes jelentése „a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól” szóló 288. számú törvényjavaslat tárgyában, in *Az 1939. évi június hó 10-ére összehívott országgyűlés felsőházának irományai*, Budapest, Athenaeum, 1944. 614–615.

39 Kállay, *Magyarország miniszterelnöke voltam*, 1. kt, 96, 222.

40 Szikra, „A szociálpolitika”, 63. Sajátos, hogy Kerék életrajzában pár sorral lejjeb arról írt, ő nem lett volna képes zsidó parasztoktól földet elvenni.

ezer holdat (ez döntően erdőbirtok volt) pedig az államkincstár, illetve a törvényhatóságok kezelték tovább.⁴¹ Kállay 1943 novemberében már egymillió hold „zsidóföld” kisajátításáról számolt be, más források szerint összesen 537 ezer hold szántóföldet és 214 ezer hold erdőt sajátítottak ki.⁴² A kisajátítás alól részleges felmentést nyerhettek a hadirokkantak és a kitüntetésekkel rendelkezők, de ők is legfeljebb 100 holdat tarthattak meg. A megvalósítás során a helyi végrehajtók figyelemre méltó öntevékenységről és túlbuzgóságról tettek tanúságot.⁴³

A földosztás komoly tőkeigényt gerjesztett, hiszen a felparcellázott telkekhez felszerelést is biztosítani kellett. Erre a célra a Vitézi Szék 10 évre 10 millió pengős kölcsönt vett fel az Országos Földhitel Intézettől évi 5 százalékos kamatra. A Vitézi Szék 1943 szeptemberéig 83.670 holdat vett át, de ebből csak 31.000 holdat tudott ténylegesen birtokba adni. A 4.250/1943 M.E. rendelet lehetővé tette azt is, hogy az Országos Földhitel-intézet és a Vitézi Szék szükség esetén egymással is cserélhessen ingatlanokat. 1944 elején a Vitézi Szék tagjainak birtokában már kb. 250 ezer hold volt, a tiszti vitézek 10 százaléka, a legénységi vitézek 46 százaléka kapott átlagosan 18 holdas birtokot.⁴⁴ Ez igen jelentős növekedésnek minősíthető, hiszen 1941-ben a vitézi birtokok még csak 90.000 holdat tettek ki.

Arról is intézkedtek, hogy a kisajátítás megtörténteig a zsidó tulajdonos „a rendes gazda gondosságával” köteles tovább használni birtokát, és az állam felé büntetőjogi felelősséggel tartozik. A rendelet intézkedett szükség esetén zárgondnok kijelöléséről is.

Ennek az intézkedésnek a hatását nem szabad alábecsülnünk, hiszen szinte minden községben volt valamilyen zsidó birtok, és ennek megfelelően mindenki szembesült azzal a lehetőséggel, hogy kérvény ellenében ingyen vagy ár alatt tulajdont kaphat a máséból. A civil társadalom

41 MOL-Ó, Z 12 104/522.

42 Nagy József, „A földkérdés a II. világháború előtti és alatti években”, *Századok*, 1993/5–6. 671. Katzburg, *Zsidópolitika*, 179. német források alapján 970 ezer hold szántót és 570 ezer hold erdőbirtokot említ. *Az Országos Mezőgazdasági Kamara jelentése az 1943. évről*, Budapest, Hornyánszky Viktor, 1944. 211–212. 1943 végéig 751.000 hold zsidó mező- és erdőgazdasági ingatlan átadását említi, ez is az általunk használt adatot támasztja alá.

43 Végső tanulmánya („A zsidótörvények és a kiskunhalasi zsidóság”, 207–211.) Kiskunhalas példáján mutatja be az elosztás mechanizmusát.

44 Tátrai, „A Vitézi Rend”, 35–78.

figyelemre méltó önszerveződésről tett tanúságot: Kisvárdán 48 helyi kisbirtokos szövetkezett össze a helyi zsidó tulajdonú szeszgyár átvételére.⁴⁵ Természetesen a folyamat hivatalos külsőségekkel, úrlapok és intézkedések sokaságával zajlott, ami azt jelentette, hogy minden polgármesteri hivatal gyakorlatot szerzett az árjásításban – a telekkönyvi lapokon pedig már a II. zsidótörvényt kiegészítő rendeletek alapján külön vezetni kellett a tulajdonos származásának igazolását. A 600 négyszögölnél nagyobb mezőgazdasági ingatlanok ugyanettől az évtől szintén bejelentési kötelezettség alá tartoztak. Ezek után érthető, miért nem volt később szükség német szakmai segítségre a vagyonfosztó rendeletek megalkotása és levezénylése tekintetében.

Földhöz hasonlóan más ingatlanok kiigénylésére is lehetőség nyílt. A 100/1943 ME rendelet végrehajtási utasítása mintegy törvényesítette az addigi, magánfeljelentéseken alapuló gyakorlatot, amennyiben elrendelte, hogy az üzlethelyiséget igénylő személy jogosult felkutatni olyan üzlethelyiségeket, melyeket iparjogosítványukat elvesztett vagy kötött áruk forgalmazására nem jogosult személyek (értsd zsidók) birtokolnak. Ezeket az üzlethelyiségeket közvetlenül az illetékes elsőfokú iparhatóságtól lehetett kiigényelni. A végrehajtási utasítás nem lehetővé, hanem kötelezővé tette azt, hogy az igénylő konkrét címet jelöljön meg, melyet kiigényelhetőnek tart: enélkül a kérvényt be sem lehetett adni. További rendeletek gondoskodtak arról, hogy az üzletét/helyiségét veszített zsidó kereskedő lakásán se folytathasson ipari és kereskedelmi tevékenységet.⁴⁶ 1943 júniusára „a zsidóktól átvett mező- és erdőgazdasági ingatlanok és egyéb vagyontárgyak” kérdését már nyolc különféle FM-rendelet szabályozta, és ez egyre bonyolultabb helyzeteket teremtett. Ezt kiküszöbölendő még 1943 júniusában új, 15 fejezetből és 80 paragrafusból álló kormányrendeletet adtak ki, amely egységesítette a kérdéses esetekben követendő eljárást.⁴⁷

Intenciója szerint az 1942. évi XV. törvénycikknek a földhétség csillapítását és egyfajta rasszista szociálpolitikát kellett volna szolgálnia. A

45 *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei levéltárból*, szerk. Ságvári Ágnes, Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1944. 27–28.

46 A rendeleteket részletesen ismerteti a *Baross Újság* 1943. március 19-i száma.

47 MOL K 27 minisztertanács, 1943. június 22. 62. pont.

törvény végrehajtása során azonban korántsem csak ezek a szempontok érvényesültek. Ellenkezőleg. Szociálisan rászorulóknak inkább az 5 hold alatti törpebirtokok jutottak, összesen csupán 20 ezer hold, valamint a kishaszonbérbe adott 150.000 hold egy része. A legzsírosabb falatok a Vitézi Szék által kerültek kiosztásra. A magyar közélet 1943–1944 folyamán zengett azoktól a botrányoktól, amelyek a földosztogatás során keletkeztek. Kánya Kálmán volt külügy- és Bartha Károly volt hadügyminiszter, valamint számos más – rászorulóknak egyáltalán nem nevezhető – személy jutott jelentős nagyságú földbirtokhoz.⁴⁸ Ez előrevetítette a későbbi rasszista osztogatási politika sorsát is: a magyar hatóságok kiválóan értettek a zsidók kifosztásához, de jóval kevésbé voltak hatékonyak akkor, amikor a tulajdont az általuk ténylegesen rászorulóknak minősítettek birtokába kellett volna adniuk.

A törvény helyeslőinek jelentős része nem gondolta végig, hogy a vagyon újraosztása sokkal nehezebb, mint elrablása. Az előbbi számukra evidenciának tűnt. Dálnoki Veress Lajos a fronton hadosztályparancsnok volt, de 1942 őszén figyelő szemét még a Don kanyarból is a zsidó vagyonokra vetette. Beadványában, amelyet Szombathelyi Ferenc vezérkari főnökhöz intézett, ötleteket sorolt fel a honvédség harci szellemének növelésére. Külön pontban fejtegette, hogy „arany és nagyezüst vitézségi érmeseket azonnal jutalmazni kell a zsidóbirtokból. A hadsereg szellemének fokozása ezt megkövetelné.”

A kiváló katona beadványának folytatásában ezt az ötletet azonnal összekötötte a számára kívánatosnak tűnő homogén nemzetállam érdekében hozandó intézkedésekkel: „Vagyont elkobzó törvényt kellene hozni a gyávaság büntetése. Ekként lehetne nemzetiségi vagyonokat magyar kézre juttatni. A szerbek a világháborúban még a rokonét is elkobozták.”⁴⁹ Szombathelyinek egyik ötlet sem lehetett ínyére, mert válaszában rendre utasította Veress Lajost: „a jövőben nyugodtabb és megfontoltabb legyen és a katonai ügyiránynak megfelelő hangnemet használjon” – állt a válaszbán.⁵⁰

48 Csósz László, „Földreform és fajvédelem. A negyedik zsidótörvény végrehajtása”, in *A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában*, szerk. Molnár Judit, Budapest, Balassi, 2005. 189.

49 HL VKF 1. eln. 1941/5908, Veress Lajos beadványa, 1942. november 23.

50 Uo.

11.3. A „német nyomás”

Felelősség, mozgástér és kényszerpálya kölcsönviszonyának megértéséhez elengedhetetlen megvizsgálni azt a kérdést, hogy német részről milyen nyomásgyakorlási kísérletek történtek a magyar „zsidókérdés” megoldásának radikalizálása érdekében. Szerencsére az összes ezzel kapcsolatos német és magyar diplomáciai irat fennmaradt,⁵¹ ezért kizárhatjuk azt a lehetőséget, hogy a források szűkössége miatt nem válaszolható meg a kérdés. Komoly gondot jelent, hogy azok a diplomáták, elsősorban Sztójay, akik a zsidóellenes intézkedések meghozatalát sürgetve „német nyomásra” hivatkoztak, valójában saját vágyaikat akarták az effajta szövegekkel megvalósítani. Sztójaynak kifejezetten kellemetlen volt, hogy berlini követként olyan politikát kellett képviselnie, amellyel egyre kevésbé tudott azonosulni.⁵² Részéről először 1940 folyamán hangzottak el a már említett figyelmeztetések, melyek szerint a magyar kormányzatnak a zsidóellenes intézkedésekkel kellene gesztusokat tennie a németek felé. Természetesen nem lehetetlen, hogy Sztójay náci barátai csakugyan tettek neki effajta megjegyzéseket. A náci zsidóellenes politika elemzése (lásd a vonatkozó fejezetet) azonban nyilvánvalóvá teszi, hogy 1942-ig hivatalos szinten német részről nem voltak érdekeltek a folyamat sürgetésében.

Érdeemes megnézni Sztójay ezzel kapcsolatos jelentéseit. 1940. május 3-án Sztójay azt írta Csáky István külügyminiszternek, hogy Göring környezetéből az a panasz érkezett hozzá, hogy a „budapesti zsidók nagyon agitálnak Németország ellen. Megfelelő ellenkezésemnek nem volt túlságos hatása, többek között felajánlottam neki, vegyék ők át zsidóinkat.”⁵³ Felajánlása [!] figyelemre méltó, mivel ilyen kijelentésre biztos nem volt felhatalmazva. 1940. augusztus 22-én Ribbentroppal folytatott megbeszéléséről azt jelentette, hogy Ribbentrop szerint Hitler „a zsidókérdést el fogja intézni, őket Európából ki fogja szorítani, azaz valahová áttelepíteni. Gróf Teleki [Mihály] és én üdvözlöttük ezen elhatározását azon reménységünk kifejezése mellett, hogy a magyarországi zsidók is

51 Ezek ráadásul évtizedek óta nyomtatásban is hozzáférhetőek. Lásd *A Wilhelmstrasse és a Diplomáciai iratok* vonatkozó kötetét.

52 Sztójay kétarcúságára lásd Karsai, „Magyar zsidók sorsa”.

53 *Diplomáciai iratok*, 5. kt, 62. sz. irat lábjegyzete, 178.

kapjanak ott elhelyezést.”⁵⁴ 1940. szeptember 6-án azt jelentette, hogy a német hadügyminisztérium „egy igen tájékozott tisztje” szerint „a magyar kormány semmit sem tesz a zsidókérdésben. Magyarország nem akarja megérteni, hogy Európa gyökeres újjárendezésében ki kell venni a részét szociális reformok létrehozásával.”⁵⁵ Hasonló jelentést tett 1940. szeptember 10-én (német „körök” szerint „reformok terén és a zsidókérdésben radikális és gyors lépések szükségesek”), november 2-án és november 8-án („különösen nagy szerepe van a magyarországi zsidókérdés megoldása tekintetében táplált egyre türelmetlenebbé váló német várakozásoknak”).⁵⁶ 1941. április 3-án a frankfurti Zsidókérdést Kutató Intézet néhány nappal korábbi megnyitójáról azt jelentette, hogy Klaus Schickert⁵⁷ „élesen szólt [...] társadalmi összetételünkről, reakciós körök állásfoglalásáról, és érezhető hatás mellett emlékezett meg arról az ellenállásról, amelyet a probléma megoldásánál a Felsőház fejt ki. Az egész Schickert-féle beszéd magyar részről vesszőfutásnak számítható.” Sztójay azzal húzta alá ezt az állítást, hogy „kongresszusi körökből kiszivárgó hírek szerint a magyarországi zsidókérdés elhanyagolása miatt Frankfurtban az ügyeket ismerő német körökben állítólag idegesség mutatkozik, ami szintén betetőzést nyert Rosenberg rádióbeszédében. [...] Ebben megismétlődött a román és a magyar helyzet összehasonlítása a liberális és klerikális befolyás hangsúlyozásával, a zsidóság mai óriási hatalmának megemlékezésével, lényegében abban a formában, mintha a magyarországi helyzet a románhoz hasonló lenne.”⁵⁸

Sztójay profi hírszerző és diplomata volt, ennek ellenére egyetlen alkalommal sem nevezte meg azokat a forrásokat, amelyek szerint a „magyarországi zsidókérdés megoldása” nem megfelelő. Azt sem árulta el, hogy kikben keltett Schickert beszéde „érezhető hatást”. Nem véletlenül. A német felső vezetésből ilyen igény biztos nem érkezett, annál is kevésbé, mert épp 1939–1940 folyamán Magyarország még a nürnbergi faji törvé-

54 Uo. 309. sz. irat, 502.

55 Uo. 345. sz. irat, 562.

56 Uo. 467. sz. 719.

57 Klaus Schickert (1909–?) történész, doktori disszertációját a magyar „zsidókérdésből” írta (*Die Judenfrage in Ungarn. Jüdische Assimilation und antisemitische Bewegung im 19. und 20. Jahrhundert*). 1937–1941-ben a Deutsche Nachrichtenbüro bukaresti tudósítója, ezt követően a frankfurti Zsidókutató Intézet munkatársa, 1943-tól igazgatója. 1945 után Németország nyugati zónájában üzletemberként tevékenykedett.

58 *Diplomáciai iratok*, 5. kt, 688. sz. irat, 998–999.

nyeknél is szigorúbb szabályozásokat vezetett be. Két eset lehetséges: vagy az, hogy viszonylag jelentéktelen beszélgetőpartnereinek tendenciózus kérdésekkel „szájába adta” ezeket a válaszokat, vagy az, hogy az egész probléma teljesen kitalált. Mivel épp a frankfurti Zsidókérdést Kutató Intézet megnyitásáról Sztójayn kívül a szélsőjobboldali sajtó is tudósított,⁵⁹ ám ott szó sem esik arról, hogy magyar szempontból a megnyitó beszéd „vesszőfutás” lett volna, könnyen lehet, hogy a többi Sztójay-állítás is csak fikció. Annál is inkább, mert az eseményről tudósító ellenzéki sajtó abban lett volna érdekelt, hogy belföldön is terjessze a Németországból a kormány címére érkező szemrehányásokat. Hozzá kell tennünk: Schickert beszéde az Intézet lapjában megjelent, és semmilyen „vesszőfutás” jellegű kiszólást nem tartalmaz a magyar kormány irányába.⁶⁰

Igaz, a zsidóellenes jogszabályok végrehajtása tekintetében Németország volt a szélsőjobb példaképe. De az is igaz, hogy 1933 előtt ez még inkább fordítva volt, és az effajta intézkedéseket Magyarországon ettől függetlenül részben már korábban kidolgozták. A példakép szerep tehát nem az intézkedések kitalálása, hanem csupán végrehajtása vonatkozásában értelmezhető! Ráadásul a magyar zsidótörvények teljesen más környezetben születtek, kritériumrendszerük szigorúbb volt, indoklásuk is a különleges magyar viszonyokra hivatkozott, és végrehajtásuk során több esetben nagyobb szigorúság tapasztalható, mint a német törvényeknél.

Hitler számára az antiszemitizmus ideológiai szükséglet volt. A náci vezetés azonban az antiszemita elmélet alkalmazásában viszonylag rugalmasan járt el, és gyakorlatát praktikus szempontok is befolyásolták. Zsidókérdésben német részről a legelső írásosan dokumentált nyomásgyakorlásra 1942 közepén került sor.⁶¹ Korábban inkább a magyar politi-

59 *Függetlenség*, 1941. március 30. „Frankfurtban megnyílt a zsidókérdés kutatásának iskolája”, 5. *Pesti Újság*, 1941. március 30. „Megnyílt Frankfurtban a zsidókérdés kutatásának iskolája”, 2. *Magyarság*, 1941. március 27. „Magyar képviselők a zsidókérdés kutatására alakult intézet megnyitásán”, 5. uo. március 30. Walter Frank, „A Német Birodalom a zsidókérdés megoldásáért harcol”, 10. uo. 1941. április 1. „A zsidókérdést kutató intézet megnyitása Frankfurtban”, 3. Csak ebben, a Baky László által jegyzett cikkben szerepel annyi utalás, hogy Klaus Schickert „kissé élesen de tárgyilagosan bírálta a magyarországi helyzetet”.

60 Klaus Schickert, „Die Judenfrage in Ungarn”, *Der Weltkampf*, 1941. május, 30–42.

61 Gyurgyák, *A zsidókérdés*, 166. 1942 őszétől tovább „erősödő” német nyomásról ír, holott a nyomásgyakorlás saját forrásai szerint is csak 1942 őszén kezdődött.

ka volt az, amely erőltette ezt az ügyet: Teleki korábban személyesen sürgette a kitelepítést Hitlernél, [!] és a Bárdossy-kormány német tiltakozás ellenére deportálta Kamenyec-Podolszkijba a hontalan zsidókat.

Kállay emlékiratában szívesen hivatkozik az 1938 márciusa óta szüntelen német „követelésre” és „nyomásra”, de ezekre egyetlen konkrét példát sem ad meg. Paradox módon 1945 után a magyar emigráció és a zsidó szervezetek egyaránt abban voltak érdekeltek, hogy a Horthy-rendszer felelősségét csökkentse, és a fő felelősséget a németek nyakába varrják. A magyar emigráns politikusok nem szívesen néztek volna szembe saját felelősségükkel, a zsidó szervezetek pedig tudták, hogy anyagi kompenzációt csak Németországtól remélhetnek, és ezért szívesen hagyták, hogy a fizetni úgysem hajlandó magyar állam a németek nyakába varrja a zsidóellenes intézkedéseket.⁶²

A német diplomáciai iratokban először 1942. június 3-án, Kállay berlini bemutatkozó látogatásának előkészítésekor merült fel az a szándék, hogy a magyar kormányra nyomást kellene gyakorolni annak érdekében, hogy „vezessék be a zsidócsillagot” és „megegyezés szerinti időpontban” sor kerülhessen majd a deportálásra. A Hitler-Kállay találkozóról nem maradt fenn jegyzőkönyv, de Kállay visszaemlékezéséből tudjuk, hogy a találkozón a zsidókérdést német részről nem hozták fel – bár Kállay szándékosan is erre próbálta terelni a beszélgetést.⁶³

A „német nyomás” teória paradoxona, hogy a német kérések mögött sokszor magyar ösztökélések álltak. Több eset ismert, amikor a magyar kormányzat képviselői felhatalmazás nélkül azért lobbiztak a német félnél, hogy az nyomást fejtsen ki Magyarországra a zsidókérdés megoldása érdekében.

1942. július 21-én Heszlényi altábornagy „a kormány nevében” előadta Karl Clodius német diplomatának azt a kérést, hogy a hontalan zsidókat a magyar fél a Dnyeszteren túlra kívánja deportálni. Feltételezhető, hogy Heszlényi hazudott, és nem rendelkezett kormány megbízással. Ezt a lehetőséget az is valószínűsíti, hogy Eichmann már abban az értelemben

62 Ungváry Krisztián, „Ungarn und die deutsche Wiedergutmachung”, in *Die Grenzen der Wiedergutmachung. Die Entschädigung für NS-Verfolgte in West- und Osteuropa 1945–2000*, szerk. Hans Günther Hockerts, Claudia Moisel, Tobias Winstel, Göttingen, Wallstein, 2006. 740–775.

63 Kállay, *Magyarország miniszterelnöke voltam*, 1. kt, 118.

foglalkozott az ügygel, mintha a deportálás folyamatát is a német félnek kellene megszerveznie. Tekintettel arra, hogy Eichmann számára aránytalan erőfeszítést igényelt volna egy „részakció” lebonyolítása, elutasította a magyar kérést. Nyomásgyakorlás helyett azt javasolta, hogy meg kell várni, amíg a magyarok maguk is késznek mutatkoznak az igazán radikális zsidóellenes intézkedések végrehajtására – ez a kijelentés is arról tanúskodik, hogy komoly nyomásgyakorlás 1942 őszéig nem érte Magyarországot! Eichmann nem tette hozzá, hogy 1942 nyarán ha akarták, sem tudták volna a magyar zsidóságra is kiterjeszteni a „végső megoldást”, mivel az ekkor zajló „Reinhard akció” a megsemmisítő kapacitásokat teljesen igénybe vette.

A német diplomácia inkább a Magyarországon belüli előkészítést látta volna szívesen. Vitát elsősorban a németek által megszállt területen és Németországban élő magyar állampolgárságú zsidók okoztak, akiknek eltávolításához (vagy a többi zsidóhoz hasonló kezeléséhez) a német fél ragaszkodott, Kállay viszont követelte, hogy ugyanazok a jogok vonatkozzanak rájuk, mint az olasz és román zsidókra.⁶⁴ 1942. augusztus 11-én Luther külügyi államtitkár célzást tett Sztójaynak arra, hogy Kelet-Európa összes zsidóját, köztük a magyarországiakat is el lehetne helyezni a keleti területeken.⁶⁵ A német Külügyminisztérium először 1942. január 10-én, majd augusztusban ismét körlevelet küldött bukaresti, pozsonyi és zágrábi képviselőihez is azzal a kérdéssel, hogy az érintett kormányok elfogadják-e, ha Németországban tartózkodó zsidónak minősített állampolgáraikat is keletre szállítják. Mindhárom kormány beleegyezett ebbe, sőt horvát részről külön köszönetet is mondtak ezért. Tekintettel arra, hogy e két körtávirat az első ilyen jellegű irat, és ezekben is csak a Németországban tartózkodó nem német állampolgárok deportálásáról esik szó, abból indulhatunk ki, hogy a német kormány 1942 nyara előtt egyik európai államra sem gyakorolt különösebb nyomást a deportálás érdekében – az 1942 tavaszán meginduló szlovákiai deportálás sem német nyomás, hanem kölcsönös német-szlovák „érdekegyezés” eredménye volt.⁶⁶

1943 márciusában kormánypárti küldöttség járt Münchenben. A de-

64 A külföldön élő magyar zsidók ügyéhez lásd Karsai „Magyar zsidók sorsa” c. már említett munkáját.

65 Kállay, *Magyarország miniszterelnöke voltam* 1. kt, 139–140.

66 A szlovákiai antiszemitizmusra lásd Lipscher említett művét.

legáció az NSDAP székházát is felkereste. Pár héttel elutazásuk előtt a MÉP képviselők egy csoportja beadványt adott át a küldöttséget vezető Lukácsnak, amelyben a zsidókérdés radikális megoldását követelték. Ezzel párhuzamosan a kormánypárt egyik közismert exponense, báró Vay László felsőházi tag, a küldöttség egyik tagja felkereste Dietrich von Jagow budapesti német követet, és kifejezte reményét, hogy Münchenben a zsidókérdésről is szó lesz majd, „mert ezen a téren sok a tennivaló Magyarországon”.⁶⁷

Hans Mommsen német történész a holokoszt geneziséét a különböző náci hivatalok „kumulatív radikalizálódásával”⁶⁸ magyarázza. Amint láthattuk, a „kumulatív radikalizálódás” érhető tetten a III. Birodalom és a csatlós országok zsidópolitikájában is. Különösen a német szándékokkal ellentétes deportálások, mint Kamenyec-Podolszkij vagy a románok transznysztriai akciói radikalizálták a holokoszt folyamatát.

1943-tól mind a román, mind a magyar vagy a szlovák zsidópolitika megváltozott. A zsidóellenes akciókat támogató vagy radikalizáló lépések helyébe a zsidók kímélése lépett. Bár a német külpolitika ezzel nem értett egyet, egy ország sem akadt, amelyre a III. Birodalom csupán a zsidókérdés kezelése miatt rákényszeríthette volna akarátát.

Az első irat, amelyből a nyomásgyakorlás szándéka nyíltan kiderül, 1942. szeptember 24-re datálható. Ezen a napon Ribbentrop utasította Luther külügyi államtitkárhelyettesét, hogy a román, szlovák és horvát kormányokon túl a bolgár, magyar és dán kormányt is meg kell keresni annak érdekében, hogy maguk is bekapcsolódjanak a deportálási folyamatba.⁶⁹

Október 6-án Luther visszatért a kérdésre, „haladó szellemű törvények” bevezetését szorgalmazta, és végcélként a keleti kitelepítést jelölte meg. Sztójay kérdésére, hogy ezt a német kormány hivatalos kérésének tekintse-e, Luther tagadó választ adott – ebből is látszik, hogy a „nyomás” korántsem ért el még veszélyes mértéket. Ribbentrop kívánságára Luther

67 Braham, *Holocaust*, 1. kt, 198.

68 Lásd uő, „Die Realisierung der Utopischen. Die »Endlösung der Judenfrage« im Dritten Reich”, *Geschichte und Gesellschaft*, 1983/9.

69 Notiz des Unterstaatssekretärs Luther, in Peter Longerich, *Politik der Endlösung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*, München/Zürich, 1999. 319.

október 14-én ismét kifejtette Sztójaynak a zsidókérdéssel kapcsolatos német igényeket, de ekkor is óvakodott attól, hogy felszólító hangnemben adja elő kéréseit. „Feljegyzés” formájában október 17-én Jagow Ghyczy Jenő külügyminiszter-helyettesnek is előadta a német kormány zsidókkal kapcsolatos kéréseit, de ezek között a zsidókitelepítés „előkészítése” csak harmadik helyen szerepelt. Sztójay személyesen utazott Budapestre, hogy tolmácsolhassa Kállaynak a német igényeket – ez volt egyébként az első alkalom, hogy Kállay német nyomást tapasztalt a zsidókérdésben.⁷⁰ Himmler csak november 30-án kapcsolódott be a nyomásgyakorlási folyamatba: Ribbentropnak írt feljegyzésében arra utalt, hogy korábban a magyarok kívántak százazer zsidót deportálni, de ő döntött úgy, hogy erre ne kerüljön sor addig, amíg Magyarország nem mutatkozik késznek az összes zsidó deportálására. Himmler arra utalt, hogy a magyar deportálásra ösztönzően hatna, ha a román és a bolgár kormány is részt venne az akcióban, és azt javasolta Ribbentropnak, hogy ezzel az utóbbi két ingadozó országot is „jó útra” lehetne terelni.⁷¹

Kállay azonban ellenállt: utasítására Sztójay december 2-án részletes feljegyzést nyújtott át a német külügyminisztériumnak. Ebben az szerepelt, hogy a magyar kormány a zsidóság kitelepítésére jelenleg nem lát lehetőséget. Jelzésértékű, hogy Ribbentrop feltűnően megértően reagált a magyar elutasításra, a zsidókérdés prioritása tehát nem lehetett ekkor még túl magas szintű.

Német részről 1943 januárjában újabb, immár erőleyesebb kísérletet tettek. Luther közölte Sztójayval, hogy a német kormány „ragaszkodik ahhoz, hogy a zsidókérdés európai rendezése még a háború alatt történjen meg”. Kállay azonban továbbra is kitérő válaszokat adott. Ugyanez ismétlődött meg Horthy 1943. tavaszi klessheimi tárgyalásain. A német diplomáciai nyomás 1943 folyamán fokozódott, de a zsidókérdés helyett sokkal inkább a Kállay-kormány katonai hozzájárulásának elégtelensége és a német részről megismert kiugrási szándékok motiválták Ribbentrop és Hitler döntéseit.⁷² Magyar megszálló csapatok bevetése a volt Ju-

70 Kállay, *Magyarország miniszterelnöke voltam*, 1. kt, 138.

71 Himmler levele Ribbentropnak, in Longerich, *Politik*, 320–321.

72 A német-magyar diplomáciai huzavonát részletesen ismerteti Czettler Antal, *A mi kis élethalál kérdéseink. A magyar külpolitika a hadba lépéstől a német megszállásig*, Budapest, Magvető, 2000. valamint Pritz, *Magyar diplomácia*.

goszlávia területén, a Baldoglio-kormány és a salói fasiszta köztársaság diplomáciai elismerése sokkal aktívabban foglalkoztatta a német diplomáciát, mint a zsidókérdés megoldásának kierőszakolása. A minisztertanácson első alkalommal 1943. április 20-án került szóba a zsidókérdésben alkalmazott német nyomás: Kállay beszámolt arról, hogy a német vezetés a zsidók koncentrációs táborba zárását kívánja.⁷³ A német megsemmisítő intenció továbbra is jelen volt ugyan, de a napi politika helyett inkább a politikai tervezőket foglalkoztatta.

11.4. Beterjesztett, de 1944-ig el nem fogadott törvényjavaslatok és interpellációk

A parlamentben 1937-től folyamatosan bukkantak fel olyan törvényjavaslatok és interpellációk, melyek a zsidókérdés törvényi rendezését követelték. Az ilyen jellegű ötletek 1939-től szinte mindennapossá váltak és törvényjavaslatok formájában tárgyiasultak, melyek előkészítettek és megelőlegezték az 1944-es év eseményeit. Az előterjesztők pártállástól függetlenül számíthattak arra, hogy javaslataikat a képviselők többsége helyesléssel fogja fogadni, hiszen a közbeszédben már rég megsemmisültek az emberi egyenlőséget és a magántulajdon szentségét hirdető gondolatok. Zerinváry Szilárd kormánypárti honatya a Parlamentben nyíltan ki is mondta, hogy a zsidóellenes törvénykezés inhumánussága felvállalható: „Tudjuk hogy ez bizonyos fokig a humánus ellenére van, tudjuk, azt hogy bizonyos egyéni tragédiák fognak történni. Ebben a kérdésben álláspontunkat már régen leszűrtük, lelkünkben már régen kiegyeztünk és nem tudunk megalkudni.”⁷⁴

Több tervezet a kormányzó és/vagy Kállay Miklós ellenállása miatt a parlamenti előterjesztésig sem jutott el. A parlament mellett a törvényhatóságok és vármegyei gyűlések is kezdeményezhettek törvényjavaslatokat illetve rendeleteket. Ebből a körből is ijesztően sok „fajvédelmi” ja-

⁷³ MOL K 27, minisztertanács, 248. doboz, 80. pont, Miniszterelnök beszámolója a klesssheimi látogatásról.

⁷⁴ *Képviselőházi Napló 1939–1944*, 15. kt, 493. valamint BFL B 16788 Zerinváry Szilárd periratai, 28.

vaslat indult ki, ami szomorú bizonyítéka az antiszemitizmus tömeges elterjedtségének. Néhány személyt és csoportot, akik az 1944-es év eseményeit megelőző zsidótlanító törvényjavaslatokat készítettek elő, külön meg kell említenünk.

Gróf Serényi Miklós törvényjavaslata és interpellációi.

Serényi a nyilaskeresztes párt képviselőjeként és a zsidótlanítási osztály vezetőjeként 1940. május 6-án terjesztette be törvényjavaslatát „a faji tisztaság védelméről”. Beszédében Teleki Pálra hivatkozott, aki „nem közérthetőnek” nevezte saját 1939-ben elfogadott zsidótörvényét. Serényi javaslata gyakorlatilag megelőlegezte az 1941-es harmadik zsidótörvényt: ő is a zsidó-keresztény házasság betiltását, a házasságon kívüli nemi kapcsolat („fajgyalázás”) büntetését követelte. Indoklásképp a Luzsénszky-féle áltudományos Talmud-magyarázatokra,⁷⁵ Bosnyák és Méhely „kutatásaira” támaszkodott, melyek szerint a törvénytelen gyermekek 60–80 százaléka zsidó (ez valószínűleg teljesen légből kapott adat). Interpellációiban is hivatkozott „az országban tapasztalható magyarüldözés” és „az iskolákban tapasztalható zsidótültengés” káros hatásaira, és követelte a zsidóság kitelepítését, de addig is, amíg ez megtörténik, a zsidók kitiltását a strandok területéről.

Serényi a törvényjavaslat mellett tanulmányt is készített „A magyarországi zsidóság kitelepítésének lehetőségei” címmel. Ebben a vidék zsidótlanítását javasolta: terveit szerint zsidók csak az 50 ezer főnél nagyobb lélekszámú városokban, gettósítva élhettek volna, és így a kényszerű összearátság helyett inkább választanák a kivándorlást, melyet álmilag is támogatni kell. Célországának Serényi a túl kisméretű Palesztina és a francia Madagaszkár helyett Argentínát, Brazíliát és Chilét javasolta – ez arra utal, hogy az angol, lengyel és német tervek szolgálai másolásán túlmutató koncepcióval rendelkezett...

1941. december 3-án név szerinti kimutatást követelt a parlamentben azokról, akiket a nyár folyamán Galíciába utasítottak ki a magyar hatóságok (és akik túlnyomó többségét Kamenyec-Podolszkij mellett a né-

⁷⁵ Luzsénszky Alfonz, *A Talmud magyarul*, Budapest, szerző, 1911.

metek meggyilkolták). Indoklásában arra hivatkozott, hogy a kitelepítés valójában nem sikerült, mert a kitelepítettek „megfogyva bár a galíciai viszontagságoktól – valamennyien visszatértek”. (A parlamenti napló szerint képviselőtársa, Matolcsy Mátyás közben élénken helyeselt.)

1942. június 24-én a varsói gettóra hivatkozva totális gettósítást és munkatáborba zárást követelt, majd november 18-án konkrét javaslatot tett arra, hogy bombázás esetén „1000 zsidót be kellene zárni egy helyre, körül kellene venni őket gépfegyverekkel, és amikor az első bomba leesnék, ki kellene végezni az ezret. A következő alkalommal 10.000 zsidóval kellene ugyanezt csinálni és így tovább, míg vagy meg nem szabadulnánk rövid időn belül a zsidóságtól, vagy nem bombáznák az országot.”⁷⁶

Serényi újságban is közzétette zsidótlanítási osztályának tervezetét. Ez a náci módszerek beható ismeretéről árulkodott. A végleges kitelepítésig átmeneti megoldásként a munkaképesek és munkaképtelenek selektálását javasolta: „Az első csoportba tartoznak a munkabíró férfiak, ez az összzsidóságnak mintegy 35%-át teszi ki. A második csoportba kerülnek a zsidó nők, gyermekek, betegek, aggok. Ez a zsidóságnak kb. 65%-át teszi ki. Az első csoportban lévő zsidók az ország minden részében felállítandó munkatáborokba kerülnek. Egy-egy munkatábor öt-ezernyi zsidó befogadására alkalmas. Minden barakképület mellé kisebb őrház építendő az őrség részére. A baraktábor bejáratánál őrtorony állítandó fel, amelyet minden irányba beállítható gépfegyverrel kell ellátni. Az egész tábor erős drótsövénnyel kerítendő be, amelybe magas feszültségű áram kering. Az összes munkatáborok költsége mintegy 80-100 millió pengőbe kerül, ami annál inkább nem sok, mert azt ki-zárólag a zsidók pénzéből fedezzük.”⁷⁷

A nyilasoknak a vagyon átvételének módjáról is voltak elképzeléseik. A megoldást abban látták, hogy minden részvényt névre szólóvá kellene átalakítani, a zsidónak minősülő személyek részvényeit egy „átruházást lebonyolító pénzügyintézetnek” kellene átadni, amelyekért a zsidók 50 éves lejáratú, névre szóló, évi 2%-os kamatozású kötvényeket kapnának, amelyeket azonban külföldre nem vihetnének. Tekintettel arra, hogy a zsidóság kitelepítése várható, ezért a tulajdonosok hajlandóak lesznek olcsón is megszabadulni e kötvényektől. A befolyó részvényva-

76 *Képviselőházi Napló 1939–1944*, 15. kt, az országgyűlés képviselőházának 309. ülése, 1942. november 18. 532.

77 Serényi Miklós, „Zsidómentes Magyarország”, *A Nép*, 1943. május 6. 5.

gyon lehetővé tenné a földreformot is, mivel kártalanítani lehetne belőle a keresztény nagybirtokosokat.⁷⁸

Budinszky László és Szögi Géza törvényjavaslata

Budinszky és Szögi nyilas képviselőként már 1939-ben is követelte a második zsidótörvény továbbfejlesztését. Budinszky először 1940. november 13-án szorgalmazta az ügyvédi kamarákban a numerus nullus bevezetését. Ezt megismételte december 27-én, 1941. június 30-án pedig Szögi terjesztette elő határozati javaslatát ugyanerről. Arra hivatkozott, hogy a 9,5 milliós ügyvédi jövedelmekből 8 millió zsidó kézben van, valamint arra, hogy a budapesti ügyvédi kamara 2000 tagja közül 1200 zsidó. Érvei között az is szerepelt, hogy az 1941/XIII. tc. (az ügyvédjelöltekről és ügyvédi önkormányzatokról, mely közmegebízás és szavazati jog szempontjából 6 százalékból maximálta a zsidók arányát) „nem érte el célját”, mivel 210 keresztény ügyvéd átlépett a bírói és ügyészi pályára, és ezzel lecsökkentette a kamara keresztényeinek arányszámát.⁷⁹ Budinszky csatlakozott ehhez és az általános gettósítással bővítette a követelést. Interpelláció formájában a numerus nullus javaslatra 1942. június 3-án, 6-án és 1943. november 28-án is visszatértek.

A parlamentben egyáltalán nem váltott ki megütközést a két nyilas javaslata. A mindenkori miniszterelnök óvatosan kikerülte a kérdést, és még a válaszadástól is tartózkodott. Csak a téma agyonhallgatásával lehetett elkerülni, hogy az interpellációkból és határozati javaslatokból törvény szülessen, melyet a parlament minden jel szerint szótöbbséggel megszavazott volna.

Vármegyék és városok törvényhatóságának javaslatai

1942 elején vitéz Báthory Szüts Sándor bihar vármegyei törvényhatósági bizottsági tag indítványa nyomán Bihar és Szeged város közgyűlése

78 IfZ MA 1541/7, 27. A zsidó ipari, kereskedelmi és bankvagyon átvétele. (Zs. G. terv). A tervezet szerzője ismeretlen, készítésének időpontja 1941–1943 között lehet. Fejlécére Szakváry és Temesváry neve van ráírva.

79 *Képviselőházi Napló 1939–1944*, 10. kt, 343–345. valamint Szögi Géza peranyaga BFL B 7481/1950, 73–75.

megszavazta azt a javaslatot, mely hat pontban indítványozta a zsidókérendés rendezését. Ebben a kitelepítés előkészítését, a kitelepítendőek körének faji alapon történő meghatározását, a zsidók „térbeli és időbeli” [sic!] elkülönítését, a kivételek korlátozását, a kivételezettek (fél- és negyedvérűek) vérségi beolvadásának szabályzását és a zsidó vagyon zár alá vételét tűzték ki megoldandó feladatként. Utóbbi pont három javaslatra tagolódott: a zsidó vagyont meg kell terhelni hadmentességi vagyonváltsággal és hadmentességi adóval, jóvátételi vagyonváltsággal és jóvátételi adóval valamint kitelepítési váltsággal és kitelepítési adóval. A javaslat a következőképpen zárult: „Mindézen rendelkezésekben és szabályokban zsinórmértékül szolgáljon a szociális igazságszolgáltatás, a fajvédelem, a gazdasági élet folytonosságának megóvása és csak azután a jogosnak bizonyult és elismert javaknak az új zsidó államba [sic!] való átengedése.”⁸⁰

Az ötlet civil kezdeményezésként született, eredetileg Kassán, ahol a város közgyűlése e pontokat megszavazta, majd országos akciót indított és mindenfelé szétküldte a javaslatot. Adalék a történethez, hogy Kassa polgármestere, Pohl Sándor korábban Endre László közvetlen beosztottja volt, mint gödöllői szolgabíró. Sajnos nincs adat arról, hogy hányan kapták meg, és közülük hányan tagadták meg a csatlakozást (megtagadás egyáltalán nem ismert). Ungvár, Kaposvár, Szombathely és Szeged városa, valamint Bihar és Baranya megye közgyűlése dokumentáltan csatlakozott hozzá. Utóbbi 1942. március 18-án szavazta meg e javaslatot. Szeged városának közgyűlése nem elégedett meg a csatlakozással, hanem többször is napirendre tűzte a kérdést, melyet a főispán először átdolgozásra visszadobott, majd 1942. június 27-én végleg levetetett a napirendről azzal, hogy „a zsidókérdés gyökeres rendezési ügyét a kormány előterjesztésére az országgyűlés tárgyalja”.⁸¹ Erre azonban nem került sor, mivel Kállay augusztus 26-án elnapolta az országgyűlést.

Reményi-Schneller Lajos törvényjavaslatai

A pénzügyminiszter napra kész statisztikát vezetett a közgazdasági és pénzügyi élet azon kulcspozícióiról, amelyek „zsidók által vannak elfog-

80 *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Csongrád Megyei Levéltárból*, szerk. Ságvári Ágnes, Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1944. 25–27.

81 Uo.

lalva”, és erről 1941. június 10-én a minisztertanácsnak is referált.⁸² Magánszorgalomból már a negyedik zsidótörvény vitája előtt előkészített egy következő, „ötödik” zsidótörvényt is. Erre először 1941. június 24-én utalt a parlamentben: „A zsidókérdés csak egy általános és egységes európai rendezés keretében oldható meg gyökeresen és véglegesen.” Átmene-ti intézkedések szükségesek addig, amíg „ez az osztály el fog távozni a magyar területről. Ugyanakkor jelentkezik a zsidótörke felszámolásának kérdése is. Ez lesz a legérdekesebb probléma is, bejelentem a Tisztelt Háznak, hogy erre nekem egy teljesen kidolgozott tervezetem van, s amint annak az ideje elérkezik, akkor ezzel a Tisztelt Háznak módjában lesz foglalkozni.”⁸³ Reményi-Schneller legnagyobb fájdalmára Bárdossy nem foglalkozott az ügygel, így csak 1942 tavaszán terjesztette elő Horthynak és a minisztertanács tagjainak új tervezetét, mely a zsidóság teljes anyagi kifosztását és egy Budapesten létesítendő gettó felállítását célozta meg. Kállay és Horthy egyaránt tisztában lehetett azzal, hogy ezt a törvénytervezetet nem szabad parlament elé vinni, mert a képviselők többsége megszavazná. Horthy ezért utasította Reményi-Schnellert a javaslat átdolgozására. Baranyai Lipót, a Magyar Nemzeti Bank elnöke részben e javaslat miatt 1942 végén lemondással fenyegetődött, és csak Horthy külön kérésére maradt mégis 1943 elejéig, amikor megbízása hivatalosan is lejárt. Baranyai jelen volt a kérdéses kormányülésen, és kifejtette, hogy Reményi-Schneller tervezete inflációgerjesztő hatású, mert a zsidók csak bankkölcsonők felvételével tudnák a kirótt adó összegét kifizetni, a bankok váltókkal a Nemzeti Bankhoz fordulnának, és ez elviselhetetlen terhet róna a hitelforgalomra. Másrészt a vagyonadó elriasztaná a zsidókat a bankbetétektől, az államháztartás finanszírozhatatlanná válna és a zsidók pénzüket aranyba, ékszerekbe és műtárgyakba fektetnék. Ez „már eddig is jelentős nehézségeket okozott Magyarországon” – fűzte hozzá.⁸⁴ A kormány ennek ellenére eleinte helyeselte a javaslatot, és felszólította Baranyait, hogy egyezzen meg Reményi-Schnellerrel. Előbbi egy rövid beszélgetés után meggyőződött arról, hogy ez lehetetlen, és felajánlotta lemondását. Horthyra ez minden érvenél jobban hatott, mert ragaszkodott a Bethlen kö-

82 MOL K 27, 227. doboz, minisztertanács, 1941. június 10. 6. pont.

83 ÁBTL V-135/341, Reményi-Schneller Lajos perirata, 201.

84 Baranyai álláspontját 1943. május 19-én a Bank of England elnökének a Bank of Sweden elnökéhez írt leveléből ismerjük, idézi Katzburg, *Zsidópolitika*, 188–189.

rébe tartozó Baranyai személyéhez, és nem szívesen látott volna egy Reményi-Schneller vagy Imrédy-típusú szélsőséges vezetőt a Nemzeti Bank élén.

A vagyontalanítás ötlete azonban ettől függetlenül napirenden maradt. Budinszky például június 1-i beszédében ismertette javaslatát, mely szerint a vagyon egyharmadát a hadirokkantaknak, egyharmadát egy szociális célokat szolgáló „kiszolgált alapnak” és utolsó harmadát a zsidók kivándorlását finanszírozó alapnak kellene juttatni. A költségvetési viták kapcsán is állandóan felmerült a zsidóvagyonok kérdése. Amikor Nagy László MMP képviselő 1943 novemberében sürgette a zsidó vagyon elkobzásának törvényi kimondását, Kállay azzal válaszolt, hogy „A pénzügyminiszter úrnál a zsidóvagyonadóra számos tervezet van, nem készen, de folyamatban és előkészületben. Ezek azonban azt mutatták, hogy a gazdasági élet rendjének súlyos érintése nélkül nincs olyan elméleti és technikai módszer a kezünkben, amelyikkel ezt a mai időkben keresztül lehetne vinni.”⁸⁵ Kállay nem mondott igazat, mert Reményi-Schnellernek igenis kész tervezetei voltak. 1943. március 16-án ezek közül a zsidók háborús költséghozzájárulásáról szóló vagyonfosztó törvényjavaslatot be is terjesztette a minisztertanács elé, Kállay azonban nem hagyta tárgyalatni az előterjesztést.⁸⁶ 1943. május 26-án újabb javaslatot terjesztett be az elmúlt 10 év vagyonszaporulatának megadóztatásáról. Bevezetőjében némi szemrehányással megjegyezte, hogy „az eredeti elgondolás az volt, hogy a zsidó vagyonok egy külön zsidó vagyondézsma útján legyenek erősen megadóztatva”, de ettől a kormány (illetve a kormányzó) „ez idő szerint eltekinteni óhajt [...] Rá kell mutatnia arra, hogy tökéletes megoldást ezen adózás nem jelentene, sokan igazságtalannak fogják megítélni, mivel régi nagy zsidó vagyonokat kevésbé érintene”. Reményi-Schneller számításai szerint a vagyonadóból 250 millió pengő folyhatna be az államkincstárba. A minisztertanács azonban ezt a javaslatot sem tárgyalta.⁸⁷

⁸⁵ Kállay, *Magyarország miniszterelnöke voltam*, 2. kt, 18.

⁸⁶ MOL K 27, minisztertanács, 1943. március 16. 8. pont. Maga a javaslat az előterjesztéshez nincs csatolva.

⁸⁷ MOL K 27, minisztertanács, 1943. május 26. 58. pont.

Bányász Jenő javaslata

Horthy elégedetlensége elég nagy lehetett, hiszen nem sokkal Reményi-Schneller javaslata után magánkihallgatáson Bányász Jenő előtt is kifakadt, hogy minisztereinek terveivel és rendeleteivel nem ért egyet. Bányászt, aki ekkor vette át kormányfőtanácsosi kinevezését, gyerekkora óta személyesen is ismerte, és ezért felkérte, hogy saját nevében készítsen egy ellenjavaslatot. Bányász a Baross Szövetség alapító tagja, a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara alelnöke volt, 23 könyvet és dolgozatot jelentetett meg a tisztességtelen verseny, a nagytergzaság és a védjegyoltalom tárgyában. Nevéhez fűződött a magyar termékek védjegyztetése is. Bár 1919-től a „keresztény és magyar” gondolat jegyében frázisoktól hemzseggő cikkek tucatjait jelentette meg, Bányász a maga módján hívő keresztényként élt, fizetésének 10 százalékát minden hónapban szétosztotta (!) rászoruló munkatársai között, voltak zsidó barátai is, akiken segített. Mivel egyik könyvének szerzőtársa zsidó volt, ezt a művét Németországban be is tiltották. Mindez csak azért érdekes, mert ebből is látszik, Bányász nem volt „mértéktelen” antiszemita, mint pl. Endre László. Az előterjesztés Bányász és főnöke, Gyulay Tibor valamint néhány munkatárs⁸⁸ segítségével hamarosan el is készült. Reményi-Schneller javaslatától annyiban mindenképp eltért, hogy a vagyontalanítást kártalanítás ellenében kívánta végrehajtani. A zsidó vagyontárgyak állami kezelése és a bankbetétek, folyószámlák zárolása volt a javasolt intézkedés lényege, azzal a kiegészítéssel, hogy a tulajdonosok jogosultak az életfenntartásukhoz szükséges pénzüsszeget (havi 1000 pengőt) kivétel és/vagy járadék formájában megkapni. A javaslat 20 ezer pengő felett 100%-os, 10-20 ezer pengő között 50%-os vagyondézsma helyezett kiállításba, a kártalanítást 2-3%-kal kamatozó el nem idegeníthető kötvényekkel kívánta megoldani.

Bányász törvénytervezetét 1943 elején eljuttatta a kormányzóhoz és Reményi-Schnellerhez is. Választ egyiküktől sem kapott. Az irat azonban önálló életre kelt, terjedni kezdett a parlamenti képviselők körében is:

⁸⁸ BFL B 23098/1949, 43. Gyulay Tibor a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara főtitkára volt. Bányász vallomása szerint Periczky Mihály és Kenéz Dezső is részt vett a javaslat kidolgozásában.

közvetve még Peyer Károly is hozzájutott egy példányához.⁸⁹ 1944. március 31-én a *Baross Újság* ismertette e tervezet pontjait, azzal, hogy a korábbi viszonyok eddig megakadályozták a közzétételt.⁹⁰

Kelemen István unitárius esperes javaslata

Kelemen István 1942. június 1-én terjesztette elő Udvarhely vármegye törvényhatósági bizottságának javaslatát arról, hogy a magyar kormányzat tiltsa el „a zsidóságot a magyar családnevek viselésétől és intézményesen revideáltassanak azonnali elkobzás mellett az összes, zsidók által fölvetett magyar családnevek, visszamenőleg 50-60 évvel”.⁹¹ Kelemen „érvelése” nemcsak a törvényhatósági bizottságot, hanem a vármegye közgyűlését is meggyőzte, így javaslata lényegtelen változtatásokkal 1942. október 28-án határozattá emelkedett! Feltételezhető, hogy Kelemen javaslatát más vármegyékhez is megküldte. A kormányzat azonban elsüllyesztette a javaslatot, ezért rendelet a határozatból nem született.

Ilovsky János törvényjavaslata

1942. november 18-én Ilovsky MÉP képviselő és a Baross Szövetség elnöke 12 pontos javaslatot terjesztett elő a zsidókérdés gazdasági kezelésével kapcsolatban. E javaslat főbb pontjai a következők voltak: 1. minden zsidó érdekképviselőt feloszlátandó, 2. zsidó semmilyen érdekképviselőben tag ne lehessen (keresztény feleség, házastárs se), 3. amíg a kitelepítés meg nem történik, zsidó tanonc kereskedelembe és iparban

89 BFL B 23098/1949, Bányász Jenő népbíróági ügyében Peyer szolgáltatta a törvénytervezetet, mint tárgyi bizonyítékot, melynek vádirathoz csatolt példánya sajnos elveszett. A népbíróság azonban nem fordított e tervezetre különösebb figyelmet. Bányász egy év börtönt kapott, elsősorban a Baross Szövetség lapjában rendszeresen írt cikkei miatt, melyek a nagytér gazdaságot dicsőítették. Bányász börtönbüntetése közben elhunyt.

90 Formailag mint a Baross Szövetség Gyáripari Csoportjának előterjesztése jelent meg a törvénytervezet.

91 Karády – Kozma, *Név és nemzet*, 247–48.

maximum 6 százalék erejéig legyen csak foglalkoztatható, 8. zsidó csak az üzletek 6 százalékát birtokolhassa, 9. zsidó ügynök ne lehessen, 10. gyárak termeléséből zsidó kereskedő csak 6 százaléknyi mennyiségű terméket kaphasson.⁹² Ilovsky javaslata csak a parlament elnapolása és Kállay egyéb akciói miatt nem került megvitatásra – a miniszterelnök ugyanis pontosan tudhatta, hogy amennyiben nem süllyeszti el ezt a javaslatot, azt még saját pártja is megszavazza.

Képviselők nyomásgyakorló akciói és Kállay ellenállása

A Magyar Élet Pártjának jobboldali csoportja 1941-től folyamatosan kísérelt meg akciókat annak érdekében, hogy a kormány további zsidótörvényekre kényszerüljön. 1941. június 8-án, kihasználva Bárdossy római útját, Lukács Béla pártelnökön keresztül nyilvános beszédekben hírről adta, hogy hamarosan a nürnbergi fajvédelmi törvényeknél is szigorúbb módon fogják megoldani a zsidókérdést, és ezt a hírt a hétfői napilapok már mint kész tényt közölték – és ezzel meglehetősen túlzásokba estek, mivel a nürnbergi faji törvények enyhébbek voltak, mint magyar megfelelőik. Bárdossy hazaérkezve pártjában energikusan tiltakozott ez ellen, de jellemző, hogy a miniszterelnöknek állandóan a kormánypárt puccsszerű akcióitól kellett tartania. Érdekes módon ekkori német értékelés szerint a kormánypárt jelentős része ekkoriban még nem akart a III. zsidótörvényen túlmenő intézkedéseket, a „még nem kedvező” nemzetközi helyzet miatt.⁹³

A kormánypárt jobbszárnyának egyik vezető alakja, a párt korábbi elnöke, báró Vay László felsőházi tag 1943 márciusában felkereste Dietrich von Jagow budapesti német követet, és arra kérte, hogy a kormánypárt képviselői csoportjának hamarosan esedékes berlini látogatásán a német fél vesse fel a zsidókérdés elintézetlenségét. Tekintettel arra, hogy Vay maga is a magyar küldöttség tagja volt, kérésével egyértelműen saját vágyálmait kívánta a német fél szájába adni, annak reményében, hogy gesztusának eredménye Magyarországon a „német nyomás” ész-

92 A törvényjavaslatot ismerteti a *Baross Újság* 1942. november 18-i száma.

93 IfZ, MA 70, Antikomintern-Material, Hoover Institut, Auslandsdienst 955/1941, oldalszám nélkül.

lelése lesz.⁹⁴ Vay kérése nyomán a német diplomácia el is készített egy előterjesztést, de az nem ismert, hogy ezt a Berlinbe látogató képviselő-csoporttal közölték-e.

1943. május 5-én harminchárom szélsőjobboldali képviselő (köztük a későbbi zsidómentő, Mester Miklós) memorandumot adott át Kállaynak. A terjedelmes iratban elsősorban a németek melletti határozott kiállást, az angolszász orientáció háttérbe szorítását, a baloldali pártok megfékezését, a zsidó könyvkiadók megrendszabályozását és a zsidók teljes elkülönítését követelték.⁹⁵ Kállay nem reagált az iratra. 1943 őszén a kormány-párt harminc képviselője, köztük Hóman Bálint újabb memorandumot adott át, amelyben a baloldal letörését és a szegedi gondolat alapján történő politikai kibontakozást követeltek. Kállay erre nem is mert válaszolni, mert attól tartott, hogy nyílt elutasítás esetén aláírói átlépnek Imrédy pártjába.⁹⁶ Hóman és társai 1944 februárjában újabb memorandumot nyújtottak be Kállaynak, ebben az előbbieket mellett már a zsidók „kemény felügyelet” melletti közmunkába állítását és kitelepítésük előkészítését is követelték. E törvényjavaslatok érzékeltetik azt a légkört, amelyben a magyar parlament működött. Kállay helyzete az oroszlanidomítóhoz volt hasonlítható, hiszen olyan közeg előtt kellett folyamatosan szerepelnie, mely teljesen ellenséges volt politikájával szemben. Politikusi teljesítménye és bátorsága méltatást érdemel. Több ízben is házfelosztatáshoz kellett folyamodnia. Ha tehette, minden eszközzel fellépett a szélsőségek ellen, 1943. március 19-én mondvacsinált indokokkal végleg betiltatta a nyilas *Pesti Újságot*. Mivel új lap indítását a belügyminiszter könnyen megakadályozhatta, a nyilasok csak egy már létező lap megvásárlásával tudták volna napilapjukat továbbvinni, erre viszont ekkor nem volt lehetőség.

94 Braham, *A népiértés politikája*, 1. kt, 237–238.

95 Horthy Miklós titkos iratai, 387–389.

96 Kállay, *Magyarország miniszterelnöke voltam*, 1. kt, 263.

12. Magyar deportálási tervek: hontalanok, nemzetiségek és a teljes zsidó lakosság

12. 1. A nemzetközi háttér

Zsidó lakosok eltávolítása számos országban merült fel. A 19. század végétől angol, holland, német, francia és lengyel politikusok egymástól függetlenül is foglalkoztak különféle kitelepítési tervekkel, melyek elsősorban Madagaszkár vagy Uganda felé irányultak. Több ország megpróbálkozott a szomszédokhoz történő kiutasítással is, ami – különösen a náci tömeges kiutasításai után – azt eredményezte, hogy Európa legtöbb állama elzárkózott a hontalan zsidók befogadásától. Magyarország sem volt ez alól kivétel. Amikor például Hitler 1939 januárjában František Chvalkovský¹ csehszlovák külügyminiszternek felvetette, hogy Európa államainak lehetővé kellene tenni a zsidóktól történő megszabadulást, Chvalkovský panaszkodni kezdett, hogy már megpróbálta Magyarországra áttoloncolni a hontalan zsidókat, de a magyar hatóságok minden alkalommal visszaküldték őket.² Az efféle tapasztalatok minden antiszemita politikust megerősítettek abban, hogy a kérdés „megoldása” csak átfogó módon rendezhető.

Ugyanebben a hónapban Csáky külügyminiszter javasolta Hitlernek, hogy nemzetközi megoldást kellene találni a zsidókérdésre. Ebben az ügyben Romániával is együtt lehetne működni „közös megoldás érdekében” (feltehetően ez volt az egyetlen román és magyar álláspont,

1 František Chvalkovský (1885–1945) 1938-tól külügyminiszter, 1939-től Emil Hácha kollaboráns kormányában tárca nélküli miniszter és berlini követ. Bombázás során vesztette életét.

2 Jansen, *Der Madagaskarplan*, 288.

amelyben megegyezés születhetett volna). Hitler válaszában arra utalt, hogy a probléma csak anyagi támogatással oldható meg.³

1939 novemberében Wilhelm Frick német belügyminiszter említette meg a Berlinben tartózkodó Kozma Miklósnak a zsidókérdést, majd ez után azt a kérdést tette fel, hogy miért nem foglaltak el a magyarok „egy darab ukrán földet” a Kárpátokon túl. Ezzel az ötlettel a német fél már korábban is jelentkezett Sztójajnál. Ormos Mária valószínűsíti, hogy a felvetés mögött az az ötlet állt, hogy német részről úgy gondolták: ha Galícia egy része magyar fennhatóság alá kerül, úgy oda ki lehetne telepíteni a magyar zsidókat.⁴

Német részről a zsidókérdés „megoldását” ekkor még a több opcionális formában létező kitelepítésben látták. Az SD⁵ elvi lehetőségként már 1934 májusában foglalkozott a madagaszkári kitelepítés gondolatával, mivel Palesztina területét túl csekélynek találta ahhoz, hogy azon az európai, vagy akár csak a német zsidóság elhelyezhető legyen.⁶ Franciaország aktív közreműködése nélkül a terv azonban nem volt megvalósítható, ezért első lépésként a zsidók egy helyre koncentrálását tartották szükségesnek. Erre Lengyelország területe tűnt megfelelőnek, annál is inkább, mert számos terv létezett egy itt kialakítandó zsidó „rezervátum” létrehozására.

A zsidókérdés német részről összekapcsolódott a „németkérdéssel” és a „lengyelkérdéssel” is. A Molotov-Ribbentrop paktum titkos jegyzőkönyveiben Németország és a Szovjetunió kölcsönösen vállalta a német és az ukrán népcsoport kicserélését. A népességszétválás azonban csak egy irányba zajlott, mivel a szovjet érdekszférába szinte senki sem akart távozni, és ezt a Szovjetunió sem erőltette. Ezzel párhuzamosan Olaszországgal is hasonló egyezményt kötöttek a dél-tiroli németek hazatelepí-

3 Hewel követségi tanácsos feljegyzése Hitler és Csáky beszélgetéséről, *A Wilhelmstrasse*, 346.

4 Ormos, *Kozma Miklós*, 645.

5 SD = [Reichs]Sicherheitsdienst, Birodalmi Biztonsági Szolgálat, az SS (Schutzstaffel, védőosztag) 1931-ben létrehozott titkosszolgálat, amely a belügyminisztériumnak alárendelt Gestapóval és a Wehrmacht hírszerzésével (Amt Ausland/Abwehr) párhuzamosan működött.

6 A Madagaszkár-terv geneziséről lásd Jansen, *Der Madagaskarplan*, 201–203. és Magnus Brechtken, *„Madagaskar für die Juden”. Antisemitische Idee und politische Praxis 1885–1945*, München, Oldenbourg, 1997.

téséről. Hitler ugyanis abból indult ki, hogy az izolált német népcsoportok elvesznek a „germán faj” számára. Emellett számára az is fontos szempont volt, hogy a bolsevizmust már megtapasztalt baltikumi németek nem kívántak a Szovjetunióban élni. Német tervek kb. 500 ezer személy hazatelepítésével számoltak („Heim ins Reich” akció). Ezek elhelyezése csak mások kárára történhetett, hiszen sem lakások, sem berendezési eszközök nem álltak rendelkezésre. Már a folyamat tervezésekor is egyértelmű volt, hogy a „németkérdés” szervesen összefügg a „zsidókérdéssel”. A repatriált németek vagyoni kárpótlását ugyanis kezdettől fogva a németországi zsidók vagyonából kívánták fedezni. Németország a Szovjetunió terhére tetemes összeget, több mint hárommilliárd birodalmi márkát számolhatott el annak fejében, hogy a kivándorlók ingó és ingatlan vagyonuk jelentős részét a szovjet területen hagyták. Ezt az összeget azonban nem a hazatelepítettek kárpótlására, hanem nyersanyagok vásárlására és a háború finanszírozására fordították, annak ellenére, hogy a hazatelepülők ígéretet kaptak arra, hogy teljes körű kárpótlásban részesülnek. Az egyedüli vagyon, amely e kárpótláshoz alapul szolgálhatott volna, a zsidóság vagyona volt.⁷

E hazatelepítő akció fő szervezője Himmler Birodalmi Biztonsági Főhivatala (Reichssicherheitshauptamt), és ezen belül Reinhard Heydrich és Adolf Eichmann volt. Három olyan személy, akik egyúttal kulcsszerepet játszottak a zsidók deportálásában is. A dokumentumokból kiderül, hogy nem véletlenül: Eichmann az áttelepített németek „helycsinálója” volt, és ennek érdekében kezdte meg a zsidók deportálását. Oswald Pohl, az SS-WWHA vezetője 1942 tavaszától a koncentrációs táborok főfelügyelőjét is irányította. Dieter Wisliceny, Franz Abromeit, Siegfried Seidl a későbbiekben kulcsszerephez jutottak a magyar zsidóság megsemmisítésében is, Seidl a theresienstadti KZ parancsnoka, Abromeit zágrábi „zsidótanácsadó”, Wisliceny szlovákiai és magyarországi „zsidótanácsadó”, Krumey pedig a lódzi Umwandererzentrale (kivándorlási hivatal) vezetője, majd Magyarországon Eichmann beosztottja lett.

A németek hazatelepítésével párhuzamosan folyt a Warthegau lengyel lakosságának kitelepítése is. E kitelepítésnek kettős célja volt. Egy-

7 Götz Aly, „»Judenumsiedlung«. Überlegungen zur politischen Geschichte des Holocaust”, in *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945. Neue Forschungen und Kontroversen*, szerk. Ulrich Herbert, Frankfurt, S. Fischer, 1998. 75–76.

részt homogén német etnikai tömböt kívántak létrehozni, másrészt fel kívánták számolni a német közgazdászok által már régóta kárhozottatott „kontraproduktív túlnépesedést”. Gazdasági szempontból ugyanis sokkal több ember lakott a térségben, mint amennyinek a mezőgazdaság állandó munkát kínált. A népszaporulat viszont nem tudott másutt elhelyezkedni. Ennek a túlnépesedésnek eredményeképp a földterület rendkívüli mértékben felaprózódott, a termelők nagy része áruját saját maga fogyasztotta el, adót nem fizetett. Német gazdasági szakemberek kiszámították, hogy a Warthegau „népességi optimumához” képest mennyi a térség „feleslege”. Még abban az esetben is, ha egyetlen német telepest sem kívántak volna letelepíteni, náci szempontból milliós nagyságrendű volt a térség „népességfeleslege”. Ezt a feleslegesnek minősülő és eltüntetendő létszámot növelte az a tény, hogy a hazatelepített németeket is itt akarták elhelyezni. A telepéseknek kialakított gazdaságokat a „Német népcsoport megerősítése” (Festigung deutschen Volkstums) program jegyében két-három lengyel parasztgazdaság összevonásával hozták létre, ezért a kitelepítendőek száma jóval meghaladta a betelepítendőket (az említett program élén Himmler állt birodalmi komisszári rangban – Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, RKFDV). 1940 folyamán 340 ezer lengyelt telepítettek át, 1941-ben pedig további 771 ezer lengyel áttelepítését tervezték. A németek, lengyelek és zsidók mozgatására Heydrich „Áttelepítési” és „Bevándorlási” hivatalokat hozott létre Kattowitzben (Katowice), Posenben (Poznań) és Litzmannstadtban (Łódź).

1939 végén német részről kiszámították, hogy politikai és gazdasági okokból néhány éven belül kb. ötmillió ember áttelepítésére lesz szükség. A németek hazatelepítése az első hónapokban hatalmas káosszal járt. A „Heim ins Reich” jelszó alapján hazahozott kb. 500.000 ember zömét csak menekülttáborokban lehetett elhelyezni. Az így kialakuló politikai helyzet dominóeffektust indított el. A náci ideológia szerint három csoport különösen csökkent társadalmi értéket képviselt: a szellemi fogyatékosok, a zsidók és a szláv nemzetiségűek. Ezen három csoport kárára próbálták meg tehát elhelyezni „saját” menekültjeiket.

Legelőször, mintegy tervgazdasági módszerekkel, a „biológiai értékű” szellemi fogyatékosok megsemmisítésére került sor. Az eutanázia ebben az időben – mint korábban már tárgyaltuk – nemcsak Né-

metországban hanem a világ sok más (elsősorban protestáns vallású) államában népszerű gondolat volt, központi megsemmisítő program azonban sem Svédországban, sem Dániában nem indult. Német egészségügyi és belügyi szakemberek 1939. október 9-i konferenciájukon kiszámították, hogy országosan kb. 65–70 ezer gyógyíthatatlannak minősülő személy semmisíthető meg, és ezáltal ugyanennyi férőhely és kb. 200 millió márka takarítható meg (a gyógyíthatatlan betegek ápolása ugyanis még a háborús sebesültekénél is drágább). A gyilkolások után „felszabaduló” intézményeket ideiglenes menekülttáboroként az áttelepülő németek rendelkezésére bocsátották.⁸ Mivel ez messze kevésnek bizonyult, 1940 nyarán további 70 ezer páciens utaltak a „T4 akció”, azaz az eutanáziaprogram hatáskörébe. Himmler 1939. október 30-án „biológiai, politikai és szociális” szempontok alapján elrendelte a Németországhoz visszacsatolt lengyel területek összes zsidó lakosának, valamint a lengyel lakosság egy részének kitelepítését. A deportálást elrendelő végrehajtási utasítás külön kiemelte, hogy lengyelek közül csak a jó lakásokkal rendelkezők távolítandóak el. A gyakorlatban az utóbbi szempont fontosabbnak bizonyult a zsidótlanításnál is: legelőször a földtulajdonnal rendelkező lengyel parasztokat deportálták, mivel az áttelepített, mezőgazdasággal foglalkozó német telepeseikkel őket tudták a leg hamarabb pótolni.

Az áttelepítendő németek száma folyamatosan nőtt, és elhelyezésük egyre nagyobb gondokba ütközött. 1939. november 9-én a már korábban elfoglalt Łódź környékét is a német birodalomhoz csatolták, mivel itt akarták letelepíteni az urbánus életmódhoz szokott balti németek egy részét. A helyi lakosság nagyrészt zsidókból és lengyelekből állt. Himmler velük együtt 1940 februárjáig már egymillió személy deportálását tervezte a németek által megszállt lengyel Főkörmányzóság területére.

Az áttelepítés komoly üzletet jelentett a náci vezetésnek. Erre az összefüggésre már a *Magyarság* is felhívta a figyelmet: Németország az áttelepítési akciókkal és az ezzel kapcsolatos vagyontranszferrel „hosszú időre biztosítani tudja magának a szükséges élelmiszert és nyersanyagokat és az áttelepülőket különösebb anyagi ráfordítás nélkül letelepítheti Lengyelországban, ahol a terület nagy része eddig zsidó kezek-

8 Az eutanázia-akcióhoz lásd *Aktion T4. Die 'Euthanasie'-Zentrale in der Tiergartenstraße 4.* szerk. Götz Aly, Berlin, Hentrich, 1989.

ben volt”.⁹ A földtulajdon kérdésében a *Magyarság* újságírója túlzott, hiszen a földterületnek csak kb. 16%-a volt zsidók kezén, ezen a területen tehát lehetetlen lett volna letelepíteni több millió nem lengyel zsidót.

12.2. Madagaszkár és a keleti területek

A hazatelepített németek okozta „népességfelesleg” levezetésére német részről több megoldási kísérlet is felmerült. Ezzel összefüggött az a feladat is, hogy Himmler az elfoglalt területek „népi masszáját” (*Völkerbrei*), összesen 22 millió főt, rasszista szelekciónak kívánta alávetni. A németesítésre nem alkalmasakra szintén a deportálás várt volna, csakúgy mint a zsidóságra. Míg a szláv elemet a Főkörmányzóságba, addig a zsidóságot „Afrikába vagy valamilyen gyarmatra” kívánta eltávolítani. Himmler ennek kapcsán kifejezetten negatív példaképére, a Szovjetunióra hivatkozott, amennyiben Hitlernek 1940 májusában írt memorandumában leszögezte, hogy „Bármennyire is szörnyű és tragikus ez az egyes esetekben, ez a módszer mégis a legenyhébb és legjobb, ha csak nem akarjuk a népek fizikai megsemmisítésének bolsevista módszerét alkalmazni”.¹⁰ Hitler május 25-én hozzájárult a memorandumban foglaltak megvalósításához, és Himmler, fellelkesülve a német sikereken, elkezdte vizsgáltatni a „Madagaszkár terv” megvalósításának lehetőségét. A tervet felkarolta Hans Frank főkörmányzó is, aki számára a zsidók megígért eltávolítása „kolosszális megkönnyebbülést” jelentett.¹¹ Ezzel párhuzamosan a gettósításokat ideiglenesen felfüggesztették a főkörmányzóság területén.

Hogy sokáig nem kristályosodott ki egységes álláspont, azt a német külügyi hivatal 1940. június 3-i feljegyzése is bizonyítja, amelyben a D III referatúra Ribbentroptól útmutatást kért „a zsidókérdéssel kapcsolatos német hadicél” kapcsán, és három lehetőséggel (Lublini zsidórezervátum, Madagaszkár és Palesztina) kapcsolatosan állást is foglalt. Első lehe-

9 „Hogyan és miért telepítik vissza a délkelet-európai államokból a németeket?”, *Magyarság*, 1939. október 24. 2.

10 Christopher R. Browning, *Judenmord. NS-Politik, Zwangsarbeit und das Verhalten der Täter*, Frankfurt, S. Fischer, 2001. 26.

11 Browning, *Judenmord*, 29.

tősségként az összes európai zsidó eltávolítását, másodikként a keleti és a nyugati zsidók szétválasztását javasolták. „A keleti zsidók, akik a zsidó értelmiség szaporodóképesebb és talmudbiztos utánpótlását képezik, túszként német kézben maradnak (Lublin?), hogy megbénítsák az amerikazsidókat [sic!]. Nyugati zsidók ki (Madagaszkár?).” Az irat szerzője a palesztinai „zsidó nemzeti otthon” lehetőségét nem tartotta helyesnek – „második Róma veszélye!” – és az érintett birodalmi hatóságok közötti szoros megbeszélések megkezdését, valamint a deportálás módozatának költségeinek és a szóba jövő európai országokban élő deportálandók számának megállapítását javasolta.¹² Erre azonban csak másfél évvel később, Wannseeben került sor. Reinhard Heydrich 1940. június 24-én azzal érvelt Ribbentropnak, hogy kivándoroltatással nem oldható meg a zsidókérdés, mivel immár 3,5 millió zsidó került német fennhatóság alá. Külön problémát jelentett, hogy a zsidók ekkor már vagyonuktól megfosztva, a létminimum határán éltek, tehát semmiképp sem tudták volna finanszírozni saját kivándorlásukat. Heydrich a megoldást ekkor még a következőképp látta: „A zsidókra nincs szükségünk a Birodalomban. A biológiai megsemmisítés azonban nem méltó a német néphez, mint kultúrmenthez. Ezért a győzelem után kötelezni fogjuk a vesztes hatalmakat, hogy tengeri szállítókapacitásváltoztatással a zsidókat Madagaszkárra vagy máshová szállítsák.”¹³ A Madagaszkár-projekt náci vezetők részéről már 1934-ben is felmerült. Az 1938. július 6-án megtartott eviani konferencia kudarca és a gyarmattartó államok teljes elzárkózása kilátástalanná tette a megvalósítást. Franciaország összeomlása után azonban gyökeresen megváltozott a helyzet. Utólag teljesen irreálisnak tűnik a terv, de ha meggondoljuk, hogy ekkor Líbiában és Addisz-Abeában a tengelyhatalmak csapatai állomásoztak, és német részről a Német-Kelet-Afrika gyarmatbirodalom újjáélesztését tervezték, érthető, hogy miért foglalkoztatta ebben az időben a Külügyi Hivatalt és a Birodalmi Kancelláriát ismét ez az ügy. Az olasz és a francia szállítókapacitás segítségével elvileg nem tűnt lehetetlennek, hogy néhány év alatt ki lehessen szállítani kb. 3-4 millió személyt, hiszen hasonló létszámú népesség korábban az USA-ba is be tudott vándorolni a 19. század utolsó éveiben.

12 IfZ Eich. 934. (oldalszám nélkül).

13 Heydrich szavait idézi Götz Aly, „*Endlösung*”. *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*, Frankfurt, S. Fischer, 1995. 11.

A terv új távlatokat nyitott a német antiszemiták számára. Madagaszkár nagysága elvileg lehetővé tette e teljes nyugat- és közép európai zsidóság elhelyezését. Több szakértő pártoló véleménye és Hitler helyeslése hatására számos végrehajtási javaslat és emlékirat született, melyeket 1940. augusztus 15-én Eichmann ügyosztálya foglalt össze. Ezen szakértői anyagok szerzője jórészt Peter-Heinz Seraphim, a kelet-európai zsidóság „szakértője” és közgazdász professzor volt, aki az érdeklődők számára 1940 októberében nyíltan publikálta tanulmányát *A zsidókérdés a Főköormányóságban mint népességprobléma* címmel. Ebben olyan szavak szerepeltek, mint „zsidótúltelítettség”, „egészséges fejlődés”, „népességi tisztogatás”, „tehermentesítés”. Ezzel a könyvvvel Seraphim voltaképpen összefoglalta a sajtóban és a különféle hivatalokban már hónapok óta nyilvánosan folyó népességmozgatási alapelveket is. A madagaszkári kitelepítés ténye annyira nyilvános volt, hogy például a varsói Gestapo vezetője 1940 júliusában közölte a zsidó tanács vezetőivel, hogy a háborúnak egy hónap múlva vége lesz, és a zsidók ezután Madagaszkárra utazhatnak.¹⁴

A tervek szerint Madagaszkár a Birodalmi Biztonsági Főhivatal külön állama lett volna, formálisan a Német Birodalom mandátumaként. Stratégiailag fontos pontjain a német haditengerészet és légierő bázisokat tartott volna fenn, a többi területen pedig egy német rendőr-helytartó ellenőrizte volna a zsidó „önkormányzatot”.¹⁵ Elképzelhetjük, hogy a teljesen előkészítetlen területen a katasztrofális egészségügyi viszonyok és a vízhiány miatt az akció feltételezhetően milliók pusztulásával járt volna. Csakhamar kiderült, hogy Anglia legyőzése nélkül lehetetlen végrehajtani a madagaszkári kitelepítést. Nem lehetett számítani a francia flottára sem. A Hitler által előidézett és népességpolitikusai javaslatára radikalizált népességmozgatás viszont egyre nagyobb német, lengyel és zsidó tömegeket mozdított ki eredeti lakhelyükről. Az áttelepített németek közül még 1941. április 1-én is 256.257 fő barakktáborokban élt, a „népességelesleg”, azaz az otthonukból elűldözött lengyelek és zsidók mind a Főköormányóságban zsúfolódtak össze. Az 1941 májusáig kitelepíteni tervezett 250 ezer lengyel lakosból csupán 25 ezret sikerült a tervezett határidőre deportálni,

14 Czerniakow-napló, 88. idézi Aly, *„Endlösung*, 145.

15 Aufzeichnung des Legationssekretärs im AA. Franz Rademacher über den Madagaskar-Plan 3. 7. 1940, in Longerich, *Politik*, 58.

és a további 520 ezer lengyel és 60 ezer zsidó deportálása hely és infrastruktúra hiányában teljesen lehetetlennek tűnt. A Wehrmacht és Hans Frank lengyelországi „főköormányzó” egyaránt tiltakozott a deportálások ellen, mert a katonai felvonulást és a lengyel területek gazdasági működését súlyosan veszélyeztették az ide irányított, vagyonuktól és munkaeszközeiktől megfosztott és zömmel munkaképtelen zsidó deportáltak. Legkésőbb ekkor kezdett körvonalazódni az újabb kitelepítési cél is. Titoktartási szempontokból „noch zu bestimmende Territorium” névvel látták el az új célállomást, amely valójában a Szovjetunió, azon belül is három terület: a Pripjaty-mocsarak, a Jeges-tenger és Szibéria volt. Míg a Madagaszkár-terv esetén a zsidóság pusztulása az áttelepítésnek nem célja hanem „csak” kísérőjelensége lett volna, ezek a tervek már egyértelműen a zsidóság biológiai pusztítását tűzték ki célul.¹⁶ A sajtóban és a külügyi érintkezésben azonban továbbra is a madagaszkári kitelepítés maradt a német hivatalos álláspont.

16 Fenti gondolatmenetemben Aly *Auschwitz* c. monográfiájára támaszkodtam.

13. A magyar külpolitika, a honvédvezérkar, és a nemzetiségek kitelepítése

13.1. A németek kitelepítése

A magyar revíziós törekvések kapcsán sokáig nem merült fel a nemzetiségek ki- illetve áttelepítésének lehetősége. Bethlen István, Gömbös Gyula vagy Teleki Pál revíziós elképzelései nem csak etnikai szempontok mentén formálódtak (utóbbi két politikus csak a zsidóság esetében tartotta lehetségesnek a „kérdés” kivándorlás útján történő rendezését). A népességmozgatás modern gondolata inkább olyanokban merülhetett fel, akik történeti jog helyett csak az etnikaira helyezték a hangsúlyt: közéjük tartozott például Hóman Bálint kultuszminiszter, aki 1940-ben magyar-szlovák lakosságcserét javasolt a magyar-szlovák viszony végleges rendezésének érdekében. Más országok, ill. a német népcsoport esetében, ahol nem állt fenn a viszonyosság problémája, már a magyar konzervatív elit is megoldásnak tartotta a kitelepítést: Horthy Miklós 1934-ben Pilsudskinak írt levelében például szinte lelkes hangon írt a török-görög népességcseréről, mint alkalmazható példáról.¹ 1939 után Hóman a németek országon belüli összetelepítését mindenképp szükségesnek tartotta, mivel veszélynek ítélte meg a vegyes falvakban a sváb lakosság disszimilációját.²

Horthy rendkívül pozitívan áll hozzá a németek kitelepítéséhez. Kitűnő gondolatnak nevezte Hitler 1939. október 6-i beszédét, mely általánosságban a külföldön élő németység hazatelepítését említette, és Hitlerhez 1939. november 3-án írt levelében leszögezte, hogy valamennyi kisebbségre kellene alkalmazni ezt a módszert! Külön kiemelte, hogy milyen nyereség volna Németországnak, ha megkaphatná a „mi derék svábjaink”-at, „akiket mi mindig nagyon szeretünk, bizonyára a legjobb gazdák

1 Horthy Miklós titkos iratai, 145.

2 BFL Nb 293/1946, Szálasi-per, 7444, 7508.

és mezőgazdasági dolgozók valamennyi repatriálásra tekintetbe jövő közül”.³ Névmagyarosítás kérdésében is egy kalap alá vette a svábokat és a zsidókat, mondván, kifejezetten káros, hogy ez akadályozza a „fajnemesítést”. Hitler nyilatkozata egyébként általánosan ismert volt az országban, mivel a *Magyarország* október 7-i száma külön le is közölte a beszédnek azt a részét, amelyben Hitler arra utalt, hogy „Európa kelete és délkelete ugyanis részben tele van a német népiség nem tartható töredékeivel”, és általános lakosságcsereket helyezett kilátásba.

Ennek mintájára Erdmannsdorff budapesti német követ 1939. május 23-án felvetette a burgenlandi magyarok egy részének (6000 személynek) áttelepítését is. Az ötletre a magyar kormány kedvezően reagált, mivel abban reménykedett, hogy az áttelepülő magyarokat kicserélheti a Sopron környéki németekre. Sopron „faji” szempontból egyébként is veszélyeztetettnek tűnt, mivel a várost körülvevő falvak közül hat német, egy pedig horvát lakosságú volt, és a város ezért nem csatlakozott a magyar etnikai tömbhöz. A minisztertanács 1940. január 12-i ülésén az ötlet már a „kiszolgáltatott és menthetetlennek tűnő” burgenlandi magyarság teljes hazatelepítésére bővült. A német fél hajlott is erre a gondolatra. Az áttelepítés ötlete azonban már ott hajótörést szenvedett, hogy német részről a kárpátaljai németeket kívánták a burgenlandi magyarokkal kicserélni, míg a magyar fél a nyugati határon, Sopron környékéről szerette volna kitelepíteni a németeket, akik asszimilálhatósága jóval nehezebbnek tűnt, mint a kárpátaljaiaké. Ezzel viszont a német fél nem értett egyet, és arra is hivatkozott, hogy önkéntes áttelepülés esetén Magyarországról csak proletárok, míg Burgenlandból a gazdag parasztok települnének át. Mivel ekkoriban Németországnak a Szovjetunió, Baltikum és Besszarábia területéről áttelepült németek elhelyezése is komoly gondot okozott, a magyar kitelepítést nem forszírozták, a magyar kormány pedig nem volt abban a helyzetben, hogy az áttelepülést kötelezővé tegye.⁴

A kitelepítésre vágyóknak biztatást adott Hitler Sztójaynak tett 1940. szeptemberi kijelentése, mely szerint egyszer sor kerül majd egy millió német visszatelepítésére a Kárpát-medencéből.⁵ Erről a kijelentésről a

3 Horthy levele Hitlerhez, 1939. november 3. A *Wilhelmstrasse*, 458.

4 MOL K 27, 204. doboz, 1940. január 12. 38. pont.

5 Hewel követségi tanácsos feljegyzése Hitler és Sztójay beszélgetéséről, A *Wilhelmstrasse*, 528.

magyar politikusok széles köre tudott, Kállay például azzal érvelt Ribbentrop előtt, aki a Volksbund jogainak bővítését követelte, hogy erre azért nincs szükség, mert a helyzet „úgyis csak átmeneti jellegű”. Kállay a német nemzetiséggel kapcsolatos követeléseket rendre azzal hátrította el, hogy így is arányszámukat meghaladó mértékben vannak jelen magyarországi németek a politikai és gazdasági életben.⁶

A kitelepítés egyik lelkes szorgalmazója maga Teleki Pál volt. Az általa létrehozott Nemzetpolitikai Szolgálat a sváb falvakban impresszum nélküli röpcédulákat terjesztett a tervezett kitelepítésről.⁷ Reálisabban gondolkodó szakemberek azonban elvetették a kitelepítés ötletét. Siposs Sándor, a kisebbségi iskolaügyekkel foglalkozó hivatalnok 1942-ben a *Láthatár* című folyóiratban „Magyarország és a nemzetiségek” című cikkében kitért a nemzetiségi „kérdés” megoldásának módoszataira: „Az asszimiláció mellett a nemzetiségi kérdés másik, egészen újszerű megoldásának látszik a lakosságcsere, illetve esetünkben a kitelepítés”.⁸ Az azonban csak bilaterális egyezménnyel volna megoldható, és nagy problémát jelentene az a tény, hogy a svábok zöme nem akar kitelepülni. Siposs felismerte azt is, hogy a magyar állam vélhetően nem lesz képes arra, hogy a kitelepítendő lakosság vagyonáért kártérítést fizessen, és a kitelepítés ötletét ezért elvetette, de utalt arra, hogy a magyar közvélemény ebben a kérdésben erősen megosztott: „A [...] gazdasági szempontot annál inkább nagyjelentőségűnek kell tartanunk, mert nemzetiségi vidékeinken azt tapasztalhatjuk, hogy ezeknek a területeknek a magyarjai közül sokan a nemzetiségi kérdés megoldását elsősorban a kitelepítésben szeretnék látni”.⁹

Horthy 1943 tavaszán Klessheimben komoly szemrehányásokat kapott azért, mert nem egyezett bele a zsidók kitelepítésébe. Sajátos módon az egészből azt következtetést vont le, hogy a németek kitelepítése aktuálisabb mint valaha: erre utal, hogy ezt az ötletét Kállayn keresztül a minisztertanácson is bejelentette.¹⁰

6 Kállay, *Magyarország miniszterelnöke voltam*, 1. kt, 121. A kitelepítés ügyét Kállay feltehetően csak riposzttnak szánta.

7 Tilkovszky Loránt, *Ungarn und die deutsche Volksgruppenpolitik 1938-1945*, Budapest, MTA, 1981. 220, 229.

8 Siposs Sándor, „Magyarország és a nemzetiségek”, *Láthatár*, 1942. július, 156.

9 Uo. 157-159..

10 MOL K 27, 248. doboz, 1943. április 20. 80. pont.

Nemcsak a kormány, az ellenzék is rokonszenvezett a kitelepítés ötletével. Peyer Károly az SZDP XXXIII. kongresszusán 1942. december 13-án kijelentette, hogy „a nemzetiségi kérdésnek két része van: az egyik demokráciával, a másik vagonokkal oldható meg”. Németek esetében megerősítette, hogy „lesz egy olyan réteg, amellyel nem tudunk mást tenni, minthogy kiszállítsuk őket az országból, mint ahogy ez Európában mindenütt másutt történik”.¹¹ Az uszításhoz Varga Béla is csatlakozott: az „egy batyuval” formulát ő használta először nyilvánosság előtt a svábok ellen a parlamentben. 1942. november 11-én kifejtette, hogy aki nem alkalmazkodik „mindenben a magyar szellemiséghez”, az távozzon Magyarországról. „az út, amelyen batyuval jöttek ebbe az országba, nyitva áll előttük, visszamehetnek azon ma is” – tette hozzá, egyértelműen a magyarországi németekre célozva.¹² Hasonlóan fenyegetődött 1943. december 2-án a parlamentben Meskó Zoltán is. „Aki nem érzi itt jól magát, az kivándorolhat” – jelentette ki a Volksbund kapcsán.¹³ Illyés Gyula 1945. április 22-én a *Szabad Szóban* arra hivatkozott, hogy már Hitler hatalomra jutása előtt (!) az elsők közé tartozott, akik felismerték, hogy a kérdés „gyökeres” rendezése csak a megállapodáson alapuló kitelepítés lehet, és azt is elárulta, hogy erről a témáról barátaival (akik a Parasztpárt vezetői voltak) gyakran tárgyalt. 1945-ben a magyar politikai elit eleinte szinte egyhangúan követelte a svábok kitelepítését, és ezzel magyarázható az is, hogy miért írhatta a *Népszava* 1946. augusztus 23-án, hogy a Tolna megyei 29 sváb falu kitelepítési listája már „másfél éve”, azaz 1945 március-áprilisa óta készen van. Ha meggondoljuk, hogy 1945 márciusában a harcok még a Dunántúlon zajlottak, ez arra utal, hogy a kitelepítést szorgalmazók valójában folyamatosan foglalkoztak a tervezett intézkedés előkészítésével.

Német részről a háború alatt lebegtették a kérdést: Hitler 1940 szeptemberében Sztójay berlini követnek megjegyezte, hogy „egyszer majd biztosan abban a helyzetben lesz, hogy visszavigyen belőlük egy milliót Németországba”.¹⁴ 1943 februárjában közölte Szombathelyivel, hogy ro-

11 Tilkovszky Loránt, *Die Sozialdemokratische Partei und die Frage der deutschen Nationalität in Ungarn 1919-1945*, Budapest, 1991. 113.

12 *Képviselőházi Napló* 1939-1944, 15. kt, 304. ülés, 220.

13 *Képviselőházi Napló* 1939-1944, 18. kt, 349. ülés, 507.

14 *A Wilhelmstrasse*, 528.

mán-magyar háború esetén előzőleg mindkét ország területéről kivonná a népi németeket. Az áttelepítési terv a népcsoport előtt is ismert volt ugyan, de még a volksbundisták többsége is ellenezte, csupán azok helyeselték, akik teljesen nincstelenek voltak. Hogy a „svábok” kitelepítése mennyire népszerű volt a magyar politikai életben, azt igazolja Jagow német követ panasztávirata is, melyben Hitler kijelentése ellen tiltakozott. A német követ utalt arra, hogy már amúgy is komoly belpolitikai támogatással rendelkeznek efféle ötletek, és amennyiben a Führer kijelentése ismertté válik, akkor a kitelepítést követelő párt kerülne többségbe, ami beláthatatlan feszültségekhez vezet.¹⁵

A kitelepítésről folytatott vita is bizonyítja, hogy az 1945-ben meginduló német kitelepítési akció korántsem külső erők műve volt, magyar politikusok és értelmiségiek jelentős mértékben hozzájárultak ennek előkészítéséhez. Már-már tragikomikus, hogy Horthy Miklós 1945. május 19-én az angol királyhoz írt levelében leszögezte, hogy „legjobb vágyunk lenne megszabadulni a német nemzetiségű magyar alattvalóktól, akik a leghálátlanabbul viselkedtek. Ugyancsak magyarokra lehetne kicserélni a többi nemzetiséget. Erre sohasem lehetne találni jobb alkalmat”.¹⁶

Csakugyan, nemcsak Horthy, hanem a magyar, a csehszlovák és a jugoszláv vezetés is így gondolkodott. Magyarországon a „demokratikus” kormány 1945 májusában megszavazta a „svábok” kitelepítését, a szerbek elűldözték a hozzájuk betelepített bukovinai székelyeket és a csehszlovákok a felvidéki magyarok jelentős részét.

13.2. Más nemzetiségűek kitelepítése és magyarok betelepítése

A kivándorolt magyar etnikum visszatelepítése már az Egységes Párt 1922-évi programjában is szerepelt, és a harmincas években több tanulmányíró is megihletett. Népi írók, jobb- és baloldali szerzők egyaránt

15 A Wilhelmstrasse, 706–707.

16 Horthy Miklós – dokumentumok tükrében, szerk. H. Haraszi Éva, Budapest, Balassi, 1993. 15.

fontosnak tartották, hogy a magyar népesség fogyását megállítsák, és az ország „faji”, azaz etnikai erejét növeljék. Szabados Mihály 1938-ban publikálta *Hozzuk haza az amerikai magyarokat* c. dolgozatát. Első mondatával megállapította, hogy Magyarország a német és a szláv imperializmus ütközőpontjában van, ezért elengedhetetlen feladat a nép biológiai erejének növelése. Véleménye szerint az USA-ban tomboló munkanélküliség miatt az ottani magyarok szívesen hazajönnének (1937 nyarán 5,5 millió, 1938 őszén 8 millió munkanélkülit tartottak nyilván). Ez az USA érdeke is, hiszen a magyarok távozásával munkahelyek szabadulnának fel. Mivel egy „ínségmunkás”, azaz munkanélküli foglalkoztatása évi 700–750 dollárba kerül, az USA minden évben ennyit takaríthatna meg minden magyar visszavándoroltatásával. Szabados szerint ezért méltányos, ha az USA 700–750 dollárt visszavándorlási prémiumként osztana ki a kivándorló személyek között. Esetleg Magyarország hitelezhetné e költségek egyharmadát.¹⁷

1938-tól kezdve új helyzet alakult ki. Magyarországhoz egymás után egyre nagyobb nemzetiségi csoportok kerültek vissza, magyarok százezrei viszont továbbra is idegen, elsősorban román uralom alatt maradtak. A szomszédos országokból történő áttelepítés azonban hivatalosan csak ritkán merült fel,¹⁸ mivel a magyar politikai elit jelentős része további revízióban reménykedett, és nem adta fel asszimilációs reményeit sem. Teleki véleménye is az volt, hogy „bárhonnan szívesen látunk visszatérő magyarokat, de csak olyan területekről, ahol a magyarság nem hosszú évszázadok óta él saját földjén, mert a gyökereket nem helyes kitépni”.¹⁹ Másrészt,

17 Szabados Mihály, *Hozzuk haza az amerikai magyarokat*, Magyar Élet kiadványai 1. Budapest, 1938.

18 Egy ritka példa erre az ötletre a *Magyar Élet Pártérsítője* c. kiadványban is megtalálható. 1940. augusztus 15-én „Több magyart a gátra” címmel dr. Máthé Ferenc pártvezető írt egy cikket, melynek vezérgondolata, hogy „Minden arra kész magyart vissza kell telepíteni az eljövendő új határok közé”. A *Magyar Szemle* 1940 szeptemberi számában viszont Moravék Endre ismertette a török-görög, bolgár-török, román-török lakosságcserek lefolyását, valamint a német „Heim ins Reich” mozgalmát, és arra a következtetésre jutott, hogy Magyarország a leghelyesebben teszi, ha tartózkodóan viseltetik a lakosságcsere ötletével szemben.

19 „A csángó kérdés”, *Magyar Szemle*, 1941. április, 174. idézi Teleki képviselőházban 1940. december 3-án mondott szavait. Teleki indoklása álságosnak tűnik, ha meggondoljuk, hogy zsidók esetében a „gyökerek kitépése” nem okozott volna neki problémát.

elsősorban román-magyar viszonylatban, a magyar területen élő románok relatív nagy száma (a Magyarországhoz került kb. 1 millió románnal szemben Dél-Erdélyben csak 400 ezer magyar maradt) sem tette volna lehetővé a kölcsönös lakosságcserevel történő megnyugvást hozó rendezést. A magyar politikusok jelentős része hitt a nemzetiségek erőszakos asszimilációjának lehetőségében – vagy semmilyen koncepcióval sem rendelkezett a nemzetiségi kérdés kezelésére. Hóman Bálint ebből a szempontból realistább és konzekvensebb is volt: egyrészt leszögezte, hogy az asszimilálás lehetetlen, másrészt utalt arra, hogy a zsidók és a nemzetiségek disszimilációs erejét egyaránt veszélyesnek tartja. Ezért szükségesnek látta a rutén, román és szerb nemzetiség kitelepítési programjának előkészítését. Konkrét terveket azonban nem készített.²⁰

A Werth Henrik vezette Honvédevezérkar volt az, mely a zsidóság kitelepítése mellett saját katonai erejét messze túlbecsülve állandóan a nemzetiségek kiűzését szorgalmazta, és ezzel nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az efféle ötletek tömeges népszerűsége tegyenek szert. Teleki Horthyhoz írt levelében is utalt erre: „az itteni magyarok [...] a mind kiűrik, kikergetjük ideológiájában [...] élnek”.²¹ Hogy ez a szemlélet mennyire el volt terjedve, azt bizonyítja Werth Henrik Bárdossyhoz intézett előterjesztése is. Azzal indokolta a nagyobb háborús szerepvállalás szükségességét, hogy ezzel az ország lehetőséget kaphat arra, hogy szláv, román és zsidó lakosságát, azaz majdnem nyolcmillió embert kitelepíthessen (az 1918-as határokon belüli területről számolva). Werth nyilván ismerte a hasonló etnikai tisztogatást elrendelő német terveket, ezekre hivatkozott is legutolsó emlékiratában. A kitelepítéssel beteljesülne a nagy álom: „a Kárpát-Medence kizárólag a magyarság élettere volna, amit a magyar faj töltene ki” – írta a vezérkar főnöke. Ha meggondoljuk, Werth terve az ország méreteihez képest jóval nagyobb feladatok elé állította volna az országot, mint a 80 milliós Németország Generalplan Ost-terve, mely húsz év alatt 30 millió ember letelepítését tűzte ki célul.²²

20 BFL Nb 293/1946, Szálasi-per, Hóman Bálint naplója, 7508, 7511.

21 Horthy Miklós titkos iratai, 238.

22 Horthy Miklós titkos iratai, 306-308. Werth memorandumai nem maradtak fenn, tartalmukat Bárdossy Horthyhoz intézett leveléből ismerjük. Bárdossy Werth idézett memorandumja után elérte leváltását. A „Generalplan Ost” a Birodalmi Biztonsági Főhivatalban 1941 első felében keletkezett.

Hogy az etnicista-rasszista politika áldozatai korántsem csak a zsidók voltak, azt bizonyítja Werth 1941-ben az erdélyi részek visszacsatolásáról készített zárójelentése is. Ebben felvetette, hogy a katonai közigazgatás megszüntével véglegesen szabályozni kellene a „nem kívánatos elemek (zsidók, cigányok) beszivárgásának meggátlását”.²³ Ez a mondata egyrészt arra a gyakorlatra utal, hogy korábban a katonai közigazgatás a kérdést „saját hatáskörben” egyértelmű módon rendezte el, másrészt pedig arra, hogy a diszkriminálásnak minden „faji” szempontból veszélyesnek tekintett csoport áldozatává válhatott. Ugyanez tükröződött vissza abban a HM-rendeletben is, amely kimondta, hogy „románnak, szerbnek és zsidónak semmiféle kedvezményt nyújtani nem szabad, ezek fel nem válthatók, szabadságra nem mehetnek, ott kell végigszenvedniük a háborút vagy ott pusztulnak”.²⁴ Werth és társai a világháborúban lehetőséget láttak arra, hogy a magyarság vérveszteségét mások kárára minimalizálják. „Nemzeti szempontból” románok, szerbek, cigányok és zsidók egyaránt haszontalannak tűntek, és a magyar rasszisták számára a „vérükkel” finanszírozott antibolsevista háború kétszeres nyereségnek is számított. A honvédség felső vezetése csak 1941 végétől változtatta meg hozzáállását: Bárdossy követelésére Werthet 1941 őszén leváltották, egy év múlva pedig Bartha Károly honvédelmi miniszter is távozott posztjáról, és helyébe a megbékélést szorgalmazó nagybacsoni Nagy Vilmos került, aki az említett HM-rendeletet hatályon kívül helyezte, és a munkaszolgálatosoknak számos könnyítést tett lehetővé.

A magyar vezérkari főnök mellett civilek is dédelgettek magukban hasonló, sőt még ennél is utópisztikusabb elképzeléseket: Vida Péter a *Kárpátmedence* c. lap 1941 szeptemberi számában a nemzetiségek kitelepítését összekötötte „IV. Béla király régi álmának megvalósításával”, azaz az uráli őshazában élő nyelvrokonok hazatelepítésével. Baráth Tibor kolozsvári egyetemi tanár 1943-ban publikált műve szerint a nem magyar nemzetiségűeket az orosz sztyeppékre kell kitelepíteni.²⁵

Ezekből az elképzelésekből semmi sem vált valóra. A Délvidék volt az

23 VKF tájékoztató, 37.

24 *Fegyvertelenül*, 1. kt, LXXII. és 276. A rendelet feltehetően 1941. szeptember és 1942. február között születhetett.

25 Baráth Tibor, *Az országépítés filozófiája a Kárpát-Medencében*, Kolozsvár, Nagy nyomda, 1943. 214.

egyetlen olyan terület, ahol etnikai tisztogatás esetén sem kellett tartani retorzióktól. Telekinek még 1940 elején jugoszláv kollégája felvetette 110.000 kárpátaljai görögkeleti rutén áttelepítését. Teleki ettől az ötlettől nem idegenkedett, de nem bácskai, hanem szerémségi magyarokat akart kapni a ruténokért. Miloje Siljanić helyettes külügyminiszter 1940 márciusában Kozma Miklósnak megismételte a javaslatot, de a néhány nap múlva bekövetkező fordulat miatt további tárgyalásokra nem kerülhetett sor.²⁶

A magyar hadvezetés Jugoszlávia szétesése után kihasználta a helyzetet arra, hogy újrarendezze a térség etnikai viszonyait. Erre annál is inkább szüksége volt, mivel már megszületett a megállapodás a román kormánnyal a bukovinai székelyek hazatelepítéséről. A bukovinai székelyek hazahozatala 1882-ben merült fel először, és a népi íróknak köszönhetően a harmincas évektől ismét aktualizálódott. 1940-től a kormány is foglalkozott a kérdéssel,²⁷ amit csak erősített, hogy 1940. júniusában a politikai események (elsősorban a Szovjetunió Románia elleni agressziója) megindították a bukovinai székelyek menekülését. Néhány hónapon belül több ezer hadköteles férfi szökött át Magyarországra. Elhelyezésükre azonban csak menekülttáborokban volt mód.

A magyar kormányt ekkor már élénken foglalkoztatta a népmozgatások gondolata. 1940 nyarán a határon túli magyarok hazatelepítésére Külföldi Magyarokat Letelepítő Kormánybiztosság névvel külön állami hivatalt hoztak létre.²⁸ Az Erdélyi Párt programjának 3. pontja is tartalmazta a hazatelepítés szükségességét.

A magyar kormány számára kezdettől fogva nyilvánvaló volt, hogy ezek az emberek csak mások kárára helyezhetőek el, mivel házépítéshez szükséges pénzösszeg nem állt rendelkezésre, és egyébként is lehetetlen lett volna az áttelepülőket otthonaik felépüléséig táborokban tartani. Azt a tervet, mely szerint az áttelepülőket a Székelyföld és a Szilágyság között, a Szamos völgyében kellene letelepíteni, hogy ezzel létrejöjjön a magyar etnikum összefüggő kapcsolata, el kellett vetni, mivel nemcsak a szükséges anyagiak hiányoztak, de hely sem volt, mivel a románok kite-

26 Ormos Mária, *Egy magyar médiavezér*, 667.

27 Bodnár Ferenc, „Hozzuk haza a csángókat”, *Magyar Élet pártértéssítője*, 1940. augusztus 1.

28 Gombos György, *A bukovinai székelyek hazatelepítése: újabb tennivalók*, Budapest, 1942. (Magyar Külügyi Társaság Külügyi Könyvtár 5) 12.

lepítése sem volt lehetséges. Kivételt jelentett Szatmár-Bihar megye, ahol a román telepések elmenekülése után 27193 hold föld ill. 1833 telepés ház szabadult fel: ide 1941 áprilisáig kb. 200 zömmel bukovinai székely családot helyeztek el.²⁹

Jugoszlávia összeomlása azonban új távlatokat nyitott. Számítani lehetett arra, hogy a Délvidékre betelepített szerbek kitelepíthetők lesznek: az áttelepítésbe ezért belekalkulálták, hogy „helycsinálás végett” előzetesen legalább ugyanannyi szerbet el kell üldözni a Délvidékről. Legcélravezetőbb az a módszer volt, hogy az 1918 után betelepített szerb katonai telepéseket (dobrovoljácokat) csak egy nappal a betelepítés előtt deportálták házaikból, mert így mindent sértetlen állapotban át lehetett adni a betelepülőknél. Kállay utalt is erre, hogy míg a földművelési minisztérium birtoktelepítési osztályának minden egyes földigénylővel külön kellett foglalkoznia, addig a bukovinai székelyeket már kész házakba tehették be.³⁰ Hozzá kell tennünk: a hazatelepített székelyek nem tudhatták, hogy a magyar állam (vissza)rabolt vagyomból fogja kárpótolni őket. Összesen 13.200 bukovinai székelyt és 1420 egyéb áttelepültöt telepítettek le a Bácskában, ennek köszönhetően a magyarság aránya a Délvidéken 5%-kal nőtt.

1919 óta a jugoszláv uralom alatt 6912 szerb dobrovoljac család telepedett le a Bácskában és 235 Baranyában, zömmel magyaroktól elvett birtokokon. Bajor Ferenc vezérőrnagy 1941. április 25-én falragaszokat függesztett ki, melyeken elrendelte, hogy minden szerb, montenegrói, zsidó és cigány lakosnak, aki 1918. október 31. után települt le, azonnal el kell hagynia a területet. Figyelemre méltó, hogy ez a rendelet három nappal megelőzte a magyar kormány ugyanezen döntését. Bajor intézkedése nem értelmezhető a korábban elkövetett igazságtalanságok pusztá kiigazításaként sem, hisz a zsidók és cigányok nem tartoztak a szerb állam által preferált népcsoportok közé. Deportálási terveit a németek fékeztek le, akik nyomására a falragaszt is el kellett távolítani. Német részről mindenképp el akarták kerülni, hogy a feszült szerbiai belpolitikai helyzetet tovább élezze a magyarok által előzötték sorsa (ebben az időben a Horvátországból előzött szerbek elhelyezése éppen

29 Szabados Mihály, „Egy telepítés tanulságai”, *Magyar Szemle*, 1941. szeptember, 171–180.

30 Kállay levele Horthyhoz, in *Horthy Miklós titkos iratai*, 358.

elég gondot jelentett). A 2. német hadsereg-parancsnoksághoz kirendelt magyar összekötő tiszt május 2-án közölte a magyar kormány április 28-i döntését 150.000 szerb áttelepítéséről (vagyontárgyak nélkül három napi hideg étellel),³¹ arra hivatkozva, hogy ezeket az embereket 1918. december 31. után telepítették le. A kitelepítendőek száma tehát egyáltalán nem állt arányban a korábban betelepítettekével – minden jel szerint a magyar kormányzat a Délvidék majdnem teljes (!) szerb lakosságát ki akarta telepíteni, mivel a népszámlálási adatok szerint összesen 164.000 szerb élt a területen, és legfeljebb 10%-uk költözött 1920 után ide. Vörnle János külügyminiszter-helyettes Erdmannsdorff budapesti német követnek azt is felhozta, hogy a szerbek korábban csak a magyarok „kiszípolozásával” foglalkoztak, és ezért nem lehet „együtt élni” velük.³² A német diplomácia azonnal tiltakozott. Ennek ellenére a magyar hadsereg május 18-ig kb. 7500 személyt dobott át a határon. 1941-ben kb. 25.000-30.000 szerbnek kellett elhagynia a Délvidéket.³³ 1941. június 3-án Benzler követségi tanácsostól Sztójay további 12.000 ember deportálására kért engedélyt. Benzler azonban arra hivatkozott, hogy csak olyan százalékban telepíthetők ki szerbek a Délvidékről, mint Szlovéniából vagy Horvátországból, ami az összlakosság max. 10%-át jelenti. Ezzel szemben magyar részről már 20%-ot telepítettek ki. Benzler adata némileg eltúlzott volt, mivel a magyar vezérkar főnöke szerint júniusig 15.000 személyt toloncoltak ki, és további 11.375 személyt internáltak (rájuk részben szintén kitoloncolás várt). Miután a deportálás lehetősége megszűnt, több száz embert, elsősorban dobrovoljácokat és családtagjaikat Sárvárra internálták. A honvédség azonban nem adta fel kitelepítési terveit: László Dezső, a vezérkari főnök helyettese kérte a külügyminisztert, hogy mivel Horvátország megállapodott a németekkel 200.000 boszniai szerb kitelepítéséről, ezért Magyarországnak is hasonló megállapodást kellene kötnie a bácskai szerbek „hazatelepítéséről”.³⁴ A Délvidéken 192 ezer hold került ál-

31 Horthy-Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásában és szétzúzásában, Budapest, Zrínyi, 1985. 93. A Wilhelmstrasse, 581.

32 Diplomáciai iratok, 5. kt, 1118. Vörnle jelentése, 1941. május 17.

33 Ezt a számot valószínűsíti az is, hogy 14.620 telepés betelepítése után a magyar hatóságok további 10.108 személynek tudtak volna elhelyezési lehetőséget biztosítani. Gombos, A bukovinai székhelyek, 23.

34 Horthy-Magyarország részvétele, 132.

lami kezelésbe, ebből 53 ezer hold a székhelyeknek jutott, a maradékból 23 ezer holdat földigénylőknek osztottak ki.³⁵

A magyar diplomácia titkos vágyairól tanúskodik a zágrábi magyar követ titkos jelentése is. Ebben a bunyevácok áttelepítésére tett javaslatot. „elképzelhetetlen, hogy akadna még egy olyan horvát kormány a történelem során, amely kész volna befogadni a bácskai horvát bunyevácokat. A magyar kormány, amely végrehajthatja ezt a nagystílusú kitelepítési akciót, magának ezzel évszázadokra szóló emlékművet állít, és örök szolgálatot tesz vele a magyar faj számára”.³⁶ A követ cserébe a Mura-köz, „ez a faji szempontból egyébként is elveszett terület” átengedését javasolta. Június 11-én ez az ajánlat meg is érkezett a zágrábi külügyminisztériumban, ott azonban elutasították az ötletet, ami miatt Magyarország és Horvátország között a háború végéig nem sikerült megkötni a határra vonatkozó egyezményt. Csupán a boszniai magyar szórványok hazatelepítésére került sor, államközi megállapodás alapján 1552 magyar költözött át 1942 folyamán a Bácskába.³⁷

Nemcsak a vezérkar, hanem a csapatparancsnokok is részt vettek az etnikai tisztogatásban. 1941. augusztus 27-én dálnoki Veress Lajos, a 2. lovassdandár parancsnoka a következő jelentést tette a vezérkari főnöknek:

„Jelentem, hogy a katonai közigazgatás megszűntével az egész Délvidéken, de különösen a 2. lov. dd. pság. elhelyezési körletéhez tartozó határsávbán az annak idején kitelepített zsidók, dobrovoljácok és nemzetellenes elemek visszaözlése kapcsán, naponta súlyosabbá válik a helyzet.

A szerbiai és horvátországi zsidók, kik ott csak szigorú ellenőrzés mellett élhetnek, újból a magyar Délvidékre özlönnének vissza, mert itt még mindig a legjobban megy a sorsuk.

A 2. lov. dd. pság. már a megszállás első napjaitól kezdve Újvidéken a városi katonai parancsnoksággal egyetértésben a zsidók részére a kötelező munkaszolgálatot bevezette ugyan, de más seregtestek területén ilyen rendszabályok nem kerültek végrehajtásra.

A zsidók tömeges visszavándorlása a Délvidéken elhelyezett csekély

35 Gombos, A bukovinai székhelyek, 13.

36 Diplomáciai iratok, 5. kt, 1150-1151. Ugyanerre utalt Erdmannsdorff követ jelentésében 1941. július 9-én, A Wilhelmstrasse, 600.

37 A. Sajti Enikő, Délvidék 1941-1944, Budapest, Kossuth, 1987. 102.

katonai erővel és ellenőrző személyzettel alig akadályozható meg, és azt csak úgy lehet elkerülni, ha az egész Délvidéken legalább az alábbi rendszabályok kerülnek végrehajtásra:

1. A kötelező munkaszolgálat bevezetése, az összes ittlakó zsidó részére.

2. A jelentkezési kötelezettség nemcsak elrendelése, hanem ellenőrzése is. Szigorú megtorló intézkedések minden olyan egyén ellen, aki az azonnali jelentkezést elmulasztja vagy beszivárgott egyént lakásán rejteget.

[...]

ha az említett rendszabályok nem kerülnek végrehajtásra, úgy a bevonulás után a Délvidéken végrehajtott tiszogatási munka teljesen kárba vész, sőt, rövid időn belül több zsidó és gyanús elem fog beszivárogni a Déli határokon át, mint amennyi a Jugoszláv uralom alatt itt élt, és mint amennyit a magyar állam a keleti határokon át kitelepíteni képes.

Megállapítható még, hogy a határon át betörekvő zsidók megvesztegetési ténykedései nemcsak a polgári lakosság körében, hanem már a honvédségen belül is nagyfokú erkölcsi rombolást idéznek elő.³⁸

Figyelemre méltó Veress indoklása, mely szerint azért kell védekezni a zsidóság tömeges visszavándorlása ellen, mert különben több zsidó áramlik be az országba „mint amennyit a magyar állam a keleti határokon át kitelepíteni képes”. Nem tudhatta, hogy a Magyarországról Kamenyec-Podolszkijba kitoloncolt zsidókra a megsemmisítés vár: azt azonban tudhatta, hogy Szerbiában és keleten a zsidóság fizikai megsemmisítése már folyamatban volt, és a zsidók ez elől menekültek Magyarországra. Hozzá kell tennünk, Veress antiszemitizmusa a háború előrehaladtával sem változott. 1943. június 8-án kelt felterjesztésében zsidó rabbik tábori lelkészé történő átképzésének mellőzését kérte, arra hivatkozva, hogy ők „a zsidó faji öntudat gerincét, a jelenlegi rendszer elleni bujtogatás szószólóit képviselik [...] lelkészi kiképzésükkel a magyarság ellen működő zsidóság vezetőit emeljük magasabb értelmi és vezetői színvonalra”.³⁹ E javaslatok aláírója, a későbbi vezérezredes és „homo regius” a tábornoki karon belül azok egyike volt, akiktől távol állt a németek istenítése, és aki 1944-ben végrehajtotta a kiugrási parancsot, amit aztán tisztjei szabotáltak el.

38 *Fegyvertelenül*, 1. kt, 369–371.

39 *Fegyvertelenül*, 2. kt, 324–325.

Jellemző a honvédségben uralkodó felfogásra a zombori katonai parancsnokság felsőbb utasításra kiadott rendelete. Ebben a csetnikek, emigránsok, kommunisták, dobrovoljácok mellett az összes bevándorolt zsidó összeírását rendelte el.⁴⁰ A szegedi V. hadtestparancsnokság a zsidóságot mint potenciális veszélyforrást tarthatta nyilván: csak ezért lehetséges, hogy a „nemzetvédelmi szempontból aggályos” személyek közé sorolta a „nemzetközi zsidó” és „cionista” egyéneket a kommunisták, nemzetiségi agitátorok (németek kivételével), szektások, kémgyanúsak, szociáldemokrata politikusok és rémhírterjesztők mellett.⁴¹

Magyar részről Horvátország irányában is megpróbálkoztak a kitelepítés ötletével, sőt Bárdossy adriai szabadkikötőt és az oda vezető vasútvonalra különleges „péage-jogokat” is kért Horvátországtól, mert ez „Magyarországnak feltétlen létérdeke”.⁴² Bárdossy és a magyar politikusok minden jel szerint még ekkor is olyan nagyhatalomnak tartották Magyarországot, amely csupán történelmi jogon is követeléseket támaszthat szomszédaival szemben. Ezzel a tényleges erőviszonyokat teljesen figyelmen kívül hagyó magatartással sikerült elérni, hogy a horvát-magyar viszony a lehető legrosszabb legyen.

A kitelepítés, illetve a lakosságcsere mint megoldás Erdély kérdésével kapcsolatban is felmerült.⁴³ Az ötlet népszerűségéről árulkodik Kállay 1943. február 26-án Horthyhoz írt levele is: „Az erdélyi földreform-rendelettel is foglalkozni fogok, de előre jelenthetem, hogy ennek olyan egyszerű elintézése, hogy a magyar nagybirtokba betelepített oláhokat onnét egyszerűen kidobjuk és magyaroknak adjuk, általánosságban, sajnos, nem vihető keresztül. [...] teljesen apolitikus lenne most megcsinálni, míg a nagy kérdések véglegesen eldöntve nincsenek. Ha a mi totális győzelmünkkel végződik ez a háború, és Magyarország azt teheti Erdélyben amit akar, akkor úgy intézi el ezeket a kérdéseket, ahogyan akarja. Ha pedig nem így végződik, akkor akármit csinálunk, az nem lenne végérvényes, legfeljebb egy reakciót válthatna ki, ha másutt nem, akkor a béketárgyalási asztalnál, ahol igen fontos kérdőpont lesz és beható vizsgálat tárgyát fogja képezni, hogy melyik ország hogy bánik

40 *Horthy-Magyarország részvétele*, 82–83.

41 Uo. 228–229.

42 MOL K 27, 225. doboz, minisztertanács, 1941. április 13.

43 *A Wilhelmstrasse*, 519.

nemzetiségeivel”.⁴⁴ Kállay minisztereinek is célzott arra, hogy helyesebb lett volna Kárpátalja esetén 1939-ben népszavazással legitimálni a határokat (Keresztes-Fischer viszont nem szakított a nagyhatalmi elképzelésekkel, mert úgy látta, hogy a kormányzat „elkényeztette” a ruszinokat, és a szerbek egy része is „belenyugodott” abba, hogy „európai környezetben”, azaz Magyarországon él).⁴⁵

A magyarság biológiai erősítésének külön fejezetét képezték az 1918-as határokon túl, de Közép-Kelet Európában élő magyarokkal kapcsolatos elképzelések. Elsősorban a mintegy 2000 fős Belgrád környéki szórványmagyarság,⁴⁶ illetve a moldvai csángók esetében⁴⁷ merült fel a hazatelepítés gondolata.

1942-ben jelent meg Gombos György tollából a Magyar Külügyi Társaság könyvsorozatának 5. kötete *A bukovinai székelyek hazatelepítése: újabb tennivalók* címmel. Különleges jelentőségét az adja, hogy kiadójából következően a mű felfogása minden bizonnyal egyezett a kormány álláspontjával. Gombos művében először kitért arra, hogy „a liberalizmusban elalélt magyar fajiság erősítése” fontos feladat, és Kovács Alajosra hivatkozott, aki kimutatta, hogy a szomszédos országok születési arányszámai jóval magasabbak a magyar adatoknál. Ezután mintegy bevezető jelleggel ismertette a bukovinai székelyek áttelepítését, majd táblázatot közölt a határokon túl élő magyarság számáról. Gombos a szomszédos államok magyarságát leszámítva 1.116 ezer magyart mutatott ki külföldön. „Sok vér idegenben és oly sok nemzetiség és nemkívánatos elem itthon” – folytatta gondolatmenetét azzal, hogy már most fel kell készülni

44 Horthy Miklós titkos iratai, 358.

45 MOL K 27, minisztertanács, 253. doboz, 1943. szeptember 14. 67. pont.

46 MOL K 27, minisztertanács, 252. doboz, 1943. augusztus 17. 28. pont

47 A moldvai csángók esetében Románia elzárkózó magatartása miatt nem kerültek sor konkrét lépésekre. Csak 1944 elején, amikor a szovjet csapatok megközelítették Moldva határait, került elő a hazatelepítés kérdése. Ifj. Horthy Miklós 1944. február 18-án vetette fel egy tárcaközi értekezleten a hazatelepítés ötletét. A résztvevők mindegyike támogatta a javaslatot. 75.000 fő áttelepítésének lehetőségével számoltak, elhelyezési területként a Dunántúl „nemzetiségekkel lakott, esetleg egykés vidékei” merültek fel. Az akciót tehát egyfajta etnikai megerősítésnek is szánták a német nemzetiséggel szemben. A német megszállás után további lépésekre nem került sor, és 1944. október 16-án az ezzel kapcsolatos iratokat „ad acta” tették. Lásd MOL K 28, 133. cs, 262.t.

ni „a háború utáni válság” következtében hazatelepülő amerikai magyarok fogadására. A lényeg ezután következett: „Tudnunk kell már most azt, hogy hány kitelepítendő törvényileg korlátozott jogokkal rendelkező zsidó pontosan mennyi és milyen oly gazdasági területet tart névszerint és címszerint megszállva, amely állás vagy munkahely a bekövetkező és mindenképp kívánatos Európaellenes kitelepítési akciója során, jóformán egyik hónapról a másikra megüresedik. [...] A mesterségesen is segített kivándorlást most azoknak és leszármazottaiknak mesterséges (valójában természetes) kivándoroltatása kövesse, akik a múlt század második fele óta beszivárogtak a világ minden tájára kiszítt magyarság helyére. [...] A hazatelepítés kézenfekvő megkönnyítéséhez szükséges előkészítő munkát hazai és lehetőleg külföldi vonatkozásban is, kizárólag egy állami szerv hatáskörébe utalva, már most el kell végezni. [...] Vannak kérdések, [...] melyeket csak a nagy világátrendező folyamatával együtt lehet megoldani.”⁴⁸

13.3. Zsidókitelepítés az állami politikában, 1920–1941

A kitelepítési tervek értelmezéséhez szükséges, hogy röviden visszatekintsünk az 1939 előtti ezzel kapcsolatos magyar diskurzusra, amelynek bizonyos elemeit már könyvem első fejezetei is tárgyalták. Az I. világháború alatt és után sok galíciai zsidó Magyarországon keresett menedéket. Kiutasításukat szinte egységesen követelték a keresztény-nemzeti kurzus pártjai. Ehhez az 1920. évi 20.000 sz. miniszterelnöki rendelet teremtette meg a jogalapot, mely „az 1914. január 1. után bejött zsidó fajú beözönlöttek eltávolítását rendelte el”.⁴⁹ A parlamentben Friedrich István miniszterelnök ennek megfelelően hetenként bejelentette, hogy leplombált vagonokban mennyi zsidót szállítottak vissza Galíciába.⁵⁰ Valójában a 8.000 menekült közül csak 2000 főt ért ez a sors, de közülük is sokan vissza tudtak szökni a határokon át.⁵¹ Bár a rendeletet az 1925. évi

48 Gombos, *A bukovinai székelyek*, 31-32.

49 A rendelettel kapcsolatos koronatanácsai jegyzőkönyvet idézi Horthy Miklós titkos iratai, 87, 95.

50 *Képviselőházi Napló* 1939–1944, 22. kt, 168-169. Maróthy-Meizler felszólalása.

51 Ormos, *Egy magyar médiavezér*, 65. és 41. l.

200.000 számú, külföldiek magyarországi lakhatását szabályzó BM-rendelet hatályon kívül helyezte, és ebben a zsidó szó nem szerepel, a megfogalmazás nem hagy kétséget afelől, hogy az intézkedés csak rájuk vonatkozik. Az új rendelet ugyanis „feltétlenül kiutasítandónak és a visszatéréstől eltiltandónak rendeli azt a külföldit, aki az állam érdeke szempontjából nemkívánatos bevándorlási mozgalommal kapcsolatosan került be ebbe az országba”.⁵²

Megjegyzendő, hogy a zsidó menekültek száma kb. 2-3%-át tette ki az utódállamokból Magyarországra menekültekének. Eltávolításuk tehát szinte semmit sem enyhített volna a többiek helyzetén.

Az állampolgársággal nem rendelkező zsidók 1920-tól külön figyelem alatt álltak. 1927-ben, 1929-ben és 1931-ben országos razziákat is tartottak a hontalan zsidók felkutatására, az első két alkalommal 1521 személyt utasítottak vagy toloncoltak ki. Hivatalnokok és politikusok között meglehetősen széles konszenzus alakult ki abban a kérdésben, hogy az országnak lehetőség szerint meg kell akadályozni a nehezen asszimilálható szegény ortodox galíciai zsidók bevándorlását. Az asszimilált zsidóság nagy része szintén nem lelkesedett tőlük kulturálisan elkülönülő galíciai hitsorsosaik bevándorlásáért. 1930-tól a svájci idegenrendészet tapasztalatai alapján létrehozott KEOKH gondoskodott az idegenek nyilvántartásáról. A magyar politikai elit zsidókkal szembeni históriája egy nem létező zsidó „beözönlés” rémében is megnyilvánult. Horthy és belügyminisztere, Scitovszky Béla ezt a kérdést annyira fontosnak tartotta, hogy napirendi pontként „zsidó beözönlések meggátlása, tartózkodási engedélyek” címmel külön tárgyalhatta az 1931. február 20-i és a március 5-i koronatanácson. A kormányzó szerint „csodálatosképpen a legutóbbi kommunista letartóztatásoknál mindig zsidók szerepelnek, de különösen megengedhetetlennek tartja, hogy magyar vállalatok idegen zsidó vezető tisztviselőket tartsanak, és utal arra, hogy dacára a belügyminiszter rendelkezéseinek, állandó zsidóbeözönlés észlelhető, különösen a keleti és északkeleti megyékben”.⁵³

A koronatanács miniszterei hozzászólásaikban szintén igazolták a „zsidóbeözönlés” tényét. A földművelésügyi miniszter rámutatott „a zsidóság térhódítására a birtokvásárlásoknál” (ez csak részben volt igaz),

⁵² Horthy Miklós titkos iratai, 87.

⁵³ Uo.

a honvédelmi miniszter pedig panaszkolt, hogy „míg magyarok elhelyezkedés híján külföldre kényszerülnek kivándorolni, s így a magyarság számerejét a csonka hazában állandóan csökkenti, addig a zsidóság nemhogy kivándorolna, hanem természetes szaporulatán felül bevándorlással mesterségesen gyarapszik, ami katasztrofális következményekkel járhat”⁵⁴ (ez nem volt igaz). A koronatanács végül úgy határozott, hogy „a zsidó beözönlés minden törvényes eszközzel meggátlandó [...] A kereskedelmi miniszter utasíttatik, hogy egyetértésben a belügyminiszterrel, a vállalatoknál alkalmazott külföldiek szigorú revízióját tegye folyamatba, és gondoskodjék arról, hogy elsősorban magyar állampolgárok nyerjenek magyar vállalatoknál elhelyezést.”⁵⁵

A zsidókitelepítés népszerűségét bizonyítja, hogy az Egységes Párt 1931. évi programjában „a keresztény kereskedelem és pénzpiac megteremtése” mellett kiemelten szerepelt „az ország erkölcsi és gazdasági életére kártékony bevándoroltak” azonnali kiutasítása.⁵⁶

Sok politikus és hivatalnok, köztük a KEOKH tisztviselői túlmentek a jogszabályok legtágabb értelmezésén is, amikor zsidók esetében automatikusan a kiutasíthatóság lehetőségéből indultak ki (például hontalanként tartották nyilván a nem magyar állampolgárságú zsidó szülők Magyarországon született gyerekeit). A KEOKH folyamatos nyilvántartást vezetett a hontalannak tekintendő zsidókról, a harmincas évek vége felé már kb. 8000 név, 1941-ben pedig kb. 90.000 név⁵⁷ volt adatbázisukban (a kitelepítést célzó második zsidótörvény egyébként is kifejezetten utasította a KEOKH-ot erre a nyilvántartásra). A nyilvántartás segítségével rendszeres, több megyére kiterjedő razziákat szerveztek a hontalanok kiutasítására.⁵⁸

A hontalanság 1918 után a Kárpát-medencében jelentős számú embert érintett. Az utódállamok megtagadták az állampolgárságot azoktól, akiket megbízhatatlannak tartottak. Ezek a személyek sokszor állampol-

⁵⁴ Uo. 88.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Balogh – Föglein, *Magyarország*, 69.

⁵⁷ Karsai, *Holokausz*, 229.

⁵⁸ Ormos (*Egy magyar médiavezér*, 413.) említ egy ilyen razziát, amelynek alkalmával Kisvárdán nemcsak hontalanokat, hanem a helyi Talmud-tóra iskola tanárait és tanítványait is begyűjtötték.

gárság nélkül éltek lakhelyükön. Sokan Magyarországra menekültek, de irataikat nem tudták beszerezni, és ennek hiányában állampolgárságukat sem igazolhatták. Tegyük hozzá, sokáig nem is tűnt fontosnak a kérdés, hiszen az állampolgárság megszerzése csupán adminisztratív jelentőséggel bírt.

1938-tól hatványozott növekedésnek indult a hontalanok száma. A Felvidék visszacsatolása után az antiszemita szlovák hatóságok sok zsidót cseh állampolgárnak vagy hontalannak deklaráltak, és egyszerűen áttoloncolták őket a magyar határon. 1938. november 20-án csak a Csallóközben 500 ilyen nem magyar illetőségű zsidó hontalanról kellett gondoskodniuk a hatóságoknak.⁵⁹ Az 1939. évi IV. törvénycikk 3.§-a felhatalmazást adott a belügyminiszternek arra, hogy törölje a honosítás vagy visszahonosítás útján 1914. július 1. után magyar állampolgárrá lett személyek állampolgárságát, ha az illetők életviszonyai „nem utalnak arra”, hogy az ország területén kívánnak maradni. Ebből következett, hogy a hatóságoknak tág terük nyílt arra, hogy önkényesen bizonyítsák: az érintett feltehetően úgysem kíván huzamosabb időn át Magyarországon élni, ezért honosítása hatálytalanítható.

13.4. Kárpátalja és Kamenyec-Podolszkij

1938 novemberében Kárpátalja déli, magyar többségű sávja, majd 1939. március 15 után a teljes terület ismét magyar fennhatóság alá került. Kárpátalján a zsidóság aránya igen magas volt: a lakosság kb. 13%-a, azaz 78.087 személy volt zsidó.⁶⁰ Zömük ortodox és kevésbé asszimilált mivolta miatt eleve szálkát jelentett az antiszemiták szemében. Ezen az sem változtatott, hogy szemben az anyaországi zsidósággal, a kárpátaljaiak zöme kifejezetten szegény sorsú volt. Sokan az elmúlt évtizedben költöztek át Galíciából, és ezért állampolgársággal sem rendelkeztek. Az ő kitelepítésük szinte pártállástól függetlenül minden politikus programjának része volt. A kitelepítendőek számát növelte Lengyelország

⁵⁹ *Népszava*, 1939. november 20. „A katonai közigazgatás a Csallóközben”.

⁶⁰ Braham, *A népiértés politikája*, 143. Az adat csak az 1939-ben visszacsatolt területre vonatkozik, de nem tartalmazza az I. bécsi döntéssel visszakerült déli területsáv adatait.

megtámadása után a németek és a szovjetek elől Magyarországra menekülő zsidók száma is: Kasztner Rezső szerint 15.000 zsidó érkezett Magyarországra.⁶¹ Ugyanez ismétlődött meg Észak-Erdély visszacsatolása alkalmával: Dél-Erdélyől a vasgárdista merényletek és a brutális utcai antiszemitizmus elől magyarok és sok nem magyar nemzetiségű zsidó is inkább magyar területen keresett menedéket, mert ez ekkor még jóval biztonságosabbnak tűnt (1940 novemberében 70 ezer dél-erdélyi magyar (valamint 702 zsidó) menekült részesült közellátásban).⁶²

Kozma 1940 szeptemberében kapta meg miniszteri biztosi kinevezését. Kezdetől fogva különböző, a „zsidókérdés megoldásával” kapcsolatos javaslatokkal árasztották el hivatalát.⁶³ Kozma válaszában kifejtette, hogy elsősorban a falusi zsidók kitelepítését tartja lehetségesnek. Nem sokkal később gróf Somssich Gyula a Magyar Mezőgazdák Szövetkezetének hasonló előterjesztését adta át neki: ez szintén zsidóellenes vádaskodásokat tartalmazott, és messzemenő intézkedéseket követelt, például 80.000 zsidó áttelepítését, igaz, az országon belül. Kozma válaszában utalt arra, hogy az országon belüli telepítés nem jelent megoldást. Az egymás után érkező beadványok és Kárpátalja kormánybiztosának kezdetől fogva meglévő antiszemita beállítottsága azonban nemsokára éreztette hatását. Már 1940 novemberében felhívta a minisztertanács figyelmét „a kárpátaljai zsidómozgalom jelentőségére is. [...] A népi túltelítettség a Kárpátalján igen nagy és a rendkívül szapora ruszin lakosság lassan-lassan leszivárog a magyarság rovására [...] A határsávban az erdőbirtokok igen nagy része van idegen, főleg zsidó kezekben. Ezek kisajátítását kell minél előbb lehetővé tenni.”⁶⁴ A minisztertanács elfogadta Kozma kisajátító javaslatát, és felhatalmazást adott arra is, hogy a jogosítványait veszített iparúzóknak ne csak felszerelése és berendezése, hanem lakása is kisajátítható legyen, hiszen ahogyan Kozma indokolta: „a letelepedni szándékozó (keresztény) iparúzó nem tehető ki annak a sokféle módon megnyilvánu-

⁶¹ Braham (*A népiértés politikája*, 99–101.) szerint összesen 60–80 ezer lengyel menekült (ebből 6000 zsidó) érkezett Magyarországra, közülük 15.000 maradt 1940 után is az országban, és ezek között is voltak zsidók. Kállay ugyanezt a számot (szerintünk tévesen) 40 ezerre teszi: Kállay, *Magyarország miniszterelnöke voltam*, 2. kt. 80.

⁶² MOL K 27, 216. doboz, minisztertanács, 1940. november 8. I. rész, 18. pont.

⁶³ Példákat hoz Ormos, *Egy magyar médiavezér*, 728., MOL K 429, Kozma-iratok, 15. doboz, oldalszám nélkül.

⁶⁴ MOL K 27, 215. doboz, minisztertanács, 1940. október 15. 38. pont.

ló kellemetlenségnek, amit az iparúzés eszközeivel rendelkező – üzlet-helységéből kizárt – az iparúzés helyszínén lakó régi iparúző okozhat”.⁶⁵ 1941. március 31-ig Kozma felülvizsgáltatta az összes iparendedélyt, és minden zsidónak minősülőtől megvonta azt, és válaszában leszögezte, hogy nagyon örülne, ha „ki lehetne őket valahová vándoroltatni, de egyelőre lehetetlen”.⁶⁶ Mások ezt már ekkor sem tartották lehetetlennek. Csíkszereda városparancsnoka, Éder Elemér ezredes például már 1940. november 8-án összefogatott 24 helyi zsidó családot, és áttette őket a román határon. Mivel a románok visszatoloncolták őket, 12 családot Kőrösmezőre irányított. Bár a helyi határszázad parancsnoka először nem vállalta az érintettek kitoloncolását, felsőbb utasításra mégis meg kellett tennie. December 5. és 8. között 36 személyt kergettek át a határon.⁶⁷ Csupán Slachta Margit intervenciójának volt köszönhető, hogy az utolsó négy személy nem jutott hasonló sorsra, mivel a honvédelmi minisztérium letiltotta a további deportálásokat.⁶⁸

Kozma a Magyar Élet Pártjának budapesti központjában 1941. május 1-én előadást tartott Kárpátalja helyzetéről. Ebben külön kitért a deportálás kérdésére is. Utólag készített előadásjegyzete szerint „Zsidókérdés – európai kérdés” címszó alatt kifejtette: „Mert mit csináljunk? (derűtlenség) Rezervációba utalás, brutális rendszabályok mint vízbe hajigálás, stb. nem lehetségesek. [...] A zsidókérdés a jelen pillanatban végeredményben és komolyan meg nem oldható, de medrében tartható addig, amíg a háború a kérdést meg nem oldja.”⁶⁹

Mindez bizonyítja, hogy a deportálás kérdése ekkor már állandóan napirenden volt a politikai döntéshozók körében. Az utalás a „brutális rendszabályokra” pedig arról árulkodik, hogy ezek létezése is közismert

65 MOL K 27, 215. doboz, minisztertanács, 1940. október 15. 41. pont.

66 Ormos, *Egy magyar médiavezér*, 737.

67 Tibori Szabó Zoltán, *Élet és halál mezsgyéjén. Zsidók menekülése és mentése a magyar-román határon 1940-1944 között*, Kolozsvár, Minerva Művelődési Egyesület, 2001. 66, 72. Majsai Tamás, „The deportation of Jews from Csíkszereda and Margit Slachta's intervention on their behalf”, in Randolph L. Braham (szerk.) *The treatment of the Holocaust in Hungary and Romania during the post-communist era*, New York, Rosenthal Institute, 2004. 149-150. Braham, *A népiirtás politikája*, 1125.

68 Schlachta tevékenységéhez lásd Mona Ilona, *Slachta Margit*, Budapest, Corvinus, 1997.

69 MOL K 429, 15. doboz, előadás a MÉP párthelységében, oldalszám nélkül.

volt, és csupán magyarországi alkalmazhatósága tűnt célszerűtlennek. A Szovjetunió elleni hadbalépés azonban néhány héten belül valódi lehetőséget teremtett a deportálások lebonyolítására. Zavaros helyzetet lehetett kihasználni, hiszen Galíciából a szovjet csapatok viszonylag gyorsan visszavonultak, és – ami az akcióhoz elengedhetetlenül szükségesnek látszott – a magyar hadbalépés után az északkeleti határ mindkét oldalán magyar csapatok teljesítettek szolgálatot. Erre a lehetőségre az illetékesek már jóval az ellenségeskedések kirobbanása előtt készülhettek. Az akció hátterében Kozma mellett minden jel szerint Werth Henrik állt, aki 1941. június 13-án a berlini magyar katonai attasétól pontos híreket kapott a készülő támadásról,⁷⁰ de feltehetően már korábban is készült erre az eshetőségre. Ő, illetve László Dezső,⁷¹ a honvédevezérkar hadművelleti csoportfőnöke kezdeményezte a „megbízhatatlan” elemektől való megtisztítás tervét, és Werth erről emlékiratot is terjesztett fel a kormányhoz. Sáska Elemér⁷² vezérkari ezredes dolgozta ki a deportálás terveit, tehergépkocsikat a Magyar Teherfuvarozók Egyesülete (MATEOSZ) biztosított.⁷³ A kész tervekre bizonyíték, hogy Kozma már 1941. június 7-én (!), tehát két héttel a háború kitörése előtt írt e tárgyban levelet a miniszterelnöknek, 10-én a belügyminiszterrel, 14-én a miniszterelnökkel, 21-én pedig a kormányzóval tárgyalt.⁷⁴ Június 16-án a minisztertanácsra készített feljegyzése 1. pontjának „e” alpontja alatt „zsidó” és egy olvashatatlan szó látható, majd az irat második részében „megbeszélendő a Miniszterelnökkel”, alatta „Pénzszükséglet esetleges helyi evakuálások esetén”.⁷⁵ Ormos Mária joggal mutatott rá, hogy ez alatt csak a hontalan zsidók evakuálását lehetett érteni. Az a tény, hogy a minisztertanács

70 *Magyarország és a második világháború*, 350.

71 László Dezső (1893–1949) nyilas érzelmű katonatiszt, 1944 májusától a vezérkari főnök helyettese, október 16-tól az 1. hadsereg parancsnoka. A népbíróság halálra ítélte, az öntevékeny deportálást azonban sajátos módon nem rótták fel neki. Lásd ÁBTL V-117743 László Dezső vizsgálati dossziéja.

72 Sáska Elemér (1898–1985) nyilas érzelmű katonatiszt, 1941-ben a vezérkar hadművelleti osztályvezetője, 1944-től vezérőrnagy, 1945-től emigrációban élt.

73 V-700/42 Vörös János vizsgálati dossziéja, 132-133. Kádár Gyula tanulmánya 1948. augusztus 26-án (név nélkül). Kádár 1943–1944 között a VKF-2 osztályának vezetője volt.

74 MOL K 429, 45. cs. Napló III. 1941. bejegyzés, 1941. július 4.

75 MOL K 429, 38. cs. 1684. sz. feljegyzés, 1941. június 16.

jegyzőkönyvek a kérdést nem említik, azt bizonyítja, hogy a témát már ekkor is titoktartással kezelték – érthető módon, hiszen a készülő német támadásról a magyar kormány hivatalosan nem tudhatott. Az biztos, hogy a kitelepítésről már ekkor határozat született, mivel a Belügyminisztérium hamarosan átutalt a kárpátjai kormánybiztosi hivatalnak 100.000 pengőt a deportálás miatt keletkező rendkívüli költségek fedezésére.⁷⁶ Kozma július 4-én naplójába feljegyezte egy helyi megbeszélés témáit is: „1./5 km – határsáv kiürítés, 2./Idegen állampolg. zsidók ki, 3./fiatal nőtlen zsidók ki, 4./ ... (?) a./kényszer, b./önként.”⁷⁷ Ugyanazon nap Werth Henrik utasítást adott Szombathelyi altábornagynak, a Kárpát-csoport parancsnokának arra, hogy a hontalan zsidók Galíciába telepítendők ki.⁷⁸ Kozma pedig július 10-én levélben tudatta Bárdossy miniszterelnökkel, hogy „A jövő héten a nem magyar állampolgár ide menekült galiciánereket, az exportált ukrán agitátorokat és a cigányokat át fogom tenni a határon. A részleteket Barthával, Szombathelyivel és a debreceni hadtestparancsnokkal megbeszéltem.”⁷⁹

Az úgy a magyar kormány támogatását élvezte: Bárdossy felvállalta az akciót parlamenti beszédében. A minisztertanácson csak Keresztes-Fischer tiltakozott. A legnagyobb felelősség azonban Kozmát terheli. Azt, hogy a zsidókat heteken belül agyonlövők, talán nem tudhatta: de azt mindenestre igen, hogy német fennhatóság alatt a legrosszabb sorsra jutnak, hiszen már 1939-ben lengyel útján feljegyezte, hogy „Himmler, Heydrich és a radikálisok azt csinálnak amit akarnak. Lengyelországban emberirtás folyik. [...] A Lublin körüli lengyel zsidó ghetto részben megoldja a zsidókérdést, oly mérvű az emberpusztulás.”⁸⁰

A kitelepítés Kozma tervei szerint a zsidók közül „még” csak a hontalanokat érintette volna, de minden jel szerint közülük sem mindenkit.⁸¹ Elvileg ugyanis 90.000 zsidó tartózkodott magyar állampolgárság nélkül Magyarországon, de Kozma irataiból úgy tűnik, hogy az összeset nem akarták deportálni, és nem merült fel az sem, hogy a teljes kárpát-

76 Karsai, *Holokausz*, 229.

77 MOL K 429, 45. cs. Napló III. bejegyzés, 1941. július 4.

78 Karsai, *Holokausz*, 228.

79 Ormos, *Egy magyar médiavezér*, 757–758.

80 MOL K 429, Kozma-iratok, 3934, feljegyzés a lengyelországi útról 1939. 11. 15–12. 6.

81 Ormos, *Egy magyar médiavezér*, 761.

jai zsidóságot deportálják. Július 11-én Kozma még lelkesedett: „Pest megmozdult, s utánam jön az új helyzetben. 1/ idegen állampolgárok, 2/ katonai zóna, 3/ ukrán izgatók, 4/ cigányok”⁸² jegyezte fel naplójában. E címszavak is igazolják, hogy eredetileg jóval több ember kitelepítését tervezték, de ebből sem a cigányok, sem az ukrán aktivisták deportálása, sem a katonai zóna teljes zsidótlanítása nem valósult meg. A szeptember 2-i minisztertanácsra Kozma a következő címszavakat írta fel jegyzetei közé: „zsidóügy – 13400 – hibák – enyhítés”.⁸³ Ormos Mária joggal feltételezi, hogy a deportálás ötletéről Kozma már hónapokkal korábban szóban egyeztetett a magyar politikai vezetéssel, mivel önállóan semmiképp sem szánhatta rá magát effajta lépésekre.⁸⁴ Személyéből adódóan kizárhatjuk, hogy ez az egyeztetés miniszterelnöki szint alatt történt volna. Minden bizonnyal Horthy és/vagy Teleki is jóváhagyta az akciót, amit az érintettek keleti zsidókkal kapcsolatos, közismerten negatív véleménye is valószínűsít.

Sajátos módon az intézkedés rendeleti alátámasztása csak a deportálásokkal egy időben, 1941. július 12-én történt meg, amikor a deportálások már folyamatban voltak. Ez arra is utal, hogy a hatóságok szándékosan kész helyzetet akartak teremteni, talán azért, hogy lehetetlenné tegyék az érintettek számára a fellebbezést. Az eredeti rendelet (BM 192/res/ 1941/VII.b.) csak „az ország területén tartózkodó alkalmatlan idegenek” kiutasítását tartalmazta, de a BM 192/1/1941/VI.b. rendelet már a kiutasítottak ellátása kapcsán a helyi zsidó pártfogó irodákat említi, és a 192/3/1941-VII.b. rendelet már a tartózkodási engedéllyel rendelkező „zsidófajú külhonosok” kiutasítását is elrendelte. A rendeletek szövevényes megfogalmazása szintén arra utal, hogy ezek a már folyamatba tett intézkedések utólagos legitimálására készültek. Ezen is túltektek egyes helyi hatóságok, melyek arra használták fel ezt az alkalmat, hogy minden zsidótól (tehát magyar állampolgároktól is) megszabaduljanak, és az akció Kárpátaljáról más területekre is áterjedt. A Kárpátaljai Területek Kormánybiztosi Hivatal 1941. július 25-én megfogalmazott jelentése már „zsidóktól mentesített határmenti területéről” tesz említést, nem ügyelve arra, hogy az eredeti rendelet szellemére te-

82 MOL K 429, 40. cs. 2179. sz.

83 MOL K 429, 40. cs. 2179. sz.

84 Ormos, *Egy magyar médiavezér*, 70.

kintettel „külhonos zsidóktól mentesített”-et írjon. A szövegben nyíltan javasolták Volóc és Kőrösmező zsidómentessé tételét, mivel „az idegeneket kizsákmányoló és az idegenekben undort keltő” zsidók akadályozzák az idegenforgalmat, és azt a követelést tartalmazták, hogy „a határmenti gazdasági előnyök teljes egészében a keresztényeknek biztosíttassanak”.⁸⁵ A túlteljesítésről számol be Slachta Margit Horthy Miklósnénak írt levele is, amelyben például az állomásokon felállított akasztófákról és a rajtuk lógó akasztott varjakról számolt be.⁸⁶ Kárpátaljáról 13.400, az ország egyéb területeiről 4000 személyt, Újpestről a korabeli újságok szerint 500 személyt toloncoltak ki.⁸⁷ Emiatt az érintett német hatóságok hevesen tiltakoztak, különösen az Einsatzgruppék, amelyek a magyar zsidók „beözönlésével” az addigi „zsidótlantó” munkájuk eredményeit kárba veszni látták. A német tiltakozás feltehetően komoly szerepet játszott abban, hogy Keresztes-Fischer július 31-én a magyar állampolgárságúak kitoloncolását megtiltotta, majd augusztus 9. után az összes kitoloncolást előzetes belügyminisztériumi engedélyhez kötötte. Az, hogy Kozma Miklós ungvári hivatalát a VII. hadtest augusztus 27-én szükségesnek tartotta e betiltásról értesíteni, arra utal, hogy a kárpátaljai hatóságok nem vették komolyan a belügyminiszter hetekkel korábban kiadott utasítását.

Hivatalosan az akciót augusztus 15-én leállították, de ettől még sem az áttelepítés, sem a gyilkolás nem szűnt meg teljesen. Kozma saját bevallása szerint magyar részről is előfordult a visszaszökők legyilkolása. „Nappalra eltűnnek a hullák, áthúzzák Galíciába, német megszállt területre, s az SS fűtyörészve vállal minden rakományt, vállalná magát a gyilkolást. De ők csak átvevők, nagyban, kicsiben, ahogy jön. Maga a tett a mi lelkiünkön szárad. [...] Mi öljük meg őket” – vallotta meg valamikor októberben bíborszínű arccal barátjának, Cs. Szabó Lászlónak, majd néhány hét múlva szívinfarktust kapott.⁸⁸

85 MOL K 774-1941-646/el, idézi Karsai, *Holokausz*, 229–230.

86 Majsai Tamás, „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez – 1941”, in *A Rádai Gyűjtemény Évkönyve IV-V*, Budapest, Akadémiai, 1986. 217–218.

87 A deportálások lebonyolításának részleteit lásd Majsai, „Iratok”.

88 Ormos, *Egy magyar médiavezér*, 766. Kozma egyik nagyszülője zsidó származású volt, de erről a nyilvánosság nem tudott, Kozma viszont minden bizonnyal igen, de titkolta a nyilvánosság előtt.

Mivel a németek nem minden deportáltat gyilkoltak meg azonnal, ezért 1941 szeptembere után folyamatos volt az életben maradtak visszaszökése. Ez Magyarországon belül is köztudomásúvá vált, és Bárdossy ezért felkérte a M. Kir. Honvédevezérkar főnökét a határőrizet megerősítésére. Sáska Elemér vk. alezredes, a vezérkari főnökség 1. osztályának vezetője ehelyett a „visszaszivárgó” zsidók rögtönítélő bíróság elé állítását és kivégzését (!) javasolta.⁸⁹ Szombathelyi mellett szól, hogy az aktára kézzel ráírta: a vkf-1. o. ne politikai javaslatokkal foglalkozzon, hanem azzal, amire kérték.

A Kamenyec-Podolszkijba történt deportálások példázák, hogy a kitelepítési szándék a legkülönbözőbb döntéshozói szervekben is megfogalmazódott. A miniszterelnök, a belügyminiszter, Kárpátalja kormányzója biztos és a vezérkar főnöke egyaránt tudott az akcióról, vagy szervezésében is részt vett. Az, hogy a minisztertanácsi jegyzőkönyvekben nincs nyoma az ezzel kapcsolatos tárgyalásoknak, csak arra bizonyíték, hogy egyes témákat nem (már akkor sem) kívántak írásban rögzíteni.⁹⁰ A deportáltak körének kibővítése és a törvénytelen deportálások azonban már nem a kormányzat szándékából, hanem a végrehajtó közegek antiszemitizmusának dinamikájából származtak.

13.5. További kitelepítési tervek

Többen, mint például Heszlényi József vezérőrnagy, Homlok Sándor berlini magyar katonai attasé, ill. egy Fáy nevű külügyminisztériumi tisztviselő is készített tervezeteket a hontalan zsidók kitoloncolására.⁹¹ Heszlényi a HM III. csoportfőnökeként 1942. január 7-én kezdte meg Ber-

89 HL VKF 26/om. eln. 1-1941, 27/om. eln. 1-1941 és HM 463354/16-1941.

90 Karsai (*Holokausz*, 228.) azt állítja, hogy a kormány az akciót nem tárgyalta meg, mivel erről „semmilyen eredeti dokumentum sem” került elő. Bár feljegyzések hiányában nem tudhatjuk, hogy a minisztertanácson mi hangzott el, Kozma feljegyzései és az érintett miniszterek tájékozottsága egyértelművé teszik, hogy a deportálások mögött kormányzati szándék is állt.

91 Braham hívta fel először a figyelmet a magyar tömegdeportálási tervekre. Az alábbiakban elsősorban az ő kutatásaira támaszkodom. Részletesebben lásd *A népiértelmezés politikája*, 235. és „The Holocaust in Hungary: A Historical Interpretation of the Role of the Hungarian Radical Right”, *Societas*, Wisconsin, 1972/3. 195–220.

linben tárgyalásait az OKW-vel a magyar fegyveres erők ellátásáról. Ez alkalommal szóba hozta a Magyarországon élő „idegen zsidók” kérdését is. Arra hivatkozott, hogy „Magyarország vissza akarja irányítani Oroszországba azt a 12.000 zsidót, aki a háború idején jött Magyarországra”. Mivel német partnere nem tartotta magát illetékesnek, ezért Alfred Jodlnak továbbították a kérést, aki annak teljesítésére halogató választ adott.⁹² Hat hónappal később Homlok Sándor berlini katonai attasé hozakodott elő ismét az ügygel.⁹³ Július 2-án kelt levelében emlékeztette az OKW illetékeit a már korábban felvetett javaslatra. Karl Klingenfuss követségi tanácsos válaszában egyetértését fejezte ki a magyar kéréssel kapcsolatban, és megígérte, hogy megpróbálja biztosítani a szállítási lehetőségeket, melyek hiánya volt az egyetlen ok, ami miatt januárban nem tudtak eleget tenni a magyar kérésnek. A magyar zsidók célállomásaként Klingenfuss Transznysztériát jelölte meg. Augusztus elején pedig arról tájékoztatta Homlokt, hogy az ügyet illetékességből az RSHA-hoz, azaz Himmler Birodalmi Biztonsági Főhivatalához tették át. Időközben a románok tiltakozása miatt Klingenfuss ejtette Transznysztéria tervét, és kapcsolatba lépett Eichmann-nal, aki a deportálandók halálgyárakba irányításáért volt felelős. Ő azonban technikai nehézségekre hivatkozott: nem érdemes csak a Magyarországra menekült idegen honos zsidók miatt beindítani a gépezetet. Inkább célszerű várni addig, amíg Magyarország az összes zsidó deportálására hajlandó. A megsemmisítő kapacitásokkal egyébként is komoly gond volt. 1942. július 22-től Varsóból naponta 6000 zsidót szállítottak megsemmisítő táborokba. Kapacitásaik teljes kihasználásával működtek már Sobibor, Belzec és Chełmno ekkor még csak kezdetlegesen kiépített halálgyárak, amelyek „Aktion Reinhard” fedőnév alatt semmisítették meg a már korábban gettósított lengyel zsidóságot, a treblinkai megsemmisítő tábor pedig az osztrák származású Eberl alkalmatlanságából adódó kaotikus viszonyok miatt átmenetileg nem üzemelt. Eichmann nem rendelkezett szállítóeszközökkel. Sőt, a megsemmisítő gépezet sem bírta a terhelést: a kipufogógázzal működtetett gázkamrákban egy „műszak” két-három óráig is eltarthatott az előirányzott negyedóra helyett.

Szeptemberben már a Wehrmacht is érdeklődött a magyar zsidóság sorsa iránt, és a kérdést egy vezetői konferencia napirendjére is tűzték.

⁹² Braham, *A népiértés politikája*, 279.

⁹³ A kérdéses táviratot idézi A *Wilhelmstrasse*, 675.

Szeptember 25-én azonban Eichmann ismét technikai nehézségekre hivatkozott, és azt javasolta, hogy várjanak addig, amíg Magyarország is hajlandó lesz a „végső megoldást” alkalmazni.⁹⁴

Német részről 1942 júniusáig nincsen nyoma annak, hogy komolyabb antiszemita intézkedéseket szorgalmaztak volna. Az Auswärtiges Amt ugyan már 1941. december 8-án készített egy feljegyzést, amelyben többek közt a magyar zsidók keletre telepítését is javasolták, de ezt csak Heydrich kapta meg. Június 2-án Luther helyettes államtitkár feljegyzésében fordul elő először, hogy kíváncsatos volna a zsidók keletre toloncolása.⁹⁵ Luther ezt megismételte október 6-án, Sztójay pedig határozott ígéretet tett arra, hogy megszerzi Kállay és Horthy jóváhagyását. A beszélgetés során bátorítalanul utalt arra, hogy miniszterelnökét különösen érdekli az a kérdés, hogy „a zsidók keletre történő evakuálásuk után lehetőséget kapnak-e a további létezésükhöz. Bizonyos hírek terjednek ebben az ügyben, melyeket ő természetesen nem hisz el, de Kállay miniszterelnök némileg nyugtalan ezek miatt. Nem akarja, hogy azzal a szemrehányással illessék, hogy a magyar zsidók evakuálásuk után a nyomor-nak vagy még rosszabbnak lesznek kitéve.”⁹⁶ Luther külügyi államtitkár „pro forma” azonnal megnyugtatta az egyébként mindenről értesült Sztójajt, hogy a magyar zsidók útépitéseken vesznek majd részt, majd később egy rezervátumba kerülnek.

Ettől kezdve több szálon is kezdtek futni az események. Dieter Wisliceny SS-Hauptsturmführer 1942 októberében magáncéllal Budapestre látogatott, ahol megismerkedett Vay László⁹⁷ báróval, aki parlamenti képviselő és a külügyi bizottság tagja is volt. A svábhegyi Golf klubban

⁹⁴ Himmler levele Ribbentropnak, 1942. 11. 30. Lásd Randolph L. Braham, *The Destruction of the Hungarian Jewry. A Documentary Account*, New York, 1963. 87-88.

⁹⁵ A *Wilhelmstrasse*, 660.

⁹⁶ Luther külügyi államtitkárhelyettes memorandumja Ribbentropnak, 1942. 10. 6. Lásd Braham, *The Destruction*, 140-141.

⁹⁷ Vay László (1890-?) tartalékos huszártiszt, 1926-ban Erdélyből Magyarországra repatriált. Politikai karrierjét Bihar vármegye törvényhatósági bizottságában kezdte. 1930-tól Bihar, 1932-től Hajdú vármegye főispánja. 1937-től az FM adminisztratív államtitkára, 1939-től a miniszterelnökség adminisztratív államtitkára. 1939 márciusától a Magyar Élet Pártja országos elnöke. Felsőházi tagságáról lemondott, az 1939-es választáson parlamenti mandátumot szerzett. 1944-ben nyugatra menekült, Kanadában telepedett le.

elköltött ebéd után Vay érdeklődött Wislicenynél, akiről köztudomású volt, hogy a szlovákiai zsidóság deportálásának egyik irányítója, hogy vajon Magyarország is szerepel-e az áttelepítési programban. „Magyarország ugyanis – tette hozzá – kb. 100.000 zsidót szeretne áttelepíteni Kárpát-Ukrajnából és Romániából visszacsatolt területekről. A második szakaszban kerülnének sorra az Alföldön élő zsidók, végül azok, akik Budapesten, a fővárosban laknak.”⁹⁸

Wisliceny jelentette feljebbvalóinak a magyar megkeresést, és arra utalt, hogy benyomása szerint Vay nem a magánvéleményét mondta el neki. Feltehetően ennek alapján ébredt fel Himmler személyes érdeklődése is a projekt iránt. 1942. november 20-án levélben tájékoztatta Ribbentropot, aki utasította Jagow budapesti követet, hogy tisztázza a magyar szándék komolyságát. Himmler is utalt arra, hogy budapesti információi alapján a magyar kormány százezer kelet-magyarországi zsidó kitelepítését tervezi első lépcsőben. Jagow már korábban, október 17-én is tárgyalt ez ügyben Ghyczy külügyminiszter-helyettestel, aki azonban arra hivatkozott, hogy az ügyben csak a belügyminiszter és a miniszterelnök kompetens, majd telefonon felhívta Kállayt, aki telefonon azt üzent Jagownak, hogy október 22-én a kormánypárt ülésén nyilvánosságra hozza saját programját a kérdéstről. Szavakban Kállay csakugyan messzire ment: olyan progresszív vagyondót helyezett kilátásba, mely a zsidók vagyonát az átlag magyar állampolgár szintjére csökkenti, valamint a lakástulajdonlás körüli „aszociális állapotokat” is megszünteti. Konkrétumok azonban nem hangzottak el: „Intézkedéseink módjáról jelenleg nem nyilatkozhatom” – mondta lakonikusan, és azzal folytatta mondanivalóját, hogy nem tűri a zsidóság destruálását, de azokkal szemben is fel fog lépni, akik az országban csak a zsidókérdést látják problémának. „Alacsonyrendű, aki az országot csak ezen a szemüvegen keresztül nézi, az ilyeneket is el kell távolítani a magyar közéletből”⁹⁹ – fejezte be a miniszterelnök.

Jagow Himmler táviratára adott válasza nem ismert, de Kállay politikájának ismeretében nyilvánvalóan azt kellett tapasztalnia, hogy az említett kitelepítési tervek nem a kormányfőtől származnak. Október 27-én Kállay nyíltan közölte, hogy a zsidókérdést magyar belügynek tekinti, és

98 Braham, *The Destruction*, 152–153.

99 Kállay saját beszédét idézi könyve 1. kötetének 148. oldalán.

nem látja megoldhatónak egy millió ember kitelepítését. Jagow ezt értelmetlennek nevezte, és javasolta, hogy magyar és német szakemberek közösen tárgyalják meg a problémát, mivel utóbbiak gazdag tapasztalataikra támaszkodva bizonyára megfelelő tanácsokat tudnak majd adni. Kállay erre a felvetésre nem is válaszolt.¹⁰⁰

Az újólajos német megkeresések mögött minden jel szerint Sztójay folyamatos zavarteltő magánakciói is álltak: a magyar követ több ízben is ígéreteket tett arra, hogy a zsidókérdésben intézkedések fognak történni. Erre egyébként semmilyen felhatalmazása nem volt, könnyen lehet, hogy ezzel maga is áttételesen részt akart venni a magyar kormányra nehezedő nyomás növelésében. Augusztus-szeptember folyamán a *Pester Lloyd* főszerkesztőjének 300.000 személy deportálását említette, amit a másik fél kérdésére százezerre csökkentett, de érzékeltette azt is, hogy a deportáltakra halálos sors vár. Október közepén személyesen is előadta Kállaynak a német követeléseket (gettósítás, sárga csillag, 300.000 „munkás” átengedése),¹⁰¹ melyeket szinte havonta megismételt miniszterelnökének, aki azonban minden alkalommal hallgatásba burkolódzott. Annál nagyobb volt a csalódás, amikor német részről Sztójay ígéreteinek Kállaynál történő beváltása került sorra. Jagow folyamatosan próbálkozott ezzel, de november 12-i találkozásán is csak azt a választ kapta, hogy a kérdés a zsidóság túl nagy száma miatt megoldhatatlan, és különben is a magyar zsidók sokkal kevésbé veszélyesek, mint például a franciák. Végül Kállay azt a végtelenül cinikus érvet hozta fel, hogy amennyiben mégis rá lenne kényszerítve a zsidók teljes kikapcsolására, akkor kénytelen volna még erőteljesebben forszírozni a hazai németek asszimilálását, mert a zsidók csak velük pótolhatóak. „Magyarországnak a népi németek létszükséglet, és ezért bizonyos mértékig rákényszerül a népi németek asszimilálására is”¹⁰² – fejezte be a miniszterelnök. Kállay ebben az esetben őszintén nyilatkozott: tisztában volt az-
al, hogy a magyar polgári fejlődés motorjai a zsidók mellett a sváb asszimilánsok. A német követ és felettesei azonban megdöbbenek azon,

100 Jagow távirata a német Külügyi Hivatalnak, 1942. október 27. Lásd Braham, *The Destruction*, 168–169.

101 Kállay, *Magyarország miniszterelnöke voltam*, 1. kt, 138.

102 Jagow távirata a német külügyminisztériumnak, 1942. november 13. Lásd Braham, *The Destruction*, 170–171.

hogy egy kis ország miniszterelnöke a kivételezett státusú népi németek asszimilálását nyíltan felvállalja.¹⁰³

1943 folyamán német részről vetődött fel, hogy Magyarország 100.000 zsidó munkás kiszállításával járulhatna hozzá a háborús erőfeszítésekhez. Ezt a kérést azonban Horthy Kállayra ill. Chorin Ferencre hallgatva nem teljesítette. Kállay csupán a bori rézbányák ügyében volt hajlandó munkaerő átadására, és ezzel leszorította a követelt létszámot 6000 főre.¹⁰⁴ Erre a kompromisszumra is csak azért kényszerült, mert ezzel kárpótolta a németeket a kért megszálló hadosztályok visszatartásáért, amelyeket Jugoszlávia területén terveztek volna bevetni.

Minden jel szerint Horthy az 1944-es deportálások alatt eleinte azzal csapta be magát, hogy munkaerő kiszállításáról van szó, , annak ellenére, hogy a rendeletek felületes áttekintése is meggyőzhette volna ennek ellenkezőjéről. Ráadásul már 1942-től informálva volt arról, hogy a németek szisztematikusan kiirtják a zsidóságot. Erről tájékoztatták Sztójay berlini jelentései is.¹⁰⁵ Horthy is többet tudott annál, amit hivatalos megnyilatkozásaiban a zsidókérdés kapcsán közölt. Egy 1943. május 7-én Hitlerhez intézett levél fogalmazványában Hitler követeléseire utalva azt fejtegette, hogy „Excellenciád további szemrehányása volt hogy a kormány a zsidók kiirtásának keresztülvitelében nem járt el ugyanolyan mélyrehatóan, mint az Németországban történt, és ahogyan az a többi országban is kívánatosnak látszik.”¹⁰⁶ Az elküldött levélből ez a bekezdés kimaradt. Horthy és a levelet előkészítő külügyminisztériumi tisztviselő azonban nyilván nem véletlenül írta le a „kiirtás” szót. A Hitlerrel folytatott beszélgetés során egyébként Horthynak nyíltan megmondták, hogy a zsidóknak dolgozniuk kell, vagy elpusztulnak: „úgy kell kezelni őket mint a tuberkolózis bacillusát”.¹⁰⁷

Feltehetően már 1944 márciusában Klessheimben elhangozhatott Horthy részéről az az ígéret, hogy hozzájárul további munkaerő kiszállításához. Veessenmayernek 50.000 zsidó munkás iránti kérelmét szintén

103 Uo.

104 Chorin Ferenc levele Eckhard Tiborhoz, 1944. október 27. In Strasserné – Bán, *Az Andrássy úttól a Park Avenue-ig*, 184.

105 Ezeket közli Karsai, *Holokauszt*.

106 Horthy Miklós titkos iratai, 398.

107 Hitler *hatvannyolc tárgyalása*, 2. kt, 101–102.

elfogadhatta.¹⁰⁸ A későbbiek során pedig mind a német, mind a magyar hivatalos szervek a „munkára kiszállított zsidók és családtagjaik” meséjével csapták be a közvéleményt, elhallgatva, hogy a visszatérés jogi és gazdasági lehetőségeit is megsemmisítették.

108 Braham, *A népirtás politikája*, 386–389.

14. A Harmadik Birodalom, a végső megoldás genezise és a háború finanszírozása

Az előzőekben ismertetett magyar zsidóellenes tervek 1941-től már nem értelmezhetők a német zsidóüldözéssel kapcsolatos koncepciók és döntési mechanizmusok ismerete nélkül, hiszen 1944. március 19. után az addig külön utakon haladó német és magyar antiszemitia politika céljainak fatális egybeesése okozta a Holokauszt történetének időarányosan leggyorsabb tömeggyilkosságát, kevesebb mint 6 hét alatt mintegy 300.000 ember azonnali megsemmisítését.

A náci ideológia számára a zsidóság kezdettől fogva káros, eltávolítandó elemnek számított. A zsidósággal szemben követett politika azonban nem alkotott kezdettől fogva monolit egységet. Mindmáig vita tárgya a történettudományban, hogy mikorra datálható a német vezetés döntése a zsidóság megsemmisítéséről.¹ A „kumulatív radikalizálódás” tézisét, valamint az intencionalista és a funkcionális téziseket már korábban említettük. Újabb munkák a népiértés gazdasági-szociálpolitikai aspektusait emelik ki, részben kétségbe vonva az ideológia döntő szerepét.²

Hasonló vita övezi a gyilkossági szándék valóra váltásának kérdését is. Bár a náci rezsim működéséről tanúskodó források száma rendkívül bőséges, mind a mai napig vita övezi azt a kérdést, hogy létezett-e Hitlertől származtatható megsemmisítést elrendelő parancs, és ha igen, akkor ez mikorra datálható. A kutatók egy része 1941 elejére,³

- 1 Erről a vitáról, illetve az ehhez kapcsolódó német „Historikerstreit” már-már áttekinthetetlen az irodalom. Jó összefoglalást ad Longerich, *Politik der Endlösung*. Haszonnal forgatható Tomka Béla, *A harmadik birodalom. A kutatás új útjai*, Szeged, JATE-Press, 1998. de ebből sajnos épp a holokauszttal kapcsolatban hiányoznak a legújabb kutatási eredmények.
- 2 Ezek közül elsősorban Götz Aly és Christian Gerlach művei említendőek meg.
- 3 Richard Breitmann, *Der Architekt der Endlösung. Himmler und die Vernichtung der europäischen Juden*, Paderborn/München, 1996. és uő, „Plans for the final Solu-

mások 1941 nyarára-őszére,⁴ míg végül egyesek⁵ 1942 elejére teszik a teljes európai zsidóság megsemmisítésének programját elrendelő döntést.

1941-ig a zsidók szisztematikus elpusztításának végrehajtása nem merült fel. A náci fajelmélet első halálra ítélt csoportját a T4 akció keretében meggyilkolt szellemi fogyatékosok adták. Az 1938-as „kristályéjszaka” pogromjának 91 zsidó esett áldozatul, 1939-1940-ben Lengyelországban az Einsatzgruppék és SS-egységek többszáz zsidót gyilkoltak meg, köztük csecsemőket és asszonyokat. Mindeközben a Reichssicherheitshauptamt (Birodalmi Biztonsági Főhivatal, RSHA) a már ismertett kitelepítési terveit szövögette. Himmler 1940. május 25-én írt memorandumában még úgy ítélte meg, hogy „a fizikai megsemmisítés bolsevik metódusát” egy német mint a „germánokra nem jellemző és lehetetlen” (ungermanisch und unmöglich) módszert belső meggyőződésből nem alkalmazhatja a zsidók ellen.⁶ Himmer ugyan leszögezte, hogy célja a zsidó fogalmának „teljes kioltása”, de ezt a totális kitelepítéssel kívánta elérni. Memorandumának forrásértékét növeli, hogy azt Hitler is jóváhagyta, és ennek alapján a keleti területek Gauleiterei valamint Göring is azzal a megjegyzéssel kapták meg e dokumentumot, hogy annak tartalmát a Führer elismerte és igazolta.

A kitelepítés 1941 elejére azonban már teljesen illuzórikussá vált. Nagy-Britannia legyőzése vagy legalább semlegesítése sem sikerült, és a szükséges tengeri kapacitások is hiányoztak, így csak a Szovjetunió mérülhetett fel kitelepítési célállomásként. A Szovjetunióra vonatkozó német koncepció szerint viszont a helyi lakosságból is legalább 30 millió ember „felesleges”: „milliószámra fognak éhenhalni”, jósolta Göring e

tion in early 1941”, *German Studies Review*, 17. (1994), valamint Gerhard Reitlinger, *Die Endlösung. Hitlers Versuch der Ausrottung der Juden Europas*, 5. kiadás, Berlin, 1979.

- 4 Saul Friedländer, „Vom Antisemitismus zur Judenvernichtung. Eine historiographische Studie zur nationalsozialistischen Judenpolitik und Versuch einer Interpretation”, in *Der Mord an den Juden im zweiten Weltkrieg. Entschlußbildung und Verwirklichung*, szerk. Eberhard Jäckel, Jürgen Rohwer, Frankfurt, S. Fischer, 1994.
- 5 Martin Broszat, „Hitler und die Genesis der Endlösung. Aus Anlaß der Thesen von David Irving”, *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 1977/25. 373–385.
- 6 Browning, *Judenmord*, 26.

tervek kapcsán.⁷ „Még ha el is akarnánk látni a teljes helyi lakosságot, a keleti területeken mégsem volnánk erre képesek” – fejtegette ugyanő a népiértés „objektív” indokait munkatársai előtt.⁸

Német részről a Szovjetuniót afféle Indiaként kívánták igazgatni, azonban úgy, hogy „optimális” szintre állítsák be a termelő és az eltarított lakosság arányát. Ukrajnának kulcsszerep jutott volna, mivel számítások szerint itt nemcsak fontos ipartelepek helyezkedtek el, hanem a terület komoly élelmiszerfelesleget termelt. Ezzel szemben Fehéroroszország és az orosz köztársaság élelmiszerbehozatalra szorult. A német gazdasági szakértők maguk is élelmiszert kívántak kiszállítani az országból, ennek megfelelően a terhesnek ítélt területeket egyszerűen éhhalálra ítélték. Szemléletesen jelzi ezt a szovjet lakosság jövőbeni ellátását tárgyaló jelentésre írt széljegyzet, amely a városi lakossághoz csak annyit fűzött hozzá: „éhenhalatni”.⁹

Az élelmiszer-elvonásra épülő tömeggyilkossági terveknek annyiból reális alapjuk volt, hogy Németország és az általa kontrollált terület komoly élelmiszerbehozatalra szorult. Ezt fokozta az a tény, hogy a háború kitörése a műtrágyagyártás és ezzel együtt a termésátlagok csökkenésével járt (a műtrágyagyárakat ugyanis robbanóanyaggyártásra állították át). A tengeri blokád az első világháborúban igen hatásos fegyvernek bizonyult, 1917–1918 között az alultápláltság miatt többszázezer ember esett különféle járványok áldozatául. 1939–1941 között csak a nagy mértékű szovjet gabonaszállítások miatt nem tört ki éhínség, de a jegyre adott fejadagokat Németországban így is több alkalommal csökkenteni kellett.

Mivel a náci fajelmélet skáláján a zsidóság helyezkedett el a legalsó lépcsőfokon, ebből a szemléletből következhetett volna, hogy a hitleri politika a saját maga által generált „szükséghelyzetre” legelőször a zsidók meggyilkolásával válaszol.

A Szovjetunió megtámadásával kapcsolatos iratokban azonban még nem bukkan fel a zsidóság kollektív megsemmisítését elrendelő parancs.

7 A német gazdasági tervek szintézisét lásd Christian Gerlach, *Krieg, Ernährung, Völkermord. Studien zur nationalsozialistischen Vernichtungspolitik*, Hamburg, HIS, 1999.

8 Gerlach, *Krieg*, 15. valamint Ludolf Herbst, *Der totale Krieg und die Ordnung der Wirtschaft*, Stuttgart, 1982. 65–73. és 86.

9 A jelentést közli Christian Gerlach, *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland 1941 bis 1944*, Hamburg, Hamburger Institut für Sozialforschung, 1999. 57.

Zsidók megsemmisítésére az Einsatzgruppéknek¹⁰ csak abban az esetben volt utasításuk, ha az illető vezető párt- vagy állami funkciót töltött be, politikai tiszt volt, vagy részt vett valamilyen formában az ellenállásban.¹¹ Az Einsatzgruppék ugyan már az első naptól kezdve tömeggyilkosságokat követtek el, de ezek zömmel a katonakorú zsidó férfiakat érintették. Kivételt jelentett a Baltikum, ahol elsősorban Litvániában a helyi antiszemita erők az Einsatzgruppék támogatásával teljeskörű gyilkolási programot valósítottak meg. 1941 augusztusától a tömeggyilkosság új dimenziókat öltött: Kamenyec-Podolszkij mellett 22.600 személyt gyilkoltak meg, míg a korábbi tömeges kivégzések alkalmával az áldozatok száma legfeljebb ezres nagyságrendet ért el. Különbséget jelentett az is, hogy most már nők és gyerekek egyaránt áldozatul estek a megsemmisítésnek.

Kamenyec-Podolszkij esetében meglehetősen pontosan rekonstruálható a tömeggyilkossághoz vezető bürokratikus út. A városban eredetileg is sok zsidó lakott (az összlakosság 31%-a, azaz 13.796 személy volt zsidó),¹² és nagyrészüket nem tudott a német és magyar csapatok elől elmenekülni. Az amúgy is feszült ellátási helyzetre katasztrofálisan hatott, hogy a magyar hatóságok néhány héten belül további 16.000 személyt raktak ki a város határában. Róluk semmi gondoskodás sem történt, az éhez, fedél nélküli deportáltak csak az utcákon találtak szállást. A német Feldkommandantur azonnal tiltakozott, és követelte a zsidók eltávolítását. Ebben elsősorban nem ideológiai okok játszottak szerepet, hanem az a tény, hogy a Feldkommandantur se élelemmel, se üres épületekkel nem rendelkezett. A kéréshez Karl von Roques tábornok, a déli mögöttes hadterület parancsnoka is csatlakozott, sőt részben ő volt az, aki a „megoldást” az SS és rendőrszázaljak bevetésében, azaz a tömeggyilkosságban látta.¹³

10 Einsatzgruppe = bevetési csoport, az RSHA által szervezett kb. 800–1000 fős rendőri és SS-egységek, amelyeknek a világnézeti ellenség megsemmisítése, továbbá az elfoglalt területek kulturális és politikai ellenőrzése volt a feladata. 1941-ben négy, A, B, C, D betűvel jelölt Einsatzgruppét szerveztek, amelyek a Szovjetunióban mintegy másfél millió embert gyilkoltak meg.

11 Ralf Ogorreck, *Die Einsatzgruppen und die Genesis der Endlösung*, Berlin, 1996. 47–109.

12 *Distribution of the Jewish Population of the UDSSR 1939*, szerk. Mordechai Altshuler, Jerusalem, 1993. 23.

13 A Kamenyec-Podolszkijban történt tömeggyilkosság legrészletesebb német szempontú feldolgozását lásd Klaus-Michael Mallmann, „Der qualitative Sprung im

A tömeggyilkosságok ezután elképesztő gyorsasággal követték egymást. Szeptemberben Kijev mellett az Einsatzgruppe C jelentése szerint 33.000 zsidót gyilkoltak meg, az SS-lovasdandár a Pripjaty-mocsarakban szintén tízezres létszámban semmisítette meg a zsidó lakosságot. Minden jel szerint ekkor már létezhetett parancs arra, hogy a keleti területeken minden zsidót meg kell semmisíteni.

A megsemmisítés azonban továbbra is szelektíven zajlott: csak a keleti területeken élő zsidóságot érintette teljes mértékben. 1941 novemberében a Rigába és Minszkbe deportált német zsidók kivégzését Himmler leállította. A náci logika a zsidókon belül is al csoportokat különböztetett meg, és a legkártékonyabbaknak a „keleti”, galíciai zsidókat tartotta.

A kizárólag megsemmisítés céljára szolgáló „halálgyárak” építésének története szintén arra utal, hogy a kezdeményezés nem a központból, hanem a helyi vezetőkől indult ki. Chełmno (Kulmhof) esetében egyértelműen Greiser Gauleiter iniciatívájára kezdődött el a megsemmisítés. A náciak szerint a megsemmisítés a gettósítások és nyugat-európai zsidók beszállítása miatt kialakuló egészségügyi problémák „megoldásának” egyik módja volt. Auschwitz, Belzec, Sobibor és Treblinka esetében hasonló folyamat figyelhető meg.¹⁴ Különbőféle német gazdasági szakértők gazdaságossági hatástanulmányaiban 1940-től felbukkan az a felvetés, hogy a rentabilitással és ellátással kapcsolatos problémák egyik megoldása a munkaképtelenek ellátásának teljes megszüntetése.

Németország katonai és gazdasági helyzete 1941 decemberére kritikussá vált. A moszkvai csatát sikeres és hatalmas veszteségeket okozó szovjet ellentámadás követte. December 16-án az USA belépett a háborúba, és ezzel a konfliktus világméretűvé szélesedett.

Hitler már 1939-ben is kijelentette, hogy amennyiben a zsidóság „új világháborúba taszítja az emberiséget, akkor annak az eredménye a zsidó faj megsemmisítése lesz Európában”. Az USA hadüzenete után ideo-

Vernichtungsprozeß. Das Massaker von Kamenez-Podolsk Ende August 1941”, in *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, szerk. Wolfgang Benz, Frankfurt/New York, 2001. 239–260.

14 *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941–1942. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*, szerk. Peter Klein, Berlin, Hentrich, 1997. 478.

ológiai okai is lehetnek tehát arra, hogy elrendelje a teljes körű, nemcsak a Szovjetunió (és Lengyelország) területét érintő megsemmisítési programot. A kezdettől fogva jelen lévő náci fajgyűlölet és az utilitarista tömeggyilkosság programjai mindenesetre legkésőbb ekkor találkoztak egymással. Egyes források szerint Hitler írásban is parancsot adott az európai zsidóság teljes megsemmisítésére – Dieter Wisliceny vallomásában azt állította, hogy Eichmann a széfjében őrzött egy ilyen, 1942 áprilisában kelt, Hitler utasítását tartalmazó és Himmler által aláírt parancsot, amelyet neki is megmutatott. A parancs szerint a munkaképes zsidókat egyelőre ki kell venni a megsemmisítési programból.¹⁵

A népirtásnak azonban potenciálisan bármely náció tagja áldozatul eshetett. A már említett T4 akció mellett figyelemre méltó, hogy vélt „utilitarista” megfontolásokból Greiser, Wartheland Gauleitere 1942. május 5-én engedélyt kért Himmlertől arra, hogy a lengyel nemzetiségű nyílt TBC-betegeket is „különleges kezelésben (Sonderbehandlung) részesíthesse”. Arra hivatkozott, hogy a helyi Sonderkommando már úgyis „bedolgozta magát” ebbe a feladatba, és „ha már a Birodalom területén nem is lehet megfelelő drákói eszközöket alkalmazni”, akkor legalább a lengyelek között történjen meg a gyógyíthatatlan TBC-betegek megsemmisítése.¹⁶

Az 1942 januárjában összehívott „Wannsee-konferencia” résztvevőire mindenesetre már csak a részletek megtárgyalása maradhatott, hiszen a rendezvényen a különböző minisztériumok csak államtitkári szinten képviseltették magukat, és ellentétben a történettudományban elterjedt vélekedésekkel, amelyek szerint a Wannsee-konferencián döntöttek el az európai zsidóság megsemmisítését, az Eichmann által készített jegyzőkönyv szerint nem született semmilyen alapvető döntés. A résztvevők sorra vették Európa országait, és megállapították, hogy a németek által ellenőrzött vagy Németországgal szövetséges területen összesen 11 millió zsidó él.

15 IfZ Eich 899, 10. Dieter Wisliceny vallomása 1946. május 6-án.

16 Schreiben des Gauleiters und Reichstatthalters im Wartheland, Greiser an Himmler, in *Die Ermordung der europäischen Juden. Eine umfassende Dokumentation des Holocaust 1941–1945*, szerk. Peter Longerich, München/Zürich, 1989. 195.

14.1 A megsemmisítés és a háború finanszírozása

Téves volna azt gondolni, hogy a német deportálási, kitelepítési majd tömeggyilkossági program elsődleges hajtóereje a zsidó vagyon megszerzése lett volna. Németországban és Nyugat-Európában ennek jelentősége nem volt annyira nagy. Meghatározóbbak voltak a rasszista alapú általános népesedéspolitikai és ellátási szempontok, valamint a helyi antiszemitizmusokkal egybeeső érdekek, végül a vagyon újraosztása. Ezek a szempontok kölcsönösen erősítették egymást, egyfajta kumulatív radikalizálódást okozva. A zsidóság vagyonának elosztása itt még csak járulékos feladatként és nem célként jelentkezett. Minden megszállt országban a helyi közigazgatás és a lakosság tömegei részesülhettek a zsidóktól elrabolt javakból, amelyek jelentős része (ruhák, háztartási eszközök, lakások) amúgy sem lett volna német szempontból kihasználható.

Gazdasági szempontból a háború kulcskérdése volt, hogy a folyamatosan növekvő hadikiadások ne ingassák meg a belső pénzpiacot. Az I. világháborúban a német állam a kiadásoknak csak 13%-at finanszírozta az állam bevételeiből, a maradékot a lakosság és az intézmények hadikölcsöneiből fedezte. Ez azonban a bankjegyforgalom folyamatos növekedését és végső soron a központi elosztást lehetetlenné tevő inflációt hozta magával. Mivel a III. Birodalom a lakosság elégedettségére épített, se a magas adók, se a kényszerkölcsönök, se az inflációt gerjesztő bankóprás nem tűnt megoldásnak. Jelentősen megemelték a dohány és szesztermékek adótartamát, az osztalékadót és a társasági adót, valamint külön adót vetettek ki a háztulajdonosokra. A jövedelemadó mértéke is 5%-kal megemelkedett, de az emelés csak azokat érintette, akiknek évi jövedelme meghaladta a 3000 birodalmi márkát. 1937-ben a német lakosság 53%-a azonban ennél kevesebbet keresett, őket tehát nem érintette az adóemelés. Ugyancsak nem érintette az adóemelés a túlórából, éjszakai műszakból és ünnepnap munkából, valamint a mezőgazdaságból származó jövedelmeket. Bár gazdasági szakemberek állandóan szorgalmazták a kis jövedelmek megadóztatását, Hitler ettől mereven elzárkózott. A háború költségeit helyett egyre inkább a megszállt államoknak kellett viselniük. Franciaországtól Görögorszáig minden állam költségvetése átlag 50%-át fizette be a né-

met hadikasszába „megszállási hozzájárulás” címén. Valójában az összeg nem erre a célra szolgált, mert a megszállás tényleges költségei ennek elenyésző részét tették ki. Németország egyre nagyobb mértékben ezekből a befizetésekből finanszírozta háborúját, 1939 és 1945. április 30. között megszállási költségek és „előlegek” címszó alatt 131 milliárd (!) birodalmi márka folyt be a német államkasszába. Ez az összeg a Nagynémet Birodalom 1938. évi adóbevételének kilencszerese!¹⁷

Elvileg minden állam költségvetése összeomlik attól, ha átmenet és ellentételezés nélkül a legrövidebb időn belül 50%-kal megemelkednek a kiadások. A megszállóknak ez nem állhatott érdekükben, hiszen az eluralkodó infláció áruhiányt, készletfelhalmozást okoz, ami lehetetlenné teszi a szisztematikus gazdasági kizsákmányolást, nem beszélve a piac összeomlása által okozott politikai károkról. Az áruhiány legsúlyosabb következménye ugyanis a megszállók népszerűtlensége lesz, amit csak fokozott rendőrterrorral lehet kompenzálni. Csak Görögország esetében fordult elő, hogy a megszálló hatóságok nem törődtek ezzel a szemponttal, de cserébe el is kellett fogadniuk, hogy a görög belpolitikai helyzet destabilizálódik és az ipari termelés, valamint a mezőgazdasági export lehetetlenné válik.

Annak érdekében, hogy a megszállt területek valutája ne veszítse el vásárlóerejét, kínálatról kellett gondoskodni. Más források híján ez mindenütt a zsidó vagyon államosítása és reprivatizálása útján történt. A zsidóság megsemmisítése után megmaradó vagyontárgyak már 1941-ben is bőkezű osztogatás tárgyát képezték. Kijev lakosságának szolgálatait a városparancsnok nagylelkűen a Babij Jarban meggyilkolt kijevi zsidók lakásaival honorálta; az áldozatoknak akkurátusan le kellett adniuk kulcsaikat a kivégzés előtt, a lakcím pontos megjelölésével. A Baltikumban és Ukrajnában hasonló sors várt a zsidóktól hátrahagyott lakásokra, boltokra, ruhaneműkre.

Másképp zajlott le az újraosztás azokon a területeken, amelyek részleges függetlenséggel rendelkeztek. A Német Munkafront Munkatudományi Intézetének hivatalos lapjában 1942-ben a szlovákiai zsidódeportálások gazdasági hatásáról külön cikk született „A párt és az állam fáradozása a szlovák nép életszínvonalának emeléséért” címmel. A deportá-

17 A kérdéshez lásd Götz Aly, *Hitler néppállama. Rablás, faji háború és nemzeti szocializmus*, Budapest, Atlantisz – S. Fischer, 2012. 360–361.

lásokat ebben úgy kommentálták, hogy „A zsidó befolyás legmesszebb menőkig történő megsemmisítése a szlovák nép életének minden területén [...] a legfontosabb előfeltétele a szlovák nép életszínvonala emelésének”.¹⁸ Tény, hogy a szlovák kormány 1941. június 22. után a háború finanszírozásának terhére a háborúért felelőssé tett, kollektív bűnössé nyilvánított zsidóságra akarta áthárítani, és ennek érdekében a zsidó vagyontokra 15%-os különadót vetett ki – tehát a nemzsidó lakosság megterhelését a zsidók kárára csökkentette.¹⁹ A kifosztás és újraosztás sikeressége német részről abban rejlett, hogy a megszállt területek lakosságának együttműködését a lakosság kis csoportjának konszenzusos diszkriminálásával tudták megoldani. Magyarország vagy Szlovákia esetében a zsidó vagyon nagy része a szlovák és magyar lakossághoz maradt, ugyan, cserébe a megszállók azonban az ország vagyonából hasíthattak ki hatalmas szeleteket ellentételezés nélkül leszállított nyersanyagok, azaz háborús hozzájárulás formájában. Ebből a szempontból tehát részletkérdés, hogy a zsidóktól elkobzott vagyontárgyak kihez is kerültek.

A náci vezetés a megszállt országokban „gazdátlaná vált” vagyont eleinte saját jószágának tekintette. Legkésőbb 1942-ben azonban változott a szemlélet. Göring 1942. június 25-én arra utasította a szerbiai német katonai közigazgatás parancsnokát, hogy „a Szerbiában található zsidó vagyont a továbbiakban Szerbia részére szedjék be”. Ez az intézkedés „gazdasági segítség a megszállási költségek terheivel amúgy is erősen igénybevett szerb államháztartásnak”.²⁰ Számokra lefordítva ez azt jelentette, hogy a 3-4 milliárd dinár nagyságú szerb zsidó vagyon felhasználhatóvá vált arra, hogy a havi 500 millió dináros megszállási költségek terheit enyhítsék.

14.2. Német szempontok Magyarország megszállásához

Német részről a magyar „zsidókérdés megoldatlansága” 1942-től kezdett előtérbe kerülni. A Magyarországgal szemben követendő politikát és különösen Magyarország megszállását mégsem ez határozta meg.²¹ A zsi-

18 *Neue Internationale Rundschau der Arbeit*, 1943/3. Heft 4. 295–303.

19 Lipscher, *Die Juden*, 77.

20 Aly, *Hitler néppártja*, 244.

dóellenes politika átvétele mindig másodlagos maradt a katonai és gazdasági szempontokkal szemben. Ha a német vezetés akarta volna, megpróbálhatta volna a belpolitikai feszültség fokozását: amint korábban részletesen ismertettük, a kormánypárton belül is léteztek ezt szorgalmazó erők, és különféle politikusok folyamatos memorandumokat gyártottak ebben a kérdésben. A magyar belpolitikai helyzet már említett labilitása legalábbis kedvezett volna annak, hogy a német politika éppen e sajnálatosan népszerű kérdésben bomlassza a magyar politikai életet.

1944 tavaszáig azonban még csak kísérlet sem történt a magyar belpolitika ilyen jellegű befolyásolására. Sőt, a zsidókérdés „megoldatlansága” a német-magyar diplomáciai kapcsolatokban is csak alárendelt elemként jelentkezett. A Horthy által biztosítottak tűnő belpolitikai nyugalom német szempontból többet ért, mint egy ideológiai kérdés megoldása. Magyarország a német hadigazdaságnak létfontosságú nyersanyagokat szállított. A német hadiipar innen szerezte be bauxitszükségleteinek nagy részét. Románia után Magyarország volt a második fő kőolajszállító is. Délkelet-Európa biztosította a német hadiipar számára a krómszükséglet 100%-át, a bauxit 60%-át és a kőolaj 50%-át. Azt, hogy a „zsidókérdés” meglepte önmagában nem generált német politikai nyomást, az is bizonyítja, hogy az 1943-ban Románia ellen készített megszállási tervet 1944 tavaszára, amikor a helyzet konszolidálódni látszott, elejtették, holott Romániában továbbra is 250.000 zsidó élt.²² Ugyanígy nem motiválta a német diplomáciát komolyabb nyomásgyakorlásra az a tény, hogy Szlovákiában 1942 végén maradt 26 (más források szerint 18) ezer zsidó, részben gettósítva, elkülönítve és szinte teljes mértékben kifosztva. Annak ellenére, hogy a szlovák politika mozgástere jóval csekélyebb volt, mint a magyaré, német részről hosszú ideig nem próbálkoztak a deportálások újraindításával, megszállási terv sem készült, és a deportálás csak a szlovák nemzeti felkelés leverése után folytatódott.

A német titkosszolgálatok előtt nem maradt titokban, hogy a magyar politikai vezetés fegyverszüneti tárgyalásokat folytat az angolszász ha-

21 A német megszállás történetét Ránki György dolgozta fel: 1944. március 19. A német szempontokat bemutatja Jörg Ganzenmüller, „Die Motivation zur Vernichtung der ungarischen Juden. Zwischen konstruierten Sachzwängen und europäischen Neuordnungsplänen”, in *Ungarn Jahrbuch* 2001, 117–138.

22 Aly – Gerlach, *Das letzte Kapitel*, 114.

talmakkal. 1943 márciusában Ribbentrop Magyarországra küldte Edmund Veessenmayer SS-Brigadeführert, a németek „Délkeleteurópa-szakértőjét”. Veessenmayer feladata az volt, hogy felmérje a magyarok tengelyhűségét és a magyar gazdaságban rejlő kiaknáztatlan lehetőségeket. A német-magyar viszonyt a 2. hadsereg katasztrófája is megterhelte, és a német oldal bizalmatlanságát fokozta, hogy a magyar katonai hozzájárulás a minimumra csökkent.

Veessenmayer 1943. április 30-án kelt jelentésében a zsidókérdés megoldatlansága és a magyar kormány háborús részvételének mértéke között ok-okozati összefüggést állított fel.²³ Szerinte a zsidók túl sokat fogyasztanak, látens szabotázszt végeznek, ellenségesek a birodalommal szemben, rémhíreket terjesztenek. Magyarország pedig a lehetséges erőfeszítéseknek csak töredékét teszi meg. A magyar háborús hozzájárulás mértéke „elsősorban élelmiszer, olaj, bauxit, textíliák és hadiipar területén” elégtelen.²⁴

Hitler szempontjából az általános katonai helyzet az év folyamán rohamosan romlott. 1943 májusában az afrikai német haderő letette a fegyvert, az év végére Németország elvesztette Olaszország déli részét és Ukrajna keleti felét. Szovjet csapatok szeptemberben több helyen is átkeltek a Dnyeperen, nem sokkal később a Dnyeszteren és a Pruton, és folyamatosan közeledtek a magyar határ felé. Tartania kellett attól is, hogy az angolszász csapatok megkísérelnek egy adriai vagy balkáni partraszállást, kihasználva a Horvátországban kialakult kaotikus helyzetet. Olaszország kiugrása és a szövetségesekkel kötött fegyverszünete sokkolta a német vezetést, és tovább fokozta Magyarországgal szemben a bizalmatlanságot. Ennek megfelelően a német vezérkar már szeptember 30-án elkészítette Magyarország (és nem sokkal később Románia) megszállásának tervét.

A válságos helyzet miatt Veessenmayert 1943 novemberében újra Magyarországra küldték. Megfigyeléseiről ismét terjedelmes jelentést készített, amelyben a magyarokat és a zsidókat más-más mértékkel ugyan, de egyaránt rasszista szempontból bélyegezte meg, és a tervezett megszállás kérdéseit tárgyalta. Konceptiója szerint a magyar jobboldallal maximálisan együttműködve kell végrehajtani az ország átállí-

²³ A jelentést idézi Braham, *The destruction*, 229–242.

²⁴ Uo. 229–231.

tását. Ez azért is nélkülözhetetlen, mert német részről nem álltak rendelkezésre megszálló hadosztályok, a román és szlovák katonaság bevonása pedig belpolitikai okokból elképzelhetetlennek tűnt. Perdöntő tényező tehát a kollaborálásra hajlandó magyarok megszervezése. Hogy ez akadálytalan legyen, mindenképpen szükséges Horthy érintetlenül hagyása (őt Veessenmayer a „mézesmadzag és korbács” párhuzamos használatával könnyen fegyelmezhetőnek tartotta). Veessenmayer szerint egyértelmű, hogy a zsidók „szabotőrök”, „a bolsevizmus élcsapata”. Számukat tévesen 1,1 millióra tette és (szintén tévesen) a magyar népet antiszemizmusból mentesnek jellemezte.²⁵ A zsidókérdés „tisztázása előfeltétele, hogy Magyarországot beiktassuk a birodalom harcába melyet védelméért és létéért folytat”.²⁶ „A birodalom nem mondhat le arról, hogy a legmesszebbmenően be ne vonja a létéért folytatott küzdelmébe. Az ukrainai értékes területek elvesztésével Magyarország a további hadviselés szempontjából főleg mint mezőgazdasági ország fokozott jelentőséggel bír. A birodalom erről a területről ellátására az eddigi mennyiségek kétszeresét vagy még annál is többet kihozhat”²⁷ – írta, és ezzel ellentmondásba került a német-magyar gazdasági kapcsolatokért felelős Karl Clodius gazdaságpolitikai osztályvezető-helyetttessel, aki Magyarország szállításait nem tartotta fokozhatónak.²⁸ A későbbiek Veessenmayert igazolták, a német megszállás után egy nappal Clodius már azt jelenthette, hogy a magyar vezetés ígéretet tett a Németországba irányuló gabonaexport 178 ezer tonnával, a növényiolaj-export 17 ezer tonnával történő növelésére, a mangánexport megduplázására és a bauxitexport 350 ezer tonnás növelésére.²⁹ A magyar iparban szintén nagy tartalékok rejtőztek. Munkaerőgazdálkodás

²⁵ Veessenmayer 1943. december 14-i jelentését lásd *A Wilhelmstrasse*, 744.

²⁶ *A Wilhelmstrasse*, 751.

²⁷ *A Wilhelmstrasse*, 749.

²⁸ Michael Riemenschneider (*Die deutsche Wirtschaftspolitik gegenüber Ungarn 1933–1944. Ein Beitrag zur Independenz von Wirtschaft und Politik unter dem Nationalsozialismus*, Frankfurt, 1987. 258–265.) helytelen módon Clodius állítását abszolútizálja, amennyiben leszögezi hogy „objektív értelemben gazdasági okok nem tették szükségessé a német intervenciót”. (259.)

²⁹ *A Wilhelmstrasse*, 790. Clodius távirata Ribbentropnak, 1944. március 20. A magyar kivitel növeléséről folytatott tárgyalások még a megszállás előtt fejeződtek be. A megszállás után még ezen felül is további szállításokra került sor.

szempontjából Magyarországon még 1943-ban is békebeli állapotok uralkodtak, az éjszakai műszakban termelő gyárak száma 1943-ban még csökkent is.³⁰ A magyar hadiipar rendkívül gazdaságtalanul termelt, egy Turán közepes harckocsi legyártása 32 ezer munkaórát vett igénybe, míg a lényegesen jobb német Pz. IV gyártására csak 8000 munkaórát kellett fordítani.³¹ Szervezetlenség, nyersanyaghiány és egyéb okok miatt 1938-tól 1944 júniusáig a honvédség a megszavazott hitelkeretnek csupán 56,5%-át volt képes felhasználni.³² A magyar ipar tehát csakugyan jelentős tartalékokkal rendelkezett.

Ennél is nagyobb jelentőségű volt azonban a Magyarország által elvállalt havi 200 millió pengős háborús hozzájárulás fizetése (amelyet 1944 őszétől 300 millióra emeltek fel).

A történettudomány mindeddig csak mellékesen tárgyalta e háborús hozzájárulás kérdését. Holott a havi 2-300 millió pengő a magyar állami költségvetés 50%-ának felelt meg, és ezért jelentősége sokkal nagyobb, mint a megszállók összes egyéb anyagi követeléséé. Imrédy 1938-ban csodatévőnek számított, amikor a győri program szükségleteire évi (!) 200 millió pengő előteremtését vállalta (ez az összeg az 1944-es árszínvonalon megfelelt kb. 500 millió pengőnek). A háborús hozzájárulás nagyságrendjét azzal is érzékeltethetjük, hogy havi összege több mint ötszáz db. Turán harckocsi gyári árának felelt meg³³ (a magyar honvédség viszont csak összesen 375 db. Turánt vett át négy év alatt a hadiipartól). A német megszállítás költségei a győri program terheinek nominálisan több mint tízszeresét, reálértéken is több mint háromszorosát tették ki. Magyarország ezzel fontos szerepet vállalt az 1944-es német háborús kiadások finanszírozásában, hiszen éves szinten a magyar hozzájárulás (300 millió pengővel számolva) 3600 millió pengőt, azaz másfél milliárd márkát tett ki, miközben a német állam teljes belföldi adóbevétele 100 milliós lakosság után 40 milliárd márka volt. Ha az adóbevételt a lakosság létszámára arányosítjuk, akkor válik érthetővé ennek az összegnek valós jelentősége, mert rela-

30 Dombrády, *A magyar gazdaság*, 158.

31 Uo. 244.

32 Uo. 230.

33 1940 végén egy harckocsi legyártásáért az ipar 230.000, 1942-ben 245.000 pengőt kapott az államkincstártól, az 1944 nyarán leszállított darabok után a kincstár viszont már 80% felarat fizetett. Dombrády, *A magyar gazdaság*, 239, 245, 246.

tív értéken a magyar háborús hozzájárulás megfelelt a német adóterhek 25%-ának (a német adóbevételek 14,5 milliós lakosságra vetítve kb. 6 milliárd márkát tettek volna ki, míg a magyar befizetések 1,5 milliárd márkát jelentettek). A számok még inkább eltolódnának, ha a háborús hozzájáruláshoz hozzászámolnánk azokat a milliárdokat, amelyeket a német fél szállítások formájában kapott, de semmivel sem ellentételezett.

A német pénzügyi vezetés teljesen tisztában volt azzal, hogy a megszállás szükségszerűen maga után fogja vonni a zsidó tulajdonviszonyok „átalakítását” is. Schomaker pénzügyi főtanácsos 1944. május 31-i feljegyzése szerint „a magyar kormányzat azzal számol, hogy a nagy pénzügyi erőfeszítések, amelyek a közös harc érdekében szükségesek, a legnagyobb mértékben fedezhetőek a magyar zsidó vagyonból”.³⁴ Levaticznak és társainak köszönhetően a német gazdasági szakemberek is tudtak arról, hogy ez a nemzeti vagyon 20-30 százalékát jelenti, és ezért nem kellett tartaniuk attól, hogy a kivetett háborús hozzájárulás rövid úton államcsődöt idéz elő, hiszen a költségek jó ideig kompenzálhatóak.

A zsidókérdés gyakorlati megfontolásai Veessenmayer szemében összefüggték a magyar szociálpolitika kritikájával. „Magyarországot Európa társadalmilag egyik legelmaradottabb országának tekinthetjük. Ezek a viszonyok olyan szociális-forradalmi táptalajt képeznek, amely a bolsevizálásnak játszik kezére, és amely az utóbbi félévben jelentősen fejlődött” – írta.³⁵ Bár a kommunista párt megerősödése nem volt igaz, a kommunistákkal gazdasági szempontból majdnem azonos elveket valló nyilasoké és – más okokból ugyan – a szociáldemokrata párté (amelyet Veessenmayer a kommunistákkal egy kategóriába sorolt) viszont igen, és ezt német részről viszonylag pontosan regisztrálták.³⁶ Jellemző, hogy egyrészt a magyar „emberanyag” fokozott igénybevételét követelte – „minden értünk vérző magyar a mi véráldozatunkat csökkenti” –, másrészt azonban haladéktalanul szükségesnek tartotta az elesettek hozzátartozóinak és a hadirokkantoknak a német minta szerinti ellátását. A gazdag zsidók vagyonából pedig a magyar lakosság esetleges bombakárait kívánta kártalanítani.

34 Idézi Aly – Gerlach, *Das letzte Kapitel*, 230.

35 *A Wilhelmstrasse*, 746.

36 PA AA R 100402 über Januar und Februar 1944, és BA NS 19/2134, idézi Aly – Gerlach, *Das letzte Kapitel*, 103.

Nemcsak Veessenmayer, hanem a német sajtó is átvette a magyar zsidókkal kapcsolatos antiszemita szteotípiákat. A *Der Weltkampf*, a *Welt-Dienst*, a *Die Judenfrage* c. folyóiratok már a harmincas években is cikkeztek „a magyar zsidókérdés megoldatlanságáról”.³⁷ A tudósítások általában a magyar antiszemita publicisztika adataira alapozódtak. Németországban a náci rezsim alatt kitermelődött egy olyan technokrata csoport, amely a „zsidókérdést” tudományosan megoldandó feladatnak tekintette. Ez a szemlélet a politika szintjén is jelen volt: „szükség-szerűen, nem csak világnézeti hanem tisztán gyakorlati megfontolásokból is rákényszerülünk (a zsidókkal szemben) különleges intézkedések megtételére” – írta például Bergmann Martin Bormann-nak, a pártkancellária vezetőjének.³⁸ A német felsőoktatás „zsidószakértői”, mint például Klaus Schickert,³⁹ Hans-Günther Seraphim és társaik a német megszállás alatti területeken az ellátási nehézségeket, a defetizmust, a higiénia hiányát, a korrupciót és a kémkedést, a kommunista és plutokrata szimpátiát egyaránt a zsidóság nyakába varrták. Ebben nem különböztek magyar eszmetársaiktól. De abban sem különböztek, hogy Matolcsyhoz, Imrédyhez, Eckhardthoz és Endréhez hasonlóan ők is a zsidóságban látták az irányított gazdaság megvalósításának és a vagyonújraosztással végrehajtandó szociálpolitikai reformoknak legfőbb akadályát. Míg az előbb felsorolt előítéleteknek nem volt különösebb közülük a valósághoz (Magyarországon legkevésbé a zsidóság jelentett például higiéniai szempontból problémát), addig az utóbbi feltételezés nem volt alaptalan, hiszen az államszocialista átalakulás a legérzékenyebben a tulajdonosi réteget érintette volna, amelyen belül viszont magasan felülreprezentáltak voltak a zsidók. Az árjásítással egybekö-

37 Néhány példa: Franz Riedl, „Die Juden in Ungarn”, in Hans Hinkel, *Judenviertel Europas. Die Juden zwischen Ostsee und Schwarzem Meer*, Berlin, 1939. uő, „Die Judengesetzgebung in Ungarn”, *Volk und Reich*, 15. (1939), Erich Seifert, „Eine neue Bodenpolitik. Umwälzung in der ungarischen Landwirtschaft in Sicht”, *Die Judenfrage*, 2. (1938), Hansgeorg Trurmit, „Die Kampfstellung in Ungarn”, *Die Judenfrage*, 3. (1939). Az antiszemita publikációkhoz lásd Ganzenmüller említett tanulmányát.

38 Braham, *The destruction*, 209.

39 Klaus Schickert, *Die Judenfrage in Ungarn. Jüdische Assimilation und antisemitische Bewegung im 19. und 20. Jahrhundert*, Essen, 1937. és uő, „Ungarns Judenfrage als wirtschaftliches und geistiges problem”, *Volk im Osten*, 4. (1943).

tött vagyonújraosztás és a diszkriminatív szociálpolitika pedig ténylegesen csak őket sújtotta.

Az 1944 márciusában Magyarország is alkalmazott „megoldástól” a német vezetés egyértelműen a tengelyhűség fokozását is várta. Nem alaptalanul, hiszen ezen a téren korábban már gazdag tapasztalatokra tehetett szert. A keleti megszállt területeken a kollaboránsok kielégítésére a zsidók ruhái és lakásai szolgáltak – Magyarországon a zsidó vagyon nagysága viszont jóval tágabb teret nyitott a szociálpolitikai reformoknak is.

A német katonai és politikai vezetés hosszas vajúdas után végül Veessenmayer „evolúciós” koncepcióját fogadta el. Ez nem ment egyszerűen: Veessenmayer heves vitába keveredett Ribbentroppal, aki rákényszerítette, hogy jelentését 19 oldalra rövidítse le, mielőtt Hitlernek megküldené. Veessenmayer Hitlernél bejelentett referádája hónapokon keresztül húzódott, és csak 1944 februárjában került rá sor. Emiatt Veessenmayer elkeseredésében Ribbentropnál szabadságolását vagy frontra küldését is kérte, de sikertelenül. Veessenmayer szerencséjére Wilhelm Höttl SD Sturmbannführer is hasonló szellemű memorandumot terjesztett elő.⁴⁰

A magyar gazdaság 1943/1944 fordulóján már kapacitásai jelentős részével Németországnak termelt. A hazai munkaerő kihasználtsága azonban még messze nem érte el a német vezetés által kívánatosnak tartott szintet. Zsellérek és törpebirtokosok, akik a teljes népesség jelentős részét tették ki, munkaerejüknek még a háborús évek alatt is csak 34%-át használták fel.⁴¹ Német szempontból a lakosság élelmiszerfogyasztása és a magyar ipar és mezőgazdaság sem volt összhangba hozva a totális háború követelményeivel. Magyarország egyrészt a német ellentételezés hiánya miatt nem volt hajlandó növelni a Németországba irányuló exportot, másrészt arra sem mutatott hajlandóságot, hogy belső életét a totális háborúnak megfelelően szervezze át. A magyar hadiipar saját részre még 1943-ban is csak elenyésző mennyiségű fegyverzetet gyártott. Német részről kifogásolták azt is, hogy a magyar kormány és az iparvállalatok a semleges országokba irányuló exportot részesítették előnyben. A német kifogások nem voltak teljesen alaptalanok: a részben árjásított, részben „zsidó” üze-

40 Bokor Péter, *Végjáték a Duna mentén. Interjúk egy filmsorozathoz*, Budapest, RTV – Minerva – Kossuth, 1982. 187. Höttl-interjú.

41 Aly – Gerlach, *Das letzte Kapitel*, 64.

mek, mint például az Egyesült Izzó, csakugyan mindent megtettek a német export csökkentéséért, és ebben Kállay támogatására is számíthattak – érhető módon, hiszen a német export után a magyar államkincstár csak pengőt térített, míg az export devizabevétellel járt. A náci logika azonban ebben is a zsidó összeesküvés jeleit vélte felfedezni.⁴²

Német szakemberek már 1944 elején elkezdték vizsgálni a magyar gazdaság további kihasználásának lehetőségét. Albert Speer fegyverkezési miniszter 1944 februárjában létrehozta a „Deutsche Industriekommission in Ungarn” stábot, amelynek további hadiipari megrendeléseket kellett az országon belül elhelyeznie. Ezzel párhuzamosan más szervek is megfigyelőket küldtek Magyarországra annak érdekében, hogy felmérjék a magyar gazdaságban lévő tartalékokat.⁴³

42 BA-MA RW 29/9, Wehrwirtschaftsoffizier Budapest, Lagerbericht März, April, August, Dezember 1943. 136. 29/10, 72. 29/11, 36. 29/12, 42. és Kriegstagebuch Wehrwirtschaftsoffizier Budapest RW 29/7, 1942. február 10. Erich Kienast, Betr. Ungarn 1943. december 28. BA NS 19/2067, 16.

43 A részleteket közli Aly – Gerlach, *Das letzte Kapitel*, 103.

15. Az „Endlösung” és Magyarország

15.1. Mit tudott a magyar hatalmi elit a holokausztról?

A deportálással kapcsolatos magyar felelősséget meghatározza az a tény, hogy mennyire tudtak a döntéshozók a zsidóság megsemmisítésének ügyéről. „A zsidókérdés megoldása” elvileg Németországban is „titkos birodalmi ügynek” számított. Ennek ellenére bizonyítható, hogy a társadalom viszonylag széles rétegei is tudomást szereztek a tömeggyilkosságokról. A magyar politikai vezetés pedig olyan tömegben kapott adatokat a zsidók megsemmisítéséről, hogy nem kellett különösebb politikai tehetség annak megállapításához, hogy a megfigyelt atrocitások egy széleskörű akció részét képezik.

Elöljáróban le kell szögezni, hogy mivel a holokauszt kezdettől fogva magyar állampolgárok érdekeit is érintette – minimálisan azon a szinten, hogy mihez is asszisztálnak magyar csapatok a keleti fronton –, a kérdést valójában nem úgy kellene feltenni, hogy mit tudott egyáltalán a magyar hatalmi elit, hanem úgy, hogy érdekelte-e egyáltalán ez a kérdés. A válasz sajnos lesújtó: nem ismert olyan irat, amely a döntéshozók kezdeményezéséből született volna és arra utalna, hogy ezen a téren bármilyen információra is tartanak igényt. Ebből azonban sem az nem következik, hogy erről ne kaptak volna híreket, sem az, hogy ezek a hírek ne érdekelték volna őket – mint a későbbiekben bizonyítani kívánom, a legkülönbözőbb csatornákon keresztül folyamatosan érkeztek információk a nácik zsidókkal kapcsolatos magatartásáról.

A háború alatt nemcsak a politikai döntéshozók, hanem a figyelmes újságolvasók is sok információhoz juthattak. Álljon erre néhány reprezentatívnak tekinthető példa:

Matolcsy Mátyás parlamenti beszédeiben a zsidókérdés biológiai megoldását sugallta,¹ Hitlerhez hasonlóan a zsidóságot a világháborúért is felelőssé tette, és megígérte kollektív kiirtásukat. 1941. augusztus 22-

1 Matolcsy Mátyás, parlamenti interpelláció 1939, március 9. 1942. november 26.

én „A vén gonosz gyűjtogató és a moszkvai pinceértekezlet” c. cikkében kijelentette: „Ne képzelje ez a fajta, hogy amikor a másik félnek állítólagos szörnyű kataklizmája szörnyű összeroppanása megkezdődne, akkor ők vigyorogva nézhetik végig, mert 24 óra alatt irtanak ki a zsidóságot, nemcsak Németországban, de végig az összes keleti területeken, és meg vagyok róla győződve, hogy ezek a gondolatok Magyarországra is elérkeznének és tettekre válnának. Én nem úgy állítanám fel a kérdést, mint ahogy sok humanista szellemű embertől hallom, hogy a zsidók is emberek [...] nem úgy van, itt nincs könyörület, számunkra a magyar fajta megerősítése a parancs.”²

A *Függetlenség* 1943. január 17-i számában jelent meg Bosnyák cikke „Ötven éves Rosenberg Alfréd, a világzsidóság és a bolsevizmus ellenfele” címmel. Ebben Bosnyák „A zsidókérdés megoldása” alcímmel idézte Rosenberget, aki szerint „sohasem létezett zsidó állam és a jövőben sem létezhet soha. [...] lassan-lassan bekövetkezik a zsidóság végleges letelepítése oda, ahol a megfelelő rendőri felügyelet mellett a zsidóságot rászoktatják arra a munkára, amit ők eddig csak a nemzsidók kötelességének tartottak”.³ A lassan-lassan bekövetkező letelepítésnek némileg elmentmondott Rosenberg beszédének zárszava, melyben közölte, hogy a zsidókérdés csak akkor oldódik meg, amikor az utolsó zsidó is elhagyta az európai szárazföldet, ami viszont a rendőri felügyelet megszűnésével is jár. Előbb idézett mondatával Rosenberg nagyjából elárulta a „végső megoldás” lényegét: a zsidók soha sem lehetnek szabadok (nem lehet saját államuk), és csak ott telepíthetők le, ahol a rendőri felügyelet biztosított (koncentrációs tábor).

Bosnyák más publikációiban nem beszélt ennyire nyíltan, de kifejtette, hogy a palesztinai letelepedés nem jó megoldás, mert a terület túl csekély méretű a világzsidóság számára: számítása szerint a zsidóság egytizedének adhatna csak otthont. Az arab lakosság áttelepítése, azaz az „arabkérdés” sem oldható meg. Ezért inkább afrikai területekre kell telepíteni a zsidóságot (Madagaszkár, Brit-Guyana, Abesszínia, Kenya, Uganda, Rhodézia). Az akció lebonyolítása a gyarmattartó birodalmak feladata, a finanszírozásért pedig a zsidó burzsoázia felelős.⁴

2 *Magyarság Útja*, 1941. augusztus 22. 1.

3 *Függetlenség*, 1943. január 17.

4 Bosnyák Zoltán, *A zsidókérdés törvényes rendezése. Az egyenjogusítás 70. évfordulóján*, Mezőberény, szerző, 1937. 138–139.

A *Harc* 1944. június 10-i számában a „Vádirat a zsidóság ellen” c. vezércikk alatt közölte Sajó Sándor „Új Ábel” c. versét, melyben Ábel megesküszik anyjának, hogy Káint megöli, amennyiben meg nem javul. Az előző heti szám vezércikke viszont „A zsidó mindenképp javíthatatlan” címet viselte. Talán freudi elfojtással magyarázható Erdélyi József „Sárga kereszt” c. versének hasonlata, melyben Erdélyi a sárga csillag helyett keresztet kíván a zsidó hátára rakni. Hogy a hasonlat ne legyen félreérthető, mindjárt a következő sorban kifejti, hogy nem a krisztusi, hanem a Krisztus által a számárra rakott keresztre gondolt.

A sajtóhíreknél természetesen sokkal pontosabb értesülések is segítették a magyar döntéshozókat a tájékozódásban. A magyar diplomácia, elsősorban bukaresti képvisellete útján, naprakész értesítéseket szerzett a románok által szervezett jászvásári (Iasi) és ogyesszai tömeggyilkosságról. Dr. Fülöp Pál, a bukaresti magyar követség sajtóelőadója diplomáciai iratokban szokatlan nyíltsággal és őszinte felháborodással tudósított 1941 augusztusában a román holokauszt eseményeiről, a gyűjtőtáborokban uralkodó helyzetről és a román hadsereg tömeggyilkosságairól. Részletes jelentését azzal zárta, hogy „minden kommentár felesleges, mert ami a zsidókkal Romániában történik, minden képzeletet felülmúl és az előadottak csak halvány ízelítőül szolgálnak helyzetük jellemzésére”.⁵ Hasonló jelentéseket küldött Bukarestből a magyar katonai attasé is. Ugyanígy tudósított Bolla Lajos belgrádi főkonzul is a szerbiai zsidók megsemmisítéséről: „hogy mi lett ezeknek a zsidóknak a sorsa arra nézve senki sem tud pontos felvilágosítást adni. A német tisztek kitérő választ adnak... Állítólag 40.000 bánáti és szerbiai zsidót végeztek volna ki. A kivégzések gépfegyverrel vagy 'gázautóval' történtek” – írta 1943. szeptember 4-én Ghyczy Jenő külügyminiszternek. Magyarán: ekkor már minimum külügyminiszteri szinten ismert volt, hogy a Balkánon illetve a keleti területeken szabályos népiirtás folyik.⁶

A magyar diplomácia nemcsak távoli sajtótudósításokból értesülhetett arról, hogy a román és német hatóságok milyen sorsot szánnak a zsidóságnak. A magyar katonaság 1941-ben Nyugat-Ukrajnának éppen azokat a részeit foglalta el és tartotta megszállás alatt, amelyek zsidó lakosságát, többszáz ezer embert, az erre szakosodott német Einsatz-

5 Dr. Fülöp Pál jelentését idézi Karsai, *Holokauszt*, 182, 186.

6 Bolla Lajos jelentését idézi Karsai, *Holokauszt*, 200.

gruppék, a rendőrszázaljak és a helyi önkéntesek legyilkolták. A magyar parancsnokságok olyan városokban helyezkedtek el, amelyek szélén több ezer vagy akár több tízezer embert temettek tömegsírokba, és a környéken sokáig elviselhetetlen volt a hullabűz.⁷ A Kamenyec-Podolszkijban történt tömeggyilkosságnak magyar részről is voltak szemtanúi: egy munkaszolgálatos a kivégzések előtt nem sokkal még fényképeket is készített, a gyilkolás második napján pedig magyar tisztek együtt rendeztek ivászatot a gyilkosokkal.⁸ A honvéd vezérkar 2. osztálya irányította a galíciai határon visszaszökő zsidók kitoloncolását, hozzá futottak be a határrendészet és a csendőrség ezzel kapcsolatos jelentései, a HM 19. osztálya pedig külön német-magyar vegyesbizottságot hozott létre annak érdekében, hogy a helyszínen, azaz Galíciában (!) tanulmányozhassa a „kérdést”. Egy 1942. január 15-én kelt, Kuthy László alezredes által szignált irat ugyanis említi, hogy „német hatóságok segítségével” egyes „zsidó hozzátartozók akik keresztény származásúak és zsidó házastársukkal kiutasítottak” (!) visszajöttek Magyarországra.⁹ Ez egyszerre több tényre is utal: egyrészt arra, hogy a németek, a magyarokkal ellentétben, zsidók keresztény hozzátartozóival megkülönböztetetten bántak, másrészt arra, hogy a kamenyec-podolszkiji tömegkivégzés után néhány hónapig megszűntek a nagyobb gyilkos akciók, és néhány száz vagy ezer személy, aki ezt az első vérengzést túlélte, egyelőre életben maradhatott. Annál is inkább, mert a magyar hatóságok ezt követően is toloncoltak ki kisebb csoportokban állampolgárságukat igazolni nem tudó zsidókat – a legutolsó ilyen akcióról 1942. őszén van tudomásunk.¹⁰

Német és magyar parancsok ugyan szigorúan tiltották illetéktelenek részvételét a kivégzésekben, 1941-ben még többször előfordulhatott, hogy a gyilkosságok széles nyilvánosság előtt, sőt önkéntesek részvéte-

7 Néhány példa az áldozatok számára: Proszkurov 1000, Vinnyica 15.000, Zsitomir 20.000, Lemberg és Belzec 400.000 (!), Bergyicsev 16.000, Pinszk 26.200. Mindegyik említett városban működött magyar parancsnokság (kivéve a Lemberg melletti Belzecet).

8 Mallmann, „Der qualitative Sprung”, 251.

9 *Fegyvertelenül*, 1. kt, 407–408. A VKF 2. osztályának átirata, 1942. január 15.

10 Lásd Frojimovics Kinga, „Deportálás Galíciába a kamenyec-podolszkiji vérengzés után (1941–1942)”, kézirat, http://users.atw.hu/korosmezokam/eloadasok_adresses.html.

lével zajlottak le. Így az arra járó magyar katonák is tanúi lehetnek ezeknek az akcióknak.¹¹ Zsidók és partizánok, illetve civilek kivégzése a katonák körében különleges látványosságnak számított. Bár a felsőbb parancsnokságok a kivégzések fényképezését több alkalommal is megtiltották,¹² ennek ellenére újra és újra akadtak olyanok, akik perverz hajlamaikat ezek dokumentálásával élték ki. A magyar megszálló erők parancsnokságai „hivatalból” együttműködtek az Einsatzgruppékkal. Gettók lezárása és partizánvadászat esetében azokon a területeken, ahol a megszállás a magyarok kezében volt, a magyar fél biztosította a terület lezárását és a szükséges biztosító erőt, mivel az Einsatzgruppék minden esetben csak a kivégzések lebonyolítására voltak képesek – egy Einsatzgruppe átlag 800 főből állt és több 20–50 fős Einsatzkommandóra oszlott, amelyek mindig csak a helyi megszállók infrastruktúrájának felhasználásával tudtak tevékenykedni. Bor Jenő vezérőrnagy, a II. tartalékhadtest parancsnoka naplójában is megörököltette, ahogyan 1944 tavaszán tudomást szerzett a pinszki zsidóság megsemmisítéséről.¹³ Szombathegyi Ferenc a Kárpát-Csoport parancsnokaként 1941 nyarán meg is akadályozott Zsitomirban egy tömegkivégzést. A magyar határrendészet 1941 és 1944 között folyamatosan fogott el a lengyel területekről átszökő zsidókat, akik kihallgatásaikon beszámoltak a gettókról és a tömeggyilkosságokról. A Galíciából Magyarországra vissza- vagy átszökő zsidók száma nem volt csekély, és 1942 után őket már nem is toloncolták feltétlenül vissza. Ezek az emberek saját maguk láthatták a német megsemmisítő politika következményeit, és még többet tudhattak sorstársaiktól. Annál is inkább, mivel az összes német megsemmisítő táborból történt sikeres szökés: Treblinkából több mint 60, Chełmőből 47 szökevény túl is élte a II. világháborút, Auschwitz-Birkenából (tehát a haláltáborból) a háború alatt mintegy 150 sikeres szökés történt. Egy esetet érdemes ezek közül kiemelni, mert megmutatja, hogy a kapott információkat nemcsak Magyarországon, hanem Nagy-Britanniában sem tudták felhasználni.

11 Az ezzel kapcsolatos eseteket feldolgoztam: „Holokauszt, népirtás és a megszálló alakulatok”, in *Évkönyv 2004. (XII.) Magyarország a jelenkorban*, 9–29. valamint *A magyar honvédség a második világháborúban*, Budapest, Osiris, 2005. 106–116.

12 „Kivégzések fényképezésének megtiltása a megszállt területeken”, in *A második világháború*, szerk. Ungváry Krisztián, Budapest, Nemzet és Emlékezet, 2005. 189.

13 HL Personalia, 147. Bor Jenő, *Életem története*, 32.

Witold Pilecki, a lengyel Armia Krajowa tisztje már 1940 folyamán önként vállalkozott arra, hogy információkat szállítson koncentrációs táborokból, és ezért hamis papírokkal szándékosan hagyta magát elfogni. A „keresztény” származású Pilecki be tudott épülni az Auschwitz-Birkenau-i tábor ellenálló csoportjának segítségével a belső hivatali apparátusba, és 1943. április 27-én, 945 nap után szökött meg a megsemmisítő táborból, ahonnan eredeti dokumentumokat is magával vitt. Már ezt megelőzően is csempészett ki híradásokat a táborból, ezt követően pedig az Armia Krajowa tagjaként részletes beszámolót írt, amit Londonba is eljuttattak, ott azonban semmilyen érdeklődést nem váltott ki.¹⁴ Sajnos a magyar határvadász-zászlóalj és a határrendészet anyaga nem maradt fenn, azonban több forrásból bizonyos mértékig rekonstruálható, hogy a határvadász tisztek folyamatosan konfrontálódtak a határ túloldalán zajló eseményekkel. Erre utalnak a KEOKH¹⁵ jelentései is, amelyekből kiderül, hogy menekülő zsidókat magyar hatóságok 1942 és 1943 folyamán folyamatosan tettek át a határon.¹⁶

A német vezetést külön aggasztotta, hogy magyar részről milyen érdeklődés nyilvánul meg a tömeggyilkosságok kapcsán. A német külügyi hivatal egyik 1943. november 23-i feljegyzése szerint: „a magyar tisztek körében állandóan találkozhatunk azzal, hogy a zsidókérdés illetve annak galíciai megoldása¹⁷ [sic!] iránt nagyon érdeklődnek. Ennek során megállapíthattuk, hogy magyar tisztek fényképeket készítettek a Sztaniszlau környékén található zsidó tömegsírokról. Mindezek a dol-

14 Pilecki ezt követően végigcsinálta a varsói felkelést, majd 1945-től ismét az Armia Krajowa tagjaként tevékenykedett, immár a szovjet megszállók ellen. 1948-ban egy kirakatperben halálra ítélték és kivégezték. Történetét lásd Konstanty Piekarski, *Escaping Hell. The Story of a Polish Underground Officer in Auschwitz and Buchenwald*, Dundurn Press, 1990.

15 A KEOKH iratanyaga a MOL K-491 állagban található. Az iratanyagot feldolgozta Frojimovics, „Deportálás Galíciába”.

16 Ezt a szerző interjúja Ginder Pál tartalékos határvadász hadnaggyal is igazolta. Ginder őrsparancsnokként több alkalommal hallgatott ki gettókból vagy táborokból szökött zsidókat és hadifoglyokat. Másrészt a határ túloldalán tett látogatásai során is kapott a németektől információt. Mindezeket mind ő, mind társai jelentették felsőbb parancsnokságuknak is. Ginder Pál interjú a szerző birtokában (2003 május). Lásd továbbá Frojimovics, „Deportálás Galíciába”.

17 A jelentés írója az itt található belzeci megsemmisítő táborra és számtalan kisebb tömeggyilkosság színhelyére is gondolhatott.

gok nem gátolhatók meg, mivel a magyar tisztek Galícia legkisebb sarkaiban is akadálytalanul mozoghatnak.”¹⁸ Más jelentések is kiemelik a tömegsírrok, gettók, lágerek rendkívüli népszerűségét a fotózni vágyó magyarok (és németek) körében. A magyar hírszerzés 1942 júniusában „magasabb német körökből” származó információk alapján jelentette, hogy „a keleti fronton huzamosabban működött csapatokat, akik már hozzászoktak nemcsak a fronton, hanem a mögöttes részben is a zsidók és más orosz lakosság tömeggyilkolásához, és a magántulajdon és a jog nem tiszteletében már többé-kevésbé teljesen eldurvultak, nem is fogják a háború végén hazahozni”.¹⁹ Ez a jelentés arra utal, hogy a hírszerzők hozzávetőleges ismeretekkel rendelkeztek az Einsatzgruppék és a HSSPF csapatainak tevékenységéről.

Sajnos a 2. vkf. osztály, azaz a katonai titkosszolgálat iratai csak töredékesen maradtak fenn. Más iratokból azonban tudjuk, hogy a magyar hírszerzés figyelemre méltó eredményeket ért el még a háború utolsó szakaszában is. Erre utal, hogy 1944-ig meg tudták fejteni a berni angol és amerikai követség szigorúan titkos táviratait. 1944. július 6-án Sztójay arról számolt be Veesenmayernek, hogy „ezek részletesen leírják mindazt, ami a Magyarországról deportált zsidókkal történik. Megemlíti a sürgönyök, hogy ott [értsd Auschwitzban] már másfél millió zsidót semmisítettek meg”²⁰ és ugyanezt a sorsot fogja elszenvedni a most elszállított zsidók legnagyobb része is”.²¹

Sztójay Döme berlini magyar követként és volt hírszerzőként²² nyilvánvalóan már sokkal régebben pontos információkkal rendelkezett a német zsidópolitikáról. Erre utal az is, hogy az előbb említett beszámoló kapcsán Veesenmayernek se felháborodását, se meglepődését nem

18 PA-AA R101884, Erich Kloetzel külügyminisztériumi hivatalvezető feljegyzése 1943. november 23-án.

19 MOL K 63, 1942-21-BM VII. Res. 14496 sz. jelentése a KÜM-nek, 1942 június 8. idézi Karsai, *Holokauszt*, 97.

20 A szám túlzás. Auschwitz áldozatainak számát a kutatás jelenleg kb. 1,1 millió főre becsli.

21 A *Wilhelmstrasse*, 873. 691. sz. irat, Veesenmayer távirata Ribbentrop külügyminiszternek, 1944. július 6.

22 Sztójay már az I. világháború előtt a cs. k. Evidenzbüro beosztottja volt, és a háborúban is többnyire hírszerző tisztként szolgált, 1920. után a 2. vkf. osztály szakelőadójaként illetve berlini katonai attaséként is hírszerzési feladatokat látott el.

jelezte. Csupán annyit mondott, hogy az ezzel kapcsolatos „fenyegetések” őt személy szerint hidegen hagyják, mert győzelmünk esetén ez az ügy úgyis érdektelenné válik, ellenkező esetben pedig élete mindenképp véget ér”.²³ Informáltsága már 1940-ben magas szintű volt, jelentései szerint a lublini német helytartótól, a lódzi (Litzmannstadt) német SS-parancsnoktól és más illetékesektől szerezte információit. 1940. május 14-én ezek alapján írta, hogy „a gettókban elég hamar fellép a kiütéses tifusz. Ez az ok a gettók elfalazására”. Arról viszont nem tett említést, hogy a németek bármilyen közegészségügyi intézkedést foganatosítottak volna a járványveszély elhárítására az elfalazáson kívül. Ottlik György újságírónak (*Pester Lloyd*) 1942 nyarán kijelentette: „Helyesnek találná, ha Magyarország nem várná meg a kérdés éles feltevését, hanem meggyorsítaná az őrségváltás tempóját és zsidó lakosságunk tekintélyes részét kitelepítené a megszállt Oroszországba. Követünk előbb 300.000-ról beszélt, aztán lealkudta önmagát 100.000-re. Közbevető megjegyzésemre nem titkolta, hogy ez nem kitelepítést, hanem kivégzést jelent.”²⁴ A beszélgetés során Sztójayval folytatott vitájában Ottlik a zsidóság „kiutasítását” „hóhérvégre adás”-ra pontosította. Szavainak hitelessége mellett szól, hogy az előbbi mondatokat nem a háború után, hanem 1942. október 10-én vetette papírra. Sztójay sajátos taktikát alkalmazott önmaga megnyugtatója érdekében: amikor Luther helyettes államtitkár 1942. október 6-án a zsidókérdés „megoldását” sürgette nála, álszent módon megjegyezte, hogy miniszterelnökét „különösen az a kérdés érdekli, megadják-e a keletre kitelepített zsidóknak további egzisztenciájuk lehetőségét. Ezzel kapcsolatosan bizonyos híresztelések terjengenek, amelyeket ő maga természetesen nem hisz el, de Kállay miniszterelnököt ezek kissé nyugtalanítják. [...] Láthatóan megnyugtatta válaszával, hogy a kitelepített zsidókat [...] útépitéseknél dolgoztatjuk, majd később zsidó rezervátumokba helyezjük el, és úgy gondolta, hogy ez az értesülés nagyon megnyugtatólag és bátorítólag hat majd a miniszterelnökre.”²⁵

23 A Wilhelmstrasse, 874. 691. sz. irat.

24 Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóság üldöztetéséhez, szerk. Benosofsky Ilona, Karsai Elek, Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1960. 3. kt, 64.

25 A Wilhelmstrasse, 697.

Ez a jelentés tipikus példa arra, amikor valaki azért nem kérdez vissza valamire, mert nem akar. Ha Sztójayt kicsit is érdekelték volna azok a „bizonyos híresztelések”, akkor rákérdezett volna: mi lesz a betegekkel, a munkaképtelennel, milyen munkakörülményeket biztosítanak a dolgozóknak? Hiszen a „bizonyos híresztelések” éppen ezekre a kérdésekre vonatkoztak. Ő azonban nem is akart erre rákérdezni, ami csak azért lehet, mert – mint más jelentéseiből nyilvánvaló – pontosan tudta az igazságot, és nem is akart ezért erről nyíltan beszélni.

Sztójay előbb említett felvetésének álszentségét bizonyítja, hogy miniszterelnökének már hónapokkal korábban úgy interpretálta Hitler 1942. január 30-i beszédét, hogy abban a Führer leszögezte: „a háború a zsidóság elpusztításával fog végződni” (hasonló próféciákat Hitler egyébként már 1939 óta többször is mondott²⁶). Sztójay ennek kapcsán szükségesnek tartotta leszögezni, hogy Hitlernek „ezen mindig visszatérő és határozott és a végletekig menő állásfoglalása nem enged semmi kétséget aziránt, hogy szavai mögött nemcsak üres propagandacélt kell keresni, amit a tények egyébként amúgy is bizonyítanak”.²⁷ Sztójaynak folyamatosan kellett jelentenie a németek magyar zsidókkal kapcsolatos kéréseit és követeléseit. Látható szenvedést okozott számára, hogy elveivel ellentétes módon, a magyar zsidók védnökeként kell fellépnie a német vezetéssel szemben – német illetékesek előtt kifejtette, hogy számára „rendkívül fájdalmas”, hogy a magyar kormány zsidómentő politikáját kell képviselnie, hiszen saját magát „az antiszemitizmus valódi úttörőjének tekinti”.²⁸ Azt, hogy a keleti területekre telepítik ki és gettókba, munkatáborokba zárva munkára kényszerítik Európa zsidó lakosságát, már 1942. augusztus 15-én megírta Kállaynak. Maga Kállay pontosan tisztában volt mindennel. Emlékiratában leírja Stern Samuval történt 1944. március 8-i találkozását, melynek során figyelmeztette, hogy „gazdasági és társadalmi berendezkedésünk mind mind kibírhat és kiheverhet egy német megszállást, őket azonban zsidókat mind egy szálig kiirtanák”.²⁹ Hogy ezt szó szerint értette, az nem lehet kétséges, mivel Stern

26 Karsai László, „Magyar zsidók sorsa”, 346.

27 MOL K63-1943-21/7-XXII/pol, Sztójay jelentése Kállaynak, idézi Karsai, *Holokauszt*, 235.

28 Karsai, „Magyar zsidók sorsa”, 347.

29 Kállay, *Magyarország miniszterelnöke voltam*, 170.

Samu naplójában ugyanennek a találkozóknak kapcsán ezt jegyezte fel: „tudtam viselt dolgaikat Közép-Európa valamennyi megszállt államában és tudtam, hogy működésük gyilkosságok és rablások hosszú sorozata... Ismertem szokásaikat, tetteiket, rettenetes hírüket”.³⁰

Horthy is többet tudott annál, amit hivatalos megnyilatkozásaiban a zsidókérdés kapcsán közölt. 1943. április 17-i klessheimi látogatásának előkészítésére feltehetően Keresztes-Fischer Ferenc fogalmazott egy feljegyzést Ebben a magyarországi zsidóságot Európa legnagyobb létszámú zsidó közösségének nevezte. Mivel 1941 előtt Lengyelországban három millió, Ukrajna és Fehéroroszország területén pedig mintegy másfél millió zsidó élt, a feljegyzés írójának és olvasójának egyaránt tudnia kellett, hogy ezek a közösségek 1943-ra már nem léteztek. Magyarán: Keresztes-Fischer feljegyzéséből Horthynak is tudnia kellett, hogy négy és félmillió zsidó „eltűnt”.

Horthy Hitlerrel találkozva személyesen is meggyőződhetett arról, hogy a zsidóság megsemmisítése a legfelsőbb német vezetés kifejezett utasítására történik. Hitler ugyanis heves szemrehányásokat tett neki a zsidókérdés megoldatlansága miatt, amire ő azzal védekezett, „pirulva kell bevallania”,³¹ hogy a Don-kanyarba kiküldött munkaszolgálatosok többsége elpusztult. Figyelemre méltó egyébként, hogy ezzel az adattal pontosan tisztában volt – ez arra utal, hogy nagyon is pontosan tájékozottnak tekinthetjük. Arra a kérdésre, hogy mit kezdjen a zsidókkal, amikor ő mindent megtett, ami megtehető, de meggyilkolni vagy más módon elpusztítani mégsem lehet őket, Hitler azzal válaszolt, hogy meggyilkolás helyett a koncentrációs tábor is megoldást jelent. Másnap, amikor ismét visszatért a témára, Ribbentrop nyíltan kijelentette, hogy a zsidókat meg kell semmisíteni vagy koncentrációs táborba zárni. Hogy Horthy megértette ennek jelentőségét,³² azt már idézett 1943. május 7-i,

30 Schmidt Mária, *Kollaboráció vagy kooperáció? A budapesti zsidó tanács 1944*, Budapest, Minerva, 1990. 59.

31 *Hitler hatvannyolc tárgyalása*, 2. kt. 84.

32 Horthy saját visszaemlékezése (291.) valamint Edelsheim-Gyulay Ilona, Horthy István özvegye szerint (*Becsület és kötelesség*, Budapest, Európa, 2000. 247–251.) csak 1944. július elején értesült arról, hogy a zsidóságra milyen sors vár. Ezt az állítást legfeljebb az Auschwitz-jegyzőkönyvekre vonatkoztathatjuk, magára a megsemmisítésre viszont semmiképpen sem. Lásd Karsai László, „A magyar holocaust. Az Endre-Baky-Jaross-per”, in Král Csaba (szerk.) *Holocaust-emlékkönyv: a vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából*, Budapest, TEDISZ, 1994. 96–97.

Hitlerhez intézett levél fogalmazványa is bizonyítja. Ebben azt írta, hogy „Excellenciád további szemrehányása volt, hogy a kormány a zsidók kiirtásának keresztülvitelében nem járt el ugyanolyan mélyrehatóan, mint az Németországban történt”. Bár Horthy ezt a mondatot a végleges változatból kihagyta (a fogalmazványt a Külügyminisztérium készítette), nyilvánvaló, hogy csak taktikából tette ezt, hiszen ugyanabban a levélben azt ígérte, hogy „amint meglesznek [a zsidók elszállításának] feltételei, azt végre fogjuk hajtani” – azt viszont épp Horthy klessheimi megnyilatkozásából és más forrásokból tudjuk, hogy magától esze ágában sem volt megteremteni ehhez a feltételeket, sőt a folyamatot a német megszállásig minden erővel akadályozta. Horthy részéről kifejezett bátorságra vallott az, hogy még Hitlerrel szemben is azzal érvelt: a kialakult magyarországi helyzetről nem a zsidók, hanem a magyarok tehetnek, magyarán semmilyen antiszemita propagandaszólamot sem vállalt fel vele szemben: „Magyarország maga a hibás abban hogy a dolgok idáig fajultak, mert a magyarok ezer esztendő óta úgy tartották, hogy egy úr számára piszkos a pénz, és a történelem folyamán örömeikkel, görögökkel, végül zsidókkal intéztették a pénzügyeiket”.³³

Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter is bevallotta tudott mindenről, hiszen már 1942 októberében a KEOKH vezetőjének írásba adta, hogy további galíciai kitelepítéseket azért nem engedélyez, mert „olyan értesülései vannak, hogy a [...] Galíciába kitett zsidókat az ottani megszálló hatóságok legtöbb esetben agyonlövik”.³⁴ Ha figyelembe vesszük, hogy már 1941 augusztusában is egészen Horthy személyéig jutott az a tiltakozó akció, amely a Kamenyec-Podolszkijba történő kitoloncolás miatt kiobbant, akkor több mint valószínűtlen azt gondolni, hogy Horthy a későbbiekben sem kapott volna belső környezetéből semmilyen információt a zsidóság üldözéséről.³⁵

Mindezek fényében igen nehezen képzelhető el, hogy a kormányzó ne azt értette volna a „zsidók kiirtásán”, amit ez alatt ténylegesen értenie

33 *Hitler hatvannyolc tárgyalása*, 2. kt. 82.

34 Siménfalvi Sándor pro domója a belügyminiszterhez annak válaszával, 1942. október 28. MOL K-491, 2. cs. Idézi Frojimovics, „Deportálás Galíciába”.

35 MOL K 491-1942 let. Nélk. 369, idézi Majtai Tamás, „A magyar holocaust első felvonása”, in *Holocaust emlékkönyv: a vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából*, Budapest, TEDISZ, 1994. 308.

kellett volna. Ha Hitlernek vagy Szójaynak nem hitte volna el ennek szörnyű részleteit, Kállayról vagy Keresztes-Fischer Ferencről nem képzelhette, hogy propagandaszólásokat mondanak neki. Egy eset lehetséges csak: szándékosan nem akart tudni róla, hogy mi is történik valójában. Ezt a magyarázatot azonban csak 1944. március 19. után tartjuk valószínűnek. Előtte feltehetően nagyon is tisztában volt ezzel, hiszen ellenállásra a zsidósággal kapcsolatos embertelenségek is motiválhatták a személyes kijelentései – „pirulva kell” „nem tűrheti” stb. – legalábbis ilyen megfontolásokra utalnak.

15.2. A deportálások evolúciója

Sokak szerint eleve elrendeltetett volt, ami 1944. március 19. után történt, mivel a németek kezdettől fogva ragaszkodtak a teljes magyar zsidóság deportálásához és megsemmisítéséhez. A dokumentumok azonban ezt nem támasztják alá.

Hitler a szomszéd országokhoz hasonlóan a zsidókérdés megoldását követelte Horthytól is. Éppen ez a fordulat mutatja azt a mozgásteret, ami a Kormányzó rendelkezésére állt. Szlovákia 1942-ig zsidósága jelentős részét deportálta, ám ezt követően a folyamatot leállították, és a megmaradt tízezres nagyságrendű zsidóság megkülönböztető jelzés nélkül élhetett. Románia 1941 előtt Európa talán leginkább antiszemita országa volt, ahol nyílt antiszemita utcai gyilkosságok sem számítottak rendkívülinek, ehhez képest 1918 előtti területeiről és Dél-Erdélyből egy zsidót sem deportáltak, sőt csillagot sem kellett hordaniuk.³⁶ Komoly különbségek mutatkoztak Nyugat-Európa államaiban is: Franciaországból például a zsidóknak kevesebb, mint egynegyedét hurcolták el, azok közül pedig, akik francia állampolgársággal is rendelkeztek, szinte senkit. Ellentétben az 1940-ben elfoglalt nyugat-európai országokkal, Budapesten nem lehetett éveket tölteni a zsidók összegyűjtésével, és arra sem lehetett számítani, hogy a Wehrmacht vagy a Waffen-SS ehhez jelentős létszámú erőt tud biztosítani. Eichmann is csupán minimális stábbal rendelkezett, amelynek létszáma sofőrökkel és segédszeméllyel együtt sem haladta meg a 60–80

³⁶ Karsai László, *Holokausz*, 187.

főt.³⁷ A Birodalom presztízse is túljutott zenitjén, és a feladat is sokkal nagyobb volt, mint másutt, hiszen Budapesten több zsidó élt, mint Franciaországot leszámítva a teljes németek által megszállt Nyugat-Európában. Innen nézve Eichmann feladata elég reménytelennek tűnhetett, és neki magának is eleinte komoly kétségei voltak a sikert illetően.³⁸

Fontos leszögezni, hogy Eichmann feladata nem az volt, hogy utasításokat adjon a magyar hatóságoknak, erre nem is volt jogosult. Egységének létszáma kizárta azt is, hogy a deportálásokat neki kellene végrehajtania. A német megszállás általános koncepciójából adódóan neki csupán szervezői és tanácsadói szerepe volt, javaslatait a Belügyminisztériumnak kellett megtennie. Félrevezető ezért minden olyan állítás, amely a deportálásokat Eichmann teljesítményének állítja be, még akkor is, ha maga Eichmann is szeretett ezzel dicsekedni mások előtt.³⁹ Höttl és Veessenmayer egyaránt abból indult ki, hogy a megszállásra rendelkezésre álló csekély erők és a magyar belpolitikai helyzet egyaránt szükségessé teszi a magyar fél legteljesebb bevonását a tervezett intézkedések lebonyolításába.⁴⁰ Ezért mindent magyar intézményekkel kellett végrehajtani, úgy, hogy az a szuverenitás látszatát fenntartsa. Különösen így volt ez a zsidóellenes intézkedések terén, ahol Eichmann-nak minden ügyben Endre belügyi államtitkárhoz kellett fordulnia. Egyedüli döntési lehetősége paradox módon csak arra terjedt ki, hogy kik szállíthatóak el: ezért neki kellett ellenőriznie azt, hogy semleges országok zsidó származású állampolgárai ne kerüljenek deportálásra.

Itt érdemes megemlíteni, hogy máig nem közismert, mikor és hogyan dönt el, hogy a magyar zsidóságot maradéktalanul deportálni fogják.

³⁷ Ránki György (*Unternehmen Margarethe*, Bécs, Böhlau, 1984. 133.) forrás megjelölése nélkül 200 főt említ. A valós számokra lásd az illetékes személyzeti hivatalnok vallomását, amelyet idéz Aly – Gerlach, *Das letzte Kapitel*, 128.

³⁸ Aly – Gerlach, *Das letzte Kapitel*, 250.

³⁹ Kádár – Vági, *Hullarablás*, 109–110. Christian Gerlach, „The Eichmann Interrogations in Holocaust Historiography”, in *Holocaust and Genocide Studies*, 15. (2001) 428–452.

⁴⁰ Christian Gerlach, „A magyarországi zsidóság deportálása”, in *A Holokausz Magyarországon – európai perspektívában*, Budapest, Balassi, 2005. 469–478. Aly – Gerlach, *Das letzte Kapitel*, 106–111, 117–122. Igor-Philip Matic, *Edmund Veessenmayer. Agent und Diplomat der nationalsozialistischen Expansionspolitik*, München, Oldenbourg, 2002. 189–232.

Hitler Klessheimben deportálást nem is említett, csupán 50.000 zsidó munkás kiszállítását követelte,⁴¹ amit Horthy állítólag el is fogadott.⁴² Hitler először 1944. április 6–7. között jelentette ki, hogy a föld alatti repülőgépgyárakban 100.000 zsidó munkásra van szükség Magyarországról, és bizonyára ennek nyomán jelezte zsidó kényszermunkások kiszállításának igényét Veessenmayer 1944. április 13-án a magyar kormánynak. Aznap Berlinbe küldött táviratában arra hivatkozott, hogy Sztójay 50 ezer zsidó „munkás” kiszállítására tett ígéretet – amihez „a Kormányzó is hozzájárult”⁴³ [!] – ennyit arról, hogy Horthy passzívan visszavonult a zsidóügyek intézésétől.

Valójában nem az a kérdés, tudta-e Horthy egyáltalán, hogy a deportáltakra milyen sors vár. Magyarország államfőjének kötelessége lett volna foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy milyen célra engedi meg egyáltalán több százezer állampolgára elhurcolását. Nemcsak az hajmeresztő, hogy Horthynak eszébe sem jutott bármilyen biztosítékot kikötni az érintettek sorsát illetően, az is döbbenetes, hogy fel sem merült benne az igény arra, hogy erről megbízható információkat szerezzen azokon a csatornákon keresztül, amelyek még ekkor is rendelkezésére álltak. Magyarázat persze erre is van, de az Horthy számára eléggé lesújtó: nevezetesen az, hogy valójában tudta, mi vár az érintettek, sorsukat azonban szükséges áldozatnak tartotta, és ezért nem igényelt erről részletesebb tájékoztatást.

Figyelemre méltó, hogy bár Veessenmayer összes korabeli jelentése rendelkezésre áll, és túlnyomórészt ki is adták *A Wilhelmstrasse* című forráskötetben, ezekben április 13. előtt egyetlen utalás sincs a zsidók deportálására. Ez különösen azért furcsa, mert Veessenmayer egyébként pedáns hivatalnok módjára minden feladatáról akkurátusan adott jelentést, illetve a végrehajtásról beszámolt. Az iratok azt bizonyítják, hogy a teljes kö-

41 A munkaerőigény a Magyarország megszállását előkészítő német iratokban rendre szerepel, ezzel szemben zsidók deportálásának tervéről sehol sincsen szó. Lásd Aly – Gerlach, *Das letzte Kapitel*, 113.

42 Mivel a klessheimi tárgyalásokról jegyzőkönyv nem maradt fenn, csupán egy utólagos és stilizált minisztertanácsi jegyzőkönyv valamint Horthy meglehetősen tendenciózus visszaemlékezése áll rendelkezésre, ezért az ott elhangzottak csak közvetve rekonstruálhatóak. A részletekről lásd elsősorban Ránki, 1944. március 19. valamint Szombathelyi feljegyzése, lásd *Magyarország és a második világháború*, 417–425. és uo. Ribbentrop nürnbergi vallomásának részlete, 425–429.

43 *A Wilhelmstrasse*, 823. Braham, *Holocaust*, 1. kt, 307–310.

rú zsidó deportálás előkészítése április közepéig nem is volt napirenden – ahhoz képest, hogy sok történeti munka a zsidóság deportálásának végrehajtásában látja a német megszállás fő okát, meglehetősen furcsa.

Azt, hogy Auschwitznak mint szelektáló központnak némi szerepe lesz, 1944. április 19–23. között döntötték el, de a tábor felkészítése csak május 9-től (!) kezdődött meg⁴⁴ – ez fontos adat, mivel azt mutatja, hogy április végéig maguk a tettesek még nem készültek a tömeges fizikai megsemmisítésre. A későbbi események pedig azt bizonyították, hogy a tábor felkészítése teljességgel elégtelen volt: a tervezett, szelekcióval kombinált racionális munkaerő-elosztás helyett a túl gyors deportálások miatt káosz alakult ki, aminek következtében végső soron a német hadigazdaságot is károk érték. A túlterhelés miatt a táborba érkező jó fizikumú deportáltak egy részét sem lehetett értelmes munkára vezényelni illetve ellátni, amire pedig a körülmények némileg rendeződtek, már ők is siralmas egészségi állapotban voltak.

Feltételezhetjük, hogy Eichmann és felettesei, valamint magyar partnerei a teljes zsidóság likvidálását szerették volna elérni, de azt is figyelembe kell vennünk, hogy senki sem tudhatta előre azt, hogy ez pontosan hogyan is lesz megoldható, és épp Szlovákia, Románia, Bulgária vagy Franciaország példája mutatta, hogy a „siker” nem vehető előre adottnak (olyannyira nem, hogy Bulgáriából egyetlen zsidót sem sikerült deportálni). Ebből adódóan eleinte fel sem merült, hogy rögtön maximális programot hirdessenek meg. Az igaz, hogy Endre László belügyi államtitkár 1944. március 31-ig Eichmann-nal megállapodott valamennyi zsidó gettósításáról, majd április 4-én megfogalmazott egy három nap múlva kihirdetett titkos belügyminisztériumi utasítást, amely szerint „a magyar kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól”,⁴⁵ de ekkor még nem volt teljesen nyilvánvaló, hogy ez mit is jelent, és hogy kik lesznek a kivételezettek. A német megszállás első hónapjában még csak az állampolgárság nélküli, a hadművelleti területen lakó, illetve a német vadászrepülőprogram titkos gyáraiba szánt zsidók deportálását tárgyalták.⁴⁶

Nyilvánvaló, hogy a német fél is rendelkezhetett deportálási koncep-

44 Kádár – Vági, *Hullarablás*, 137–139. Aly – Gerlach, *Das letzte Kapitel*, 254–255.

45 6163/1944. M.E. rendelet.

46 Erre és a következőkre lásd Gerlach „A magyarországi zsidóság deportálása” c. már említett tanulmányát, különösen 473–474.

ciókkal, ezek megvalósítása azonban csak a magyar szervek együttműködésével volt lehetséges. Eichmannon kívül mások is foglalkoztak ezzel a kérdéssel, amire a német Külügyi Hivatal 1944. április 3–4. között tartott, zsidóellenes propagandával kapcsolatos konferenciája is utal. A Krumhübelben (Óriás hegység) egy síhotelben megtartott rendezvényen az egyes országokba delegált „zsidóreferensek” és „árjásítási tanácsadók” (pontosabban a kulturális attasék, akiknek ez a téma is feladatkörükbe tartozott) vettek részt (összesen 12 követségről⁴⁷ és az RSHA illetékes osztályairól). Programját már 1944 eleje óta szervezték, az esemény tehát nem állt szerves kapcsolatban Magyarország megszállásával. Eichmann előzetesen bejelentkezett ide, de magyarországi feladatai miatt nem tudott részt venni.

A konferencia eredményeiről nemcsak Ribbentrop, hanem Hitler is tájékoztatást kapott. A résztvevők 10–12 perces referátumokat tartottak országaik antiszemita hangulatáról és az ezzel kapcsolatos német propaganda lehetőségeiről. Sajnos Eberhard von Thadden⁴⁸ és a magyar helyzetéről referáló Heinz Ballensiefen⁴⁹ referátumait már a konferencia jegyzőkönyve sem tartalmazta, csak az az utalás szerepel, hogy ezeket „titkos jellegük miatt” nem rögzítették. Ehhez képest meglepően nyíltan fogalmaztak, amikor leírták, hogy „a keleti zsidóság fizikai megsemmisítése elvonja a zsidóság biológiai tartalékait” (Franz Six⁵⁰) – ezek után nem kell nagy fantázia ahhoz, hogy kitaláljuk, mit érthettek a jegyzőkönyv-

47 Ankara, Fasano (Salói Köztársaság), Bern, Bukarest, Koppenhága, Lisszabon, Madrid, Párizs, Pozsony, Stockholm, Szófia, Zágráb.

48 Dr. Eberhard von Thadden (1909–1964) német jogász, 1937-től diplomáciai beosztásokban, 1943 tavaszától a német Külügyi Hivatal zsidóreferense és összekötő Heinrich Himmler felé.

49 Heinz Ballensiefen (1912–?) történész, 1940-től az SS-tagja és az SD alkalmazottja a „zsidókérdést” kutató részlegnél, az „Információs jelentések a zsidókérdésről” című kiadvány szerkesztője, 1944-ben századosi rendfokozattal. A keleti zsidó településekről lakosaik meggyilkolása után az SD megbízásából ő gyűjtötte össze a megmaradt könyvtári és levéltári anyagot. 1944 folyamán több alkalommal járt Magyarországon, a Zsidókérdést Kutató Intézet megnyitóján is részt vett. A háború után üzemi újságíróként dolgozott.

50 Dr. Franz Six (1909–1975) 1930-tól az NSDAP tagja, 1937-től az SD németországi részlegének vezetője, 1941-től az Einsatzgruppe B egyik beosztottja, később mint vezérőrnagy az RSHA ellenséggel foglalkozó osztályának vezetője. A holokauszt logisztikájának létrehozásában rendkívül fontos szerepet játszott, 1948 után a Por-

ben a „zsidók elleni végrehajtó intézkedésekről” („Exekutiv-Maßnahmen gegen das Judentum”, amelyekről a jegyzőkönyv csak annyit közöl, hogy azok titkosságuk miatt nem kerülnek részletezésre.⁵¹

Az összes magyar zsidó deportálásáról (leszámítva a munkaszolgálatosként behívottakat) április 22-én vagy 23-án született döntés. Edmund Veessenmayer teljhatalmú megbízott ugyanis április 23-án jelentette Berlinbe, hogy „a zsidóakció átfogó egységes egészet képez” (Judenaktion als ein totales ganzes).⁵² Másnap von Thadden tanácsos már azt táviratozta Eichmann-nak, hogy a deportálások május 15-én a kárpátjai térségből fognak kezdődni, és „a felvevőhely Auschwitz”.⁵³ Hozzá kell tenni: Eichmann az eredeti tervek szerint napi egy transzporttal és 3000 zsidóval számolt.⁵⁴ (Rudolf Höss, az auschwitzi tábor parancsnoka még ennyit sem akart fogadni, mondván, kapacitásai csak három naponta egy szállítmány „feldolgozását” teszik lehetővé), ámde a magyar Belügyminisztérium, pontosabban Endre László követelésére⁵⁵ a számot jelentősen felemelték. Jellemző az is, ahogyan ebben megállapodtak: Endre Eichmann-tól napi hat transzportot akart, míg ő kettőt ajánlott, végül megegyeztek napi négyben,⁵⁶ majd a Budapestre utazott Höss tiltakozása miatt⁵⁷ kettőben. A magyar hatóságok deportálási túlbuzgósága nem tartotta be a megállapodást, mert az első két hét alatt is már 58 szerelvénnel 184.049 fő érkezett Auschwitzba, nyolcvanezerrel több, mint amennyit szállítani kellett volna! Hössnek június 8. előtt Himmlernél kellett interveniálnia azért, hogy a deportálásokat ideiglenesen függeszék fel, mert a tábor infrastruktúrája összeomlik, ennek köszönhetően június 8. és 16. között ideiglenes szünetre került sor. Maga

sche képviselőjeként dolgozott. Lásd Lutz Hachmeister, *Der Gegnerforscher: Die Karriere des SS-Führers Franz Alfred Six*, München, C. H. Beck, 1998.

51 <http://www.ns-archiv.de/verfolgung/antisemitismus/referenten/tagung.php#quellen>.

52 *A Wilhelmstrasse*, 836. 646. sz. irat.

53 Ernst Klee, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945*, Frankfurt, Fischer Taschenbuch, 2005. 620.

54 Veessenmayer is ezt a számot jelentette. Lásd *A Wilhelmstrasse*, 836. 646. sz. irat.

55 Aly – Gerlach, *Das letzte Kapitel*, 254., Kádár – Vági, *Hullarablás*, 142–143.

56 Lévai Jenő, „The Hungarian Deportations in the Light of the Eichmann Trial”, *Yad Vashem Studies V*. Jerusalem, Yad Vashem, 1964. 96.

57 Aly – Gerlach, *Das letzte Kapitel*, 256.

Eichmann is megemlékezett arról, hogy „állandóan eljutottak hozzá Höss [...] tiltakozásai”⁵⁸ azért, mert túl sok embert deportálnak, és a deportáltak fizikai állapota, ellátásuk hiánya, illetve a túl sok munkaképtelen megoldhatatlan feladatok elé állítja a tábor. Höss maga pedig arra emlékezett vissza, hogy „minden egyes vonat késleltetéséért meg kellett küzdenem. A legtöbbször veszítettem. Valójában [Eichmann] gyakran be nem tervezett transzportokkal lepett meg”.⁵⁹

Ha feltesszük a kérdést, ki miért felelős ebben a történetben, akkor a fő felelősség a magyar hatóságoké. Elsősorban természetesen Endre Lászlóé, de nem csak az övé, hiszen ő egyedül egyetlen zsidót sem tudott volna deportálni. Kellett ehhez egy túlbuzgó közigazgatás is. Nem csak a csendőrség, hanem a megyei árvászekéktől kezdve a motozónkön át egészen a járási szolgabírókig és a leltározásra kivezényelt tanárokig tart a résztvevők sora, becslések szerint mintegy 200.000 személy számára jelentett a deportálás valamilyen hivatali feladatot.⁶⁰ A magyar oldalról kierőszakolt túlteljesítésnek fatális következményei lettek, mivel ha az eredeti tervekhez ragaszkodnak, akkor (az eredeti napi 3000 fővel számolva) 1944. július 9-ig, a deportálások leállításáig „csak” kb. 170 ezer főt deportálhattak volna, szemben a ténylegesen elhurcolt 437 ezerrel – tehát 267 ezer ember megmenekülhetett volna a szelekciótól, amely mintegy 70–80%-uk számára azonnal Auschwitz gázkamráit jelentette.⁶¹ Eichmann 1961-es perében, amikor izraeli kihallgatója úgy fogalmazott, hogy a magyar kormány diktátumnak tekintette a deportálásokat, hangosan felnevetett, és azt mondta, soha nem volt ilyen érzése, az ellenkezője annál inkább. A börtönben írt visszaemlékezésében pedig azt vetette papírra, hogy „csodáltam a magyar közigazgatást”.⁶² A dicséret legalább 200.000 magyar hivatalnokra vonatkozott.

58 Kádár – Vági, *Hullarablás*, 174.

59 *Death Dealer. The Memoirs of the SS-Commandant at Auschwitz*, szerk. Steven Paulsky, New York, Da Capo, 1996. 241–242.

60 A kétszázévezres számra lásd Karsai, *Holokauszt*, 240. o.

61 Az *Endre-Baky-Jaross per*, 507–508. A 437 ezer deportáltból mintegy 15 ezer nem Auschwitzba, hanem Strasshofba került. Őket nem szelektálták, és túlnyomó többségük túlélte a háború hónapjait. Az áldozatok számához lásd Kádár – Vági, *Hullarablás*, 154–162.

62 Lásd Kádár – Vági, *Hullarablás*, 171.

15.3. A nyilvánosság és az Endlösung

A német megszállás után sokan az addig összegyűjtött információk birtokában már tudták, mi következhet, ha Eichmann szabad kezét kap. A szabadkai rendőrkapitány, aki az átszökő zsidók miatt nyilvánvalóan rendelkezhetett ismeretekkel a szerbiai zsidóüldözésről és a horvátországi haláltáborokról, 1944. márciusi jelentésében leszögezte, hogy most „kezdetét veszi a zsidóság kiirtása Magyarországon”.⁶³

Az úgynevezett auschwitz-i jegyzőkönyveket több verzióban és több példányban terjesztették Magyarországon. Kasztner Rezső 1944. április 28-án vette át az első példányt Pozsonyban. Másnap reggel a budapesti zsidó tanács már tárgyalta ennek szövegét. Jellemző azonban, hogy közülük többen nem akarták elhinni az abban foglaltakat. A zsidótanács több tagja magának Eichmann-nak is megmutatta ezeket az iratokat. Május elejéig Soós Géza külügyminisztériumi tisztviselőhöz is eljutott a szöveg egy változata. Ezt egy hét alatt magyarra fordították, és elküldték az egyházak vezetőinek: Serédi Jusztinián érseknek, Ravasz László református, Raffay Sándor evangélikus püspöknek, de másoknak is. Május 17-én Ravasz László ennek hatására írásban beadvánnyal fordult Sztójayhoz, és felhívta figyelmét arra, hogy a deportálás a zsidók megsemmisítését jelenti. Horthy Komoly Ottótól már 1944. május elején megkapta a feljegyzések egy példányát, és a hónap folyamán két másik verzió is eljutott hozzá. Emellett 1944. május 25-én terjedelmes beadványt is kapott a deportálások során elkövetett szörnyűségekről.⁶⁴

A címzettek számára azonban az ebben foglaltak legfeljebb „technikai” nóvumot jelenthettek csupán. Nagy vonalakban mindent tudhattak, ha érdekelte őket, mi történik a német területeken a zsidósággal. Horthy, emlékiratai első kiadása szerint, 1944 augusztusában ismerte volna meg a jegyzőkönyvet – érthető élethazugság, hiszen akkor már a deportálások befejeződtek, így felelősségének kérdése sem merülhetett fel. A nürnbergi perben tanúvallomásaiban 1944. június végét említette, Valójában azonban teljesen bizonyos, hogy június második felében már ő is olvasta a jegyzőkönyvet. Emlékiratainak jelenlegi verzióiban július

63 Schmidt Mária, *Diktatúrák ördögszekerén*, 146.

64 Horthy Miklós titkos iratai, 444–449.

eleje szerepel, ami szintén valótlan. Gyakorlati jelentősége egyébként az egésznek nem sok volt, mivel nagy vonalakban Horthy mindennel tisztában volt, és ha a részletek korábban érdekelték volna, elég lett volna annyi, hogy magához rendeli az Eichmann mellé kirendelt magyar csendőrségi összekötőt, Ferenczy László alezredest, aki funkciójából adódóan a szelekció részleteiről is tudomással bírt, vagy kéri egy bizottság kirendelését a németországi „munkatáborokba”, vagy esetleg felveszi a kapcsolatot a magyar katonai hírszerzéssel (amely a holokausztról bőséges információkkal rendelkezhetett), netán feltesz néhány kereszt-kérdést az illetékes német személyeknek. Neki azonban ilyesmi eszébe sem jutott, holott államfőként igazán rendelkezett elegendő kapcsolattal. Csak azért nem tudott az ügy részleteiről, mert szándékosan került minden lehetőséget, ami ehhez a tudáshoz segíthette volna. Ez pedig önmagáért beszél.

Ha azt vizsgáljuk, mit tudtak mások, méginkább egyértelmű a kép. Ferenczy László csendőr alezredes saját bevallása szerint már 1944 áprilisában tudott Auschwitzról, és május 29-i 2. sz. eseményjelentésének 2. pontjában is megemlíti a szelekció intézményét Auschwitzban.⁶⁵ Reményi-Schneller Lajost szintén már áprilisban tájékoztatta Pető Ernő Auschwitz realitásáról.⁶⁶ Hóman Bálint is megkapta az auschwitzi jegyzőkönyveket, de nem volt képes arra, hogy szembenézzen a benne foglaltakkal. A dokumentumokra sajátkezűleg írta rá, hogy „nyilván a háború utáni németellenes propaganda számára készült”.⁶⁷ Tipikus reakció ez egy olyan embertől, aki szándékosan nem akarta elhinni a valóságot, és mivel az rombolta volna svilágképét, nem is tett semmit annak érdekében, hogy információkhoz jusson, ha pedig mégis kapott ilyeneket, akkor hazugságnak tartotta azokat.

Egyházi részről szintén tudtak a fizikai megsemmisítésről. Serédi Jusztnián május 13-án kérte Sztójayt, hogy „a deportáltak ne veszítsék el életüket [sic!] kellő bírói ítélet nélkül”. Perényi Zsigmond felsőházi tag 1944. április 28-án felkereste Horthyt, és beszámolt neki a kárpátaljai ügyekről és arról, hogy „ugyanaz” fog történni, mint a lengyel és szlo-

65 ÁBTL V-79/348/1, Ferenczy László vizsgálati dossziéja 57, 127. és ÁBTL 644, Wilhelm Höttl SS-őrnagy ügye, 186.

66 Braham, *A népiértés politikája*, 651.

67 BFL Hóman Bálint periratai, 8. vizsgálati jelentés.

vák zsidókkal.⁶⁸ Perényi tehát tudta, hogy a zsidóság összességét veszélyezteti a megsemmisítés.

A barbarizmus tükröződik vissza Bányász Jenő iparkamarai helyettes főtitkár azon megjegyzésében, hogy „akit a deportáló vonatra felraknak, azt ne lökdössék csendőrszuronnal, hanem udvariasan segítsék fel a lépcsőn, mert a zsidókat felakasztani kell ugyan, de a függő hullát megpfozni már nem, mert ez barbár és keresztényietlen dolog”.⁶⁹ Hozzá kell tennünk, a szörnyű mondatot Bányász a kegyetlenkedések megtapasztalása után, enyhítő szándékkal mondta.

Sajátos, hogy legkevésbé a zsidóság vezetői akarták tudomásul venni a helyzetet. Ebben egyébként a zsidó lakosság jelentős részével osztoztak. Asszimiláltak hitték magukat, és nem éreztek sorsközösséget a galíciai vagy romániai jiddis zsidósággal. Hiába mondták el a Magyarországra menekült galíciai és romániai zsidók borzalmas élményeiket, magyar társaik nem tudták elképzelni, hogy ez velük is megtörténhet.⁷⁰ Ki kell emelnünk, hogy a Lengyelországból menekült zsidók vallomásaiból mindenről tudomással bírtak: erre példa a belzi haszid rebe, R. Aharon Rokéah, aki Lengyelországban a galíciai zsidók „főrebéjének” számított. Rokéah több lengyelországi gettón ment keresztül, és közben teljes családját is elvesztette. 1942–1944 között a mai Köztársaság (akkor Tisza Kálmán) tér 12. sz. alatt rejtőzködött, és ittléte nemcsak a haszidok között, hanem a magyar közigazgatás előtt is közismert volt. Csak ezért fordulhatott elő, hogy Keresztes-Fischer belügyminiszter is üzenhetett neki, meneküljön, mert nem tudja tovább fedezni.⁷¹ Sokan még életköri élményeik folyamatos rosszabbodását is tudomásul vették, abban reménykedve, hogy rájuk mégis más szabályok vonatkoznak majd.

Nemcsak a hatalmi elit, hanem zsidók és nemzsidók egyaránt nem tudtak mit kezdeni a megsemmisítésről szerzett információkkal. A kül-

68 Braham, „Magyarország keresztény egyházai”, 47–48.

69 BFL B 23098/1949, Bányász Jenő vizsgálati dossziéja.

70 E sorok szerzője interjút készített az 1944-ig Kolozsváron élt Erdélyi Józseffel, ki nek családja maga is befogadott Galíciából menekült zsidókat, akik tájékoztatták őket a megsemmisítésről. A család – közte E. J. is – azonban egységes volt abban, hogy „ez a magyar zsidókkal nem történhet meg”.

71 Frojtmovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Strbik Andrea, *A zsidó Budapest*, 2. kt, *Emlékek, szertartások, történelem*, Budapest, Városháza – MTA Judaiztika Kutatócsoport, 1995. 472–474.

földön lezajló kivégzések absztrakt problémának tűntek ahhoz képest, hogy az emberek teljes vagyona megsemmisülhetett egy bombatámadás során. Igaz, Magyarországot 1944-ig csak néhány szörványosan ledobott szovjet bomba érte, de katonaként vagy munkaszolgálatosként a fronton tízezrek pusztultak el, és a besorozott férfiak halálának lehetősége sokkal inkább foglalkoztatta a közvéleményt, mint az, ami egy ismeretlen és „idegen” csoporttal történt. Nem az információ hozzáférhetetlensége, hanem ez a sajátos lélektani helyzet volt az oka annak, hogy zsidók és nemzsidók egyaránt válasz nélkül hagyták a holokauszt realitását.

15.4. Horthy és köre álláspontja a zsidókérdésben

A radikalizálódó zsidóellenes törvényhozással csak kevesen vették fel a harcot. 1938 után Horthy, Bethlen és Keresztes-Fischer Ferenc vagy Kállay Miklós más-más módon, de egyaránt fékezte az antiszemita erőket tevékenységét. Egyikük esetében sem filoszemitizmus volt ennek oka: a zsidóellenesség bizonyos „minimumával” mindegyikük azonosulni tudott, és Bethlen részben külföldi nyomásra hivatkozva korlátozta 1928-ban a numerus clausus törvényt. Az 1938-ban meginduló jogfosztási folyamatot azonban mindnyájan aggasztónak tartották. Konzervatív értékrendjükbe a mindenhatóvá emelt és polgárai vagyona felett korlátlanul diszponáló állam nem volt integrálható, a zsidótörvények mögött azonban éppen ez a szemlélet húzódott meg. Személyükben is támadva érezhették magukat, hiszen a szélsőjobb a feudális nagybirtokosságot tette meg a zsidóság fő szövetségesévé, éppen azt a réteget, amely Horthy számára a legnagyobb tekintéllyel bírt.

Bethlen a Felsőház tagjai között folyamatosan szervezkedett annak érdekében, hogy a beterveztett törvényjavaslatokat enyhítsék, és neki köszönhető az Imrédy-kormány megbuktatása. Nem volt nehéz felismerni, hogy a túl gyors őrsváltás káros hatással lesz a magyar gazdaságra. Ezért állhatott elő az a helyzet, hogy a végrehajtás szigorúságán a kormány inkább enyhíteni igyekezett, és hallgatólagosan tolerálta a kialakult stróman-rendszert, amit viszont a keresztény érdekképviseletek meg akartak semmisíteni. A törvényhozás szempontjából a legfontosabb szerep Keresztes-Fischer Ferencnek jutott, aki belügyminiszterként

1941-től folyamatosan elszabotálta a törvényileg is legitimált zsidóellenes intézkedéseket, és visszadobta az újra és újra benyújtott szigorító követeléseket. A Magyar Mérnökök Nemzeti Szövetsége (MMÉNSZ) 1941-ben olyan törvényt javasolt, amely kötelezően előírta volna az ipari vállalkozóknak bizonyos számú keresztény mérnök alkalmazását. Miután ez a javaslat megbukott, a MMÉNSZ az Ipari Minisztériumon keresztül azt próbálta elérni, hogy törvényileg kötelezzék a vállalatokat annak megengedésére, hogy az alkalmazott keresztény mérnökök betekintessenek pénzügyi dokumentumaikba. A kormány azonban ezt a javaslatot is, mint „időszerűtlent” elutasította.⁷²

Hasonló helyzet játszódott le az orvosi szakmán belül is. A zsidótörvények értelmében 1938-tól zsidót nem vehettek fel az orvosi kamarába addig, míg a kamarai tagsággal rendelkező zsidók számaránya 20%, 1939-től pedig 6% alá nem süllyed. Mivel ekkor – korábban szerzett jogon – a kamarai tagság mintegy 33 százaléka volt zsidó, ez az intézkedés gyakorlatilag azt jelentette, hogy a zsidó kamarai tagok kihalásáig, azaz évtizedekig nem lehetett volna újabb zsidó orvost felvenni. A kormányzat azonban nem vállalhata fel azt, hogy az ország vidékein emiatt megszűnjön az orvosi ellátás, és Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszteri jogával élve hozzájárult ahhoz, hogy kórházakban kamarai tagság nélkül is lehessen alkalmazni zsidót orvosnak. Az 1938 után bekövetkezett országgyarapodás hatására 31 százalékról 34 százalékra nőtt a zsidók aránya az orvosi karban. Emellett olyan vidékek kerültek vissza, amelyeken komoly orvoshiány volt tapasztalható, mivel sok szlovák és román orvos eltávozott, a helyükön maradtak jelentős részben zsidó vallású magyarok voltak. A Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete (MONE) ragaszkodott ahhoz, hogy az újonnan megalakítandó kamarákban a zsidóság csak 6 százalék erejéig kapjon helyt. Ebben az esetben a kassai és érsekújvári kamarák tagságából minimum 35% ill. 41% tagot azonnal el kellett volna bocsátani. A MONE-t az sem érdekelte, hogy az ezáltal bekövetkező orvoshiány pótolhatatlan lett volna. Keresztes-Fischer Ferenc azonban szembeszállt a MONE követeléseiével. A kamarák felállítása két évet késett, majd amikor megtörtént, akkor sem a MONE elképzelései alapján vették fel a zsidó tagokat. Ugyanez ismétlődött meg az egyébként is orvoshiánnyal küszködő Észak-Er-

72 Kovács M. Mária, *Liberalizmus*, 150.

délyben, ahonnan egy év alatt 741 román orvos menekült el. A megmaradt orvosok 44,5 százaléka magyar zsidó, 40 százaléka román volt, és mindössze 15 százalék volt a nemzsidó magyar. Hasonló arányok alakultak ki a mérnökök, ügyvédek, hírlapírók, színházi szakemberek körében is. Ezért az erdélyi képviselők beadvánnyal fordultak a kormányhoz, hogy a „nemzethű zsidóságot” mentesítsék a kamarai korlátozások alól. Bár Teleki és miniszterei többsége ezt elvetette, Keresztes-Fischer Ferenc erre a memorandumra hivatkozva kötelezte a kamarákat a zsidó orvosok felvételére és gyakorlatuk tolerálására. Az 1942. évi XII. tc. államosította a körzeti, járási és városi orvosi állásokat. Ez azzal járt, hogy betöltésükhöz a kamarai tagság nélkül is ki lehetett nevezni orvosokat. A MONE ezt úgy próbálta meg kijátszani, hogy előre elkészített listákat adott le a HM-nek arról, hogy kit kell munkaszolgálatra behívni. A kialakuló orvoshiány hatására azonban Nagy Vilmos 1942. november 12-én elrendelte, hogy orvosokat csak szakszolgálatra lehet behívni, 1943-tól pedig a honvédség 1500 munkaszolgálatra behívott orvost átadott a Belügyminisztériumnak, amely az országon belüli betöltetlen állásokba vezényelte őket. Keresztes-Fischer ezzel tudatosan megsértette a hatályban lévő törvényeket, amelyek kimondták, hogy zsidó orvos közszolgálatban nem alkalmazható.⁷³

Horthy magatartása kevésbé volt konzekvens. Egyrészt ő is egyre növekvő ellenérzéssel viseltetett a zsidótörvényekkel szemben. Másrészt azonban maga is antiszemita volt, és ezért az intézkedések következményeivel alapvetően egyetértett. Erdmannsdorff budapesti német követel viszont már 1939. február 22-én – hat nappal Imrédy menesztése után – közölte, hogy „nem hajlandó” radikális intézkedésekre.⁷⁴ Knox brit követnek egy hónappal korábban kifejtette, hogy egyes zsidóktól „szívesen megszabadulna, de mások épp oly jó magyarok, mint ő maga”, és azt mondta, hogy a II. zsidótörvényt túl embertelennek és kegyetlennek tartja.⁷⁵ Horthy Telekihez írt levelében 1940 októberében kifejtette, hogy egész életében antiszemita volt, és zsidókkal sohasem érintkezett (ami nem volt igaz, Chorin és Vida például a barátai közé tartozott). „Tűrhetetlennek tartottam, hogy itt Magyarországon minden gyár, bank vagy üzlet, színház, újság, kereskedelem, stb. zsidókezekben legyen, és hogy

73 Kovács M. Mária, *Liberalizmus*, 159–162.

74 A *Wilhelmstrasse*, 365.

75 Knox jelentését idézi Katzburg, *Zsidópolitika*, 115.

a magyar tükörképe – kivált külföldön – a zsidó. Azonban, minthogy a kormányzat egyik legfontosabb feladatának az életstandard emelését tartom, tehát gazdagodnunk kell, lehetetlen a zsidókat, kiknek minden a kezükben volt, egy-két év leforgása alatt kikapcsolni, és hozzá nem értő, leginkább értéktelen, nagyszájú elemekkel helyettesíteni, mert tönkre megyünk. Ehhez leginkább egy emberöltő kell. Én hirdettem talán először hangosan az antiszemitizmust, azonban nem nézhetek nyugodtan embertelenségeket, szadista, oktan megaláztatásokat, mikor még szükségem van rájuk. Azonkívül messze veszélyesebbnek és értéktelenebbnek tartom hazámra nézve p.o. a nyilasokat, mint a zsidót. Az utóbbi érdekből ide van kötve és adoptív hazájához hűségesebb, mint a nyilas, kik – mint a vasgárda – országunkat megzavart elméjükkel német kézre akarják játszani.”⁷⁶

Horthy tehát a rá jellemző „ennek is, annak is” taktika jegyében tolerálta a zsidótörvények kevésbé radikális változatait, de amikor a zsidótörvények miatt Chorin Ferencnek le kellett mondania, kormányzói jogával élve azonnal, az első megüresedő helyre kinevezte felsőházi tagnak.⁷⁷ Jellemző, hogy a Honvédelmi Minisztérium és a vezérkar főnöke nem bízta Horthyra a tisztek mentesítésének jogát, hanem ezzel a minisztert ruházta fel – feltehetően azért, mert attól tartott, hogy Horthy túlságosan sokaknak adná meg ezt.⁷⁸ Erre utal, hogy 1941 áprilisában Horthy kikötötte, az I. világháborúban kitüntetett és/vagy megsebesült illetve rokkant zsidó tisztek rangját továbbra is hagyják meg, és vegyék ki őket a munkaszolgálatra kötelezettek közül. A kiadott rendelet ugyan e kivételezettek életfeltételeit is korlátozta (egyenruhát nem viselhettek, tiszti beosztást nem kaphattak stb.), de Horthynak köszönhetően több ezer⁷⁹ zsidó származá-

76 Horthy Miklós titkos iratai, 261–262.

77 Kállay, *Magyarország miniszterelnöke voltam*, 214.

78 Erre utal Werth zsidókat tiszti rangjuktól megfosztó javaslata és a HM elnöki 8. osztályának erre adott véleménye: utóbbi a zsidókat tiszti rendfokozatuktól „burkolt formában”, „minden körülményeskedéstől menten” és „a Legfelsőbb Hely döntésének kieszközlése nélkül” kívánta megfosztani. *Fegyvertelenül*, 1. kt, 247–249.

79 1939-ben a nem hivatásos katonaaállományú tisztek 15,8%-a, a nem hivatásos nem katonaaállományú (azaz orvos, állatorvos, hadbíró, hadbiztos stb.) tisztek 24,4%-a, összesen 6316 fő volt zsidó vallású. Nagy létszámuk annak következménye volt, hogy a zsidók jelentős része érettségivel rendelkezett, és ez tartalékos tiszti kiképzést tett lehetővé. Az érintettek száma feltehetően 10.000 fővel növekedett, miután

sú tiszt megmenekült attól, hogy behívják munkaszolgálatra. 1942-ben, amikor Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter előterjesztette a zsidó tőke kisajátításáról szóló javaslatát, akkor Horthy – a galiciánér zsidók obligát szidalmazása után – közölte, hogy nem tűri a Magyarországon érdemeket szerzett személyek joghátrányban részesítését, és elutasítja a „rablás jellegű” kisajátítási javaslatokat. Egyetért ugyan a zsidó vagyon hasznosításával, de a tulajdonosoknak ezért méltányos (!) és arányos (!) kártérítést kell kapniuk. „A kihallgatás végén Horthy kijelentette, nem ért egyet azzal, hogy a szegény kis-zsidók munkasalakulatokban Ukrajnába kerüljenek, mert Magyarország ezzel munkaerőt veszít. Az a véleménye, hogy ezeket a zsidó munkasalakulatokat népgazdaságilag fontos célokra Magyarország területén kell felhasználni.”⁸⁰ A kormányzó álláspontját Reményi-Schneller indiszkréciójának köszönhetően Walter Schellenberg, a náci kémiszolgálat, az SD Ausland vezetője jegyezte fel. Ugyanígy idegenkedve hallgatta 1943 őszén a már említett klessheimi találkozó alkalmával Hitler antiszemita kirohanásait, és megjegyzéséből ítélve (amely szerint „pirulnia kell”) a munkaszolgálatosok pusztulása miatt is szégyellte magát. Náray Antal tábornoknak, akit 1942 januárjában a Magyar Rádió és az MTI elnökének neveztek ki, kihallgatásán a zsidókérdés kapcsán azt mondta, hogy „azok között is vannak becsületes emberek és helytelen dolog lenne a kérdést általánosan kezelni. Egyéni elbírálást látna a legszívesebben. Voltak és vannak közöttük olyanok, a zsidók közt pl.

a kikeresztelkedett fél- és negyedzsidókat is diszkriminálták (a *Fegyvertelenül* c. dokumentumkötet, XLVIII. 16.000 zsidó és zsidó „vonatkozású” tisztről ír). A Horthy által kritériumnak megjelölt minimumot (kardos kitüntetések, vitézségi éremeik és sebesüléseik összesített száma legalább elérte a háromat) az érintettek jelentős része teljesíthette. A kivételezettek pontos létszámáról nincs adatunk. A *magyar zsidók aranyalbuma* (szerk. Hegedüs Márton, Budapest, Hungária, 1940.) különböző oldalain összesen 4.971 olyan személyt sorol fel, aki elvileg mentességre lehetett jogosult. Néhányan közülük ugyan 1941-re már elhunytak, de az összeállítás csak csekély mértékben tartalmazta a jelentős számú kikeresztelkedett fél- és negyedzsidó tiszt adatait, valamint nem tartalmazta azok nevét sem, akik 1919-es, vagy nemzethűségi alapon voltak mentességre jogosultak. Feltételezhető, hogy a különféle mentességre jogosultak száma 5-8.000 fő között lehetett. 1944 júliusában Csatay honvédelmi miniszter nyilvántartása szerint 2.100 személy rendelkezett teljes mentesítéssel I. világháborús, illetve 1918–1919-es érdemek alapján. *Vádirat a náciizmus ellen*, 3. kt, 17d. irat, 47.

80 A *Wilhelmstrasse*, 680–681. Schellenberg távirata Luther államtitkárnak.

Goldberger vagy Weiss Manfréd – mondotta Kormányzó Úr – akik egymagukban többet használtak gazdaságilag Magyarországnak mint az egész szélsőjobboldalba tömörült emberek együttvéve.”⁸¹

A köztudatban az terjedt el, hogy Horthy a német megszállás után sértetten a várba vonult vissza, és közölte, hogy nem kívánja láttamozni az új kormány zsidóellenes intézkedéseit. Ez azonban nem teljesen igaz. Egyrészt azért nem, mert nagyon is igyekezett lépést tartani az eseményekkel, és informálódni arról, ami az országban történt, másrészt pedig azért sem, mert április 17-én fogadta a zsidóság deportálását előkészítő Endre László államtitkárt – akit még gödöllői főszolgabíró korszakából személyesen igen jól ismert, ezért azt is tudta róla, hogy beteges antiszemita, sőt emiatt Endre nála 1937 után nem is volt már népszerű. A találkozót Endre határ-ideónaplója is dokumentálta. Endre népbírói tárgyalásán azt állította, hogy az audiencián Horthy közölte vele: eleget kell tenni a német kívánságoknak és segíteni kell a deportálás végrehajtásában, mert ezzel lehet rábírni Hitlert a megszállás megszüntetésére. Néhány nappal később Ravasz László református püspök járt Horthynál, akit Perényi Zsigmond, a felsőház elnöke küldött hozzá azzal a kéréssel, hogy számoljon be azokról a borzalmakról, amelyek a nagyszőlősi gettósítás során történtek. Az igen nagy zavarba jött kormányzó a püspök panaszaira a következőket válaszolta: „munkaszolgálatra viszik ki azokat, akiket katonai szolgálatra nem vehetnek igénybe, családjukat pedig azért, hogy együtt legyenek [...] és családjukat ne a nemzet tartsa el amíg ott ők kinn keresnek”. Ravasz szerint Horthy „nagy felháborodással vette tudomásul ezeket a visszaéléseket, nagy patáliát csinált és [azt válaszolta, hogy] lekergettem a két államtitkárt Nyíregyházára, csináljanak valamit, segítsenek ezen a lehetetlen állapoton.”⁸²

Ez a találkozó kulcsfontosságú dokumentum, mivel Ravaszról kizárhatjuk, hogy Horthyt illetően hazudott volna. Bizonyítja azt, hogy Horthy az audiencia időpontjában már tudta, hogy embertelen körülmények kísérik a deportálást, sőt saját maga rendelte el Endre László kárpátaljai gettó-szemleútját. Az is sokatmondó, hogy Horthy egy-az-egyben átvette a deportálást indokoló, hajmeresztő német hazugságokat, és ezzel

81 Náray Antal visszaemlékezése 1945, sajtó alá rendezte Szakály Sándor, Budapest, Zrínyi, 1988. 66.

82 Az *Endre-Baky-Jaross per*, 343–345.

próbálta leszerelni Ravaszt. Kérdéses, hogy maga is elhitte-e ezeket a szövegeket. Ha igen, akkor mindent el kellett felejtene abból, amit bizalmasaitól, illetve magától Hitlertől korábban hallott, nem számítva azt, hogy a deportáltak németországi „keresetéről” még Veessenmayer sem beszélt neki, az tehát csakis saját fantáziájának szüleménye volt.

Elhatárolódása érhető tetten abban, hogy Sztójaynak szemrehányásokat tett azért, mert az elvállalta a *Jud Süß* című uszító antiszemita film patronálását.⁸³ Ugyanakkor tudnia kellett, hogy a zsidóságra a megsemmisítés vár, sokáig aktívan nem tett semmit annak érdekében, hogy feltartóztassa e folyamatot. Minden jel szerint csak annyit fogott fel, hogy Magyarország újból válságos sorsának az „idegenek” az okozói. 1944. május 22-én dorogi Farkas Ákosnak, Budapest új (szélsőjobboldali) polgármesterének feltehetően az ebből adódó sértettségi attitűd hatására kifejtette, hogy a háború után „minden idegen fajúnak, akár zsidó, román, szerb vagy német, el kell hagynia az országot, hogy a magyarok legyenek ismét a maguk urai az országban”.⁸⁴ Ha figyelembe vesszük, hogy mindez a zsidó deportálásokkal egyidejűleg, a „német-magyar sorsközösséget” totálisan hirdető politikus előtt hangzott el, valamint hogy e deportálásokat Horthy nem helyeselte, a kijelentés valójában elsősorban németellenes megnyilvánulásnak tekinthető.

Ha megkérdezték, képes volt az elhatárolódásra. A *Hungarista Napló* feljegyezte Horthy 1944. május 3-án Szálasihoz intézett szavait: „elsősorban a Nemzet hibás és nem a zsidóság, hogy a zsidókérdés országunkban ennyire elfajult. Mindenki rosszul értelmezett úr akart maradni, a gazdasági pálya lenézett volt, nem lehet most egyszerre kiküszöbölni őket. [...] Goldberger például száztizenhat éves céget vezet, amely mindig ennek a családnak tulajdonában volt, ez idő alatt több aranyat biztosított az országnak, mint bárki más.”⁸⁵

A „több aranyról” Horthy pontos tudomással bírhatott, már csak azért is, mert Chorin Ferenc 1944. május 17-én levélben tájékoztatta arról, hogy életéért cserébe lemondott a Weiss Manfréd Művek tulajdonáról az SS javára. Először 1944. június elején szánta rá magát arra, hogy leiratban tiltakozzon Sztójaynál, mondván: ami történt, arról nincs teljes

83 *A Wilhelmstrasse*, 844.

84 *A Wilhelmstrasse*, 849.

85 *Szálasi naplója*, 191.

körben tájékoztatva, de egyébként is a végrehajtás módja ellenkezik a magyar érdekekkel. Éppen ezért kifejezte óhaját, hogy Endre és Baky államtitkárokat mentsék fel. Nem tudjuk, hogy tiltakozását el is küldte-e, az mindenesetre biztos, hogy az 1944. június 26-i Koronatanácson szóban is követelte a két államtitkár lemondását.⁸⁶

Horthy szerepe a zsidóüldözések kapcsán tehát meglehetősen ellentmondásos. 1938-tól a német megszállásig „bizonyítványa” viszonylag kedvező is lehetne: egyetlen alkalmat sem találni arra, hogy kezdeményezett vagy pláne radikalizált volna zsidóellenes javaslatokat, ezzel szemben elhatárolódására számos bizonyíték van. A német megszállás után azonban a kormányzó morálisan csődöt mondott. Horthy számos lehetőség közül választhatott volna, mert a német megszállás ellenére is rendelkezett bizonyos politikai mozgástérrel, magához rendelhetett politikusokat vagy a közigazgatás bármely tisztviselőjét. Fontos leszögezni, hogy bizonyos mértékig élt is ezekkel az eszközökkel: más ügyekben ugyanis egyáltalán nem volt annyira passzív a német megszállás után. Lett volna lehetősége ellenvéleményt nyilvánítani oly módon is, hogy ez nem járt volna német részről elmozdításával, ebből a szempontból elég lett volna az is, ha a nyilvánosság előtt élesen elhatárolódik kormányának rendelkezéseitől.

Horthyt azonban a zsidók sorsa feltehetően kevésbé érdekelte, mint például Bethlen Istváné vagy Kállay Miklósé. Emellett mélyen megsértődött azért a bánásmódért, amelyben Klessheimben része volt. Hallgatása, majd tehetetlenkedése ezzel, valamint a Veessenmayer által is regisztrált szenilitásával magyarázható. Politikusi csődje ekkor vált nyilvánvalóvá: nem ismerte fel a helyzet drámai jelentőségét, és restségével akaratlanul is asszisztált a tömeggyilkossághoz. Macartney professzor találóan jegyezte meg, hogy „Horthy nem tett egyebet, mint Poncius Pilátus: mosta kezeit, de nem javasolta a németek egyetlen követelésének elutasítását sem”.⁸⁷ Utólag azt állította, nem volt tisztában azzal, hogy a zsidókkal mi történik. Saját korabeli feljegyzései, a magyar diplomataék hozzá intézett jelentései és Hitler személyes közlései viszont ennek ellenkezőjét bizonyítják. Horthynak tudnia kellett, hogy a nácik a zsidóságot halálra dolgoztatják és megsemmisítik.

86 *Horthy Miklós titkos iratai*, 450–453.

87 Macartney, *October fifteenth*, 2. kt, 275. Braham: *A népiártás politikája*, 383.

1944 júliusában Sztójay megkísérelte az addig csak rendeleti szintű antiszemita intézkedéseket külön törvényben foglalva jóváhagyatni a kormányzóval, és felhatalmazást kérni további intézkedések megtételére. Horthy azonban továbbra is elutasította az együttműködést⁸⁸ (tegyük hozzá, hogy ekkor már komoly külföldi nyomás is nehezedett rá ennek érdekében). Azok az állítólagos kijelentések, amelyek szerint Horthy kifejezetten helyeselte a „kis-zsidók” deportálását, Veessenmayer, Baky és Ferenczy felelősségáthárító és önmagukat mentő bírósági vallomásain alapulnak, és ellentmondanak Horthy Hitlerrel szemben képviselt véleményének is. Valószínűtlen, hogy Horthy ténylegesen olyan kijelentéseket tett volna, hogy a Chorin- és Vida-féle zsidó nagytökéseken kívül minden zsidót vigyenek csak nyugodtan, bár, tekintettel az 1944-ben már gyakran zavaros és inkonzekvens politikai megnyilatkozásaira, nem teljesen kizárható.

88 ÁBTL V-101501 Sztójay-per, Ambrózy Gyula vallomása, 63. A törvényjavaslat szövegét lásd *Vádirat a náciizmus ellen*, 2. kt, 8/a, b, c. iratok. 69–76.

16. A vagyon begyűjtése és elosztása

Mint már említettük, a német fél 1944 márciusában nem rendelkezett kész tervvel a magyar zsidóság megsemmisítésére, Adolf Eichmann és stábja csak hetek múlva tisztázta a magyar szervekkel a deportálás menetét. A deportáltak fogadásához és megsemmisítéséhez szükséges technikai előkészületek is csupán április–május hónapban kezdődtek meg, azaz a megszállás megtörténte után. Mindez azért rendkívül fontos, mert ezzel szemben a magyar közigazgatásnak már régóta kidolgozott tervei voltak a zsidókérdés teljes és „gyökeres” megoldására a vagyon elosztása szempontjából. A zsidóellenes intézkedések egyáltalán nem rontották a német megszállás elfogadottságát: ellenkezőleg, stabilizálták a kialakult állapotokat, akárcsak Európa más németek által megszállt országaiban. Az államigazgatás legfelsőbb szintjén ugyan komoly változásokra került sor (41 főispánból 29-et leváltottak, és a polgármesterek kétharmadát kicserélték), a közigazgatásban hivatalnokok százazrei vállalkoztak arra, hogy részt vegyenek polgártársaik szelektálásában és vagyonuk leltározásában. További százazrek, sőt, milliók voltak azok, akik anyagi hasznot húztak a deportálásból: kedvezményes áron vagy ingyen részesültek a Magyarországon maradt bútorokból, ruházatból, konyhai berendezésekből, megvásároltak vagy kibéreltek lakásokat és termőföldeket. Minden rendőrségi és csendőrségi hangulatjelentés arról számol be, hogy a zsidóság elkülönítése és vagyontalanítása a társadalom helyeslésével találkozott.¹ Nyílt konfliktusok és veszekedések csak akkor törtek ki németek és a Sztójay-kormány között, ha a rablott vagyon elosztása vált kérdésessé. Csak egy kisebbség volt hajlandó arra, hogy életét is kockára tegye az üldözöttéért. A közigazgatásban a legtöbb esetben pontosan vagy lelkesen hajtották végre az utasításokat, már az is kivételnek számított, ha valaki passzivitást tanúsított, mint pl. Kamenszky soproni polgármes-

1 Kőszeg, április havi helyzetjelentés: „A közönség várja a zsidók teljes elkülönítését, általános óhaj, hogy gettórendszerben élhessenek csak.” Magyar Országos Levéltár Óbuda (MOL-Ó), I-11, 6. sz. irat.

ter.² Posztjáról tiltakozásképp lemondott Jékey Ferenc Szabolcs-Szatmár megyei főispán, Tomcsányi Vilmos kárpátaljai kormánybiztos, Schilling János nagyváradi polgármester, Örményi Antal gyergyószentmiklósi rendőrkapitány.

Mások helyettük is önként a tettek mezejére léptek. Az öntevékeny-ség érhető tetten Kulcsár Istvánnak, az újra kinevezett Értelmiségi Munkanélküliség Kormánybiztosának azon felhívásában, amely elrendelte a zsidó alkalmazottak 25%-ának azonnali, 25%-ának április 30-ig, végül a maradék 50%-ának szeptember 30-ig történő elbocsátását. A rendelet március végén jelent meg (a kiadás pontos napja nem ismert), és április 5-én adták tovább az érintett vállalatoknak. A rendelet korai megjelentetéséből és a szeptemberi határidőből megállapítható, hogy kiadói nem voltak még tisztában a deportálások menetrendjével. Feltételezhető, hogy a március 19-i német bevonulás hozta rendeletalkotási lázba az érintetteket, mivel felső utasítás nélkül is abból indultak ki, hogy a régóta prognosztizált kitelepítés most végre kezdetét veszi.³ Alsógöd községben a helyi közigazgatás felsőbb parancs nélkül már április 20-án elrendelte a felnőtt zsidó férfiak összegyűjtését. A község házára beidézett férfiakat egy szál ruhájukban, azaz az elvileg előírt minimális csomagok és élelmiszer nélkül deportálták a sárvári internálótáborba, majd onnan május 21-én Auschwitzba.⁴

Az első dokumentum, amelyben hivatalosan megjelenik a zsidóság deportálásának terve, az 1944. április 7-én kelt, Baky László⁵ által szignált 6163/1944 BM.VII. res. rendelet. Ennek öt függeléke definiálta a deportálandók körét, az elkobzandó holmikat és az elkobzás módját. Utóbbira vonatkozóan már ekkor „motozás” szerepelt útmutatásként: a rendelet ezzel előírta, hogy minden deportálandót bűnözőként kell

2 *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Győr-Sopron megyei levéltárból*, szerk. Ságvári Ágnes, Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1994. 2. füzet, 12–14, 20–21. (A *Dokumentumok...* sorozat Ságvári szerkesztésében ugyanabban az évben mindegyik megyére megjelent, ezeket a forrásokat a továbbiakban *Dokumentumok...* és az érintett megyé neve jelzi).

3 MOL-Ó I-79, 6849/1944, Országos Erdészeti Egyesület

4 Braham, *A népiirtás politikája*, 491.

5 Baky László (1898–1946) csendőrtiszt, 1939-től országgyűlési képviselő, nyilas és nemzetiszocialista politikus, a Sztójay-kormány belügyi politikai államtitkára. Háborús bűnösneként kivégezték.

kezelní. Amennyiben nem egyértelmű, hogy valaki deportálandó-e vagy sem, a gettóparancsnokból, alispánból és polgármesterből álló hármas bizottságnak kell döntení. A rendeletben német szakmai segítségről nem esett szó.⁶

A vagyontalanítás több hullámban zajlott le.⁷ 1944. április 14-én Reményi-Schneller Lajos előterjesztette a minisztertanácson a pénzügy, a kereskedelem és az ipar árjásításának tervét. Javasatai alapján született meg április 16-án a miniszterelnök 1600/1944 számú rendelete (külön bejelentő formanyomtatvánnyal), mely szerint a zsidóknak minden 10.000 pengő feletti vagyont két héten belül be kellett jelenteniük, illetve letétként be kellett szállítaniuk a legközelebbi pénzügyi fiókba. A rendelet azt is megszabta, hogy személyenként csak két rend „használati ruha”, egy felöltő és egy télikabát, két kalap és hat váltás egyszerű alsónemű maradhat bejelentés nélkül „a zsidó” tulajdonában. A Pénzügyi Központ-hoz tartozó pénzügyi intézetekben kellett letétbe helyezni az érték-papírokat és nemesfémtárgyakat. Az összes 1944. március 22. után kötött adásvételi és ajándékozási szerződést semmisnek nyilvánították, hogy a vagyon átmentését megakadályozzák. A bankbetéteket zárolták, a zsidó betétesek új, zsidócsillaggal ellátott betétkönyvet kaptak, melyet azonban tilos volt hazavinni (!), és csak 1000 pengőt lehetett havonta kivenni. Néhány héttel később az összes zsidó számlát egyetlen központi számlává vonták össze: innen teljesítették valamennyi zsidókkal szemben felmerülő követelés (pl. gettósítás költségei, deportáltak közüzemi számlái) kifizetését. Ha viszont keresztény cég vagy magánszemély zsidónak tartozott, erre a számlára kellett tartozását befizetnie. A vagyon leltározásáról is több rendelet intézkedett. Endre László a vidéki közhivatalokat, a kereskedelmi és közlekedési minisztérium, illetve az ipari minisztérium rendeletei pedig a helyi kereskedelmi és iparkamarákat bízták meg a zsidónak minősülő vállalatok összeírásával.⁸ A zsidó

6 A rendeletet és eddig ismertté vált mellékleteit részletezi Braham, *A népiirtás*, 549–552.

7 A továbbiakban a vagyontalanításnak nem tárgyalom az összes aspektusát. Nem foglalkozom a műkincsek kérdésével, a német rablásokkal, Hain Péter és társai magánakcióival, a Chorin-üggyel. A részletek iránt érdeklődőknek Kádár – Vági *Hullarablás* című kötete vonatkozó fejezeteit ajánlom.

8 Endre László 31.100/1944 XXI. res, 50.500/1944 K.K.M, 25.700/1944 IX IP.M. rendeletek.

vagyon elrejtésének megakadályozásáról is gondoskodtak: a belügyminiszter, a pénzügyminiszter és államtitkárai körrendeletek és végrehajtási utasítások tucatjait adták ki.⁹ Figyelemre méltó, hogy e rendeletek jelentős része még jóval azelőtt keletkezett, mintsem a zsidó vagyon bejelentési kötelezettsége lejárt volna, sőt az egyik négy nappal megelőzte még a bejelentést elrendelő rendeletet is.¹⁰

A megvalósítást az érintett szakminisztériumok folyamatos értekezleteken tárgyalták. 1944. április 19-én Baky elnökletével értekezletet tartottak a belügyminisztériumban, melyre meghívták a szegedi, pécsi, szombathelyi csendőrkerületek parancsnokait és a rendőrség vezetőit. Az értekezlet eredménye írásos „Tájékoztató” volt, amely megismételte, illetve szabályozta az április 7-én kiadott 6163/1944. számú, deportálást elrendelő rendelet részleteit. Itt döntötték el, hogy a gettósítás költségeit a zsidók lefoglalt készpénzéből kell fedezni. A „Tájékoztató” részletesen szabályozta a zsidóvagyon átvételének módját. A lakások lezárására és leltározására szakértőkből álló bizottságokat kellett alakítani. Minden érték tárgyról három példányban kellett jegyzőkönyvet felvenni, melyből egy példány a készítő, egy a törvényhatóságot vagy községet és egy a Nemzeti Bankot vagy a Postatakarékpénztárt illette, ahová az értéktárgyat beszállították. Jellemző, hogy a zsidóktól lefoglalt tárgyakat a csendőrség utasítása szerint mint „bűnjelet” kellett nyilvántartani, még a nemesfém-ből készült kegyeszereteket is. Az elkobzott készpénz a 157.875. számú „Ismeretlen személyek készpénze, letéti számla, Budapest” elnevezésű postatakarékpénztári számlára került. Romlandó élelmiszereket ugyanígy kellett leltározni, azzal a különbséggel, hogy a felhasználás a közellátásügyi felügyelőség feladata volt. A tájékoztató több részletkérdés szabályozása mellett mindenütt zsidótanácsok felállítását is elrendelte.

Reményi-Schneller Lajos május 15-én, a deportáló vonatok elindulásának napján bocsátotta ki 147.310/1944 PM VI. számú körrendeletét.¹¹ Eb-

9 E rendeletek eddigi legteljesebb összefoglalását adja Vértess, *Magyarországi zsidótörvények*.

10 1600/1944 ME. rendelet a zsidóvagyon bejelentéséről (április 16.), Király Gyula csendőr ezredes 6138/1944. sz. rendelete a vagyonok elrejtésének megakadályozásáról (április 11), uő 6754/1944. rendelete ugyanebben a tárgyban, Reményi-Schneller Lajos 147.310 és 147.379/1944 sz. körrendelete.

11 147.310/1944 VI. fő sz. PM-körrendelet „a közigazgatási hatóságok által a zsidóktól őrizetbe vett ingóságok átvétele, illetőleg az elhagyott zsidó lakások, üzlethelyisé-

ben meghatározta, hogy a közigazgatási hatóság értesítése alapján miként kell a pénzügyőri tisztviselőknek átvenniük az addig a hatóság őrizetében lévő zsidó értékeket, és leltározniuk az „elhagyott” zsidó ingóságokat. Az értékeket a pénzügyi hatóság szelektálta. Ha a tulajdonos személye megállapítható volt, akkor a nevére szóló zárolt számlára kellett befizetni a készpénzt, ha nem, akkor az összeg a 157.875. számú „Ismeretlen személyek készpénze, letéti számla, Budapest” elnevezésű postatakarékpénztári számlára került. Az értékpapírok esetében hasonló volt az eljárás. Az ingóságokat árunemenként (textíliák, bőrárúk, egyéb iparcikkek, élelmiszerek stb.) külön kellett raktározni a közigazgatási hatóságtól igényelt, jól őrizhető, a pénzügyigazgatóság székhelyén lévő helyiségben.

A káoszra jellemző, hogy a pénzügyminiszter különös módon még ugyanezen a napon egy másik körrendeletet is aláírt ugyanebben a tárgykörben, 147.379/1944 PM VI. számmal.¹² Ez leginkább az előző utasítás valósághoz igazított változatának tűnik. Úgy rendelkezett, hogy a deportáltak ingóságainak nagy költséggel, munkával és szervezéssel járó összegyűjtésére és a pénzügyigazgatósági központba szállítására csak akkor kell sort keríteni, ha ez „a zsidó vagyon megóvása végett elkerülhetetlenül szükséges”. Egyébként az elhagyott zsidó lakások ingóságait a lakás egy szobájában kellett „szoros zár alá venni”, és az ingatlant hatóságilag lepecsételni. A leltározást és a zár alá vételt a közigazgatási hatóság emberei végezzék, és a pénzügyigazgatóság közegei csak szűrőpróbaszerűen ellenőrizzék a leltár helyességét, illetve a zárok és pecsétek épségét. Figyelmet érdemel a rendelet utolsó bekezdése is, amelyben Reményi-Schneller megtiltotta a zár alá vett zsidó ingóságok kiutalását. Csak a kibombázottak és gettósítás során lakásukat vesztett keresztények részesülhettek a javakból nyugta, leltár és használati díj ellenében.

Május közepére tehát végre úgy tűnt, hogy a rendeletalkotás révén a központi hatóságok utolérték a terepen már április 16. óta, azaz egy hónapja gyakorlatban gettósító helyi szerveket. Látszatra kialakult a hatékony munkamegosztás: a csendőrség és a rendőrség végzi a rendészeti

gek, raktárhelyiségek, stb. leltározása tárgyában”, 1944. május 15. United States Holocaust Memorial Museum. A. 0294. tekeres, 143, 4/1944 kb. sz. irat melléklete.

12 147.379/1944 PM VI. fő sz. körrendelet a gyűjtőtáborban elhelyezendő és elkülönítendő zsidók vagyonának biztosítása tárgyában. 1944. május 15. MOL-Ó I 11. tekeres 95-97.

feladatokat, a pénzügyigazgatóságok pedig átveszik és kezelik a zsidó vagyont. A pénzügyőrség túlterheltségének esetén a rendvédelmi szervek segítik ki a pénzügyi tisztviselőket. Ezt egészíthették ki más megoldások: egyes helyeken (például Hódmezővásárhelyen)¹³ még tanítókat is be kívántak vonni a leltározásba, máshol egyszerűen a zsidókkal végeztették el értékeik lajstromba vételét (például Kaposváron).¹⁴ A helyi közigazgatási szervek egyébként a gettósítással kapcsolatos más teendőiket is nagy önállósággal intézték a központilag meghatározott kereteken belül. Valójában azonban április és május során a városok és falvak előljárói, a helyi rendőrök és az odavezényelt csendőrök tulajdonképpen azt csináltak a zsidó vagyonnal, amit akartak. Így a gyakran nemcsak deportálási zónánként, de megyénként, városonként, sőt falvanként más-más helyzetben a később születő jogszabályok már nemigen tudtak egységes rendet teremteni. A végső cél szempontjából persze az akció jól haladt: a zsidókat megjelölték, összeszedték, koncentrálták, majd deportálták és mindeközben – nem mellékesen – teljesen kifosztották. Minderre azonban ellentmondásosan, kaotikus körülmények között került sor, és ez komolyan veszélyeztette a zsidó vagyon megfelelő hatásfokú hasznosítását.

Mivel a leltározás sok esetben meghaladta az önkormányzatok kapacitásait, gyakran maguknak a zsidóknak kellett elvégezniük. Sárovaron pl. a kisegítő toloncházba zárt zsidókat osztották be a pénzügyőrök mellé, és ennek csak az vetett véget, hogy többen rossz ruházatukat a leltározás során kicserélték, és ezzel „a nemzetet nyilvánvalóan megkárosították a nemzeti vagyonnak furfangos módon való eltulajdonításával”.¹⁵

Az állami szintű hullarablást kísérő körülmények kezdettől fogva szörnyűek voltak. Az eljáró közegek brutalitása miatt a kormányzaton belül sokan aggódni kezdtek: féltek, hogy a lakosság részvétet tanúsíthat a zsidók iránt. Szász Lajos ipari miniszter a nyilvánosság előtt a következőket mondta:

„A zsidókérdés végleges és gyökeres rendezése a magyar gazdasági életben nem fog zavarokat előidézni, nem is idézhet elő, mert a kormány

¹³ Aljegyzői jelentés a polgármesternek, 1944. május 6. *Dokumentumok* (Csongrád), 36.

¹⁴ 9373/1944 számú kaposvári polgármesteri hirdetmény, 1944. május 2. *Dokumentumok* (Somogy), 57.

¹⁵ A m. kir. rendőrség sárovari kisegítő toloncházának jelentését közli *Dokumentumok* (Vas), 54-55.

a termelés szempontjait és a termelés folytonosságának fenntartását még a zsidókérdés megoldásánál is fontosabbnak tartja. [...] De azért is nagy komolyságra, megfontoltságra és nyugalomra van szükség a zsidókérdés megoldásánál, mert senkinek nem lehet célja, hogy népünk részvétét, szánalmát ébressze a zsidóság iránt.”¹⁶

1944 június 10-én Sztójay Döme miniszterelnök is gondterhelten jelentette ki a minisztertanács előtt, hogy „az atrocitások sajnos filozofizmusozhoz vezethetnek. Ezért »humánusan« kell lebonyolítani a deportálásokat”.¹⁷ Hasonlóan aggodalmaskodott a június 21-i minisztertanács is, melyet Horthy kívánságára hívtak össze a deportálások során tapasztalható atrocitások miatt.

A német illetékesek még a deportálások megkezdése előtt összehasonlították a magyar és a német antiszemita rendelkezéseket, és elégedetten állapították meg, hogy a magyar jogszabályok szigorúbbak. Aggodalmat csak az okozott, hogy a törvények számos mentesítésre adtak elvi lehetőséget.¹⁸ Helyi szinten is joga volt az illetékes rendőrfőkapitánynak vagy polgármesternek ahhoz, hogy mentesítsen nélkülözhetetlennek tekintett személyeket a gettóba költözés alól.¹⁹ Joachim von Ribbentrop német külügyminiszter ezért leszögezte, hogy gondosan figyelemmel kell kísérni a törvények gyakorlati alkalmazását, „mert különben csupa kivétellel találkozunk”.²⁰ A deportálásokat felügyelő SD-tiszteket e tekintetben azonban szinte mindenütt csak „kellemes csalódások” érték: az illetékes magyar szervek között a legteljesebb konszenzus uralkodott arra nézve, hogy „ha a szükség úgy kívánja, 100 is mehet egy kocsiban. Rakhatók úgy, mint a heringek, mert a németeknek szívós emberek kellene. Aki nem bírja, elhullik. Divathölgyekre nincsen semmi szükség ott Németországban” –

¹⁶ ÁBTL V-117742, Matolcsy Mátyás, oldalszám nélkül.

¹⁷ Lévai Jenő, *Zsidósors Magyarországon*, Budapest, Magyar Téka, 1948. 214.

¹⁸ Mentességet élveztek például az olimpiai bajnokok, a hadirokkantak, a háborús kitértettekkel rendelkezők, valamint azok, akik a magyarság „nemzeti mozgalmaiban” részt vettek. A kormányzó, a vallás- és közoktatásügyi miniszter egyéni kérelmek alapján szintén jogosult volt mentességet adni.

¹⁹ Ez kitérnik Ferenczy László csendőr alezredes jelentéseiből is, aki éberrel figyelte és felülvizsgálta az ilyen jellegű, sajnos csak rendkívül ritkán előforduló mentesítéseket. Jelentéseit idézi *Az Endre-Baky-Jaross per*, 505.

²⁰ A német külügyminisztérium táviratát idézi Zinner Tibor – Róna Péter, *Szállásiek bilincsen*, Budapest, Zrínyi, 1986. 2. kt, 80.

ahogy dr. Uray László²¹ csendőrszázados a Munkácson lefolytatott bizalmas értekezleten leszögezte. A deportáló szerelvények ugyanis a létszámtól függetlenül csak 45 vagonból álltak, és egy vagonban terv szerint 50-55 embernek volt hely (bár a katonaság normája „keresztény” tömegek szállítása esetén csak 40 fő volt).²² Vagonhiány esetén is legfeljebb csak 70 személyt lett volna szabad szállítani. Nyíregyháza polgármestere, Szehor Pál is szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy ez nem lehet akadály: „nem szabad visszahagyni egy zsidót sem, menjenek mind”.²³ Tévedések és félreértések elkerülése végett a hatóságok azt is leszögezték, hogy a deportálandó zsidókkal közölni kell, hogy „ide többé vissza nem jönnek, így ha valamit el is rejtettek, úgy vegyék elő, és adják át”.²⁴

A deportálásból egyes magyar tisztviselők protokolleseményt is kreáltak. Otto Winkelmann²⁵ népbírósi vallomása szerint „az első zsidó szállítmányt vivő vonat Németországba való indulása alkalmával a magyar belügyminisztérium meghívókat küldött ki, és [amint] ünnepi alkalmakor szokásos, én is kaptam egyet”.²⁶ Veszprémben Schiberna Ferenc későbbi nyilas főispán kezdeményezésére a zsúfoltságig megtelt ferences templomban 1944. június 25-én hálaadó Te Deumot mondtak, és hogy ez senkit se érjen meglepetésként, előtte az egész városban ki is plakátolták, hogy a szentmise a deportálások megünneplésére történik.²⁷ Sokan

21 Bár a megjegyzés teljesen reálisan adja vissza az értekezletek hangulatát, megemlítendő, hogy Uray (vagy Urai) nevű csendőr százados nem létezett. A népbírósi vallomása Lullay László Leó csendőr századost (1898–?) gyanúsította ezzel a kijelentéssel, ő azonban egy szavahihető (?) tanúval bizonyította, hogy nem volt jelen a tanácskozáson. A kijelentés elhangzását mindenestre egy eredeti dokumentum rögzítette, ezért nincs okunk kétségbe vonni. Lullayt elsősorban ezért életfogytiglanra ítélték, majd 1956-ban büntetését 15 évre mérsékeltek, 1961-ben még életben volt. A dokumentumokat lásd ÁBTL V-83819, Lullay László vizsgálati dossziéja

22 Az *Endre-Baky-Jaross per*, 52. Endre László vallomása a népbírósi előtt.

23 A munkácsi bizalmas értekezlet szövegét idézi Zinner – Róna, id. mű, 2. kt, 84.

24 A nyíregyházi illetve mátészalkai gyűjtőtábor felállítását elrendelő iratot közli *Dokumentumok* (Szabolcs-Szatmár-Bereg), 35.

25 Otto Winkelmann (1894–1977) a német megszállás után a magyarországi „magasabb SS és rendőri vezető” (Höherer SS und Polizeiführer in Ungarn), a zsidó deportálásokat egyik német felelőse.

26 ÁBTL V-83989, Winkelmann vallomása, oldalszám nélkül.

27 A veszprémi Te Deum történetére lásd Holtzer Lóránt, „Mindszenty vitatott hónapjai Veszprémben”, *Beszélő*, 2004/7–8.

életük álmának beteljesülését látták a telezsúfolt vagonok elindulásában. Baky még a bíróság előtt is arra hivatkozott, hogy Magyarország zsidótlanítása a magyarság számára a legnagyobb történelmi tett.

Német részről meglepve tapasztalták, hogy a magyar végrehajtók sokkal gyorsabb tempót diktálnak, mint amire saját maguk számítottak, sőt még annál is, aminek feldolgozására képesek. Bizalmasabb beszélgetések alkalmával Eichmann munkatársai bevallották, hogy sehol másutt nem haladtak ennyire súrlódásmentesen és gyorsan a deportálások, mint Magyarországon, köszönhetően a magyar közegek állandó túlteljesítési kényszerének.²⁸ Adolf von Thadden követségi tanácsos is kiemelte a magyar végrehajtók aktivitását: „A külföldi zsidók kiválasztását a központi szerv utasításai kellően biztosítják. A magyar csendőrség helyi parancsnokai azonban olyan szélsőséges buzgalmat tanúsítanak, hogy becsületükbe vágó kérdésnek tekintik: lehetőleg ne kelljen külföldieket jelenteniük.”²⁹ A jelentés megállapította azt is, hogy a német fél szűrőpróbaszerű ellenőrzései alkalmával nagyobb számú külföldi zsidót talált a gettóban. Ezeket paradox módon a németek mentették meg, amennyiben elrendelték azonnali szabadonbocsátásukat. Kiderült az is, hogy a magyar hatóságok esetenként olyan nem zsidó személyeket is a vonatokra raktak, akiktől meg kívántak szabadulni. Így pl. a Délvidéken a helyi hatóságok 40 tartalékos szerb tisztet is deportáltak Auschwitzba. Emiatt, illetve a szerbek tömeges munkaszolgálatos behívása miatt Winkelmann panaszt is tett, mivel számára mindennél fontosabb volt a térség nyugalmának stabilitása.³⁰

A deportálásokat szigorúságukban a német normát is felülmúlták: a magyar hatóságok öntevékenységet minősíti, hogy Magyarországról esetenként a vegyesházasságban élő zsidókat is deportálták, bár kivételezésekre jóval több jogi lehetőség kínálkozott, mint Németországban. Ilyen esetekben többször előfordult az is, hogy a keresztény felet is megfosztották értéktárgyaiktól és jeggyűjtőtől.³¹ Mivel a gettósítás több szempontból is decentralizáltan zajlott, néhány városban a keresztény

28 Domokos Miksa népbírósi vallomása, in *Az Endre-Baky-Jaross per*, 320.

29 *A Wilhelmstrasse*, 855.

30 ÁBTL V-3989, Winkelmann vallomása.

31 MOL-Ó I-72 számos olyan tiltakozó levelet tartalmaz, melyben keresztény házastársak tesznek panaszt.

házastársat is a gettóba költöztették: őket azonban később felsőbb utasításra ki kellett engedni.³² Amennyiben a keresztény házastárs nem adott be válókeresetet és beköltözött a gettóba, az is előfordulhatott, hogy őt is Auschwitzba deportálták. Nyílt ellenállás vagy tüntetés – mint pl. Berlinben a Rosenstrasse házaiba koncentrált, vegyesházasságban élő német zsidók házastársainak eredményes ülösztájkja – Magyarországon sehol sem fordult elő.

Endre László élete nagy művét látta megvalósulni a deportáló vonatok elindulásával. A Nagybányán tartott értekezleten ki is emelte, hogy azért is elvárja minden tisztviselőtől a becsületes munkát, mert a munka jelentősége oly nagy, hogy azt csak „a következő nemzedék” fogja tudni igazán értékelni.³³

16.1. A vagyontalanítás – „nemzeti vagyongyarapodás”³⁴

A zsidó vagyon elosztásáról a magyar és a német állam között csak töredékes adataink vannak. Két esetben bizonyítható, hogy a német fél megpróbált segíteni tervekkel, intézkedési javaslatokkal, vagy az addig másutt alkalmazott „vagyontalanítási” módszerek átadásával. Endre László azonban a szlovákiai zsidórendeletek számára megküldött gyűjteményét el sem olvasta, nyilván mert jobbnak tartotta saját ötleteit.³⁵ Az Igazságügyminisztériumban még 1944 áprilisában jelentkezett a törvényelőkészítő osztályon egy német hadbíró tiszt, aki mint „specialista” felajánlotta segítségét a zsidóellenes rendeletek elkészítésében, Antal István igazságügyminiszter azonban megtiltotta, hogy ezt igénybe vegyék. Minden rendelkezést magyar szakemberek készítettek. A német

32 MOL-Ó I-79, hódmezővásárhelyi körjegyző jelentése a polgármesterhez, 1944. május 6.

33 ÁBTL 643 IV. kötet, kárt szenvedett személyek vallomásai, 151. Nagybánya szabad királyi város polgármestere által készített jegyzőkönyv, 1944. április 26.

34 Dr. Balogh Sándor, Debrecen polgármestere ezekkel a szavakkal hozott határozatot 1944. június 30-án a zsidó vagyon kezeléséről. Idézi Schiller József, *A strasshofi mentőakció és előzményei (1944–1945)*, Budapest, Cserépfalvi, 1996. 16.

35 Az *Endre-Baky-Jaross per*, 46.

segítség tézisével szemben számos bizonyíték van arra is, hogy egyes magyar hivatalnokok nemcsak parancsra, hanem öntevékenyen is készítették terveket a kifosztásra.

A magyar állam jóval nagyobb mértékben részesedett a zsákmányból, mint a német, amelynek a zsarolással megszerzett Weiss Manfréd Műveken kívül „csak” a deportáltak munkaereje és testükön hordott ruházata, valamint egyes rablási akciókból származó értékek jutottak. 240 ezer háztartás, takarékbetétek, üzletek és ingatlanok, bérletek stb. váltak Magyarországon belül eloszthatóvá. A magyar nemzeti vagyon 16%-a kevesebb mint 10 ezer zsidó család kezében volt. További öt százalékot birtokolt mintegy 30 ezer család, a maradék 200 ezer család viszont nem rendelkezett említésre méltó vagyonnal – de még ők is magasabb életszínvonalon éltek, mint a több mint három millió agrárproletár.³⁶ A zsidó vagyon sorsát illetően a kortársakban nem merülhetett fel kétség: Jaross Andor belügyminiszter pl. a következőket mondta dr. Rajnay Károly nagyváradi főispánt beiktató beszédében május 17-én:

„Hangsúlyozom, hogy mindaz, amit vagyonban, kincsekben és értékekben a liberális korszakban a zsidóság kapzsisága össze tudott gyűjteni, az megszűnt az ő vagyona lenni. Az most a magyar nemzet vagyona. Ez a vagyon azonban nem lehet egyszerűen ajándékozás tárgya, azzal nem lehet bizonyos nemzeti érdemeket honorálni. Ezzel a nemzet egyetemének kell gazdagodni, azt bele kell építeni a nemzet gazdálkodás vérkeringésébe, úgy hogy minden becsületes dolgozó magyarnak jusson belőle.”³⁷

A magyar államháztartás szempontjából csakugyan fontos volt, hogy a vagyonújraosztás ne alakuljon át ajándékozássá. Óvni akarták a piacot az inflációs hatásoktól, ezért mindenképp szükséges volt elkerülni az ingyenes vagyonjuttatást. Kunder Antal kereskedelmi és közlekedésügyi miniszter ezért április 27-én kiadott 53.331/1944. számú körrendeletében utasította az összes iparhatóságot, hogy minden olyan határozatot, melyben ingyen adtak át zsidó vagyont keresztény kereskedőnek, hatálytalanítani kell, „mivel ez a hiteléletben súlyos megrázkódtatásokat hozhat magával”, és kötelezte az érintetteket az áru értékének azonnali

36 Lévai, *Zsidósors*, 59.

37 *A Kolozsvári Estilap* 1944. május 17-i tudósítását Jaross beszédéről idézi Lévai, *Zsidósors*, 138.

befizetésére a zsidó tulajdonos zárolt folyószámlájára. Az államkincstár inkább többletbevételi forrásra kívánt szert tenni, hogy ezzel is csökkentse a forgalomban lévő pénz mennyiségét. Matolcsy Mátyás már 1942-ben megmondta, hogy „a fölös vásárlóerő elvonását én elsősorban zsidó vagyon és főleg a zsidó jövedelem erős elvonásával tartom lehetségesnek”.³⁸ Kunder 1944. április 8-án, azaz már a német megszállás után két héttel teljes racionalizálási terveit ismertette az *Esti Újságban*.³⁹

A zsidó vagyon bevonásával párhuzamosan a különböző minisztériumok számos szociálpolitikai intézkedést foganatosítottak keresztények számára. Jaross Andor, akinek javaslatait a kormányzat eddig rendre visszadobta, most belügyminiszterként megvalósíthatta régi álmát: a biztosítási járadékgény jogosultságát 65 évről 60 évre szállította le, bevezette a háztartási alkalmazottak kötelező biztosítását, és átlag 200–300%-kal megemelte a biztosítási járadékok összegét, anélkül hogy a munkavállalói vagy munkaadói terhet növelte volna. Rendezte a bányanyugbérék ügyeit, rendeletet adott ki a foglalkozási betegségek tárgyában, amelyben pl. a szilikózist foglalkozási betegséggé nyilvánította.⁴⁰ A háború utolsó évében csak a zsidó vagyon bevonása tette lehetővé a hadikiadások miatt egyébként túlterhelt államkassza számára az effajta intézkedéseket.

A vagyonrablás nem törvények, hanem miniszteri rendeletek, államtitkári utasítások és a közigazgatás illetékesei által szervezett mini „Wannsee-konferenciák” megbeszélései alapján zajlott le. Ezek is csak a kereteket szabták meg: a megvalósításban a helyi közigazgatásnak rendkívül nagy mozgástere nyílt. A decentralizáltság ellenére ilyen hatékonyan sikerült vagyontalanítani és deportálni többszáz ezer embert, ami azt bizonyítja, hogy a köztes és alsó végrehajtó szervek nemcsak azonosultak a megoldandó feladattal, hanem öntevékeny módon képesek voltak túl is teljesíteni az elvárásokat.

A magyar társadalom sem 1944. március 19. után tapasztalta meg, hogy olcsón, vagy akár ingyen is hozzá lehet jutni mások vagyontárgyaihoz és bevételeihez. 1938 után ugyanis a zsidóktól kezdték megvonni

38 Matolcsy Mátyás parlamenti interpellációja a fölös vásárlóerőről, 1942. november 24-én. ÁBTL-117742.

39 ÁBTL V-101501, Sztójay – Reményi-Schneller, 101. idézi Kunder cikkét.

40 Az *Endre-Baky-Jaross per*, 160-161, 431.

iparengedélyeiket és jogosítványaikat, melyeket aztán őskereszténynek minősített állampolgárok kaphattak meg. A zsidó ingatlanvagyonokról 1939 óta külön nyilvántartást vezettek a földhivatalok. Ehhez hasonlóan már 1942 óta bejelentési kötelezettség terhelte a nagyobb értékű zsidó pénz- és bankbetéteket is. Az állam tehát igen sok információ birtokában volt már a német megszállás előtt.

1944 áprilisa és júniusa között minden állampolgárnak be kellett szereznie származási bizonyítványait négy nagyszülőig visszamenőleg. Az emberek jelentős részének ez sem volt újdonság, mivel a nem önálló foglalkozású személyeknek már 1939-ben be kellett mutatniuk ezeket az iratokat, és az önálló foglalkozást űzők közül is csak azok mentesültek, akik nem voltak hadkötelesek, és foglalkozásuk gyakorlásához semmilyen kamarai tagságra nem volt szükségük. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a 18 év alatti, illetve 50 évnél idősebb kondások és pásztorok kivételével szinte mindenki rendelkezett már ezekkel az iratokkal. A hivatalok nagyon komolyan vették ezt a feladatot: még az írástudatlan nap-számosoktól is megkövetelték az igazolásokat, és a késlekedőket még hónapokkal később is újra és újra felszólították hiánypótlásra. Analfabéták esetében csak akkor tekintettek el a bizonyítványoktól, ha az érintett tanúk sorával volt képes igazolni őskeresztény mivoltát. Minden zsidó származású állami alkalmazottat előrelátóan azonnali hatállyal kényszernyugdíjaztak, a korábbi jogosultság alapján fizetett nyugdíjak folyósítását pedig beszüntették.

A zsidó vagyon újraosztását hallatlan mértékben megkönnyítette az 1941 után egyre inkább központosított, már-már tervgazdálkodással felérő hadigazdaság, amely a magánszférát egyre inkább ellenőrzése alá vonta. Kunder Antal már 1944 januárjában, a deportálásokat megelőzően tizenhárom miniszteri biztost nevezett ki a különböző kereskedelmi ágazatok élére, és köztük osztotta fel a bejelentési kötelezettséggel bíró kereskedelmi és ipari vállalkozások 24 fő csoportját. Emellett feloszlatták a korábbi érdekvédelmi szövetségeket, így pl. a GYOSZ-t is, és helyette újakat alkottak, amelyek élén azonban nem választott, hanem az állam által kinevezett teljhatalmú biztosok álltak. Feladatuk a különböző ipari és kereskedelmi vállalkozások működésének szabályozása, a bezárandó vállalkozások kijelölése és a nyersanyagellátás, valamint az áruellátás biztosítása volt. Ezzel a magyar gazdaság olyan centralizált vezeté-

se vált lehetővé, amit majd csak a Rákosi-korszakban vezettek be ismét. A biztosok ugyanis nemcsak a zsidó, hanem a keresztény üzemek sorsáról is dönthettek, mivel ők határozták meg, hogy kik juthatnak nyersanyaghoz. A budapesti textilipar vállalkozóinak száma még a zsidó üzemek bezárása után is kétszerese volt a szükségesnek. A felesleges üzemek bezárására és a munkaerő átcsoportosítására korábban nem lett volna lehetőség. Budapesten összesen 18 ezer üzletet zártak be április és június között, és csak néhány tucatot adtak át keresztények kezébe.

A meghagyandónak ítélt üzlethelyiségekre igényléseket lehetett beadni. Ezek elbírálásáról a helyi főszolgabíró, városokban a kereskedelmi és iparkamara meghallgatása után a polgármester döntött. A megoldások regionális eltéréseket mutatnak: Szegeden pl. az I. fokú iparhatóság vezetése alatt egy különbizottság foglalkozott ezzel a kérdéssel, tagjait a helyi kereskedelmi és iparkamara, a Szegedi Ipartestület, a Baross Szövetség és a Szegedi Keresztény Egyesület delegáltjai alkották.⁴¹ A kereskedelmi és iparkamarák mindegyike átvette és körlevelében ismertette az érintett közigazgatási szervekkel a vonatkozó miniszteri rendeleket. Az átvett üzletek illetve vállalatok és vezetőik nevét közzé kellett tenni a *Budapesti Közlönyben*.⁴²

A minisztériumi rendeletek nem bevezették, hanem csak legalizálták a korábbi intézkedéseket. Miniszteri rendelet alapján minden zsidó boltnak április 21-től zárva kellett tartani: ez az intézkedés arra szolgált, hogy lehetetlenné tegye az árukészlet kiárusítását, amely így gyakorlatilag a magyar állam tulajdonába ment át.⁴³ A *Somogyi Újság* tudósítása szerint Veszprémben, Nagykanizsán, Kaposvárott és még számos más városban azonban már április 8. előtt saját – polgármesteri – hatáskörben intézkedtek erről, mindenféle törvényes alap nélkül!⁴⁴

Attól is tartani kellett, hogy a zsidók vagyontárgyaikat keresztény ismerőseiknél rejtik el. Kunder 56.912/1944. számú rendelete értelmében az 1944. április 21. előtt írásban megrendelt, illetve kifizetett árucikkeket elismervény mellett ki kellett adni a megrendelőnek, feltéve hogy az illető nem minősült zsidónak. Az 1944. június 2-án kiadott 69.722/1944

41 Schiller, *A strasshofi mentőakció*, 16.

42 MOL-Ó I-13, KKM 71.735/1944. rendelet alapján, 38.

43 Kereskedelmi és Közellátási Miniszter 50.500 és 58.000/1944. sz. rendelete.

44 *Dokumentumok* (Somogy), 50–51. idézi a *Somogyi Újság* vonatkozó számát.

KKM rendelet pedig a bombakárosult keresztény kereskedők részére kinyitandó üzletekről rendelkezett, mivel „közérdek hogy a légitámadások után kellő számú üzlet álljon a vásárlóközönség rendelkezésére”.⁴⁵ Amennyiben zár alá vett zsidó üzlethelyiség kapott bombatalálatot, akkor a 66.493/1944 KKM rendelet alapján az árukészlet megmenthető részét térítés ellenében azonnal át kellett adni keresztény kereskedőnek vagy a Pénzügyigazgatóságnak.

Kunder eredetileg nem kívánt kivételeket tenni. Az üzletbezárást elrendelő rendelet kiadása előtt egy nappal tájékoztatta csak a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamarát, amely azonnal tiltakozott, és Kunder hozzájárult ahhoz, hogy kivételezésekre tegyenek javaslatot. Mivel „túl soknak” találta a kamara szerint továbbra is meghagyandó üzletek számát, külön miniszteri biztost nevezett ki az üzlethelyiségek számának racionalizálására.⁴⁶

A deportálások lebonyolítása érdekében kivették a rendelet hatálya alól azokat a zsidó vállalkozásokat, melyek a géppel, illetve állati erővel folytatott bérfuvarozás és áruszállítmányozás terén működtek.

A zsidóknak kiadott iparendegélyeket és egyéb jogosítványokat mind bevonták. Amennyiben az üzem nélkülözhetetlennek számított, keresztény zárgondnokot neveztek ki, akinek adott esetben fizetést is folyósítottak. A keresztény alkalmazottaknak minden esetben ki kellett fizetni – a zsidó tulajdonos terhére – a teljes áprilisi bért. A deportálások alkalmat adtak a kereskedelem racionalizálására is: minden helységben a szakmai érdekképviseltek tettek javaslatot arra, melyik „zsidóüzem”, „zsidóbolt” vagy ügyvédi iroda maradjon meg, mi történjék a megszüntetendők készleteivel és ügyfélkörével. Különösen az orvosi és a mérnöki kamarák, a Baross Szövetség és a különféle ipartestületek tanúsítottak rendkívüli buzgalmat. A romlandó árukészletet azonnal elárverezték, vagy térítés ellenében átengedték a helyi Közjóléti Szövetkezet vagy más, egészségügyi intézmény részére.⁴⁷ A nem romlandó értékek zárgondnokság alá kerültek, és néhány hónap múlva árveréseken cseréltek gazdát. A rendőrség hangulatjelentései elégedetten szögezték le, hogy „az elmúlt hónap eseményei és az érdeklődés köz-

45 MOL-Ó I-13, 35.

46 BFL B 23098/1919, Bányász Jenő perirata.

47 Erről a 50.500/1944 és a 62.738/1944 (június 12.) KKM rendelet intézkedett.

pontjában a kormánynak a zsidókérdés megoldása tárgyában hozott rendeletei voltak. E rendeletek a zsidóság körében aggodalmat váltottak ki, a kereszténytársadalom [sic] azonban megnyugvással fogadja, s kíváncsian várja a fejleményeket. Főleg a kisebb kereskedő és iparos osztály nézz [sic] nagy reményekkel a zsidó rendeletek végrehajtása elé, mert úgy érzi, hogy az eddig zsidó kézben lévő kereskedelmi és ipari vállalkozások megszűntével, illetve átvételével majd saját egzisztenciáját erősítheti meg.”⁴⁸

Ferenczy László csendőr alezredes szintén a deportálások pozitív gazdasági és szociális hatásait emelte ki jelentéseiben: „Ügyszólván teljesen megszűnt a fekete piac. A feketeárak 75%-kal estek. Amíg előbb csak zsidó tudott vásárolni zártárut, addig ma főleg az élelmiszerpiacon árubőség van, s a kínálat maximális áron [sic], sokszor még ezen alul is keresi a vevőt. Így pl. az 5 kg. hízott liba élősúlyban darabonként 120–140 pengő volt, de csak csempészett módon, ma a nyílt árusítási piacon 60 P. A tojás darabja 1,50–2 P közötti fekete árszínvonalon mozgott, ma a nyílt piacon darabja 60–70 fillér. A tej literenként 2 P volt, és a termelőhöz kellett menni. Ma házhoz szállítva literenként 60 fillér.

A vállalkozási kedv, dacára a megmutatkozott tőkehiánynak, igen élénk. Az ipar és a kereskedelem fokozott érdeklődéssel várja, hogy a lefoglalt zsidó üzemek, műhelyek és árukészletek mielőbb a magyar gazdasági vérkeringésbe bekapcsolódhassék [sic]. Egészséges és életrevaló ötletek, tervek alakulnak, amelyekben főleg önbizalom és gátlás nélküli bátor kezdeményezés kulminál.”⁴⁹ A deportálás a viszonylag jelentős zsidó lakosságú északkelet-magyarországi megyékben már nem bizonyult ennyire „pozitív” hatásúnak. Kunder Antalnak írott levelében Jaross úgy informálta a kereskedelem- és közlekedésügyi minisztert, hogy „a zsidók üzleteinek bezárásával Kárpátalján a lakosságnak közszükségleti cikkekkel való ellátásában komoly zavarok állottak be, lévén ezen a területen a kereskedők jó része zsidó”.⁵⁰ A Pénzügyminisztérium Központ igazgatóságának április 26-i ülésén Jansen Ferenc igazgatósági tag egye-

48 MOL-Ó I-11, m. kir. rendőrség székszárdi kapitányságának jelentése, 1944. május 5.

49 Ferenczy alezredes 1944. június 8-án kelt II/3. sz. jelentését idézi *Az Endre-Baky-Jaross per*, 515.

50 Jaross levele Kundernek, 1944. június 7. lásd *Vádirat a nácizmus ellen*, 151.

nesen úgy fogalmazott, hogy a kassai csendőrkerület területén a zsidók gettósításával „a gazdasági élet megállt”.⁵¹

A kormányzat szempontjából jelentős problémát okozott, hogy a több százezer egzisztencia megszűnése miatt az árszínvonal soha nem látott mértékben zuhant. Emiatt a keresztény tőke sokszor még a hatósági, azaz alacsony áron sem volt hajlandó az össz volumenéhez képest csak kis mennyiségben piacra dobott zsidó árukészletek vásárlására, mert mindenki arra spekulált (nem alaptalanul), hogy a deportálások folytatásával további árutömeg kerül majd a piacra, és ez még lejjebb nyomja majd az árakat. Per Anger svéd ügyvivő, kereskedelmi és gazdasági referens 1944. július 7-i jelentése szerint március végétől a bútort-, háztartási cikk- és textilpiac, valamint az ingatlanüzlet szinte teljesen összeomlott. Az élelmiszeripart leszámítva a forgalom minden téren a minimálisra csökkent, a részvény- és a nemesfémárak 50–60%-kal zuhantak.⁵²

A zsidó bérlőknek le kellett mondaniuk bérleti jogukról az állam javára: „Ha pl. a zsidót internálták, az ingatlan területére tekintet nélkül minden esetben el kell rendelni a zárlati kezelést. [...] Előfordulhatnak olyan esetek, hogy az ingatlan közelében fekvő birtokon gazdálkodó [...] érdemleges és figyelembe vehető indok nélkül vonakodik attól, hogy a zárgondnoki tisztséget elvállalja [...]. Ilyen esetben nyomtatékkal fel kell hívni a vonakodó figyelmét arra, hogy ezt a munkakört a Honvédelmi Munkakötelezettség alapján is vállalnia kell, és hogy magatartásáról [...] jelentés fog tétetni a Pénzügyminisztériumhoz és az Földművelésügyi Minisztériumhoz. Ilyen magatartásnak az lehet következménye, hogy az illető a zárgondnokságtól szabadul ugyan – mert a zárgondnok kirendelésével a kényszerítő és megtorló intézkedés megtörténtéig várni nem lehet – de ehelyett a reá nézve sokkal kellemetlenebb és terhesebb Honvédelmi Munkaszolgálatra fog beosztást nyerni. /E rendelkezésemet kezelje bizalmasan/. Az ellenőrzés azért is rendkívül fontos, hogy a zsidóknak a gazdasági életből való kiválása a szóban forgó esetekben

51 Pénzügyminisztérium Központ gazdasági igazgatóságának ülése, 1944. április 26. MOL 24.463. tekercs.

52 Per Anger svéd ügyvivő jelentése Christian Günther külügyminiszternek a gazdasági változásokról Magyarországon, in *Emberirtás-embermentés: svéd követjelentések 1944-ből. Az auschwitzi jegyzőkönyv*, vál. ford. bev. és jegyz. Bajtay Péter, Budapest, Katalizátor Iroda, 1994. 95–97.

zökkenőmentesen történjék, és a termelés folytonossága a kérdéses ingatlanokon minden körülmények között biztosítottak⁵³ – állt a Földművelésügyi Minisztérium Jurcsék Béla által szignált rendeletében. A minisztériumi rendelet még azt is kilátásba helyezte, hogy a zárgondnokok részére szükséges esetben előleget folyósítsanak a várható termés illetve termék árának terhére. Hasonlóan járt el a belügyi tárca is, amikor a 38.222/1944. számú rendelettel a gettósítás költségeit megelőlegezte a pénzhiánnyal küszködő törvényhatóságoknak, illetve ígéretet tett a költségek teljes megtérítésére.

A rablás utolsó előtti állomása a gettósítás volt. A gettósítás lebonyolításának megszervezése a helyi államapparátus, a főszolgabírók, al- és főispánok, valamint a polgármesterek feladata volt. Az államigazgatás saját hatáskörben kis „Wannsee-konferenciák” tartásával igyekezett elejét venni a hatásköri súrlódásoknak: ezeken egyeztették a helyi katonai parancsnoksággal és a közigazgatással a teendőket. A végrehajtás vidéken a csendőrség, városokban a rendőrség kezében volt. Leltározási és őrzési feladattal helyenként a Nemzetőrség és a Levente tagjait is mozgósították, hogy segítsenek a „munkacsúcs” okozta torlódások elhárításában. Mivel ez sem bizonyult elégnak, sok esetben az áldozatot hozták ki a gettóból és készítették el vele leltárját. Ha meggondoljuk, Magyarországon kevesebb mint két hónap állt rendelkezésre mintegy kétszázezer háztartás leltározásához. Ismerve a magyar bürokrácia teljesítményét, megkockáztatható az a szomorú kijelentés, hogy a hivatalok a zsidó vagyontalanítás esetében minden eddigi szervezési és teljesítménybeli eredményüket felülmúlták. A feladat nagyságával minden bizonnyal az érdekelték is tisztában lehettek: dr. Balogh Sándor, Debrecen polgármestere határozatában csak „Nemzeti Vagyongyarapodás”-ként aposztrofálta a deportálás eseményeit.⁵⁴

A gettóba szállítás során gyakran kifosztották az áldozatokat. Az értéktárgyakat és a készpénzt legkésőbb a deportáló vonatokba szállás előtt szedték el. Nagyobb gettóknál szisztematikus és megalázó testi motozás alá vetették a deportálandókat, nők esetében elvileg minden esetben gon-

53 MOL-Ó I-40, Jurcsék Béla földművelésügyi miniszter végrehajtási utasítása a zsidók vagyonának bejelentéséről és zár alá vételéről rendelkező 1600/1944. sz. rendelethez, 1944. május 1. 12. §. /2/ bekezdés.

54 Schiller, *A strasshofi mentőakció*, 16.

doskodni kellett a nemi szervek vizsgálatáról is. A motozás szükségességét már az első deportálást előkészítő 6163/1944 BM rendelet is kiemelte.⁵⁵ A szülésznők bevetésének ötlete feltehetően Ferenczy László csendőralezredestől származott, aki 1. számú jelentésében panaszkodott, hogy „hiányos volt a személymotozás megszervezése is, mert azt nőkön városi tisztviselők végezték, minden szakértelem nélkül. Intézkedésemre most már szülésznők és ápolónők végzik a nők személymotozását”.⁵⁶ Ferenczy később Endrére próbálta fogni a motozás ötletét. Nincs azonban bizonyíték arra, hogy a hüvelyi motozás ötlete tőle származna: inkább az valószínű, hogy egyszerre több rendőr- illetve csendőrtisztnek is eszébe jutott az ötlet. Szeged helyettes rendőrfőkapitánya pl. már április 30-án rendelkezett a nők motozásáról.⁵⁷ A motozás körülményeit érzékelteti, hogy pl. Székesfehérváron tíz motozónőre két pár gumikesztyű jutott. „A vizsgálatot teljesítő bábák, bábanövendékek tisztátalanul, egyenesen ártalmas és veszélyes módon végezték. Mert előfordult, hogy az egyik nő végbeléből, vagy éppen menstruáló nemi részéből kivett és meg nem mosott kézzel nyúltak bele egy másik nő nemi részébe, végbelébe. Volt eset arra is, hogy leányokat feltéptek. [...] Jellemző, hogy a férfiak végbelébe nem keresték az aranyat, ékszert”⁵⁸ – állapította meg a háború után a pécsi gettó kapcsán lefolytatott népbíróági vizsgálat.

Ferenczy ahhoz is értett, hogy szükségből erényt kovácsoljon: amikor Nagyváradon kevésnek bizonyult a motozók létszáma, a csendőr tanzászlóalj hallgatóit vetette be, akik ennek köszönhetően „az igen kényes és nagy körültekintést igénylő házkutatást és személymotozást” is eljárástíthatták.⁵⁹ Annak érdekében, hogy a kifosztás gördülékenyen menjen, Ferenczy 1944. június 3-án külön konferenciát szervezett a II. és VII. hadtest részére azzal a céllal, hogy megossza az érintettekkel gazdag tapasztalatait „a zsidók összeszedése alkalmával megejtett házkutatások, le-

55 Az utasítást idézi Braham, *A népiirtás politikája*, 552.

56 Ferenczy László I/1. sz. eseményjelentése 1944. május 3-án kelt. Eredetije a belügyminisztérium Történeti Irattárában található V-79348 sz. alatt, idézi *Az Endre-Baky-Jaross per*, 497-499.

57 MOL-Ó I-30, 22. sz. irat, m. kir. rendőrség szegedi kapitánysága, rendkívüli parancs.

58 *Dokumentumok* (Baranya), 28-29. Borbola Jenő rendőrfőkapitány-helyettes és Bajos Aladárné szülésznő ellen indított perek iratai.

59 Ferenczy László I/5. sz. eseményjelentését idézi *Az Endre-Baky-Jaross per*, 505.

foglalások stb. technikai lebonyolítása, a táborok élelmezése⁶⁰ és más ügyek terén. A deportálást megelőző konferenciákon részletesen szabályozták, hogy mely tárgyak vihetők ki személyes poggyászként az országból. Íróeszköz, rizs, babkáv, tea, gyarmatáru és szeszesital „természetesen” semmilyen esetben sem kerülhetett fel a szerelvényekre. A sífelszerelések begyűjtéséről is gondoskodtak, a sílécek a Honvédség javait gyarapították.

Az elvett értékeket jegyzőkönyvezték és borítékoltatták. A testi motozásra kirendelt szülésznők bérét a M. Kir. Postatakarékpénztár 157.880 „Zsidóvagyon letéti számla Budapest” terhére könyvelték el, de ebből, vagy a törvényhatóságok kasszájából fizették a csendőrök élelmezését, a vasúthoz szállítás költségeit és a zsidó vagyon zárolásánál felhasznált spárka és pecsétviasz költségét is. Emellett fizikai kényeszt is alkalmaztak annak érdekében, hogy az áldozatok bevallják, hová rejtették értékeiket. Sokak bordatöréssel vagy más súlyos sérüléssel kerültek fel a vonatokra, ahol napokig nem kaptak semmilyen ellátást (sokszor inni sem). Többen belehaltak a brutális ütlegetésekbe (a gettósítás és a deportálás során Magyarországon így meggyilkolt áldozatok pontos száma ismeretlen, de mindenképp százas, esetleg ezres nagyságrendet ért el).

Az említett szülésznők és bábák éjt nappallá téve dolgoztak. Szege-den pl. húsz bába és dajka két orvos felügyelete alatt tíz napon keresztül reggel öttől késő estig volt bevetésen. Debrecenben a bábák és a csendőrök együttes működése 7,5 kg. aranyat, 45,67 kg. ezüstöt és 70.000 pengő készpénzt „mentett meg” az államkincstár számára. Nagyváradon 41 millió aranypengőnyi vagyont „szereztek vissza”, valamint 2004 keresztényt jelentettek fel zsidóvagyon rejtegetéséért.⁶¹ A szombathelyi csendőrkerületben 1,7 millió pengő készpénz és több millió értékű ékszer, a pécsi kerületben 1,5 millió pengő és 4 millió pengőnyi ékszer, a szegedi-ben 2,5 millió pengő készpénz és 10 millió pengő ékszer volt a zsákmány a beszállítás során,⁶² és ezek a számok tovább növekedtek, amikor a vagonba rakás előtt még egyszer végigrabolták az áldozatokat. Hódmező-

60 Ferenczy II/2. sz. eseményjelentését idézi uo. 510.

61 Braham, *A népiértés politikája*, 613.

62 MOL-Ó I-12, m. kir. csendőrség nyomozó osztálya, zsidó mozgalmak, Budapest, 1944. május 30.

vásárhelyen kb. egymillió pengő készpénzt és értéktárgyat vettek el.⁶³ Külön erre a célra kirendelt csendőrségi ügyész foglalkozott a vagyontegetőkkel szembeni hatósági intézkedésekkel.

A gettóba szállítás, illetve vonatra szállás előtt „hivatalosan” elvett értéktárgyakról a csendőrök „Átvételi elismervényt” állítottak ki. A gettósítás előtt elszedett készpénzt az érintett község „közadó beszédési naplójába” könyvelték el, és az esetleges adóhátralék levonása után a maradékot a zsidó vagyon letéti számlára utalták.⁶⁴ Az 1600/1944 ME. rendelet szerint csak azokat a jeggyűrűket volt szabad elvenni, amelyek drágaköveket is tartalmaztak. A fennmaradt elismervények tanúsága szerint azonban gyakran minden gyűrűt elkoboztak, azzal az indoklással, hogy zsidóknak nincs joguk nemesfémhez. Esetenként a túlbuzgó közegek a zsidókkal összeházasodott keresztényeket is gettósították és kifosztották: amennyiben szerencsájuk volt, a gettóban működő felülvizsgáló bizottságok kivették őket a transzportokból, de értéktárgyaikat nem kapták vissza.⁶⁵ A deportáltak birtokában csak aranyfogaik maradhattak: ezeket nem lehetett „megmenteni” a magyar nemzet számára.

Még Eichmann stábja is elképedt azon az önfeledt brutalitáson, amit a magyar végrehajtók tanúsítottak. „Úgy látszik, a magyarok valóban a hunok leszármazottai: nélkülük így sose boldogultunk volna” – jegyezte meg egyszer állítólag Wisliceny.⁶⁶ Joggal állíthatjuk, hogy a megsemmisítés terve nem lehetett a végrehajtók előtt teljesen ismeretlen, még akkor is, ha néhány rémtörténet (a hullák felhasználása műtrágya- és szappangyártásra) a legendák birodalmába tartozik. A megsemmisítés tervének ismertsége azonban nem német tájékoztatás eredménye volt (bár informálisan minden bizonnyal ez is előfordult): a deportálás körülményei azonban aligha tettek lehetővé más értelmezést, hiszen semmilyen gyakorlati intézkedés nem történt arra nézve, hogy az érintettek valaha valamit is viszontláthassanak vagyonukból, azt viszont kimondták, hogy a

63 MOL-Ó, I-79, Hódmezővásárhely polgármestere a szegedi pénzügyigazgatóság-nak, 1944. június 21.

64 Sajnos csak a VIII. kassai csendőrkerületnek maradtak fenn teljes mértékben az átvételt tanúsító nyugtái, melyek MOL-Ó, Z 936, 8. cs. jelzet alatt találhatók.

65 MOL-Ó I-72, Wohl Sándorné kérvénye Túrvoölgyi Albert kormánybiztoshoz. Wohl-nénak a gettóban elvették cipőjét, jeggyűrűjét és készpénzét, valamint lakását is zár alá helyezték. Bár a gettóból kiszabadulhatott, értékeit nem kapta vissza.

66 Wislicenyt idézi Braham, *A népiértés politikája*, 648.

zsidóság egyszer és mindenkorra távozik Magyarország területéről. Csúpan tervezet készült egy igazságügy-miniszteri előterjesztésre, melyben arra tettek javaslatot, hogy a zsidó vagyont hosszú lejáratú állami kötelezettséggé kellene átalakítani. Egy 1944. június 2-i rendelettervezet leszögezte, hogy az ideiglenesen külföldön (értsd: Auschwitzban) tartózkodó zsidó törlesztő részletekhez való jogát elveszti, a végleg külföldre távozó személy pedig a törzstőke visszaváltására sem lesz jogosult. Mindez nem emelkedett jogerőre – a végrehajtás törvények nélkül is megtörtént.⁶⁷

A gettósítottak előtt hamar nyilvánvalóvá vált a deportálások igazi célja: a teljes kifosztás. Ezért sokan megpróbálkoztak értéktárgyaik elrejtésével, és amikor ez már nem volt lehetséges, sokan széttépték vagy elégették bankjegyeiket: így fordulhatott elő, hogy Munkácson a kiürített gettó átkutatása során a csendőrség egy kosárnyi széttéptett százpengőst gyűjtött össze.⁶⁸ Mindez újabb alapot adott a csendőrségnek ahhoz, hogy a gettósítás során elrabolt összes értéktárgyat „bűnjelként” foglalja le, a zsidók harácsoló tevékenységének bizonyítékául. A deportálást mindenütt tömeges vesztegetési és vagyonrejtegetési kísérletek előzték meg. Hain Péter nyomozóhatósága napi átlagban 50-60 feljelentést kapott zsidóvagyon rejtegetése miatt.⁶⁹

16.2. Az államháztartás szanálása

A hazai zsidóság vagyoni helyzetéről, a szomszédos országok zsidóellenes intézkedéseinek gazdasági tanulságairól is több tanulmány készült. A Magyar Nemzeti Bank feltehetően 1944 márciusa és júniusa között 37 oldalas belső tanulmányban mérte fel a romániai, szlovákiai és bulgáriai zsidóság ellen hozott intézkedések gazdasági következményeit. Forrásként elsősorban a helyi statisztikai közleményeket és német

67 Vádirat a náciizmus ellen, 2. kt. „Törvénytervezet a zsidóknak az ország közéletéből és gazdasági életéből való kiküszöböléséről”, 1944. május 19. 69–75. és „Rendelettervezet a zsidóknak az ország gazdasági életéből való kiküszöböléséről”, 1944. június 2.

68 MOL-Ó I 12, m. kir. Államrendőrség, zsidó mozgalmak, Budapest, 1944. május 30. 84–89.

69 Hain Péter vallomását lásd *Az Endre-Baky-Jaross per*, 278.

szaklapok cikkeit használták. Ezek alapján a szlovákiai zsidóság létszámát az összlakosság 3,2%-ára, a nettó zsidó vagyont 3,28 milliárd szlovák koronára becsülték, amelyből kb. 29% volt a házvagyon, 21% tőkerészesedés, 15% mezőgazdasági és 35% vállalati vagyon. A tanulmány szerint Szlovákiában a gazdasági életben a zsidóság deportálása semmilyen negatív hatás sem okozott, mind az adóbevételek, mind a nemzeti jövedelem és a beruházási értékek ütemesen növekedtek. A szlovák korona vásárlóértéke nem romlott, a feketepiaci árnyomás enyhült.

Romániában 1930-ban a lakosság 4,18%-a, azaz 756,9 ezer fő minősült zsidónak, de a területelcsatolások és a transznyisztriai gettók feltöltése után csak 400 ezer főt tett ki a Romániában maradt zsidóság száma. A zsidóság a mezőgazdasági vagyon csupán 3%-ával rendelkezett, míg a banki szektorban 60-65%-ot tett ki a részesedésük. Románia 130 milliárd lej összegű nemzeti jövedelméből azonban csak 4 milliárd származott a banktevékenységből, ezzel szemben a mezőgazdaság a nemzeti jövedelemből 57 milliárd lejjel részesedett. Bár az adatok szűkössége miatt a tanulmány nem kockáztatott meg messzemenő következtetéseket, azt azért bizonyítottan látta, hogy a zsidó vagyon kikapcsolása Romániában sem okozott megrendülést a gazdasági életben.

Bulgária 0,8%-nyi lakossága minősült zsidónak, de a részvénytársaságok tőkéjének 28,7%-át ők birtokolták. A zsidókra átlag tízszer akkora jövedelem jutott, mint a nemzsidókra. Komolyabb következménnyel azonban itt sem járt a zsidóság gazdasági kiszorítása.⁷⁰

A Magyar Nemzeti Bank 1944. február 7-i ülésén közzétett gazdasági jelentés nyugtalanító folyamatokról számolt be: „A polgári lakosságnak főleg iparcikkekkel való ellátása nehezebbé válik, a jövedelmek és a rendelkezésre álló árumennyiség közötti aránytalanság tovább növekszik.

Fokozza ezt az egyensúlyhiányt, hogy a háború által előidézett rendkívüli viszonyok igen jelentős konjunkturális természetű jövedelmek keletkezésére vezetnek. A gazdasági élet ama részében, ahol a javak és szolgáltatások áralakulása nem áll ellenőrzés alatt, nagy jövedelmek keletkeznek: nagy jövedelmek erednek az árszabályozásra és árueelosztásra vonatkozó szabályok kijátszásából is. Az így előállott jövedelemeloszlási aránytalanság az ellátási nehézségeket még jobban fokozza, mert azt eredm-

70 MOL-Ó Z 12-68. cs.

nyezi, hogy némely társadalmi csoport fogyasztását az árumennyiség csökkenése ellenére változatlanul fenntartani, vagy éppen növelni tudja.

Ezek a konjunkturális jövedelmek az áralakulásra is erős befolyást gyakorolnak. A minden árat megfizetni hajlandó kereslet nemcsak az ellenőrzés alatt nem álló, vagy azt elkerülő forgalomban szökteti fel az árakat, hanem befolyást gyakorol közvetve – főleg a termelési költségekre gyakorolt hatáson keresztül – az ellenőrzött árak alakulására, sőt sokszor a termelés jövedelmezőségére is. Az árszínvonalnak az a jelentős emelkedése, amelynek az elmúlt évben tanúi voltunk, és amelynek fő oka a termelési költségek emelkedésében keresendő, nem volt egészen független a konjunkturális nyereségektől és az ún. fekete piacon lejátszódó eseményektől.⁷¹

Másfél hónap múlva állami beavatkozásnak köszönhetően megszűnt a jövedelmek és a rendelkezésre álló árumennyiség közti aránytalanság. Március és június között 825 ezer ember személyes vagyonának egy része megjelent a piacon, enyhítve a már-már krónikus ruha-, bőr-, lakás- és egyéb ingó és ingatlan hiányát a kínálati oldalon (a vagyon nagy része azonban továbbra is zár alatt maradt: a piacra csak az ellopott, vagy a gettósított zsidók által illegálisan eladott ingóságok kerülhettek). 1943. december 31. és 1944. június 30. közt a bankjegyforgalom 21%-kal, de a létfenntartási index 221,9%-ról csupán 223,9%-ra emelkedett, és az emelkedésért is az év első három hónapja, azaz a zsidódeportálások előtti időszak volt felelős. A feketepiaci árak zuhanása még a dollár magánforgalmi árfolyamára is rányomta bélyegét: megtörtént az a hihetetlen eset, hogy a háború utolsó évében a dollár árfolyama esett! Az 1943 végi 34,5 pengős árfolyammal szemben 1944 június végén egy dollárért csak 31,5 pengőt kellett kifizetni.⁷²

Az állam megkísérelt a legapróbb részletig „gondoskodni” a deportáltak vagyonáról: így a május 26-án kibocsátott 1290/1944 PM rendelet előírta a pénzintézetek pánccszekrényeinek felnyitását, nehogy elrejtett vagyonok maradhassanak felfedezetlenül. Hasonló intézkedés történt a

71 A Magyar Nemzeti Bank közgyűlésének XX. rendes évi ülése 1944. február 7-én. A Főtanács jelentése az 1944. évi üzletvitelről, XXII–XXIV. Budapest, 1944. Magyar Nemzeti Bank

72 *Dokumentumok a magyar hitelpolitika, pénzforgalom és bankrendszer történetéhez (1945–1949)*, szerk. Tallós György, Budapest, 1989. 196.

zsidó tulajdonú giroszámlák begyűjtéséről. A másutt előtalált értékpapírt, készpénzt és értéktárgyakat a 6163/1944 VII. res. BM. rendelet szerint a közigazgatási hatóságok összegyűjteni és három napon belül az illetékes jegybanki fiókhoz beszállítani tartoztak. Az első ilyen beszállítást Nyíregyházán történt 1944. május 10-én.⁷³ Bár a jegybank elnöki osztálya részéről Knirsch Gusztáv főfelügyelő határozott utasítást adott ki arra, hogy a jövőben az átvételt a fióktételeknek meg kell tagadniuk, ennek ellenére több esetben továbbra is a Nemzeti Bank helyi fiókjai gyűjtötték be a zsidó vagyont.⁷⁴ Az ország szinte valamennyi más pénzintézete is részt vett a zsidó vagyon árjásításában. Egyrészt azért, mert az eredetileg nála elhelyezett zsidó letételeket tovább őrizte, másrészt azért, mert amennyiben nem volt a közelben Postatakarékpénztár vagy Nemzeti Bank fiók, a legközelebbi pénzintézethez szállították be az értéktárgyakat.⁷⁵ Hasonlóan kaotikusan történt a nem nemesfém tárgyak illetve értékpapírok őrzése is: a területileg illetékes adóhivatalok éppúgy részt vettek ebben, mint az egyéb közigazgatási és törvényhatósági szervek.

A zsidó vagyon árjásítása komoly tételként jelentkezett a magyar állam költségvetésében is, annak ellenére, hogy az árjásítás és a deportálás tömeges vagyonvesztéssel járt. Mindez annak ellenére is így volt, hogy a költségvetés tételei között ez az összeg idő hiányában nem jelenhetett meg: az összegyűjtött vagyontömeg újraosztása, illetve ennek lehetősége azonban egyfajta „államkölcsonként” rövid időre hitelképpé tette az országot. Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter rendszeresen tájékoztatta a minisztertanácsot az összegyűjtött vagyon értékéről.⁷⁶ Az államadósság minimalizálása csak a zsidó tőke árjásításával és állami bekebelezésével lett volna lehetséges. Hogy ez mennyire komoly tétel volt, azt két jelentéssel illusztráljuk: A csornai m. kir. pénzügyőri biztos jelentése szerint csak kerületében, ahol döntően szegény zsidók éltek,

73 Botos, *A Magyar Nemzeti Bank*, 269.

74 Uo. 270. MOL. Z 10, 231. csomó, E 1283/1944 és XXIX-L-1-d 10. és 25. doboz.

75 Győr-Sopron megyében például a Sopronmegyei Első Takarékpénztár és a Rábaközi Takarékpénztár fiókjai is őriztek letétbe helyezett tárgyakat, valamint a személyi motozás folyamán elkobzott értékeket. *Dokumentumok* (Győr-Sopron), 2. füzet, 23.

76 Braham, *A népiértés politikája*, 543. Számadatokat az 1944. június 14-i minisztertanácsi jegyzőkönyv, melyben utalás van Reményi-Schneller beszámolójára, sajnos nem tartalmaz.

25.902 pengőt koboztak el a személyi motozások során, az állatok eladásából 3490 pengő folyt be, és a zsidók maguk befizettek 13.344 pengő készpénzt (a kerületben 1941-ben 717 zsidót tartottak nyilván, fejenként tehát 60 pengőt koboztak el tőlük, de ez a szám nem tartalmazza a korábban bejelentett bankbetétek, ékszerek és értékpapírok értékét).⁷⁷ Hain jelentése szerint a nagyváradai gettóban mintegy 40 millió pengő értékű nemesfémeket és készpénzt raboltak el az áldozatoktól.⁷⁸ Ebben az összegben sincs benne a már korábban zárolt bankbetét- és értékpapír-állomány, valamint az elrabolt, de gettón kívüli ingó és ingatlan vagyon értéke. Feltételezhető, hogy országosan ennek legalább tízszeresét gyűjtötték be. Vajna Ernő szerint a zsidó ingó vagyon nyugatra menekített része 116 kg színarany rúd és 5 mázsa egyéb aranytárgy, nyolc mázsa briliáns, 1360 láda ezüstóra és töltőtoll, nyolc vagon különböző értékekkel, 22 ezer perzsaszőnyeg volt.⁷⁹ Ehhez a tételhez adódik a hanyagságból Budapesten hagyott és a szovjetek által elrabolt bankbetét-, részvény- és műkincsállomány, melynek értéke felbecsülhetetlen. Még abban az esetben is, ha a zsidó vagyon elrablásánál 90%-os vagyonvesztést veszünk figyelembe (el nem adható, a begyűjtés során megsemmisült, németek által elrabolt vagy zsidók tulajdonában maradt ingóságok és ingatlanok), az árjásított és azonnal értékesíthető vagyon értéke több mint két milliárd pengő volt. Összehasonlításképpen: 1943-ban a hadikiadások összesen 4,5 milliárd pengőt, az adóbevételek 1,8 milliárd pengőt és az államháztartási hiány 2,5 milliárd pengőt tettek ki.

Az elrablott vagyon könyvelésével 1944. június 10-ig a fővárosban székelő Pénzügyigazgatóság elnöki osztálya foglalkozott. Utána Mingovits István vezetésével külön „ZS” osztály létesült a hivatal kebelén belül (Szent István utca 15.), melynek feladata a zsidóvagyon Szabadság tér 15. számú alatt székelő kormánybiztossága rendeleteinek végrehajtása, illetve a végrehajtás ellenőrzése volt. Hetente egy alkalommal jelentést is készítettek, ennek alapján bírálták el a kormánybiztossághoz beérkező igényléseket. 1944. december 6-án azonban mindent át kellett adni a kerületi nyilaskeresztes szervezeteknek, amennyiben a honvédség, illetve a Vöröskereszt nem jelentkezett a tárolt ingóságok átvételére. Csak a jelen-

⁷⁷ *Dokumentumok* (Győr-Sopron), 2. füzet, 24.

⁷⁸ Lévai, Endre László, 68.

⁷⁹ *A Szálasi-per*, 413.

többes értékű tárgyakat szállították ki Brennbergbányára, illetve Sopronkövesdre. Sajátos, hogy a kormánybiztosság csak ekkor kezdte meg a főispánok, polgármesterek és nyilaskeresztes pártszervezetek elszámoltatását a begyűjtött vagyonról. Hat hét alatt a Postatakarékpénztár 157880 számú számlájára több mint 200 millió pengő átutalás érkezett. Zsidó vagyon gyűlt a Postatakarékpénztár 157.772 és 157.875. számú számláin is, de ennek értékéről még csak becslések sincsenek.⁸⁰ Egyes megyei számlákra, mint pl. a Zala vármegyei vegyes alapok elnevezésű 82.124 számú postatakarékpénztári számlára szintén folytak be kisebb-nagyobb összegek.⁸¹ Több esetben előfordult viszont, hogy a Nyilaskeresztes Párt, mely a zsidó ingatlan vagyon értékesítésében részt vett, nem volt hajlandó befizetni a befolyt összeget a pénzügyigazgatóság részére.⁸²

A zsidó vagyon bevonása azért volt jelentős, mert ideiglenesen ellentételezni tudta az államháztartás számára a háború okozta értékvesztést. A háború folyamatosan termel (és semmisít meg) olyan árukat, amelyek a nemzetgazdaság számára munkaerő- és nyersanyagköltséggel járnak, ellenben további értékteremtésre nem képesek (katonai felszerelések). A zsidódeportálások hatása ezzel szemben gyakorlatilag „értékteremtő” volt, hiszen hatalmas mennyiségű ingó- és ingatlanvagyon szabadított fel. Ez az egyszerre beköszöntő árubőségben és a bankjegyforgalom mérséklődésében is megnyilvánult. Bár 1944 első féléve folyamán a hadikiadások minden addigit meghaladó mértékben nőttek, ezt nem kísérte azonnal a bankóprés hasonló mértékű növelése.

1943 március	2975	100%	1944 március	4962	100%
1943 április	3056	102,7%	1944 április	5190	104,5%
1943 május	3083	103,6	1944 május	5134	103,4%
1943 június	3200	107,5%	1944 június	5288	106,5%
1943 július	3476	116,8%	1944 július	5597	112,7%

19. táblázat: Az 1943. és 1944. év bankjegyforgalmának összehasonlítása (forgalomban lévő bankjegyek értéke millió pengőben)⁸³

⁸⁰ Kivonat a Politikatörténeti Alapítvány kutatócsoportjának zárójelentéséből, 4. Fénymásolat a szerző birtokában.

⁸¹ *Dokumentumok* (Zala), 22.

⁸² Pl. uo. 62.

⁸³ *Magyar Statisztikai Évkönyv* 1944, 229.

Mint látható, 1943 vizsgált időszakában a bankjegyforgalom növekedésének üteme még meg is haladta az 1944. évi hasonló adatokat. A bankjegyforgalom növekedése 1941–1943 között 62%-ban a németországi export finanszírozásából fakadt, a Magyar Nemzeti Bank tehát többet hitelezett Németországnak, mint Magyarországnak. Ezzel a III. Birodalom tekintélyes mértékben át tudta hárítani belső piaca inflációs nyomását Magyarországra. Hasonlóan alakultak a létfenntartási index változásai is. Míg 1938-hoz képest a létfenntartási index 1942 decemberében 175,3%-ra és 1943 decemberében már 264,5%-ra emelkedett, addig 1944. június 30-án az index csak 2,7%-kal emelkedett tovább,⁸⁴ holott időarányosan kb. 70%-kal kellett volna növekednie.

16.3. Az elosztás: „Nagy jelentőségű szociális akció”

Bár a hatóságok mindent megtettek annak érdekében, hogy a zsidóság ingó és ingatlan vagyonának elosztása pontosan megfogalmazott alapelvek szerint történjen, erre már annak hatalmas mennyisége és az elosztás decentralizáltsága miatt sem volt meg a lehetőség. A redisztribúciót mindenütt sikkasztások és rablások kísérték. Az első osztogatási hullám általában a gettósítás helye szerint illetékes helyhatóság tisztviselői között zajlott le, Kassán pl. a városházán zártkörű árverést szerveztek, amelyen a deportáltak még ki sem húlt ágyneműi és használati tárgyai cseréltek gazdát. Az osztogatás körüli anomáliákról és a magyar társadalom katasztrófális erkölcsi lezülléséről tudósít a következő, 1944. június 2-án felvett jegyzőkönyv, mely egy „károsult” feljelentése nyomán keletkezett:

„f. hó 1-én délután a városházára mentünk férjemmel, és a városháza folyosóján a városházi altiszt elébünk állt azzal, hogy most nem szabad felmenni a városházára, mert tanácskozás van Ruttkai tanácsnok szobájában. Férjem erre erélyesen rászólt az altisztre, hogy saját felelősségemre engedjen fel, és mi mentünk fel a II. emeletre Ruttkai tanácsnok szobájába illetve a mellette levő szobába. Férjem, megjegyzem egyenruhában volt. Ruttkai tanácsnok előszobája előtt 30-40-en álltak kint a folyosón, és

⁸⁴ Botos, *A Magyar Nemzeti Bank*, 295.

az előszoba ajtaja nyitva volt. Mi a tömeg szélén megálltunk, és láttuk, hogy valaki a szobában asztalon állt és felvett egy-egy csomag fehérneműt, majd szőnyeget és a kikiáltási árat kiabálta, pl. »12 személyes abrosz szalvettával, kikiáltási ára 15 P«, továbbra kiabálta hogy »nem kell felverni az árat, mert mi köztünk van árverezve«. Kiabálta továbbá, hogy »Dunnahuzat, kikáltási ár 7 P paplanlepedővel! « felverték 30 P-re. Benéztünk a szobába és láttuk, hogy a szobában nagyon sok szőnyeg, fehérnemű, minden fajta.

Egy tisztviselőnk kérdőre vont a tömegből, hogy én ki vagyok, mert itt csak a tisztviselők állhatnak. Erre én azt mondtam, hogy »én is egy katonának vagyok a felesége, énnekem is van olyan jogom a zsidó holmihoz, mint maguknak, vagy akkor miért nem viszik a zsidó holmit a szegénytelepre, a dzsungelbe.« Erre a tisztviselőnk azt mondta, hogy: »Maga úgy sem kap, menjen innen, szégyellje magát, hogy ide jött és még meg is lökött.« Erre fel, látta az asztalon álló férfi ezt a jelenetet, és az is rám szólt, hogy »Hordja el magát, mert itt csak a tisztviselők lehetnek jelen.«⁸⁵

Az effajta elosztás azonban a zsidó vagyonnak csupán töredékét érintette. A következőkben az állami elosztási gyakorlatot mutatjuk be néhány kelendőbb ingóság és ingatlan példáján.

Lakások

Matolcsy külön tanulmányban részletesen tárgyalta a zsidóság házvagyonának kérdését.⁸⁶ Budapesten 36 ezer ház 26%-a, azaz 9360 volt zsidó kézben, de a házakból befolyó jövedelmek 45,7%-a minősült újraosztandó zsidó vagyonnak. Az eltérés azzal magyarázható, hogy az értékesebb és nagyobb ingatlanok tulajdonosai között a zsidóság felülreprezentált volt. Az ezer pengő alatti jövedelmet biztosító bérlakások tulajdonosai között csak 11% zsidó volt, de a 25 ezer pengőnél nagyobb jövedelmet hozó ingatlanoknál ez az arány már 49%-ot tett ki (Budapesten a lakosság 22%-a minősült zsidónak). Magyarországon a zsidóság házva-

⁸⁵ MOL-Ó I-12, 59. Gréczi Imréné feljelentése,

⁸⁶ Matolcsy Mátyás, *A zsidók házvagyonja Budapesten és a vidéki városokban*, Budapest, Nyilaskeresztes Párt, 1941. 13.

gyonát a statisztikusok már 1927-ben hárommilliárd pengő nagyságúra becsülték.⁸⁷ Az elosztás tehát komoly feladatnak ígérkezett.

A belügyminisztériumon belül a XXI. Osztály foglalkozott általános lakásügyekkel, az a) alosztály a lakás, a b) alosztály a menekültügyekkel volt megbízva. Tekintettel a várható nagy feladatra, 1944 nyarán dr. Németh Ödön vezetésével külön miniszteri biztosságot is felállítottak a zsidó lakásokkal kapcsolatos kérdések megoldására. A b) alosztályon belül szintén külön ügyosztály létesült 1944. május 13-án, „zsidók kitelepítésével és táborokban elhelyezésével kapcsolatban felmerülő és más osztályok ügyköréhez nem tartozó ügyeknek dr. vitéz Endre László államtitkár úr közvetlen utasítása alapján történő intézésére”. Vezetőjévé Molnár Zsigmond miniszteri segédtitkárt nevezték ki.⁸⁸ Mivel azonban a feladatot ellátni így sem tudták, a budapesti lakáskérdések „megoldására” 1944 júliusában Haynal Alajos vezérőrnagy kapott megbízást, mint kormánybiztos.

A hadsereg, a csendőrség, a rendőrség és a közigazgatási hivatalok között azonnal kitört a kompetenciaharc abban a kérdésben, hogy ki jogosult a lakások igénybevételére. Miniszterelnöki rendelet szögezte le ugyan a prioritásokat: a köztisztviselők, a kibombázottak, a hadirokkantak és a frontharcosok soron kívüli elbánást igényelhettek, ennek ellenére sem volt lehetséges a rendelkezésre álló ingatlanok zökkenőmentes elosztása. Az igény messze meghaladta a rendelkezésre álló keretet: „Azt kell jelentenem Alispán Úrnak, hogy ezen felsorolt rendelkezések alapján a zsidó lakás kérdést megnyugtatóan megoldani egy községben sem lesz módomban, mert többek között a m. kir. battonyai honvéd állomásparancsnokság közölte velem, hogy a HM Úr ápr. 21-én kelt 29850 eln. 1/1944. sz. rendelete értelmében a kiürülő zsidó lakásokat a honvédségi egyének lakásszükségleteinek fedezésére kell fordítanom. Ezzel szemben a m. kir. BM Úr 503/673/1944.sz. rendelete értelmében a m. kir. csendőrség alakulatait és egyéneit kell elsősorban az igénylők közt kielégíteni. Most szereztem tudomást arról, hogy a járási levante parancsnokok elsősorban a levante egyesületek és tisztek lakásszükségleteit kívánják általam kielégíttetni. Ezen hatósági kihangsúlyozott igény-

87 Részletesen lásd uo. 13.

88 Jaross 3410/1944 eln. számú utasítása. 1944. május 13. *Vádirat a náciizmus ellen*, 1. kt, 312–313.

lések mellett a közönség oly tömegben terjesztett elő kérelmeket, hogy megnyugtató megoldás előreláthatóan a fenti rendelkezések végrehajtása mellett nem biztosítható. Ezért tisztelettel kérem Alispán Urat [...] arra, hogy a miniszter szabályoztassa rendeletben a kérdést. Erre annál is inkább sürgősen szükség van, mert a kérelmek elbírálásához a fentiek tudatában hozzá sem fogtam. Ennek dacára a m. kir. honv. állomásparancsnokság részéről már támadásban, fenyegetésben volt részem a tisztgyűlésekről kiszivárgott értesülések szerint. Ugyanerről panaszködik három községem főjegyzője.”⁸⁹

A lakosság a legkülönbözőbb beadványokkal bombázta az állami szerveket. Néhány példa:

a) A károsult

„Méltóságos Kormánybiztos Úr! Tisztelettel kérem, hogy a lakásomban lévő bútorokat és csillárokat, melyek Faragó nevű zsidó ügyvéd lakásában vissamaradtak, részemre kiutalni szíveskedjen. Kérésem indoklására legyen szabad megemlítenem, hogy az 1944. júl. 2-i terrortámadás miatt 8 tagú családommal együtt hajléktalanná váltunk, és így lettem a fent említett lakás bérlője. özv. Scheffler Richardné”⁹⁰

b) Az üldözött

„Két gyermekem családalapítás előtt áll, és én eddig a sors és a zsidó faj üldözöttje voltam.”⁹¹

Vidéken a deportálások befejeztével az összes üresen maradt lakás eloszthatóvá vált, kivéve a német és magyar katonaság által lefoglaltakat. Egyes helyeken, mint pl. Munkács, Sátoraljaújhely vagy Máramarossziget, a lakások 25–30%-a is „felszabadult”. Budapesten a nyár folyamán ún. csillagos házakba tömörítették a zsidónak minősítetteket. A 2681 csillagos házban még 12 ezer keresztény lakó is maradt. A további kb. 33 ezer házban csak keresztények laktak, ami számukra az egy főre jutó lakóhelyiségek számának jelentős növekedését jelentette.⁹² Komoly túlkínálat mégsem alakult ki, mert a korábban uralkodó lakásínség felszívta a kínálat jelentős részét. Ezen felül az április 2-től meg-

89 MOL-Ó I-40, Battonyai járás főszolgabírójának jelentése, 1933. május 23.

90 MOL-Ó I-72, Schefflerné beadványa.

91 MOL-Ó I-72, Salánky Emil beadványa.

92 Budapest polgármesterének 523926/1944 XXI. leirata, idézi Vértess, *Magyarországi zsidótörvények*, 328.

duló légitámadások hatalmas anyagi károkat okoztak, volt amikor egyetlen amerikai bombázás 2000 halottat és tízezernyi sebesültet követelt Budapesten – a fedél nélkül maradtak száma pedig még ezt is felülmúlta. A kibombázottakat „természetesen” a zsidóktól elvett lakásokban helyezték el.

A zsidó lakásokat csak ideiglenes bérletként bocsátották az igénylő rendelkezésére. A lakbért vagy az állam (pontosabban a helyi törvényhatóság) határozta meg, vagy amennyiben a tulajdonos a lakást előzőleg „nemzsidónak” bérbe adta, akkor az illetékes pénzügyigazgatóság ellenőrizte, hogy az megfelel-e a piaci viszonyoknak. Amennyiben a bérleti díjat túl csekélynek találták, felmondatták a szerződést, mivel a pénzügyigazgatóság abból a feltevésből indult ki, hogy a zsidó és a „nemzsidó” fél között szerződésbe nem foglalt ellentételezés is fennáll. A bérleti díjakat a „zsidó vagyonok letéti számla Budapest” címre kellett befizetnie a bérlőnek. Nem tartozott a bérlőhöz a bútortartás használati joga: a „zsidóbútorokat” további intézkedésig zárolni kellett a lakásban.

A légitámadások áldozatait külön könyvecske segítette *A légiharcok okozta károk. A zsidókra vonatkozó legújabb fontosabb kormányrendeletek magánjogi vonatkozásai*⁹³ címmel az igénylésben. Jaross május folyamán minden főszoigabírórt és községi előjáróságot felszólított az ingatlanigények bejelentésére. Prioritásként a hivatalok és viselőik, a termelő üzemek, valamint a tanítók igényeit jelölték meg.

A német hivatalok előszeretettel kvártélyozták be magukat zsidó lakásokba. Ilyen esetekben a berendezési tárgyakat sokszor eltulajdonították, vagy magukkal vitték következő állomáshelyükre. A beszállásolások szabályozása végett a „keletmagyarországi területek hadművelési kormánybiztosa”, Ricsóy-Uhlaryk Béla⁹⁴ rendeletben szabályozta a „leltározandó zsidó vagyonból német katonai alakulatok részére történő igénylésekkel követendő” eljárást.⁹⁵

93 Ravasz Illés – Vadász Lajos, *A légiharcok okozta károk*, Budapest, szerzők, 1944. 90.

94 Ricsóy-Uhlaryk (1935-ig Uhlarik) Béla, 1919-től a Földművelésügyi Minisztérium tisztviselője, 1935-től Békés vármegye főispánja (1938-tól Csanád vármegyéé is), 1944 júliusától tiszántúli hadművelési kormánybiztos.

95 MOL-Ó I-13, 103.

Ruházat és bútorok

Az auschwitzi kép: cipő, kabát és kofferhegyek jól ismertek. Azt azonban kevesen tudják, hogy az auschwitzit jóval felülmúló készletek tornyosultak a magyar városok raktáraiban. Az elkobzott ruhadarabok egy töredékét még a deportálás ideje alatt vagy röviddel azután ingyen vagy jelképes összegért szétosztották.⁹⁶ A hivatalos eljárás rendje szerint a „zsidóruhákat” külön erre a célra létrehozott ruhagyűjtő állomásokon halmozták fel, a ruházat raktározását a pénzügyigazgatóság szervei végezték. Baky László 1944. május 2-án úgy rendelkezett, hogy a ruházatot a szegényebb munkások és kisiparosok között kell kiosztani, egy rend ruha irányára 35-40 pengő, egy pár cipőé 15-20 pengő lett volna. Ezt a tervet azonban csak részlegesen lehetett végrehajtani.

Magyarország ugyanis 1944. áprilisától angolszász légitámadások célpontjává vált: néhány hónap alatt 20 ezer polgári lakos pusztult el, több tízezer megsebesült, vagy minden vagyonukat elvesztették. Őket is a „zsidóvagyonból” kárpótolta az állam: erre a célra különleges formanyomtatványok is készültek, melyeken a kibombázottak ruházati gyorssegélyt igényelhetek maguknak, méret és nem szerint. A kiosztott ruházat értékét az illetékes közjóléti szervezet fizette be az államkasszába.

A ruházati cikkeket és egyéb textilneműket 50 kategóriába sorolták, minden kategóriára rendeletben árakat állapítottak meg, és a teljes mennyiséget kontingensekre osztották a belügy-, kereskedelmi, ipari, földművelésügyi, pénzügy- és honvédelmi minisztérium között. Csekély százalékot a szegények és a hadirokkantak javára tartalékolnak. A ruhagyűjtő állomások könyvelését számos formanyomtatvány segítette.⁹⁷ Október folyamán megváltoztatták ezt az elosztási tervet, és a honvédelem, ipar és hadigondozás kivételével az összes tárca a belügyminisztériumnak adta át kontingensét azzal, hogy a készletből elsősorban a menekültek és kibombázottak igényeit kell kielégíteni. Az elosztás gyakorlati lebonyolítása úgy történt, hogy a pénzügyigazgatóság térítés ellenében mindent átadott a helyi közjóléti szervezetnek. A térítést

96 A helyszíni osztogatásról dokumentumot közöl: *Dokumentumok* (Szabolcs-Szatmár-Bereg), 62.

97 MOL-Ó I-79, 3. sz. melléklet a 3.900/1944. sz. utasításhoz, „Kimutatás a zsidók háztartásában volt ruhaneműeknek az egyes tárcák közötti %-os felosztásáról”.

készpénzben kellett fizetni, erre a közjóléti szövetkezetek külön keretet kaptak „nagy jelentőségű szociális akció” lebonyolításának érdekében.⁹⁸ A bútorok igényléséhez is készültek nyomtatványok, a kiutalás azonban csak ideiglenes és térítésköteles használatbavételre jogosított. Ezekon minden félreértés elkerülése végett a „zsidóholmi” kifejezés is szerepelt, az igénylőnek tehát tudnia kellett, hogy milyen tulajdont vesz használatba.⁹⁹ A belügyminisztériumon belül Baky államtitkár saját hatáskörben is osztott szét bútorokat a kibombázottaknak.

Egyes források szerint 1944 decemberében a ruházat megmaradt részét a helyi közjóléti szövetkezeteknek adták át. Jellemzi a raktározás körülményeit, hogy pl. Székesfehérváron 1626 db páratlan (!) férfi és női cipő és csizma hevert raktáron.¹⁰⁰

A bútort igénylők gyakran a kért darab pontos feltalálhatósági helyét és tulajdonosának nevét is megjelölték. Sokan elérkezettnek látták az időt egy ismerős szelvényének vagy zongorájának birtokbavételére, amint a következő kérelem is bizonyítja:

„Én mint tanítónő eddig is nagy hiányát éreztem e hangszernek dalok és más egybek betanításánál, de fizetésemből nem állt módomban venni. Ezért kérem, hogy az általuk lefoglalt volt zsidó zongorából részemre juttatni szíveskedjenek.

Ha lehetne – úgy a Bocskai u. 11. szám alatt levő F. E. zongoráját kérem. Szíves jóindulatukban bízva maradok [...]”¹⁰¹

Rádiók és biciklik.

E tárgyak begyűjtése decentralizáltan történt, bár több kísérlet is akadt a központosításra. Baky 26900/1944. számú rendeletével arra hívta fel az alispánok, főszolgabírók és polgármesterek figyelmét, hogy az írógépek a közhivatalokat, a biciklik a rendőrséget és a csendőrséget illetik. Néhány megyében formanyomtatványok születtek a „zsidóbiciklik” leltárba vételére, melyeken fel kellett tüntetni a gyár nevét, a gyártási

98 MOL-Ó I-12, a 3900/1944. sz. rendelet végrehajtásának előkészítése.

99 MOL-Ó I-30, 64. sz. irat.

100 Uo. 66. sz. irat, 1944. december 7.

101 *Dokumentumok* (Szabolcs-Szatmár-Bereg), 66.

számot, a gumik mennyiségét és minőségét, a rendelkezésre álló pótalkatrészeket és szerszámokat, a pumpát és a lámpákat. Hogy egyesek mennyire áhítoztak kerékpárra, azt jól illusztrálja Ferenczy László I/4. számú jelentése, melyben arról tudósít, hogy Felsőbudakon (Beszterce-Naszód vármegye) Grünfeld Rudolf „zsidó lakásán” megjelent Hadzsi Muszics Hasszán bég (!) „és attól 1 drb kerékpárt vett el azzal, hogy neki erre már úgysem lesz szüksége, mert a zsidókat összeszedik, s a kerékpár az államé lesz”.¹⁰²

Az angolszász adókra állított rádiók elkobzása már 1941-től folyamatban volt, de ugyanekkor több rendőrkapitányság saját kezdeményezéséből elkezdte a zsidók rádióinak begyűjtését is, esetenként már 1941-ben.¹⁰³ Erre már a 8820/1941 M.E. rendelet is adott jogalapot. A miniszterelnök szerint be lehetett vonni a rádiókészüléket, amennyiben feltételezhető volt, hogy egyes külföldi adók hírközléseit fontos államérdek veszélyeztetésére alkalmas hírek terjesztésére használja fel a tulajdonos. A helyi közigazgatás jellemzően szinte kizárólag zsidók esetén vélemezte ezt a szándékot.

Nyíltan „faji” alapon az 1944/1300 miniszterelnöki rendelet írta elő a készülékek bejelentési kötelezettségét. Egy nap múlva, azaz 1944. április 8-án megszületett a Kereskedelmi Minisztérium elkobzást elrendelő utasítása is, melyhez mellékletként „Írányelvek a Magyarországon gyártott rádióvevő készülékek körülbelüli becsértékéről” címmel külön tájékoztatót csatoltak. Fontos leszögezni, hogy a rendelet kiadásának időpontjában Magyarországon még el sem kezdődtek a deportálások.¹⁰⁴ A honvédelmi és a kereskedelmi minisztérium is kiadott egy-egy rendeletet az elosztás alapelveiről még április 21-én. Ezt követte a belügyminisztérium 26.900/1944. számú április 22-i rendelete, melyben a rádiókat, bicikliket és írógépeket természetesen elsősorban saját szerveik részére kívánta biztosítani. Mivel végrehajtó közegei révén a BM helyzeti előny-

102 Ferenczy jelentését idézi *Az Endre-Baky–Jaross per*, 504.

103 A már 1941 folyamán eszközölt rádióbegyűjtéseket említik az ország különböző rendőrkapitányságairól származó jelentések. Lásd *Kollaboráció vagy kooperáció? A budapesti Zsidó Tanács*, szerk. Schmidt Mária, Budapest, 1990. 120, 127.

104 Ez a gyorsaság nem véletlen: Endre László, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja már 1941. folyamán utasítást adott az összes „zsidórádió” begyűjtésére. Csak akkor Magyarország belügyminisztere még rendreutasította a nyilas alispánt.

ben volt a többi minisztériummal szemben, feltehető, hogy az utóbbi rendelet érvényesült a leginkább.

Április 27-én a 174.746/1944 BM rendelet alapján minden zsidó rádiótulajdonost felhívtak készüléke azonnali leadására az illetékes postahivatalon. Sok helyen azonban a helyi városi és megyei hatóság, illetve a csendőrség és rendőrség saját kezdeményezéséből már korábban megkezdte a begyűjtést, ahogyan ezt a belügyminisztérium egy ilyen tárgyú panasa is bizonyítja.¹⁰⁵ Előfordult, hogy a túl nagy ügybuzgalmat tanúsító rendőrkapitányság póru jár, mint pl. Sátoraljaújhelyen, ahol az 1944. március folyamán begyűjtött rádiókat német katonák kilopták a már ekkor a zsidóvagyon raktározására berendezett zsinagógából.¹⁰⁶ Összesen 68 ezer „zsidó” rádiókészüléket gyűjtött be a magyar állam, melyből Veessenmayer nyomban 980 darabra adott be igénylést.¹⁰⁷ A beszolgáltatott készülékek kb. 40%-a azonban alig volt használható. Magyarországon egyébként ebben az időben összesen 716 ezer rádiókészüléket és 891 ezer előfizetőt tartott nyilván a KSH.

A belügyminisztérium május 15-én kiadott 39089/1944. számú rendelete a főispánok feladatává tette, hogy a szétszórásnál figyelembe vendő személyére javaslatokat terjesszenek fel.¹⁰⁸ Ugyanekkor egy belügyminisztériumi körrendelet nehezítette, hogy egyes szervek a postahivatalok kizárásával szervezték meg a begyűjtést, és ezért május 22-ig részletes kimutatást kért arról, hogy a rádiókészülékek „hatósági őrizetben vannak-e még” A május-június folyamán – a korábbi tulajdonosok deportálása után – elkezdődött elosztás azonban nem haladhatott zökkenőmentesen, mert augusztus 25-én újabb BM-rendelet jelent meg, amely az előző intézkedések hatástalanságára hivatkozva áttette a rádiók ügyét is a zsidó vagyonok kezelésére létesült kormánybiztossághoz. Kérvényeket egyesületek és magánszemélyek is beadhattak, az elosztás a főispán, illetve a polgármester kezében volt. Az igénylőknek térítést kellett fizetniük. Csak olyan magánszemély kaphatott készüléket, akiről

105 MOL-Ó I-13, m.kir. belügyminiszter 192.500/1944. rendelet, 24.

106 A sátoraljaújhelyi rendőrkapitányság jelentését idézi Schmidt Mária, *Diktatúrák ördögszekerén*, 140.

107 V-79802/5, Endre László levele Veessenmayernek, dátum nélkül.

108 Schiller, *A strasshofi mentőakció*, 16.

feltételezték, hogy a rádióhallgatásnak köszönhetően kedvezően fogja befolyásolni környezetét és az általános hangulatot.

Hogy mennyire szigorúan kezelték a hivatalok a rádiók elosztásánál előforduló anomáliákat, azt a Kunhegyesen 1944. szeptember 25-én felvett átadás-átvételi jegyzőkönyv is bizonyítja (ekkor az első szovjet páncélosok kb. 80 kilométerre voltak a várostól). A főjegyző – főszolgabírói utasítás alapján – magához hívta mindazokat, akik 1944. március 22. után keresztény rádiókereskedőtől zsidó eredetű készüléket vásároltak, és követelte a rádiók azonnali beszolgáltatását. A vevők jóhiszeműségükkel védekeztek és azzal, hogy egyik készülék ára sem éri el a 600 pengőt. Egy készüléket a főjegyző hivatali „őrizetbe vett”. Szeptember 30-án a főszolgabíró ismételt követelte a további 14 „zsidó eredetű” rádiókészülék 24 órán belüli beszolgáltatását azzal, hogy a magánjogi követeléseket a vevők és eladók egymás közt rendezzék el. Október 5-én Kunhegyes előjárósága jelentette, hogy a készülékeket másnap bevonják. Kérdéses, hogy erre sor került-e. Négy nap múlva a szovjet hadsereg gyűjtötte be Kunhegyes rádióit – igaz, nem rasszista szempontok alapján.

Üzletek

Az üzletek újraosztása módot adott a kereskedelem racionalizálására is. Ezért minden nagyobb településen az érintett érkekképviseltek bevonásával döntöttek arról, hogy mely üzleteket kell bezárni és melyeket tovább üzemeltetni. Mindezt komoly és előrelátó tervezés előzte meg: Kunder Antal 1944. április 8-án azt nyilatkozta az *Esti Újságnak*, hogy „A zsidó kereskedelem leállítását nem úgy tervezem, hogy a zsidó bolt későbbi tulajdonosa halott üzletet, vevőkör nélküli boltot vegyen át. Ezért rendelttem el, hogy a zsidó üzletek telefonja egyelőre még bekapcsolva maradjon. A zsidó rendelet foganatosításával nem érheti kár, vagy hátrány az új magyar kereskedőt, aki megfelelő raktárral láthat majd munkához.”¹⁰⁹ Kunder felkészültsége nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy már 1941-ben azt nyilatkozta, „különös gondoskodásunk tárgya a magyar kereskedelem előkészítése a zsidómentes Európára”.¹¹⁰

109 ÁBTL V-101501, Sztójay Döme és társai, 101.

110 Uo. 101. Kunder sajtónyilatkozata (*Esti Újság*, 1941. április 8.)

Ahogy már korábban említettük, a létfontosságúnak ítéltéken kívül minden zsidó üzletnek be kellett zárnia. A megmaradókat, valamint a fontosabb zsidó ingatlanokat az illetékes önkormányzat által kinevezett zárgondnok, illetve közgyám vezette tovább. Bevételeit a „Zsidóvagyon 157.880 P.M.” számlára kellett befizetnie,¹¹¹ és ugyanerről a számláról utalták számára a havi fizetést is. A „romlásnak indult árukészlet” sorsát az 1944. június 10-én kiadott 62.378/1944 KKM rendelet egységesítette.

Túrvölgyi Albert kormánybiztos 1.500/1944. számú rendeletével „a zsidók anyagi és vagyoni ügyeinek megoldására” augusztus 18-án a lezárt üzletek árukészletének és berendezésének elárverezéséről intézkedett. Oldalakon keresztül taglalta az árverezés szabályait, a befolyó összegeket a már említett számlára kellett befizetni. A rendelet sajátos módon licitálás helyett az érdekelt felek előzetes egyezségekre törekvésért szorgalmazta. Az árakat a helyi ipartestületek és a pénzügyigazgatóság szakembereinek kellett közösen meghatározniuk. A textiláru kivételt képezett ez alól, azt az iparügyi miniszter által kijelölt hadiüzemeknek kellett átadni. A ruházat begyűjtéséről Túrvölgyi hasonló szellemű, augusztus 21-én kelt 3.900/1944. számú rendelete intézkedett.

Természetesen ehhez a rendelethez is számos melléklet, nyomtatvány készült. A tervek szerint 1944. szeptember 30-ig meg kellett történnie a zsidó vagyon elárverezésének: ez a szó szoros értelmében versenyfutást jelentett az idővel és a szovjet csapatokkal, melyek már augusztus vége óta Magyarország határainál álltak. Ez a lakosság jelentős részét láthatóan egyáltalán nem zavarta abban, hogy az utolsó pillanatokat is felhasználva részt vegyen a „zsidóvagyon” megszerzésében. Budapesten hatalmas „munkatorlódás” keletkezett, mivel a vagyonok jelentős részét még leltárba sem vették. A csillagos házakba telepítettek vagyonát a pénzügyigazgatóság járőrei csak szeptember 12-től kezdték összeírni.¹¹² Munkájukat feltehetően be sem fejezték a kiugrásig, amikor aztán a nyilasok által október 15. után életre hívott „hivatásrendek” kezébe került a zsidó üzletek kiárusítása. November 3-án Szálasi „nemzetvezetői” eskütételén csak-

111 A számla létezéséről az első irat 1944. június 26-án tudósít. Kunder 79.290/1944. sz. rendelete utasította az iparhatóságokat, hogy a zsidók zárolt számlája helyett a 157.880 P.M. letéti számlára kell minden befizetést teljesíteni.

112 *Emberirtás-embermentés*, 128. Wallenberg jelentése a svéd külügyminisztériumnak 1944. szeptember 12-én.

nem teljesen üres volt a parlamenti karzat, mert a párttagságot teljes mértékben lekötötte az üzletek árucikkeinek „árjásítása”, annál is inkább, mivel az első szovjet harckocsik ekkor már Kispest határában álltak, és féltő volt, hogy az árukészlet orosz kézre kerül.¹¹³ Egyes nyilas vezetők a zsidó árukészleteket alkalmazottaik karácsonyi megajándékozására használták fel vidéken és Budapesten.¹¹⁴ Szálasi 3840/1944. számú rendelete végül ténylegesítette a szabad rablást azzal, hogy kijelentette: „A zsidók minden vagyona az államra száll.”

Autók

Tekintettel a honvédség gépesítettségének alacsony fokára, a zsidó járműveket a honvédelmi minisztérium vette igénybe. Az átvétel azonban itt is decentralizáltan történt. Aggteleki Béla, a budapesti I. hadtest parancsnoka pl. az MTI útján bocsátotta ki felhívását arról, hogy az 1941. évi XV. tc. értelmében zsidónak tekintendő gépjárműtulajdonos tartozik gépkocsiját átadni, akkor is, ha az üzemképtelen.¹¹⁵

Bőráruk

Az ipar, illetve kereskedelem „átállítását” jól illusztrálhatjuk a bőr- és szűcsszakma árjásításának lefolyásával. Megay-Meixner Károly bőripari kormánybiztos már két-három nappal a német megszállás után intézkedett a nagyobb „zsidó” bőrgyárak kulcspozícióiban személycserékről, április elején pedig termelési ellenőrt nevezett ki a fontosabb vállalatokhoz. A racionalizálási szempontok alapján bezárt üzemek esetében Megay-Meixner arról is gondoskodott, hogy a berendezések avatott kezekbe kerüljenek. Március 30-án pl. magához hívatta a Royal Rt. igazgatóját, és felszólította, hogy 24 órán belül egyezzen meg a gyár legfontosabb berendezéseinek átengedéséről, különben bezárattja az egész üze-

113 Zánkay Péterné miniszterelnöki titkárnő vallomása a népbíróság előtt, idézi Sipos, *Imrédy*, 99.

114 ÁBTL V-56031, Rákosi Gyula periratai.

115 Aggteleki felhívását közli a *Harc* 1944. május 15-i száma.

met, és „testi épsége is kockán forog”¹¹⁶ (azaz behívhatja munkaszolgálatra). A kijelölt vevő, a Texa Kft. képviselője már ekkor ott is tartózkodott. A Royal Rt. rendelkezett olyan oldószervisszanyerő gépsorral, melyet a Texa megrendelt ugyan a Láng gépgyárnál, de az csak két év múlva tudta volna neki szállítani. Az „üzlet” célja elsősorban ennek a drága berendezésnek a megszerzése volt, de a Texa az egyszerűség kedvéért az egész üzemre tett ajánlatot (a Royal Rt. havi 150.000 pengő nyereséget hozott, a Texa Rt. viszont csak havi nettó 10.000 pengő bért volt hajlandó fizetni, ami az üzem rezsizsámláinak fedezésére sem volt elegendő).

Ahogy már korábban említettük, miniszteri rendelet alapján minden zsidó üzlethelyiséget be kellett zárni. Kivételt képeztek ez alól a nem üzletként működő műhelyek. Ennek ellenére Megay-Meixner ezeket is bezáratta, sőt nem tett kivételt a félzsidó tulajdonú műhelyekkel és üzletekkel sem. A külföldi, de zsidónak minősülő iparosok üzlete is zár alá került, és Megay-Meixner azt sem engedélyezte, hogy a zsidó tulajdonos keresztény üzlettársa a saját árujához hozzájuthasson.

A leltározásra április végén kb. ötven szűcsöt rendelt be hivatalába. Belőlük háromfős szakmai bizottságokat alakított, és felszólította őket arra, hogy a leltározást lehetőleg minél alacsonyabb áron végezzék, mivel a kiárúsítás a szűcsszakmán belül történik majd meg. Amikor egyesek aggályaikat fejezték ki, azzal hallgattatta el őket, hogy ha a szakma nem vállalja a leltározást, akkor egy tételben mindent elad a Centrum áruháznak vagy egy másik nagykereskedő cégnek, és a keresztény szakmának nem jut semmi. Az átvétel részleteit Gévy Béla, a Magyar Bőripari Nyersanyagbeszerző és Elosztó Rt. tisztviselője végezte, aki ha kellett, megzsarolta a feladattól ódzkodó leltározókat, mondván hogy a tiltakozókat honvédelmi munkaszolgálatra vonultatja be. Az eljárás teret adott vesztegetési lehetőségeknek, hiszen a szakmai biztos javaslatot tehetett arra, hogy a miniszter mely zsidó üzletet mentesítse a zárlat alól. Így Gévy 15 ezer pengőért elintézte pl. Müller Györgyné üzletének kinyitását.

Az akció hasznára illetve a leltározás körülményeire sajátos fényt vet dr. Kóródy Tibor esete, aki korábban nyilas képviselő volt, de 1944-ben már az üldözötteket és azok vagyonát mentette. Eljárt egy román állampolgár ügyében is, akinek az üzletét nem lett volna szabad zár alá venni,

¹¹⁶ ÁBTL V-10368, Megay-Meixner Károly vizsgálati dossziéja, vallomások.

mivel Romániával viszonyossági alap állt fenn a kérdésben. Kóródy fáradságot nem ismerve legalább tízszer kereste fel Gévyt illetve Megay-Meixnert, és egy idő után a félzsidó, illetve kereszténnyel házasságok személyek üzleteinek kinyitását is követelte, ami a vonatkozó rendeletek értelmében nem is lett volna megtagadható. Megay-Meixner hajlott volna az üzletek visszaadására, de Gévy felvilágosította, hogy akkor ki fog derülni, hogy a szakszerűtlen átvétel miatt bekövetkezett molykár milliós veszteséget okozott a zárolt készletekben, és ez alkalmat adhat a kincstár elleni perekre. Ennek megfelelően inkább egy üzletet, illetve műhelyt sem adtak vissza.

Szeptember folyamán kezdődött el az üzletek és műhelyek kiárúsítása. A még értékesíthető raktárkészleteket Budapesten a Dán testvérek boltjába hordták össze, a berendezésre csak egyben, az ingatlanal együtt lehetett ajánlatot tenni. 140 budapesti cég közül 115-nek a készleteit nyugatra szállították, a maradék kiárúsítását a nyilasok november folyamán fejezték be.¹¹⁷

„Kárpótlási jegyes privatizáció”

Nyíregyházán a királyi pénzügyigazgatóság eredeti módon oldotta meg a zsidó vagyon újraosztását. Szociális alapon hat kategóriát állapítottak meg (hősi halált haltak hozzátartozói, hadirokkantak, sokgyermekesek, munkások és családtagjaik havi 200 pengő alatti jövedelemmel, sokgyermekesek, terhes anyák, kibombázottak). Az érintettek szeptember 4-9 között „zsidóvagyon vásárlási jegy”-et vehettek át, amit „vásárlási könyvecskéjükkel” kellett igazolniuk. A jegyekkel nemsokára különféle cikkeket lehetett volna megvásárolni.¹¹⁸ Kérdéses azonban, hogy az osztogatás valóban megtörtént-e. A szovjet hadsereg október 21-én elfoglalta, 26-án feladta, majd november 1-én ismét elfoglalta a várost – és gyökeresen átrendezte az addigi tulajdonviszonyokat.

¹¹⁷ ÁBTL V-10368, Megay-Meixner Károly vizsgálati dossziéja. Megay-Meixnert három évre és ingó vagyontárgyainak elkobzására, Gévyt egy év hat hónap börtönre ítélte a népbíróság.

¹¹⁸ Az erről szóló iratot közli: *Dokumentumok* (Szabolcs-Szatmár-Bereg), 70–71.

16.4. A konfliktus

A németek nem elégedtek meg a magyarok által megígért szállításokkal. Eichmann csapata és számos egyéb német hivatal további részt szeretett volna a zsidók vagyonából. Ferenczy csendőr alezredes népbíróági vallomásában is említette, hogy a német rendőrségi beosztottak követeléseiket azzal indokolták, hogy a vagyon azt illeti, aki a kérdés „megoldását” vállalja. Mivel a magyar kormány ezt hosszú időn keresztül nem tette meg, ezzel a zsidók vagyonáról is „lemondott”. Német hatóságok a magyar szervek megkérdezése nélkül foglaltak le lakásokat, berendezési tárgyakat, orvosi eszközöket. A munkácsi zsidók bútorai és ruhaneműi is német kézre kerültek, a szállító vagonokra a következő szöveget írták: „a magyar nép szeretetadománya a német kibombázottak részére”. Hasonló élményben volt részük azoknak, akik Budán a Majestic-házakból kényszerültek elmenekülni, miután a Gestapo és az SD lefoglalta otthonaikat. Néhány nap múlva bútoraikat a Déli pályaudvaron veszteglő tehervagonokban láthatták viszont, mint „önkéntes magyar szeretetadományt” a német kibombázottaknak.¹¹⁹ Horthy is idegesítette ez az akció, erre utal az 1944. június 6-án Hitlerhez írt levelének fogalmazványa, melyben az a később módosított megjegyzés szerepel, hogy „mit gondoljanak azok, akiknek üzletét és lakását kiűrik, lakásberendezését elhurcolják”.¹²⁰ Ezt a célzást megismételte július 17-i levelében is.

A zsidótanácsok állandóan újabb és újabb német követelésekkel és rendelésekkel szembesültek, melyeket ingyenesen kellett teljesíteniük. Eichmann és munkatársai hosszú listákat készítettek azokról a zsidó üzletekről, melyek raktárkészletére szemet vetettek. A budapesti zsidótanácsnak német kívánságra komoly bútor- és gépjavító üzemet is be kellett rendeznie, ahol több tucatnyi ember dolgozott német rendelésre: a bérköltség azonban a zsidótanácsot terhelte. Mindemellett – különösen az első hetekben – a magyar államrendőrséghez napi 25-45 fegyveres rablást jelentettek be, melynek SS-katonák voltak a tettesei, de április végére ez a szám már csak napi kettő-háromra csökkent.¹²¹ Önállósította magát a Budapes-

119 ÁBTL 643/4, károsult személyek vallomásai.

120 Horthy Miklós titkos iratai, 456.

121 ÁBTL 79802/13a, Endre László dossziéja.

ten székelő német légvédelmi parancsnok is: emberei feltörték a New York kávéházban és a Személynök utca 21–23-ban berendezett raktárakat, perzsaszőnyegeket és ezüstneműt hurcoltak el. Ebben az esetben a kormánybiztosság azonban vissza tudta szerezni az értékeket.

A német és a magyar hivatalok között már abban a kérdésben is nézeteltérés volt, hogy hogyan kellene bevezetni a zsidócsillag viselését. Német elgondolás szerint a sárga csillagot a zsidók számára a zsidó tanács szerezte volna be és árulta volna, hárompengős egységáron. Indok: ne legyen olyan „slamos” a csillag, mint Görögországban és Szerbiában. Valójában ezzel a tanács számára akartak anyagi forrást teremteni, de ezt később elvetették. Bizonyos textilérdekeltségek kormányzati összeköttetések segítségével olyan lapközleményeket jelentettek meg, melyek szerint magyar hatóságok tíz pengős áron monopóliumként fogják árulni a csillagot. Ez viszont a németeknek nem tetszett, és a rendeletet ejtették. Végül mindenkinek magának kellett megvarrnia a megkülönböztető jelzést, melynek méretét és anyagát, valamint rögzítésének módját rendelet szabályozta.¹²²

Bár a németek megtiltották a zsidóknak, hogy a velük szemben támasztott igényekről és követelésekről a magyar hatóságokat tájékoztassák, a zsidótanács tagjai, akik magyar nemzeti szellemben nevelkedtek, ennek ellenére jelentéseket adtak, melyek riadalmat váltottak ki a magyar hivatali körökben. A zsidóság hazaszeretetről tanúskodnak azok a megdöbbenő, már-már könyörgő hangú beadványok, melyekben a zsidó tanácsok az őket kifosztó magyar szervek segítségét kérik a német rablások ellen.¹²³

Sztójay áprilistól kezdve külön minisztertanácsokat is összehívott azzal a céllal, hogy minden minisztérium bejelentse a tárcája keretében előforduló német rablást és jogtalan birtokbavételt. Ezekről az esetekről Veessenmayert tételes listával tájékoztatták, és kérték az elégtételt, általában eredménytelenül.¹²⁴ Kecskeméten az is előfordult, hogy a német biztonsági rendőrség nemcsak a gettósítás, hanem az értékek összegyűjtésének feladatát is átvette, mielőtt az illetékes magyar közegek a helyszín-

122 Lévai, *Zsidósors*, 78.

123 Példákat lásd MOL-Ó I-30, 5, 6. sz. irat.

124 Zánkay Péterné miniszterelnöki titkárnő vallomása a népbíróság előtt, idézi Sipos, *Imrédy*, 83.

re érkeztek volna.¹²⁵ Az utóbbiak azzal vágtak vissza, hogy lekapcsolták a deportáltak szerelvényéből azt a vagon, mely az érintettek csomagjait szállította.¹²⁶ Május 17-én a Kereskedelmi Minisztérium összekötött bízott meg az összes német követelés ellenőrzésével. Mivel ez az intézkedés nem bizonyult elég hatékonynak, Túrvoľgyi Albert személyében hamarosan kormánybiztost neveztek ki „a zsidók anyagi és vagyoni jogi kérdéseinek megoldására”.¹²⁷ Kormánybiztos végezte a zsidó műkincesk begyűjtésének feladatát is.¹²⁸ Mivel a deportálásoknak a központi intenciók ellenére rengeteg orvos és patikus esett áldozatul, egy harmadik kormánybiztos az „orvosi erők bevetésével” foglalkozott, de nem csak zsidó vonatkozásban!¹²⁹

A legnagyobb zsákmányra Kurt Becher SS-Standartenführer tett szert, aki a „felsőbb SS és rendőri vezető” gazdasági tanácsadójaként tevékenykedett Magyarországon. Becher a leggazdagabb zsidókra „szakosodott”: portugál, spanyol és svájci vízumok árusításával fosztotta ki őket vagyonukból. Magyarország négy leggazdagabb zsidó családja (Weiss, Kornfeld, Mauthner és Chorin) is csak azért tudott megmenekülni, mert teljes vagyonukat az SS-kezelésébe adták.¹³⁰ Bechertől és társaitól azonban nem állt távol a szociális érzékenység: a kevésbé tehetősek számára a vízum „csak” 100 ezer vagy 50 ezer svájci frankba került.¹³¹ Egyes szélhámosok, mint pl. Bottka Pál, hatalmas előlegeket gyűjtöttek be vízum és repülőjegy ígéretével, majd a becsapottakat a Gestapo kezére játszották.¹³² Mindez meglehetősen bosszantotta a magyar hatóságokat. Megtörtént az is, hogy a valutával éppen Becherhez igyekvő zsidó-

125 Ferenczy vallomása a népbíróság előtt. *Az Endre-Baky-Jaross per*, 231.

126 Braham, *A népiirtás politikája*, 530.

127 A kormánybiztosságot 1944. június 1-én hozták létre, Túrvoľgyi Albert vezetésével.

128 A zsidó műtárgyak begyűjtésének kormánybiztosa Csányi Dénes festőművész volt, aki kiállítás is szervezett az összerablott anyagból. Az államvédelmi központ-hoz befutó, zsidóvagyon-rejtegetést bejelentő feljelentések ellenőrzésére Csányi több esetben maga ment ki. A kormánybiztosság felállítását az 1830/1944. sz. ME-rendelet írta elő.

129 Az orvosi erők bevetésével megbízott kormánybiztos dr. Incze Antal volt.

130 Karsai Elek – Szinai Miklós, „A Weiss-Manfréd vagyon német kézre kerülésének története”, *Századok*, 1961/4–5.

131 MOL-Ó I-12, 130–135.

132 Kivel mi történt, 23.

kat a magyar rendőrség az utcán letartóztatta, pénzüket elkobozta, és valutacsempészet vádjával internálótáborba küldte őket, ahonnan közvetlenül Auschwitzba kerültek.¹³³ A zsidó-német üzleteket megelőzendő, október 15. után Kovarcz Emil Becher hivatala és lakása elé őrséget állíttatott, de ezt Winkelmann tiltakozására vissza kellett vonnia.¹³⁴ Az is előfordult, hogy az SD magyarországi vezetője, dr. Hans Geschke tett panaszt Hain Péternél, mert a magyar hatóságok okmányhamisítás és valutarejtegetés miatt olyan személyeket is lefogattak, akik az SD-től mentességi igazolványt kaptak, mivel német részről az „áruért vért” elképzelés jegyében cseretűsznak akarták használni őket.¹³⁵

Az „áruért vért” akció, más néven „Európa terv” egy nagyszabású túszcseréjén volt a németek részéről. Tízezer teherautóért és más hadi cikkekért cserébe Himmler közvetítőként keresztül április végén felajánlotta, hogy egymillió zsidót semleges területre enged. Himmler nyilván azt gondolta, hogy a „zsidó” Roosevelt és társai szolidárisak európai hitsorsosaiikkal. A szövetségesek azonban teljes érdektelenséget mutattak az ötlet iránt: feltételezhető, hogy még ingyen sem fogadtak volna be egymillió zsidót.

Nagy tételben az SS nagykereskedelmi áron is hajlandó volt kereskedni kiutazási vízumokkal. Dieter Wisliceny, Eichmann beosztottja április 5-én felvette a kapcsolatot Kasztner Rezsővel, a Magyar Cionista Szövetség, illetve Mentőbizottság vezetőjével, és némi huzavona, valamint Himmlerrel történt egyeztetés után megegyezett vele abban, hogy fejenként ezer dollárért hatszáz személy kivándorlását lehetővé teszik Svájcban keresztül (a hatszázból végül is 1685 fő lett). A Mentőbizottság végül is 6,5 millió pengőt fizetett Eichmann-nak. Még nagyobb tétel (15 ezer fő) esetén a fejpénz már csak száz dollárt tett ki, ráadásul ebben az esetben a német fél valójában nem nyújtott külön szolgáltatást, mivel Strasshofba nem embermentés, hanem romeltakarítás céljából deportáltak kb. 15.000 főt a bécsi polgármester kérésére.¹³⁶ Kasztner kétszer is letartóztatta a magyar rendőrség: őt azonban német nyomásra szabadon kellett engedni. Hain Bakytól több esetben listákat is kapott gazdagabb

133 Példa ilyen esetre található a MOL-Ó I-12 tekercs 130. oldalán.

134 ÁBTIL V-56031/3, 232. Kovarcz Emil vizsgálati dossziéja.

135 Hain Péter vallomását idézi *Az Endre-Baky-Jaross per*, 275.

136 A strasshofi mentőakcióról lásd Schiller, *A strasshofi mentőakció*.

személyekről, akiről vagy akiknél „környezettanulmányt” kellett folytatni, ami feltehetően csak az értéktárgyakat érintette.¹³⁷ A leggazdagabb zsidók kifosztása kormányválságot is okozott: Horthy megtiltotta az üzletkötéseket külföldiek és magyarok között, és Imrédy Béla gazdasági csúcsminiszter élesen tiltakozott az SS-nél a Chorin-Weiss családdal kötött szerződések miatt, majd az SS-lobbi intrikáinak hatására lekötöztetett posztjáról, mert nem tudta elérni a szerződések felbontását.

A nyilasok szintén tenni próbáltak a német fosztogatások ellen. Kovarcz Emil meggyőződéses forradalmárnak tekintette magát, és aggodott, hogy a csőcselék beszennyezi elveinek „tisztaságát”. A Hungarista légiót azért szervezte meg, mert a pártot meg akarta menteni a züllesztől. „Láttam, hogy züllik. Mert lehetetlenség is, hogy szegény, javarészt munkások vagy legalábbis szegény osztályokból származó emberek elhagyott lakásokon vagyonokat leltározzanak. Nagyon jól tudom, tudtam akkor is, hogy abból csak a teljes züllés származhatik, mert aki az arany között turkálhat, amit talán életében nem is látott, annak előbb-utóbb az első gyűrű a zsebében marad, és ő attól kezdve rabló lesz.”¹³⁸ Ezért bejelentette, hogy a nyilas fosztogatókat agyonlövöti, sőt nyilvános kivégzéseket követelt a Vérmezőn. Hindy Iván azonban lebeszélte erről, arra hivatkozva, hogy nincsen karhatalma a tömeg féken tartására.¹³⁹

137 Hain Péter vallomását idézi *Az Endre-Baky-Jaross per*, 278.

138 Kovarcz Emil vallomása, ÁBTL V-56031, 234.

139 Uo.

17. Utószó

A holokauszthoz vezető út eseményeit a szociálpolitika, a gazdaság és a modernizáció összefüggéseiben vizsgáltam: csak így érthető meg az antiszemitizmus dinamizmusa és mind a mai napig élő jelensége. Ez a könyv azonban nem csak a magyar holokauszt mozgatórugóit kívánja feltárni. Áttételesen reflektál azokra az utóbbi időben felerősödött vitákra is, amelyek magát a Horthy-korszakot, illetve annak szimbolikus alakjait érintik. A politikai publicisztikában és a történettudományban a vélemények a Horthy-korszak értékeléséről a „demokráciától” egészen a lényegében fasiszta rendszerig terjednek. Vannak, akik a magyarországi zsidóellenes intézkedések mögött elsősorban külföldi hatást vélnek felfedezni, és léteznek olyan vélemények is, amelyek szerint a magyar középosztály alapvetően elutasította a náci típusú megoldásokat. Magyarország első közjogi méltósága egy holokauszttal kapcsolatos 2012-es megemlékezés kapcsán azt nyilatkozta, hogy az ország 1944-ben már nem védte meg állampolgárait – ez a nyilatkozat viszont azt sugallja, hogy előtte viszont védte, illetve azt, hogy passzívan viselkedett. Természetesen a sugallat első felében is van némi igazság, hiszen Kállay vagy Horthy 1944 előtt csakugyan megakadályozták a zsidóság deportálását – ők azonban szűk kisebbséget alkottak. A történeteket „védelemnek” nevezni ettől eltekintve is túlzó egyszerűsítés, ha figyelembe vesszük azt, hogy mi történt a kérdéses időszakban.

A deportálásokról és a lakosság reakcióiról általában téves nézetek uralkodnak a történettudományban. „A megszállt területek lakosságának bevonása a »zsidókérdés végső megoldásába« rendkívüli gyűlöletet és nyugtalanságot provokált ki soraikban. Ez az intézkedés részben általános sztrájkokhoz [...] és nyílt felkelésekhez [...] vezetett, de állami szintű ellenintézkedéseket is elindított, mint pl. Dániában vagy Magyarországon”¹ – írta pl. Berndt Jürgen Wendt német történész. Hasonló, sőt

1 Berndt Jürgen Wendt, *Das nationalsozialistische Deutschland*, Berlin, Landeszentrale für politische Bildung, 1999. 183.

durvább történelemhamisításokat tartalmazó idézeteket ma Magyarországon forgalomban lévő tankönyvekből is hozhatnánk.²

Minden ellenkező híresztelés ellenére a Holokauszt végrehajtása Magyarországon még radikálisabb is volt, mint Németországban. Ez a kötet cáfolja azt a meglehetősen – és nem csak Magyarországon – elterjedt tévhitet, amely szerint az antiszemita intézkedések bevezetése mögött elsősorban a náci Németországnak való megfelelési kényszer, netalán német nyomás állt volna. Ha 1938 és 1944 között a rasszista politika különböző szintjeit vizsgáljuk, minden esetben azt tapasztalhatjuk, hogy a felülről meghatározott keretekhez képest is a közvetlen végrehajtók jóval radikálisabb megoldásokat választanak. Tetten érhető ez a különféle szakmai kamarák működésétől kezdve az egyetemi diákszövetségeken át egészen a közigazgatás alsóbb fórumaiig. Magyarország több alkalommal jelentősen radikalizálta a Holokauszt folyamatát. Elég, ha csak a Kamenyec-Podolszkijba történt deportálást, vagy az 1944. május 15. után meginduló deportálás túlbuzgó gyorsaságát említem. Mindkettő súlyos zavarokat okozott a német félnek, és végső soron a gyilkolási folyamat felgyorsításához vezetett. Kállay Miklós miniszterelnök és Horthy egyaránt tisztában voltak azzal, hogy saját kormánypártjukban sem bízhatnak meg. Ha a magyar országgyűlésen múlt volna, akkor 1942-ig bizonyára megszavazták volna a legradikálisabb zsidóellenes intézkedéseket is. Jól példázza ezt a közhangulatot az a törvényhatósági javaslat, amely 1942-ben a deportálás előkészületeit lett volna hivatott elrendelni. Eddigi ismereteink szerint ezt a javaslatot mindenütt, ahová elküldték, meg is szavazta az illetékes közgyűlés.

Igaz ugyan, hogy a deportálásokra csak a német megszállást követően kerülhetett sor, és a magyar állam „csak” a halálba szállította a zsidókat, míg a német állam meg is gyilkolta őket. Az előzőleg regnáló magyar kormányok azonban nem a lakosság többségének nyomására akadályozták meg 1944-ig a szigorúbb antiszemita intézkedéseket és a zsidóság deportálását. A helyzet inkább úgy jellemezhető, hogy a mindenkor-i kormányzat a társadalom rendkívül aktív és népes csoportjával

2 Pl. Száray Miklós – Kaposi József, *Történelem IV. középkorok 12. évfolyam*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2012. és ezzel kapcsolatban Molnár Judit recenziója: „Számít-e hogy volt emberséges csendőrs is?”, *Élet és Irodalom*, 2012. október 18. 10.

szemben, egy szűk kisebbség támogatásával politizált akkor, amikor nem vállalta a „zsidókérdés” radikális „megoldását”.

Ha megvizsgáljuk a többségi magyar társadalom reagálását az 1945 utáni években (kuláküldözés, politikai perek, sváb kitelepítés), akkor megállapíthatjuk, hogy a legnagyobb társadalmi konszenzus a zsidóüldözés terén nyilvánult meg. A svábok kitelepítése ellen többen tiltakoztak, annak ellenére, hogy a szélsőséges elemeket tömörítő Parasztpárt és a kommunisták is mindent megtettek egy fiktív faji ellenségkép (ötödik hadoszlop) kialakításáért. A kommunista diktatúra mindenkit sújtott, ezért sokkal egyértelműbb volt, hogy ki a közös ellenség: bizonyítja ezt a börtönökből kiengedett, lenyírt hajukról rögtön felismerhető szabadul-takkal szembeni számtalan szolidaritási akció.

Sokak szerint Auschwitz abban különbözött a Gulagtól, hogy előbbiben az ölés öncéllá vált, míg utóbbiban a fő szempont nem a fizikai megsemmisítés, hanem a termelőerő kihasználása és az átnevelés volt. „Nem kell hangsúlyoznunk a magyar zsidók deportálásának gazdasági és katonai értelmetlenségét 1944 tavaszán [...] a zsidók és cigányok futószalagszerű megsemmisítésének semmilyen instrumentális jellege nem volt, önmagában vált a rezsim céljává, és a háborús viszonyok közepette minden katonai és gazdasági irracionálitása ellenére valószínűtlen meg”³ – írta pl. Enzo Traverso marxista történész. „A klasszikus marxizmus [...] képtelen volt elismerni, hogy a zsidók megsemmisítésében az ideológia primátusa érvényesült a gazdaság fölött”⁴ – teszi ehhez hozzá annak indoklására, hogy a holokauszt materiális okokkal nem magyarázható. Hasonlóan érvel Krausz Tamás is, aki szerint Auschwitz és a Gulag között az alapvető különbség abban áll, hogy a náci megsemmisítő táborokban nem folyt gazdálkodás, csak a halottakkal.⁵ Krausz azonban nem említi, hogy megsemmisítő táborba 1944-ben csak olyanok kerültek, akiknek munkaereje náci becslés szerint „nem állt arányban” az életbentartásukhoz szükséges dolgok értékével.⁶ A magyarországi deportálások cáfolják azt a nézetet,

3 Enzo Traverso, „A marxizmus Auschwitz után”, *Eszmélet*, 45. (2000. tavasz) 73. Uo. 81.

5 Krausz Tamás, „Gulag és Auschwitz avagy: az összehasonlító elemzés értelme és funkciója”, *Eszmélet*, 45. (2000. tavasz) 111.

6 Igaz ugyan, hogy 1941 és 1942 között a megsemmisítésnél nem törődtek a munkaerővel, de ez nemcsak a zsidók, hanem a szovjet hadifoglyok esetében is így volt,

mely szerint a deportálásokra kizárólag az irracionális antiszemitizmus miatt került sor. Ellenkezőleg: a halálvonatok mögött minden esetben hideg és racionális gazdasági számítás is állt, még akkor is, ha a különböző motiváltságú elkövetők együttes cselekvései a folyamatot esetenként irracionálissá is tették. Mindez nem enyhíti, hanem súlyosbítja azok felelősségét, akik a népirtást kitervelték: aljasságuk éppen a racionalizálni vélt tömeggyilkosság motívumával ragadható meg.

Ha feltesszük a kérdést, hogy „a zsidókérdés végső megoldásából” a német vagy a magyar fél profitált-e többet, akkor némi túlzással az állapítható meg, hogy 1944-ben nem Németország „segített” Magyarországnak, hanem fordítva. A zsákmány, és ezzel a haszon döntő része ugyanis a magyar állam kezébe került – igaz, csak néhány hónapra, és az is igaz, hogy a vagyontalanítás során az értékek megdőbbszentően nagy része megsemmisült (tönkrement, ellopták, hasznosítása lehetetlenné vált). A munkamegosztás és a polikratikus hatalmi struktúrák egyáltalán nem csökkentették a megsemmisítés hatékonyságát, csupán az elosztást nehezítették meg. Az önkormányzatok, az ipartestületek, a Vám és Pénzügyőrség, a pénzügyigazgatóság, a közigazgatás különféle ágai, a csendőrség, a rendőrség, a honvédség és az illetékes minisztériumok mind együtt tudtak működni a feladat megoldása érdekében. Igaz ugyan, hogy mindenütt voltak mentési kísérletek. De a végeredmény 437 ezer deportált, és kb. 760-780 ezer vagyonától részben vagy teljesen megfosztott ember két hónap alatt⁷ azt mutatja, hogy a mentési kísérletek csak szabályt erősítő kivételeknek tekinthetők.

akiket tömegesen hagytak éhen halni. A háború első korszakában ugyanis még nem volt munkaerőhiány. Ezzel szemben Németország élelmiszerkészletei minimálisak voltak: már 1939-ben is azzal indokolták az eutanázia-akciót, hogy ezzel élelmiszert takaríthatnak meg. A közellátásból 1941-ben először kizártak nem a zsidók, hanem a szovjet hadifoglyok voltak. Utóbbiakat ugyanis már begyűjtötték és táborokba zárták. A zsidók teljes megsemmisítésének eldöntése csak 1941. szeptember–december között történhetett, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a háború nem fejeződik be hónapokon belül, az élelmiszertartalékok azonban már kritikus szintre apadtak. Minderről részletesebben lásd Aly, „Endlösung”.

7 Kovács Alajos 1944-ben publikált és 1941-es adatokat feldolgozó számítása szerint az országban 825 ezer ember minősült a III. zsidótörvény értelmében zsidó származásának vagy zsidó „vonakozásának”. Közülük azonban 1944-re több tízezer ember nem volt életben vagy nem tartózkodott Magyarországon.

A kifosztást végrehajtó hálózatok katasztrofálisan hatékonyak bizonyultak. A polikratikus végrehajtásnak köszönhetően mindenki arra hivatkozhatott, hogy csak a törvényben lefektetett szabályok végrehajtásáért felelős. A teljes folyamatot nem volt kötelező, de nem is lehetett teljesen átlátni. Aki azonban tudni akarta, hogy a deportáltakra milyen sors vár, az már 1944. március 19. előtt is sokat tudhatott: a tömegkivégzések és az Einsatzgruppék működése már 1941 óta ismert volt.⁸ Egyszerűbb és egyúttal olcsóbb volt nem tudomásul venni, a legvégső megoldást a németeknek átengedve kibújni a felelősség alól. Nagy nyilvánosság előtt többször is deklarálták, hogy a deportálásból nem fog visszatérni senki. Szálasi 1943-ban arról értekezett, hogy a világ zsidóságát az USA-ba fogják a győzelem után deportálni, ahol az ezáltal életre kelő „nemzeti mozgalom” majd kénytelen lesz „végleg” rendezni a zsidóság sorsának kérdését. „Az amerikai nép lelki beállítottságától, elsősorban a zsidóktól nyert erkölcsi, szellemi és anyagi neveltségétől fog függeni, hogy ennek a kérdésnek elintézésénél a katyni gyakorlatot fogják-e alkalmazni. Az európai és ázsiai nagyterek népeinek nem lesz idejük, hogy arra figyeljenek, hányszor ugat fel a colt »Texasban vagy Arizonában« és tesz pontot sok évezredes vándorlásban volt nép élete mögé. Ezeket a gondolatokat Amerikának hagyjuk.”⁹

Ennek a kötetnek adódik egy másik, az előzőekkel némileg ellentétes hangulatú tanulsága is. A Horthy-rendszerrel kapcsolatban felvethető legsúlyosabb állítás az, hogy lényegében kezdettől fogva bele volt kódolva a szörnyű vég, hiszen 1920-ban jogfosztással (numerus clausus) indult, és 1944-ben népirtással végződött. Kovács M. Mária egy írásában fontosnak tartotta kiemelni,¹⁰ hogy a korszakban ebben a kérdésben volt folyamatosság. Bibó István más megfontolásból ugyan,¹¹ de szintén zsákutcas fejlődésnek nevezte ezt az időszakot. Élete végén azonban mó-

8 Csak a zsidóság nem akart ezekkel a hírekkel foglalkozni. Többségükben asszimiláltak tartották magukat, és nem érezték közösséget a galíciai vagy oroszországi zsidókkal.

9 Szálasi Ferenc, „Nagyter, élettér, vezetőnép. Előadás a Hűség Házában 1943 június 15-16-án”, Idézi Karsai László, *Kirekesztők. Antiszemita íráskor 1881–1992*, Budapest, Aura, 1992. 124.

10 Kovács M. Mária, „Horthy megítéléséről”, *Élet és Irodalom*, 2012. szeptember 7.

11 Bibó értékítélete szerint a Horthy-rendszert feudális jellegzetességei tették zsákutcas jellegűvé.

dosította álláspontját. Értékelése szerint az elitek előregedése magával hozta volna ugyanazt a reformfolyamatot, amelyre Salazar Portugáliája vagy Franco Spanyolországja is képes volt.

Vizsgálatunkban azt kíséreltük meg bemutatni, hogy ennek a „folyamatosságnak” az értéke a szörnyű vég dacára meglehetősen relatív. Aki azonban úgy gondolja, hogy ez a tettesek felelősséget csökkenti, súlyosan téved. Románia, Szlovákia vagy Franciaország példázza, hogy másképp is lehetett kezelni a III. Birodalom zsidóellenes követeléseit, mint ahogyan az Magyarországon történt. Éppen amiatt állapítható meg egyes politikusok súlyos felelőssége, mert az adott helyzetben másképp is dönthettek volna. Románia esete azért is elgondolkodtató, mert az ottani antiszemitizmus erőszakossága a magyarénál nem volt kisebb, sőt Románia újonnan elfoglalt területein már 1941-től aktívan részt vett tömeggyilkosságokban. Ehhez képest az óromániai zsidóság döntő többsége megmenekült, holott a „folyamatosság” lokikája azt kellett volna hogy parancsolja, hogy másképp legyen. Sokkal többet tudhatunk meg ezért a vizsgált korszak lényegéről, ha az eseményeket mozgáster és kényszerpálya paradigmájában vizsgáljuk meg.

Igaz, hogy a korszakban végig meglehetősen virulens antiszemita indulatok működtek a magyar társadalom egy részében, de ebből még nem következik a rendszer szempontjából is a folyamatosság. Ellenkező esetben a középkori antiszemitizmustól kezdve egyenes út vezetne a holokausztig, és egy ilyen narratívában eltűnnék azoknak a felelőssége, akik ezt az utat gyorsították, és eltűnnék azok érdeme is, akik fékezni tudták. Egy később bekövetkezett eseményből visszanezve persze minden elrendezhető utólagos igazolásként, de ezzel a történelem szereplőinek szabad akaratát és felelősségét is megszüntetjük. Halálos kórokozók minden ember szervezetében léteznek, de csak a beteg testben tudnak úgy felszaporodni, hogy halált is okoznak. Nyilván a Horthy-korszakba kezdettől fogva kikerülhetetlenül bele volt kódolva a megsemmisítés lehetősége is. Ezzel azonban semmit sem árultunk el lényegéről, mivel ez bármilyen korszakról elmondható lenne. Sokkal érdekesebb annak vizsgálata, hogy a kor politikusai hogyan reagáltak azokra a tünetekre, amelyek erre mutattak. Mikor vették észre egyáltalán, hogy a fejlődés rossz irányba fordult, és mit kívántak tenni ellene? Ha ezeket a kérdéseket tesszük fel, akkor mindjárt más képet mutat az 1920 és 1944 között eltelt

huszonöt esztendő. Egy ilyen közeli vizsgálat megmutatja azokat a mozgástereket, amelyekkel a mindenkori politikusok rendelkeztek.

Ugyan a „mi lett volna ha” kérdésfeltevés történelmietlennek tűnhet, ebben a vizsgálatban mégsem kerülhető meg teljesen. Amennyiben ugyanis a Horthy-rendszer antiszemitizmusát alapvetően felülről indoktrinált ideológiának gondolnánk, akkor azt kellene feltételeznünk, hogy az általános és titkos választójog bevezetésével jelentősen csökkentett volna az antiszemita propaganda hatékonysága. Valójában azonban ennek ellenkezője tapasztalható: az 1939-es általános és titkos választások a szélsőjobb kormányra kerülését eredményezték volna, ha a választási rendszerben alkalmazott masszív csalások nem akadályozták volna meg a többségi akarat mandátumokra váltását. Ennek persze elletne lehet vetni, hogy mindez húsz év látens antiszemita propagandájának eredménye is, amit viszont felülről gerjesztettek. Bár ez igaz, ennek ellenére óvatosságra kell intsen, hogy már az 1920-as választásokon is tapasztalhatóak voltak bizonyos disszonáns jelek: a baloldalisággal nem vádolható Bethlen István már ekkor megbukott saját kerületében, mivel választóinak többsége zsidóbarátnak tartotta, és ezért a vele szemben induló fajvédő jelöltre szavazott. Bethlen ezért nem a demokrácia ellen, hanem éppen a demokrácia érdekében korlátozta a választásokat. Definiója szerint demokráciát ugyanis csak ott lehet bevezetni, ahol a társadalom egyharmada nem él létminimumon, illetve ahol létezik erős és állami politikától független középosztály. Magyarországról a 20. század első felében egyik sem volt elmondható, és kérdéses, hogy ez a helyzet hogyan és mennyiben változott azóta...

A virulens antiszemitizmus nem csak a Horthy-korszak bűne, hanem Bibóval fogalmazva szerencsétlen társadalmi találkozások eredménye is volt. Magyarán nem az „ellenforradalmárok” teremtték meg az antiszemitizmust, azzal minden politikai erőnek szembe kellett – és ma is szembe kell – néznie. Ráadásul az antiszemitizmus mint politikai mozgalom 1920 előtt is létezett, csak éppen sokáig nem vált annyira feltűnővé. Az első világháború előestéjén azonban azok, akik figyelték a közhangulat változásait, tapasztalhatták, hogy a korábbi asszimilációs sikertörténeteket egyre kisebb konszenzus fogadja. Horthy és más politikusok 1920-ban abban maraszthatóak el, hogy meglovagolták a korszellemet. Ebben viszont már nem érhető tetten a folyamatosság. Bethlen kormányzása már nem a

„meglovaglásról” szólt. Gömbös totális államátalakító tervei következményeikben ugyan közelebb vitték volna a társadalmat a későbbi katasztrófához, de nem azért, mert azt az agresszív fajvédelmet propagálták, amely az 1920-as évek elejét jellemezte. Darányi Kálmán, Imrédy Béla és Teleki Pál működése kifejezetten gyorsította az antiszemita megoldások elterjedését, míg ugyanekkor Horthy és konzervatív támogatói egyre inkább a folyamat fékezőivé váltak. Bárdossy László alapvetően érdektelenül viszonyult a kérdéshez, de politikai opportunizmusból nem tett semmit ellene, Kállay Miklós pedig a lehetőségek határáig igyekezett mérsékelni az ezzel kapcsolatos ötleteket – miközben az etnicista szociálpolitikát alapvetően helyeselte. A sorban a fő felelősség elsősorban Imrédyé és Telekié. Imrédy volt az, aki először globális gazdasági megalapozottságot adott az antiszemita törvényeknek, és ezzel megeremtetette az államilag garantált konszenzust mások vagyonának elvételére. Teleki működése hozzá képest is mélypontot jelent, mivel ő, szemben a technokrata Imrédyvel, indulatból, sőt gyűlöletből támogatta a jogfosztás folyamatát, ami ráadásul következményeiben éppen a nemzetiségekkel való kiegyezést és a Németországtól való politikai eltávolodást tette lehetetlenné, ami Teleki fő politikai programja lett volna. Kérdéses, hogy Teleki valaha belátta volna-e az antiszemitizmus és az irredenta légvárkergetés közötti összefüggéseket. Öngyilkossága mindenesetre arra utal, hogy Jugoszlávia megtámadása után legalább azt felismerte, hogy külpolitikai koncepciója kudarcot vallott.

Antikapitalista áramlatok nem szükségszerűen vezetnek antiszemitizmushoz, illetve jobboldali ideológiákhoz. A mérsékelt és nem antiszemita baloldali mozgalmak, így a szociáldemokrácia Európában 1918-ig korántsem számítottak esélytelen alternatívának. A veszített világháború a baloldali antikapitalizmusra is radikalizálóan hatott, és a kommunista társadalmi modell ideiglenes népszerűségéhez is vezetett – amitől az antiszemitizmus ebben az időben teljesen távol állt, annál is inkább, mert a kommunista politikusok meghatározó személyiségeinek zöme zsidó származású volt. Magyarországon ez a modell 1919 után nem tudott érvényesülni, de Németországban vagy Franciaországban egyre népszerűbbé vált a kapitalizmusra adott szélsőbaloldali válasz is. Egy olyan országban, amelyben kapitalizmus és zsidóság között annyi összefüggés volt fellelhető, mint Magyarországon, az antiszemita ideológia új tápot kaphatott.

A szélsőjobb és a szélsőbal megegyezett abban, hogy az állampolgárok életének értékét vélt társadalmi „hasznosságuk” alapján határozta meg, és ezzel szakított azzal az felvilágosodás kora óta általánosan elfogadottnak tűnő európai kulturális tradícióval, amelyben az emberi élet önérték, szentsége megkérdőjelezhetetlen. Ezt a kulturális tradíciót természetesen már korábban, a kereszténység nevében is számos alkalommal felrúgták. Nagy különbség azonban, hogy az eretneküldözések esetében csak egyéneket üldöztek, és az üldözés kritériuma nem a származás, hanem valamilyen nyíltan vállalt hit volt. A zsidóellenes pogromok nem érintették a hitüket elhagyókat, és a pogromok kivételes állapotnak számítottak. Az újkori európai háborúk szörnyűségei is milliók halálához vezettek, de a háborút minden hadviselő fél csak ideiglenes állapotnak tartotta. A gyarmatokon azonban már előfordult, hogy a gyarmatosítók a legcsekélyebb felelősség nélkül bántak a lakossággal: ugyan nem az őslakosok kiirtása, hanem „csupán” munkaerejük kizsákmányolása és javaik megszerzése volt a cél, de a „hasznosság” elve már itt is megjelent. A modern antiszemita nem érték be a zsidók vagyonának megszerzésével, mivel ezzel a „káros fejlődés”, azaz a vadhajításokkal terhelt kapitalizmus, amelynek fő felelősei szerintük a zsidók, még nem szűnt volna meg. Ezért pusztán az egyszeri vagyontalanítás nem jelenthetett számukra megnyugtató megoldást.

Visszapillantva nehéz meghatározni, hol csúszott el teljesen torz irányba az európai fejlődés. Néhány jövőbe látót leszámítva 1939-ben sem Magyarországon, sem másutt nem sejtették, hogy néhány év múlva ipari körülmények között fogják végrehajtani a zsidóság megsemmisítését. Az utcai pogromoktól hangos Romániához, vagy a faji törvényeket már brutálisan alkalmazó Németországhoz képest Magyarország ekkor, de még később is békés szigetnek tűnhetett, és ez az illúzió csak fokozódott, amikor megkezdődött az európai zsidók megsemmisítése, miközben nálunk a zsidótörvények árnyékában relatív biztonság honolt.

Azt azonban a kortárs szemlélő Németországban már 1933-ban, Magyarországon pedig már 1920-ban észrevehette, hogy az állam származási alapon tudatosan és tervszerűen különbséget tesz polgárai között. Ennek a nemcsak zsidókkal szemben alkalmazott különbségtételnek különösen Kelet-Közép-Európában, és így Magyarországon is finom, idegeinek számára kevésbé felismerhető, jogszabályokban sokáig nem kodifi-

kált módoszatai alakultak ki. Állami állásokba nem, vagy csak alig vettek fel zsidót (vagy más, nemkívánatosnak minősített származású egyént), bár nyíltan diszkriminatív intézkedéseket nem hirdettek meg. Az is gyakorlattá vált, hogy a zsidó kérelmező szerzett jogai másokénál egyszerűbben és következmények nélkül semmisíthetők meg. Egy moziengedély elvonása 1920-ban nem tűnhetett halálos fenyegetésnek. Nem számított annak 1939-ben az sem, ha a kárpátaljai területeken valaki nem kapta meg automatikusan a magyar állampolgárságot. 1941 nyarán a Kamenyec-Podolszkijba deportáltaknak sem kellett arra gondolniuk, hogy a magyar állam bürokratikus intézkedéséért heteken belül életükkel kell fizetniük, hiszen a náci Einsatzgruppék sem kaptak ekkor még parancsot arra, hogy a zsidókat válogatás nélkül semmisítsék meg. Viszont mind a német, mind a magyar hatóságok esetében közös volt, hogy különböző mértékben ugyan, de egyaránt felvállalták a zsidók kárára folytatott, nemzsidók számára pedig anyagi haszonnal járó politikát.

Attól, hogy egy állam úgy dönt, hogy zsidók életkörülményeivel kevésbé törődik, mint a nemzsidókéval, még nem következik azonnal előbbiek aktív megsemmisítése. Mégis sejthető, hogy vélt, mesterségesen előállított vagy valós válság esetén minden további megszorításnak azok lesznek áldozatai, akik élete a közösség szempontjából immár kevésbé értékesnek deklaráltatott. És innen erkölcsi szempontból nincs áthidalhatatlan távolságban az, ha valakinek az életét nemcsak passzív, hanem aktív módon is értéktelennek nyilvánítják. „Válságsszituációkról” ugyanis a történelem mindig „gondoskodik”.

Zsidók hátrányos helyzetbe hozása egyúttal a nemzsidók előnyben részesítését is jelenti. Ha egy effajta program állami szinten folyik, akkor az elvi előnyben részesítés megkerülhetetlen, és ennek szükségszerűen tervszerűnek és a nemzsidók szempontjából szociálisan is aláátmasztottnak kell lennie. Emiatt a zsidók kirablása az érintett gazdaságok irányítottságának növekedésével és a társadalomnak végső soron „szocialisztikus” irányú változásával is járt. Az állam a korábbinál jóval nagyobb mértékűre emelt gazdasági elvonó és újraelosztó tevékenységével minden korábbinál hatékonyabban szabhatta meg az egyén magánéletében is a „tűrt”, „tiltott” és „támogatott” határait. A totálissá váló államgépezet számára 1944 egyfajta főpróbát jelentett. Más mezben ugyan, de ezt követően teljesedhettek ki azok a gondolatok, amelyek a társadalom totális kontrolljával kívánták utópisztikus tevékenységüket végrehajtani.

Köszönetnyilvánítások

Szerzőként én jegyzem ezt a kötetet, de egy ilyen munka nem jöhetett volna létre sokak segítségével. Hibáimért csak engem terhel a felelősség, de az érdemekben ők is osztoznak. Elsősorban a Hertie Alapítvány Roman Herzog Ösztöndíjért kell köszönetet mondanom. 1999-ben hat hónapot, 2000-ben és 2001-ben két-két hónapot, 2005-ben pedig újabb egy hónapot tölthettem Berlinben, Freiburgban, Münchenben és Tübingenben kutatással. Ha nincs ez az ösztöndíj, akkor eredeti hadtörténeti érdeklődésem sem váltott volna talán át más területekre. Németországi tartózkodásaim nemcsak a holokauszt-kutatás legújabb eredményeit ismertették meg velem, hanem módot adtak rendkívüli történetekkel való találkozásokra is. Götz Aly, Christian Gerlach és Ernst Nolte más-más okból, de egyaránt inspirálója volt ennek a könyvnek. Köszönet jár a müncheni Magyar Intézetnek, amely 2005-ben egy hónapig tudományos otthont biztosított számomra. A CEU Nyílt Társadalom Archívuma szintén ösztöndíjjal támogatta munkámat.

Mindez semmit sem ért volna akkor, ha nincs olyan munkahelyem, mint az 1956-os Intézet, amely teljes alkotói szabadságot biztosít számomra. Rainer M. Jánosnál ideálisabb főnököt kutatóként elképzelni sem tudnék. A kéziratot munkahelyemen kétszer is meg tudtuk vitatni és ezek a beszélgetések rengeteg szemponttal gazdagították látásmódot, emellett sok pongyolaságot is kiszűrtek a kéziratból. Ezért hálás vagyok összes munkahelyi kollégámnak is.

Ennek a kötetnek bizonyos fejezetei korábban már egyes helyeken megjelentek. Talán elnézik nekem ezért, ha nem választom külön azok érdemeit, akik az egész kéziratot olvasták és azokét, akik csak részleteket. Már itt meg kell jegyezzem, hogy koncepciómat korántsem osztotta mindenki, tehát az alább felsorolt nevek nem az egyetértés jelére szolgálnak. Előre bocsánatot kell kérnem azoktól, akiket itt külön nem említek meg – ennek csupán feledékenységem az oka. Hálás vagyok egyetemi tanáromnak, Romsics Ignácnak, valamint Ablonczy Balázsnak, Czeglédi Andrásnak, Gyurgyák Jánosnak, Karádi Viktornak, Karsai Lászlónak, Kenedi Já-

nosnak, Romsics Gergelynek, Szakály Sándornak, Varga Lászlónak, Vadász Sándornak, Zeidler Miklósnak is észrevételeikért. Kerstin von Lingennek köszönhetően néhány olyan szempontot is figyelembe tudtam venni, ami magyar történeszként magamtól biztos nem jutott volna eszembe. A Jelenkor Kiadó vezetője, Csordás Gábor azt az embertelen feladatot vállalta magára, hogy pongyola fogalmazásaimtól megtisztítsa a kéziratot és könyvvé formálja azt: munkájáért rendkívül hálás vagyok.

Köszönettel tartozom azoknak is, akik szűkebb környezetemben tartoznak: apámnak, aki a kézirat kritikus olvasója volt, nejemnek és gyermekeimnek, akiknek el kellett viselniük gyakori esti eltűnéseimet dolgozószobámba.

Végül köszönet jár azoknak is, akik a kötetben tárgyalt időszakot felnőttként éltek át és segítségemre voltak. Származástól és politikai pártállástól függetlenül sok helyről kaptam értékes információkat, és a velük folytatott beszélgetések motiváltak leginkább. Tisztában vagyok azzal, hogy ennek a könyvnek már nem az „élménygeneráció” lesz olvasója. A megértés kísérletének feladata azonban az utódokat sem kerülheti el. Nekik szól ez a könyv.

Budapest, 2012. november 13.

Ungváry Krisztián

Bibliográfia

- Diplomáciai Iratok Magyarország külpolitikájához
 100 éves a cionista mozgalom, szerk. Bódog Gyula, Budapest, Oneg Sábbát Klub, 1998.
 1946. évi törvénycikkek, Budapest, Franklin Társulat, 1947.
 1948. évi hatályos jogszabályai, Budapest, Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, 1949.
 A. Sajti Enikő, *Délvidék 1941-1944*, Budapest, Kossuth, 1987.
 Ablonczy Balázs, „Lándzsahegy, néprokonság, small talk. Turanizmus és keleti gondolat a két világháború közötti magyar külpolitikai gondolkodásban”, in *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században*, szerk. Pritz Pál, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 2006.
 Ablonczy Balázs, „Teleki Pál”, in *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920-1953*, Budapest, Osiris, 1998. 12-29.
 Ablonczy Balázs, *Teleki Pál*, Budapest, Osiris, 2005.
 A felvidéki magyarság húsz éve (1918-1938), szerk. a Magyar Statisztikai Társaság Államtudományi Intézete, Budapest, Államtudományi Intézet, 1938.
 Agárdi Ferenc, *A svábok bejövetele. A németek szerepe Magyarországon Szent Istvántól napjainkig*, Budapest, Faust, 1946.
 A húszmillió magyarországi. A Magyar Nemzetbiológiai Intézet programja, Budapest, EPOL, 1940. május 31.
 Aktion T4. Die 'Euthanasie'-Zentrale in der Tiergartenstraße 4. szerk. Götz Aly, Berlin, Hentrich, 1989.
 Aly, Götz, „Endlösung”. *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*, Frankfurt, S. Fischer, 1995.
 Aly, Götz, *Hitler néppálma. Rablás, faji háború és nemzeti szocializmus*, Budapest, Atlantisz – S. Fischer, 2012.
 Aly, Götz, *Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*, Berlin, Bundeszentrale für politische Bildung, 2005.
 Aly, Götz, „»Judenumsiedlung«. Überlegungen zur politischen Geschichte des Holocaust”, in *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945. Neue Forschungen und Kontroversen*, szerk. Ulrich Herbert, Frankfurt, S. Fischer, 1998.
 Aly, Götz –Gerlach, Christian, *Az utolsó felvonás. A magyar zsidók meggyilkolása*, Budapest, Noran, 2005.
 Aly, Götz –Gerlach, Christian, *Das letzte Kapitel. Der Mord an den ungarischen Juden*, Stuttgart/München, DVA, 2002.
 Aly, Götz –Heim, Susanne, *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine europäische Ordnung*, Hamburg, Hoffmann und Campe, 1991.
 A magyar szociálpolitika feladatai. A vármegyei szociális előadók és közjóléti előadók pécsi országos szociálpolitikai értekezletén elhangzott előadások, 2 kt, szerk. Esztergár Lajos, Somogyi Ferenc, Budapest, 1940.

- A magyar zsidók aranyalbuma, szerk. Hegedüs Márton, Budapest, Hungária, 1940.
- A második világháború, szerk. Ungváry Krisztián, Budapest, Nemzet és Emlékezet, 2005.
- Ambrus József, „Teljes rendszerváltozást követelünk a magyar élet minden területén”, *A Nép*, 1939. január 27.
- Andorka Rudolf – Harcsa István, *A magyar társadalom modernizációja hosszú és rövidtávú társadalmi jelzőszámokkal mérve, 1870–1984*, Budapest, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia Tanszék, 1986.
- Andreánszky István, „Világnak változása Oroszországról”, *Magyar Élet*, 1940. május, 9.
- A Rongyos Gárda harcai 1919–1939, Budapest, Egy Rongyos, 1940 [reprint kiadás 1999.]
- A Szálasi-per, szerk. Karsai Elek, Karsai László, Budapest, Reform, 1988.
- „A szellemi munkások összeírása 1928”, *Magyar Statisztikai Közlemények*, 79. (1930) 43, 157.
- A Vitézi Rend Kis Kitéje, Budapest, Országos Vitézi Szék, 1925.
- A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944, szerk. Juhász Gyula, Pamlényi Ervin, Ránki György, Tilkovszky Loránt, Budapest, Kossuth, 1968.
- Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának naplója, 5. kt, Budapest, Atheaneum, 1929.
- Az 1939. évi június hó 10-ére összehívott Országgyűlés Felsőházának irományai, Budapest, Athenaeum, 1944.
- Az 1941 évi népszámlálás, 3/a kt, *Anyanyelv, nemzetiség, nyelvismeret*, Budapest, Statisztikai, 1983.
- „Az általános kereseti adóval megrótt egyének (Adóalanyok) száma és jövedelme a székesfevárosban 1937”, *Statisztikai Közlemények* 90.4. szerk. Illyefalvy Lajos, Budapest, 1939.
- Az Endre-Baky-Jaross per, szerk. Karsai László, Molnár Judit, Budapest, Cserépfalvi, 1994.
- Az Országos Mezőgazdasági Kamara jelentése az 1943. évről, Budapest, Hornyánszky Viktor, 1944.
- A zsidótörvény végrehajtásával kapcsolatos bejelentési kötelezettségekről, Szeged, Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara, 1942.
- [Bajcsy-]Zsilinszky Endre, „A magyar szociáldemokrácia válsága”, *Szózat*, 1919. október 28.
- Balogh Margit, *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946*, Budapest, MTA TTI, 1998.
- Balogh Sándor – Föglein Gizella, *Magyarország története 1918–1975. Szöveggyűjtemény*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1989.
- Bangha Béla, „A katolikus Egyház krisztusi eredete”, in Bangha Béla *Összegyűjtött Művei*, 3. kt, Budapest, Szent István Társulat, 1942.
- Baráth Tibor, *Az országépítés filozófiája a Kárpát-Medencében*, Kolozsvár, Nagy nyomda, 1943.
- Barta, Stephan, *Die Judenfrage in Ungarn*, Budapest, Stádium, 1940.

- Bárány Ferenc, „Az antiszemitizmus szerepe a szélsőjobboldali diákmozgalomban 1919–1921”, *Tudományos Szocializmus Füzetek* 8. Budapest, Művelődésügyi Minisztérium, 1971.
- Beller Béla, *Vom Volksbildungsverein zum Volksbund. Geschichte der Deutschen in Ungarn 1933–1938*, Speyer, 2000.
- Bencze Géza – Koroknai Ákos, *A selypi cukorgyár története*, Selyp, Magyar Történelmi Társulat, 1989.
- Benisch Artúr, „A zsidók térfoglalása és elhelyezkedése a mai Magyarország területén 1830–1930”, *Magyar Statisztikai Szemle*, 1934/11. 916–925.
- Beránné Nemes Vera – Hollós Ervin, *Megfigyelés alatt. Dokumentumok a horthysta titkosrendőrség működéséből 1920–1944*, Budapest, Akadémiai, 1977.
- Berend T. Iván, *Válságos évtizedek. Közép- és Kelet-Európa a két világháború között*, Budapest, Gondolat, 1983.
- Berend T. Iván – Ránki György, „A magyar gazdasági élet a német hadigazdaság szolgálatában a második világháború idején”, in uő, *Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX–XX. századi történetéből*. Budapest, Magvető, 1974.
- Berend T. Iván – Ránki György, *Magyarország gyárparipa a második világháború előtt és a háború időszakában*. (1933–1944), Budapest, Akadémiai, 1958.
- Berend T. Iván – Szuhay Miklós, *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944*, Budapest Kossuth, 1973.
- Bethlen István titkos iratai, szerk. Szinai Miklós, Szűcs László, Budapest, Kossuth, 1972.
- Bibó István. *Életút dokumentumokban (1911–1979)*, vál. Huszár Tibor, Budapest, 1956-os Intézet – Osiris Századvég, 1995.
- Bibó István, „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után”, in *Válogatott tanulmányok*, 2. kt. Budapest, Magvető, 1986.
- Bihari Péter, *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*, Budapest, Napvilág, 2008.
- Bikkal Dénes, *Bevezetés a szociálpolitikába*, Budapest, Atheneum, 1941.
- Bikkal Dénes, *Családi munkabér külföldön és Magyarországon*, Budapest, 1938.
- Bikkal Dénes, *Magyar szociálpolitika. A dolgozó társadalom szociális védelme Magyarországon*, Budapest, Danubia, 1943. 10.
- Bikkal Dénes, „Olasz mintára meg kell szervezni a magyar dolgozók munkautáni pihenését és szórakozását”, *Nemzeti Munka*, 1935. október, 6.
- Bodnár Ferenc, „Hozzuk haza a csángókat”, *Magyar Élet pártértéstitője*, 1940. augusztus 1.
- Bokor Péter, *Végjáték a Duna mentén. Interjúk egy filmsorozathoz*, Budapest, RTV – Minerva – Kossuth, 1982.
- Borsányi György, „Ezernyolcszáz kartoték a budapesti baloldaltól”, *Valóság*, 1983/1. 19–31.
- Bosnyák Zoltán, *A magyar fajvédelem úttörői*, Budapest, Gede testvérek, 2000.
- Bosnyák Zoltán, *A zsidókérdés törvényes rendezése. Az egyenjogúsítás 70. évfordulóján*, Mezőberény, szerző, 1937.
- Bosnyák Zoltán, „Állítsuk fel a Zsidókérdéskutató Magyar Intézetet!”, *A Cél*, 1942. február.
- Bosnyák Zoltán, „Európa felszámolja a zsidókérdést”, *Függetlenség* 1943. február 28.

- Bosnyák Zoltán, „Néhány szó a fajvédelmi törvényről”, *A Cél*, 1941. augusztus.
- Bosnyák Zoltán, „Nincs más út”, *A Cél*, 1939. január-június.
- Bosnyák Zoltán, *Szemben Judeával*, Budapest, Centrum, 1943.
- Botos János, *A Magyar Nemzeti Bank története*, 2 kt, Budapest, Presscom, 1999.
- Bóné Tamás, „A zsidókérdés nemzetközi megoldása”, *Baross Újság*, 1941. április 11.
- Bölöny József, „Kereszténység a kirakatokban”, *História*, 1993/4.
- Braham, Randolph L., *A népiértés politikája – a Holocaust Magyarországon*, 2 kt, Budapest, Belvárosi Könyvkiadó, 1997.
- Braham, Randolph L., „Magyarország keresztény egyházai és a holokauszt”, in uő, *Válogatott tanulmányok*, Budapest, Láng, 2002.
- Braham, Randolph L., „The Holocaust in Hungary: A Historical Interpretation of the Role of the Hungarian Radical Right”, *Societas, Wisconsin*, 1972/3. 195–220.
- Braham, Randolph L., *The Destruction of the Hungarian Jewry. A Documentary Account*, New York, 1963.
- Brechtken, Magnus, „Madagaskar für die Juden”. *Antisemitische Idee und politische Praxis 1885–1945*, München, Oldenbourg, 1997.
- Breitmann, Richard, *Der Architekt der Endlösung. Himmler und die Vernichtung der europäischen Juden*, Paderborn/München, 1996.
- Breitmann, Richard, „Plans for the final Solution in early 1941”, *German Studies Review*, 17. (1994).
- Broszat, Martin, „Hitler und die Genesis der Endlösung. Aus Anlaß der Thesen von David Irving”, *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 1977/25. 373–385.
- Browning, Christopher R., *Judenmord. NS-Politik, Zwangsarbeit und das Verhalten der Täter*, Frankfurt, S. Fischer, 2001.
- Budaváry László nagy parlamenti beszéde a magyarországi zsidókérdés intézményes megoldásáról, Budapest, Nemzeti Élet nyomda, 1920.
- Budaváry László, *Quo vadis Hungária. Fajvédelmi könyvsorozat I. könyv*, Budapest, Nemzeti Élet, 1937.
- Budaváry László, *Zöld bolsevizmus*, Budapest, Nemzeti Élet, 1941.
- Castel, Robert, *A szociális kérdés alakváltozásai*, Budapest, Kávé, 1995.
- Conze, Werner, „Die ländliche Überbevölkerung in Polen”, in *Arbeiten des XIV. Internationalen Soziologenkongresses Bucuresti, Mitteilungen, Abteilung B – Das Dorf*, 1. kt, in D. Gusti (szerk.) *Schriften zur Soziologie, Ethik und Politik. Studien und Forschung*, Bukarest, 1940.
- Csak szolgálati használatra. *Iratok a Horthy-hadsereg történetéhez*, szerk. Hetés Tibor, Morva Tamásné, Budapest, Zrínyi, 1968.
- Csehi Ferenc, „Régi érdemeiért autonómiát és kizárólagos érdekképviselőt a Barossnak”, *Összetartás*, 1944. április 25.
- Csikós-Nagy Béla, *A szovjetgazdaság három achilles-sarka*, Szeged, Városi Nyomda, 1941.
- Csikós-Nagy Béla, *A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulságok az ezredforduló küszöbén*, Budapest, Akadémiai, 1996.
- Csizmadia Ervin, Makkai János. *Ösztön és politika. Makkai János és a magyar reformjobbok a két háború között*, Budapest, Új Mandátum, 2001.

- Csiki Tamás, *Városi zsidóság Északkelet- és Keletmagyarországon*, Budapest, Osiris, 1999.
- Csöppös István, „A komáromi norma – egy szociálpolitikai kísérlet Magyarországon”, *Századok*, 1992/2. 259–284.
- Csosz László, „Földreform és fajvédelem. A negyedik zsidótörvény végrehajtása”, in *A Holocaust Magyarországon európai perspektívában*, szerk. Molnár Judit, Budapest, Balassi, 2005.
- Czettler Antal, *A mi kis élethalál kérdéseink. A magyar külpolitika a hadba lépéstől a német megszállásig*, Budapest, Magvető, 2000.
- Darvas József, „Fekete úr élni akar”, *Szabad Szó*, 1945. december 11.
- Darvas József, „Öszinte szót a zsidókérdésben”, *Szabad Nép*, 1945. március 25.
- Darvas József – Bálint György – Forgács Antal – Jahn Ferenc, *Visegrádi utca 20–24*, Budapest, Gondolat, 1936.
- Das Deutsche Reich und der zweite Weltkrieg*. 6. kt, *Die Ausweitung zum Weltkrieg und Wechsel der Initiative*, szerk. Boog, Horst et al., Stuttgart, DVA, 1990.
- Dánér Béla, Dr., *A magyarországi zsidókérdés megoldása*, Budapest, Apostol Nyomda, 1919.
- Death Dealer. The Memoirs of the SS-Commandant at Auschwitz*, szerk. Steven Paulsky, New York, Da Capo, 1996.
- Deutsche Geschichte*, 11. kt, *Republik und Diktatur*, szerk. Heinrich Pleticha, Gütersloh, 1987.
- Deutschland und Südosteuropa*, Berlin, Arbeitswissenschaftliche Institut, 1940.
- Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941–1942. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*, szerk. Peter Klein, Berlin, Hentrich, 1997.
- Die Ermordung der europäischen Juden. Eine umfassende Dokumentation des Holocaust 1941–1945*, szerk. Peter Longerich, München/Zürich, 1989.
- Diószeghy, Tibor, „Das unblutige Pogrom. Der ungarländische Antisemitismus als Institution”, in *Martyrium. Ein jüdisches Jahrbuch*, szerk. Jakob Krausz, Bécs, BEG, 1922.
- Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig 1940–1941*, összeáll. Juhász Gyula, Budapest, Akadémiai, 1982.
- Distribution of the Jewish Population of the UDSSR 1939*, szerk. Mordechai Altschuler, Jerusalem, 1993.
- Dokumentumok a magyar hitelpolitika, pénzforgalom és bankrendszer történetéhez (1945–1949)*, szerk. Tallós György, Budapest, 1989.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Baranya megyei levéltárból*, főszerk. Ságvári Ágnes, Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1994.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei levéltárból*, főszerk. Ságvári Ágnes, Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1994.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Csongrád megyei levéltárból*, szerk. Ságvári Ágnes, Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1944.

- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. *Iratok a Fejér megyei levéltárból*, főszerk. Ságvári Ágnes, Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1994.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. *Iratok a Győr-Sopron megyei levéltárból*, főszerk. Ságvári Ágnes, Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1994.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. *Iratok a Hajdú-Bihar megyei levéltárból*, szerk. Ságvári Ágnes, Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1944.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. *Iratok a Somogy megyei levéltárból*, szerk. Ságvári Ágnes, Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1944.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. *Iratok a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei levéltárból*, szerk. Ságvári Ágnes, Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1944.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. *Iratok a Vas megyei levéltárból*, főszerk. Ságvári Ágnes, Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1994.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. *Iratok a Veszprém megyei levéltárból*, Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1994.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. *Iratok a Zala megyei levéltárból*, Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1994.
- Dombrády Lóránd, *A magyar gazdaság és a hadfelszerelés 1938–1944*, Budapest, Akadémiai, 1981.
- Dombrády Lóránd, *A magyar hadigazdaság a második világháború idején*, Budapest, Petit Real, 2003.
- Dombrády Lóránd – Tóth Sándor, *A magyar királyi honvédség*, Budapest, Zrínyi, 1987.
- Domokos László, *A Baross-szövetség a magyar gazdasági életben. Különnyomat a Baross-szövetség öthónapos gyakorlati kereskedelmi szaktanfolyamának harmadik évkönyvéből*, Budapest, 1943.
- Don, Jehuda, *A magyarországi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete a 19–20. században*, Budapest, MTA, 2006.
- Donáth György, „Az Egyesületközi Együttműködés”, *Magyar Élet*, 1941. június 9–11.
- Dósa Rudolfné, *A MOVE – Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet 1918–1944*, Budapest, Akadémiai, 1972.
- Dücső Csaba, *Nincs kegyelem*, Budapest, Centrum, 1939.
- Eckhardt Tibor, *Javaslat a földbirtokmegosztás rendezésére*, Budapest, 1939.
- Edelsheim-Gyulay Ilona, *Becsület és kötelesség*, Budapest, Európa, 2000.
- Emberirtás-embermentés: svéd követjelentések 1944-ből. *Az auschwitzi jegyzőkönyv*, vál. ford. bev. és jegyz. Bajtay Péter, Budapest, Katalizátor iroda, 1994.
- Endre László, „A szolgabírák”, *Magyarság*, 1928. szeptember 26.
- Erdei Ferenc, „A magyar társadalom a két világháború között”, *Valóság*, 1976/4. 25–53. valamint 1976/5. 36–58.
- Erdei Ferenc, „A magyar társadalom a két világháború között”, in uő, *A magyar társadalomról*, Budapest, Akadémiai, 1980.
- Erdei Ferenc, „Beszéd Balatonszárszón a Magyar Élet-tábor előadás és megbeszélés-sorozatán” in *Szárszó. Az 1943 évi balatonszárszói Magyar Élet tábor előadás és megbeszélés-sorozata*, Budapest, Püski, 1992.
- Erdei Ferenc levelezése, Budapest, Magvető, 1991.

- Essner, Cornelia, *Die nürnbergi Gesetze oder die Verwaltung des Rassenwahns 1933–1945*, Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2002.
- Esztergár Lajos (szerk.) *A magyar szociálpolitika feladatai. A vármegyei szociális tanácsadók és közjóléti előadók pécsi országos szociálpolitikai értekezletén elhangzott előadások*, Pécs, Kultúra, 1939.
- Esztergár Lajos, „Die Wohlfahrtgenossenschaften in Ungarn”, in *Ungarisches Wirtschafts-Jahrbuch*, 18. (1942)
- Fajvédelem és munkáskérdés. *Három előadás az Ébredő Magyarok Egyesülete 1925. évi december hó 20-án tartott országos kongresszusáról*, Budapest, Held, 1926.
- Fazekas Csaba, „Prohászka Ottokár zsidóellenességéről”, *Egyháztörténeti Szemle*, 9. évf. (2008) 4. sz.
- Fegyvertelenül álltak az aknamezőkön. *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*, 2 kt, szerk. Karsai Elek, Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1962.
- Fejtő Ferenc, *Magyarság, zsidóság*, Budapest MTA Történettudományi Intézete, 2000.
- Felsőházi Napló, 1935–1940.
- Fellner Frigyes, „Adótehermegosztás”, *Statisztikai Közlemények* 79, Budapest, 1936.
- Ferge Zsuzsa, *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*, Budapest, Magvető, 1986.
- Ferge Zsuzsa – Lévai Katalin, *A jóléti állam*, Budapest, ELTE, 1991.
- Ferge Zsuzsa, *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*, 2. kiadás, Budapest, Kávé, 1998.
- Féja Géza, „A magyar vonal”, *Magyar Élet*, 1943. augusztus 4.
- Féja Géza, „A Márciusi Front hiteles története”, *Magyar Út*, 1941. április 2.
- Féja Géza, „A tömörülés”, *Magyarország*, 1942. április 23.
- Féja Géza, „Fejtő-Fischl”, *Kelet Népe*, 1938. december.
- Féja Géza, „Liberális?”, *Magyarország*, 1942. december 1.
- Féja Géza, *Magyar irodalomszemlélet*, Budapest, Magyar Élet, 1942.
- Féja Géza, „Márciusi Front”, *Válasz*, 1937/6. [reprint: *Válasz 1934–1938*, 454–470.]
- Fischer, Rolf, *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867–1939*, München, Oldenbourg, 1988.
- Fodor Ferenc, *Teleki Pál*, Budapest, Mike és társa, 2001.
- Források Budapest múltjából, szerk. Szekeres József, 3. kt, Budapest, Budapest Fővárosi Levéltár, 1972.
- Friedländer, Saul, „Vom Antisemitismus zur Judenvernichtung. Eine historiographische Studie zur nationalsozialistischen Judenpolitik und Versuch einer Interpretation”, in *Der Mord an den Juden im zweiten Weltkrieg. Entschlußbildung und Verwirklichung*, szerk. Eberhard Jäckel, Jürgen Rohwer, Frankfurt, S. Fischer, 1994.
- Friedrich István, „Az egyensúly biztosítása”, *Pesti Napló*, 1938. április 10.
- Frojmovics Kinga, „Deportálás Galíciába a kamenyec-podolszkiji vérengzés után (1941–1942)”, kézirat, http://users.atw.hu/korosmezokam/eloadasok_adresses.html.
- Frojmovics Kinga, „Helyünk a holokauszt kutatásban a jeruzsálemi Yad Vashemből nézve”, *Kommentár*, 2008/6. 113–116.

- Projimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Strbik Andrea, *A zsidó Budapest*, 2. kt, *Emlékek, szertartások, történelem*, Budapest, Városháza – MTA Judaiztika Kutatócsoport, 1995.
- Futó Mihály, *Gyárfári termelésünk irányítása a II. világháborúban. Különlönyomat a Közgazdasági Szemle 1943 évi 11–12. számából*, Szeged, Városi Nyomda, 1943.
- Fülep Lajos, „Nemzeti öncélúság”, in *Válasz 1934–1938*.
- Janzenmüller, Jörg, „Die Motivation zur Vernichtung der ungarischen Juden. Zwischen konstruierten Sachzwängen und europäischen Neuordnungsplänen”, in *Ungarn Jahrbuch* 2001.
- Gál István, „Egy óra Sárközi Györggyel”, *Új Szellem*, 1937/15. szeptember 15.
- Gergely Ferenc, *A magyar cserkészlet története 1910–1948*, Budapest, Göncöl, 1989.
- Gergely Jenő, *A keresztényszocializmus Magyarországon 1924–1944*, Budapest, Typovent, 1993.
- Gergely Jenő, Gömbös Gyula. *Politikai pályakép*, Budapest, Vince, 2001.
- Gergely Jenő, *Prohászka Ottokár. „A napba öltözött ember”*, Budapest, Gondolat, 1994.
- Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Izsák Lajos – Pölöskei Ferenc, *Magyarországi pártprogramok 1919–1945*, Budapest, Kossuth, 1991.
- Gergely Jenő – Izsák Lajos, *A huszadik század története*, Budapest, Pannonica, 2000.
- Gerlach, Christian, „A magyarországi zsidóság deportálása”, in *A Holokauszt Magyarországon – európai perspektívában*, Budapest, Balassi, 2005.
- Gerlach, Christian, *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland 1941 bis 1944*, Hamburg Hamburger, 1999.
- Gerlach, Christian, *Krieg, Ernährung, Völkermord. Studien zur nationalsozialistischen Vernichtungspolitik*, Hamburg, HIS, 1999.
- Gerlach, Christian, „The Eichmann Interrogations in Holocaust Historiography”, in *Holocaust and Genocide Studies*, 15. (2001)
- Goldhagen, Daniel, *Hitlers willige Vollstrecker. Ganz gewöhnliche Deutsche und der Holocaust*, München, Siedler, 1996.
- Gombos György, *A bukovinai székelyek hazatelepítése: újabb tennivalók*, Budapest, 1942. (Magyar Külügyi Társaság Külügyi Könyvtár 5).
- Gombos Gyula, „Hozzájárulás az asszimilációs vitához”, *Magyar Élet*, 1939. szeptember 9.
- [Gömbös Gyula] *A nemzeti öncélúságért. Gömbös Gyula miniszterelnök 12 beszéde*, Budapest, 1932.
- Gömbös pártja. *A Nemzeti Egység Pártjának dokumentumai*, összeáll. és előszó Vonyó József, Pécs Campus, 1998.
- Gróh Gáspár, „Egy regény utóélete”, in Szabó Dezső, *Az elsodort falu. Regény egy kötetben*, Debrecen, A debreceni református kollégium gimnáziuma, 1989.
- Gunst Péter, *Magyarország gazdaságtörténete (1914–1989)*. Magyar Gazdaságtörténet 2. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.
- Gyáni Gábor, *A szociálpolitika múltja Magyarországon*, Budapest, História Könyvtár, 1994.
- Gyáni Gábor, „Egy magyar holokausztörténész portréjához”, *Kommentár*, 2008/6. 105–112.

- Gyáni Gábor, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Budapest, Napvilág, 2000.
- Gyáni Gábor, „Forráskritika és bizonyítás. Viszontválasz Karády Viktornak”, *BUKSZ*, 1998/1. 20–27.
- Gyáni Gábor, „Helyünk a holokauszt történetírásában”, *Kommentár*, 2008/3. 13–23.
- Gyáni Gábor, „Polgárosodás mint zsidó identitás”, *BUKSZ*, 1997/3. 266–277.
- Gyáni Gábor – Kövér György, *Magyarország társadalomtörténete*, 2. kt, *A reformkortól a második világháborúig*, Budapest, Osiris, 2003.
- Gyurácz Ferenc, „Nemzeti gondolat és szociálpolitika. Egan Ede és a kárpátaljai akció”, *Valóság*, 1998/2. 33–45.
- Gyurgyák János, *A zsidókérdés Magyarországon*, Budapest, Osiris, 2001.
- Hachmeister, Lutz, *Der Gegnerforscher: Die Karriere des SS-Führers Franz Alfred Six*, München, C. H. Beck, 1998.
- Haller István *Harc a numerus clausus körül*, Budapest, szerző, 1926.
- Hatos Pál, „Ravasz László és a magyar református egyház holokauszttal kapcsolatos 1945 utáni állásfoglalásai”, *Protestáns Szemle*, 2004/4. 211–224.
- Hausleitner, Mariana, *Die Rumänisierung der Bukowina (Südosteuropäische Arbeiten 111.)* München, Oldenbourg, 2001.
- Hámori Péter, „A katolikus jobboldal eszméi”, *Valóság*, 1996/2.
- Hámori Péter, „Kísérlet a visszacsatolt felvidéki területek társadalmi és szociális integrálására. A Magyar a Magyarért Mozgalom története (1938–1940)”, *Századok*, 2001/3.
- Hámori Péter, „Kísérlet egy »propagandaminisztérium« létrehozására Magyarországon. A miniszterelnökség V. Társadalompolitikai osztályának története 1938–1941”, *Századok*, 1997/2. 353–382.
- Hegedűs István, *Örségváltás*, Budapest, szerző, 1942.
- Helyiünk Európában. *Nézetek és koncepciók a 20 századi Magyarországon*, vál. szerk. Ring Éva, Budapest, Magvető, 1986.
- Herbst, Ludolf, *Der totale Krieg und die Ordnung der Wirtschaft*, Stuttgart, 1982.
- Hét évtized a hazai zsidóság életében*, szerk. Lendvai L. Ferenc, Sohár Anikó, Horváth Pál, Budapest, MTA Filozófiai Intézet, 1990.
- Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944*. 2. kt, *Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal*, bev. vál. és jegyz. Ránki György, Budapest, Magvető, 1983.
- Holtzer Lóránt, „Mindszenty vitatott hónapjai Veszprémben”, *Beszélő*, 2004/7–8.
- Hollós Ervin – Lajta Vera, *Horthy Miklós, a fehérek vezére*, Budapest, Kossuth, 1985.
- Hollós István, „Magyar szociális problémák a statisztika tükrében”, in *Esztergár, A magyar szociálpolitika*, 1939.
- Hollós István, „Magyar szociális problémák a statisztika tükrében”, in *A magyar szociálpolitika*, 1940.
- Horthy-Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásában és szétzúzásában*, Budapest, Zrínyi, 1985.
- Horthy Miklós – dokumentumok tükrében*, szerk. H. Haraszti Éva, Budapest, Balassi, 1993.
- Horthy Miklós, *Emlékirataim*, Budapest, Európa, 1990.
- [Vitéz Baráti] Huszár Aladár, *Gondolatok a világháború alatt*, Budapest, Rege, 1943.

- Illyés Gyula, *Magyarok – naplójegyzetek*, Budapest, Nyugat, 1938.
- Incze Miklós, *Válság és nyomor a Horthy-rendszerben. 1929–1933*, Budapest, Művelt Nép, 1952.
- Iratok az ellenforradalom történetéhez, 2. kt, *A fasiszta rendszer kiépítése és a népyomor Magyarországon 1921–1924*, szerk. Karsai Elek, Nemes Dezső, Budapest, Szikra, 1956.
- Iratok az ellenforradalom történetéhez, 3. kt, *Az ellenforradalmi rendszer gazdasága és politikája Magyarországon 1924–1926*, szerk. Nemes Dezső, Karsai Elek, Budapest, Kosuth, 1959.
- Írók lázadása. 1956-os írószövetségi jegyzőkönyvek, sajtó alá rend. bev. jegyz. Ständeisky Éva, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézete, 1990.
- Jansen, Hans, *Der Madagaskarplan. Die beabsichtigte Deportation der europäischen Juden nach Madagaskar*, München, Langen Müller, 1997.
- Jászi Oszkár, „Szabó Ervin és életmunkája”, in Szabó Ervin, *Társadalmi és pártharcok a 48-49-es magyar forradalomban*, Bécs, Magyar Kiadó, 1921.
- „Jövedelemadóval megrótt egyének száma és jövedelme a Székesfevárosban 1937”, *Statisztikai Közlemények* 90.3. szerk. Illyefalvy Lajos, Budapest, 1939.
- Karády Viktor, „Egyenlőtlen polgárosodás. A zsidóság modernizációjának különleges tényezői Magyarországon”, in *Változás és állandóság. Tanulmányok a magyar polgári társadalomról*, Hollandiai Mikes Kelemen Kör, 1989.
- Karády Viktor, *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon 1867–1945*, Budapest, Replika kör, 1997.
- Karády Viktor, *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történeti alakváltozásai Magyarországon*, Budapest, Új Mandátum, 2001.
- Karády Viktor, „Réteghelyzet és korviszonyok a bánáti zsidó-keresztény házasságokban (1896–1941)”, in *Emberi viszonyok, Cseh-Szombathy László tiszteletére*, szerk. Spéder Zsolt, Tóth Pál Péter, Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtörténeti Társaság – Századvég kiadó, 2000.
- Karády Viktor, *Zsidóság Európában a modern korban*, Budapest, Új Mandátum, 2000.
- Karády Viktor, *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945)*, Budapest, Replika Kör, 2000.
- Karády Viktor – Kozma István, *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*, Budapest, Osiris, 2002.
- Karsai Elek, *Szálasi naplója. A nyilas mozgalom a II. világháború idején*, Budapest, Kosuth, 1979.
- Karsai Elek – Szinai Miklós, „A Weiss-Manfréd vagyion német kézre kerülésének története”, *Századok*, 1961/4–5.
- Karsai László, *A cigánykérdés Magyarországon. 1919–1945 – Út a cigány Holocauszthoz*, Budapest, Cserépfalvi, 1992.
- Karsai László „A magyar holocaust. Az Endre-Baky-Jaross-per”, in Král Csaba (szerk.) *Holocaust-émlékkönyv: a vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából*, Budapest, TEDISZ, 1994.
- Karsai László, „A magyar holocaust-történetírásról”, *Kommentár*, 2008/6. 91–104.

- Karsai László, „A magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1920–1944”, in *A holocaust Magyarországon európai perspektívában*, szerk. Molnár Judit, Budapest, Balassi, 2005.
- Karsai László (szerk.) *Befogadók. Írások az antiszemitizmus ellen*, Budapest, Aura, 1993.
- Karsai László, *Holocaust*, Budapest, Pannonica, 2001.
- Karsai László, *Kirekesztők. Antiszemita írások 1881–1992*, Budapest, Aura, 1992.
- Karsai László, „Magyar zsidók sorsa Nyugat-Európában 1942–1943-ban”, in *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*, Pécs, University Press, 2000.
- Katholikus Lexikon, szerk. Bangha Béla, Budapest, 1931.
- Katzburg, Nathaniel, *Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943*, Budapest, Bábel, 2002.
- Kádár Gábor – Vági Zoltán, *Aranyvonat. Fejezetek a magyar zsidó vagyion történetéből*, Budapest, Osiris, 2001.
- Kádár Gábor – Vági Zoltán, *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*, Budapest, Jaffa, 2005.
- Kállay Miklós, *Magyarország miniszterelnöke voltam. 1942–1944. Egy nemzet küzdelme a második világháborúban*, előszó C. A. Macartney, Budapest, Európa, 1991.
- Kerék Mihály, *A magyar földkérdés*, Budapest, MEFHOSZ, 1939.
- Kerék Mihály, „Tévedések és fogalomzavar a föld kérdése körül”, in *Válasz 1934–1938. Keresztény Magyar Orvosbajtársunk hív a MONE*, Budapest, Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete, 1940.
- Képviseleti Naplók*, 1935–1939, 1939–1944, Budapest, Athenaeum.
- Kis György, *Megjelölve Krisztus keresztjével és Dávid csillagával*, Budapest, szerző, 1987.
- Kisfaludy Gyula, „Fajvédelem és földreform (Matolcsy Mátyás társadalomszemléletének bírálatahoz)”, *Tudományos Szocializmus Füzetek*, 1974/28. 56.
- Kiss Réka, „Ravasz László püspöki működése”, in Kósa László (szerk.) *Reformátusok Budapesten*, 2 kt, Budapest, Argumentum, 2006. 537–577.
- Kivel mi történt. Riportlexikon a sorsforduló szereplőiről és vértanúiról. Első összefoglaló jelentés: a német megszállástól a felszabadulásig*, szerk. Turcsányi Gyula, Budapest, Légrády, 1945.
- Klee, Ernst, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945*, Frankfurt, Fischer Taschenbuch, 2005.
- Kodolányi János, „Esti beszélgetés”, *Magyar Élet*, 1941. március 2.
- Kodolányi János, *Földindulás*, Budapest, Magvető, 1989.
- Kodolányi János, „Néhány kérdés a földreform kapcsán”, *Magyar Élet*, 1939. február 4.
- Kodolányi János, *Sülyedő világ*, 3. kiadás, Budapest, Magvető, 1940.
- Kollaboráció vagy kooperáció? A budapesti Zsidó Tanács 1944*, szerk. Schmidt Mária, Budapest, Minerva, 1990.
- Kolosváry-Borcsa Mihály, *A zsidókérdés Magyarországi irodalma*, Budapest, Stádium, 1943. [reprint: Gede Testvérek, 1999.]
- Kovalovszky Miklós, „Egy Pest környéki iskola társadalomrajza”, in *A pestszentlőrinci állami felső kereskedelmi iskola évkönyve 1939/40*, Budapest, Fischer, 1940.
- Kovács Alajos, *A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében*, Budapest, Nemzeti Liga, 1938.

- Kovács Alajos, „A nevek és névváltoztatások statisztikája”, *Magyar Statisztikai Szemle*, 1931/5.
- Kovács Alajos, *A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában*, Budapest, Hornyánszky Viktor könyvnyomdája, 1936.
- Kovács Alajos, *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*, Budapest, Kellner nyomda, 1922.
- Kovács Alajos, „A zsidó vér aránya a magyarságban”, 1-3. *Új Magyarság*, 1938. június 25. 29. július 1.
- Kovács Alajos, „Die politische Entwicklung der Judenfrage in Europa/Ungarn”, *Die Weltkampf*, 1941/2.
- Kovács Alajos, *Értelmiségünk nemzeti jellegének biztosítása*, Budapest, Stephaneum, 1926.
- Kovács András (szerk) *A modern antiszemitizmus* [felsőoktatási tankönyv] Budapest, Új Mandátum, 1999.
- Kovács Éva, „A házassági piac alakulása Komáromban (1900-1940)”, in *Léptékoáltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*, szerk. K. Horváth Zsolt, Lugosi András, Sohajda Ferenc, Budapest, Hermész kör – Osiris, 2003.
- Kovács Éva, „Még egy asszimilációs mutató: A vegyes házasságok alakulása”, in Schweitzer József (szerk.) *Évkönyv 1992–1995*, Budapest, Országos Rabbiképző Intézet, 1995.
- Kovács Éva, „Választói magatartás mint a nemzeti identitás mutatója Kassán a két világháború között”, *Regio*, 1993/3.
- Kovács Imre, „Egy batyuval”, *Szabad Szó*, 1945. április 22.
- Kovács István, dr., „Bethlenék egyetlen igazsága”, *Magyar Út*, 1939. december 2.
- Kovács M. Mária, „A numerus clausus és az orvosi antiszemitizmus a húszas években”, *Budapesti Negyed*, 1995/2.
- Kovács M. Mária, „Horthy megítéléséről”, *Élet és Irodalom*, 2012. szeptember 7.
- Kovács M. Mária, *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*, Budapest Helikon, 2001.
- Kovrig Béla, „A munka védelme a dunai államokban”, *Acta Oeconomica*, 2. Kolozsvár, Universitas Francisco-Josephina, 1944.
- Kovrig Béla, *Magyar társadalompolitika*, 3. kt, Kolozsvár, M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem, 1944.
- Kovrig Béla, *Magyar társadalompolitika (1920–1945)*, Kis magyar könyvtár IV. New York, k.n. 1954.
- Kozma Miklós, *Az összeomlás 1918–1919*, Budapest, Athaeneum, 1933.
- Kóródy Tibor, „Nemzetiszocialista káté”, *Nyilaskeresztes füzetek*, 1939/1.
- Krausz Tamás, „Gulag és Auschwitz avagy: az összehasonlító elemzés értelme és funkciója”, *Eszmélet*, 45. (2000. tavasz).
- Kürthy Sándor, „A szabadidő felhasználása”, in Bsztergár, *A magyar szociálpolitika*, 1939. 2. kt.
- Lackó Miklós, *Nyilasok, nemzetiszocialisták*, Budapest, Kossuth, 1966.
- Laczkó István, *A magyar munkás- és társadalombiztosítás története*, Budapest, Táncsics, 1986.
- Ladányi Andor, „A numerus clausustól a numerus nullusig”, *Múlt és Jövő*, 2005/1.

- Ladányi Andor, „A numerus clausus törvény 1928 évi módosításáról”, *Századok*, 1994/6.
- Ladányi Andor, *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben 1919–1921*, Budapest, Akadémiai, 1979.
- Laky Dezső, „A háztulajdon alakulása Budapesten”, *Statisztikai Közlemények*, Budapest, é.n. (1939).
- Levatic László, „Das zweite Judengesetz”, *Der Weltkampf*, 1939. június.
- Lévai Jenő, *Endre László, a háborús bűnösök listavezetője*, Budapest, Müller Károly, 1945.
- Lévai Jenő, „The Hungarian Deportations in the Light of the Eichmann Trial”, *Yad Vashem Studies V. Jerusalem, Yad Vashem*, 1964.
- Lévai Jenő, *Zsidósors Magyarországon*, Budapest, Magyar Téka, 1948.
- Lipscher, Ladislav, *Die Juden im slowakischen Staat*, München/Bécs, Oldenbourg, 1980.
- Litván György, „München, Illyés Gyula és Hatvany”, *Élet és Irodalom*, 2000. március 10.
- Longerich, Peter, *Politik der Endlösung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*, München/Zürich, 1999.
- Luzsánszky Alfonz, *A Talmud magyarul*, Budapest, szerző, 1911.
- Macartney, Carlyle A., *October fifteenth. A history of modern Hungary*, 2 kt, UPI, Edinburgh, 1956.
- Macartney, Carlyle A., *Október tizenötödike. A modern Magyarország története*, Budapest, Gede Testvérek, 2006.
- Magyar Megújulás Pártja. Program.* [Összeállította] Imrédy [Béla], Rátz [Jenő], Jaross [Andor]. Budapest, Stádium, 1944.
- Magyarország és a második világháború*, szerk. Ádám Magda, Juhász Gyula, Kerekes Lajos, bev. Zsigmond László, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 1959.
- Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*, főszerk. Ránki György, Budapest, Akadémiai, 1976.
- Magyarország történeti kronológiája*, főszerk. Benda Kálmán, Budapest, Akadémiai, 1981.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 1935*, Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1936.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 1941*, Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1942.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 1942*, Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1943.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 1944*, Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1945.
- Magyar Történeti Szöveggyűjtemény 1914–1999*, 1. kt, szerk. Romsics Ignác, Budapest, Osiris, 2000.
- Magyary Zoltán, „Államéletünk válsága”, *Egyedül Vagyunk*, 1939/6.
- Major Róbert, *25 év ellenforradalmi sajtó 1919–1944*, Budapest, Cserépfalvi, 1945.
- Majsai Tamás, „A magyar holocaust első felvonása”, in *Holocaust emlékkönyv: a vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából*, Budapest, TEDISZ, 1994.
- Majsai Tamás, „A magyar református egyház és a Holocaust. A nyilvános tiltakozás története”, *Világosság*, 1995/5. 50-80.

- Majsai Tamás, „Bíborosok és püspökök a zsidómentés barikádharcában”, *Budapesti Negyed*, 1995/2. 169-180.
- Majsai Tamás, „Iratok a körösmezei zsidódeportálás történetéhez – 1941”, in *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve IV-V*, Budapest, Akadémiai, 1986.
- Majsai Tamás, „The deportation of Jews from Csikszereda and Margit Slachta's intervention on their behalf”, in Randolph L. Braham (szerk.) *The treatment of the Holocaust in Hungary and Romania during the post-communist era*, New York, Rosenthal Institute, 2004.
- Makkai János, „A zsidótörvény elvi alapjai”, *Új Magyarország*, 1938. december 25.
- Makkai János, „Gömbös Gyula statisztikája”, *Új Magyarország*, 1935. október 27.
- Mallmann, Klaus-Michael, „Der qualitative Sprung im Vernichtungsprozeß. Das Massaker von Kamenez-Podolsk Ende August 1941”, in *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, szerk. Wolfgang Benz, Frankfurt/New York, 2001. 239-260.
- Markovits Györgyi, „Terjesztését betiltom”. Budapest, Magvető, 1970.
- Martinovich Sándor S. J., *Kereszténység és feminizmus*, Pécs, 1918.
- Matic, Igor-Philip, *Edmund Veessenmayer. Agent und Diplomat der nationalsozialistischen Expansionspolitik*, München, Oldenbourg, 2002.
- Matolcsy Mátyás, *Agrárpolitikai feladatok Magyarországon*, Budapest, Soli deo gloria, 1935.
- Matolcsy Mátyás, *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*, Budapest, Universitas, 1938.
- Matolcsy Mátyás, *A mezőgazdasági munkanélküliség Magyarországon*, Budapest, Magyar Gazdaságkutató Intézet, 1933.
- Matolcsy Mátyás, „A vén gonosz gyűjtogató és a moszkvai pinceértekezlet”, *Magyar-ság Útja*, 1941. augusztus 22.
- Matolcsy Mátyás, *A zsidók házoagya Budapest és a vidéki városokban*, Budapest, Nyilaskeresztes Párt, 1941.
- Matolcsy Mátyás, *Az életszínvonal alakulása Magyarországon*, Budapest, Magyar Ipari Munkatudományi Intézet, 1944.
- Matolcsy Mátyás, *Az új földreform munkaterve*, Budapest, Révai, 1934.
- Matolcsy Mátyás, *Föld, Nép, Élet*, Budapest, Centrum, 1941.
- Matolcsy Mátyás, „Jövedelemmegoszlás Magyarországon”, *Közgazdasági Szemle*, 1936/5-6.
- Matolcsy Mátyás, „Minket a zsidó földek igénybevételénél is egyedül az érdekel, hogy a magyarságot minél jobban megerősítsük”, *Magyar-ság Útja*, 1942. június 5.
- Matolcsy Mátyás, „Új élet a Duna völgyében”, *Magyar-ság Útja*, 1938. november 13.
- Matolcsy Mátyás, *Új élet a magyar földön*, Budapest, Cserépfalvi, 1938.
- Málnási Ödön, *A hazai magyarság követelése*, London, Harsona, 1966.
- Málnási Ödön, *A magyar nemzet őszinte története*, Budapest, Cserépfalvi, 1937.
- Mándoky Sándor – Faragó László, *Magyar Frontharcos Mozgalom*, Budapest, Merkantil, 1938.
- Márai Sándor, *Egy polgár vallomásai*, Budapest, Európa, 2000.
- Márkus László, *A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája*, Budapest, Akadémiai, 1968.

- Mátrai Olga, „Lányok a lámpagyárban”, *Szép Szó*, 1939. május-június.
- Mc Cagg, William, „Jewish Nobles and genuines in Modern Hungary”, *East-European Quarterly*, 1972.
- Meinhold, Helmut, „Die nichtlandwirtschaftliche Überbevölkerung im ehemaligen Polen”, in *Ostraumberichte*, Neue Folge 1. (1942) 132.
- Méhely Lajos, „A magyar kisebbségi iskola”, *A Cél*, 1937/17.
- Méhely Lajos, *Az én antiszemitizmusom*, Budapest, Held, 1930.
- Méhely Lajos, „Zireg-zörög”, *A Cél*, 1939. augusztus.
- Miklóssy István, *Keresztény magyar népünk gazdasági romlása*, Budapest, 1913.
- Milotay István, „Remények és csalódások”, *Új Nemzedék*, 1920. április 11.
- Milotay István, „Új csillagok alatt”, *Új Nemzedék*, 1917. június 17.
- Molnár Judit, „Számít-e hogy volt emberséges csendő is?”, *Élet és Irodalom*, 2012. október 18.
- Mommsen, Hans, „Die Realisierung der Utopischen. Die »Endlösung der Judenfrage« im Dritten Reich”, *Geschichte und Gesellschaft*, 1983/9.
- Mona Ilona, *Slachta Margit*, Budapest, Corvinus, 1997.
- [Morin] *A tisztelt szovjet. Gyorsírói feljegyzések alapján írta Morin*, Budapest, 1919. 1-6. füzet.
- Mózessy Gergely, „A Prohászka-disputához”, *Egyháztörténeti Szemle*, 10. évf. 2009/1.
- Mózessy Gergely, „Prohászka Ottokár zsidóellenességéről”, in *Prohászka Tanulmányok 2007-2009*, szerk. Mózessy Gergely, Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Káptalani levéltár, 2009.
- N. Szegvári Katalin, *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1988.
- Nagy József, „A földkérdés a II. világháború előtti és alatti években”, *Századok*, 1993/5-6.
- Nagy József, „A Nagyatádi-féle földreform befejezése”, *Történelmi Szemle*, 1989/1.
- Nagy Péter, *Szabó Dezső*, Budapest, Akadémiai, 1964.
- Náray Antal *viszsaemlékezése 1945*, sajtó alá rendezte Szakály Sándor, Budapest, Zrínyi, 1988.
- Nemzetgyűlési Naplók*, Budapest, Athaeneum.
- Neue Internationale Rundschau der Arbeit*, 1943/3. Heft 4.
- Németh Andor, „Mezőgazdasági munkások jogviszonya”, in Esztergár, *A magyar szociálpolitika*, 1939.
- Németh László, „A magyar élet antinómiái”, in *Válasz*, 1934-1938.
- Németh László, „Beszéd Balatonszárszón a Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszélőorozatán”, in *Szárászó. Az 1943 évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás és megbeszélőorozata*, Budapest, Püski, 1992. 47.
- Németh László, „Egy különítményes vallomása”, in uő, *Sorskérdések*.
- Németh László, *Életem szilánkokban*, Budapest, Magvető-Szépirodalmi, 1989.
- Németh László, „Faji hibáinkról”, in uő, *Sorskérdések*.
- Németh László, „Magyar radikalizmus”, *Kelet Népe*, 1940. december 1.
- Németh László, *Sajkodi esték*, Budapest, Magvető-Szépirodalmi, 1974.
- Németh László, *Sorskérdések*, Budapest, Magvető – Szépirodalmi, 1989.

- Nolte, Ernst, *A fasizmus korszaka. Action Française, az olasz fasizmus, a nemzetiszocializmus*, Budapest, XX. Századi Intézet, 2003.
- Nolte, Ernst, *Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945*, Frankfurt/Berlin, Propyläen, 1987.
- Nyerges András, *Jobb vagy balkánaián?*, Budapest, Fekete Sas, 1998.
- Nyerges András, „Ki mire süket, ki mit hall”, *Magyar Hírlap*, 2001. április 14. 14.
- Nyerges András, „Neofiták és előharcosok”, *Magyar Hírlap*, 2000. december 16.
- Nyerges András, „Történet, áthallás nélkül”, *Magyar Hírlap*, 1998. május 9.
- Oberländer, Theodor, *Die agrarische Überbevölkerung Polens*, Berlin, 1935.
- Ogorreck, Ralf, *Die Einsatzgruppen und die Genesis der Endlösung*, Berlin, 1996.
- OMZSA Évkönyv 5703 (1942–1943), szerk. Csergő Hugó, Kohn Zoltán, Budapest, OMZSA, 1942.
- Ormos Mária, Kozma Miklós. *Egy magyar médiavezér. Pokoljárás a médiában és a politikában*, 2 kt, Budapest, Polgár, 2000.
- Ormos Mária, „Magyar kényszerpálya – kívülről nézve”, *Kritika*, 1995/6.
- Ormos Mária, *Mussolini*, Budapest, Kossuth, 1987.
- Országgyűlési Irományok, 8. kt, Budapest, Atheaneum, 1943.
- Orvos Levente, „Prohászka Ottokár és a zsidókérdés”, in *Prohászka Ottokár. Püspök az emberért*, szerk. Mózes György, Budapest/Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Káptalani Levéltár, 2006.
- Ósi Antal, „A magyarság felszabadítása”, *Összetartás*, 1944. október 19.
- Ósi Antal, „A hungarizmus szükségszerűsége”, *Összetartás*, 1944. november 29.
- Parasztország – Parasztgond. 1919–1944*, szerk. Kiss Dezső, Budapest, 1960. A Magyar Történelmi Társulat és a Hazafias Népfront Könyvtára 1–2.
- Pálóczi-Horváth Lajos, „Tojástartás a nacionalizmus körül”, *Magyar Élet*, 1943. szeptember 2.
- Pelle János, *A gyűlölet vetése. A zsidótörvények és a magyar közvélemény 1938–1944*, Budapest, Európa, 2001.
- Perjés Géza, „Bárdossy László és pere”, *Hadtörténelmi Közlemények*, 2000/4. 771–880.
- Petrassevich Géza, *Magyarország és a zsidóság*, Budapest, Szent Gellért, 1899.
- Petrassevich Géza, *Zsidó földbirtokosok és bérlők Magyarországon*, Budapest, 1904.
- Petrányi Győző – Rusznyák Gyula, *Munkásifjúságunk helyzete*, Budapest, 1944.
- Petrichevich Horváth Emil, Dr., *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négyévi működéséről*, Budapest, Pesti Könyvnyomda, 1924.
- Péchy Henrik, *A magyar nemzeti szocializmus politikai és gazdasági programja*, Budapest, Lőcsei Ferenc antibolsevista könyvesboltja, 1937.
- Piekarski, Konstanty, *Escaping Hell. The Story of a Polish Underground Officer in Auschwitz and Buchenwald*, Toronto, Dundurn Press, 1990.
- Pietsch, Walter, „Die jüdische Einwanderung aus Galizien und das Judentum in Ungarn”, in *Juden in Ostmitteleuropa. Von der Emanzipation bis zum Ersten Weltkrieg*, szerk. Gotthold Rhode, Marburg/Lahn, Herder Institut, 1989.
- Pikó Dénes, „Svábság és zsidóság”, *Sárkány*, 1939. január–február, 13–14.
- Pók Attila, „Én, ti és mi. A magyarországi holokauszt-kutatásról”, *Kommentár*, 2008/5.
- Pölskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos, *20. századi magyar történelem*, Budapest, Korona, 1997.

- Pritz Pál, Bárdossy László, Budapest, Elektra, 2001.
- Pritz Pál, *Magyar diplomácia a két világháború között*, Budapest, 1995.
- Prónay Pál, *A határban a halál kaszája... Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből*, szerk. Szabó Ágnes, Pamlényi Ervin, Budapest, Kossuth, 1963.
- Puskás Julianna, „Zsidó haszonbérlet”, *Századok*, 1992/1. 35–58.
- Püski Levente, *A magyar Felsőház története 1927–1945*, Budapest, Napvilág, 2000.
- Rajniss Ferenc, „A szociális nevelés értéke és anyaga”, különnyomat, *Társadalombiztosítási Közöny*, 1929. október–december.
- [Rajniss Ferenc] Szálasi minisztere voltam. *Rajniss Ferenc naplója*, bev. Sipos Péter, Budapest, Palatinus, 2001.
- Ravasz Illés – Vadász Lajos, *A légiarcok okozta károk*, Budapest, szerzők, 1944.
- Ránki György, 1944. március 19., Budapest, Kossuth, 1978.
- Ránki György (*Unternehmen Margarethe*, Bécs, Böhlau, 1984.
- Rátkai Károly, „Nyílt levél Haypál Bélához a keresztelést megtagadó papokról”, *Képes Figyelő*, 1946. november 23.
- Reformátusok Budapesten, szerk. Kósa László, 2 kt, Budapest, Argumentum, 2006.
- Reitlinger, Gerhard, *Die Endlösung. Hitlers Versuch der Ausrottung der Juden Europas*, 5. kiadás, Berlin, 1979.
- Rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb. Dr. Sombor-Schweinitzer József feljegyzései a szélsőjobb oldali mozgalmakról (1943–1943), szerk. Kovács Tamás, Budapest, Gondolat, 2009.
- Révész Sándor, „Az Antimindenés”, *Beszélő*, 2008/6.
- Riedl, Franz, „Die Juden in Ungarn”, in Hans Hinkel, *Juden Viertel Europas. Die Juden zwischen Ostsee und Schwarzem Meer*, Berlin, 1939.
- Riedl, Franz, „Die Judengesetzgebung in Ungarn”, *Volk und Reich*, 15. (1939).
- Riemetschneider Michael, *Die deutsche Wirtschaftspolitik gegenüber Ungarn 1933–1944. Ein Beitrag zur Independenz von Wirtschaft und Politik unter dem Nationalsozialismus*, Frankfurt, 1987.
- Rigg, Bryan Mark, *Hitlers jüdische Soldaten*, Paderborn, 2003.
- Romsics Ignác, *A Duna-Tisza köz hatalmi-politikai viszonyai 1918–1919-ben*, Budapest, Akadémiai, 1982.
- Romsics Ignác, „A magyar birodalmi gondolat”, in *Nem élhetek birodalom nélkül*, szerk. Gombár Csaba, Volosin Hédi, Budapest, Helikon, 2002. 41–82.
- Romsics Ignác, Bethlen István. *Politikai életrajz*, Budapest, Magyarországi Kutató Intézet, 1991.
- Romsics Ignác, *Magyarország története a XX. században*, Budapest, Osiris, 1998.
- Rosenberg, Alfred, „Die Judenfrage als Weltproblem”, *Der Weltkampf*, 1941/1.
- Saad József (szerk.) *Magyar Zoltán*, Budapest, Új Mandátum, 2000.
- Sallai Gergely, *Az első bécsi döntés*, Budapest, Osiris, 2002.
- Saly Dezső, *Szigorúan bízalmas. Fekete könyv*, Budapest, Anonymus, 1945.
- Sándor Tibor, *Örsérváltás után: zsidókérdés és filmpolitika 1938–1944*, Budapest, Magyar Filmintézet, 1997.
- Schickert, Klaus, „Die Judenfrage in Ungarn”, *Der Weltkampf*, 1941. május
- Schickert, Klaus, *Die Judenfrage in Ungarn. Jüdische Assimilation und antisemitische Bewegung im 19. und 20. Jahrhundert*, Essen, 1937.

- Schickert, Klaus, „Ungarns Judenfrage als wirtschaftliches und geistiges problem“, *Volk im Osten*, 4. (1943).
- Schiller József, *A strasshofi mentőakció és előzményei (1944–1945)*, Budapest, Cserépfalvi, 1996.
- Schmidt Mária, *Diktatúrák ördögsekerén. A civil kurázi elsorvasztása*, Budapest, Magvető, 1998.
- Schuschnigg, Kurt von, *Farewell Austria*, London/Toronto/Melbourne/Sydney, 1938.
- Sebestyén Sándor, *A Bartha Miklós Társaság 1925–1933*, Budapest, Kossuth, 1981.
- Seewann, Gerhard – Spannenberger, Norbert, *Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn*, Budapest, 1945/46, München, 1999.
- Seifert, Erich, „Eine neue Bodenpolitik. Umwälzung in der ungarischen Landwirtschaft in Sicht“, *Die Judenfrage*, 2. (1938).
- Serényi Miklós, „Zsidómentes Magyarország“, *A Nép*, 1943. május 6.
- Shields, Duncan, *A Rajk-fivérek*, Budapest, Vince, 2007.
- Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945, Budapest, Kossuth, 1983.
- Simon István, „Egy »keresztény-nemzeti« csúcsmenedzser, Wünscher Frigyes“, *Múltunk*, 2006/2.
- Sipos Péter, *Imrédy Béla a vádlottak padján*, Budapest, BFL – Osiris, 1999.
- Sipos Péter – Stier Miklós – Vida István, „Változások a kormánypárt parlamenti képviselőinek összetételében“, *Századok*, 1967/3–4.
- Siposs Sándor, „Magyarország és a nemzetiségek“, *Láthatár*, 1942. július
- Sólyomszem, „Jobboldal és bolsevizmus“, *Magyar Élet*, 1939. szeptember 9.
- Spannenberger Norbert, *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*, Budapest, Lucidus, 2005.
- Spannenberger, Norbert, *Die katholische Kirche in Ungarn 1918–1939. Positionierung im politischen System und „Katholische Renaissance“*, Stuttgart, Franz Steiner, 2006.
- Steinberg, Jonathan, *All or nothing. The Axis and the Holocaust 1941–1943*, London/New York, Routledge, 1990.
- [Stern Samu] *Budapesttől Bergen-Belsenig. Stern Samu naplója* (megjelenés alatt).
- Stern Samu, „Kihallgatásom Gömbös miniszterelnöknél és a kormányzó előtt. Fejezetek a kiadatlan naplóból“, közli és jegyzetekkel ellátta Avigdor Löwenheim, *Múlt és Jövő*, 2003/3.
- Stier Miklós, „A kormánypárt fasiszta jellegű átszervezésének csődjéhez (1935–1936)“, *Századok*, 1971/3–4.
- Strasserné Chorin Daisy – Bán D. András, *Az Andrássy úttól a Park Avenue-ig. Fejezetek Chorin Ferenc életéből 1879–1964*, Budapest, Osiris, 1999.
- Sulyok Dezső, *A magyar tragédia*, Newark, szerző, 1954.
- Szabados Mihály, „Egy telepítés tanulságai“, *Magyar Szemle*, 1941. szeptember.
- Szabados Mihály, *Hozzuk haza az amerikai magyarokat*, Magyar Élet kiadványai 1. Budapest, 1938.
- Szabolcs Ottó, *Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában. 1920–1926*, Budapest, Akadémiai, 1965.

- Szabolcsi Bence, *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931) Emlékezések, dokumentumok*, Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993.
- Szabó András Péter, „A szovjet berendezkedés első évei és a zsidókérdés. Szent-Iványi Domokos ismeretlen arca“, *Múlt és Jövő*, 2003/3.
- Szabó Dezső, „A magyar miniszterelnökhöz“, *Szabó Dezső Füzetek*, 1938. április, 38. sz. 16–32.
- Szabó Dezső, „Az individualizmus csődje“, *Huszadik Század*, 1915/2. 81–94.
- Szabó Dezső, *Ede megevé ebédem (milyen székfű nyílt Schittenhelm Ede sírján)*, Budapest, szerző, 1937. Szabó Dezső újabb művei 31–32.
- Szabó Miklós, *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története 1867–1918*, Budapest, Új Mandátum, 2003.
- Szabó Miklós, *Politikai kultúra Magyarországon. Válogatott politikai íráskorok*, Budapest, Atlantisz, 1989.
- Szabó Zoltán, „A magyar ifjúság mozgalmái“, in *Válasz 1934–1938*. [eredetileg: *Válasz 1935/3–4.*]
- Szakács Miklós, *Kaszáskeresztesek*, Budapest, Kossuth, 1963.
- Szakály Sándor, „A magyar katonai felső vezetés társadalmi és anyagi helyzete, 1919–1945“, in *A magyar katonatiszt (1848–1945)*, szerk. Hajdú Tibor, Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 5. Budapest, MTA, 1989.
- Száray Miklós – Kaposi József, *Történelem IV. középiskolák 12. évfolyam*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2012.
- Szekér Nóra, *A Magyar Terstvéri Község története*, Budapest, Norma Nyomdász Kft. 2011.
- Széchenyi Ágnes, *Válasz 1934–1938. Sznobok és parasztok. Elvek, frontok, nemzedékek*, Budapest, Argumentum, 1997.
- Szigethy István dr., *Út a magyar nemzeti szociálista állam felé. Wolff, Gömbös, Imrédy, Teleki*, Budapest, Csokonai, 1940.
- Szikra Dorottya, „A szociálpolitika másik arca. Fajvédelem és produktív szociálpolitika az 1940-es évek Magyarországon“, *Századvég*, 2008/2. 49.
- Szinai Miklós, „Antiszemita internacionálé. Az »első« nemzetközi antiszemita kongresszus Budapesten (1925)“, *Múlt és Jövő*, 1991/3.
- Szinai Miklós – Szűcs László (szerk.) *Horthy Miklós titkos iratai*, 4. kiadás, Budapest, Kossuth, 1972.
- Szöllösi-Janze Margit, *Die Pfeilkreuzlerbewegung in Ungarn. Historischer Kontext, Entwicklung und Herrschaft*, München, Oldenbourg, 1989.
- Tafferner, Anton, „Ungarndeutsche Studentenvereinigungen unter Jakob Bleyer. Zweiter Teil: Das stürmische Jahr 1933“, *Archiv der Suevia Pannonica*, 4. évf. (1967) 50–59.
- Takáts Albert, *A zsidókérdés ezeréves jogalkotásunkban*, Budapest k.n. 1944.
- Tanulmányok a holokausztról, szerk. Randolph L. Brahm, Balassi, Budapest, 2002.
- Tátrai Vilmos, „A Vitézi Rend a harmincas évektől a felszámolásig“, *HK*, 2000/1.
- Teleki Pál, *Beszédek 1939*, Budapest, Stádium, 1940.
- Teleki Pál, *Európáról és Magyarországról*, Budapest, Athenaeum, 1934. 124.
- Tibori Szabó Zoltán, *Élet és halál mezsgyéjén. Zsidók menekülése és mentése a magyar-román határon 1940–1944 között*, Kolozsvár, Minerva Művelődési Egyesület, 2001.

- Tilkovszky Loránt, *Die Sozialdemokratische Partei und die Frage der deutschen Nationalität in Ungarn 1919–1945*, Budapest, 1991.
- Tilkovszky Loránt, Teleki Pál. *Legenda és valóság*, Budapest, Kossuth, 1969.
- Tilkovszky Loránt, *Ungarn und die deutsche Volksgruppenpolitik 1938–1945*, Budapest, MTA, 1981.
- Tilkovszky Loránt, „Vád, védelem, valóság. Basch Ferenc a népbíróság előtt”, *Századok*, 1996/6. 1393–1450.
- Tomka Béla, *A harmadik birodalom. A kutatás új útjai*, Szeged, JATE-Press 1998.
- Tomka Béla, *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*, Budapest, Századvég, 2003.
- Tomka Béla, *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség*, Budapest, Akadémiai, 2011.
- Tormay Cécile, *Bujdosó könyv*, Budapest, Pallas, 1922.
- Tóth Pál Péter, *Metszéspontok. A Turultól a Márciusi Frontig*, Budapest, Akadémiai, 1983.
- Török András, *Szállási álarc nélkül. Öt év a nyilas mozgalomban*, Budapest, Fővárosi Nyomda, 1941.
- Török Bálint, *Farkas esz meg, medve esz meg... Szent-Iványi Domokos és a Magyar Függetlenségi Mozgalom*, Basel/Budapest, Magyar Protestáns Szabadegyetem, 2004.
- Traverso, Enzo, „A marxizmus Auschwitz után”, *Eszmélet*, 45. (2000. tavasz).
- Trurmit, Hansgeorg, „Die Kampfstellung in Ungarn”, *Die Judenfrage*, 3. (1939).
- Tüskés Tibor, *Kodolányi János*, Pécs, Pro Pannonia, 1999.
- Ulain Ferenc – Buday Dezső, *Rabszolgaság útján. Két beszéd*, Budapest, Held, 1925.
- Ungarn. Das Antlitz einer Nation*, szerk. Baranyai Zoltán. Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1940.
- Ungváry Sándor, *A hungarizmus élete és bukása. Mit láttam az Andrássy úti nyilasházban?*, Kaposvár, Új Somogy Nyomda és Lapkiadó, 1940.
- Ungváry Krisztián, *A magyar honvédség a második világháborúban*, Budapest, Osiris, 2005.
- Ungváry Krisztián, „Bibó és a zsákutca. Avagy miért nem tudunk mit kezdeni Bibó szellemi örökségével”, *Mozgó Világ*, 2001/2.
- Ungváry Krisztián, „Gyötrő illúziók. Bibó és 1945 eseményei”, *Beszélő*, 2000/1.
- Ungváry Krisztián, „Holokausz, népirtás és a megszálló alakulatok”, in *Évkönyv 2004. (XII.) Magyarország a jelenkorban*, 9–29.
- Ungváry Krisztián, „Kik azok a nyilasok?”, *Beszélő*, 2003/6.
- Ungváry Krisztián, „Nagy jelentőségű szociális akció. Adalékok a zsidó vagyongyűjtéséhez és elosztásához Magyarországon 1944-ben”, in *Évkönyv 2002. (X.) Magyarország a jelenkorban*, Budapest, 1956-os Intézet, 2002.
- Ungváry Krisztián, „Ungarn und die deutsche Wiedergutmachung”, in *Die Grenzen der Wiedergutmachung. Die Entschädigung für NS-Verfolgte in West- und Osteuropa 1945–2000*, szerk. Hans Günther Hockerts, Claudia Moisel, Tobias Winstel. Göttingen, Wallstein, 2006.
- Ungvári Tamás, *Ahasvérus és Shylock. A „zsidókérdés” Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1999.
- Új Honfoglalás, *Kiadja a Magyar Élet Pártértékesítője*, Budapest, Stádium, 1942.
- „Vagyonadóval megrótt egyének száma és vagyona a Székesfővárosban 1937”, *Statisztikai Közlemények* 90.2. szerk. Illyefalvy Lajos, Budapest, 1939.

- Vajna Vilmos, „A szociálpolitika gazdasági eszközei”, in Esztergár, *A magyar szociálpolitika*, 1939. 2. kt.
- Valkó László, *Az új magyar szociálpolitika feladatai. Szociális célkitűzések és céltudatos szociálpolitika*, Budapest, Magyar Társ, 1940.
- Varga Géza, „Endre László birodalma”, *Gödöllői Hírlap*, 1937. december 25.
- Magyarország a második világháborúban. Összeomlástól összeomlásig*, Budapest, Korona, 2001.
- Vargyai Gyula, *Sisak és cilinder. A katonai vezetés és a politika a világháború előestéjén*, Budapest, Kozmosz, 1984.
- Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóság üldöztetéséhez*, szerk. Benosofsky Ilona, Karsai Elek, Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1960.
- Vági Zoltán, „Endre László. Fajvédelem és bürokratikus antiszemitizmus a közigazgatási gyakorlatban 1919–1944”, in *Tanulmányok a holokauszról*, 2. kt.
- Válasz 1934–1938*, vál. szerk. és utószó Széchenyi Ágnes, Budapest, Magvető, 1986.
- Vályi László, „Ilyen egy nemzetiszocialista magyar művész sorsa”, *Magyarország* 1944. augusztus 1. 7.
- Váry Albert, *A vörös uralom áldozatai Magyarországon*, Budapest, 1922. [reprint: Gede Testvérek, 1993.]
- Veres Péter, „Hát a parasztkérdéssel mi lesz?”, *Népszava*, 1938. április 24.
- Végső István, „A zsidótörvények és a kiskunhalasi zsidóság”, *Századok*, 2003/1.
- Vértés Róbert, *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek*, Budapest, Polgár, 1997.
- Viczán István, *Életem és korom*, Budapest/Szentendre, PMMF, 2007.
- Vida István, „Egy korszak mérlegéhez”, in *Félbemaradt reformok. Miért maradt el az ország keresztény humanista megújulása?* szerk. Babóthy Ferenc, Róma, 1990.
- Vigh Károly, *Bajcsy-Zsilinszky Endre*, Budapest, Szépirodalmi, 1992.
- Vigh Károly, *Ismeretlen fejezetek Teleki Pál életéből*, Budapest, Századvég, 2001.
- Vladár Gábor, *Visszaemlékezéseim*, Budapest, Püski, 1997.
- Vonyó József, „A Gömbös-kormány nemzeti munkaterve és a fajvédelem”, in *Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*, főszerk. Hanák Péter, szerk. Nagy Mariann, Pécs, University Press, 1997.
- Vonyó József, *Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus. Tanulmányok*, Budapest, Pannonica, 2001.
- Vörös Boldizsár, „Károlyi Mihály tér, Marx szobor, fehér ló”, *Budapesti Negyed*, 2000/3–4. 14–172.
- Vörös Károly, „A budapesti zsidóság két forradalom között”, *Kortárs*, 1986/12.
- Weidlein, Johann, *A magyarországi németiség küzdelme fennmaradásáért. Dokumentáció*, Budapest, Suevia Pannonica, 1996.
- Weidlein, Johann, *Das Bild der Deutschen in der ungarischen Literatur*, Schondorf, szerző, 1977.
- Weidlein, Johann, *Der madjarische Rassennationalismus*, Schondorf, szerző, 1961.
- Weidlein, Johann, *Der ungarische Antisemitismus in Dokumenten*, Schondorf, szerző, 1962.
- Weidlein, Johann, *Jüdisches und deutsches Schicksal in Ungarn unter der gleichen Unstern*, Schondorf, szerző, 1969.

- Weidlein, Johann, *Vertreibung der Deutschenvertreiber aus Ungarn. Sieg und Untergang der madjarischen Rassennationalismus*, Schondorf, szerző, 1956.
- Wendt, Berndt Jürgen, *Das nationalsozialistische Deutschland*, Berlin, Landeszentrale für politische Bildung, 1999.
- [Werth Henrik] Magyar Királyi Honvéd Vezérkar Főnöke, *Tájékoztató a katonai közigazgatás működéséről a felszabadult keleti és erdélyi részekben. Szigorúan titkos*, Budapest, Stádium, 1941.
- Weszprémy Kálmán, ifj., *A magyarországi zsidóságról. A magyarországi zsidók statisztikája*, Debrecen, 1907.
- White, Hayden, „The fictions of factual representation”, in uő, *Tropic of discourse. Essays in cultural criticism*, Baltimore, John Hopkins UP, 1978.
- Wirtschaftsbericht über Ungarn*, Heft 8 (1943).
- [Páter] Zadravetz titkos naplója, szerk. Borsányi György, Budapest, Kossuth, 1967.
- Zeke Gyula, „A budapesti zsidóság lakóhelyi szegregációja a tőkés modernizáció korszakában (1867–1941)”, in *Hét évtized*, 165.
- Zinner Tibor, *Az „ébredek” fénykora*, Budapest, Akadémiai, 1989.
- Zinner Tibor – Róna Péter, *Szállások bilincseiben*, Budapest, Zrínyi, 1986.
- Zittelman, Rainer, *Hitler. Selbstverständnis eines Revolutionärs*, Stuttgart, Klett-Cotta, 1991.
- Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon, szerk. Hanák Péter, Budapest, Gondolat, 1984.
- Zsidó Lexikon, szerk. Ujvári Péter, Budapest, 1929.
- Zsitvay Tibor, *Magyarország 1921–1941. Zsitvay Tibor emlékiratai*, szerk. Sipos Péter, Budapest, Palatinus, 1999.
- Zsolt Béla, „A zsidó”, in *A végzetes toll*, szerk. Bozóki András, Budapest, 1992.

Levéltári források

Budapest Fővárosi Levéltár – BFL

- Argalás Lajos Nb 1391/1945
- Bányász Jenő B 23098/1949
- Budaváry László 778/1945
- Budinszky László Nb 4349/45
- Csia Sándor Nb 769/1946
- Csonka Emil V-104273
- Szállasi Ferenc 293/1946
- Dr. Demeter Károly Nb 3006/1945
- Fiala Ferenc B 3919/1950
- Fázsy Rezső V-26098
- Gergely Gyula B 3814/50
- Gyulay Tibor B 23098
- Haála Róbert Nb 382/1946

- Hóman Bálint Nb. 864/1946
- Horváth Sándor Nb 1524/1948, 1275/804/1947, 3886/B
- Ilovsky János B 17937/1949
- Keck Antal 640/1946
- Kerekes Béla B 19940/1949
- Kultsár István 83377
- Kovács Alajos 19916/1949
- Málnási Ödön Nb. V-837/1946
- Máté-Török Gyula B 20803030/1949
- Dr. Máthé István Nb 2262/1947, 2262/2945
- Matolcsy Mátyás V-117742, V-98620
- Matolcsy Tamás V-117742
- Méhely Lajos VII.5. 235/1950
- Mohai Mohaupt Gyula Nb. 4819/1945
- Omelka Ferenc Nb. 17745/1949
- dr. Péter Ernő Nb. IX. 2158-20
- Pröhle Sándor Nb XI. 5027/1945
- Serényi Miklós Nb. 495/1945
- Serly Antal Nb. 2280/1945
- Szögi Géza B 7481/1950
- Zerinváry Szilárd B 16788

Magyar Országos Levéltár – MOL

- K 27 minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1930-1944
- K 28. 133.cs.
- K 429 Kozma Miklós iratai
- Mikrofilm 3935-3940 tekercs
- Egyesületközi Együttműködés P 1352
- Endre László iratai, P 1434
- Pénzügyi Központ

- KÜM Békeelőkészítő III/2/121, Sombor-Schweinitzer József: A magyarországi nemzeti szocialista mozgalmak története.
- K 638 és K 473 Szent-Iványi Domokos: Csonka-Magyarország külpolitikája 1919 június-1944 március 19-ig. Kézirat.
- X 5050 Caroline Mccarthy letét

MOL Óbuda - MOL-Ó

- Z-936. 8. csomó a VIII. kassai csendőrkerület iratai
- Z-1396 Wünscher Frigyes iratai

Z-12 73. csomó Magyar Nemzeti Bank
Z-10. 231. csomó, Z-12. 68. csomó Magyar Nemzeti Bank
Dokumentumok a magyar zsidóság üldöztetéséhez I-8, I-9, I-11, I-12, I-13, I-21, I-40, I-72, I-94

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – ÁBTL

Abonyi Ferenc V-54380
Andreánszky Jenő V-144177/1, v-135498
Antal István V-1165232
Áts Béla V-77279
Dr. Balogh László V-90619
Bolváry István V-98718
Bosnyák Zoltán V-120779
Csík László V-121801
Csonka Kálmán V-119387
Dr. Demeter Károly V-87408
Dr. Dénes István V-63639, V-96690, V-143174/1
Donáth György V-55574
Endre Bakó Jaross per V- 79802
Ferenczy László V-793481
Füstös Zoltán V-103888
Gera József V-99159
Gestapo volt kapcsolatai I/3-10-10568
Gortvay Tihamér V-98273
Hermann Tibor V-111478
Hídvégi Ervin V-55858
Horváth Sándor V-102643
Höttl, Wilhelm A-644
Imrédy Béla V-55184/I-II
Jakabházy Zsigmond V-104396
Dr. Jancsucsó Gábor V-43319
Jaross Andor V 104061
Dr. Kemény Zoltán V-113057
Dr. Kóródy Tibor V-55964
Kozmovszky Tibor V-107364
Kovarcz Emil-Rákosi Gyula V-56131
Magyar Közösség V-2000/2
Matolcsy Mátyás V-117742
Megay-Meixner Károly V-10368
Párkányi István V-61558 Péntek István V-101708
Rákosi Gyula V-56031
Riczek Mihály és társai V-82865/1

Dr. Szentcs József V-115614, V-101215
Dr. Szeredi Mihály V-93646
Sztójay Döme és társai V- 101501
Tárczay-Felícides Román V-98780
Vörös János V-700/42
Walton Ágoston V-103647
P-429
P-1754

Pest Megyei Levéltár – PML

Endre László iratai, XIV/2,

Hadtörténelmi Levéltár – HL

Personalia VIII Gömbös Ernő iratai
Personalia 147 Bor Jenő, Életem története
Mikrofilmtár 277/1971/1988
VKF 1. osztály iratai
HM elnökség és 1. osztály iratai
HL TGY II V/B-23 Csepel Autógyár a hadiipar szolgálatában

Institut für Zeitgeschichte - IfZ

MA 1541/1-15 vegyes magyar vonatkozású mikrofilmezett anyagok.
Eich 899

Névmutató

- II. András 261
 IV. Béla 485
 XI. Pius 199
 XLIII. Leó 143
 Abromeit, Franz 471
 Ady Endre 249
 Aggteleki Béla 595
 Agárdi Ferenc 248, 260, 303
 Ambrus József 275, 284
 Ambrózy Gyula 556
 Andaházy-Kasnya Béla 102
 Andreánszky István 254
 Andreánszky Jenő 254
 Anger, Per 573
 Antal István 82, 253, 267, 268, 346, 566
 Apponyi György, gróf 446
 Argalás Lajos 357
 Aschner Lipót 50, 430, 431
 Avarffy Elek 94
 Babits Mihály 265
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 27, 54, 81, 82, 89, 98, 108, 196, 226, 232, 260-262, 266, 268, 281, 299, 300, 331, 339, 342, 367
 Bajor Ferenc 487
 Bajor Gizi 428
 Bajos Aladárné 575
 Baky László 237, 270, 296, 303, 453, 555, 556, 558, 560, 565, 589, 590, 601
 Ballensiefen, Heinz 542
 Balogh Edgár 248
 Balogh Ferenc 331
 Balogh István, ifj. 383
 Balogh László, dr. 413, 429
 Balogh Sándor, dr. 566, 574
 Bangha Béla 61, 73, 239, 243, 244, 245
 Bangha Ernő 250
 Baranyai Lipót 463
 Barcza György 398
 Barta István 30, 366
 Bartha Károly 450, 485, 500
 Bartók Béla 196, 292
 Baráth Tibor 485
 Basch Ferenc 261, 277
 Bányász Jenő 465, 466, 547, 571
 Bárczy Gusztáv 226
 Bárczy István 112, 202
 Bárdossy László 7, 11, 335, 398-400, 404, 463, 467, 484, 485, 491, 500, 503, 610
 Bársony János 90
 Báthory Szüts Sándor, vitéz 461
 Bebel, August 323
 Becher, Kurt 600
 Beksics Gusztáv 181
 Bencs Zoltán 167
 Bene Lajos 39
 Benedek Marcell 67
 Benke Tibor 332
 Benzler, Felix 488
 Berend Béla 345
 Berkes Imre 98
 Berki Gyula 93
 Bernolák Nándor 88
 Berzeviczy Albert 339
 Bethlen István 17, 19, 79, 85, 92, 93, 99, 101, 102, 107-111, 115, 116, 118, 132, 133, 137, 138, 148, 159, 164, 167, 168, 188, 194, 198, 221, 228, 231, 235, 237, 239, 278, 314, 380, 384, 400, 406, 440, 478, 548, 555, 609
 Bibó István 9, 10, 38, 170, 251, 253, 257, 269, 276, 277, 282, 607, 609
 Biedermann család 28
 Bikkal Dénes 128, 147, 185, 201
 Binding, Karl 402
 Bíró család 49
 Bleyer Jakab 266, 340
 Bobula Titusz 111
 Bodor György 94
 Bodrogi Jenő 429
 Bolla Lajos 529
 Bor Jenő 531
 Borbola Jenő 575
 Borbély-Maczky Emil 135
 Bormann, Martin 524
 Bornemisza Géza 83, 138, 145, 155, 167, 231
 Bosnyák Zoltán 46, 54, 55, 57, 78, 241, 256, 272-74, 303, 340-344, 346-353, 360, 459, 528
 Bottka Pál 600
 Böszörmény Zoltán 133, 321, 330, 331
 Braun Róbert 264
 Bresztovszky Ede 325
 Bronts Gézáné 207
 Bródy Ernő, dr. 237

- Brückler Árpád 346
 Bucharin, lásd Buharin
 Budaváry László 89, 94-96, 232, 255, 320
 Buday Dezső 21, 110
 Buday Kálmán 307
 Budinszky László 234, 461, 464
 Buharin, Nyikolaj 115, 320
 Burján Károly 243
 Buzási János 105
 Cavallier József 260
 Chamberlain, Houston Stewart 96
 Cholnoky Jenő 100, 278
 Chorin Ferenc 182, 183, 197, 231, 238, 275, 379, 411, 413, 416, 424, 508, 550, 551, 554, 556, 559, 600
 Chorin család 28, 49, 234, 431, 602
 Churchill, Winston 143
 Chvalkovský, František 469
 Clodius, Karl 521
 Concha Győző 67, 71
 Conze, Werner 306
 Cuza, Alexandru 117
 Cuza, Gheorghe 302
 Czapik Gyula 247
 Cs. Szabó László 502
 Csataj Lajos 552
 Csáky István 366, 368, 451, 469
 Csánky Dénes 600
 Csehi Ferenc 362
 Cserépfalvi Imre 323
 Csicsery-Rónay István 256
 Csicsery-Rónay István, id. 236
 Csikós-Nagy Béla 51, 328, 329
 Csilléry András, dr. 191, 196, 227, 230
 Csomóss Miklós, dr. 268, 269, 272
 Csonka Emil 238
 Csonka Kálmán 320
 Csoór Lajos 323
 Darvas József 119, 251, 253, 255-257, 292
 Darányi Ignác 63, 65
 Darányi Kálmán 125, 157, 171, 172, 174, 176, 179, 184-186, 189, 191, 193, 198, 212, 227, 229, 442, 610
 Dánér Béla 78
 Dessewffy Gyula, gróf 207
 Dollfuss, dr. Engelbert 199
 Dombay István 433
 Domokos Miksa 565
 Donáth György 266, 270
 Dóczy Béla, dr. 106
 Dömötör Mihály 92
 Dömötör Mihály 267
 Dreher Jenő 385
 Dreyfus, Alfred 16
 Dűcső Csaba 270
 Eberl, Irmfried 504
 Eckhardt Tibor 80, 81, 98, 110, 112, 116, 117, 125, 152, 195, 231, 263, 310, 313, 314, 331, 383, 416, 524
 Edelsheim-Gyulay Ilona 271, 536
 Egan Ede 63, 64, 65
 Egan Lajos 66
 Eichmann, Adolf 351, 382, 454, 455, 471, 476, 504, 505, 515, 538, 539, 541-546, 557, 565, 577, 598, 601
 Eitner Ákos 400
 Endre László 97, 103, 104, 106, 147-157, 211, 224, 230, 246, 253, 256, 262, 267, 275, 296, 331-333, 336, 339-341, 343, 344, 347, 349, 350, 352-357, 360, 361, 381, 404, 405, 408, 411, 430, 462, 465, 524, 539, 541, 543, 544, 553, 555, 559, 564, 566, 575, 586, 591, 592
 Engels, Friedrich 138
 Englis, Karel 141, 181
 Erdei Ferenc 176, 230, 255, 276, 277, 283, 292
 Erdmannsdorff, Otto von 479, 488, 489, 550
 Erdélyi József (Koložsvár) 547
 Erdélyi József (költő) 251, 256, 257, 529
 Ereky Károly 93, 103, 109
 Erődi-Harrach Béla 207
 Esztergár Lajos 122, 206, 210
 Éber Ernő 304
 Éder Elemér 498
 Fabinyi Tihamér 174
 Fangler Béla 89
 Farkas Benő 319
 Farkas Béla, dr. 54
 Farkas Ákos, dorogi 225, 342, 554
 Faust Imre 269, 327
 Fábán Dániel 115, 256
 Fázsy Rezső 352
 Fehér Lajos 207
 Feilitzsch Berthold, báró 99
 Fejtő Ferenc 195, 230, 286, 324
 Fellner Alfréd 218
 Fellner Frigyes 39, 41, 47, 57

- Fellner Jenő 385
 Fellner család 49, 217
 Felvinczi Takács Zoltán 100
 Fenyő Miksa 260
 Ferenczy László 546, 556, 563, 572, 575, 591, 598
 Féja Géza 27, 121, 230, 250, 253, 255, 257, 265, 285-288, 292, 304
 Fichte, Johann Gottlieb 140
 Fitos Vilmos 253
 Ford, Henry 148, 296
 Francia Kiss Mihály 401
 Franco, Francisco 608
 Frank László 281
 Frank, Hans 474, 477
 Freund család 49
 Frick, Wilhelm 470
 Friedrich István 54, 93, 102, 195, 263, 342, 493
 Führer, lásd Hitler
 Fülöp Pál, dr. 529
 Garbai Sándor 323, 324
 Gál Csaba 214
 Gera József 322
 Geschke, dr. Hans 601
 Gévay Béla 596, 597
 Ghyczy Jenő 436, 437, 457, 506, 529
 Gidófalvy Pál 429
 Giesswein Sándor 62, 82, 315
 Ginder Pál 532
 Glattfelder Gyula 239
 Goethe, Johann Wolfgang 265, 281
 Goga, Octavian 190
 Gogolák Lajos 200, 207
 Goldberger Leó 125, 185, 385, 553, 554
 Goldberger család 49
 Gombos Gyula 19, 254
 Gombos György 486, 489, 492, 493
 Gortvay Tihamér 274
 Gömbös Ernő 161, 162
 Gömbös Gyula 11, 79, 80, 89, 96, 98, 110, 135, 137, 153, 159-172, 174, 184, 185, 202, 208, 217, 226, 267, 278, 280, 293, 295, 300, 327, 339, 340, 374, 406, 414, 440, 478, 610
 Görgey György 274
 Göring, Hermann 451, 511, 518
 Greiser, Arthur 514, 515
 Gréczy Imréné 585
 Grósz József 247
 Grünfeld Rudolf 591
 Gschwindt család 49
 Gunda Jenő 109
 Gusti, Dimitrie 306
 Günther, Christian 573
 Gyulai-Molnár Endre 275
 Gyulay Tibor 410, 465
 Györffy István 374
 Hadzsi Muszics Hasszán bég 591
 Hahn István 350
 Hain Péter 559, 578, 582, 601, 602
 Halla Aurél 267
 Haller István 61, 66, 263
 Hamvas Béla 200
 Haynal Alajos 213, 586
 Hácha, Emil 469
 Hász István 247
 Hegedűs István 283, 423
 Hegedűs György 102, 109, 115
 Held János 238
 Heltai Jenő 265
 Henrici, Gotthard 387
 Herczeg Ferenc 14, 69, 263
 Heszlényi József 454, 503
 Heydrich, Reinhard 471, 472, 475, 500, 505
 Héjjas Iván 84, 92, 99, 107, 274
 Himmler, Heinrich 353, 457, 471-474, 500, 504-506, 511, 514, 515, 542, 543, 601
 Hindy Iván 602
 Hitler, Adolf 6, 10, 11, 111, 144-147, 187, 201-203, 233, 247, 253, 326, 366-368, 379, 402, 451, 453, 454, 457, 469, 470, 474, 476, 478, 479, 481, 482, 508, 510, 511, 514-516, 520, 525, 527, 535-538, 540, 542, 552-556, 598
 Hídvégi Ervin, dr. 193
 Hoche, Alfred 402
 Hokky Károly 209
 Hollós István 46
 Homlok Sándor 503, 504
 Horowitz, Nathan 78
 Horthy István 313
 Horthy Istvánné, lásd Edelsheim-Gyulay Ilona
 Horthy Miklós 27, 78, 83, 90, 99, 104, 108, 110-112, 138, 144, 146, 148, 149, 160, 167, 172, 185, 187, 198, 212, 221, 229, 232, 238, 239, 271, 299, 313, 318, 327, 328, 379, 380, 384, 394, 402, 403, 457, 463, 465, 478, 480, 482, 484, 491, 494, 501, 505, 508, 519, 521, 536-538, 540, 545, 546, 548, 550-556, 563, 598, 602-604, 609, 610
 Horthy Miklós, ifj. 492
 Horthy Miklósné 502
 Horváth Géza 331

Hory András 398
Hóman Bálint 23, 111, 125, 137, 138, 166, 170, 171, 185, 191, 192, 208, 217, 281, 303, 367, 375, 378, 437, 468, 478, 484, 546
Höss, Rudolf 543, 544
Höttl, Wilhelm 525, 539
Hubay Kálmán 206, 233-235, 320, 336
Huss Richárd 71, 265
Huszár Aladár, vitéz baráti 274, 278-280, 325, 443
Huszár Károly 61, 66, 150, 155
Illyefalvi Lajos 39, 342
Illyefalvy Lajos 416
Illyés Gyula 215, 222, 227, 256, 257, 264, 265, 282, 292, 297, 481
Ilovszky János 361, 362, 383, 466, 467
Imrédy Béla 11, 129, 141, 159, 160, 164, 167, 172, 174-179, 181, 183-188, 191-193, 196, 198-204, 206-225, 230, 231, 233, 236, 256, 264, 280, 296, 297, 301, 307, 328, 335, 336, 366, 372, 374-376, 384, 385, 411, 414, 415, 434, 442, 443, 468, 522, 524, 550, 602, 610
Incze Antal, dr. 270, 600
Isbert, Otto Albrecht 260
Istóczy Győző 15, 16
Jagow, Dietrich von 456, 457, 467, 482, 506, 507
Jakabházy Zsigmond, dr. 433
Jankovich Bésán Endre, gróf 167, 168
Jankó Péter, dr. 350
Jansen Ferenc 572
Jaross Andor 222, 223, 237, 336, 350, 567, 568, 572, 588
János Áron 270
Jány Gusztáv 391, 392
Jászai Mari 71
Jászi Oszkár 75, 243, 249
Jászóváry József 342, 349
Jékey Ferenc 558
Jodl, Alfred 146, 504
Johan Béla 399
József Attila 248, 251, 324
József főherceg 278
Juhász István 50, 51
Juhász Zoltán 50, 51
Jurcsik Béla 236, 397, 428, 574
Juszt László 155
Kahr, Gustav von 111
Kamenszky Árpád 557
Karafiáth Jenő 205, 409
Karácsony Sándor 267
Kassai-Schallmayer Ferenc 323
Kassák Lajos 323
Kasztner Rezső 497, 545, 601
Kautsky, Karl 323
Kádár Lehel 108
Kádár Gyula 499
Kállay Miklós 147, 224, 237, 271, 369, 413, 434-437, 441, 445, 447, 448, 454, 455, 457, 458, 462-464, 467, 468, 480, 487, 491, 492, 505-508, 526, 534, 535, 538, 548, 555, 603, 604, 610
Kánya Kálmán 216, 450
Károlyi Gyula, gróf 212, 221, 380
Károlyi József, gróf 70
Károlyi Mihály, gróf 70, 76, 231, 265
Keck Antal 234, 239, 326, 327
Keck Zsigmond 327
Kelemen István 349, 466
Kemény Gábor 324
Kenéz Dezső 465
Keresztes-Fischer Ferenc 98, 133, 170, 171, 175, 206, 216, 238, 239, 355, 359, 365, 403, 407, 435, 437, 443, 447, 492, 502, 536-538, 547-550
Keresztes-Fischer Lajos 137
Kerék Mihály 19, 200, 207, 226, 284, 447
Kerényi Károly 251
Keynes, John Maynard 124, 177
Kémeri Nagy Imre 229, 267
Kéthly Anna 110
Király Gyula 358, 560
Király István 83
Király Péter 114
Kiss Ferenc 428, 429
Kiss József 325
Klebsberg Kunó 91, 205, 263, 409
Klein Adolf 104
Klingenfuss, Karl 504
Kmoskó Mihály 66
Knieza István 200
Knirsch Gusztáv 581
Knox, Alexander 550
Kodolányi János 248, 253, 255-257, 265, 267, 268, 282, 285
Kodály Zoltán 196, 248
Kolosváry-Borcsa Mihály 55, 267, 286, 342, 352, 428
Koltay József 323
Komoly Ottó 545
Kornfeld család 49, 234, 600

Korányi Frigyes 93
Koszo Béla 319
Kovarcz Emil 233, 327, 601, 602
Kovrig Béla 130, 137, 200, 207, 211, 231
Kovács Alajos 27, 39, 46, 57, 126, 162, 168-170, 186, 187, 193, 259, 298-304, 338, 342, 367, 438, 492
Kovács Imre 230, 253, 255, 256, 265, 291-294
Kovács István, dr. 284
Kozma György 116
Kozma Miklós 23, 56, 71, 80-82, 84, 92, 104, 105, 108, 111, 138, 168, 226, 230, 231, 262, 278, 389, 394, 403, 425, 470, 486, 497-503
Kóródy Tibor, dr. 317, 596, 597
Kristó Nagy István 253
Krumey, Hermann Alois 471
Kultsár István 197, 205, 302, 367, 377, 409-413, 426, 429-431, 558
Kun Béla 298, 339
Kunder Antal 367, 388, 425, 567-572, 593
Kuthy László 530
Kuzmik Gábor, dr. 362
Lakatos Péter Pál 248
Laky Dezső 39, 270, 395
Láng Lajos 185, 380
László Dezső 488, 499
Lázár Andor 171, 194, 414
Lederer család 49
Leipziger család 217
Lendvai István 108, 263
Lenin, Vlagyimir Iljics 326, 419
Levatic László 55, 57, 341-346, 351, 352, 523
Luddendorff, Erich 111
Lukács Béla 416, 456, 467
Lukács György 83
Lullay László 564
Luther, Martin 369, 455, 456, 457, 505, 534, 552
Luzsénszky Alfonz 459
M. Tóth László 296
Madarassy-Beck család 28, 49
Magasházy László 274
Magnus, Phillip 189
Magyar Zoltán 159, 160, 199, 374
Makay Miklós 196, 277, 278, 279
Makkai János 167, 169, 184, 188, 192, 216, 248, 271, 272, 300, 377, 382
Malthus, Thomas 305
Mann, Thomas 281
Mannheim, Karl 124
Marschalkó Lajos 286
Martinovich Sándor 69
Marton Béla 155, 267
Marx, Karl 76, 81, 138, 323, 325
Maróthy-Meizler Károly 400, 493
Matolcsy Mátyás 24, 39, 40, 46, 57, 147, 186, 195, 248, 251, 253, 270, 291-296, 303, 304, 308, 310-313, 320, 334, 383, 442, 446, 460, 524, 527, 568, 585
Matolcsy Tamás, dr. 25, 383
Mauthner család 49, 600
Málnási Ödön 234, 323, 324, 328, 329
Márai Sándor 29, 257, 386, 418
Máthé Ferenc, dr. 483
Máté-Török Gyula 351
Mecsér András 166, 236, 414
Megay-Meixner Károly 426, 595-597
Meinhold, Helmut 306
Meskó Zoltán 332, 384, 420, 481
Mester Miklós 222, 267, 269, 270, 429, 468
Mécs László 256
Méhely Lajos 60, 241, 337-343, 346, 459
Mihelics Vid 207
Mikecz Ödön 193
Miklóssy István 66
Milch, Erhard 387
Milotay István 61, 72, 264, 271, 303
Minc, L. E. 306
Mingovits István 582
Mocsáry Dániel 236
Molnár Zsigmond 586
Mombert, Paul 305, 306
Moravek Endre 483
Mónus Illés 325
Móricz Miklós 200
Móricz Zsigmond 196, 249, 292
Mussolini, Benito 143, 145, 368
Müller Györgyné 596
Nagy Gyula 154
Nagy László 464
Nagy Vilmos, nagybaczoni 271, 387, 392, 434, 485, 550
Nagy Vince 281
Nagyatádi Szabó István 95, 96, 133
Nagykovácsy Milenkó 24, 209
Náray Antal 552

Németh Imre 267
 Németh László 253, 257, 267, 283, 284, 287-291, 432
 Németh Ödön, dr. 586
 Némethy Imre 271
 Nóti Károly 413
 Oberländer, Theodor 306, 307
 Oláh György 248, 253, 256, 271, 303
 Omelka Ferenc 319, 320
 Orsós Ferenc 400
 Ortutay Gyula 273
 Oslay Oswald 129
 Ostenburg-Moravek Gyula 117, 327
 Ostián Antal 319
 Ottlik György 534
 Örményi Antal 558
 Ősi Antal 291
 Paczolay György 296
 Paikert Alajos 100
 Palójtay Gyula 216
 Pap Károly 251
 Payr Hugó 194, 195, 317, 320, 383
 Páger Antal 222
 Pálffy Fidél, gróf 333, 336
 Pávai Vajna Viktor 342, 360
 Pekár Gyula 100
 Periczky Mihály 465
 Perényi Zsigmond 546, 547, 553
 Pethő Sándor 226, 275
 Petrasseovich Géza 39, 66
 Pető Ernő 546
 Peyer Károly 92, 344, 466, 481
 Péchy Henrik, dr. 58, 319
 Pikler Gyula 66
 Pilecki, Witold 532
 Pilsudski, József 326, 478
 Pohl Sándor 462
 Pohl, Oswald 471
 Prohászka Ottokár 70, 74, 239-246, 337, 340
 Proppe Sándor 186
 Prónay Pál 37, 77, 84, 99
 Püski Sándor 257
 Quisling, Vidkun 302
 Radocsay László 401
 Raffay Sándor 247, 380, 545
 Raiss Károly 342
 Rajk Endre, dr. 324
 Rajk László 324
 Rajnay Károly, dr. 567
 Rajniss Ferenc 147, 167, 222, 229, 287, 288, 296, 297, 303
 Rassay Károly 112, 161, 167, 186, 196, 202, 215
 Rausch Aladár 361
 Ravasz László 239, 245-247, 276, 380, 545, 553, 554
 Rákosi Gyula 337
 Rákosi Jenő 139, 286
 Rákosi Mátyás 297, 321, 324
 Ráth Endre 70
 Ráttkay R. Kálmán 234
 Rátz Jenő 200, 201, 222, 228, 229
 Rátz Kálmán 230
 Rein Mihály 313
 Reitzer Béla 276, 277
 Reményi-Schneller Lajos 57, 173, 219, 220, 335, 385, 389, 395-397, 410, 411, 413, 415, 416, 418, 425, 462-465, 546, 552, 559-561, 581
 Réthy-Haszlinger Ferenc 351
 Révai József 253, 254
 Ribbentrop, Joachim von 232, 367, 368, 370, 451, 456, 457, 474, 475, 480, 505, 506, 520, 521, 525, 533, 536, 540, 542, 563
 Ricsóy-Uhlaryk Béla 588
 Rockefeller, John Davison 296
 Rokéah, reb Aharon 547
 Roosevelt, Franklin Delano 140, 141, 145, 177, 601
 Roques, Karl von 513
 Rosenberg, Alfred 301, 452, 528
 Róth Sándor 426
 Róder Jenő 387
 Rupert Rezső 89, 101, 112
 Rupprecht Olivér 234
 Sajó Sándor 529
 Sajóhelyi István 39
 Salazar, António de Oliveira 374, 608
 Salló János 296
 Salm Hermann 37
 Salánky Emil 587
 Sándor Pál 109, 161
 Sárközi György 230, 251, 253, 277, 321
 Sáska Elemér 499, 503
 Schacht, Hjalmar 160
 Scheffler Richardné 587
 Schellenberg, Walter 552
 Schiberna Ferenc 564
 Schickert, Klaus 452, 453, 524
 Schiller, Friedrich 281
 Schilling János 558
 Schittenhelm Ede 259
 Schomaker, Hans 523
 Schulhoffer Sándor 298
 Schuschnigg, Kurt von 19
 Schwarz Viktor 57
 Scitovszky Béla 119, 494

Seidl, Siegfried 471
 Seraphim, Hans-Günther 524
 Seraphim, Peter-Heinz 302, 476
 Serly Antal 342, 346
 Serédi Jusztinián 239, 247, 380, 545, 546
 Serényi Miklós, gróf 336, 346, 347, 405, 459, 460
 Seton-Watson, Robert William 77
 Shaw, George Bernard 143
 Shvoy István 189
 Shvoy Kálmán 189, 270
 Shvoy Lajos 189
 Siljanić, Miloje 486
 Siménfalvi Sándor 537
 Sinka István 253
 Sinovjev, lásd Zinovjev
 Siposs Sándor 480
 Six, Franz 542
 Slachta Margit 285, 498, 502
 Sombor-Schweinitzer József 232-235, 238, 321
 Somkuthy József 160
 Somogyi Béla, dr. 274
 Somogyi Ferenc 345
 Somssich Gyula, gróf 497
 Somssich József, gróf 203, 212
 Soós Géza 545
 Soós Károly 228
 Speer, Albert 526
 Sréter István 91
 Stern Fülöp 156
 Stern Samu 171, 185, 535
 Sulyok Dezső 77, 198, 221, 258, 276
 Sütő Gyula 323
 Szabados Mihály 483, 487
 Szabolcsi Bence 76
 Szabolcsi Lajos 76
 Szabolcsi Miksa 76
 Szabó Andor 83
 Szabó Balázs 94
 Szabó Dezső 17, 18, 54, 69, 70, 76, 79, 82, 83, 88, 189, 249, 250, 258-260, 263, 278, 337, 342
 Szabó Ervin 75
 Szabó Ferenc 294
 Szabó Gyula 270
 Szabó Lőrinc 253, 256
 Szabó Zoltán 207
 Szakvály Emil 461
 Szalontai Kiss Miklós 429
 Szamuely, lásd Szamuely
 Szamuely Tibor 320, 339
 Szálasi Ferenc 57, 58, 108, 137, 138, 145, 159, 167, 198, 229, 230, 232-234, 238, 242, 269, 278, 296, 313, 316, 319, 320, 323-325, 330, 332, 333, 336, 345, 353, 373, 554, 594, 607
 Szász Béla 248, 269, 272
 Szász Lajos 562
 Szeder Ferenc 322
 Szegedy-Maszák Aladár 398
 Szeheor Pál 564
 Szekfű Gyula 23, 258, 272, 283, 284, 295, 312, 370
 Szemere Béla 111
 Szemere Miklós 66, 342
 Szende Pál 72
 Szent-Györgyi Albert 253
 Szent-Iványi Domokos 272, 367
 Szerb Antal 241
 Széchenyi István, gróf 339
 Széchenyi Lajos, gróf 332
 Széll Kálmán 65
 Szigethy István 227
 Szmrecsányi György 94, 108
 Szombathelyi Ferenc 253, 450, 481, 500, 503, 531
 Szőgi Géza, dr. 223, 232, 241, 270, 382, 385, 422, 461
 Szörtsey József 342
 Szöllősi Jenő 323
 Sztamoray János 413
 Sztálin, Joszif
 Visszarionovics 255, 325, 326, 328
 Sztójay Döme 368-370, 451-453, 455-457, 470, 479, 481, 488, 505, 507, 508, 533-535, 540, 545, 546, 554, 556, 563, 593, 599
 Taby Árpád 58
 Takáts Albert 357
 Tanker Béla 109
 Tatár Imre 296
 Telegdi Zsigmond 350
 Teleki Mihály 128, 388, 389, 428, 451
 Teleki Pál 7, 11, 71, 80, 91, 100-102, 167, 180, 202, 207, 212, 215, 216, 232-236, 271, 272, 278, 281, 298, 301, 303, 335, 337, 358, 364-377, 380, 384, 385, 387, 389, 391, 393-395, 398, 399, 414, 415, 434, 442-444, 459, 478, 480, 483, 484, 486, 501, 550, 610
 Temesváry László 267, 319, 461
 Tersánszky Józsi Jenő 273
 Thadden, Eberhard von 542, 543, 565
 Thirring Gusztáv 39
 Thirring Lajos 39

Thuróczi-Trostler József 350	Vágó Béla 75	391-394, 484, 499, 500, 551
Tildy Zoltán 89, 196	Vágó Pál 48, 206, 326	551
Tisza Kálmán 16	Vásárhelyi Miklós 325	Weszprémi Kálmán, ifj. 66
Tomcsányi Vilmos 558	Vásáry József 195	Weöres Sándor 256
Tormay Cécile 76, 77, 241, 263	Vázsonyi Vilmos 69	Wiebe, dr. Karl 345
Tömböly Dénes 270	Veesenmayer, Edmund 147, 224, 508, 520, 521, 523-525, 533, 539, 540, 543, 554-556, 592, 599	Winkelmann, Otto 564, 565, 601
Töttössy Gyula 152	Veres Péter 215, 254-256, 267, 292	Wirth Károly 326, 327
Trettina Tamási Jenő 320	Veress Lajos, dálnoki 450, 489, 490	Wisliceny, Dieter 471, 505, 506, 515, 577, 601
Trockij, Lev Davidovics 255, 339	Végváry József 228	Wohl Sándorné 577
Troszki, lásd Trockij	Viczián István 357	Wolff Károly 263
Turóczy István 247	Vida Jenő 185, 385, 550, 556	Wolfner család 49
Túrvölgyi Albert 218, 313, 577, 594, 600	Vida Péter 485	Wünscher Frigyes 153, 165, 208
Ulain Ferenc 111, 112	Vida család 49	Z. Nagy Ferenc 446
Ullmann család 28, 49	Vladár Gábor 198, 199	Zákány Gyula 83, 89
Unghváry Sándor 207, 232	Vörnle János 488	Zánkay Péterné 595
Uray László, dr. 564	Wasek Ernő 105	Zerinváry Szilárd 458
Urmánczy Nándor 99	Webb házaspár 296	Zilahy Lajos 196, 273, 274, 292
Usetty Ferenc 88	Weidlein, Johann 258, 260, 262, 265, 268	Zinovjev, Grigorij Jevszejevics 339
Újhelyi Szilárd 325	Weiss Manfréd 53, 132, 553	Zsámboky Pál 323
Vaida, Alexander 151	Weiss család 28, 49, 52, 600, 602	Zsengeller József 296
Varga Béla 401, 481	Weissman Aladár 323	Zsitvay Tibor 116
Varga József 412, 427, 431	Weisz Fülöp 385	Zsombok Zoltán 346
Varga Sándor, dr. 352	Weizsäcker, Ernst von 367	
Vas Zoltán 328	Werth Henrik 213, 386,	
Vass József 128		
Vaszary Kolos 239		
Vay László, báró 456, 467, 468, 505		

Táblázatok

1. Egyes értelmiségi pályák bővülése 1900-1910 között 21
2. Zsidók aránya egyes foglalkozási ágakban 28
3. Zsidók és nemzsidók aránya a kereskedelemben foglalkoztatottak között 1937-ben 30
4. A zsidóság társadalmi szerkezete 1930-ban 30
5. Az adóteher megoszlása 40
6. Az egyenesadó fizetésének eloszlása foglalkozási csoportok szerint 1933-ban 41
7. A legfontosabb iparágak magyarországi tulajdonosai és az izraelita vallásúak aránya 1935-ben 44
8. Jövedelemmegoszlás Magyarországon 1933-ban 45
9. A budapesti zsidó és nemzsidó lakosság vagyoni viszonyai 1937-ben 48
10. Az ipari részvénytőke megoszlása érdekcsoportok szerint 1938-ban 51
11. A zsidó értelmiségi munkanélküliek 1928-ban 106
12. Az egy lakosra eső nemzeti jövedelem 1930-ban 120
13. A nemzeti jövedelem eloszlása Németországban és az USA-ban (1930) 121
14. Fontosabb egészségügyi mutatók változása Magyarországon 131
15. Az egyes „népfajokhoz” tartozók részarányának becslése a különböző értelmiségi foglalkozási szférákban az 1930-as években 263
16. Zsidók aránya az ipartelepek tulajdonosai között, 1935-1942 432
17. Zsidó földbirtok és 100 hold feletti birtokosok a trianoni területen 439
18. Zsidók földbirtoka és földtulajdona 1933-ban 440
19. Az 1943. és 1944. év bankjegyforgalmának összehasonlítása 583

Tartalomjegyzék

Bevezető	5
1. A magyar ellenségkép átalakulása és a liberalizmus értékvesztése.	13
2. A magyar zsidó lakosság	
2.1. A magyar zsidóság szociális és társadalmi helyzete	20
2.2. A magyar zsidóság gazdasági helyzete	39
2.3. A faji alapú szociálpolitika kezdetei	60
3. Korai antiszemita szociálpolitika	
3.1. Zsidóellenes törvényjavaslatok – búcsú a liberális jogelvektől.	86
3.2. Titkos és féltitkos antiszemita szervezetek és befolyásuk	97
3.3. Egyéb zsidóellenes törekvések és a bürokratikus antiszemitizmus	101
3.4. A bethleni törekeny konszolidáció	107
4. Szociálpolitika Magyarországon 1920-tól 1937-ig	
4.1. Munkások és parasztok: munkanélküliség és életszínvonal	118
4.2. Az értelmiségi munkanélküliség.	124
4.3. Igények és lehetőségek	127
4.4. Külföldi példák	139
4.5. „Progresszív fajvédelem”: Endre László és a gödöllői szociálpolitikai mintajárás	147
4.6. Antiszemita érdekvédelem és bürokratikus antiszemitizmus	151
5. A Gömbös-kormány fajvédelmi koncepciója és szociálpolitikája	
5.1. Alapgondolatok	159
5.2. Részterületek	163
5.3. Szőnyeg alatt előkészített antiszemita intézkedések	168
6. Imrédy Béla koncepciói	
6.1. Imrédy 1937-es memoranduma	174
6.2. A győri program és a tervszerű gazdálkodás	179
6.3. Az első zsidótörvény „A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatásosabb biztosításáról”	184
6.4. Imrédy kormányra kerülése.	198
6.5. Zsidóellenesség, őrségváltás és modernizáció	204
6.6. A radikalizálódó politikus	214

6.7. Szociálpolitika a zsidóság kárára	217
6.8. A miniszterelnök bukása	221
7. A politikai egyensúly felborulása a társadalomban	226
7.1. Az egyházi antiszemitizmus	239
7.2. Progresszió, szociológia és népi írók	248
7.3. A kétfrontos harc – zsidó- és németellenesség	258
7.4. A kétfrontos harc – antiszemitizmus és antikapitalizmus	282
7.5. A statisztika antiszemita értelmezése: Kovács Alajos	298
8. Szociálpolitikai megoldási javaslatok és szélsőjobboldali antiszemiták	
8.1. Közgazdasági szempontok	305
8.2. Matolcsy Mátyás és a tőkeakkumulálás	308
8.3. Eckhardt Tibor „helycserés” földosztójavaslata	313
8.4. „Forradalmárok” – nyilas gazdasági és társadalmi elképzelések	315
8.5. Szélsőjobboldali gazdaság- és szociálpolitika a pártprogramok tükrében	330
8.6. Méhely Lajos	337
8.7. A „Zsidókérdést Kutató Intézet” genezise	341
8.8. Endre László és a bürokratikus antiszemitizmus a közigazgatásban 1938 után	353
8.9. Egy szakmai érdekvédelmi szervezet: a Baross Szövetség	359
9. Teleki Pál második miniszterelnöksége	
9.1. A Teleki-kormány tevékenysége	364
9.2. A második zsidótörvény	375
9.3. A Teleki-kormány gazdaság- és szociálpolitikája	387
9.4. Honvédség és árnásítás Észak-Erdélyben	391
9.5. Tervgazdaság és redisztribúció a háború előestéjén	394
9.6. A harmadik zsidótörvény	398
9.7. További törvények és rendeletek	405
10. A törvények végrehajtása	
10.1. Kulcsár István és kormánybiztossága	409
10.2. Központosítás és árnásítás	414
10.3. Az őrségváltás: a zsidótörvények végrehajtásának gazdasági következményei	419
11. A Kállay-kormány	
11.1. A Kállay-kormány zsidópolitikája	434
11.2. A főpróba: a negyedik zsidótörvény és az igénylések	438
11.3. A „német nyomás”	451
11.4. Beterjesztett, de 1944-ig el nem fogadott törvényjavaslatok és interpellációk	458

12. Magyar deportálási tervek: hontalanok, nemzetiségek és a teljes zsidó lakosság	
12.1. A nemzetközi háttér	469
12.2. Madagaszkár és a keleti területek	474
13. A magyar külpolitika, a honvédvezérkar, és a nemzetiségek kitelepítése	
13.1. A németek kitelepítése	478
13.2. Más nemzetiségek kitelepítése és magyarok betelepítése	482
13.3. Zsidókitelepítés az állami politikában, 1920–1941	493
13.4. Kárpátalja és Kamenyec-Podolszkij	496
13.5. További kitelepítési tervek	503
14. A Harmadik Birodalom, a végső megoldás genezise és a háború finanszírozása	510
14.1. A megsemmisítés és a háború finanszírozása	516
14.2. Német szempontok Magyarország megszállásához	518
15. Az „Endlösung” és Magyarország	
15.1. Mit tudott a magyar hatalmi elit a holokausztról?	527
15.2. A deportálások evolúciója	538
15.3. A nyilvánosság és az Endlösung	545
15.4. Horthy és köre álláspontja a zsidókérdésben	548
16. A vagyon begyűjtése és elosztása	557
16.1. A vagyontalanítás – „nemzeti vagyongyarapodás” ³⁴	566
16.2. Az államháztartás szanálása	578
16.3. Az elosztás: „Nagy jelentőségű szociális akció”	584
16.4. A konfliktus	598
17. Utószó	603
Köszönetnyilvánítások	613
Bibliográfia	615
Névmutató	641
Táblázatok jegyzéke	649

X 203231

HY-RENDSZER MÉRLEGE

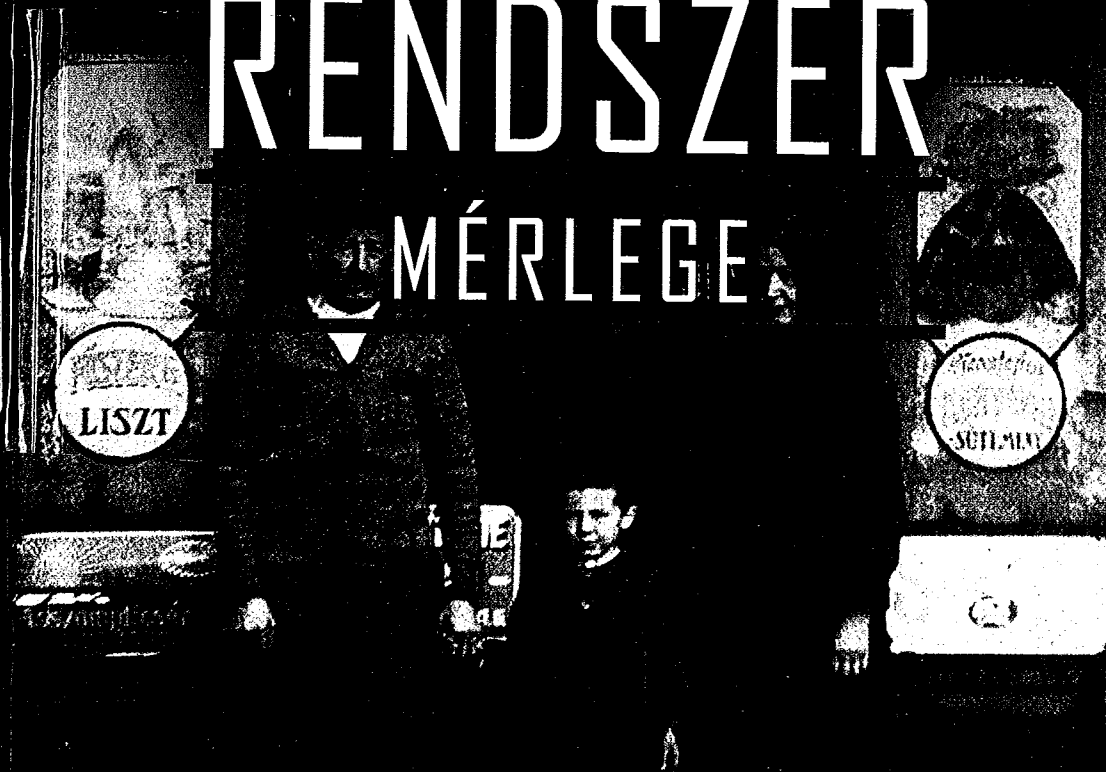
943.9-19

U72

UNGVÁRY
KRISZTIÁN

UNGVÁRY KRISZTIÁN

A HORTHY- RENDSZER MÉRLEGE

DISZKRIMINÁCIÓ, SZOCIÁLPOLITIKA ÉS
ANTISZEMITIZMUS MAGYARORSZÁGON